



EDICIJA BEZBEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU - KNJIGA XL



MEĐUNARODNA AKADEMIJA NAUKA,
UMETNOSTI I BEZBEDNOSTI-MANUB,
BEOGRAD



UNIVERZITET SV. KIRIL I METODIJ,
VELIKO TRNOVO,
BUGARSKA



CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA
NACIONALNE BEZBEDNOSTI - CESNAB,
BEOGRAD

Skopje MK

TEMATSKI ZBORNIK RADOVA

**MEĐUNARODNI IZAZOVI, ZDRAVSTVO
I BUJANOVAČKA BANJA**

E 75 A 1



Бујановац
Бујановас

EDICIJA
BEZBEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU
KNJIGA XL

PROCEEDINGS

MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA

EDITOR
Prof. dr Slobodan Nešković

Beograd, 2024.

CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA
NACIONALNE BEZBEDNOSTI-CESNA B, BEOGRAD

u saradnji sa

**Univerzitetom “Sveti Kiril i Metodij”, Veliko Trnovo, Bugarska i
Međunarodnom Akademijom Nauka, Umetnosti i Bezbednosti - MANUB**

**ISTAKNUTI TEMATSKI ZBORNIK RADOVA
VODEĆEG NACIONALNOG ZNAČAJA**

**MEĐUNARODNI IZAZOVI, ZDRAVSTVO
I BUJANOVAČKA BANJA**

KNJIGA XL

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Slobodan Nešković

Beograd, 2024.

Izdavač:

CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA NACIONALNE
BEZBEDNOSTI-CESNA B, BEOGRAD

u saradnji sa

**Univerzitetom “Sveti Kiril i Metodij”, Veliko Trnovo, Bugarska i
Međunarodnom Akademijom Nauka, Umetnosti i Bezbednosti - MANUB**

Za izdavača

Prof. dr Slobodan Nešković

Editor i Glavni odgovorni urednik

Prof. dr Slobodan Nešković

Urednik Zbornika radova

Doc. dr Jasmina Stojiljković

Uređivački odbor

Prof. dr Radomir Biočanin, predsednik,

Prof. dr Šefket Krečić, Doc. dr Stevan Petković, Dr Miloš Tucović,

Prof. dr Hatidža Beriša, Prof. dr Aleksandar Gajić, Doc. dr Mirsad Nuković

Recenzenti

Rumen Stefanov, PhD, Prof. dr Slobodan Nešković, Prof. dr Milutin Đuričić,

Prof. dr Milan Milošević, Doc. dr Ratomir Antonović

Lektor

Doc. dr Valentina Čizmar

Tehnička priprema

Aleksandar Cekić

Štampa

Belpak d.o.o., Novi Beograd

Tiraž: 200

ISBN: 978-86-85985-53-9

Beograd, 2024.

CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA
NACIONALNE BEZBEDNOSTI-CESNA B, BEOGRAD

PROCEEDINGS

MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
**ISTAKNUTI TEMATSKI ZBORNIK RADOVA
VODEĆEG NACIONALNOG ZNAČAJA (M-44)**

MEĐUNARODNI IZAZOVI, ZDRAVSTVO
I BUJANOVAČKA BANJA

IZ EDICIJE
BEZBEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU
KNJIGA XL

Editor i glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Slobodan Nešković

POČASNI ODBOR

Akademik prof. dr sci med Miljko Ristić, Dipl. ecc Nenad Mitrović, Akademik prof. dr Slavko Karavidić, Emer. prof. dr Svetolik Kostadinović, Prof. dr Radenko Krulj, Prof. dr Marko Carić, Prof. dr Mladen Bodiroža, Prof. dr Biljana Radojičić, Akademik prof. dr Milentije Randelović, Prof. dr Miroљjub Ivanović

NAUČNI KOMITET

Vihren Bouzov, PhD, Bugarska, Predsednik
Prof. dr Slobodan Nešković, Kopredsednik
Andreas Gelke, PhD, Nemačka
Prof. dr Dragan Simeunović
Wolfgang Rohrbach, PhD, Austrija
Frančesko Sidoti, PhD, Italija
Igor Ivanović Polovnikov, PhD, Ukrajina
Malgorzata Czarnocka, PhD, Poljska
Gabriela Tănăsescu, PhD, Rumunija
Leonas Tolvaišis, PhD, Litvanija
Roman Temnikov, PhD, Azerbejdžan
Rumen Stefanov, PhD, Bugarska
Zurab Todua, PhD, Moldavija
Kyriacos Antoniadis, PhD, Velika Britanija
Sofronija Miladinovski, PhD, Severna Makedonija
Džemal Najetović, PhD, Bosna i Hercegovina
Ivo Andrijanić, PhD, Hrvatska
Elez Osmani, PhD, Crna Gora
Šefket Krcić, PhD, Crna Gora
Prof. dr Petar Veselinović
Prof. dr Radomir Biočanin
Prof. dr Milan Milošević
Prof. dr Milutin Đuričić
Prof. dr Lidija Madžar
Vladan Stanković, Viši naučni saradnik
Prof. dr Mitar Lutovac
Prof. dr Dragan Kolev

ORGANIZACIONI ODBOR

Prof. dr Eržika Antić, Predsednik
Dr sci med Goran Nedeljković
Dipl. ecc Aleksandar Cekić, Sekretar
Dr sci med Stojanča Arsić
Akad. kand. Marko Mihajlović
Dr Milutin Matić
Danijel Panović
MA Meri Nešković
Prof. dr Bogdan Marković
Sedžad Milanović, PhD, Bosna i Hercegovina
Mr sci med Jasmina Pavlović
Dr Mirko Tešić
Dr sci med Jane Arsov
Doc. dr Slobodan Prodić
Sanela Graca
Prof. dr Janko Todorov
Msc Lela Krstevska
Doc. dr Zorka Jugović
MA Branka Marković
Ecc Milica Milivojević
Dr Dejan Mladenović
Dr Branimir Miletić
Mr Rade Varagić
Prof. Gordana Milentijević
Puk. Živojin Stojković
Žaklina Rakić
Dipl. fiz. Ivan Šiljić

PREDGOVOR

Međunarodni sistem u poslednjih šezdeset godina konstantno doživljava burne promene i snažnu ekspanziju, pri čemu dobija planetarne dimenzije, oličene u postmodernoj sintagmi nazvanoj globalna zajednica. Esencijalni procesi koji tradicionalno pripadaju planeti Zemlji intenzivno se izmeštaju u svemir, kao budući komunu svetskih hegemonu. Aktuelno suparništvo velikih sila implicira inovirane metode prezentovanja državnog autoriteta, manifestacije snage u svim sferama društva i kreira okvire buduće sveukupne dominacije. Klasični mehanizmi kontinentalne kompetitivnosti ostaju pluskvanperfekat svetskog poretka, ustupajući vlastitu poziciju novim modalitetima univerzalnog okruženja.

Permanentne tendencije za ostvarivanjem opštedruštvene supremacije praćene razornom eskalacijom instrumenata moći, proizvode savremene izazove, rizike i pretnje čovečanstvu. Sledstveno navedenom, pratimo narastanje brojnih anomalija, konfliktima u odnosima vodećih aktera i dramatičnom dehumanizacijom međunarodnih odnosa. Svedoci smo prisustvu do nedavno nepoznatih pojava u liku brutalnih ratova, pandemija, meteoroloških akcidenata i ostalih, koje ozbiljno potvrđuju depresivnu teoriju Maltuzijanstva. Navedene i druge protivrečnosti danas drastično ugrožavaju ljudsku egzistenciju, pri čemu se oficijelnim akterima pojedinačnih kolektiviteta postavljaju imperativi za efikasnim rešavanjem određenih disbalansa.

Međunarodni izazovi i zdravstvena zaštita stanovništva predstavljaju prvorazredne temate za sve naučne radnike i kompetentne činioce na svim nivoima organizovanja konkretne tvorevine. Osnovni zadatak nauke jeste da koncipira inventivne paradigme u kontekstu unapređenja kvaliteta života i sveukupnog prosperiteta građanstva. Istovremeno, akademski poslenici obavezni su da formulišu odgovore za sve prezentovane fenomene i adekvatna rešenja za kanalisane destruktivne tokove. Lukrativni indikatori pozitivnih pomaka realno su posledica odgovarajuće sprege naučnoistraživačkih poduhvata i konkretnog doprinosa kompetentnih organa vlasti. Neoboriva je činjenica, da dosadašnji doprinos naučne zajednice nije zaustavio devastirajuće trendove u svetu, dok kompetentni faktori međunarodne zajednice evidentno nisu opravdali svoje bitisanje.

Region Jugoistočne Evrope sa subregionom Zapadni Balkan stolicima je izložen raznovrsnim međunarodnim izazovima, kroz direktnu konfrontaciju pripadajućih zemalja različitih provenijencija, tako i refleksijom konfliktata u drugim, čak najudaljenijim delovima univerzuma. Neprekidno nadmetanje ekumenskih gospodara u vasioni i mikrokosmosu logično se prelivaju na ovaj prostor, bremenit nerešivim kontradiktornostima. Teorija i praksa modernog doba pozicioniraju posmatranu teritoriju figurativnim rečima "Meki stomak Evrope" i "Bure baruta", koje su definisane upravo od tvoraca koncepta vesternizacije. Stratezi svetskog političko bezbednosnog sistema davno su ga strateški locirali za poprište odmeravanja, odnosno servisiranja ravnoteže snaga.

Republika Srbija nalazi se u raskoraku. Stereotipno, tradicionalno i danas izložena je opasnostima svih poznatih klasifikacija. Analizirajući subpopulacije Balkana, očigledno je da su ovdje najvidljivije i najrasprostranjenije socijalne kontroverze. Razmeđe civilizacija, raskrsnica maršruta, "kuća na putu" i druge identične odrednice u vokabularu, konkretizuju kompleksnu poziciju države. Savremenici smo dvogodišnjeg bratoubilačkog rata u Ukrajini, Izraelsko - Palestinskog sukoba i drugih konfliktnih zona, što je praćeno pregrupisavanjem saveznika i uticajem na sve tvorevine mikroregiona. Navedeni argumenti značajno ugrožavaju nacionalne interese sadržane u projektovanim

nacionalnim ciljevima date državne tvorevine.

Objektivno posmatrano, i pored veoma delikatne situacije u kojoj Srbija egzistira, uočljivi su afirmativni pokazatelji u različitim oblastima javnog života. Naročito je upečatljiv napredak u međunarodnom položaju zemlje, vođenjem proaktivne spoljnopolitičke orijentacije sa ostvarivanjem poboljšane saradnje u regionu i šire. Pored uobičajenih konzistentnih relacija sa Ruskom Federacijom i Narodnom Republikom Kinom, upečatljiv je određeni progres u odnosima sa Sjedinjenim Američkim Državama. Može se reći da je data teza posebno sadržana u odnosima sa Mađarskom, Bugarskom i Albanijom, koji su dokumentovano najbolji u novijoj istoriji. Međutim, na unutrašnjem planu prisutne su brojne anomalije, antagonizmi između grupacija i narastajuće podele, koje zloslutno prete funkcionalnosti društvene zajednice.

Pred nama je Tematski Zbornik radova, knjiga 40. iz edicije “Bezbednost u postmodernom ambijentu”, izdavača Centra za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti - CESNA B, Međunarodne Akademije Nauka, Umetnosti i Bezbednosti - MANUB i Univerziteta “Sveti Kiril i Metodij” Veliko Trnovo, Bugarska. Prepoznatljivim konstruktom označava autentičan pokušaj sagledavanja realnosti u kojoj bitiše međunarodno okruženje. Implementacijom ustaljenog pristupa multidisciplinarnosti, inostranoj i domaćoj zainteresovanoj javnosti predstavljamo radove eminentnih akademskih radnika i stručnih poslenika sa tematikom od najšireg značaja. Prezentovani tekstovi priznatih istraživača, razmatraju esencijalnu problematiku univerzalnom paradigmom, višekriterijumski, sa više aspekata: društvenog, bezbednosnog, političkog, ekonomskog, pravnog, prostornog, ekološkog, religijskog, tehničkog, tehnološkog, kulturološkog, saobraćajnog i drugih.

Publikacija je posvećena 112. Međunarodnoj konferenciji “Međunarodni izazovi, zdravlje i značaj Bujanovačke Banje”, koja se održava 29 - 31. marta 2024. godine u Bujanovačkoj Banji. Povodom toga dugujemo veliku zahvalnost prvorazrednom inicijatoru, g-dinu Nenadu Mitroviću, Direktoruu službe Koordinacionog tela Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medvedu, kao i menadžmentu Specijalne bolnice za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Sublimirajući konstantan, verodostojan i kredibilan angažman oko 680 saradnika, a u kontekstu formulisanih programskih opredelenja, nastavićemo sa teorijskim i praktičnim delovanjem u svrui doprinosa koncipiranju nedostajućih esencijalnihkih dokumenata države, prvenstveno doktrinarnih akata i Strategije nacionalnih interesa Srbije. Podrazumeva se, otvoreni smo za kreativnu saradnju sa relevantnim subjektima na svim nivoima društva u zemlji i međunarodnom ambijentu.

U Beogradu,
8. mart 2024. godine

Prof. dr Slobodan Nešković

PREFACE

In the last sixty years, the international system has been constantly experiencing turbulent changes and strong expansion, while acquiring planetary dimensions, embodied in the postmodern phrase called the global community. Essential processes that traditionally belong to the planet Earth are intensively moved into space, as the future commune of world hegemons. The current rivalry between the great powers implies innovative methods of presenting state authority, manifestations of power in all spheres of society and creates frameworks for future overall dominance. The classical mechanisms of continental competitiveness remain the plus-quant-perfect of the world order, yielding their own position to the new modalities of the universal environment.

Permanent tendencies to achieve general social supremacy, followed by a devastating escalation of instruments of power, produce contemporary challenges, risks and threats to humanity. As a result of the above, we are following the growth of numerous anomalies, conflicts in the relations of leading actors and the dramatic dehumanization of international relations. We are witnessing the presence of until recently unknown phenomena in the form of brutal wars, pandemics, meteorological accidents and others, which seriously confirm the depressive theory of Malthusianism. The aforementioned and other contradictions today drastically threaten human existence, whereby the official actors of individual collectivities are set imperatives for the effective resolution of certain imbalances.

International challenges and health care of the population represent first-rate topics for all scientific workers and competent agents at all levels of organizing concrete creation. The basic task of science is to conceive inventive paradigms in the context of improving the quality of life and the overall prosperity of citizens. At the same time, academic employees are obliged to formulate answers for all presented phenomena and adequate solutions for channeled destructive flows. Lucrative indicators of positive developments are realistically a consequence of the appropriate combination of scientific research endeavors and the concrete contribution of competent authorities. It is an irrefutable fact that the contribution of the scientific community so far has not stopped the devastating trends in the world, while the competent factors of the international community have evidently not justified their existence.

The region of the Southeast Europe with the subregion of the Western Balkans has been exposed to various international challenges for centuries, through the direct confrontation of the countries belonging to different origins, as well as the reflection of conflicts in other, even the most remote parts of the universe. The continuous competition of the ecumenical masters in the cosmos and the microcosm logically spill over into this space, laden with intractable contradictions. The theory and practice of the modern age position the observed territory with the figurative words “Soft belly of Europe” and “Powder keg”, which were defined precisely by the creators of the concept of westernization. The strategists of the world political security system long ago strategically located it as the scene of measuring, i.e. servicing the balance of power.

The Republic of Serbia is at a crossroads. Stereotypically, traditionally, even today, it is exposed to the dangers of all known classifications. Analyzing the subpopulations of the Balkans, it is obvious that the most visible and widespread social controversies are here. Crossroads of civilizations, intersection of routes, “house on the road” and other identical terms in the vocabulary specify the complex position of the state. We are contemporaries of the two-year fratricidal war in Ukraine, the Israeli-Palestinian conflict and other conflict zones, which was followed by the regrouping of allies and the

impact on all creations of the microregion. The above-mentioned arguments significantly threaten the national interests contained in the projected national goals of the given state creation.

Objectively observed, despite the very delicate situation in which Serbia exists, affirmative indicators are noticeable in various areas of public life. The progress in the country's international position is particularly striking, with the proactive foreign policy orientation and improved cooperation in the region and beyond. In addition to the usual consistent relations with the Russian Federation and the People's Republic of China, a certain progress in relations with the United States of America is impressive. It can be said that this thesis is especially contained in the relations with Hungary, Bulgaria and Albania, which are documented to be the best in recent history. However, on the internal level, there are numerous anomalies, antagonisms between groups and growing divisions, which ominously threaten the functionality of the social community.

Before us is the Thematic Collection of Papers, book 40 from the edition "Security in the postmodern environment", published by the Center for Strategic Research of National Security - CESNA B, the International Academy of Sciences, Arts and Security - MANUB and the University "Sveti Kiril i Metodij" Veliko Trnovo, Bulgaria. A recognizable construct means an authentic attempt to perceive the reality in which the international environment exists. By implementing the established approach of multidisciplinary, we present to the foreign and domestic interested public the works of eminent academic workers and professional workers with topics of the widest importance. The presented texts of recognized researchers discuss essential issues with a universal paradigm, multi-criteria, with multiple aspects: social, security, political, economic, legal, spatial, ecological, religious, technical, technological, cultural, traffic and others.

The publication is dedicated to the 112th International Conference "International Challenges, Health and the Importance of Bujanovačka Banja", which will be held on March 29 - 31, 2024 in Bujanovačka Banja. On this occasion, we owe a great deal of gratitude to the first-class initiator, Mr. Nenad Mitrović, Director of the Service of the Coordinating Body of the Government of the Republic of Serbia for the municipalities of Preševo, Bujanovac and Medveđa, as well as to the management of the Bujanovačka Banja Special Rehabilitation Hospital. By sublimating the constant, plausible and credible engagement of around 680 collaborators, and in the context of the formulated program decisions, we will continue with theoretical and practical action in order to contribute to the conception of the missing essential documents of the state, primarily doctrinal acts and the Strategy of National Interests of Serbia. It goes without saying that we are open to creative cooperation with relevant subjects at all levels of society in the country and in the international environment.

Belgrade,
March 8, 2024

Full Professor Dr. Slobodan Nešković

S A D R Ž A J

PREDGOVOR.....	VII
PREFACE.....	IX
<i>Vihren Bouzov</i>	
ОСОБЕНОСТИ НА СЪВРЕМЕННИТЕ РЕГИОНАЛНИ КОНФЛИКТИ.....	1
SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF CONTEMPORARY REGIONAL CONFLICTS.....	1
<i>Стојанча Арсић, Ненад Митровић</i>	
ПРИРОДНИ ГАС УГЉЕНДИОКСИД (СО ₂) СА ИЗВОРА БУЈАНОВАЧКЕ БАЊЕ У ФУНКЦИЈИ ЗДРАВЉА ЉУДИ.....	9
<i>Duško Dimitrijević</i>	
РАЗВОЈ МИСИЈА УЈЕДИНЈЕНИХ НАЦИЈА У ОЧУВАЊУ МЕЊУНАРОДНОГ МИРА И БЕЗБЕДНОСТИ.....	19
DEVELOPMENT OF THE UNITED NATIONS MISSIONS IN THE MAINTAINING OF INTERNATIONAL PEACE AND SECURITY.....	20
<i>Slobodan Nešković</i>	
INTERNATIONAL POSITION AND EUROPEAN INTEGRATION OF THE WESTERN BALKANS COUNTRIES IN POSTMODERN AMBIENCE.....	35
МЕЊУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ И ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ ДРЖАВА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА У POSTMODERNOM AMBIJENTU.....	49
<i>Rumen Stefanov</i>	
CHALLENGES BEFORE THE RULE OF LAW ARMED CONFLICT TORN COUNTRIES (EXPERIENCE OF CAMBODIA, B&H, KOSOVO AND UKRAINE).....	51
<i>Petar Veselinović</i>	
ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ СИСТЕМА ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У ЗЕМЉАМА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА.....	65
ECONOMIC ASPECTS OF THE HEALTH CARE SYSTEM IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES.....	66
<i>Miljko Ristić, Aleksandar Cekić</i>	
УЛОГА ВЕЏТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У МЕДИЦИНИ.....	97
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MEDICINE.....	97
<i>Roman Temnikov</i>	
ВНЕШНЯЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	105

<i>Džemal Najetović, Stevan Petković, Džebrail Bajramović</i> GLOBALNI TERORIZAM I NJEGOVE IMPLIKACIJE NA MEĐUNARODNE ODNOSI.....	121
GLOBAL TERRORISM AND ITS IMPLICATIONS ON INTERNATIONAL RELATIONS.....	121
<i>Radimir Biočanin, Žaklina Rakić</i> UTICAJ KLIMATSKIH PROMENA NA ZDRAVLJE I KVALITET ŽIVOTA U VANREDNIM EKOLOŠKIM SITUACIJAMA.....	131
IMPACT OF CLIMATE CHANGES ON HEALTH AND QUALITY OF LIFE IN EMERGENCY ENVIRONMENTAL SITUATIONS.....	132
<i>Šefket Krcić</i> SMISAO FILOZOFIJE KULTURE RATKA BOŽOVIĆA.....	153
PHILOSOPHY OF CULTURE OF RATKO BOŽOVIĆ.....	154
<i>Милан Милошевић, Ратомир Антоновић</i> ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ КОРУПЦИЈЕ СА ОСВРТОМ НА КРИВИЧНО ДЕЛО ТРГОВИНЕ УТИЦАЈЕМ.....	165
APPEARING FORMS OF CORRUPTION WITH REFERENCE TO CRIMINAL OFFENSES TRADE I INFLUENCE.....	165
<i>Milutin R. Đuričić, Zorana Z. Nikitović, Nedeljko Tucović</i> USPEŠAN ZDRAVSTVENI MENADŽMENT ZAHTEVA SISTEMSKI PRISTUP.....	177
SUCCESSFUL HEALTH MANAGEMENT REQUIRES A SYSTEMATIC APPROACH.....	177
<i>Miroљjub Ivanović, Milivoje Ćosić</i> PREDIKTORI TURISTA PREMA STAVU O GOJAZNOSTI.....	193
DETERMINANTS OF TOURISTS' ATTITUDES TOWARDS OBESITY.....	193
<i>Marko Mihajlović</i> ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF GLOBAL ECONOMY WITH SPECIAL REFERENCE TO SWITZERLAND AND SERBIA.....	205
<i>Хатиџа Бериша, Драган Стевановић, Горан Корсев</i> ХИБРИДНЕ ПРЕТЊЕ ИЗАЗОВ ЗА ОДБРАНУ МАЛИХ ДРЖАВА.....	219
HYBRID THREATS AS A CHALLENGE FOR THE DEFENSE OF SMALL COUNTRIES.....	219
<i>Драган Колев</i> РАТОВИ НОВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ: ХИБРИДНИ РАТ.....	231
NEXT GENERATION WARS: HYBRID WARFARE.....	231

Lidija Madžar, Aleksandar Gajić

THE CHALLENGES OF SPA AND WELLNESS TOURISM DEVELOPMENT IN THE WESTERN BALKANS COUNTRIES.....	251
IZAZOVI RAZVOJA SPA I WELLNESS TURIZMA U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA.....	252

Eduart Ndokaj

DEVELOPMENT OF ELECTRICAL VEHICLES IN ALBANIA.....	261
--	-----

Slobodan Prodić

IZLAGANJE RABIJE LJUBUNČIĆ NA II KONGRESU AFŽ-A ZA BIH KAO POČETAK POLITIČKE KAMPANJE ZA SKIDANJE ZARA I FEREDŽE U FNRJ.....	267
THE SPEECH OF RABIJA LJUBUNČIĆ ON THE SECOND CONGRESS OF WAF OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AS THE START OF THE CAMPAIGN OF PUTTING OFF NIQABS AND BURQAS IN FPRY.....	268

Jasmina Stojiljković, Tijana Stojiljković

ZNAČAJ I MESTO GASTRONOMSKE PONUDE U RURALNOM TURIZMU SRBIJE.....	279
SIGNIFICANCE AND PLACE OF GASTRONOMY OFFER IN RURAL TOURISM OF SERBIA.....	280

Mirsad Nuković, Aleksandra Varagić, Edib Selmanović

ELEKTRIČNA ENERGIJE IZ OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U REPUBLICI SRBIJI.....	293
ELECTRIC ENERGY FROM RENEWABLE ENERGY SOURCES U REPUBLIC OF SERBIA.....	293

Милутин Матић, Раденко С. Круљ, Немања Матић

СЕЛО, ПОЉОПРИВРЕДА И РУРАЛНИ РАЗВОЈ – ЈЕДАН ОД НАЈВАЖНИЈИХ НАЦИОНАЛНИХ ПРИОРИТЕТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У XXI ВЕКУ, 2024 – 2034.....	303
VILLAGE, AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT - ONE OF THE MOST IMPORTANT NATIONAL PRIORITIES OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE 21ST CENTURY, 2024 - 2034.....	304

Dušan Garabinović, Dejan Mladenović

PERSPEKTIVE RAZVOJA USLUGA ZDRAVSTVENOG TURIZMA NA PRIMERU BUJANOVAČKE BANJE: SMERNICE ZA ODRŽIVI MENADŽMENT DESTINACIJE.....	317
PERSPECTIVES ON THE DEVELOPMENT OF HEALTH TOURISM SERVICES ON THE EXAMPLE OF THE BUJANOVAC SPA: GUIDELINES FOR SUSTAINABLE MANAGEMENT OF THE DESTINATION.....	317

Igor Madžarević, Eržika Antić

SAVREMENI KONCEPT IMPLEMENTACIJE CO2 U SPECIJALNOJ BOLNICI ZA REHABILITACIJU BUJANOVAČKA BANJA U MEDICINSKE SVRHE.....	339
MODERN CONCEPT OF CO2 IMPLEMENTATION IN THE SPECIAL REHABILITATION HOSPITAL BUJANOVAC BANJA FOR MEDICAL PURPOSES.....	340

Danijel Panović, Ajnur Hodžić

LIČNA SVOJSTVA MIGRANATA I NJIHOVA KRIMINALNA SKLONOST..	351
PERSONAL CHARACTERISTICS OF MIGRANTS AND THEIR CRIMINAL TENDENCIES.....	351

Mirko Tešić, Mišo Tešić, Boban Tešić

IZBJEGAVANJE, SMANJIVANJE NASTAJANJA OTPADA I NJEGOVIH OPASNIH UTICAJA NA RADNU I ŽIVOTNU SREDINU.....	361
AVOIDANCE, REDUCTION OF WASTE AND ITS DANGEROUS EFFECTS ON THE WORK AND ENVIRONMENT.....	361

Janko Todorov

MARKETINŠKI ASPEKT OSIGURANJA POLJOPRIVREDNIKA U ERI KLIMATSKIH PROMENA.....	371
MARKETING ASPECT OF FARMER INSURANCE IN THE ERA OF CLIMATE CHANGE.....	371

Мери Нешкових, Раде Варагић, Милица Варагић

УТИЦАЈ НЕУСПЕЛИХ ДРЖАВА НА БЕЗБЕДНОСТ.....	385
IMPACT OF FAILED STATES ON SECURITY.....	385

Бранимир Милетић

СТРАТЕШКИ ПРИСТУП АНАЛИЗИ СТАЊА БЕЗБЕДНОСТИ САОБРАЋАЈА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ БУЈАНОВАЦ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ДЕОНИЦУ КОРИДОРА 10.....	399
STRATEGIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF THE TRAFFIC SAFETY STATE IN THE TERRITORY OF THE MUNICIPALITY OF BUJANOVAC WITH SPECIAL REFERENCE TO THE SECTION OF CORRIDOR 10.....	399

Valentina Čizmar

BUDUĆNOST KULTURE U VREMENU MASOVNIH MEDIJA I GLOBALNIH PROMENA.....	423
THE FUTURE OF CULTURE IN THE AGE OF MASS MEDIA AND GLOBAL CHANGES.....	424

Milica Milivojević, Jelena Milivojević

LJUDSKI I NEMATERIJALNI RESURSI U SAVREMENOM FUNKCIONISANJU KOMPANIJA SA OSVRTOM NA “M M STIL VISOKA MODA, NOVI SAD”.....	437
HUMAN AND INTANGIBLE RESOURCES IN CONTEMPORARY FUNCTION OF COMPANIES WITH REFERENCE TO “M M HIGH FASHION STYLE” NEW SAD.....	438

Miloš Tucović, Daliborka Jovanović, Desimir Nedeljković

ZNAČAJ BUJANOVAČKE BANJE U TURISTIČKOJ PONUDI ZDRAVSTVENOG TURIZMA.....	447
THE SIGNIFICANCE OF THE BUJANOVAC SPA IN THE TOURIST OFFER OF HEALTH TOURISM.....	448

Aleksandar Gajić, Elez Osmani, Zehra Nuković

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA, IMPLEMENTACIJA I PERSPEKTIVE.....	461
ARTIFICIAL INTELLIGENCE, IMPLEMENTATION AND PERSPECTIVES.....	461

Miljan Marković, Mitar Lutovac, Jelena Marić

NARKOMANIJA KAO DRUŠTVENI FENOMEN – UZROCI I POSLEDICE.....	473
DRUG ADDICTION AS A SOCIAL PHENOMENON - CAUSES AND CONSEQUENCES.....	473

Ратомир Антоновић

БЕЗБЕДНОСНИ И ПОЛИТИЧКИ РИЗИЦИ ЗА МЛАДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ.....	487
SECURITY AND POLITICAL RISKS FOR YOUNG PEOPLE IN THE REPUBLIC OF SERBIA.....	487

Александар Павић, Хатиџа Беруша

БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ ГЕОСТРАТЕГИСКОГ ПОЛОЖАЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ.....	499
SECURITY CHALLENGES OF THE GEOSTRATEGIC POSITION OF THE REPUBLIC OF SERBIA.....	500

Jelena Džipković, Igor Madžarević, Sefaj Flakron, Eržika Antić

ZADOVOLJSTVO KORISNIKA USLUGA ZDRAVSTVENOM ZAŠTITOM U SPECIJALNOJ BOLNICI ZA REHABILITACIJU BUJANOVAČKA BANJA.....	511
USER SATISFACTION WITH HEALTHCARE SERVICES IN THE SPECIAL REHABILITATION HOSPITAL BUJANOVAC BANJA.....	512

Jasmina Pavlović, Mirsad Nuković, Nejira Nuković

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA I NJEN UTICAJ NA RADIOLOGIJU I DRUGE GRANE U MEDICINI.....	525
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS INFLUENCE ON RADIOLOGY AND OTHER BRANCHES OF MEDICINE.....	525

Eduart Ndokaj

APPLICATION OF ELECTRICAL VEHICLES IN ALBANIA.....533

Ratko Garić, Slobodan Prodić

EKONOMSKI ASPEKTI POLITIČKE EKOLOGIJE

REPUBLIKE SRPSKE.....541

ECONOMICAL ASPECTS OF POLITICAL ECOLOGY OF

REPUBLIC OF SRPSKA.....541

Sefaj Flakron, Igor Madžarević, Jelena Džipković, Eržika Antić

ZADOVOLJSTVO ZAPOSLENIH U SPECIJALNOJ BOLNICI ZA

REHABILITACIJU BUJANOVAČKA BANJA.....551

SATISFACTION OF THE EMPLOYEES IN THE SPECIAL

REHABILITATION HOSPITAL BUJANOVAC BANJA.....552

Драган Миладиноски

ПЕРЕЊЕ ПАРИ И ДРУГИ ФОРМИ НА ФИНАНСИСКИ КРИМИНАЛ.....569

MONEY LAUNDERING AND OTHER FORMS OF FINANCIAL CRIME.....569

Gordana Milentijević, Radomir Biočanin, Anđela Petronijević

SAVREMENI ZAHTEVI ISHRANE I ZLOUPOTREBA NARKOTIKA.....585

MODERN NUTRITIONAL REQUIREMENTS AND DRUG ABUSE.....586

Žaklina Rakić

LEGISLATIVA I ODRŽIVI RAZVOJ U OBLASTI ZAŠTITE ŽIVOTNE

SREDINE REPUBLIKE SRBIJE.....609

LEGISLATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE FIELD OF

ENVIRONMENTAL PROTECTION OF THE REPUBLIC OF SERBIA.....609



Vihren Bouzov¹

ОСОБЕНОСТИ НА СЪВРЕМЕННИТЕ РЕГИОНАЛНИ КОНФЛИКТИ

Резюме

В тази статия ще се опитам да очертая някои особености на съвременните регионални конфликти в търсене на отговор на въпроса за тяхната относителна устойчивост. Намира израз в това, че непрекъснато възникват нови конфликти и много рядко завършват с победа за една или другата страна, а периодично се разпалят и отново преминават в тиха фаза, решаването им чрез мирни преговори се оказва невъзможно. Интересният теоретичен въпрос е защо глобалната конфронтация преминава към нови форми като хибридните войни и до каква степен те заместват „горещите“ форми на военни конфликти? Статията завършва ново обединение на цивилизациите в защита на суверенитета на националните държави. Това идва като знак за края на господството на Запада в световните дела. Продължава от времето на модерността до третото десетилетие на 21 век. В резултат на това противопоставяне можем да предвидим, че Азия все повече ще се очертава като икономически център на света, САЩ ще затъват в дългосрочна криза, а ЕС все повече ще остава в периферията на световните събития и няма да бъде в състояние ефективно да защити населението си от повсеместните кризи. Всички тези факти са аргументи страната ни да търси по-ефективни начини за отстояване на собствения си суверенитет, поне по ключови въпроси като оцеляването и бъдещето. Това задължително предполага избягване на всяка цена на участие във военни конфликти.

Ключови думи: регионални конфликти, суперсили, военни конфликти

SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF CONTEMPORARY REGIONAL CONFLICTS

Abstract

In this paper I will try to outline some features of contemporary regional conflicts in search of an answer to the question of their relative sustainability. It finds expression

¹ Vihren Bouzov PhD, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

in the fact that new conflicts constantly appear and they very rarely end with victory for one side or the other, and periodically flare up and again enter a quiet phase, it turns out to be impossible to solve them through peaceful negotiations. The interesting theoretical question is why global confrontation is shifting to new forms such as hybrid wars, and to what extent are they replacing “hot” forms of military conflict? The article concludes a new unification of civilizations in defense of the sovereignties of nation states. It comes as a sign of the end of the dominance of the West in world affairs. It lasted from the time of Modernity to the third decade of the 21st century. As a result of this opposition, we can predict that Asia will increasingly emerge as the economic center of the world, the US will sink into a long-term crisis, and the EU will increasingly remain on the periphery of world events and will not be able to effectively protect its population from the ubiquitous crises. All these facts are arguments for our country to look for more effective means of asserting its own sovereignty, at least on key issues such as survival and the future. This necessarily implies the avoidance of involvement in military conflicts at all costs.

Key words: regional conflicts, superpowers, military conflicts

Нагрупването в арсеналите на суперсилите на ядрени оръжия и други средства за масово поразяване в последните няколко десетилетия постепенно води към нова и изключително важна промяна в международните отношения – унищожителната ядрена война като че ли изглежда отложена и дори изоставена като проект, а на нейно място идва умножаването на регионални конфликти, които трябва да изтощят силите на съперника и да намерят в дългосрочна перспектива резултат в желани промени на баланса на силите в световен мащаб. След победата в Студената война през 90-те САЩ се опита да изгради еднополюсен свят чрез налагане с регионални войни като унищожаването на Югославия, войните в Ирак и Северна Африка. Такава стратегия поддържа и днес във времето на оформянето на плуралистичната версия на международните отношения ръководеният от САЩ Запад по отношение на Русия, Китай, Иран. Те отвсякъде са обградени не само от военни бази, но и от разпалени регионални конфликти, които дори и да са в „замразена“ фаза могат да бъдат активирани във всеки един момент. Във времето на предходната „Студена война“ подобна роля изигра надпреварата във въоръжаването, довела единия съперник до икономическо пренапрягане и колапс на политическата система.

В тази статия ще се опитам да очертая някои особености на съвременните регионални конфликти в търсене на отговор на въпроса за тяхната относителна устойчивост. Тя намира израз в това, че постоянно се появяват нови конфликти и те много рядко приключват с победа на едната или другата страна, а периодично припламват и отново навлизат в тиха фаза, оказва се невъзможно решаването им чрез мирни преговори. Част от тези постоянни характеристики е и неизбежната връзка на конфликта с претенциите на определена чужда сила – супер-сила, велика или регионална сила, към естествени ресурси, изтласкване на конкурентна сила, и брутално завоюване. Накъдето и да се обърнем към знаковите конфликти, ще видим тези особености. Трудно е да посочим дори един завършен и забравен конфликт като преминаем през Близкия Изток, Северна Африка, Азия, Балканите. Актуалността на този въпрос за относителната трайност, или дълговечност на конфликтите, е несъмнена особено с оглед на въпроса дали скоро ще приключи войната на подкрепяната от Запада Украйна срещу Русия.

Днес светът е изправен пред два конкуриращи се проекта за нови глобални

разделения: разделението, налагано от САЩ, на „авторитарни и демократични“ страни и това на съюза между Русия на Путин и Китай на Си Дзинпин, ориентирано към защита на суверенитета на националните държави срещу глобалистките посегателства от елитите и богатите държави. В борбата между тях се отразява напрежението между залязващия с неговата глобална мощ Запад и новите претенции на Изтока за световен икономически и финансов център, задълбочаващите се неравенства между бедни и богати, Юг и Север. Този конфликт постепенно доведе до подриване на ролята на долара като световна валута. На път сме да видим краха на Бретънудската система, укрепила господството на САЩ и Запада в целия свят.

Парадоксално днешният Запад продължава да държи поне формално на демокрацията като търговска марка, основна разделителна линия между него и авторитарните „варвари“, независимо че Клаус Шваб и основаният от него Давоски клуб официално провъзгласиха нейния край и необходимостта да се замени с друга форма с цел разрешаване на противоречието между 1% вземащи решение и останалите несъгласни, а всички класически фундаментални ценности като права на човека, неприкосновеност на частната собственост и правото на човек да устройва живота си свободно бяха пожертвани с лека ръка в годините на кризи – борбата срещу тероризма, военни конфликти и „хуманитарни“ интервенции, глобалната пандемия, икономически сътресения. Целта е глобално правителство като инструмент на властта на корпорациите, не като основа на някаква глобална демокрация, защото последната изчезва като неефективна заедно със стария капитализъм. Демокрацията от стар „дорестартен“ вид ще бъде заменена от решенията на високоплатени експерти, обслужващи елита, не само в областта на медицината. Швейцарският глобалист мечтае за свят, в който дребният и средният бизнес са извадени от икономиката, защото се явяват социална база на популизма и национализма, а всички дейности се осъществяват чрез дигитални средства². Пандемичната криза създаде „пространство от възможности“ за реализацията на тези техно-утопични идеи.

След класическия неоколониализъм, заменен от робство на дълговете, рухна още една креха подпорка на силата на Европейския Запад – ниските цени на горивата от Русия. На тях се опираше бързият прогрес в икономиката и редица важни производства. Прекъсването на веригите на доставки от пандемията и войната в Украйна също доведе до начало на повсеместен разпад. Това означава вероятно безвъзвратното потъване на ЕС като фактор с влияние и собствен глас в световната политика.

Една от важните характеристики на войните на свръхсилите е преминаването към опосредствани форми на противопоставяне, които могат да се отнасят към т.нар. „хибридна война“³ или към сблъсъци на военни сили на подчинени държави и формирования, дори от частни структури, които могат да бъдат наречени „прокси-войници“⁴. Към новите форми можем да отнесем и икономическата война, която намира израз в провалите на проекти на конкурентната страна чрез различни „меки“ форми на икономическа дипломация, проникване чрез свои фирми, лобистки мрежи и неправителствени организации. Тя се упражнява паралелно с „хибридната“ и „прокси“-войната. Парадигмални примери за подобно съчетание са войните в Сирия и в Украйна. В началото на вноса на джихадисти в Сирия,

2 Schwab, Maleret 2020, Covid 19: The Great Reset, Forum Publishing, 62-64.

3 Kofman, M., M.Rojansky, 2015, A Closer Look at Russia's "Hybrid War" – in: KenanKable N 7, April, Wilson Centre;

4 Behner, L., 2015, How Proxy Wars Work and What That Means for the End forEnding the Conflict in Syria – in: Foreign Affairs (<https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-11-12/how-proxy-wars-work>);

който да разпалят „гражданска война“ и на преврата в Украйна бяха намеренията на Запада за изтласкване на Русия от европейския газов пазар и от Близкия Изток. Натискът на САЩ за ожесточаване на антируските санкции доведе до повишаване цените на горивата и срив на европейската икономика и прехвърляне на големите фирми зад Океана.

Интересният теоретичен въпрос е защо глобалното противопоставяне преминава в такива нови форми и доколко те заменят „горещите“ форми на военен сблъсък? Едно от обясненията е свързано с тяхната по-висока ефикасност и ефективност. „Хибридните“ и „прокси“-войните струват по-евтино, защото в тях участват наемници от бедни държави, които се задоволяват с по-малко, жертвите практически не носят разходи, а резултатите са много по-добри, защото се постигат с предимно конвенционални методи и „на терен“. А възлагането на „мръсни“ акции на наемници от частни фирми в различни точки на света, независимо дали като войници или търговци и посредници при търговия с оръжие, някак си освобождава страната от морална отговорност за споделянето на престъпна политика. Трудно е да се допусне, че брадатите пустинни хуси разполагат с ракети да потапят британски и американски кораби в Червено море, но се оказва факт, зад който се крие вероятно иранска помощ. Защо да се продава директно оръжие на ИДИЛ или да се изкупува евтино гориво, изпомпано по пиратски начин от кюрдите в Сирия, като това може да става чрез удобни посредници? В перспектива този тип политика довежда до една ефикасна интеграция на специални служби, терористични формирания, частни фирми - изпълнители на „мокри“ поръчки и спонсори на агресивни проекти.

„Хибридните“ форми включват и елементи на психологическа и информационна война с помощта на акции на корпоративните медии, наети политици и институции от типа „пета колона“, а „войната за умовете“ носи далеч по-дълготрайни резултати. Най-общо в съдържанието на „хибридната“ война са познати от преди това методи на водене на конфликти като конвенционални, нередовни („въстания“, „граждански протести“ и „нежни революции“), политически и информационни чрез новите информационни технологии⁵. С помощта на такива форми бе осигурена подкрепа за разширението на НАТО на Изток след края на „Студената война“, независимо, че първоначалните споразумения между САЩ и Русия изключваха това. Във всички източно и централно-европейски страни, както и тези от Черноморската зона и постсъветското пространство бе заложено на политически елит, медии и неправителствени структури, които работят за реализиране на интересите на САЩ и Запада от изтласкване на Русия от съответния регион.

Ще анализираме последователно основните причини за устойчивост на регионалните конфликти и ще ги подредим по значимост.

Най-важно значение имат интересите на участниците в регионалния конфликт. Много често те са напълно несъвместими и едната страна преследва подчиняването и дори унищожението на другата. Израелци и палестинци, турци и кюрди, сирийци и джихадисти, албанци и сърби – във всички случаи имаме ескалация на национални и религиозни антагонизми, неудовлетвореност от постигнатите частични решения и преследване на максималистични цели. Все пак силите на конкретните вътрешни за региона участници не са безкрайни и рано или късно конфликтите достигат до някаква фаза на разрешаване, дори до дълготраен мирен процес. Основният ориентир за справедливост и несправедливост на

⁵ Kofman, M., M.Rojansky, 2015, A Closer Look at Rossia's "Hybrid War" – in: KenanKable N 7, April, Wilson Centre, p.2;

заетите позиции е в това дали става дума за агресия срещу суверенна държава или за разрушаване на нейните вътрешни устои чрез провокирана гражданска война под каквато и да е предлог. С не по-малко значение е и правото на всеки народ на самоопределение, когато са потъпкани неговите права. Именно благодарение на него бе детронирана вековната власт на колониализма в света. Една от тенденциите в съвременната глобална конфликтност е обособяването на територии на етнически и религиозен признак, които с подкрепата на други велики и регионални сили се превръщат във военизирани протекторати. Такива са части от Украйна, Косово, Приднестровската република.

Понякога пречка пред постигането на решение са некадърността и агресивния подход на политиците на заинтересуваните държави. Обикновено това са компрадорски елити, платени от „проникващи“ външни играчи чрез дял в разпределението на печалбите. Пример за брутален подход е политиката на САЩ в Сирия, които чрез своите прокси кюрдите завладяха находищата на естествени ресурси на тази страна, докато в Дамаск няма гориво даже за линейките.

Интереситена външна изрегиона агенти – супер-сили, велики сили, регионални сили. Много често тяхната защита е съпроводена с военни интервенции от страна на по-силната държава. Независимо от избраното „прикритие“ – „хуманитарна“ интервенция, съдействие на мира или друга, ако това не е със съгласието на съответното правителство, става дума за агресия. Рекордър по военно присъствие в различни точки на света е САЩ с официално регистрирано наличие на войски в 81 страни, съгласно съобщение на Института на Рон Пол от април 2015 г.⁶. В по-голямата си част целите на външните играчи са геостратегически – контрол над съответния регион, сплашване на конкурентната сила. Те много често са свързани с интереса от присвояване на определени природни ресурси, пристанища и търговски центрове, инфраструктурни обекти. В някои страни външните сили присъстват чрез частни формирования или други прокси-войници – наемници или представители на държави от съответния регион.

Бруталната намеса на Запада на страната на албанците в югославския конфликт, намерила израз в диктата от Рамбуйе през 1999 г. също предопредели дълготрайност на конфликтните отношения, защото бяха признати етнически прочиствания в Косово и Крайна, убийства и от двете страни. Сърбия е изнудвана да признае западния протекторат Косово срещу обещание за ЕС.

Водеща роля играят интересите на корпорациите от развитие на търговията с оръжие и инвестициите в наемни войници. В редица от конфликтите те са силно интегрирани с усилията на организираната престъпност. Във времената на кризи ръстът на оръжейната търговия неудържимо расте. По данни на Стокхолмския институт SIPRI за 2018-2022 този ръст е с около 14% като САЩ, които държат около 40% от тази специфична дейност са увеличили своя експорт, на следващо място е Русия⁷. Русия също увеличава своя експорт на оръжия, а след рекламата при военната намеса в Сирия, е в процес на ръст с доближаване показателите на основния съперник.

Изключително важен фактор за устойчивостта на регионалните конфликти е предпочитанието към военните пред мирните средства за тяхното разрешаване в условията на тотално разрушени в световен и в регионален мащаб механизми за международно регулиране. Агресивните кампании на Запада в Близкия Изток

6 Ron Paul, 2015, Why are US Special Forces in 81 Countries? - <http://ronpaulinstitute.org/archives/featured-articles/2015/april/27/ron-paul-why-are-us-specialforces-in-81-countries/>;

7 Sipri fact sheet, March 2023, Trends in International Arms Transfer (https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-03/2303_at_fact_sheet_2022_v2.pdf);

и Северна Африка при слабост и отстъпчивост на Русия и други заинтересувани страни компрометираща изработените механизми на ООН, Съвета за сигурност и международните режими.

Очевиден е крахът на международния режим за недопускане разпространението на ядрено оръжие. Това се вижда при анализ на наличните стратегически въоръжения⁸ при явно толериране на Израел (с между 60 и 400) и Пакистан (100-120) и натиск срещу Северна Корея (60) като източник на всички опасности. Няма как да не се усъдним и в наличието на такива, макар и тайни у Саудитска Арабия например. Всичко това превръща вероятността от скорошна употреба на ядрено оръжие в регионални конфликти в много голяма.

Много лесно могат да се прогнозира следващите военни интервенции на Запада в страни със застрашена държавност и „демокрация“, ако се гледат заедно с картата на наличните природни и икономически ресурси. Такава например може скоро да се очаква в Либия, където енергийните корпорации от Англия и Франция все още не са получили желаните контролирани условия, за да експлоатират свободно нейните природни богатства.

Ясно е, че няма да имаме и скорошно урегулиране в Сирия, защото регионалните агресори – Катар, Саудитска Арабия и Турция все още остават неудовлетворени в техните искания за разцепването на тази държава и възможност да докопат нейните ресурси.

Господстващите в съвременните международни отношения аморализъм и двойни стандарти също са сред предпоставките за дълготрайност на конфликтите. В тях действат немалко субекти с ограничен и подставен суверенитет, държавите със самостоятелен избор са обект на всевъзможен натиск, а „правото на силния“ обикновено се налага маскирано като помощ за „реформи“, защита на „правата на човека“ и много други субпродукти на западната култура. В един свят, в който агресията се представя за грижа, диктатурата за „демокрация“, агресията за толерантност, а завладяването за „свобода“, няма нищо чудно, че разбърканите отношения нямат подреждане, а конфликтите не получават трайни решения.

Покрай „хуманитарните“ интервенции в Близкия Изток и Северна Африка и терористичните удари в сърцето на Запада отново се възроди интереса към концепцията на Самюел Хънтингтън. Тя обаче ни позволява да видим съвременните конфликти в нова светлина. Той прогнозира, че задълбочаващите се различия между културите (цивилизациите) ще предизвикват бъдещите световни войни⁹. Той не уточнява каква разлика прокарва между култура и цивилизация и на каква база разграничава осем конфронтиращи се цивилизации в неговата статия. Конфронтацията на цивилизациите и обединяването на всички „варварски“ цивилизации срещу Запада ще определя бъдещото развитие на света.

Като манипулативна доктрина този вид културен релативизъм не е особено атрактивен, но като основа на политически прогнози и консултации се оказва повече от опасен. Събитията от 11 септември, атентатите след тях от Мадрид и Лондон до Париж и Брюксел, както и „хуманитарните“ интервенции в Близкия Изток и Северна Африка изглеждаше, че се явяват свидетелства в нейна подкрепа. Такива бяха и твърденията на западни лидери (Меркел, Саркози) за краха на политиката на „мултикултурализъм“¹⁰.

8 Шевалье,Е., 2014, Сколько ядерных боеголовок у стран – членов „ядреноглуба“. Иконографика –В: http://www.aif.ru/dontknows/infographics/skolko_yadernyh_boegolovok_u_stranchlenov_yadernogo_kluba_infografika.

9 Huntington,S. The Clash of Civilizations? In: Foreign Affairs, Summer 72, 1993, 22-49; Huntington,S. The Clash of Civilizations and Remaking of World Order. 1996, New York: Simon&Schuster;

10 Иванов, Г., 2011, Краят на мултикултурната идилия – В: сп. „Геополитика“, 30.03, [6](http://geo-</p></div><div data-bbox=)

Принудителната миграция бързо приближава към 100 милиона души. Западните държави създадоха множество гета на изолирани в социален аспект хора от малцинствени и мигрантски общности, без да успеят да внушат една политика на уважение към ценностите на приемащата култура. Същевременно обвързаността на водения от САЩ Запад и Израел с джихадистите от Ислямска държава и средновековните сунитски монархии бе в крайно противоречие с доктрината на Хънтингтън. Офицерите и военните съветници от западните страни никога не са имали цивилизационен сблъсък с ислямските бойци в Сирия. Ясно можеха да бъдат отчетени отношения на прокси-зависимости. В Афганистан бунтът на талибаните зря с години и тяхното движение се върна на власт, решено да скъса със зависимостите от времето на Бин Ладен.

Малко повече от 20 години след атентатите срещу Световния търговски център все повече разбираме, че живеем в променен свят. Организираната от Запада агресия срещу Сирия не доведе до свалянето на президента Асад, а до победа на противоречива коалиция, която включваше Русия, Иран и Турция. Последната, заедно с Катар, първоначално бе в агресивната коалиция, която подпали пожара в Либия, но и двете смениха позицията. Опитът за реанимиране на кюрдската карта не успя, благодарение на задружните усилия на Русия, Иран и Турция, а Западът изостави най-верните си съюзници. На 13 март 2022 г. ирански ракети обстреляха консулството на САЩ в Ербил, Иракски Кюрдистан, и не получиха отговор в стария империалистически стил.

Днес Русия, Китай, Индия и редица страни предприемат решителни действия за ликвидиране доминацията на долара. Продоволствената криза, санкциите срещу Русия и чудовищният скок на цените на горивата в резултат на войната и нелепата политика на Еврокомисията за хвърлянето им на свободния пазар задълбочават проблемите на западните страни, които се стоварват върху тяхното население.

Днес все по-актуално става усещането, че концепцията на Хънтингтън не е чак толкова отвлечена, а започва да се сбъдва в относително неочаквани аспекти и с отчетлива сила. Западът остава сам срещу останалите цивилизации – това е тревожната картина в статията и книгата на Хънтингтън и същината на неговата прогноза. „Главните конфликти в съвременната политика ще се случват между нации и групи от различни цивилизации“ – вещае американският професор¹¹. Западът, ръководен от САЩ, се опитва да раздели съвременния свят с едни стари разграничения от времето на „Студената война“. На 9.12.2021 г президентът Байдън покани на виртуален разговор 109 демократични страни и се изправи като нов баща на демократичния свят пред една огромна стена от телевизионни екрани. На 09.05.2022 г.колумнистът на Foreign Policy Роби Грамър написа, че заради натиска на Запада към африканските страни да подкрепят санкциите срещу Русия, тези страни се обединяват в ново движение на необвързаните.

Африка и важна част от Азия, начело с Китай и Индия не подкрепиха и изключването на Русия от комисията на ООН за правата на човека. Тези страни си сътрудничат и за премахването на икономическата доминация на долара. В Мали, изтощени от френските колониални агресии, хората манифестират с искания Русия да ги освободи. Африканци се записват дори доброволци в руската армия във войната с Украйна. Означава ли това, че славянско-православната, конфуцианската, хиндуистката и африканската цивилизации, в странната терминология на

politica.eu/2011/1024/ Ivanov, G., 2011, Krahut na multukulturnata idilia – In: journal Geopolitika, 30.03;

11 Huntington, S. The Clash of Civilizations? In: Foreign Affairs, Summer 72, 1993, 22-49; Huntington, S. The Clash of Civilizations and Remaking of World Order. 1996, New York: Simon&Schuster, p.22;

Хънтингтън, се обединяват срещу Запада и той остава сам срещу тях? Определено може да се твърди, че в основата на това разделение не са културните различия, а сериозни социално-икономически причини и интереси. Сред водещите от тях са енергийната независимост и суверенитет, подкрепата срещу западните неоколониални политики, възможностите за икономическа помощ и инвестиции. Китай все повече се превръща в основен търговски партньор за Африка и Азия. Неговото енергийно и военно сътрудничество с Русия е взаимноизгодно.

Трябва обаче изрично да се подчертае, че това „обединение“ на цивилизациите не е породено от амбициите им за нови войни и ограбване на съседни цивилизации. То е свързано по-скоро със желанието за ограничаване на възможностите на агресивната неоколониална политика на финансовата олигархия, американските неокони и елита на ЕС. То идва като знак за края на доминацията на Запада в световните дела. Тя продължи от времето на Модерността до третото десетилетие на 21 век. В резултат на това противопоставяне можем да прогнозираме, че Азия все повече ще се очертава като икономически център на света, САЩ ще потънат в дълготрайна криза, а ЕС все повече ще остава в периферията на световните събития и няма да може ефективно да защити своето население от повсеместните кризи. Всичко това налага нашата страна да потърси по-ефективни средства за отстояване на собствения си суверенитет поне по ключови въпроси като оцеляването и бъдещето. Това задължително предполага избягването на включването във военни конфликти на всяка цена.

References

1. Иванов, Г., 2011, Краят на мултикултурната идилия – В: сп. „Геополитика”, 30.03, <http://geopolitica.eu/2011/1024/> Ivanov, G., 2011, Krahut na multukulturnata idilia – In: journal Geopolitika, 30.03;
2. Шевалье, Е., 2014, Сколько ядерных боеголовок у стран – членов „ядреноглуба“. Иконографика – В: http://www.aif.ru/dontknows/infographics/skolko_yadernyh_boegolovok_u_stranchlenov_yadernogo_kluba_infografika;
3. Behner, L., 2015, How Proxy Wars Work and What That Means for the End for Ending the Conflict in Syria – in: Foreign Affairs (<https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-11-12/how-proxy-wars-work>);
4. Kofman, M., M. Rojansky, 2015, A Closer Look at Russia’s “Hybrid War” – in: KenanKable N 7, April, Wilson Centre;
5. Huntington, S. The Clash of Civilizations? In: Foreign Affairs, Summer 72, 1993, 22-49; Huntington, S. The Clash of Civilizations and Remaking of World Order. 1996, New York: Simon&Schuster;
6. Ron Paul, 2015, Why are US Special Forces in 81 Countries? - <http://ronpaulinstitute.org/archives/featured-articles/2015/april/27/ron-paul-why-are-us-specialforces-in-81-countries/>;
7. Schwab, Maleret 2020, Covid 19: The Great Reset, Forum Publishing;
8. Sipri fact sheet, March 2023, Trends in International Arms Transfer (https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-03/2303_at_fact_sheet_2022_v2.pdf);



Стојанча Арсић¹, Ненад Митровић²

ПРИРОДНИ ГАС УГЉЕНДИОКСИД (CO₂) СА ИЗВОРА БУЈАНОВАЧКЕ БАЊЕ У ФУНКЦИЈИ ЗДРАВЉА ЉУДИ

Природни CO₂ у функцији здравља људи

На свим истражним објектима (бушотинама) у Бујановачкој Бањи поред термоминералне воде јавља се и природни гас угљендиоксид (CO₂). На главном експлоатационом бунару А2 поред термоминералне воде у количини од 6 л/с избија и гас CO₂ у количини од 36 м³/ч. На основу лабораторијских гасних анализа гаса са бушотине А2 утврђено је присуство CO₂ у концентрацији већој од 96%. Остатак чине инертни гасови: азот, хелијум аргон који немају утицаја на примену гаса CO₂ у терапијске сврхе код одређених болести.

Угљендиоксид спада у групу липоидних гасова који може да дифундира кроз човечју кожу. У ову групу гасова спадају још радон и сумпордиоксид. Сви ови гасови се налазе природно у изворима растворени или у облику гасне базе и то директно у термоминералној води и лековитом блату (муљу). Гас угљендиоксид се под великим притиском претвара у хидролизирајућу угљену киселину (H₂CO₃) из које се када притисак падне ослобађа. Вода која садржи CO₂ се класификује као кисела ако садржи 1 гр/л или више слободног CO₂.

Користећи искуства неких чехословачких бања (Слијач Купеље, Маријанске Лазни, Франтишкове Лазни) које примењују гас CO₂ за лечење одређених болести уназад 70 година, ми смо у Специјалној болници први у нашој земљи увели овај гас као један од важних природних фактора у лечењу кардиоваскуларних болести и поремећаја периферне циркулације различите етиологије.

Истраживања количине гаса CO₂ са бушотине А2 у Бујановачкој Бањи која су вршена 1986. године од стране Завода за хидрогеолошка и геотехничка истраживања из Београда показала су да се са извора А2 ослобађа 36м³ гаса на час или 71 кг/час сатурираног гаса CO₂.

Прва анализа квалитета гаса CO₂ са извора А2 из Бујановачке Бање урађена је 31.10.1990. године од стране Геоинститута из Београда. Ова анализа је показала да садржај CO₂ износи 97,20%, а азота 2,60% и да гас као такав може да се користи

1 Др Стојанча Арсић, Специјална болница за рехабилитацију “Бујановачка бања”

2 Дипл. еџ Ненад Митровић, Директор службе Координационог тела Владе Републике Србије за општине Прешево, Бујановац и Медвеђу

за лечење одређених болести.

Природни гас CO_2 (угљендиоксид) у Специјалној болници Бујановачка Бања користимо на три начина и то:

1. Растворени гас CO_2 у термоминералној води
2. Природни гас CO_2 за давање поткожних инекција
3. Природни гас CO_2 за купање у кадама

Примена раствореног природног угљендиоксида (CO_2) у термоминералној води

Термоминерална вода Бујановачке Бање садржи 1,2 – 1,5 гр/л раствореног угљендиоксида. Угљендиоксид је липидно растворљив гас који дифундира кроз човечју кожу. Дифузија CO_2 кроз кожу у воденој средини везана је за фракцију CO_2 раствореног у води.

Треба напоменути да видљиви мехури гаса CO_2 у води немају никакво биохемијско дејство већ изазивају само површински надражај рецептора коже. Треба знати и то да природни извори са CO_2 садрже под високим притиском хидролизовану угљену киселину која се тек када притисак знатно опадне дисоцира на гас CO_2 и воду.

Гас се у води покреће у виду мехурића, при чему релативна брзина мехура расте са полупречником CO_2 мехура. Велики мехури нестају великом брзином и немају терапијски значај. Што је полупречник мехура гаса CO_2 мањи, утолико је мања његова релативна брзина нестајања а већа вероватноћа да се мехур заустави на површини коже. Испитивањем је утврђено да је унутрашњи притисак мехура утолико већи уколико је мањи његов полупречник. Постоји линеарни однос између полупречника мехура и унутрашњег притиска у мехуру. Мехур полупречника од на пример 2,00 мм има унутрашњи притисак од 0,0007 бари, а мехур полупречника од 0,2мм има унутрашњи притисак од 0,007 бари, мехур полупречника од 0,0002 мм има унутрашњи притисак од 7 бари. Пуцање мехура који се налази под великим притиском се одражава као физичка реакција дифундирања CO_2 кроз кожу. Да би се ово пуцање мехура изазвало на површини коже треба купање као терапијску процедуру спроводити тако да температура термоминералне воде која се при томе користи буде испод температуре површине коже тј. у температурном домену од 30-33 степени.

Процес дифузије гаса кроз кожу прати продирање јона из воде у кожу као и излучивање органских и неорганских састојака из коже у воду. Овај последњи процес може имати за последицу трансминерализацију која може изазвати промену функције коже и даље преко вегетативног нервног система и течности у организму утицати на читав организам.

У Специјалној болници „Бујановачка Бања“ угљендиоксид се користи у овом облику преко купки термоминералном водом у кадама температуре 30-33 степени. Купке се проводе једном дневно а време трајања купке износи од 10-20 минута у зависности од општег здравственог стања пацијента.

Примена природног гаса (CO_2) давањем поткожних инекција

Примена гаса CO_2 давањем поткожних инекција почиње да се користи у Бујановачкој Бањи од 1991. године.

У Специјалној болници Бујановачка Бања по први пут се у нашој земљи

природни гас CO_2 користи за лечење исхемичне болести срца и поремећаја периферне циркулације давањем поткожних инекција. Инекције гаса CO_2 дају се у одређене зоне на кожи у зависности од патологије која се третира. Сматра се да се давањем поткожних инекција гаса CO_2 у ове зоне делује на унутрашње органе (срце, крвне судове) преко кутановисцеларних рефлекса са једне стране, а са друге стране у дате зоне локално се изазива снажна вазодилатација. Овако убризган CO_2 се брзо ресорбира и повећава концентрацију H^+ јона у крви што стимулативно делује на центар за дисање и кардиоваскуларни центар.

Деловање поткожних инекција гаса CO_2 др. Бадал објашњава са једне стране деловањем CO_2 у смислу побољшања метаболизма ћелија и с друге стране у смислу стварања вазодилаторних рефлекса. Поткожне инекције са CO_2 могу се употребити углавном у случају када желимо да искључимо деловање хидростатичког притиска.

Главне индикације за примену поткожних инекција гаса CO_2 су:

- ОБЛИТЕРИРАЈУЋЕ БОЛЕСТИ ПЕРИФЕРНИХ КРВНИХ СУДОВА
- ВАЗОНЕУРОЗЕ
- ИСХЕМИЧКА БОЛЕСТ СРЦА
- РЕУМАТСКЕ БОЛЕСТИ

Локализација рефлексних зона на кожи код обољења срца

А. на задњој страни

1. дуж ребарног лука (Th9 – Th8)
2. код доњег угла лопатице (Th5 – Th4)
3. између врата и ивице лопатице (Th5 – Th4 и Th3 – Th2)
4. испод гребена лопатице (Th1 – C7)
5. на горњем делу трапезног мишића (C6 – C4)

В. на предњој страни

6. дуж ребарног лука (Th9 – Th8)
7. три прста испод краја грудне кости споља од средње линије (Th8)
8. између медиоклавикуларне и предње аксиларне линије (Th6 – Th7)
9. дуж грудне кости изнад споја ребара (Th5 – Th1)
10. у предњој аксиларној линији (Th4 – Th3)
11. код доњег припоја подизача главе (C4)
12. у горњем делу трапезастог мишића (Th4)

Све ове рефлексне зоне лоциране су са леве стране тела. Третман обољења срца (исхемично) се састоји у апликацији поткожних инекција по следећој шеми:

I. поткожне инекције гаса, увод у тачке 2, 5, 9 по 50 cm^3
(скраћено: гасне инекције, апликација за срце I дан)

II. поткожне инекције гаса, увод у тачке 2, 3, 5, 9 по 50 cm^3
(скраћено: гасне инекције, апликација за срце II дан)

Локализација рефлексних зона на кожи код васкуларних обољења горњег екстремитета:

са задње стране:

1. код вертебралног краја лопатице (Th5 – Th2)
2. испод гребена лопатице (Th1 – C7)
3. паралелно са обе стране кичме у пределу врата (C8 – C3)
4. у горњем делу трапезастог мишића (C6 – C4)

5. изнад доњег дела делтоидног мишића (C6)
 6. изнад троглавног мишића (C8)
 7. са обе стране подлактице (C8 – C6)
- са предње стране:
8. изнад припоја делтастог мишића (C6)
 9. изнад троглавног мишића (C8)
 10. преко јамице лакта – лакатне бразде (C5, Th1)
 11. у средини подлактице (Th1)

Све ове рефлексне зоне се налазе на страни оболелог екстремитета. Третман васкуларних обољења горњег екстремитета састоји се у апликацији поткожних инекција гаса CO₂ по следећој шеми:

I. Поткожна инекција гаса GE, убод у тачки 5 по 50цм³.
(скраћено: гасне инекције, васкуларна апликација GE, I дан)

II. Поткожне инекције гаса GE, убоди у тачке 5, 7, по 40цм³.
(скраћено: гасне инекције, васкуларна апликација GE, II дан)

III. поткожне инекције гаса GE, убоди у тачке 7, 8, 1, по 30цм³.
(скраћено: гасне инекције, васкуларна апликација GE, III дан)

Локализација рефлексних зона на кожи код васкуларних обољења доњег екстремитета:

A. са задње стране:

1. паралелно са обе стране гребена илиачне кости (S2 – L5)
2. испод гребена лопатице кука (L4 – L3)
3. изнад тртичне кости и у продужетку глутеалне бразде (S4)
4. са спољне стране бутине и дуж fascie latae (L5)
5. на унутрашњој површини колена (S2)
6. дуж средине листа (размеђе S2 – S1)

B. са предње стране:

7. са спољне стране дисталног дела бутине (L5)
8. са унутрашње површине колена (L3)
9. дуж средине листа (размеђе L5 – L4)

Све ове рефлексне зоне налазе се са оболеле стране екстремитета. Третман васкуларних обољења доњег екстремитета састоји се у апликацији поткожних инекција гаса CO₂ по следећој шеми:

I. поткожне инекције гаса DE, убод у тачки (6 по 100 цм³)
(скраћено: гасне инекције: васкуларна апликација DE, I дан)

II. поткожне инекције гаса DE, убоди у тачке 6 по 100 цм³, тачка 7 по 50цм³.
(скраћено: гасне инекције: васкуларна апликација DE, DE, II дан)

III. поткожне инекције гаса DE, убоди у тачке 6, 7, 4, по 50цм³
(скраћено: гасне инекције, васкуларна апликација DE, III дан)

Техника апликације поткожних инекција гаса CO₂

Гас CO₂ који се користи за поткожне апликације мора задовољавати одређене критеријуме квалитета. Процент гаса CO₂ мора бити преко 95% у смеси, процент азота (N₂) не сме бити више од 4%. Смеша гаса не сме садржавати H₂S (водоник

сулфид), не сме садржавати хлор Cl_2 .

Поткожна апликација гаса CO_2 идентична је техници апликације поткожних инекција када се дају друге лековите супстанце уз присуство свих мера дезинфекције, антисепсе и стерилизације.

Техника давања поткожних инекција захтева да се испуне одређени услови:

- апликација гаса се врши под притиском максимално до 0,71 КР-а
- игле за апликацију су величине 0,5 x 25 мм
- једним шприцем се апликује 25 – 50 мл гаса
- апликација се врши у Хедовим зонама
- апликацију поткожних инекција на телу врши медицинска сестра
- апликацију поткожних инекција гаса CO_2 на глави врши лекар
- апликацију инекције гаса CO_2 у акупунктурне тачке врши лекар

Индикације за лечење поткожним инекцијама гаса CO_2

I. Ишемичка болест срца, ангина пекторис, стања после инфаркта миокарда

II. Поремећаји периферне циркулације различите етиологије, вазонеурозе

III. Вертеброгени алгички синдром:

• поткожне инекције гаса се аплицирају паравертебрално и то у лумбосакралној регији по $50cm^3$ гаса по две инекције а проксимално у супраскапуларној регији и цервикално по $30cm^3$ гаса.

IV. Вазомоторичке цефалгије, мигрене, Мениеров синдром:

• поткожне инекције гаса се аплицирају са два или четири убода у пределу мастоидног наставка и нухалном пределу. У мастоидном пределу аплицира се 5 до 15 мл гаса фракционирано. У нухалном пределу аплицира се 10 до 25 мл гаса CO_2 . Апликације врши лекар. Код јаких болова апликације се врше два пута дневно.

V. Дегенеративне реуматске болести: gonarthrose, coxarthrose

VI. Ванзглобни реуматизам: Periarthritis humeroscapularis

Контраиндикације за лечење поткожним инекцијама гаса CO_2

- акутне инфективне и вирусне болести
- склоност ка крварењу
- акутни тромбофлебитис
- hyperthyreosis
- изразити страх пацијената од такве терапије
- малигне болести и сумње на малигне болести

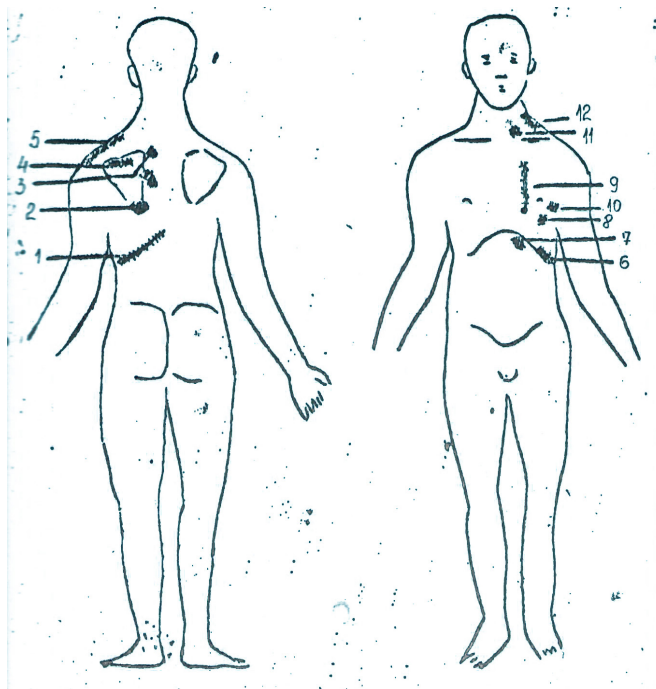
У Специјалној болници Бујановачка Бања максимално се поштују сви критеријуми за примену гаса CO_2 давањем поткожних инекција за лечење пацијената.

Пре примене ове нове методе у Бујановачкој Бањи је било обезбеђено присуство еминентних чехословачких стручњака који су оспособили раднике Бујановачке Бање (лаборанте) да самостално и свакодневно врше гасне анализе. На тај начин се обезбеђује стална контрола квалитета гаса за поткожне инекције.

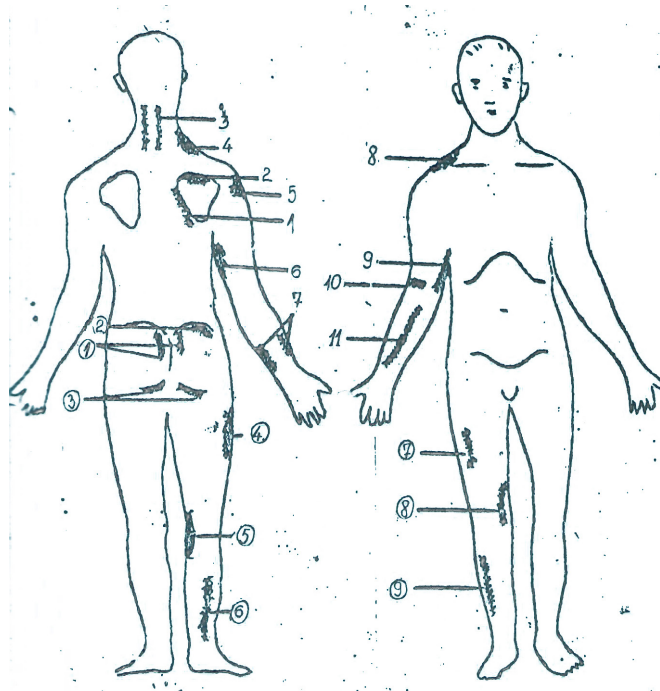
У Специјалној болници Бујановачка Бања свакодневно се врше следеће гасне анализе:

- концентрација CO_2 у смеши гаса са грешком $\pm 1\%$.
- присуство азота N_2 у %.
- присуство племенитих гасова (аргон, хелијум, метан).
- квалитативно одређивање присуства у гасној смеши Cl_2 и H_2S .

Просторни распоред рефлексних зона на површини коже које се користе за лечење исхемијске болести срца давањем поткожних инекција гаса CO₂.



Просторни распоред рефлексних зона на површини коже које се користе за лечење поремећаја периферне циркулације на горњим и доњим екстремитетима давањем поткожних инекција гаса CO₂.



Примена природног гаса CO₂ за купање у кадама

Природни гас CO₂ у Специјалној болници Бујановачка Бања се доводи системом цеви у специјалне каде где се примењује у терапијске сврхе користећи његово својство да може да дифундира кроз човечју кожу. При примени гаса CO₂ на овај начин треба водити рачуна да пацијенту буду заштићени дисајни органи. Гас CO₂ је отрован при удисању са симптомима сличним Курару. У нормалним условима (0 степени C, 760 mm Hg) гас CO₂ има специфичну тежину 1,9768 kp/m² док ваздух у истим условима има специфичну тежину 1,29 kp/m². Релативна тежина CO₂ у односу на ваздух износи 1,53. Одатле је јасно да CO₂ који истиче из мреже се концентрише по поду пошто је 1,5 пута тежи од ваздуха исте температуре. Уколико нема температурних разлика између CO₂ обогаћеног простора и ваздуха који се накнадно убацује у ту просторију, ствара се CO₂ јастук на поду просторије који се тешко уклања. Зато просторије које се користе за терапију CO₂ купањем морају да имају добре уређаје за вентилацију, тако да се CO₂ у потпуности уклони са пода каде и пода просторије. Препоручљиво је да ти уређаји за вентилацију користе спољни ваздух, јер ни у ком случају не сме се ваздух обогаћен са CO₂ поново враћати у уређај.

Спољни ваздух садржи 720 mgr/m³ угљендиоксида. Угљендиоксид је смртоносан у концентрацији од 360 mgr/l у ваздуху који се удише а при концентрацији од 60 mgr/l доводи до обољења опасних по живот.

Балнеолошко истраживање на бази вишеструког осматрања и објективног истраживања доказало је да купање у атмосфери гаса CO₂ има повољан утицај на капиларну циркулацију и секундарно утицај на функцију срца. На тај начин ова метода лечења привлачи опште интересовање као важан фактор борбе против тзв. цивилизацијских болести савременог човека у којима највећим делом учествују кардиоваскуларна обољења.

Природни гас CO₂ који се користи за лечење у Специјалној болници Бујановачка Бања, а добија се са извора А2 има концентрацију од 95 – 97 %, а остатак чине интерни гасови чији утицај на лековито дејство CO₂ до данас није доказано ни потврђено.

Бројни су радови научника који доказују деловање природног CO₂ на организам. Хејдигер је први доказао ресорпцију CO₂ у воденим угљеничним апликацијама кроз кожу. Параде, Браун и Холис су информисали о промени РН венозне крви после терапије са CO₂. Марантиди и Василенко су доказали и објавили у својим публикацијама да се CO₂ који прими тело пацијента током угљеничне купке ресорбује кроз кожу и да је његова концентрација у крви повећана.

Техника терапијске примене гаса CO₂ купањем у кадама

Природни CO₂ се системом цеви доводи до специјалних када у којима се врши третман. Каде су са покривеним отвором на коме се налази отворен простор који обезбеђује да глава буде ван домашаја атмосфере угљендиоксида. Каде су снабдевене вентилационим уређајем којим се после терапијске процедуре одстрањује CO₂ из каде. Време трајања процедуре износи 10-15 минута у зависности од општег здравственог стања пацијената. Овде треба напоменути да процедуру купања у гасу CO₂ не дајемо на празан стомак, нити после обилног obroка. Најповољније време за давање ове процедуре је од 09,00 до 11,00 часова и од 15,00 до 18,00 часова. Пацијент не треба да се купа ако је уморан или ознојен.

Док трају процедуре не треба да употребљава никакве креме за кожу. Пре почетка процедуре пацијент треба да седи мирно 15 минута у купатилу ради акомодације, а после процедуре да лежи 1 сат. Ово је потребно из разлога што реакција организма на купку CO_2 не завршава изласком пацијента из каде већ она траје и даље. За време купке мехуриће који се стварају на површини коже треба пажљиво и лагано скидати с времена на време јер они смањују ресорпцију CO_2 . За време купања у кади са CO_2 пацијент треба мирно да седи или лежи а главу да држи ван каде.

Треба да запамтимо да у случају декомпензираног срца, купање у CO_2 не може имати кардиотонични медикаментозни ефекат. Врло је важно обазриво и постепено дозирање купања у CO_2 у случају исхемичке болести срца, нарочито код пацијената шест месеци након прележаног инфаркта.

Механизми деловања природног гаса CO_2 на човечји организам примењеног у терапијским дозама

- Угљендиоксид који продре кроз кожу дражи нервне завршетке и утиче на ослобађање вазоактивних материја (хистамин, ацетил холин, серотонин и др.) који шире артериоле коже.
- Део угљендиоксида циркулише у крви и дражи аортне и каротидне хеморецепторе а као последица надражаја смањује се периферна резистенција.
- Ресорбовани угљендиоксид који циркулише у крви преко низа реакција доводи до повећања концентрације H^+ који стимулативно делују на респираторни центар.
- Угљено-киселе купке уравнотежују вегетативни нервни систем повишавајући тонус парасимпатикуса у стањима где доминира симпатикус.
- Поткожне инекције природног гаса дате у одређене зоне с једне стране делују у смислу побољшања метаболизма, а са друге стране у смислу стварања вазодилататорних рефlekса по Бадалу.

CO_2 као липоидни гас дифундира кроз кожу и бива ресорбиран од стране крвотока, где повећањем концентрације H^+ јона врши централни надражај. Код гасних купања у CO_2 централни надражај код пацијената са здравим кардиоваскуларним системом се примећује после 4 минута. Ово се манифестује општим осећањем топлоте, знатно дубљег дисања и појачаног снабдевања крвљу коже лица. Да је деловање CO_2 на човечји организам комплексно потврђују и саопштење неких аутора (Марантиди) да се у организму могу наћи неке вазоактивне материје после купања у гасу CO_2 . Те материје се стварају као последица различитих топлотних, механичких и хемисјких надражаја нервних рецептора, посебно коже и крвних судова (капиларни ендотел).

Периферно деловање CO_2 на капиларни систем оправдава примену гасних купања у првом реду код поремећаја периферне циркулације а секундарно као деловање на срце. Постоји мишљење да деловање купања у гасу CO_2 можемо поделити у две фазе:

- прва фаза која траје релативно кратко и зове се специфично деловање
- друга фаза би представљала неспецифично деловање купања у гасу CO_2 која укључује и стање после купања и требало би да траје најмање два сата.

Клиничка испитивања и посматрања показала су да купања у гасу CO_2

проузрокује смањење крвног притиска а даље смањење пулса. Случајан пораст фреквенције пулса за време купања у гасу CO_2 може се сматрати као знак лошег подношења исте.

Може се закључити да деловање гаса CO_2 на срце иде у правцу пораста његовог капацитета. Истовремене на периферије долази до смањења отпора што олакшава рад срцу – срце ради успореније. Код купања у гасу CO_2 долази до усклађивања оба фактора оптерећења, тј. до повећања тонуца, чиме се крвни судови тренирају а срце „реконструира“ за друге услове рада. На основу свега досад изнетог можемо рећи да деловање CO_2 купања на наш организам није појединачно, односно деловање у једном правцу, већ представља комплексно деловање.

Индикације за примену CO_2 купања

Индикације за лечење купањем у гасу CO_2 су скоро исте као у случају водених купки са раствореним природним угљендиоксидом. Разлика је у томе што код гасне купке опадају растворене минералне материје које су присутне у воденим купкама, нема динамичког оптерећења срца где хидростатички притисак водене купке игра улогу. Код свих „старијих“ срца може се веома успешно и ефикасно применити гасно купање у CO_2 .

Главне индикације за примену купања у гасу CO_2 су:

1. Поремећаји периферне циркулације различите етиологије. Нарочити успеси се постижу у случајевима ангинауропатија, ангиопатија и поремећаја дистрибуције крви. Потребан је вишеструки третман, да би се постигли видљиви резултати, а комбинација убрзаног дисања и кисеоника након сваке купке у гасу CO_2 убрзава ток лечења. Симптоматски варикозни комплекс, постфлебитичке или тромботичке венестазе показују добре резултате након третмана купањем у гасу CO_2 .
2. Оболења срчаног мишића: примарно или секундарно оштећење срчаног мишића, стања после инфаркта миокарда (6-9) месеци. Лечењем купањем у CO_2 срчаног мишића долази до реконструисања хемодинамског система а тиме и до бољег снабдевања артеријском крвљу срчаног мишића.
3. Оболења коронарних крвних судова чији узрок може бити функционално-спастички или пак органског порекла.
4. Општа склероза крвних судова: код опрезног дозирања процедуре лечења помоћу купања у гасу CO_2 омже доћи до повећане навале крви у оболело место.
5. Акутни и хронички екземи: код акутних влажних екзема унапред је потребно испитати подношљивост на CO_2 . На основу досадашњих посматрања, акутни стадијум би се могао сматрати побољшаним тек после другог или трећег купања у гасу CO_2 .

Могућност примене гаса CO_2 купањем за лечење других болести

Одлучујући фактор за лечење других група болести је могућност пригревања гаса CO_2 . Главне индикације за лечење хипертермичким третманом купањем у гасу CO_2 су следеће:

- сва реуматска оболења
- хронична запалења женских полних органа

Контраиндикације за лечење купањем у гасу CO₂

1. Акутне инфективне болести
2. Склоност ка крварењу
3. Малигне болести и сумње на малигне болести
4. Стања после инфаркта миокарда (6 до 9 месеци)
5. Стања после радиолошког зрачења најмање шест месеци
6. Нурерthyreoza
7. Општа кахексија



Duško Dimitrijević¹

RAZVOJ MISIJA UJEDINJENIH NACIJA U OČUVANJU MEĐUNARODNOG MIRA I BEZBEDNOSTI

Rezime

Uradu se raspravlja o razvoju misija Ujedinjenih nacija u očuvanju međunarodnog mira i bezbednosti. Njihovo značenje pretpostavlja pravilnu interpretaciju Povelje Ujedinjenih nacija, te poznavanje kontinuiteta delovanja ove univerzalne međunarodne organizacije. Iako Povelja Ujedinjenih nacija nigde izričito ne pominje mirovne misije, sasvim je sigurno da one predstavljaju jednu od najvažnijih aktivnosti Ujedinjenih nacija u očuvanju međunarodnog mira i bezbednosti. Sveobuhvatna ocena dosadašnjih učinaka mirovnih misija obuhvata analizu šireg spektra pitanja počev od pitanja razloga njihovog nastanka i razvoja, njihove uloge i ciljeva, pa sve do pitanja njihove međunarodne pravne osnove, te pitanja vezanih za status i imunitete pripadnika ovih misija u sprovođenju zadatih ciljeva i zadataka. Odgovori na pomenuta pitanja nisu mogući bez pravilne interpretacije ciljeva i principa Ujedinjenih nacija i dobrog poznavanja međunarodnopravne doktrine koja pruža naučnu sintezu promjenjive prirode međunarodnih pravnih odnosa. To je od posebnog značaja u slučaju izbijanja oružanih sukoba u svetu kada dolazi do aktiviranja sistema kolektivne bezbednosti u kojem misije Ujedinjenih nacija igraju značajnu ulogu u postizanju mirovnih rešenja kroz očuvanje, nametanje ili izgradnju međunarodnog mira.

Ključne reči: Mirovne misije, Ujedinjene nacije, Povelja, kolektivna bezbednost, Savet bezbednosti

¹ Dr Duško Dimitrijević, Naučni savetnik Instituta za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. E-mail:dimitrijevicd@diplomacy.bg.ac.rs. Rad je nastao u okviru projekta „Srbija i izazovi u međunarodnim odnosima 2024. godine”, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnoloških inovacija Republike Srbije, a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu tokom 2024. godine.

DEVELOPMENT OF THE UNITED NATIONS MISSIONS IN THE MAINTAINING OF INTERNATIONAL PEACE AND SECURITY

Abstract

The paper discusses the development of United Nations missions in maintaining international peace and security. Their meaning presupposes a correct interpretation of the Charter of the United Nations, and knowledge of the continuity of action of this universal international organization. Although the Charter of the United Nations does not explicitly mention peacekeeping missions anywhere, it is quite certain that they represent one of the most important activities of the United Nations in preserving international peace and security. A comprehensive assessment of the past performance of peacekeeping missions includes an analysis of a wide range of issues, starting with the reasons for their origin and development, their role and goals, up to the issue of their international legal basis, and issues related to the status and immunities of the members of these missions in the implementation of the assigned goals and tasks. Answers to the mentioned questions are not possible without a proper interpretation of the goals and principles of the United Nations and a good knowledge of the international legal doctrine that provides a scientific synthesis of the changing nature of international legal relations. It is of particular importance in the event of the outbreak of armed conflicts in the world when the system of collective security is activated in which the missions of the United Nations play an important role in achieving peace solutions through the maintaining, imposing or building international peace.

Key words: Peace missions, United Nations, Charter, collective security, Security Council

Uvod

U sagledavanju razloga nastanka mirovnih misija, valja se podsetiti da Povelja Ujedinjenih nacija nigde ne pominje mirovne misije ili mirovne operacije. To veoma čudi budući da su mirovne misije u proteklom istorijskom periodu predstavljale jednu od najvažnijih aktivnosti ove međunarodne organizacije u očuvanju mira i bezbednosti. Podsetićamo da tokom održavanja osnivačke konferencije Ujedinjenih nacija u San Fancisku i sastavljanja pripremnih radova na izradi Povelje, osnivanje mirovnih misija nije bilo predviđeno kao posebno ovlašćenje Saveta bezbednosti. Prethodni pokušaji oživljavanja uloge Komiteta vojnog štaba ili eventualna dopuna ili revizija Povelje takođe nije imala uspeha na ovom planu. Ustanovljavanje Specijalnog komiteta UN za mirovne operacije rezolucijom Generalne skupštine 2006 (XIX) od 18. februara 1965. godine, kao njegovog pomoćnog tela takođe nije dalo rezultate mada je postignut izvesni modus vivendi kojim je priznata primarna odgovornost Saveta bezbednosti u ovoj oblasti. Glavni razlog za neuspeh bila je ideološka, a potom i vojno-blokovska podela sveta u periodu Hladnog rata koja je dovela do mnogobrojnih opstrukcija u formiranju i izvođenju mirovnih misija. Iako početne vizije o organizovanju međunarodnih mirovnih snaga nisu prihvaćene, sve veće angažovanje Saveta bezbednosti u regulisanju ključnih političkih problema u svetu vremenom je dovelo do konceptualizacije osnovnih obeležja mirovnih operacija.² Razlozi nastanka i razvoja mirovnih operacija stoga se

² Rosalyn Higgins, *United Nations Peacekeeping 1946-1967, Documents and Commentary*, Royal Institute of International Affairs Publications, Oxford University Press, 1969, Vol. II, pp. 1-674; Maurice Flory, "L'Organisation des Nations Unies et les opérations de maintien de la paix", *Annuaire*

više ne dovode u pitanje budući da oni potiču iz ciljeva i principa Ujedinjenih nacija koji odražavaju univerzalne vrednosti međunarodne zajednice i koji su generalno formulisani već u Preambuli Povelje svetske organizacije u kojoj se jasno naglašava da su, „narodi Ujedinjenih nacija ujedinili svoje snage radi održanja međunarodnog mira i bezbednosti”, a potom i da su preuzeli obavezu da „obezbede - da se oružana sila ne upotrebljava izuzev u opštem interesu“.³ Sagledavanje ciljeva mirovnih misija Ujedinjenih nacija jasno ukazuje da mirovne misije imaju za prevashodan cilj očuvanje svetskog mira i bezbednosti. Mere i akcije koje su Ujedinjene nacije na tom planu u proteklih skoro 80 godina preduzimale, predstavljale su suštinski zamenu za načine rešavanja sporova ili situacija u okviru predviđenog sistema kolektivne bezbednosti koji su mogli prouzrokovati oružane sukobe širih međunarodnih razmera. Koliko su mirovne misije tome doprinele govori i podatak da je do sada oko 130 zemalja participiralo u 71 mirovnih misija i da je preko dva miliona ljudi uzelo učešće u vojnim, policijskim i civilnim snagama pod zastavom UN. Prema zvaničnim podacima počev od 1948. godine, do danas, nastradalo je 4347 pripadnika mirovnih snaga iz oko 100 zemalja.⁴

Uspostavljanje mirovnih misija

Za optimalno uspostavljanje mirovnih misije u većini slučajeva pretpostavljao se poziv ili saglasnost zemlje domaćina (u nekim slučajevima i inicijativa nekog od glavnih organa Ujedinjenih nacija ili samog Generalnog sekretara), potom nepristrasnost i neutralnost u odnosu na učesnike u sukobu, minimalna upotreba sile u samoodbrani, jasan, praktičan i oročen mandat, integrisana i efektivno strukturirana vojna komanda, kao i jedinstvena politička podrška zasnovana na poštovanju pravila i principa opšteg međunarodnog prava. Takođe, za uspostavljanje mirovnih operacija pretpostavljalo se i poštovanje rezolucija Saveta bezbednosti kojima se odobrava mandat mirovnim misijama. Iako su rezolucije pružale dovoljan pravni osnov za uspostavljanje mirovnih operacija, rezolucije ipak nisu bile potpuna garancija da će misije biti legitimno sredstvo za održavanje međunarodnog mira i bezbednosti. Na to je uostalom svojevremeno ukazao i Generalni sekretar Ujedinjenih nacija Butros Gali kada je preduzeo akciju za ocenu dotadašnjih mirovnih operacija a iz koje je proizašao čuveni izveštaj Panela Ujedinjenih nacija za mirovne misije iz 2000. godine nazvan po njegovom predsedniku Alžircu Lakhdar Brahimiju u kojem je konstatovano da se ojačavanje uloge mirovnih misija može dogoditi kroz primenu tzv. izlaznih strategija (exit strategies), koje obuhvataju snažnu, postojanu i jasnu pomoć čitave međunarodne zajednice kako bi se ranije uočeni nedostaci otklonili, a konačna mirovna rešenja efikasnije unapredila.⁵ Izvesni pomak na planu „izlaznih strategija“ napravljen je sa strateškim predlogom Generalnog sekretara Kofija Anana, sadržanim u izveštaju iz 2005. pod nazivom: „U većoj slobodi: Ka razvoju, sigurnosti i ljudskim pravima za sve“.⁶ Generalni sekretar pozvao je države članice da preuzmu veću odgovornost za zaštitu sopstvene populacije

Française de Droit International, 1965, p. 453; Dan Ciobanu, “The Power of the Security Council to organize Peace-Keeping Operations“, in: A. Cassese (ed.), United Nations Peace-Keeping, Legal Essays, Sijthoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn, 1978, pp. 15, etc; Erik Suy, “United Nations Peacekeeping System“, in: R. Bernhardt (ed.), Encyclopedia of Public International Law, Elsevier, Amsterdam, 2000, Vol. IV, p. 1145.

3 Povelja Ujedinjenih nacija, Milan Šahović, Bogdan Babović (prev.), Informacioni centar Ujedinjenih nacija, Beograd, 1977.

4 United Nations Peacekeeping, Data, <https://peacekeeping.un.org/en/data>, 18.02.2024.

5 “Report of Panel on United Nations Peace Operations“, A/55/305-S/2000/809 of 21 August 2000, Annex; Politics of Peacekeeping in the Post-Cold War Era, David S. Sörenson, Pia Christina Wood (eds), Frank Cass, New York, 2005, pp. 1-219.

6 “A More Secure World: Our Shared Responsibility“, Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change, UN Doc. A/59/565, 2 December 2004.

(responsibility to protect), od genocida i drugih masovnih zločina, etničkog čišćenja ili ozbiljnog kršenja ljudskih prava kroz reafirmaciju uloge Saveta bezbednosti u univerzalnom sistemu kolektivne bezbednosti. Reafirmacija uloge Saveta bezbednosti u preduzimanju mirovnih operacija dosta je specifična, jer je u međunarodnoj praksi podrazumevala pre svega, preduzimanje mera prevencije. Te mere preduzimate su uglavnom po sopstvenoj inicijativi, po upozorenju Generalne skupštine, Generalnog sekretara, pa čak i države koja nije članica Ujedinjenih nacija, ali koja je strana u sporu. Prevencija je u prethodnom periodu obuhvatala jasno sagledavanje spora ili situacije koja može dovesti do spora, učestvovanje u pregovorima, kao i u prepoznavanju prvih znakova mogućeg oružanog sukoba. Neuspeh prevencije dovodio bi do faze eskalacije, kada je Savet bezbednosti angažovanjem mirovnih snaga uspevao da prevaziđe konflikt i da dovede do deeskalacije sukoba uz eventualno uključivanje treće strane. U poslednjoj fazi mirovnih operacija, Savet bezbednosti bi preduzimanjem konkretnih akcija doprinio okončanju konflikta. Na iznети način, funkcionisale su tradicionalne mirovne misije za očuvanje mira (peace-keeping operations), koje nisu imale za cilj da uvedu sankcije ili kolektivno obezbeđenje. Njihova uloga svodila se na tzv. interpozicionu ulogu tj. ulogu snaga za razdvajanje zaraćenih strana (interposition forces). Njihov zadatak sastojao se u pružanju pomoći u uspostavljanju i održavanju mira i bezbednosti, bez upotrebe oružane sile osim u svrhu samodbrane. Ovlašćenja mirovnih snaga bila su dosta šira od ovlašćenja posredničkih i posmatračkih mirovnih misija, istražnih komisija ili grupa za uspostavljanje primirja. U kasnijoj praksi, mirovne misije su imale različite uloge koje su proizilazile iz dinamike razvoja međunarodnih oružanih sukoba. Tako je u nekim situacijama dolazilo i do preklapanja aktivnosti sa posredničkim i posmatračkim mirovnim misijama ili istražnim komisijama i grupama za uspostavljanje mire. To međutim, nije bitnije uticalo na razliku koja postoji i ona se ogleda ne samo u kvantitativnom, već i u kvalitativnom smislu. Kvalitativne razlike proizilazile su iz okolnosti da su mirovne snage Ujedinjenih nacija u nekim situacijama imale mogućnost da upotrebe ograničenu oružanu silu. U drugim situacijama pak, mirovne snage imale su zadatak da nametnu mir. U novijoj međunarodnoj praksi upravo se dešavala ova druga situacija, da se snage za održavanje mira pretvore u snage za nametanje mira. Slučaj mirovnih operacija na Srednjem Istoku, u Kongu, kao i mirovnih operacija u Jugoslaviji i Somaliji potvrđuju navedenu konstataciju.

Razvoj mirovnih misija

Evolucija sistema kolektivne bezbednosti dovela je, a kao što je prethodno napomenuto do proširivanja obima i značenja mirovnih operacija.⁷ To je značajno očitovano nakon završetka Hladnog rata, kada je Savet bezbednosti proširio svoje nadležnosti na ovom planu. Proširivanje nadležnosti uzrokovalo je izvesne devijacije u primeni principa univerzalnosti i solidarnosti na kojima je počivao dotadašnji sistem kolektivne bezbednosti. S obzirom na pojavu novih vrsti konflikata i pretnji po međunarodni mir i bezbednost, tradicionalne mirovne misije nisu mogle da odgovore zahtevima vremena zbog čega je došlo do njihovog prerastanja u misije za uspostavljanje mira (peace-making operations), misije za nametanje mira (peace-enforcement operations) i misije za post-konfliktnu izgradnju mira (peace-building operations). Ove poslednje, umnogome su doprinele osnivanju Komisije za izgradnju mira (Peace Building Commission), 2005. godine, čiji je zadatak bio koncentrisan primarno na preduzimanje akcija u zemljama koje su izašle iz sukoba, a u kojima je trebalo sprovesti

⁷ Duško Dimitrijević, „Mirovne operacije Ujedinjenih nacija“, u: Sedamedset godina UN – Pogled iz Srbije, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2016, str. 79-114.

konkretne akcione planove i dugoročne strategije za rekonstrukciju i izgradnju mira. Geografsko širenje mirovnih operacija dovelo je do prećutne „podele rada“ unutar samih Ujedinjenih nacija i to, pre svega, između Saveta bezbednosti i Sekretarijata na čelu sa Generalnim sekretarom, a u posebnim situacijama i između Saveta bezbednosti i Generalne skupštine kao i između Ujedinjenih nacija i država članica, odnosno i svih drugih učesnika u mirovnim operacijama – od regionalnih organizacija, do raznih međunarodnih sporazuma, agencija i tela. Suočavanje Ujedinjenih nacija sa novim pretnjama i izazovima po svetski mir, doprinelo je do sada neviđenom obimu i domašaju mirovnih misija, povećanom broju aktera i potpuno novim obeležjima koja se manifestuju kroz „meke“, „tvrde“ i „kombinovane“ oblike mirovnih operacija (soft, robust and shaky peacekeeping operations).⁸ Konačno, podstaknute najboljom praksom u izvođenju mirovnih operacija, Ujedinjene nacije su posredstvom Generalnog sekretara Ban Ki Moona 2007. godine, izvršile restrukturiranje administrativnog aparata u oblasti mirovnih operacija formiranjem Odeljenja za mirovne misije (United Nations Department of Peacekeeping Operations), Odeljenja za političke poslove (Department of Political Affairs) i Odeljenja za podršku na terenu (Department of Field Support).⁹ U toku 2008. i 2009. godine, ova tela su pokrenula projekte koji obuhvataju izradu smernica i principa merodavnih za profesionalno planiranje, upravljanje i izvođenje mirovnim operacijama, zatim proširivanje dejstva mirovnih operacija u saradnji sa regionalnim organizacijama i specijalizovanim agencijama (npr. sa AU, EU, NATO, UNDP, UNICEF, UNHCR i dr.).¹⁰ Projekti su upotpunjeni inicijativom „Novi horizont“ koji bi trebalo da dovede do otklanjanja ključnih dilema sa kojima se suočavaju učesnici u mirovnim operacijama.

Istorijske faze razvoja mirovnih misija

Za sagledavanje efekata mirovnih misija obično je potrebno napraviti odgovarajuću vremensku distinkciju koja proizilazi iz međunarodne prakse. U tom smislu u doktrini se pravi podela na tri generacije mirovnih misija, i to:

Prva generacija od 1947. do 1956. godine, koja obuhvata mirovne misije preduzimane s ciljem vršenja posmatračkih misija i diplomatskog posredovanja kao i drugih oblika preventivne diplomatije.

Druga generacija od 1956. do 1988. godine, koja obuhvata mirovne misije preduzimane pre svega radi očuvanja mira (peace-keeping operations)

Treća generacija od 1988. godine do danas, koja obuhvata višedimenzionalne mirovne misije višenamenskog karaktera koje su sprovedene (ili se još uvek sprovode), radi uspostavljanja mira (peace-making operations), njegovog nametanja (peace-enforcement operations) ili njegove post-konfliktne izgradnje (peace-building operations).¹¹

8 Prenos nadležnosti Ujedinjenih nacija na Evropsku uniju u Makedoniji (International Police Task Force) primer je za „meke“ mirovne operacije. Učešća NATO u komandovanju međunarodnim snagama u Avganistanu (International Security Assistance Force) primer je za „tvrde“ operacije. Dobre primere za „kombinovane“ mirovne operacije predstavljaju ECOMOG (Economic Community of West African States Monitoring Group), u Zapadnoj Africi, CEMAC (Communauté économique et monétaire des États de l’Afrique centrale), u Centralnoj Africi i SADC (South African Development Community Conference), u Južnoj Africi.

9 “Strengthening of the capacity of the Organization in peacekeeping operations“, General Assembly, 15 March 2007, A/RES/61/1.54/.

10 United Nations Peacekeeping Operations, Principles and Guidelines, United Nations Department of Peacekeeping Operations, Department of Field Support, New York, 2008.

11 U doktrini je izvršena kategorizacija mirovnih operacija za vreme Hladnog rata i nakon njegovog završetka. Uslovno se sve mirovne operacije u hladnoratovskom periodu razvrstavaju kao „početne mirovne operacije“ (1948-1956), „neposredne mirovne operacije“ (1956-1967), „neaktivne mirovne operacije“ (1967-1973) i „aktivne mirovne operacije“ (1974-1987). Videti: Stephen Hill, Shahin Ma-

U prvoj i drugoj generaciji preduzeto je svega 15 operacija sa različitim intenzitetom i obimom nadležnosti. U početnom periodu od 1948. do 1956, misije su retko dovodile do okončanja spora među sukobljenih strana budući da su imale ograničeni diplomatski i vojni karakter (npr. posmatračke misije u toku građanskog rata u Grčkoj na granici sa Jugoslavijom, Bugarskom i Albanijom, nakon indo-pakistanskog rata 1947. godine u oblasti Kašmira i Đama, i tokom izraelsko-arapskog rata 1948. godine, tokom Korejskog rata 1950-1953). U periodu neposrednog delovanja od 1956. do 1967, mirovne misije su bile više usmerene ka očuvanju mira i rešavanju konflikta između država (npr. počev od formiranja UN Emergency Force – UNEF tokom Suecke krize 1956. godine, na inicijativu kanadskog premijera Lestera Pirsonsa, zatim UN Observation Group – UNOGIL tokom Libanske krize 1958. godine, UN Observation Mission – UNYOM tokom građanskog rata u Jemenu 1963. godine, UN Operation - ONUC tokom Kongoanske krize i dekolonizacije od 1960. do 1964. godine, UN Security Force – UNSF tokom dekolonizacije Zapadne Nove Gvineje od 1962-1963. godine, UN Observation Mission – UNIPOM posle indijsko-pakistanskog rata 1965.godine, i UN Peacekeeping Force - UNFICYP, u vreme Kiparske krize 1964. godine). Period pasiviziranja mirovnih operacija trajao je od 1967. do 1973. godine. Nakon njegovog okončanja nastupio je period ponovne aktivacije od 1974. do 1987. godine (npr. UN Emergency Force -UNEF II kao „tampon snage“ između Izraela i Egipta 1973-1979. godine, UN Disengagement Observer Force - UNDOF, mirovne snage raspoređene na Golanskoj visoravni između Izraela i Sirije 197. godine, UN Interim Force - UNIFIL, mirovne snage za očuvanje mira u Južnom Libanu - 1978. godine).

U periodu prve i druge generacije mirovnih operacija koji se poklapa sa periodom Hladnog rata između velikih sila, Savet bezbednosti težio je da deluje proaktivno tako što je prenosom dela svojih ovlašćenja shodno odredbi iz člana 98. Povelje praktično poveravao Generalnom sekretaru upravljanje i koordinaciju mirovnim snagama (Peace-Keeping Forces) i mirovnim misijama (Peace-Keeping Mission), ali i obavljanje drugih dužnosti za koje bi našao da bi bile korisne u sprovođenju mirovnih misija po principu „od slučaja do slučaja“. Pravni osnov za delovanje na terenu bile su rezolucije Saveta bezbednosti i zaključeni međunarodni sporazumi sa državama članicama (Status of Force Agreement). Misije bi po pravilu počinjale posle sklapanja primirja, ali pre nego što bi se pregovorima postiglo konačno rešenje sukoba. Zbog hladnoratovskog ambijenta u kojima su mirovne misije delovale, konačna rešenja često nisu bila postignuta. Konflikti su bili zamrznuti, a delovanje mirovnih snaga bilo je pasivizirano ili svedeno na praćenje ili nadzor nad prekidom vatre ili na razdvajanje sukobljenih strana i uspostavljanje tampon zona s ciljem smirivanja napetosti. Konačno, promene u međunarodnim odnosima nakon Hladnog rata dovele su do izvesnog pomaka.

Treća generacija mirovnih operacija, za razliku od prve i druge generacije dobila je višedimenzionalni karakter. Ovakav napredak bio je posledica novih tipova političkih kriza u svetu koje su zahtevale novu organizacionu strukturu i funkcionalna ovlašćenja mirovnih misija. Mirovne misije treće generacije obično su počinjale nakon uspešno završenih pregovora i sa mandatom da pomognu stranama da sprovedu postignute sporazume. Pored vojnih odredbi, postignuti sporazumi obuhvatali su čitavu skalu civilnih odnosa, od klasičnog nadziranja primirja, pregrupisanja, demobilizacije, demilitarizacije i uključivanja oružanih snaga u civilni život, do kontrole povratka izbeglica i raseljenih lica, njihove pravne i socijalne reintegracije i rekonzilijacije na unutrašnjem planu. U tom pogledu, mirovne snage su imale višedimenzionalnu vojno-

lik, Peacekeeping and the United Nations, Brookfield, Dartmouth, 1996, ch. 2; Za podelu mirovnih operacija nakon Hladnog rata videti: Marrack Goulding, "The Evolution of United Nations Peacekeeping", International Affairs, 1993, vol. 69, no. 3, pp. 469, etc.

civilnu komponentnu i mogle su delovati zajedno sa osobljem Ujedinjenih nacija u pružanju humanitarne pomoći stanovništvu, u praćenju sprovođenja sporazuma zaključenih između različitih sukobljenih frakcija, u osiguranju stabilnog okruženja, u vršenju nadzora nad postojećim administrativnim strukturama, nad poštovanjem vladavine prava - posebno ljudskih prava, u sprovođenju sistemskih reformi i ekonomskog oporavka zemlje. U nekim slučajevima, mirovne misije anticipirale su uspostavljanje i nametanje mira, odnosno učešće u tzv. multifunkcionalnom održavanju mira koje je podrazumevalo političku rekonfiguraciju teritorija u post-konfliktnom periodu ili njihovu internacionalizaciju odnosno, uspostavljanje međunarodnih administracija kao što su to bili slučajevi sa Kosovom i Metohijom i Istočnim Timorom.

Mirovne misije treće generacije neretko su bile i odgovor međunarodne zajednice na zaostale unutrašnje političke podele i trvenja, kao i na građanske ratove unutar granica nacionalnih teritorija podsticane tokom Hladnoga rata. U određenim slučajevima misije su imale više uspeha, kao na primer u Kambodži (UN Advance Mission - UNAMIC, od 1991-1992. godine, UN Transitional Authority – UNTAC, od 1992-1993. godine) Mozambiku (UN Operation- UNOMOZ, od 1992-1994. godine), Salvadoru (UN Observer Mission – ONUSAL, od 1991-1995. godine) i Istočnom Timoru (UN Mission – UNAMET, 1999. godine, UN Transitional Administration – UNTAET, od 1999-2002. godine, Mission of Support - UNMISSET, od 2002-2005. godine i UN Integrated Mission – UNMIT, od 2006-2012. godine).¹² U drugim slučajevima, mirovne misije imale su manje uspeha kao na primer u Angoli (UN Verification Mission – UNAVEM I, II, III, od 1988-1997. godine), u bivšoj Jugoslaviji (UN Protection Force—UNPROFOR, od 1992-1995. godine), u Somaliji (UN Operation - UNOSOM I i II, od 1992-1995. godine), u Ugandi i Ruandi (UN Observer Mission – UNOMUR, od 1993-1994. godine, UN Assistance Mission – UNAMIR, od 1993-1996. godine), i u Haitiju (UN Mission – UNSMIH, od 1996-1997. godine, UN Transition Mission – UNTMIH, 1997. godine, UN Civilian Police Mission – MIPONUH, od 1997-2000. godine, General Assembly International Civilian Support Mission – MICAH, od 2000-2001. godine, UN Stabilization Mission - MINUSTAH, od 2004- 2017. godine). Generalno posmatrajući, mirovne misije treće generacije preduzimane su u svim slučajevima u kojima je bilo utvrđeno da bi to bilo politički celishodno bez obzira na karakter sukoba. Ujedinjene nacije su tako bile prisutne u Avganistanu i Pakistanu (UN Good Offices Mission – UNGOMAP, od 1988-1990. godine), u Iraku i Iranu (UN Iran-Iraq Military Observer Group – UNIIMOG, od 1988-1991. godine), u Namibiji (UN Transition Assistance Group, od 1989-1990. godine), u Nikaragvi (UN Observer Group in Central America – ONUCA, od 1989-1990. godine), u Iraku i Kuvajtu (UN Iraq-Kuwait Observation Mission – UNIKOM, od 1991-2003. godine), u Libiji i Čadu (Aouzou Strip Observer Group - UNASOG, 1994. godine), u Liberiji (UN Observer Mission – UNOMIL, od 1993-1997. godine, UN Mission – UNMIL, od 2003-2018. godine), u Tadžikistanu (UN Mission of Observers – UNMOT, od 1994-2000. godine), u Gruziji (UN Observer Mission – UNOMIG, od 1993-2000. godine), u Hrvatskoj (UN Confidence Restoration Operation – UNCRO, od 1994-1996. godine i UN Transitional Authority in Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium – UNTAES, od 1996- 1998. godine, UN Mission of Observers in Prevlaka – UNMOP, od 1996-2002. godine, UN Civilian Police Support Group – UNPSG, 1998. godine), Bosni i Hercegovini (UN Mission – UNMBIH, od 1995-2002. godine), u Makedoniji (UN Preventive Deployment Force – UNPREDEP, od 1999-2005. godine), u Gvatemali (UN Verification Mission – MINUGUA, 1997. godine), u Siera Leoneu (UN Observer Mission in Sierra Leone – UNOMSIL, od 1998-1999. godine i UN Mission

¹² Zanimljivo je, da je i Srbija participirala u misiji UNMISSET od 2002. godine. Pored toga, Srbija je participirala i u misijama UN u Liberiji, Kongu, Obali Slonovače, Burundiju, itd.

in Sierra Leone – UNAMSIL, od 1999-2005. godine), u Centralnoj Afričkoj Republici (UN Mission in Central African Republic – MINURCA, od 1998-2000. godine), u Demokratskoj Republici Kongo (UN Observer Mission – MONUC, od 1999-2010. godine), u Etiopiji i Eritreji (UN Mission in Ethiopia and Eritrea - UNMEE, od 2000-2008. godine), u Burundiju (UN Operation in Burundi - ONUB, od 2004-2007. godine), u Obali Slonovače (UN Operation in Côte d'Ivoire – UNOCI, od 2004-2017. godine), u Sudanu (UN Mission in Sudan – UNMIS, od 2005-2011. godine), u Centralno Afričkoj Republici i Čadu (UN Mission in Central African Republic and Chad - MINURCAT, od 2007-2010. godine), i Siriji (UN Supervision Mission in Syria – UNSMIS, 2012. godine).

Mirovne misije ostale su do danas prisutne na Bliskom Istoku (UN Truce Supervision Organisation – UNTSO, od 1948. godine), u Indiji i Pakistanu (UN Military Observer Group – UNMOGIP, od 1949. godine), u Siriji, Libanu i Izraelu (UN Disengagement Observer Force – UNDOF, na Golanu od 1974. godine), u Libanu (UN Interim Force – UNIFIL, od 1978. godine), u Maroku i Republici Sahravi (UN Mission for the Referendum in Western Sahara – MINURSO, od 1991. godine), u Kongu, (UN Organisation Stabilisation Mission – MONUSCO, od 2010. godine), Sudanu (UN Interim Security Force for Abyei – UNISFA, od 2011. godine), u Južnom Sudanu (UN Mission in South Sudan – UNMISS, od 2011. godine), u Libiji (UN Support Mission – UNSMIL, od 2011. godine), u Maliju (UN Multidimensional Integrated Stabilisation Mission – MINUSMA, od 2013. godine), u Centralnoj Afričkoj Republici (UN Multidimensional Integrated Stabilisation Mission – MINUSCA, od 2014. godine), na Kipru (UN Peacekeeping Force – UNFICYP, od 1964. godine), i na Kosovu (UN Interim Administration Mission in Kosovo – UNMIK, od 1999. godine).

U novoj konstelaciji međunarodnih odnosa, uspeh u očuvanju mira nije bio ni malo lak zadatak i zavisio je od poštovanja principa saglasnosti strana u sporu, nepristrasnosti i zabrane upotrebe sile osim u samoodbrani.¹³ Mirovne misije Ujedinjenih nacija treće generacije stoga podrazumevaju uglavnom međunarodne intervencije uz pristanak države ili država na čijoj su teritoriji bile smeštene. U određenim u unutrašnjim krizama dolazilo je međutim, i do ozbiljnih odstupanja od navedenih principa. Činioci koji su uticali da misije za očuvanje mira izgube pristanak strana u sukobu, da se njihovi izvršioци ponašaju na način za koji se videlo da je pristrasan i da predstavlja upotrebu sile mimo prava na samoodbranu, vidljivi su kod operacija u kojima je mandat mirovnih snaga proširen na tzv. humanitarnu zaštitu civilnog stanovništva i učešće u procesu nacionalnog pomirenja. Budući da međunarodne probleme koji imaju dublje političke i istorijske korene nije moguće rešavati brzo i u ograničenom vremenskom roku, Ujedinjene nacije su primenjivale diplomatska sredstva i načine pokretanja političkih procesa koji bi omogućili postepenu izgradnju poverenja, pomirenje i postizanje sporazumnih rešenja. Politički procesi u prethodnom periodu često su nailazili na razočarenja i nazadovanja (na primer, u Ruandi, Bosni i Hercegovini, i drugde), i gotovo kao po nekom pravilu, trajali su duže nego što se očekivalo. Ovakva dešavanja bila su sasvim logična, jer trajanje mandata mirovnih operacija ničim nije bilo limitirano, a Savet bezbednosti je odluku o tome prepuštao Generalnom sekretaru koji se u većini slučajeva ponašao oportunistički i u skladu sa trenutnim međunarodnim političkim okolnostima. Ako se tome doda i potpuno nova uloga tzv. Specijalnog predstavnika Generalnog sekretara u upravljanju mirovnim misijama, onda je jasno zašto su postojeća očekivanja bila preterana u odnosu na realne mogućnosti. Prema pretežno prihvaćenom stanovištu u međunarodnoj zajednici,

¹³ Sa jedne strane, za optimalno ostvarivanje mirovnih operacije pretpostavljao se poziv ili saglasnost zemlje domaćina, nepristrasnost u odnosu na učesnike u sukobu, minimalna upotreba sile u samoodbrani, jasan i praktičan mandat, integrisana vojna komanda i jedinstvena politička vlast. Sa druge strane pak, za samo izvođenje mirovnih operacija bilo je potrebno poštovati određenu proceduru u sprovođenju akcija

mirovne snage Ujedinjenih nacija ne bi trebalo da koriste silu da bi se politički procesi ubrzali. Čuvanje mira i upotreba sile predstavljaju dve alternativne mogućnosti. Logika očuvanja međunarodnog mira proizlazi iz političkih i vojnih premisa koje su sasvim drukčije od onih koje se odnose na nametanje mira. Dinamika nametanja mira nespojiva je sa političkim procesom koji očuvanje mira mora da olakša. Ignorisanje razlika između očuvanja i nametanja mira može da potkopa sprovodljivost mirovnih misija u praksi, te da u krajnjem slučaju dovede u pitanje bezbednost pripadnika mirovnih snaga.

Međunarodnopravna osnova za preduzimanje mirovnih misija

Kod determinacije pravnog osnova za preduzimanje mirovnih misija postoje krajnje podeljena mišljenja. U međunarodnoj pravnoj doktrini s jedne strane, postoje koncepti koji uvažavaju međunarodnu praksu, dok sa druge strane postoje pristupi koji polaze od stanovišta da se validnost prakse mora sagledavati u okviru pravila sadržanih u Povelji. Pošto međunarodna praksa nije pružila uporište za dosledna tumačenja pravila o mirovnim misijama, pošlo se od ekstenzivnih interpretacija Povelje koja su imala za cilj da utvrde osnov za organizovanje mirovnih misija, odnosno da odgovore na pitanje osnova nadležnosti Saveta bezbednosti i Generalne skupštine u domenu njihovog sprovođenja.¹⁴ U tom smislu valja se podsetiti sledećih činjenica.

Na osnovu Povelje, Savetu bezbednosti dodeljena su specifična ovlašćenja i nadležnosti koje se tiču mirnog rešavanja sporova (Glava VI), preduzimanja akcija u slučaju pretnje miru, povrede mira i akata agresije (Glava VII), upotrebe regionalnih sporazuma i organizacija za prinudnu akciju (Glava VIII), upravljanje i nadzor nad starateljskim teritorijama (Glava XII). Na osnovu člana 24. Povelje, države su Savetu poverile centralnu ulogu u održanju međunarodnog mira i bezbednosti. U tom pogledu, Povelja je jasno oduzela državama pravo na rat (*ius ad bellum*). S druge strane, Povelja nije precizno formulisala objektivne kriterijume kojima bi se cenilo da li pretnja miru, povreda mira, odnosno akt agresije doista postoji ili ne. Na Savetu bezbednosti je da prethodno utvrdi da li spor ili situacija može da dovede do kršenja kogentne norme o njihovoj zabrani, pa otud i do opasnosti po međunarodni mir i bezbednost (član 2 tačka 4, član 34). Kad konstatuje da ona postoji, Savet daje preporuke ili odlučuje koje će mere preduzeti radi održanja ili vaspostavljanja međunarodnog mira i bezbednosti (član 39). Razumljivo je da se za krizne političke situacije od Saveta traži da preporuči neka uobičajena sredstava mirnog rešavanja sporova od pregovaranja, korišćenja istražnih komisija, posredovanja, izmirenja, arbitraža, do sudskog rešavanja sporova, pribegavanja regionalnim ustanovama ili sporazumima, ali i drugim dogovorno prihvaćenim sredstvima (član 33).

S obzirom na navedeno, logično bi bilo da se kao osnov za preduzimanje mirovnih akcija najpre predlože upravo odredbe iz člana 33. i člana 34 Glave VI Povelje. Pomenutim odredbama ne isključuje se mogućnost da Savet bezbednosti ispita i preporuči drugačije postupke ili načine mirnog rešavanja sporova ili situacija (član 36. tačka 1. i član 37. tačka 2). Kako ovlašćenje u pogledu mirnog rešavanja sporova nije u isključivoj nadležnosti Saveta bezbednosti, već i u nadležnosti Generalne skupštine, navedena shvatanja nisu prihvaćena u praksi. Stoga je u međunarodnopravnoj doktrini iznet nešto nešto drugačiji stav po kome se mirovne misije zasnivaju na nepisanim pravilima koja slede dogovor članica UN o primeni mera za očuvanje mira predviđenih Glavom VII Povelje. Obrazloženje za ovo stanovište polazi od tumačenja odredbe iz člana 41. Povelje koja predstavlja osnovu za donošenje odluke Saveta bezbednosti o primeni mera neoružanog

¹⁴ Louis B. Sohn, "The Authority of the United Nations to Establish and Maintain a Permanent United Nations Force", *American Journal of International Law*, 1958, vol. 52, p. 530.

karaktera (različitih vidova sankcija kojima se na direktan ili indirektan način pogađaju privredni, saobraćajni, diplomatski i drugi odnosi sa državom prekršiocem zabrane pretnje i upotrebe sile protiv teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti bilo koje države iz član 2. tačka 4. Povelje). U kontekstu mirovnih operacija koje bi povlačile upotrebu oružane sile, odredba člana 41. Povelje bila bi *contradictio in subiecto*. Budući da se ovako širokim shvatanjima nisu mogli obrazložiti slučajevi upotrebe oružane sile prilikom izvođenja mirovnih operacija, kao osnov za njihovo organizovanje predložen je član 40. Povelje koji propisuje ovlašćenje Saveta bezbednosti da usvaja privremene mere. Mogućnost upotrebe člana 40, kao titulusa za izvođenje mirovnih operacija, prvi put je pomenuta od Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija Daga Hamaršelda prilikom izvođenja mirovnih operacija u Kongu 1960. godine. Isto rešenje izneto je i od Generalnog sekretara Butrosa Galia, 1992. godine, u „Agendi za mir“ u kojoj je dat predlog za uspostavljanje operacija za nametanje mira.¹⁵ Međutim, ovaj koncept nije relevantan, jer upotreba člana 40. kako je to svojevremeno utvrdio i Međunarodni sud pravde (u slučaju troškova u UN), vezana je neposredno za primenu člana 41. i člana 42. kroz odredbu iz člana 39. Povelje po kojoj Savet bezbednosti prethodno daje preporuke o mirnom rešavanju sporova ili utvrđuje mere za uspostavljanje međunarodnog mira, a koje se mogu odnositi i na privremene mere iz člana 40, te po daljem zaoštaravanju situacije i na neoružane mere iz člana 41. Povelje, odnosno i na oružane mere vazduhoplovnim, pomorskim ili kopnenim snagama iz člana 42. a prema opštem pravilu sadržanoj u sintagmi da „jedno isključuje drugo“ (*inclusio unius, exclusio alterius*). Kako je mandat mirovnih snaga koje izvode mirovnu operaciju ograničen stalnom kontrolom Saveta bezbednosti, otud je predloženo i da se mirovne misije sprovode u skladu sa odredbama sadržanim u članu 42. Povelje.¹⁶ Pozivanje isključivo na ovaj član kao na pravni osnov za izvođenje mirovnih operacija nije ispravno, ako se prihvata stanovište da mirovne misije ne uključuju oružane akcije, osim u slučajevima samoodbrane. Tako, kada se u članu 42. navodi da Savet bezbednosti, „(...) može preduzeti takvu akciju vazduhoplovnim, pomorskim ili kopnenim snagama koja je neophodna radi održanja ili uspostavljanja međunarodnog mira i bezbednosti (...)“, ne vidi se jasan razlog da se pod „akcijom“ podrazumeva isključivo primena oružane sile. Odsustvo Komiteta vojnog štaba pod direktnom kontrolom Saveta bezbednosti u dosadašnjoj praksi Ujedinjenih nacija, a na osnovu propisane obaveze iz člana 46. i člana 47. Povelje, takođe ne može biti presudan argument u korist prihvatanja iznetog stanovišta.¹⁷ Budući da primena predmetne odredbe nije moguća bez primene člana 39, koji upućuje na sukcesivnu primenu mera iz člana 41. i člana 42. Povelje, konstatacija o neprihvatljivosti člana 42. kao isključive osnove za organizovanje mirovnih operacija čini se mnogo uverljivijom. Ovo tim pre, jer i sam član 42. pretpostavlja primenu i odredbe iz člana 43. Povelje koja se odnosi na specijalne sporazume kojima se Savetu bezbednosti stavljaju na raspolaganje nacionalni kontingenti oružanih snaga, a što do danas nije zaživelo u praksi svetske organizacije.¹⁸ Konačno, pored stanovišta po kome se osnov za organizovanje mirovnih snaga nalazi u odredbama sadržanim u Glavi VI i Glavi VII Povelje, u doktrini su izneta i nešto drugačija stanovišta (npr. stanovište nekadašnjeg Genseka Daga Hamaršelda da se osnov za organizovanje mirovnih snaga nalazi i u tzv. Glavi VI ½ koja kombinuje mere

15 “Agenda for Peace“ International Legal Materials, 1992, vol. 31, pp. 953, 967.

16 Georg Schwarzenberger, “Report on Problems of a United Nations Force“, International Law Association Conference, Hamburg, 1960, vol. 49, pp. 137, etc.

17 Alexander Orakhelashvili, “The Legal Basis of the UN Operations“, Virginia Journal of International Law, 2003, vol. 43, pp. 485-524.

18 Benedetto Conforti, Carlo Focarelli, The Law and Practice of the United Nations, Brill Nijhoff, Leiden, 2016, p. 286.

prevencije i mere represije).¹⁹ Teorijski veoma zanimljivo jeste shvatanje po kome se legalna baza za organizovanje mirovnih operacija nalazi u članu 29. Povelje, kojim se propisuje mogućnost osnivanja pomoćnih organa Saveta bezbednosti.²⁰ Budući da se osnivanje pomoćnih organa Saveta bezbednosti ne može razlučiti od prenosa njegovih ovlašćenja, tako se ni ustanovljavanje mirovnih snaga ne može odvojeno posmatrati van konteksta ovlašćenja Saveta bezbednosti da organizuje mirovne misije. Sasvim je moguće odavde da izneti koncept polazi od pogrešne premise po kojoj se formiranje mirovnih snaga vrši na osnovu izglasavanja odluka o proceduralnim, a ne o suštinskim pitanjima za koje je potrebno postići 9 afirmativnih glasova država članica Saveta bezbednosti, uključujući i glasove 5 stalnih članica (član 27. tačka 3), što odlučivanje o uspostavljanju mirovnih misija zaista i jeste. Na osnovu iznetog jasno je da ne postoje pojedinačne odredbe u Povelji kojim bi bilo moguće utvrditi postojanje ovlašćenja Saveta bezbednosti da organizuje mirovne misije. Odsustvo izričito propisanih funkcionalnih ovlašćenja, doktrina je nadomestila raznim teorijskim koncepcijama o „inherentnim“ ili „implicitiranim“ ovlašćenjima koja iako nisu izričito predviđena Poveljom, suštinski proizilaze iz izvršavanja dužnosti svetske organizacije. Navedenu hipotezu nemoguće je prihvatiti, jer bi tako postavljena hipoteza predstavljala uvod u široku interpretaciju ciljeva i načela iz Povelje, koja per se, ne može predstavljati legalnu, već voluntarističku osnovu za delovanje nekakve „super države“, što Ujedinjene nacije svakako nisu.

U vezi sa pomenutim konceptualnim pristupom dodatno se nadovezuje i pitanje „generalnih“ ovlašćenja Saveta bezbednosti. Pošto koncept „generalnih“ ovlašćenja“ oponira konceptu „specifičnih ovlašćenja“ (naime, po stavu 1. člana 24. propisuje se prvenstvena odgovornost Saveta bezbednosti za održavanje međunarodnog mira, a po stavu 2. člana 24. implicitno se ukazuje na njegova specifična ovlašćenja sadržana u Glavama VI, VII, VIII i IX Povelje), podela na „specifična“ ili „generalna“ ovlašćenja mora se sagledavati kontekstu „inherentnih“ ovlašćenja Saveta bezbednosti. S jedne strane „inherentna“ ovlašćenja Saveta bezbednosti polaze od determinacije ciljeva Ujedinjenih nacija, a sa druge strane, koncept „generalnih ovlašćenja“ proizilazi iz teksta Povelje. Razlika koja postoji ima mali značaj za međunarodnu praksu, jer oba slučaja moraju proći isti test koji podrazumeva prihvatanje pretpostavljenih ovlašćenja od država članica Ujedinjenih nacija.²¹ Prihvatanje pretpostavljenih ovlašćenja za organizovanje mirovnih operacija zavisiće od okolnosti slučaja i odgovora na pitanja, da li su ovlašćenja implicitno sadržana u Povelji, odnosno da li su naknadno prihvaćena od Saveta bezbednosti? Navedena diferencijacija s pragmatičkog stanovišta može da znači prihvatanje pretpostavljenih ovlašćenja Saveta bezbednosti na osnovu tumačenja slova i duha Povelje ili na osnovu tumačenja koja bi izneo Savet bezbednosti, a čija bi važnost zavisila od odobravanja svih članica svetske organizacije. U doktrini postoji jedinstveno stanovište da bez obzira da li se ovlašćenja Saveta bezbednosti da organizuje mirovne misije posmatraju kroz „inherentna“, implicitirana“, „generalna“ ili „specifična“ ovlašćenja, njihovo izvršavanje mora biti u okviru Povelje Ujedinjenih nacija.²² Slestveno bi trebalo uočiti i da je sa novom konstelacijom političkih snaga u svetu, Savet bezbednosti neretko dopuštao i mogućnost uspostavljanje potpuno drugačijeg stanja u međunarodnim odnosima. Tako je, Savet bezbednosti odstupao od izvorne ideje o nedopustivosti prenosa ovlašćenja na upotrebu sile na države ili regionalne međunarodne

19 Obrad Račić, Ujedinjene nacije između moći i prava, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 105.

20 Giad Draper, „The Legal Limitation upon the Employment of Weapons by the United Nations Force in the Congo“, International and Comparative Law Quarterly, 1963, vol. 12, p. 392; Derek W. Bowett, United Nations Forces: A Legal Study, Stevens and Sons, London, 1967, p. 178.

21 John W. Halderman, „Legal Basis for United Nations Armed Forces“, American Journal of International Law, 1962, vol. 56, pp. 972, etc.

22 Dan Ciobanu, op. cit., pp. 15-41.

organizacije. Ova „devijacija“ od opšteg međunarodnog prava sadržanog u Povelji Ujedinjenih nacija koja je naišla na protivljenje velikog broja država, bila je prisutna u međunarodnoj praksi na primer u Jugoslaviji, Somaliji, Ruandi, Siera Leoneu, Kongu, itd. Idejna osnova za spomenutu translaciju ovlašćenja Saveta bezbednosti na države ili regionalne međunarodne organizacije nalazi se u savremenoj međunarodnoj praksi, a bez nekog valjanog i vidljivog pravnog osnova koji bi mogao dokazivati postojanje međunarodnopravne osnove. Ovako postupanje Saveta bezbednosti odstupalo je od propisanih pravila, čime je dovelo u pitanje legitimnost preduzetih akcija.²³

U vezi sa ovim pitanjem jeste i pitanje ovlašćenja Generalne skupštine da organizuje mirovne misije. Principijelno posmatrajući, ovaj organ Ujedinjenih nacija ima pravo da raspravlja ne samo o pitanjima koja su se odnosila na njegova isključiva ovlašćenja propisana Poveljom, već i o predmetima i zadacima iz delokruga ovlašćenja drugih organa svetske organizacije. Povelja Ujedinjenih nacija u tom smislu govori o opštoj nadležnosti Generalne skupštine, praveći razliku u odnosu na tzv. supsidijarnu nadležnost ovog organa, koju tvorci Povelje nisu predvideli, ali koja je proizašla iz prakse Ujedinjenih nacija. Tako, u vezi s održavanjem međunarodnog mira i bezbednosti, a prema članu 12. Povelje, Generalna skupština nije mogla davati preporuke povodom spora ili situacije o kojoj odlučuje Savet sve dok on to od nje ne zatraži. Međutim, Generalna skupština je to u praksi činila, ali samo u situacijama kada Savet bezbednosti zbog odsustva saglasnosti stalnih članica nije bio u mogućnosti da se sastane, da raspravlja i da donosi meritorne odluke, tj. kada nije bio u stanju da odgovori svojim primarnim obavezama koje proizlaze iz Povelje. Mogućnost Generalne skupštine da organizuje mirovne misije potvrđena je i od strane Međunarodnog suda pravde (u slučaju troškova u UN iz 1950. godine), kada je Sud utvrdio da takvo ovlašćenje proizilazi iz člana 14. Povelje za slučajeve kada, zbog blokade rada Saveta bezbednosti (najčešće zbog upotrebe veta od strane stalnih država članica), Generalna skupština ima ovlašćenje da daje preporuke za mirno rešenje svake situacije za koju nađe da može da šteti opštem blagostanju i prijateljskim odnosima među državama, odnosno koje nastaju povredom principa i ciljeva utvrđenih Poveljom. Sledstveno, Generalna skupština ima pravo da na zahtev dve trećine država članica ili na osnovu proceduralne odluke Saveta bezbednosti donosi preporuke o preduzimanju kolektivnih mera zbog postojanja ozbiljnih pretnji miru, kršenja mira ili akata agresije.²⁴

Status pripadnika mirovnih misija

Za analizu mirovnih operacija poseban značaj imaju pitanja u vezi sa statusom pripadnika mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u odnosu na pravnu ustanovu imuniteta.

23 Tom J. Farer, “The Role of Regional Organizations in International Peace-making and Peace-keeping: Legal, Political, and Military Problems”, In: W. Kihne (ed.), *Blauhelme in einer turbulenten Welt*, Bade-Baden, 1993, pp. 275, etc; Zsuzsanna Deen-Racsmany, “A Redistribution of Authority Between the UN and Regional Organizations in the Field of the Maintenance of Peace and Security?”, *Leiden Journal of International Law*, 2000, vol. 13, pp. 297-331; Pascal Teixeira, “The Security Council at the Dawn of the Twenty-First Century: To What Extent is it Willing and Able to Maintain International Peace and Security?”, *United Nations Institute for Disarmament Research*, Geneva, 2003, p. 70.

24 Pomenuto proceduralno pravilo usvojeno je povodom korejske krize 1950. godine, kada je Generalna skupština donela poznatu rezoluciju „Ujedinjeni za mir“, br. 377(V). Na osnovu ove rezolucije ustanovljeno je pravilo da se Generalna skupština može sazvati „hitno specijalno zasedanje“ u roku od 24 sata od prijema zahteva upućenog Generalnom sekretaru. Rezolucija nije dirala u ovlašćenja Saveta bezbednosti koji je i dalje ostao primarno odgovoran za očuvanje međunarodnog mira i bezbednosti. Kao primeri primene pravila iz rezolucije „Ujedinjeni za mir“ mogu poslužiti primeri Izraelsko-arapskog sukoba iz 1956. godine, sukoba u Kongu od 1960-1962. godine i kriza na Kipru 1964. godine i u Libanu 1978. godine.

Poznato je, da je pod okriljem svetske organizacije zaključena Konvencija o bezbednosti osoblja UN i pridruženog osoblja 1994. godine, koja u članu 4. propisuje da će država domaćin i Ujedinjene nacije zaključiti sporazum o statusu misije i celokupnog osoblja angažovanog u operaciji. Imunitet pripadnika mirovnih snaga (vojnih i policijskih), ovom Konvencijom ostao je nedefinisan, osim što se njome podvlači obaveza poštovanja unutrašnjeg pravnog uređenja od strane pripadnika mirovnih snaga. Pitanje je otvoreno za analizu uz okviru odnosa između Saveta bezbednosti i Međunarodnog krivičnog suda. Statut Međunarodnog krivičnog suda usvojen je na Konferenciji opunomoćenih predstavnika Ujedinjenih nacija u Rimu, a stupio je na snagu 1. jula 2002. godine. Pozivajući se na član 16. Rimskog statuta i Glavu VII Povelje u rezolucijama 1422 od 12. jula 2002. godine i 1487 od 12. juna 2003. godine, Savet bezbednosti zatražio je od Suda da ne počinje niti da nastavlja sa istragom ili krivičnim gonjenjem sadašnjih ili bivših funkcionera, ili osoblja uključenog u mirovne snage Ujedinjenih nacija, za dela koja se odnose na mirovne misije, osim ako u međuvremenu ne bi doneo drugačiju odluku. Za pripadnike mirovnih misija Savet bezbednosti zahtevao je imunitet u trajanju od 12 meseci počev od 1. jula 2003. godine.²⁵ Ujedno, Savet bezbednosti izrazio je i nameru da obnovi zahtev za naredni period od 12 meseci ukoliko bi to bilo moguće. U članu 16. Rimskog statuta propisano je inter alia, da: „Istraga ili krivično gonjenje ne može početi niti se nastaviti po Statutu u periodu od 12 meseci posle zahteva Saveta bezbednosti upućenog Sudu, a da u tom smislu, Savet može obnoviti zahtev pod istim uslovima“.²⁶ U predmetnom slučaju zahtev nije obnovljen 2004. godine, zbog događaja u Iraku i zbog kršenja humanitarnog prava počinjenog od strane američkih vojnika. Ubrzo potom, u pravnoj doktrini postavljeno je pitanje, da li su rezolucije 1422 i 1487 spojive sa funkcionalnim ovlašćenjima Saveta bezbednosti? Izražene su sumnje u legalnost usvojenih rezolucija, jer u Glavi VI Povelje nije razmatrano pitanje odnosa između Saveta bezbednosti i međunarodnih tribunala. Takođe, izražen je i skepticizam u mogućnost da se osnov za aktivnost Suda tretira kao pretnja miru, pošto je prethodno utvrđivanje postojanja pretnje miru uslov za svaku odluku Saveta bezbednosti prema Glavi VII Povelje. Odobravanje opšteg imuniteta za sve pripadnike mirovnih snaga, pa čak i iz država koje nisu usvojile Statut Suda smatra se neprihvatljivim. Pomenuto insistiranje okvalifikovano je kao zloupotreba prava ili ponašanje ultra vires. Ako se posmatra principijelno, odluke Saveta bezbednosti ne mogu se smatrati suprotnim Povelji, budući da Savet bezbednosti ima ovlašćenje da formira vojne snage i da donosi pravila kojima se utvrđuje njihov pravni status i upotreba. Imunitet koji se obezbeđuje pripadnicima mirovnih misija upravo je izraz spomenute moći najvišeg političkog organa Ujedinjenih nacija. Rezolucije 1422 i 1487 o davanju imuniteta, valja stoga vrednovati s drugog aspekta. Nema sumnje da je Savet bezbednosti vezan humanitarnim pravom i ljudskim pravima kao i drugim međunarodnim peremptornim pravilima jus cogens. Štaviše, u rezoluciji 1327 od 13. novembra 2000. godine, Savet bezbednosti priznao je važnost pravila humanitarnog prava i prava o ljudskim pravima. Logično bi otuda bilo postaviti pitanje, da li je zahtev za davanjem opšteg imuniteta sadržan u rezolucijama 1422 i 1487 u skladu sa pomenutim pravnim pravilima? Ovlašćenja koja su data Savetu bezbednosti na osnovu člana 16. Statuta Međunarodnog krivičnog suda, neke nevladine organizacije smatraju nespojivim sa međunarodnim humanitarnim pravom (npr. Amnesty International, Human Rights Watch, i dr.). Ako bi izneta tvrdnja bila tačna, pitanje legalnosti rezolucija o imunitetu, ne bi se ni postavljalo. Naime, rezolucijama se ne omogućava apsolutni imunitet, pošto države koje nisu potpisnice Rimskog statuta imaju obavezu da nastave da ispunjavaju svoje dužnosti u vezi sa kažnjavanjem međunarodnih

²⁵ Rodoljub Etinski, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, Novi Sad, 2004, str. 224.

²⁶ „Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda“, Službeni list SRJ, Međunarodni ugovori, br. 5/2001.

zločina. Pitanje legalnosti pomenutih rezolucija zato se i ne raspravlja, već se vezuje za ustanovu izuzeća od krivičnog gonjenja u međunarodnim pravnim okvirima.²⁷

Zaključak

U predmetnoj studiji, raspravlja se o mirovnim misijama Ujedinjenih nacija u kontekstu razvoja savremenih međunarodnih odnosa i međunarodnog prava. Budući da Povelja Ujedinjenih nacija predstavlja bez sumnje, fundamentalni pravni akt bez čijeg postojanja bi bilo teško zamisliti ovaj razvoj, u analizi mirovnih misija proučena su pitanja koja se tiču njihovog nastanka, njihove uloge i ciljeva, pa sve do pitanja njihovog pravnog osnova i problema sa statusom i imunitetom njihovih pripadnika. Autor se podrobnije osvrnuo na ono što se u kolokvijalnom jeziku međunarodnog prava naziva „Pravom Ujedinjenih nacija“ nalazeći da mirovne misije, iako predstalljaju jednu od najvažnijih delatnosti ove međunarodne organizacije, nigde nisu izričito navedene, niti su regulisane pravilima ovog prava. S obzirom na međuzavisnost koja postoji između evolucije međunarodnog prava i međunarodnih odnosa s jedne strane, i primene Povelje sa druge strane, u radu se zaključuje da mirovne misije predstavljaju funkcionalni deo sistema kolektivne bezbednosti čiji su ciljevi obuhvaćeni ciljevima i principima Ujedinjenih nacija koji odražavaju univerzalne vrednosti međunarodne zajednice u očuvanju međunarodnog mira i bezbednosti. Za pravilno razumevanje mirovnih misija prema mišljenju autora, potrebna je pravilna interpretacija Povelje, kao i međunarodnopravne doktrine, te poznavanje promenjive prirode međunarodnih sukoba (kako međunarodnih, tako i unutrašnjih), u kojima su mirovne misije imale značajnu ulogu u postizanju održivih mirovnih rešenja kroz očuvanje, nametanje ili izgradnju mira.

Literatura

1. Bowett, D.W., *United Nations Forces: A Legal Study*, London, Stevens and Sons, 1967.
2. Ciobanu, D., „The Power of the Security Council to organize Peace-Keeping Operations“, in: A. Cassese (ed.), *United Nations Peace-Keeping, Legal Essays*, Alphen aan den Rijn, Sijthoff&Noordhoff, 1978.
3. Conforti, B., Focarelli, C., *The Law and Practice of the United Nations*, Brill Nijhoff, Leiden, 2016.
4. Deen-Racsomány, Z., „A Redistribution of Authority Between the UN and Regional Organizations in the Field of the Maintenance of Peace and Security?“, *Leiden Journal of International Law*, 2000, vol. 13.
5. Draper, G., „The Legal Limitation upon the Employment of Weapons by the United Nations Force in the Congo“, *International and Comparative Law Quarterly*, 1963, vol. 12.
6. Dimitrijević, D., *Reforma Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2009.
7. Dimitrijević, D., „Mirovne operacije Ujedinjenih nacija, u: Sedamedset godina UN – Pogled iz Srbije, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2016.
8. Etinski, R., *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, Novi Sad, 2004.
9. Farer, T.J., „The Role of Regional Organizations in International Peace-

²⁷ Duško Dimitrijević, *Reforma Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2009, str. 153-134.

- making and Peace-keeping: Legal, Political, and Military Problems“, In: W. Kiihne (ed.), *Blauhelme in einer turbulenten Welt*, Bade-Baden, 1993.
10. Flory, M., “L’Organisation des Nations Unies et les opérations de maintien de la paix“, *Annuaire Française de Droit International*, 1965.
 11. Goulding, M., “The Evolution of United Nations Peacekeeping“, *International Affairs*, 1993, vol. 69, no. 3.
 12. Halderman, J.W., “Legal Basis for United Nations Armed Forces“, *American Journal of International Law*, 1962, vol. 56.
 13. Higgins, R., *United Nations Peacekeeping 1946-1967, Documents and Commentary*, Royal Institute of International Affairs Publications, Oxford, University Press, 1969.
 14. Hill, S., Malik, S., *Peacekeeping and the United Nations*, Dartmouth, Brookfield, 1996.
 15. Orakhelashvili, A., “The Legal Basis of the UN Operations“, *Virinia Juournal of International Law*, 2003, vol. 43.
 16. Račić, O., *Ujedinjene nacije između moći i prava*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.
 17. Schwarzenberger, G., “Report on Problems of a United Nations Force“, *International Law Association Conference*, Hamburg, 1960, vol. 49.
 18. Sohn, L.S., “The Authority of the United Nations to Establish and Maintain a Permanent United Nations Force“, *American Journal of International Law*, 1958, vol. 52
 19. Suy, E., “United Nations Peacekeeping System“, in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Amsterdam, Elsevier, 2000.
 20. Teixeira, P. “The Security Council at the Dawn of the Twenty-First Century: To What Extent is it Willing and Able to Maintain International Peace and Security?“, *United Nations Institute for Disarmament Research*, Geneva, 2003.



Slobodan Nešković¹

INTERNATIONAL POSITION AND EUROPEAN INTEGRATION OF THE WESTERN BALKANS COUNTRIES IN POSTMODERN AMBIENCE

Abstract

The sub-region of the Western Balkans includes Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Albania and Northern Macedonia. The international position of these countries is different and depends on socio-economic development, political and security entities and elements. The processes of European integration of individual countries are different, since they are in different phases in postmodern ambience. This is determined by procedural acts related to Euro integration and open chapters of the nomenclature. In addition, Serbia, Montenegro and Albania have the status of official candidates for admission to the European Union. Due to the permanently expressed security challenges, risks and threats in theory and practice, it is called “barrel with gunpowder”. Therefore, this space marks one of the most attractive topics for all social phenomena researchers. The aforementioned micro region of the region of Southeast Europe implies the formulation of authentic foreign policy and security concepts of influential actors in the international community. The article deals with international, foreign political and wider social implications of the Western Balkan countries, inclusion in the strategic concept of Euro integration.

Key words: postmodern ambience, international position, European integrations, country, security, Western Balkan, European Union.

Introduction

Geopolitical, military and economic relations in the modern world are a sign of conflict of interest that defines geopolitics, and therefore a security image of the world. The struggle of interests today is being guided by sophisticated economic and military means, and any study of global relations must be studied by international subjects and

¹ Academician Full Prof. Dr Slobodan Nešković, International Academy of Sciences, Art and Security – IASAS, MANUB, University Business Academy in Novi Sad, FEPPS, CESNA B, Belgrade, St. Cyril and St. Methodius, University of Veliko Turnovo Bulgaria, Ukrainian Technological Academy in Kiev, Ukraina

their relations. We can monitor world and regional security through the roles of some important actors of the order (the most powerful and largest states in the world, that is, the world's major centers of power) and their interactions. Modern centers of power in the world are the United States, the European Union and the Russian Federation, and their mutual relations are the main factors influencing contemporary international, economic, military and geopolitical relations. It is therefore important to explore these relationships and see what is good in them and what is bad, and what the development trends are. Modern world security is marked by globalization, the shifts of global actors in the world order, attempts to establish global governance and universal conventions.

The paper examines the basic characteristics of the position, national interests and economic, military and foreign policy orientations of the European Union and their impact on the region of the Western Balkans. A review is also made of the security strategy and strategy of this entity's performance in the Western Balkans, through the prism of the impact of that strategy on the security of this region. The regional security of the Western Balkan countries is determined by their individual foreign policies. Accessing these countries to the European Union is one of the main priorities of each of them. This implies the need for future harmonization of the foreign policy of these countries with the Common Foreign and Security Policy (CFSP). This commitment was also accepted thanks to the signing of an agreement on the stabilization of these countries with the European Union. Also, the promotion of the position of the Western Balkan countries within international organizations of a global and regional character can be encouraged through mutual support and lobbying in their work. It is very important for the peace and prosperity of this region to create opportunities for bilateral / multilateral regional partnerships.

The international position of the Western Balkans countries in postmodern ambience

The Western Balkans is the date of a newer date and appears as a neutral geopolitical determinant after the Cold War and the war in the former Yugoslavia. The Western Balkans is primarily a political category and marks mainly all Southeast European countries that are not members of the European Union.² This is the beginning of the 21st century. century is used to identify, first and foremost, the territories of the Balkan states. These are: Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Northern Macedonia and Albania (since Croatia became a full member of the EU in 2013). Also, this area has been through the history of the territory of the biggest disputes and conflicts in Europe. Over the last 40 years, the space of the Western Balkans is the only place in Europe where war is being waged, while all other countries resolve their misunderstandings with the negotiations. The reason for these conflicts is the centuries-old struggle for territories, and the diverse national, ethnic and religious affiliation of the people.

While the aspirations for unification appeared in Europe, the Western Balkans had a bloody clash at the end of the 20th century. This war took place between the countries of the former Yugoslavia, which lasted for 5 years, and later continued, with the bombing of Serbia and the conflicts in Kosovo and Metohia. By bringing the Balkan countries closer to the European Union, security risks for war conflicts are also being reduced, and all nations, republics and entities are increasingly resorting to compromises and negotiations at state levels. Such a shift can also be seen within the individual issues of each state, because to date we do not have clearly outlined borders within individual

² Nešković, S., Ketin, S., Šećerov, P., Đelić, T., A., International Politics and Ecology: Special Focus to the Protection of Air, Frensenius Environmental Bulletin - FEB, Vol. 27. No 11 / 2018, p. 7545.

Balkan states where there is still a great desire for secession and autonomy of certain regions in which national issues have not been resolved to date. After the end of the Cold War and the comparative commencement of the process of disintegration of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the newly emerging states on its soil began with the redefinition of their own foreign policy. The states created by Yugoslavia, during their first years of independence, distanced themselves from the foreign policy was conducted between 1945 and 1990, although during the first decade of independence, most of these countries did not have the basic strategic documents in the field of foreign policy.

Poor legacy of armed conflicts in post-Yugoslav territory left deep traces of interstate relations between the countries in the region within the region. "The leading actors of the international community, and above all the European Union and the United States, have fully supported the normalization of relations between newly born states and entities since the end of the armed conflicts in the former Yugoslavia. Therefore, during the past fifteen years of fullness, one can notice the gradual transition of the Western Balkans from the armed conflict zone, the over region in which the democratic, economic and security situation is stabilized in the region, all countries are unambiguously oriented towards accession to the European Union. This means that the countries of the region in the perspective are ready to accept a number of European values - peace, democracy, human and minority rights, the principle of equality and the principle of solidarity."³

Since the situation in the Western Balkans has gradually stabilized, the need for the countries of the region to take greater or fuller responsibility for the functioning of multilateral forms of cooperation, which have been under the auspices of the international community over the past decade. All the countries of the Western Balkan, with the exception of the Republic of Serbia, are clearly defined for membership in the North Atlantic Treaty Organization (NATO). This has created a completely new geostrategic environment in the Western Balkans, since all countries from these territories, excluding Bosnia and Herzegovina, Northern Macedonia, Serbia and Montenegro, have already become members of this military alliance. It is also important to point out that Bosnia and Herzegovina and the Republic of Montenegro will probably soon become members of the North Atlantic Treaty Organization.

Membership in the European Union is one of the priorities and strategic goals of most of these countries. There is a paradox regarding EU enlargement policy. On the one hand, there is a widespread belief (both at the professional level and at the political level) that it is one of the most successful and effective policies of the Union. The realization of this policy was of key importance for the stabilization of the European continent (formerly for the countries of the south-former right dictatorship, then for the countries of eastern and central Europe - the former socialist country), as well as for strengthening the international influence of the EU and positive economic trends on the continent. However, one of the problems is the membership of the countries of the Western Balkans. The Balkans has long been a zone of second-rate interests of the EU, beyond the countries of Central Europe and behind some Mediterranean countries. This approach has changed only in the last years of the twentieth century for two reasons: because of the possibility of expanding the EU to the east, which made the Balkan countries become direct neighbors, and because of the conflict in Kosovo and its effects on the security of the region.

The Stabilization and Association Process (SAP) is a special kind of regional approach for the Western Balkan countries. Bosnia and Herzegovina, the Republic of

3 Dukanović, D., *International Politics and International Relations*, Annual FPN, Faculty of Political Science, Belgrade, 2009, p. 12.

Northern Macedonia for the first time have been given the opportunity to become full members of the Union on the basis of their customized approach. In this way, the fate of the more successful states in this process is not conditioned by the position of the region as a whole. Starting the stabilization and association process towards the countries of the Western Balkans in 1999, in the conditions of the drastic lagging behind of these countries and in the conditions of the unwillingness of the EU countries to engage more quickly in this process, it points to the long-term period of the EU's accession to the Western Balkans for a decade or two.

The 1996-1999 regional approach did not yield adequate results because the EU measures were not adequate in relation to the size of economic, political and social problems in the Western Balkans region. This has been drastically shown in cases of BiH, Kosovo and Metohia, Albania, etc. The main result of the development of the post-crisis space on the territory of the former Yugoslavia is the fragmentation of formerly federal space into mini-states, in the majority of which there is no stability of political institutions of power. The contemporary Balkan crisis has shown that the diplomacy of most countries was very often unprofessional, and international organizations were powerless and that international law was not sought. The only interest and power played a vital role, and the settlement of all inter-ethnic issues did not arise until the situation and resolving of all inter-ethnic issues were made. From the above, it can be concluded that the path of the Western Balkan countries towards the EU can be traced in two phases - the accession process and the accession process. After 2003, all the countries of the Western Balkans managed to secure the status of candidates or the status of potential candidates for membership in the Union.

Foreign Policy and European Integration of the Republic of Serbia

The political public can hear remarks that it is not clear what the strategy of Serbian foreign policy is. The fact is that the modern world is extremely dynamic, and that the very environment of our country is in constant change, so it is clear that the republic of Serbia is determined in relation to The European Union, NATO and the immediate neighborhood in the region of Southeast Europe. This cannot be achieved without defining Serbia's relationship with the leading countries in the world (the United States and the Russian Federation), but also without empowering multilateral co-operation. Improving and strengthening Serbia's status in international organizations is also one of the leading goals.⁴

The goals of our country's foreign policy are based on the aspirations of the country to join the European Union and the North Atlantic Alliance, to strengthen regional cooperation and bilateral relations with its neighbors, then to develop balanced relations with global foreign policy actors (the United States and the Russian Federation), as well as to foster relations for the countries "Third World", i.e. developing countries. However, the lack of a clearly defined foreign policy strategy in Serbia may pose a problem for further European / Euro-Atlantic integration of the country.

"It is evident that there is an extremely broad social consensus in Serbia regarding the country's entry into the European Union, but there is evidently no similar approximation of NATO accession. And in relation to Serbia's relations with the great powers there is a significant disagreement between political entities. On the one hand, there are political

⁴ Nešković, S., Lobbying and action of interest groups in the European Union with special reference to Serbia - case study, Proceedings no. 18. "Education and social development of Serbia with emphasis on Bor and Eastern Serbia", Belgrade: Center for Strategic Research on National Security - CESNA B Belgrade and Technical Faculty in Bor, University of Belgrade, 2016, p. 48.

options that advocate strengthening the partnership with the leading world of the world - the United States, while, on the other hand, there are those who are in favor of balancing relations with this country, the Russian Federation and the People's Republic China." In Serbia, the most common are the "pillars" of foreign policy, which are mainly related to preserving the constitutional order of the country, including the preservation of Kosovo within Serbia, integration into the European Union, strengthening of good neighborly relations in the region of Southeast Europe and balancing relations with The United States and the Russian Federation. However, the layout of these "pillars" of foreign policy is very often changing.

International Position and Euro-integration of Montenegro

By adopting the Declaration of Independence in the Parliament of the Republic of Montenegro on June 3, 2006, after the referendum on May 21, the Government of the Republic of Montenegro took over the powers of establishing and conducting the foreign policy of the state of Montenegro as an independent international legal entity. Montenegro recognized in good time that good neighborly relations and integration are a guarantee of its successful development. Montenegro, as an independent state, has the opportunity to strengthen its position on the international scene and to dynamics and further improve relations with its most important actors. Accordingly, the Government of Montenegro has established the following foreign policy priorities: 1. Integration into the European Union and the North Atlantic Treaty Organization - NATO, 2. Improving and maintaining good neighborly relations and regional cooperation, 3. Developing bilateral and multilateral cooperation. Montenegro's strategic goal is membership in the European Union. Montenegro sees the EU as the best framework for further development of overall reforms, adaptation to European standards and their adoption, as well as the improvement of bilateral relations with the members of the Union.

In Montenegro, there is a comprehensive agreement on the need for EU integration, which gives an additional impetus for accelerated progress towards this goal. The speed of progress in integration will depend on the dynamics of economic, political, judicial, security and overall reforms, i.e. from the speed and degree in which society as a whole will be engaged and reformed. In the foreign policy context, a regular political dialogue between the CG and the EU plays a particularly important role, as well as the long-term harmonization of foreign policy with the EU's common foreign and security policy. NATO membership is the second strategic foreign policy goal that is equally important, which is realistically achievable in a shorter period of time stability and security required to achieve other strategic goals such as joining the EU. Expectations are that accession to this organization will accelerate EU membership. The integration of Montenegro into NATO is closely linked to EU integration, because it is about two parallel and compatible processes.

Montenegro's strategic integrative goals - joining the EU and NATO - cannot be achieved without an active role in regional cooperation, the development of good neighborly relations and policy-making in a regional context. With all the countries of Southeast Europe, the goal is to develop good relations and communication with mutual respect and constant construction of political, economic, security, cultural, scientific contacts and cooperation and extremely important infra-structural connection. With these countries, Montenegro does not only share the same geographical area, but also the same foreign policy objectives. So far, more than 150 countries have recognized Montenegro and diplomatic relations have been established as well, and a considerable number of

embassies in Podgorica have been opened, and the diplomatic and consular network of Montenegro in the world has been expanding. Strengthening economic cooperation with foreign partners through strengthening the economic dimension of diplomacy is one of the key activities on the international level. Strengthening bilateral relations at all levels creates favorable conditions for more content, richer and more intense communication with the diasporas.⁵

In the context of strengthening bilateral relations, the priorities are: strengthening relations and cooperation with the EU's influential countries, as key partners in international organizations and on the international political scene, is an important factor for achieving Montenegro's foreign policy goals, as well as for its internal development. Overall cooperation with these countries through permanent bilateral contacts, but also through the processes of European and Euro-Atlantic integration, contributes to the economic and democratic progress of Montenegro and helps the dynamics of integration. Relations with the United States are of particular importance for Montenegro. Given that the United States is the most important ally in the North Atlantic Alliance and the inevitable partner of the EU, as well as the region, and have an extremely important role in all relevant international organizations, it is logical that Montenegro devotes a significant part of foreign policy to developing and strengthening partnership relations with the US. Historical and cultural relations strengthened by mutual understanding on the political plane, speak about the importance of constant improvement of cooperation between Montenegro and the Russian Federation. Strengthening further relations with Russia, in all areas at the bilateral level and within international organizations, contributes to the integration goals of Montenegro.

Foreign policy of Bosnia and Herzegovina

“The Constitution of Bosnia and Herzegovina lists exclusively institutional frameworks for conducting foreign policy, but it does not indicate certain priorities and directions of the country's participation in contemporary international relations. On the basis of the constitutional authority and in connection with the conduct of foreign policy, the members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina in 2003 established “General directions and priorities for the implementation of BiH's foreign policy”. This implies a lot of compliance with the generally accepted principles of international law and respect for concluded and ratified treaties. In this regard, it is stated that openness and equality, mutual respect for sovereignty and territorial integrity, principles of peaceful co-operation, constructive dialogue, the fight against terrorism and organized crime and respecting the basic principles of BiH's foreign policy. Starting from the principles already outlined, the Presidency Bosnia and Herzegovina precisely defined the priorities of the country's foreign policy. These are the preservation of the country's insecurity and territorial integrity, the implementation of the General Framework of the Peace Agreement in BiH, the accession of the country to the Euro-Atlantic integration processes, the country's participation in multilateral activities and the promotion of the state as a partner in international economic relations with the aim of achieving full membership in the World Trade Organization”.⁶

In creating foreign policy, the BiH Presidency has come from the fact that the world is affected by the process of globalization, which structurally changes international

5 Nešković, S., External Security Policy of the European Union and the Position of the Republic of Serbia – Case Study, Belgrade: Center for Strategic Research on National Security – CESNA B and Technical Faculty of Bor, 2016, p. 35.

6 Đukanović, D., Foreign Policy Orientations of the Western Balkan Countries: Comparative Analysis, Annual FPN, Faculty of Political Science, Belgrade, 2010, p. 301.

relations and calls for the resolution of burning issues at global and regional levels in order to comprehensively protect human rights, eliminate poverty, develop a global partnership for development, a firm commitment to the processes of integration and transition in the region of Southeast Europe in the political, economic and security sense. Bosnia and Herzegovina's foreign policy is aimed at improving and preserving lasting peace, security and stable democratic and overall state development, that is, inclusion in contemporary European, political, security integration flows. The priorities are as follows: 1. Preservation and protection of BiH's independence, sovereignty and territorial integrity within internationally recognized borders, 2. Complete and consistent implementation of the General Peace Agreement, 3. Accession to Euro-Atlantic integration processes, 4. Participation of BiH in multilateral activities, especially as part of the UN system, the Council of Europe, the Organization for Security and Cooperation in Europe, etc. 5. Promote BiH as a partner in international economic relations and activities that will enable its admission to the World Trade Organization and other international organizations and associations.

On a bilateral level: Improving cooperation with neighboring countries, with member states of the Steering Board of the Peace Implementation Council, the United States, the Russian Federation, Great Britain, France, China and other members of the UN Security Council, EU Member States, member states of the Organization of the Islamic Conference and other countries that contribute to the renewal and development of Bosnia and Herzegovina. BiH will pledge to establish diplomatic relations with the countries with which they have not yet been established, with a special emphasis on bilateral relations with the countries of the region of Southeast Europe. Also, the need for achieving interstate agreements is emphasized, especially in the areas of economy and foreign investment. The main goals of the country's foreign policy are, as stated in the same document, the promotion of the economy, as well as the development of cooperation in the field of science, technology, culture, education and sports.

On the other hand, within the framework of multilateral forms of cooperation, it is insisting on strengthening the position of Bosnia and Herzegovina in the geo-strategic sense and its membership in European and Euro-Atlantic integrations. Although seven years have passed since the adoption of this document, due to numerous internal problems in the country, to significant progress in improving the country's foreign policy position. However, it is evident that there has been some progress in the process of joining the European Union, and in particular NATO. In the meantime, BiH's relations with neighbors have consolidated, but also strengthened forms of multilateral regional cooperation. On the other hand, no progress has been made regarding the country's accession to the WTO, and there has been no improvement in bilateral relations with the leading countries of the world (USA, the Russian Federation and the People's Republic of China). The fact is that only citizens of BiH and Albania still have a rather rigorous Schengen visa regime. The two-entity BiH does not have a broader consensus on NATO membership, which is particularly noticeable in the Republika Srpska.

The international position of Northern Macedonia

In February 2019, Northern Macedonia officially proclaimed the current name internationally recognized. After declaring independence in late 1991, it was mainly focused on consolidating internal interethnic and political circumstances in the country. The 1991 Constitution of Macedonia, which was substantially amended by the amendments of the beginning of this decade, contains a chapter devoted to international

relations in the Constitution of Macedonia, but it does not specify in detail the general direction of the country's foreign policy activities. In 2009, within the Ministry of Foreign Affairs of Macedonia, an internal document titled "Objectives and Priorities" was adopted internally. The document identifies the country's commitment to European and transatlantic integration. It was pointed out the necessity of completing the procedure regarding the acquisition of full membership in NATO, the start of negotiations on membership with the European Union, the abolition of visas for Northern Macedonian citizens, the settlement of the name of the country with the southern neighbor - Greece, and the strengthening of economic and public diplomacy.⁷

As one of the leading priorities, strengthening the strategic partnership with the US is also developing a comprehensive partnership with the EU and NATO. At the same time, it is pointed out the necessity of cooperation with the Russian Federation and the People's Republic of China. The importance of the development of good neighborly relations with the countries in the region was also emphasized. Therefore, the construction of security, stability and cooperation represents a very important activity in the foreign policy of Northern Macedonia, both bilaterally and on a multilateral basis, and therefore it will aim for more significant participation in all global and regional organizations. This also implies an international fight against global security challenges - terrorism, organized crime and corruption, and the like.

Promoting the economic potentials and possibilities of Northern Macedonia, preserving the sovereignty, stability and security of the state, as well as affirmation of the national cultural and spiritual identity, are also the foreign policy priorities of the country. The care for members of the Macedonian community outside the country of origin is, as stated in this document, one of the important goals of foreign policy. "Unlike other strategic foreign policy documents of the Western Balkans countries, the goals and priorities of the Republic of Macedonia's policy are the review of the attitude in relation to current international problems. This document therefore contains the views of the Ministry of Foreign Affairs of Northern Macedonia regarding the enlargement of the European Union, international terrorism, as well as the situation in Afghanistan, Pakistan, Iraq and Iran. At the same time, considerable attention is paid to the problems of Taiwan and the territorial integrity of the People's Republic of China, the nuclear weapons of North Korea, the development of the Middle East crisis and the situation in Sudan, the crisis in Georgia, or the postponement of the captured regions of Abkhazia and South Ossetia."⁸ "In the past ten years, Northern Macedonia has managed to make some progress in terms of NATO membership and the abolition of visas for its citizens. It has done a lot in connection with strengthening the strategic partnership with the USA and intensifying good neighborly relations in Southeast Europe. Definitely in February 2019, the dispute with Greece over the name of Macedonia ended, which greatly facilitates the normalization of the bilateral relations of these two countries, as well as the issue of the accelerated accession of this country to NATO and the European Union.

The concept of foreign policy of the Republic of Albania

In 2005, the Assembly of the Republic of Albania adopted the Program of the Government for the period from 2005 to 2009. Within this document it is emphasized that Albania's membership in the European Union and NATO are two of the most important

⁷ Nešković, S., *External Security Policy of the European Union and the Position of the Republic of Serbia – Case Study*, Belgrade: Center for Strategic Research on National Security – CESNA B and Technical Faculty of Bor, 2016, p. 36.

⁸ Đukanović, D., *Foreign Policy Orientations of the Western Balkan Countries: Comparative Analysis*, Annual FPN, Faculty of Political Science, Belgrade, 2010, p. 308.

foreign policy priorities, and that, In this regard, it is necessary for all stakeholders in the country to be involved in the realization of the stated goals. The government therefore committed itself to implement and coordinate internal reforms in order to successfully complete the European integration. It is said that Albania should lead a pragmatic and realistic foreign policy, and it is especially important to ensure the possibility of increasing the volume of foreign investment. In international organizations, whose member Albania is, it is necessary to promote a new image of the country. Particular importance will be given to cultural diplomacy and bilateral cooperation with all democratic countries of the world. And relations with the United States are of strategic importance to Albania in the fields of economy, security and democratic consolidation.

“It is also noted that Albania will promote peace and stability in the region of Southeast Europe through the strengthening of political, diplomatic and cultural cooperation, where the conclusion of bilateral agreements with the countries of South-Eastern Europe should also play a significant role. In this document, Albania’s friendship with Turkey is particularly emphasized. One of the important goals is also the establishment of better bilateral relations with the EU member states, so Albania will seek to establish better relations with Germany, France and Great Britain, as well as with Austria. The development of Albania’s economic and political relations with Japan, India and Canada, as well as stronger economic and cultural cooperation with the People’s Republic of China, is also listed as foreign policy priorities. Albania will best safeguard its national interests through membership in the North Atlantic Treaty Organization, It is highlighted in the Government’s Program (2005-2009), but the country will actively engage in the work of regional security and defense forums - primarily within the framework of the Adriatic Charter Agreement and the South East Europe Co-operation Initiative for Southeast Europe - SEDM. “⁹

Like all the countries of the Western Balkans, Albania has managed to make significant steps in European integration. Also, the Stabilization and Association Agreement entered into force. But, despite all of this, Albanian citizens still cannot travel to EU countries without visas. The great success of Albania’s foreign policy was achieved in 2009 by joining NATO, and the relations between this country and the United States are continually rising. When it comes to cooperation with the countries in the region, there is a certain relaxation in bilaterally relations with Serbia, which were burdened with the official Tirana’s attitude towards the Kosovo crisis. With other Western Balkan and Southeast European countries, Albania has no open issues, which is also stated in the Government’s program document.

Security of the Western Balkans country

The term Western Balkans is most often understood as the countries of the former Yugoslavia - Albania, Northern Macedonia, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, and less often Croatia and Slovenia. Thanks to the turbulent past, this region is today a mixture of different cultures. In this space, the first civilizations that formed today’s world were created. This part is abundant with many natural resources, so tourism is one of the important branches in the countries of this region.¹⁰ This area represents the shortest connection between Europe and Asia, whether it is road, river or air traffic. The Western Balkans is one of the main transit parts of Europe and because

⁹ Đukanović, D., Foreign Policy Orientations of the Western Balkan Countries: Comparative Analysis, Annual FPN, Faculty of Political Science, Belgrade, 2010, p. 309.

¹⁰ Nešković, S., European Integration and Tourism Development in the Countries of South-East Europe, International Conference Contemporary Trends in Tourism Development, Proceedings, Travnik: International University of Travnik, 28-29. March 2013, p. 34.

of its geographical position that allows Europe to be open to Southeast Asia, Asia Minor to North East Africa. Poorly developed economies and higher share of agricultural population than in other European countries are largely due to frequent internal conflicts and wars. This part of Europe is synonymous with backwardness in the economy, and the label “barrel with gunpowder” received the most tragic confirmation in the wars of the early 1990s on the territory of the former Yugoslavia.¹¹

The countries of the Western Balkans have been in the process of transitional changes in the last twenty years. Although the region is still the main challenge for institutional and structural reforms, positive macroeconomic characteristics are visible in the region. The biggest problems in the region are still political instability and large external imbalances (balance of payments deficits in all regions of the region are at a fairly high level). It is characteristic for all Western Balkan countries that these are mainly small economies, have insufficient compliance with European and international standards and standards (although this harmonization process is ongoing), that their products are not sufficiently competitive, that all countries have a trade balance deficit, and budget. All countries, more or less, have unsatisfactory infrastructure, lack of working capital and insufficient and inadequate credit support, high participation of the gray economy, and still more significant corruption and crime.

The economic structure dominates the participation of mining, industry, agriculture and forestry, while the service sector is underdeveloped, which also affects the structure of foreign trade. On the export side dominated by agro-food products, industrial raw materials and semi-finished products, and on the import side of machines, equipment and industrial products of high degree of processing. In economic cooperation with foreign countries, these countries are primarily oriented towards cooperation with the industrialized countries of the West, especially with the EU. Entering the European Union is one of the most important priorities of each of the countries in this region. The national wealth of the Western Balkans is significant, especially in the production of agricultural products, and there are great chances for the development of animal husbandry, especially mountain and mountain, which is considered an ecologically clean environment in this region. There are exceptional chances for healthy food production: meat, cheese, leather, wool, and others. In addition to agriculture, development chances exist in: black and non-ferrous metallurgy, chemical industry, leather industry, footwear and textiles. Cooperation and harmonization of development and joint approach to third countries is of great importance for the further development of this area. Of course, the development of this region is not possible without well-developed infrastructure and road networks. The advantages of a unique geopolitical position would be much better used with the developed road network and communications, and would significantly influence the integration of the countries of this region in the EU.¹²

Security Policy of the European Union

The geopolitical changes that occurred in the late 1980s and early 1990s in the 20th century; the collapse of communism, the end of the Cold War, the unification of Germany, the collapse of the Soviet Union, the beginning of the conflict in the former SFRY territory - motivated the member states of the then European Union to make an

11 Nešković, S., Foreign Policy Orientation and Security of the Western Balkans, New Challenges to the Balkan Security, Vol. 2, Thematic Collective Book, Veliko Turnovo, St. Cyril and St. Methodius University, 2015, p. 15.

12 Nešković, S., Traffic corridors in the function of the progress of the countries of Southeast Europe, International conference Mobility and safety of road transport, Proceedings, Travnik: International University Travnik, 30-31. May 2013, p. 21.

effort in order to make the future of Europe in the field of foreign and security policy unique, decisive and in line with the character that it had as a trade and economic power. The Treaty of Maastricht, which came into force in 1993, established the EU, and its policies were divided into so-called. Three pillars. The EU's common foreign and security policy is also called the "second pillar of the EU".¹³

According to the Treaty of Maastricht, the EU defines and applies the CFSP, which covers all areas of foreign and security policy, the goals of which are to preserve common values, the fundamental interests of the independence and integrity of the Union in accordance with the principles of the UN Charter, increasing the security of the Union in all respects, peace and international security in accordance with the principles of the UN Charter, the Helsinki Final Act and the objectives of the Paris Charter, including those related to external borders, the promotion of international cooperation, the development of democracy and the rule of law, and respect for human rights and fundamental rights freedom. In 1996, at a NATO ministerial meeting in Berlin, an agreement was reached on the creation of a European NATO pillar. Thus, this, the so-called. By the Berlin Agreement, EU countries are enabled, through the Western European Union, to act independently of the NATO military assets with military means, but to have the capability to use NATO capacity if there is a need for this. In 1997, the Treaty of Amsterdam included the so- Petersburg tasks, including: humanitarian and rescue tasks, peacekeeping tasks and crisis management tasks, including peacekeeping. The 1998 position that the EU must have the capacity to carry out autonomous actions - supported by credible military forces - was confirmed at the European Council meeting in 1999 when it was adopted.

The leading goal from Helsinki, which was the first concrete step towards strengthening the EU's military capabilities. It contained the desired (planned) size of the EU's military capacities to be achieved by 2003. In 2002, the so-called Berlin plus an agreement representing a package of agreements between NATO and the EU (i.e., it was a modification and amendment to the Berlin Agreement of 1996). It allows the EU to use military capabilities of NATO in the conduct of its own operations, but with respect to certain procedures. In 2003, at the European Council meeting in Brussels, the European Security Strategy was adopted, and in 2004 at the European Council meeting, as a further step in the development of the EU's military capacities, the so- The main goal of the 2010 European Security Strategy (ESB) was adopted at the European Council meeting in Brussels in December 2003, and its full title is "A European Security Strategy - a Safer Europe in a Better World". For the first time since its inception, the European Union presented and defined its own security strategy in one place. Through four chapters of the strategy, the European Union has analyzed the most important security threats, presented its strategic goals, emphasized the need to modernize its resources, the way it functions and cooperate with partners in addressing security issues.

The European Union believes it belongs to the role of a global player. This assessment is based on the total number of associated EU Member States, the number of inhabitants, the share in total world production and the numerous instruments and resources available to address security issues. In order to achieve and protect its interests, the EU has opted for peaceful action and problem solving, with a common co-operation with existing international institutions and countries. The first chapter is devoted to identifying the security challenges and threats that the EU faces. War, poverty, disease, state competition for natural resources and dependence on energy (water, oil and gas) are

¹³ Nešković, S., Jovanović, Ž., Ecological Paradigm Within the Context of the International Policy – Development Study, *Balkan Journal of Philosophy*, Vol. 8, Bulgarian Academy of Sciences, 2016, p. 13.

recognized as global challenges. The key threats are classified: terrorism, the proliferation of weapons of mass destruction, regional conflicts, failed states and organized crime. In the second chapter, the European Security Strategy has considered the European Union's strategic objectives and presented the activities carried out by the European Union in the previous elimination of threats and its views and attitudes in resolving security issues.

The traditional concept of self-defense by the European Union against the threat of an armed invasion on it has been replaced by a new one. Due to the emergence of new threats, the first line of defense has been shifted beyond the borders of the EU. The emergence of threats that are more diverse, less visible, and less predictable, compared to the Cold War period, have led the Union's readiness to react before the crisis itself and the problem arise at its borders. In order to properly respond to these new threats, the EU had a wide range of necessary military and non-military instruments. The Union also sought to build a stable security environment. The interests of the EU are to have stable and accountable states at its borders. With each enlargement, the Union changed and expanded its borders, and thus increasingly approached security and problem areas. Therefore, the EU intended to create a "ring" of stable countries in its surroundings - especially in Eastern Europe and the Mediterranean. Without the intention of creating new dividing lines, Europe is striving to create stable countries by developing their own development and eliminating potential hot spots for the emergence of security threats that could threaten the EU.

In the last part of the European Union, its efforts in international politics focused on the establishment of an effective multilateral system - the development of a strong international community, functional international institutions and international law. The UN is recognized as the bearer of international changes, alongside existing international trade and financial institutions. The development of the multilateral system gives the developed transatlantic relations, reflected in NATO, and numerous regional organizations. The European Union itself is ready to help many countries left excluded from the international system by assisting them in returning among other countries of the international community. The third chapter of the European Security Strategy points to the need to modernize the EU, what else the Union should do to use all its potentials in achieving strategic objectives and countering threats. In order to achieve the set goals and implement the set tasks, the EU must be more active, more capable, more co-ordinates and cooperate with other partners. Basically, it ends with the emphasis on the necessary Union cooperation with partners. The European Security Strategy is a comprehensive strategic framework of the European Union in the field of security. The EU has taken a serious step in the implemented of the security policy. At the same time, this document provides a vision of the role of the European Union in the world, as well as an analysis of the existing security threats, the strategic goals it seeks, and recommendations that Member States should accept in order to better and more efficiently implement the European security policy. As the main determinants of the ESB we can distinguish: Global responsibility of the EU, Effective multilateralism, Preventive action, Stable security environment, Maintaining a transatlantic partnership and cooperation with the USA, Establishing a list of key EU security threats.¹⁴

The common and common values of all European countries are: democracy, market economy, rule of law and respect for human freedoms. Likewise, the attitude of all EU members, without exception, considers that European security is indivisible, that

¹⁴ Nešković, S., *Geostrategic Position And Security Synergies of the Black Sea Region Through Cooperation with the European Union*, Cross - Border Book Series "New Challenges to Security and Development of the Balkans" Vol. 5, Cross - Border Cooperation, Security and Development Perspectives of the Wider Black Sea Region, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria, 2018, p. 28.

is, the security of each country depends individually on the security of the environment. From the above it follows that regional and general European security is the interest and concern of all European countries, and cooperation, linking and jointly confronting security challenges, risks and threats is imperative for both the Western Balkans and Europe as a whole. For most Western Balkan countries, the economic factor is the biggest motivator which motivates them to the EU. However, in order for integration to be of high quality, it is necessary to respect safety standards, to resolve disputes peacefully, democratic control of armed and security forces. Peace and stability are a prerequisite for joining the countries of the Southeastern EU region. Therefore, the countries of this region are instructed to work together in combating all negative processes that jeopardize their security.

Although after the conflict in the EU, the EU initiated initiatives such as the Stability Pact and the Stabilization and Association Process with the countries of the region, the rhythm of change is not fast enough. Insufficient cooperation and very slow integration of the countries of this region with the EU have a long-term negative impact on their economic, scientific and technological and all other potentials and, consequently, their competitive position. Countries in the region believe that the road to EU membership is getting longer and more uncertain, and are frightened by the increase in fatigue from the enlargement of the European Union. Also, there is a lot of uncertainty about the EU's engagement in Kosovo and Metohia, and the consequences of the current economic crisis should not be neglected, the consequences of which will be long and difficult and will significantly affect all aspects of European integration. The problem of bilateral relations and the historical heritage of the Western Balkan countries also slow down the integration process. Another in a series of problems is the different presence and status of NATO in certain countries of this region. On the other hand, the approval of the candidate status of Serbia and Montenegro, the Association Agreement and Stabilization of BiH, as well as the abolition of the visa regime for the countries of the region, confirms the belief that the Western Balkan countries - belong to Europe.

Conclusion

The region of the Western Balkans represents a kind of ambience, characterized by a heavy century heritage, but also events from a close past. The security research of this region is very current, because due to modern challenges, risks and threats, it is difficult to predict potential consequences for the countries of this region. When looking at the position of the states in a conspicuous international relationship, the most important thing is that there is a certain predictability of their actions in the framework of the multi-lateral and multilateral relations at the regional and global level. That is why the adoption of an external policy strategy is essential for defining the goals and tasks of the state's external action. The foreign policy strategy of the territories of the Western Balkans must be long-term or time-bound by the country's entry into wider integration. It is therefore important that the countries of this region define their own political strategy in relation to EU and NATO membership, and improve relations with neighbors, build a better relationship with the EU, and strengthen the role of these countries in international organizations. At the same time, most countries in the Western Balkans are also pushing for the promotion of their own economy and overall identity in the world.

Speaking about the military-political stabilization and security of the Western Balkans, a special challenge is the slowed European integration, the NATO enlargement process, the new positioning of Russia in the region and the new US concept in this part

of the world. Although relevant international factors publicly emphasize the importance of co-operation and dialogue, their role in this region is very often contradictory and undefined. On the one hand, the European Union's firm resolve to strengthen its own security identity, on the one hand, increased the political and military autonomy of the United States against NATO, as well as the new need of the Russian Federation to position itself in the region. Conflicts and different perceptions regarding the resolution of important issues and problems in this part of Europe are very pronounced among them. It can be noted that in the short term, none of the relevant international actors wants a new civil conflict in this region, which characterized this area at the end of the 20th century, but nevertheless, there is the attitude of all of them about the need to retain international forces in this region.

Literature

1. Bzezinski, Z., *Great chess board*, CID, Podgorica, 2011.
2. Đukanović, D., *Foreign Policy Orientation of the Western Balkan Countries: Comparative Analysis*, Annual FPN, Faculty of Political Science, Belgrade, 2019.
3. Nešković S., *Foreign Policy Orientation and Security of the Western Balkans, New Challenges to the Balkan Security*, Vol. 2, Thematic Collective Book, Veliko Tarnovo, St. Cyril and St. Methodius University, 2015.
4. Nešković, S., *Business Diplomacy and Legal Regulations in the Context of European Integration of the Republic of Serbia*, Proceedings no. 15. "Serbia on the Road to the European Union", Belgrade: Center for Strategic Research on National Security - CESNA B Belgrade, 2015.
5. Nešković, S., *Lobbying and action of interest groups in the European Union with special reference to Serbia - case study*, Proceedings no. 18. "Education and social development of Serbia with an emphasis on Bor and Eastern Serbia", Belgrade: Center for Strategic Research on National Security - CESNA B Belgrade and Technical Faculty in Bor, University of Belgrade, 2016.
6. Nešković, S., *Foreign Security Policy of the European Union and the Position of the Republic of Serbia - Case Study*, Belgrade: Center for Strategic Research on National Security - CESNA B and Technical Faculty of Bor, 2016.
7. Nešković, S., *Geostrategic Position and Security Synergies of the Black Sea Region through Cooperation with the European Union*, Cross-Border Book Series "New Challenges to the Security and Development of the Balkans" Vol. 5, Cross-Border Cooperation, Security and Development Perspectives of the Black Sea Region, St. Cyril and St. Metodij University of Veliko Turnovo, Bulgaria, 2018.
8. Nešković, S., Ketin, S., Šećerov, P., Đelić, T., A., *International Politics and Ecology: A Focus on Environmental Protection*, Fresenius Environmental Bulletin - FEB, Vol. 27. No 11/2018.
9. Nešković, S., and oth., *Incorporation of Information – Communication Technologies in Economic and Environmental Espionage*, Fresenius Environmental Bulletin - FEB, Volume 29. - No 05/2020, Germany ISSN – 1018 - 4619, 2020.
10. Nešković, S., Djelić, A., T., *Social Challenges and European Integration of the Western Balkans*, Research Result Sociology and Management, Scientific Result, Volume 7, No 1. 2021, University of Belgorod, Russia, 2021.

11. Nešković, S., Institutional positioning of the EU, European Legislation No. 77-78/2022, Year XXI, Institute for International Politics and Economy, Belgrade, 2022.
12. Nešković Slobodan, Democratic Development Trends in the South Caucasus Region, DIALOGUE and UNIVERSALISM, New Faces of Democracy in Searching of the Global Health of Democracy, No. 3/2022, Vol. XXXII, PL ISSN 1234 – 5792, Institute of Philosophy and Sociology of the Polich Academy of Sciences, 2022.
13. Nešković, S., Interest Groups and Lobbying in the Institutions of the European Union, European Legislation No. 79/2022, Year XXI, Institute for International Politics and Economy, Belgrade, 2022.
14. Nešković, S., Energy Policy and Climate Goals in the European Union in the Energy Transition of the Countries of the Western Balkans, Proceedings, International University of Travnik, Bosnia and Herzegovina, Broj 26, 2023.
15. Nešković, S., Engagement of NATO and Partnership for Peace with Constellations to Russian Federation, Book series “Problems of Social and Economic Security”, Vol. 3, Proceedings, National Security Department University of Veliko Tarnovo, Bulgaria, 2023.
16. Nešković, S., Cohesion Policy of the European Union - Economic Development and Construction of the Infrastructure of the Countries of the Western Balkans, European Legislation No. 81-82/2023, Institute for International Politics and Economy, Belgrade, 2023.
17. Nešković, S., Peculiarities of Cooperation Between the Judiciary and Internal Affairs of the European Union, European legislation no. 84/2023, Institute for International Politics and Economy, Belgrade, 2023.
18. Noetzel, T and Scheer, N., Does a multi-tier NATO matter?, International Affairs, Vol 85, 2009.
19. Ristic, T. Transatlantic Relationship and Design of the International System after the Cold War, ISA, Belgrade, 2010. Spykman, N., The Geography of the Peace, Harcourt, Brace & Co. New York, 1994.

MEĐUNARODNI POLOŽAJ I EVROPSKE INTEGRACIJE DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA U POSTMODERNOM AMBIJENTU

Apstrakt

Subregion Zapadnog Balkana obuhvata Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Albaniju i Severnu Makedoniju. Međunarodni položaj navedenih država je različit i zavisi od društveno ekonomskog razvoja, političkih i bezbednosnih subjekata i elemenata. Procesi evropskih integracija pojedinačnih zemalja su različiti, obzirom da se nalaze u različitim fazama u postmodernom ambijentu. To je determinisano proceduralnim aktima vezanim za evrointegracije i otvorenim poglavljima navedene nomenklature. Pri tome Srbija, Crna Gora i Albanija imaju status zvaničnih kandidata za prijem u Evropsku uniju. Zbog permanentno izraženih bezbednosnih izazova, rizika i pretnji u teoriji i praksi nazvano je „Bure baruta“. Stoga ovaj prostor označava jedan od najatraktivnijih temata za sve istraživače društvenih fenomena. Navedeni mikroregion regiona Jugoistočne Evrope implicira formulisanje autentičnih spoljnopolitičkih i bezbednosnih koncepata

uticajnih aktera u međunarodnoj zajednici. U radu se razmatraju međunarodne, spoljno političke i šire društvene implikacije država Zapadnog Balkana, uključivanja u strateški koncept evrointegracija.

Ključne reči: postmoderni ambijent, međunarodni položaj, evropske integracije, država, bezbednost, Zapadni Balkan, Evropska unija.



Rumen Stefanov¹

CHALLENGES BEFORE THE RULE OF LAW ARMED CONFLICT TORN COUNTRIES (EXPERIENCE OF CAMBODIA, B&H, KOSOVO AND UKRAINE)

Inter Arma Enim Silent Leges (Cicero)

Abstract

The problem to adjust the legal system to the changes in the society, created in situation of armed conflict is serious nowadays, especially taking into account that the clashes happened not only to the batterfield but affect more deeply than before almost all areas of societal life. For centuries this issue is controversial and heavily contested in the law-making process, as a challenge of the international legal commitments, judicial practice and law enforcement politics. The dilemma is very serious: Wether the legislation enacted during normal conditions and obligations, assumed by conventions and imposed by customs are able to protect more the citizens' rights or the derogations from the legal standards and occasionally established emergency normative system and rule of law have bigger potential to confront the threat and protect the society's integrity? Practice offers different solutions, but one is beyond doubt: The process of the divert from the common sense and strong logic should be governed with a special reasons, craft and exclusive responsibility for the law makers and public institutions' officials

Key words: armed conflict, rule of law, international legal commitments, human right, crisis management

The aphorism was likely first written in these words by Cicero in his published oration Pro Milone² *Inter arma enim silent lēgēs* is a Latin phrase that literally means "For among arms, the laws are silent"³ At the time he used this phrase, mob violence was common and he voiced his opinion about the public reation to counter it. Armed gangs led by partisan leaders crowded the streets of Rome and imposed their wiefs for legitimacy, rule of law and justice. Taking into consideration the violent nature of the armed conflict

1 Rumen Stefanov PhD, OSCE, New Bulgarski Universitet Sofia, Bulgaria

2 Cicero's genuine wording is *Silent enim lēgēs inter arma*

3 Actually it's more popular as "In times of war, the law falls silent."

he got to the conclusion that a realistic approach is needed to restore the public order as well as in establishing the international relations. The existing legal norms were not fully operational and not able to protect the society. For centuries this issue is controversial and heavily contested in the law-making process, as a challenge of the international legal commitments, judicial practice and law enforcement politics. The dilemma is very serious.

During the American Civil War, the then president Abraham Lincoln has requested for an opinion on the suspension of the right to habeas corpus (recourse in law through which a person can report an unlawful detention or imprisonment to a court and request that the court order the custodian of the person, usually a prison official, to bring the prisoner to court, to determine whether the detention is lawful). The judge of the US circuit court District of Maryland Chief Justice Roger B. Taney adjudicated that: 1) the president ... cannot suspend the privilege of the writ of habeas corpus, nor authorize a military officer to do it and 2) a military officer has no right to arrest and detain a person not subject to the rules and articles of war ... except in aid of the judicial authority, and subject to its control". The United States' government explicitly referred to Ciceron's aphorism within its argument in the case when it remarked that "these [amendments of the Bill of Rights], in truth, are all peace provisions of the Constitution and, like all other conventional and legislative laws and enactments, are silent amidst arms, and when the safety of the people becomes the supreme law."⁴ The September 11 attacks caused again debates to which extend the civil liberties could be eroded during wartime or serious non conventional threat. Different opinions were voiced in the media of the United States. With renewed force is imposed the implication that the civil liberties and freedoms are subservient to a threatened nation's duty of self-defense. Such a position is enshrined even in the US constitution, which empowers the President to refuse to grant prisoner of war status to any of the detainees and, to suspend the application of the Geneva Conventions, as well as to authorize the use of means illegal under both national and international law.⁵ The revolutionary interpretation of this constitutional possibility through the prism of "political expediency" led to the scandalous precedents of gross violation of human rights committed at the US base "Guantanamo" and the Iraqi prison "Abu Garib" against persons suspected for terrorism. The effect, although still unproven with comprehensive empirical data, but assumed based on the evaluation of indirect indicators, is the radicalization of a significant number of detainees who had become later strongly motivated fighters against the imperial power monopoly.

Scholars, academics, practitioners and jurists take controversial stands in interpreting actually the wording "Silent enim leges inter arma." In most of the cases it not only inevitable and dictated by the necessity, but entirely justified that liberty give way to security in times of national crisis and extreme military exigency, Whatever the general merits of the view that war silences law or modulates its voice, that standpoint has no place in the interpretation and application of Constitution designed precisely to confront war and, in a manner that accords with democratic principles, to accommodate it. Chief Justice William Rehnquist also proposes a sophisticated and elusive compromise. He considers that "the least justified of the curtailments of civil liberty" could be accepted by the courts in emergency situation: "It is neither desirable nor is it remotely likely that civil liberty will occupy as favored a position in wartime as it does in peacetime. But it is both desirable and likely that more careful attention will be paid by the courts to the basis for the government's claims of necessity as a basis for curtailing civil liberty. ... The

4 Decision Ex parte Merryman (1861) During World War II the US Supreme Court upheld 2 cases (Hirabayashi v. United States (1943) and Yasui v. United States) of alleged erosion of citizens' rights. It ruled out that the application of curfews against members of a minority group were constitutional when the nation was at war with the country from which that group originated.

5 Проф. Т. Дронзина – За радикализацијата, УИ „Св. Климент Охридски“ р.242

laws will thus not be silent in time of war, but they will speak with a somewhat different voice.”⁶ Justice Antonin Scalia vigorously contest the detention of a US citizen as an enemy combatant without charge and in full disrespect of habeas corpus rules.⁷

Referring to the experience of the armed conflict torn societies in Cambodia, B&H, Kosovo and Ukraine, which recur to Cicero’s maxima to justify the legal practice, adopted in emergency situation does not aim to blame or excuse anyone for diverting from standards for human rights protection, imposed to the international community for decades. In fact, it put aside of a specific culture of public relations, established for many years to protect the human beings’ integrity, physical and moral. The author’s ambition is to prove that the phenomenon exists and depict the shapes, it takes. The dilemma is: who has the priority to be targeted from the security point of view: the endangered society or affected individual, although the difference between both subjects is very subtle. The concern for the society integrity is in fact a concern for any of its members, which compose it. The problem could be considered from another facet: the concurrence between the different kind of rights. In any case the finding of balance is very complicated, due to the specifics of the situation. The proposed analysis has rather prescriptive character instead of giving legitimations or moral reproaches. Anyway the historical experience even the uniqueness of circumstances is useful in the policy/lawmaking process.

The armed conflict torn society often features with very strong politicization of the legal system, sometimes with extreme legislation and practices, contradictive to the international law provisions and standards. “Modifications”, reasoned by the emergency situation in the state, are introduced at several levels: 1) with the law-making process, through adoption of “special legislation”; 2) with the enforcement of already existing legal acts and 3) with the role that the political authorities on governing positions, general public and mass media play in the RoL politics. It’s not an exception, but more as a meaningful way to confront the threat, the adoption of extreme legal provisions, which usually don’t match the internationally established standards. Article 176.5 of the Ukrainian Criminal Procedure Code, adopted with the Amendment on 07/10/2014, was heavily criticized by international community as contradictory to art.9 ICCPR (right of liberty)⁸ It made pre-trial detention compulsory in conflict-related cases, irrespective of the evidences presented in the court as a ground for deprivation of liberty. Practitioners and experts found it in odds with the provisions of Article 29 of the Constitution of Ukraine and article 5.1 of the European Convention on Human Rights. In order to legitimize its solution the Parliament of Ukraine in a Resolution ‘On the declaration of the Parliament of Ukraine on the derogation from certain obligations under the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms’ of 21 May 2015.⁹ As a result, dozens of suspects - Ukrainian citizen were kept arrested without reason for 2-3 years and more and later acquitted. Because of the political pressure almost all judges rejected the option to recur to international law, that in general is prevalent over the national one. The government waived from its obligations to pay compensations for illegal detention, referring to the state of emergency. From their part the victims refused to claim it, afraid not to fall again into the clutches of the biased and bureaucratic judicial system. The effect is politically twofolded: fanning the hysteria of “the treacherous enemy” to justify the Minsk ceasefire violations and provide human material for exchange them as prisoners of war. Both

6 William Rehnquist - All the Laws but One: Civil Liberties in Wartime

7 Justice Antonin Scalia Hamdi v. Rumsfeld

8 Ratified by Ukraine 19/10/73 and general comment N35 UNHR committee (liberty and security of person)

9 See OHCHR Report on the human rights situation in Ukraine, 16 May to 15 August 2016, paras. 15-17, available at www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine15thReport.pdf.

sides unofficially agreed along with captured warriors, who also were subject to penal liability, to be exchanged people accused for conflict related criminal cases, who had not participated in the armed hostilities. It's not in vain that the Ukrainian military actions against the separatists from Donetsk and Luhansk regions were called "Antiterrorist operation" in order to avoid the necessity to abide by the Geneva conventions, which in general are applicable during armed conflict, even of internal character. As a precondition for such option was the suspect to recognize before the court his guilt and be indicted. In a very clever way was used the provision in art. 176.5 of the Criminal Procedural Law to convince the accusees to recognase their "guilt" even though the last ones were convinced they had not been involved in criminal activities. The supporters, reasoning this practice, amongst the politicians, law makers, prosecutors, media etc. was that situation doesn't allow to track the suspect's movement during the court trial procedure and he can escape from the justice. Behind the declared juditial argumentation, the political one was obvious but never openly recognized.

The law of Ukraine "On fulfilment of justice and administration of criminal cases due to the anti-terrorist operation" adopted in summer of 2014¹⁰ derogates from the international standards of policing and public order protection. It uses a term "offense," not a "crime", which creates scope for weapons or special tools to be used disproportionately. The lack of qualifying criteria outlining the acceptable purpose and means for conducting researches left to the sole discretion of any military and law-enforcement agent involved in the security and defence measures to use criminal procedural tool. Temporarily limited access of pedestrians and vehicles movement on some streets, restrict entering and leaving certain areas removal of individuals from certain areas/objects are introduced also as an emergency legal measure. The security institutions are entitled with the right to check documents under any circumstances and in case an individual fails to provide documents to apprehend him/her for identification. They are authorized to search individuals, their belongings and any accompanying means of transportation. Any individual should provide transport and means of communication if required by the necessity of security and defence measures etc.

The most flagrant contradiction with the international standards is the adopted by the DPR (Donetsk Public Repoublic) legislative body so called "Administrative detention". According to its provisions anyone could be kept arrested for a period of 30 days in special facilities "for clarification of his identity". The decision to apply such measure was usually taken by the security offices, without any approval from the prosecutor or judge. This supervising intervention was deemed unnecessary, because the deprivation of freedom of movement was considered not "pretrial restriction", but as an "administrative measure". At the time of this special kind of arrest the detenee doesn't have the right to legal assistance or get in contact with relatives. The only explanation given to him was "to check the identity". Often the measure was applied for citizen, coming from the government-controlled area with the aim to threaten them and limit the movement through the confrontation line or push them to collaborate with the security structures. Returning home the victims faced the mistrust and paranoic theatment from the official ukrainian public institutions. For the inhabitants living on nongovernment-controlled areas, this unhuman practice was used when the police/security services have not had enough evidences to bring the suspect to justice. The arbitrary detention, enshrined in legal act was explained with the extreme emergency situation caused by armed hostilities. In fact it served more politicaly the confrontation, rather than satisfying the real needs of justice.

The same abusive practices were noticed in post war period in Cambodia.

10 <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1632-18>

Although after the Paris peace agreement (1991) the situation is characterized with relatively small-scale armed hostilities, the public order was still not completely established. Because of the lack of people's home registration, huge mobility without possibility to trace the movement of suspects, areas, under different fractions' control, scarcity of cooperation between the police, separated and independent of each other law enforcement institutions etc. "The detention" as a pretrial restriction measure was preferred by the prosecutors/court even for petty crimes. In B&H as an additional reason for the recurring to this extreme limiting freedom measure except the already mentioned ones was the fear of "biased or double standards adjudication", provoked by ethnic hatred. Especially on conflict related cases.

The deviation from international standards and practices, defending human dignity, doesn't cover only the criminal justice. It spread all over legal system of public governance. Ukrainian government established a discriminatory policy and actions regarding payment of pensions. It was adopted an amendment, which required the pensioners living on territory controlled by 'Donetsk people's republic' and 'Luhansk people's republic' to register as IDPs to receive pension payments. According to the regulation every 60 days people thus entitled and living on non-governmentcontrolled territory had to cross the contact line not to lose their rights¹¹ Due to the crowding at the EECs¹² some pensioners missed the term and had to restart the procedure, that usually tried 3 months. For this period they were denied pensions and had to live without financial means for survival. The decision was heavily criticized by national and international HRs defenders. The situation deteriorated with the COVID-19 outbreak. The argument of the government decision's supporters was that the public institutions are not able to control the pensions allocations and prevent the abuses with this right on non-governmentcontrolled territories. There were statements from human rights defenders, that those derogations from the constitutional rights were used unofficially by the public authorities to save resources of the state budget.

With the same argument during the years 2000 the Yugoslav authorities refused to pay the pensions of Kosovo Albanians, living in the then province¹³ They had referred to the lack of "freedom of movement" for public officials who should complete this task. Unsuccessful guarantees for the security of the specialized staff in charge was stated as main argument for non compliance with the international standards and obligations assumed by the state in this regard, although many other reasons could be also mentioned. Human right defenders criticized it as a "punishment" for the people who decided to cut the relations with Yugoslavia, although formally having Yugoslav citizenship.

One more restriction of basic human rights was introduced with the Ukrainian Cabinet of Ministers' adoption of a resolution which established a procedure for movements across the contact line. The regulation included a provision obliging the respective authority to develop a list of goods prohibited for transfer across the contact line. Although the last one is not considered state border which require the introduction of customs regulations to protect the national economic interests. The reason behind this legal solution was totally political rather than protectoral for the market at the government-controlled areas. Although the Ukrainian authorities had never given up officially from the competences on the territories under DPR/DLR governance. Allegedly with it was aimed to guarantee enough goods for the inhabitants. In fact was pursued the goal to deepen the food crisis in the non-governmentcontrolled areas and channel the residents' public outcry against the political establishment there. In fact the measure affected the

11 See 27th HRMMU (OHCHR Monitoring Mission in Ukraine) report p. 16

12 Cross points between both separated territories

13 At that time under the UNMIK administration and governance.

business of merchants, who has elaborated their supply channels before the separation of the territory. As a spinoff effect significantly increased the corruption amongst the servicepeople at both exit entry check points (EECPs)

One of the most scandalous law-making decision was the adoption of Article 44 of the Law of Ukraine “On the High Council of Justice”, concerning the initiation of a disciplinary case procedure against a judge on the basis of an anonymous statement. The main argument, justifying it was that the security situation limits the stakeholders desire openly to present evidences against the judges’ adjudications/behaviour. Since the High Council of Justice approached selectively to the allegations, this provision was used to exerce political pressure on the judicial staff, The judges, who have not taken “the right decisions” were continously subjected to disciplinary procedure, with which they had to give explanations, often on groundless accusations. The judges, who had used to work on nongovernment-controlled territories before the beginning of the conflict and after assigned in the official judicial system were put on “cross fire”. They were accused from political activists of dependance from the “enemy” namely because of their previous assignment or because of relatives, left behind the Confrontation line. In fact the security offices from both sides realy used such instrument to affect the judges loyalty to their curent employer.

The challenges related to the implementation of the legal acts started even at the phase of the pretrial investigation. HRMMU¹⁴ noticed arbitrarily detainment suspected in unofficial places of detention without officially arrest warrant, where the suspect was registered as a visitor, questioned without lawyer, forced to take a polygraph test and filmed making a forced confession to participating in armed groups.¹⁵ Males subject to military service were threatened with 20 years of imprisonment if he attempted to refuse to join the army/security forces, despite the penal legal act had not envisaged such imprisonment. It was imposed as a regular practice the failure to effective investigation and prosecution of members of the Ukrainian military forces allegedly having committed grave human rights violations. The victims’ rights to an effective remedy were jeopardized including by preventing them from being able to seek compensation through civil proceedings in case of ungrounded prosecution and detention. Deliberately has been changed the procedural status of victims to that of witnesses in order to prevent them from the possibility to contest the closure of criminal proceedings in court.¹⁶

At the phase of criminal court trials significantly have increased the number of criminal cases, with accusations, related to the conflict. Only for the period between 16 May and 15 August 2019 Ukrainian courts of first instance passed 95 verdicts concerning 99 individuals accused for such crimes. In those cases, three defendants were acquitted, 96 were found guilty, including six in absentia and 85 who admitted their guilt or accepted plea bargains. The last ones the confessions were taken under the pressure of security forces and in order to avoid further detention¹⁷.

In a deeply devided societies, where the controversies resulted in armed clashes, the pressure of executive power institutions, political parties, “patriotic” groups, general public, NGOs, activists, media etc. on the works of investigation and judicial institutions is very high, that is in flagrant non-compliance with the provisions of the Montreal Universal Declaration on the Independence of Justice of 1983 and Opinion No 1 (2001) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) on standards

14 OHCHR Monitoring Mission in Ukraine

15 This practice was common mainly at the beginning of the conflict. The “suspects” were detained even by “Azov” and militaries and taken in the barracks’ basements

16 27th HRMMU Report https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16May-15Aug2019_EN.pdf p.1

17 27th HRMMU Report p.12

concerning the independence of the judiciary and the irremovability of judges. In his report, “Independence of Judges and Justice at Risk” from 3 September 2019, the Council of Europe Commissioner for Human Rights noted that: “instead of upholding and strengthening judicial independence, impartiality and efficiency, some governments and politicians intervene in the judiciary and even resort to threats against judges.” In his conclusion he doesn’t have in mind only the post/conflict torn countries. Since the evaluation refers to the overall situation in Council of Europe membership space, such erroneous practice in turbulent areas is not an exception. On the contrary, it is in an even more intensified form, in which each of the opposing parties strives to overcome the opponent, using the instruments of official public power.

From the beginning of 2014 the Ukrainian Parliament passed 2 legal acts: Laws of Ukraine «On purification of power» dated 16 September 2014 № 1682-VII (2) and «On restoring confidence in the judiciary in Ukraine» dated 08 April 2014 № 1188-VII (3), which affected the selection of the judicial staff. The provisions of the first one are in conflict with the norms of the Constitution of Ukraine (Part 6 of Article 126) which identify the grounds for dismissal of judges from positions.¹⁸ It opened the way for arbitrary interference of the political authority in power in the process of lustration of servicepeople from the judicial institutions. Those legal acts concerned mainly the persons, who have been for no less than 1 year cumulatively, within the period from November 21, 2013, to May 19, 2019, in office (s) of President of the High Council of Justice of Ukraine. As to the amendments of Article 3 b) of the 2014 Law “On Government Cleansing” included in the the draft law No. 1008 the CoE expert group in its Assessment noticed that “it raises a number of important issues as regards compliance with the ECHR.”¹⁹ Supposedly that is the case with the removal from office of people who held certain offices under the presidency of Poroshenko and the ban from holding public positions in Ukraine violate the principle of proportionality.

General public also devided by the role of some its groups in the conflict and affected by atrocities and destructions from the clashes also take an “active position” looking for postwar justice through the court, irrespective it is national or international. They try to impose their biased stand for “strong criminal liability for the enemies” who abused the law and traditions of armed confrontation and at the same time to “save their heroes” from “unfair imprisonment”. Public pressure for “fair trials” was exerted in defence for serbians Slobodan Miloshevic, Radovan Karadjic, gen. Radko Mladic, kosovo albanians; Hashim Tachi, Ramush Haradinaj, croatian Ante Gotovina etc. Mass demonstrations, organized in their support had no other objective but to impose court decisions which meet their expectations. The US Country Reports on Human Rights Practices of 2021 reported that “leading politicians, civil society leaders and veterans organisations” in Kosovo were trying to undermine the Hague court.²⁰ The supposed witnesses were keeping silent either from the treat of retaliation of perpetrators. Although intimidations “that seeks to undermine any investigations of individuals associated with the former Kosovo Liberation Army – the KLA impeded also the international community’s strive

18 H. Zadorozhnia, Y. Zadorozhnyi Update of the state authority in Ukraine: Lystrative legislation and practice of realization p. 3 file:///C:/Users/user/Desktop/Project%20Gergana/Dismissal%20of%20judges.pdf.

19 file:///C:/Users/user/Desktop/Project%20Gergana/CoE%20expert%20assessment%20of%20draft%20Law%201008%2023%20Sep%202009.pdf p. 5

20 US Concerned About Continuing Rights Violations in South-East Europe”. balkaninsight. 31 March 2021. Retrieved 31 March 2021.

for justice through criminal trials.²¹ or from the fear to fall in social isolation²².

Undubious attempt of the biased public opinion to interfere with the works of judicial institutions is the Ukrainian website Myrotvorets (“Peacemaker”) In it anyone can publish evidences about individuals, who had allegedly committed “subversive activities”, related to the conflict. Even before the court adjudication, suspects were “accused” for links with armed groups considered as “terrorists”. The platform violates fundamental human rights: to privacy, personal data collection and the presumption for innocence. It is often used as the sole reason to arrest individuals and initiate investigations.²³ Its goal is to “keep public vigilance”, assist discovering and countering the “separatist/terrorist” but unofficially to put pressure on the court to take “the right decisions” in line with the official state politics.

Post/war period brings to court solutions, obviously contradictive to “common sense” of understanding criminal judicial fairness, which violate the balance between the negative public effect on social relations, caused by the crime and the severity of the punishment. Article 142 SFRY criminal code provisions, applicable at the “time of war” is an obvious example: “Whoever in violation of rules of international law effective at the time of war, armed conflict or occupation, orders that civilian population be subject to killings, torture, inhuman treatment, biological experiments, immense suffering or violation of bodily integrity or health; dislocation or displacement or forcible conversion to another nationality or religion; forcible prostitution or rape; application of measures of intimidation and terror, taking hostages, imposing collective punishment, unlawful bringing in concentration camps and other illegal arrests and detention, deprivation of rights to fair and impartial trial; forcible service in the armed forces of enemy’s army or in its intelligence service or administration; forcible labour, starvation of the population, property confiscation, pillaging, illegal and self-willed destruction and stealing on large scale of a property that is not justified by military needs, taking an illegal and disproportionate contribution or requisition, devaluation of domestic currency or the unlawful issuance of currency, or who commits one of the foregoing acts, shall be punished by imprisonment for not less than five years or by the death penalty”. Undoubtedly, the conditions of war and crisis make it easier to commit a crime, which greatly increases the public danger of any violation of the law. The negative effect on the victims’ interests is greater, because to the overall stressful influence of the environment is added the encroachment on their personal rights by the illegal action. Sometimes they don’t have the opportunity to protect themselves or be protected as they normally would. The general breakdown of the existing public relations makes it difficult for the human rights authorities to protect citizens and to detect and punish criminals. This, in turn, increases the sense of impunity for those who have decided to take advantage of the complicated situation and acquire something they are not entitled to. Therefore, the public reaction in the form of strict legislative precautionary measures is understandable. In the post-war period in Kosovo, due to the public attitude created by the propaganda, the then law enforcement and judicial system composed of international experts easily accepted the accusations of “war crimes” committed against the Kosovo Albanian ethnic group. In their desire to establish “primordial justice”, they strictly adhered to the harsh punishments in the Yugoslav penal code (still in force at the time), which indirectly and unintentionally served as a drive of some political circles towards “ethnic cleansing”.

Most of the tragic events, related to the conflict, which caused significant

21 Statement of the Chief Prosecutor of the Special Investigative Task Force 29 July 2014 https://web.archive.org/web/20210630151121/https://www.ceas-serbia.org/images/2015-i-pre/EU-SITF-Statement_of_the_Chief_Prosecutor_of_the_SITF_29_July_2014.pdf p. 1

22 (Ibid p.5, 7)

23 27th HRMMU Report p.18

number of civilian casualties remained untraced, but they have been used for political speculations, propaganda, mutual accusations and even armed countermeasures from the outside players, eventhough the following investigations have not found beyond justice the real culprits: the carnage in a small village at the Tongle sap see near Seam reap, Cambodia (1993), that left more than 100 victims, brutally killed; the Merkele market square massacre in Sarajevo (1994)²⁴ The massmurder in Racak, Kosovo (January 1999), the tragic events at the Maidan square, Kiev, Ukraine (2013-14);²⁵ the death of 48 people, burned alive in the Tradeunions building in Odessa, Ukraine, (02 of May 2014),²⁶ the fatal shelling in residential area in Mariupol²⁷ (January 2015) etc. Political interests and goals, use of procedural tricks, selective use of evidences, pression on witnesses prevail over the principle of seeking the objective truth, regardless of which political power it serves. The idea of seeking universal criminal responsibility for persons who disregarded law and morality has been compromised in part or in whole.

Attempts to deviate from the state responsibilities before the citizen during the time of armed conflict are noticed also at the level of the administrative management and decisions. Public administration in some area, especially near to the zone of hostilities is replaced by military governace often without detailed assessment of the needs and with serious negative consequences for the local democratic public management. UNHCR noted in his Analysis of the law of Ukraine “On particular aspects of public policy aimed at safeguarding state sovereignty of Ukraine over the temporarily occupied territory of Donetsk and Luhansk regions” (adopted on 18 January 2018) that part four of Article 13 (Final and Transitional Provisions) stipulates amendments to a number of legal acts that may modify the work of local authorities and limit local self-government.²⁸ Even elections for communities’ institutions are denied because of “security reasons”.

Efforts of the ukrainian government to solve the problem with the military use of civilian property without compensation remains abortive or incomplete. For the first time since the outbreak of the conflict, it was issued a legislative act establishing a mechanism to provide compensation for homes destroyed due to the conflict.²⁹ “However, contrary to international standards, the resolution adopted by the Cabinet of Ministers applies only to civilians who remain in the settlement where their property was destroyed. It does not apply to IDPs or others who have relocated to another settlement, nor would it apply to persons residing in armed group-controlled territory”.³⁰ Judicial practice in this regard is rather inconsistent, because imperfections and controversions between the different legal acts.³¹

Armed conflicts often end up with tearing off territories (with the respective

24 L. Sibling, A. Little – The death of Yugoslavia, Pendium books, 1996, p. 309 – 318

25 Ibid p.23

26 Ibid p. 8

27 Ibid p.24

28 UNHCR Briefing note: Analysis of the law of Ukraine... file:///C:/Users/user/Desktop/Downloads/unhcr_analysis_of_law_on_safeguarding_sovereignty.pdf p. 2

29 Cabinet of Ministers Resolution from 10 July 2019 No. 623 which amended previous Resolution No. 947 of 18 December 2013, available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013-п>

30 UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons, 28 June 2005, E/CN.4/Sub.2/2005/17

31 On 22 May 2019, the Supreme Court overturned a lower court decision granting compensation to a victim due to a lack of evidence of the alleged involvement of members of Government forces. This case illustrates the difficulties that victims face in obtaining redress given the failure to effectively prosecute Government forces through criminal proceedings, as well as the absence of a mechanism in civil proceedings to provide for compensation from the State rather than individual perpetrators who are acting on behalf of the State. Even though a different standard of proof applies in civil proceedings than in criminal proceedings, Ukrainian law uses prosecution of a defendant as sufficient evidence to establish the causal link between the damaging act and actions of the defendant party in civil proceedings.

population living therein) which remain out of influence of the legislative, executive, law enforcement and judicial authority of the previous state governance. It could even happen when the hostilities are ongoing but the problem arises when ceasefire (although formally) is achieved and communications and movement of civilians are restored. Irrespective on which side of the Confrontation line they reside the nationals of the state, their legal status is pending, due to the different legislative and administrative legal solutions from the authorities governing separated territories. Complications affect both interpersonal and public legal relationships IHL lays out the obligations of an occupying/separatist power, which include “taking all measures... to restore and ensure, as far as possible, public order and civil life” on the occupied territory³² The Fourth Geneva Convention on the Protection of Civilian Population (1949) suggests that the occupation may entail changes in administration, institutional setting and/or normative regulation. The Fourth Geneva Convention on the Protection of Civilian Population (1949) underlines that any changes shall not diminish or in other way affect benefits to the civilian population as listed in the text of the Convention³³ Therefore, the law’s provisions shall be read with the view that the lawmaker intended to prohibit only those activities and acts stemming from them that violate international law and IHL in particular. If interpreted to the contrary (as if “all activities of an occupying power are illegal”), the provision may have unexpectedly negative and overly broad implications for the whole population on territories under “separatist” control. Although those clear public international law provisions, most often met in the practice is the mutual non-recognition of the legislation, executive and judicial legal acts, issued by the other side of the conflict.³⁴

Usually the “separatist” authority (or guerrilla movements which control part of the territory of some country) doesn’t feel committed with the obligations, stemming from international conventions, signed by the state, part of which it has been before. (ECHR for example) But according to the general principles of the public international law they are committed to the IHL and the other international legal acts, related to the HRs. Amnesty International Director in Ukraine, Oksana Pokalchuk noticed that: “Separatists in non-government-controlled territories (D/LNR) do “sentence” people to death. However, from the perspective of the international law they are armed groups, not states, and therefore any “execution” by them is, in fact, a summary killing”. Ukraine is amongst the countries, which ratified Protocol No. 6 to the European Convention on Human Rights (ECHR) concerning the abolition of death penalty.

In the penitentiary institutions on the territories of L/DPR control the prisoners are forced to work in industrial facilities, presumably for commercial purposes, that is in contradiction with the commitment of Ukraine to the ICCPR provisions. Article 8 of the Convention sets out that “No one shall be required to perform forced or compulsory labour”, with the exception of labour imposed as part of a judicial sentence. It is allowed only when “normally required of a person who is under detention in consequence of a lawful order of a court, or of a person during conditional release from such detention”. The third option is the penitentiary administration under its discretion to require the prisoner to perform routine work in a prison, such as cleaning or cooking. The Ukrainian Criminal code of Ukraine is completely tailored to the international legal provisions in

32 Article 43 of the 1907 Hague Regulations

33 Article 47 of the IV Geneva Convention

34 In a case documented by OHCHR, Ukrainian courts refused to reconsider the criminal case of an individual detained since 2014 and transferred to Government controlled territory in April 2019. The basis of the refusal was the Court’s unwillingness to open the envelope containing his case files transferred from the so-called ‘supreme court’ of ‘Luhansk people’s republic’. The court considered the case only after a special ad-hoc commission had decided on the validity of the case files. As a result of the delay, the detainee was imprisoned for an additional seven months over his final sentence.

this regard, but disrespected by the “separatists’ judicial institutions”.

SITF report indicates that on the territories under the Kosovo Albanian separatists “certain elements of the KLA intentionally targeted the minority populations with acts of persecution that included unlawful killings, abductions, enforced disappearances, illegal detentions ethnic Serb, Roma, and other minority populations of Kosovo and toward fellow Kosovo Albanians whom they labeled either to be collaborators with the Serbs or, more commonly, to have simply been political opponents of the KLA leadership.”³⁵

Being not recognized by the other states, the “separatist/rebellion” authority is deprived of international police/judicial cooperation. Versa vice their security institutions doesn’t feel obliged to assist the criminal trials, committed outside their jurisdiction even on the cases not related to the conflict. The territories under their control become easily “refuge” for individuals accused/indicted for serious crimes: murders, terrorism, drugs and human being trafficking, corruption, landering of money etc. Lack of communication especially between institutions of warring entities (or still not officially recognized as states) is highly detrimental for the basic human right of “fair justice”. In 2019 the Donetsk prosecutor’s office (Ukraine government controlled) voiced its concern that according to the data of the Unified Register of Pre-trial Investigations, in the territory of the non-controlled Ukraine, the criminal proceedings against 32,771 criminal offenses were left without a final decision. Also, in the Unified Register of Pre-trial Investigations, 13886 indictments sent to the court are counted without the results of their consideration. In addition, as per the operational data of the district prosecutor’s office, about 1070 criminal cases, investigated under the rules of the CCP (adopted in 1960), remained untouched in the court proceedings, in 250 cases judicial investigations continue. Even the efforts of international organizations to facilitate the dialog thereof remain void.

The separation of territories between the the warring parties entails additional challenges before the RoL stemming from the organizational set up of administrative/law enforcement/police/judicial institutions. Two hypotheses are noticed: part of the staff remains on the “separatist/occupied” territories and continue to discharge its duties as before, the other prefers to flee to the areas under government control and take the same positions in the already existing organizational structures. Official public institutions claim assuming the jurisdiction even on regions out of control, although having limited operational abilities thereof. Some officials of the above-mentioned institutions are fired from job labelled “political unreliable” or in compliance with the “lustration policy”³⁶, other preferred to resign and start a new career, not willing to “take the risk” in the “volatile situation” on both sides of the confrontation line. A significant personnel deficit emerges under circumstances when, as a sequence of the armed conflict, the illegal actions (or accusations of such) related to it, considerably increase and the scale of purely criminal abuses also goes up, due to the public disorder that has occurred. Overload of judicial/police staff becomes an endemic problem that brings to legion of “pending cases”, criminal, administrative and civil, with procedures lasting for years. The pursuit of political effect in the conduct of criminal prosecutions further complicates this problem. Local experts and practitioners shared the opinion, that actually the so called “trials in absence”, on which accused are officials from DPR/DNR political/administrative establishment, do not have legal rather than political purpose and do not contribute to the restoration of justice. At the same time those trials decline due to “scarce courts’ potential” from the real and more needed works. “Delayed justice” irrespective what causes it is in fact “lack of justice”. Article 6 of the European Convention on Human Rights (ECHR) stipulates in detail the right to a fair trial, including the right

³⁵ Statement of the Chief Prosecutor of the Special Investigative Task Force p.2

³⁶ In 2015-18 all ukrainian judicial staff had to pass a “test for loyalty”

to trial within a reasonable time. The majority of violations of the ECHR are in regard to excessive delays in the proceedings. Relocations of the courts and redistribution of their territorial competences introduces additional confusion among citizens seeking to resolve a problem through legal means.

The armed conflicts are often followed with the lost, destruction or dislocation of documents, related to the legal status of the citizen, starting from criminal trial files and finishing with birth, marriage, property, working years for pension etc. certificates. Some of them destroyed or burned during the hostilities, others taken by the previous authorities or left behind. There are also cases of looted papers to hide previous legal acts or to cover committed crimes. Due to the lack of communication between the warring factions, the transfer of documents is embarrassed and that put the administration and judicial institutions in complicate situation in case they are obliged to rule (or administrate) on a legal case.

The physical separation of territories under control of different fractions, autonomy of each public polity, restrictions of FoM, imposed by the hostilities brings to a limited access to justice and respectively to impossibility for public relations functioning. Especially in remote areas with scarce transportation and subsistence incomes, people prefer to leave themselves in the hands of fate, rather than relying on state aid, which even when it is available is overly bureaucratic and costly. The same problem arises with the calling of the parties of civil disputes, discover the perpetrators, victims, witnesses, collect the necessary evidences from the public institutions etc. The lack of desire or opportunity to solve the problems legally is essentially a “lack of justice”, which is also a basic human right.

The practice, related to the challenges before the rule of law during armed conflict is so abundant that needs special more extensive and in-depth analysis. The remedies to mitigate the negative impact on the functioning the polity, the state of society and the respect of human rights also need thorough research. Briefly, these measures can take the following forms: 1) Internationalization of RoL that means the judicial institutions in their adjudication and the executive institutions in their rulings to refer more to the international conventional commitments of the state, than the national “adjusted legislation”. International law has always prevail before the national one; 2) Constitutionalization of RoL, more often refer to the constitutional provisions, that have more stable and fundamental contents; 3) Jurisdictionalization of the administrative activities: because the court has more freedom, independence and competences to evaluate the legal norms in the context of the whole legislative system and take decisions in public interest; 4) Enhanced international monitoring, control and advocacy with its possibility to monitoring all institutions, which implement the legislation; exert external pressure in proper implement of the legislation or amendments to the legal acts, controversial to the international law and standards; suggest solutions, conformed with the international standards, facilitate the solution of some of the problems, stemming from separation and hostilities; training of the institutions’ staff, which implement the law; provision of legal aid for certain categories of local citizen etc. To which extend those options will be used, depends on the political will of national authority as well as the capacities (financial, staffing, available experts and expertise etc.) of the international players and stake holders.

References:

1. Проф. Т. Дронзина – За радикализацијата, УИ „Св. Климент Охридски“
2. William Rehnquist - All the Laws but One: Civil Liberties in Wartime
3. 27th HRMMU Report https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16May-15Aug2019_EN.pdf
4. H. Zadorozhnia, Y. Zadorozhnyi Update of the state authority in Ukraine: Lystrative legislation and practice of realization file:///C:/Users/user/Desktop/Project%20Gergana/Dismissal%20of%20judges.pdf. file:///C:/Users/user/Desktop/Project%20Gergana/CoE%20expert%20assessment%20of%20draft%20Law%201008%2023%20Sep%202009.pdf
5. L. Sibling, A. Little – The death of Yugoslavia, Penguin books, 1996
6. US Concerned About Continuing Rights Violations in South-East Europe”. balkaninsight. 31 March 2021. Retrieved 31 March 2021.
7. Statement of the Chief Prosecutor of the Special Investigative Task Force 29 July 2014 https://web.archive.org/web/20210630151121/https://www.ceas-serbia.org/images/2015-i-pre/EU-SITF-Statement_of_the_Chief_Prosecutor_of_the_SITF_29_July_2014.pdf
8. UNHCR Briefing note: Analysis of the law of Ukraine... file:///C:/Users/user/Desktop/Downloads/unhcr_analysis_of_law_on_safeguarding_sovereignty.pdf



Petar Veselinović¹

EKONOMSKI ASPEKTI SISTEMA ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Rezime

Cilj sistema zdravstvene zaštite je očuvanje i unapređenje opšteg nivoa zdravstvenog stanja stanovništva, a njegova obaveza je da obezbedi dostupnost, pristupačnost i integrisanost na nivou fizičke, geografske i ekonomske dostupnosti i zdravstvenu zaštitu odgovarajućeg kvaliteta, neprestano obrazovanje zdravstvenih kadrova, obezbeđenje održivog finansiranja, autonomija upravljanja i finansiranja zdravstvene zaštite i pozicioniranje građana u samo središte sistema zdravstvene zaštite. Finansiranje zdravstvene zaštite je funkcija zdravstvenog sistema koja se bavi mobilizacijom, akumulacijom i raspodelom novca kako bi se pokrile zdravstvene potrebe ljudi, pojedinačno i kolektivno u zdravstvenom sistemu. Sistem zdravstvene zaštite u zemljama Zapadnog Balkana u poslednjih nekoliko godina se suočava sa brojnim pitanjima vezanim za finansiranje zdravstvene zaštite. Neki od glavnih finansijskih problema koji su pratili zdravstveni sistem u ovom regionu su metode finansiranja koje su korišćene u finansiranju zdravstvenih aktivnosti i stav vlasti u ovim zemljama u pogledu učinka i kvaliteta zdravstvene zaštite. Bez obzira na donosiocje odluka, oni koji snose troškove zdravstvenog sektora su građani zemalja Zapadnog Balkana čija se socijalna zaštita pogoršava zbog uskraćivanja pristupa kvalitetnim zdravstvenim uslugama.

Polazeći od metoda finansiranja zdravstvenih aktivnosti, predmet istraživanja u ovom radu je da se na bazi dobijenih zaključaka iz analize sistema finansiranja zdravstvene zaštite u zemljama Zapadnog Balkana utvrdi razlika između sistema i koncepta finansiranja.

Ključne reči: zdravstvena zaštita, metode finansiranja, Zapadni Balkan

¹ Prof. dr Petar Veselinović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

ECONOMIC ASPECTS OF THE HEALTH CARE SYSTEM IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Abstract

The aim of the health care system is to preserve and improve the general level of health of the population, and its obligation is to ensure accessibility, accessibility and integration at the level of physical, geographical and economic availability and health care of adequate quality, continuous education of health personnel, ensuring sustainable financing, autonomy of management. and financing health care and positioning citizens at the heart of the health care system.

Health care financing is a function of the health system that deals with the mobilization, accumulation and distribution of money to meet the health needs of people, individually and collectively in the health system. The health care system in the Western Balkan countries has faced a number of issues in the last few years regarding the financing of health care. Some of the major financial problems that have accompanied the health system in this region are the funding methods used in financing health activities and the attitude of the authorities in these countries regarding the performance and quality of health care. Regardless of the decision makers, those who bear the costs of the health sector are citizens of the Western Balkan countries whose social protection is deteriorating due to denial of access to quality health services.

Starting from the method of financing health activities, the subject in this work is to determine the difference between the system and the concepts of financing on the basis of the conclusions drawn from the analysis of the healthcare financing system in the Western Balkan countries. Therefore, the aim of the doctoral dissertation is to identify the relationship between healthcare funding, system performance, and quality of service.

Key words: healthcare, financing methods, Western Balkans

Uvod

Glavni cilj sistema zdravstvene zaštite je očuvanje i unapređenje opšteg nivoa zdravstvenog stanja stanovništva. Imajući u vidu njegov značaj, svaka država ulaže značajne napore u nastojanju da obezbedi održiv sistem finansiranja zdravstvene zaštite, kojim bi se na kvalitetan način omogućilo ostvarivanje osnovnih prava iz socijalnog osiguranja, odnosno prava na zdravstvenu zaštitu.

Sistem zdravstvene zaštite ima obavezu da obezbedi dostupnost, pristupačnost i integrisanost (u smislu vertikalnog povezivanja primarnog, sekundarnog i tercijarnog nivoa, kao i horizontalno povezivanje u okviru sistema i prema lokalnoj zajednici) na nivou fizičke, geografske i ekonomske dostupnosti i zdravstvenu zaštitu odgovarajućeg kvaliteta (neophodno je permanentno poboljšavanje kvaliteta zdravstvene zaštite i obezbeđenje prava korisnika da ima odlučujući uticaj kada su u pitanju izbor lekara i kvalitet informisanosti), neprestano obrazovanje zdravstvenih kadrova, obezbeđenje održivog finansiranja, autonomija upravljanja i finansiranja zdravstvene zaštite i pozicioniranje građana u samo središte sistema zdravstvene zaštite.

S obzirom na demografske trendove prisutne u čitavoj Evropi, pa tako i u zemljama Zapadnog Balkana, a naročito povećanje udela starijeg stanovništva, činjenica je da je većem broju lica potrebna određena zdravstvena usluga. Takođe, i sam napredak na polju medicine zahteva primenu novih i skupljih načina lečenja, kako novih lekova,

tako i savremenije opreme. Sve ovo u krajnjoj liniji znači povećanje troškova i potrebu za većim ulaganjima u sistem zdravstvene zaštite.

Kvalitet zdravstvene zaštite koji ljudi mogu dobiti je pod velikim uticajem modela na koji se države odlučuju za finansiranje zdravstvenog sistema i koliko sredstava opredeljuju u cilju očuvanja javnog zdravlja. Javno zdravlje se definiše kao organizovan napor zajednice u cilju prevencije bolesti i promocije zdravlja, koji se fokusira na društvo kao celinu i zajednicu, dok Svetska zdravstvena organizacija definiše finansiranje zdravstvene zaštite kao funkciju zdravstvenog sistema koja se bavi mobilizacijom, akumulacijom i raspodelom novca kako bi se pokrile zdravstvene potrebe ljudi, pojedinačno i kolektivno u zdravstvenom sistemu.

Savremeni sistemi zdravstvene zaštite razlikuju se međusobno najviše u metodama prikupljanja sredstava za zdravstvenu zaštitu, kao i u načinima plaćanja davaoca usluga u zdravstvu. Troškovi za zdravstvenu zaštitu se razlikuju od države do države u zavisnosti od njene razvijenosti. Mere se po izdavanju novčanih sredstava za zdravstvo po glavi stanovnika ili prema procentu od BDP-a. Izvore finansiranja sistema zdravstvene zaštite predstavljaju:

- državni budžet (opšti i specifični porezi),
- fond osiguranja – obavezno zdravstveno osiguranje (doprinosi),
- dobrovoljno ili privatno osiguranje (premije osiguranja),
- participacija (lično učešće zdravstvenog osiguranika u troškovima korišćenja zdravstvene službe),
- puna cena usluge (privatna praksa) i
- donacije i dobrovoljni prilozi institucija, grupa i pojedinaca

Sistem zdravstvene zaštite u zemljama Zapadnog Balkana trenutno se suočava sa brojnim pitanjima vezanim za finansiranje zdravstvene zaštite. Konkretno, neki od glavnih finansijskih problema koji su pratili zdravstveni sistem u ovom regionu su metode finansiranja koje su korišćene u finansiranju zdravstvenih aktivnosti i stav vlasti u ovim zemljama u pogledu učinka i kvaliteta zdravstvene zaštite. Bez obzira na donosiocje odluka, oni koji snose troškove zdravstvenog sektora su građani zemalja Zapadnog Balkana čija se socijalna zaštita pogoršava zbog uskraćivanja pristupa kvalitetnim zdravstvenim uslugama.

Istraživanje u ovom radu će biti fokusirano na uticaj metoda finansiranja zdravstvene zaštite na kvalitet i performanse zdravstvenog sistema u zemljama Zapadnog Balkana.

Struktura sistema zdravstvene zaštite u zemljama Zapadnog Balkana

Sektor zdravstvene zaštite, u zemljama Zapadnog Balkana, se suočava sa nizom pitanja u vezi sa finansiranjem zdravstvene zaštite. Konkretno, neki od glavnih finansijskih problema koji su pratili zdravstveni sektor u ovom regionu su metode koje su korišćene u finansiranju zdravstvenih aktivnosti i stav vlasti u tim zemljama prema zdravstvenim učincima i kvalitetu. Bez obzira na osobe koje donose odluke, oni koji snose troškove su građani zemalja Zapadnog Balkana, čije se socijalno blagostanje pogoršava kao rezultat uskraćivanja pristupa kvalitetnim zdravstvenim uslugama.

Uzimajući u obzir da se veliki deo zdravstvenih aktivnosti finansira iz privatnih izdataka, posebno plaćanja iz vlastitog džepa, metode finansiranja zdravstvene zaštite na Zapadnom Balkanu smatraju se neprikladnima za region (Mendola et al, 2007, 3). U najvećem broju slučajeva, zbog stope siromaštva u regionu, koja je veća u poređenju sa drugim zemljama, može se reći da plaćanja iz džepa kao metod finansiranja zdravstvene

zaštite stvara prepreke društvu za pristup zdravstvenim uslugama. Zahvaljujući takvim metodama plaćanja, većina ljudi koji žive na Zapadnom Balkanu ne dobijaju neophodne medicinske tretmane, jer se stalno suočavaju sa preprekama plaćanja koje ometaju njihov potpuni pristup zdravstvenim uslugama.

Imajući u vidu resurse posvećene sektoru zdravstva u zemljama Zapadnog Balkana, može se reći da vlasti u tim zemljama ne vide sistem zdravstvene zaštite kao važan stub razvoja države, jer ne posvećuju dovoljno finansijskih sredstava da osiguraju pravilno funkcionisanje zdravstvenog sistema. Iako su ove zemlje imale ekonomski rast tokom godina, budžet namenjen zdravstvenoj zaštiti nije se promenio u srazmeri sa ekonomskim rastom; umesto toga, došlo je do veoma malog povećanja u odnosu na ekonomski rast (Brendenkamp et al, 2008, 26). Ovaj nemar prema zdravstvenom sektoru izazvao je neodgovarajuću funkcionalnost celokupnog sistema u većini zemalja Zapadnog Balkana. Posledica takvog delovanja može se smatrati slabim učinkom aktera uključenih u zdravstvenu zaštitu, a posebno su, zbog niskog budžeta, zdravstveni sistemi u zemljama Zapadnog Balkana izgubili dosta ljudskog kapitala u javnim zdravstvenim ustanovama, ili je njihove učinak negativno pogođen time što nemaju dovoljno podsticaja da budu potpuno posvećeni zdravstvenom sektoru uopšte.

Širom sveta postoje četiri opšte metode finansiranja zdravstva koje se najčešće koriste i koje se koriste i na Zapadnom Balkanu. Ove četiri metode finansiranja zdravstvene zaštite su putem direktnog doprinosa iz budžeta zemlje, zdravstvenih doprinosa (FZO), direktnih plaćanja od pacijenata i putem donacija. Pored ovih opštih metoda finansiranja zdravstvene zaštite, mnoge od njih su podeljeni u potkategorije kako bi se konkretno naveli izvori finansiranja zdravstvene zaštite. Na primer, doprinosi iz državnog budžeta mogu se prikupiti kroz različite vrste poreza, dok se doprinosi FZO-a mogu prikupiti kao fiksni iznos za svakog radnika ili kao procenat plate radnika. Važno je napomenuti da ne postoji država koja zavisi isključivo od jednog načina finansiranja zdravstvene zaštite, već u svim zemljama postoji kombinacija različitih načina finansiranja kako bi se osiguralo da postoji dovoljno budžeta za zdravstvene usluge i da se (uslovno) osigura efikasna upotreba metoda finansiranja.

Oporezivanje kao način finansiranja zdravstvene funkcije je način kada su određeni organi vlasti odgovorni za prikupljanje različitih poreza različitim sredstvima od građana koji posluju u toj zemlji. Putem ovih poreza kreira se budžet zemlje, koji odvaja deo budžeta različitim ministarstvima za različite svrhe. U ovom slučaju, ministarstvo zdravlja odgovorno je za primanje dela budžeta namenjenog za zdravstvu i oni su vlasti koje daju prioritet projektima i odlučuju kako će novac biti dodeljen unutar sektora. Drugi način finansiranja zdravstvene zaštite je kroz doprinose FZO, koji su slični metodu oporezivanja. Kao i u prethodnim metodama, doprinose FZO-a plaćaju davaoci doprinosa u dva oblika, na nekim mestima se plaćaju kao fiksni iznos od strane svakog radnika, dok se u nekim drugima plaćaju kao procenat plate, što znači da što je veća plata, to je veći je doprinos u apsolutnoj vrednosti. Za razliku od metode oporezivanja, doprinosi FZO-a od ljudi koji posluju u određenoj zemlji nisu klasifikovani u kategoriju državnog budžeta, već su direktno kategorizovani u zdravstveni budžet posebno. Tada Ministarstvo zdravlja odlučuje o raspodeli ovih resursa u zdravstvenom sektoru.

Još jedan važan način finansiranja zdravstvene zaštite je kategorija direktnih plaćanja od strane pacijenata. Ova kategorija je deo privatne zdravstvene potrošnje jer ljudi plaćaju direktno za zdravstvene usluge koje koriste, bez uključivanja bilo koje treće strane u proces transakcije. Direktne isplate poznate i kao plaćanje iz džepa odnose se na proces kada pacijenti posećuju zdravstvene ustanove i direktno plaćaju za usluge koje koriste u tim objektima. Ovaj metod se široko koristi, naročito u manje razvijenim

zemljama, i uobičajena je pojava i na Zapadnom Balkanu. Drugi metod finansiranja, koji je kategorizovan pod kišobranom privatnih izdataka je kroz privatno zdravstveno osiguranje. Ovom metodom, pacijenti kupuju pakete zdravstvenog osiguranja pre potrebe za medicinskim uslugama. Zatim, u slučaju da pacijenti trebaju medicinske usluge, oni su pokriveni od strane trećeg lica, kao osiguravajuće društvo koje plaća medicinske usluge za pacijenta koji je već kupio zdravstveno osiguranje. Sledeći oblik finansiranja zdravstva je kroz donacije. Ovaj metod se javlja kada organizacija, bilo da je interna ili eksterna, nudi finansijsku podršku sektoru zdravstva određene zemlje. Donacije su uglavnom posvećene manje razvijenim zemljama, jer im nedostaju adekvatna finansijska sredstva za pravilno finansiranje zdravstvenog sektora, i kao rezultat toga, različite organizacije su stalno spremne da pomognu različitim zemljama u uspostavljanju i održavanju njihovih zdravstvenih sistema.

Svaki od objašnjenih načina finansiranja zdravstvene zaštite ima pozitivan i negativan efekat na zdravstveni sektor neke zemlje. Ne može se reći da određena metoda daje određeni rezultat u svakoj zemlji, uglavnom zato što ono što je najbolje za jednu zemlju ne znači da bi bilo dobro za drugu zemlju, jer postoje mnogi drugi faktori koji utiču na stanje zdravstva neke zemlje.

Pitanje definisanja finansiranja zdravstvene zaštite uključuje ne samo način plaćanja, već i osobe koje doprinose njegovom plaćanju, kako su korisnici i pružaoci usluga uključeni u transakciju, i koliko je ukupno potrošeno na zdravstvenu zaštitu. Shodno tome, način finansiranja zdravstvenog sektora prilično je osetljiv, jer može biti odlučujući faktor za različite implikacije u celom zdravstvenom sistemu.

Odluka o tome kako platiti zdravstvene usluge nije samo pojedinačno pitanje, već i pitanje društva u celini. Potencijalne alternative finansiranja zdravstvenog sektora su putem javnih i privatnih rashoda. Javna potrošnja odnosi se na opšte prihode od poreza prikupljenih na različitim nivoima. Neke zemlje mogu čak uvesti poseban porez samo za finansiranje zdravstvenog sektora, a druge zemlje razlikuju samo fond od ukupnog državnog budžeta. Javni rashodi uglavnom su fokusirani na dobrobit siromašnih, tako što im omogućavaju pristup zdravstvenim uslugama. Preduzeća trpe velike javne rashode, jer se suočavaju sa dvostrukim troškovima, jednom kada plaćaju svoje zdravstvene tretmane i jednom plaćanjem viših poreza kako bi osigurali dovoljno sredstava za javne troškove u zdravstvu. Pored toga, javni rashodi u zdravstvenom sistemu smanjuju nivo efikasnosti smanjenjem konkurencije između javnih i privatnih pružaoca zdravstvenih usluga (Phillips, 2005, 32). Konkurencija je uglavnom smanjena činjenicom da kroz veće javne rashode ljudi dobijaju više usluga u javnim zdravstvenim ustanovama, u ovom slučaju se smanjuje spremnost lekara da rade u privatnom sektoru.

S druge strane, kroz privatne rashode, glavna sredstva se prikupljaju iz džepa i privatnih fondova zdravstvenog osiguranja. Privatno finansiranje doprinosi povećanju zdravstvenih resursa i izbegava pritisak na metode javnog finansiranja (Kutzin, 2016, 7). Štaviše, prema Kucinu, plaćanje iz vlastitog džepa, kao privatni način finansiranja, omogućava pacijentima veći izbor i povećava nivo odgovora od strane pružaoca zdravstvenih usluga. Ovo se dešava kada su ljudi fleksibilni u izboru mesta za dobijanje medicinske usluge, što takođe povećava nivo odgovora zdravstvenih radnika, jer se oni direktno bave pacijentima i ne postoji treća strana uključena u proces (Kutzin, 2016, 8). Međutim, Odonel i ostali saradnici (O'Donnell et al, (2016) tvrde da se katastrofalnim zdravstvenim troškovima kroz isplatu iz vlastitog džepa ugrožavaju mnoge porodice kojima nedostaje adekvatna socijalna zaštita koja im onemogućava medicinski tretman. Oni navode da visoki troškovi zdravstvene zaštite imaju i indirektan efekat povezan sa bolestima, jer jedno domaćinstvo može doživeti gubitak produktivnog kapitala kako bi

dobilo dovoljan medicinski tretman. S druge strane, oni tvrde da privatno zdravstveno osiguranje smanjuje udruživanje rizika za ljude koji odluče da izvrše uplatu. Privatno zdravstveno osiguranje takođe može smanjiti birokratske procese u zdravstvenom sektoru i povećati efikasnost sistema u celini (O'Donnell et al, 2016, 15). Ipak, Kucin navodi da privatno zdravstveno osiguranje stvara probleme moralnog hazarda jer ljudi imaju tendenciju da prekomerno koriste besplatne ili skoro besplatne usluge (Kutzin, 2016, 10).

Bez obzira na vrstu finansiranja sektora zdravstva, prema Odonelu i ostalim saradnicima (O'Donnell et al 2016), sve zemlje treba da prilagode svoju alternativu finansiranju da postignu tri elementarna principa:

- Povećati prihode da bi se pojedincima osigurali planirani paketi zdravstvenih usluga koji osiguravaju zdravstvenu i finansijsku zaštitu od katastrofalnih medicinskih troškova uzrokovanih bolestima i povredama na pravedan, efikasan i finansijski održiv način,
- Upravljanje ovim prihodima radi udruživanja rizika za zdravlje jednako i efikasno,
- Osigurati da se plaćanje ili kupovina zdravstvenih usluga obavlja na način koji je alokativno i tehnički efikasan.

U osnovi, to su glavni ciljevi pružanja efikasnog načina finansiranja zdravstvenog sektora, bez obzira da li su ti ciljevi postignuti ili ne, to zavisi od ekonomskog razvoja i održivosti samog sektora zdravstva.

Uzimajući u obzir sveukupne ciljeve metoda finansiranja zdravstvene zaštite, mogu li zemlje Zapadnog Balkana pružiti dovoljno dokaza da su njihovi sistemi finansiranja zdravstvene zaštite prilagođeni ovim ciljevima? Sektor zdravstvene zaštite na Zapadnom Balkanu karakteriše nedostatak adekvatnih administrativnih resursa, zakonodavstvo i regulativa, kao i značajna ograničenja u osiguravanju neophodnog budžeta. Analiza Mendole i ostalih saradnika (Mendola et al, 2007) pokazala je da su u podregiji, zbog geografskih lokacija i ekonomskog statusa, stope korišćenja zdravstvene zaštite na različitim nivoima različite kroz različite socioekonomske grupe (Mendola et al, 2007, 37). Ipak, zemlje Zapadnog Balkana trenutno prolaze kroz neke reforme u zdravstvenom sektoru sa glavnim ciljem poboljšanja zdravstvenog stanja kroz povećanje efikasnosti rashoda i pružanje zaštite u slučaju finansijskih troškova bolesti (Bredenkamp et al, 2008, 32).

U osnovi, tri glavna finansijska izvora su prepoznata na Zapadnom Balkanu: Fond za socijalno zdravstveno osiguranje (tj. obavezni doprinos kao porez na platni spisak), vladini prihodi (tj. iz ukupnog budžeta), i plaćanje iz džepa (tj. plaćanje direktno od strane korisnika usluge). Ipak, dobrovoljno zdravstveno osiguranje i donatorska sredstva su neki drugi finansijski izvori zdravstvenog sektora u regionu, što se može objasniti kao dobrovoljna plaćanja pojedinaca kako bi se izbegli katastrofalni zdravstveni troškovi i plaćanja koja se nude kao donacije različitih organizacija. Pomenuti sistemi su metode finansiranja koje se koriste na Zapadnom Balkanu, međutim, sistem finansiranja zdravstva u zemljama na koje je ova analiza fokusirana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Srbija) malo se razlikuje od drugih.

Albanija

Zdravstveni sistem u Albaniji uglavnom je javan, dok privatna praksa ima malo tržišno učešće. Albanski zakon garantuje jednak pristup zdravstvenoj zaštiti svim građanima. Javno zdravstvo u Albaniji je glavni pružalac zdravstvenih usluga, promocije zdravlja, prevencije, dijagnostike i tretmana za stanovništvo Albanije. Prvenstveno, Vlada Albanije finansira državni zdravstveni sistem. Ostali izvori finansiranja uključuju

doprinosu kvalifikovanih poslodavaca, zaposlenih i samozaposlenih, određeni procenat njihovih plata ili prihoda se odbija i doprinosi šemi osiguranja. Međutim, siromaštvo u Albaniji je prilično uobičajeno i samo mali broj ljudi može priuštiti takve doprinose (Burazeri et al, 2018, 41). Kao rezultat toga, mnogi stanovnici ne dobijaju potrebnu medicinsku pomoć i lekove za svoje bolesti. Neuspeh prikupljanja značajnog iznosa doprinosa znači da se sistem zdravstvene zaštite u Albaniji snažno oslanja na dobrotvornu pomoć za medicinske zalihe i lekove.

Sektor privatne zdravstvene zaštite u Albaniji još uvek se razvija, a pokriva većinu farmaceutskih i stomatoloških usluga, kao i neke klinike za specijalizovane dijagnoze, koje se uglavnom nalaze u Tirani. Državno osiguranje ne pokriva medicinske troškove nastale u privatnom sektoru, zbog čega su dostupni samo osobama koje mogu priuštiti da ih plate. U Albaniji, doktori i bolnice očekuju isplatu u gotovini u trenutku pružanja usluge.

Ministarstvo zdravlja i zaštite životne sredine nadgleda zdravstvenu službu. Ono preuzima vodeću ulogu u javnom sektoru i razvojni je i regulatorni organ zdravstvenih strategija i politika u zemlji, kao i koordinirajući entitet svih učesnika, kako unutar, tako i izvan javnog sistema.

Albanski državni zdravstveni sistem podeljen je na tri nivoa usluga, i to:

- Primarna zdravstvena zaštita - uključuje zdravstvene i higijenske centre, centre za zdravstveno obrazovanje, porodilišta i pedijatrijske klinike, lokalne hitne službe i ruralne bolnice.
- Sekundarna nega - sastoji se od medicinskih i dijagnostičkih usluga u bolnicama i poliklinikama.
- Tercijarna zaštita - sastoji se od naučnoistraživačke medicine koja uključuje četiri nacionalna univerzitetska centra sa dijagnostičkim uslugama (Burazeri et al, 2018, 76).

U Albaniji, primarna zdravstvena zaštita (PZZ) organizovana je kroz javnu mrežu pružaoca zdravstvenih usluga. Svaka od 61 opštine ima centre PZZ sa pridruženim zdravstvenim ambulancama. U proseku, jedan centar PZZ pruža usluge za 8000–20000 stanovnika, koji variraju za urbana i ruralna područja, registrujući odnos lekara i pacijenta od 1:2500 i odnos između sestara i pacijenta od 1:400. Svi centri za PZZ odgovorni su za 24/7 dužnosti. Ove usluge se ne pružaju u svim pridruženim zdravstvenim ambulancama.

Svi centri za PZZ su pod direktnim nadzorom Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite, koje regrutuje medicinsko i nemedicinsko osoblje i odgovorno je za ulaganje u infrastrukturu i opremu. U većini slučajeva, zgrade i zemljište su vlasništvo Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite ili lokalnih vlasti. Svaki centar PZZ ima glavnog lekara, koji je obično lekar opšte prakse.

U okviru javnog zdravstvenog sistema u Albaniji, pacijenti imaju izbor da se registruju kod svog doktora. Da bi posetili bilo kog specijalistu ili konsultanta, pacijenti su obavezni da dobiju uputnicu od svojih lekara opšte prakse (GP). Nažalost, većina lekara opšte prakse u zemlji nema odgovarajući nivo obuke. To je rezultiralo nedostatkom poverenja pacijenata u veštine lekara opšte prakse i vrlo često pacijenti zaobilaze lekara opšte prakse i idu direktno kod specijaliste. Ministarstvo zdravlja pokušalo je to da zaustavi obnavljanjem starog sistema upućivanja GP-a uvođenjem taksi za sprečavanje ljudi da izbegnu svog lekara opšte prakse. Međutim, ovaj potez je postigao nekoliko rezultata (Groot et al, 2018, 784). Lekari specijalisti zapravo pogoršavaju problem ohrabrujući pacijente da se direktno prijave na njih. Razlog za takvo ponašanje je da se konsultanti u velikoj meri oslanjaju na isplate kako bi povećali svoje prihode.

Ukratko, Albanija ostaje jedna od najsiromašnijih zemalja u Evropi, sa usporenom

ekonomijom i visokom stopom nezaposlenosti. Albanija troši oko 6,1 odsto BDP-a na zdravstvo.

Albanski sistem zdravstvene zaštite je strogo strukturiran i centralizovan i ima poteškoća u zadovoljavanju medicinskih potreba svih svojih građana. Albanski zdravstveni sektor tokom komunističkog perioda bio je nedovoljno finansiran, a ulaganja u zdravstvenu tehnologiju bila su veoma niska. Opsežna mreža centara primarne zdravstvene zaštite (PZZ) i veliki broj lokalnih i regionalnih bolnica imali su zastarelu opremu i imali su preveliki broj zaposlenih. Nakon promene režima, glavne reforme bile su usmerene na primarnu zdravstvenu zaštitu i nastojale su prebaciti finansiranje sektora na Zavod za zdravstveno osiguranje (ZZO), koji je osnovan 1994. godine. ZZO pokriva troškove poseta, nadoknade troškova (deo), cenu lekova iz popisa naknada, kao i nekih troškova sekundarne i tercijarne nege. Ministarstvo zdravlja (MZ) je vlasnik i administrator svih javnih bolnica. Tokom proteklih godina, intervencije u bolničkom sektoru bile su uglavnom usmerene na poboljšanje infrastrukture i tehnologije, a malo je učinjeno u smislu reforme finansiranja pružaoca usluga (Burazeri et al, 2018, 29).

Iako je finansiranje PZZ kroz ZZO, sektor je još uvek zavisao od subvencija iz opšteg državnog budžeta. U 2017. godini, oko 74,1 odsto ukupnih javnih izdataka za zdravstvo došlo je iz fondova socijalnog zdravstvenog osiguranja, dok je ostatak došao iz opštih poreza. Doprinos za zdravstveno osiguranje sastoji se od fiksne stope od 3,4 odsto bruto zarada. Međutim, broj doprinosa još uvek je nizak zbog (još uvek velikog) neformalnog sektora ekonomije (Burazeri et al, 2018, 31).

Od 2008. godine, pacijenti moraju platiti malu fiksnu nadoknadu po poseti za posete PZZ ili specijalističko lečenje u bolničkoj nezi. Uprkos činjenici da po zakonu svi građani treba da budu pokriveni zdravstvenim osiguranjem, ankete pokazuju da oko 40-45 odsto stanovništva izjavljuje da nema zdravstvenu knjižicu (Tomini et al, 2017, 421).

Ograničena javna potrošnja Albanije na zdravstveni sektor (u poređenju sa drugim zemljama Balkana ili Istočne Evrope) rezultirala je povećanim oslanjanjem na plaćanje iz džepa za bolničku i ambulantnu negu. Iako je bolnička nega gotovo besplatna za sve one koji poseduju knjižicu o zdravstvenom osiguranju (osim nekih participacija za dijagnostičke testove visokih troškova), u stvarnosti, većina ljudi koji posećuju ovaj servis prijavljuju da su platili značajne iznose iz džepa. Isplate iz džepa uglavnom se sastoje od naknada za primljene usluge, novca za kupovinu lekova, plaćanja za laboratorijski rad, troškova prevoza, kao i novca koji se neformalno plaća medicinskom osoblju.

Troškovi za zdravstvenu zaštitu su veliki teret za izdatke domaćinstava. Ako su oni previsoki, oni takođe mogu ometati dugoročne sposobnosti domaćinstava za stvaranje prihoda. Izdaci za zdravstvenu zaštitu koji se naplaćuju iz džepa smatraju se katastrofalnim kada prisiljavaju pojedince ili domaćinstva da značajno smanje životni standard sada ili u budućnosti.

Bosna i Hercegovina

Kompletan sistem zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini karakteriše izražena fragmentiranost pošto je različito organizovan u Federaciji Bosne i Hercegovine, Republici Srpskoj i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine. Posmatrano kroz organizacionu strukturu i upravljanje on se ostvaruje kroz 13 potpuno različitih podsistema, i to na nivou entiteta, kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distriktu, što u velikoj meri usložnjava način na koji se pružaju usluge zdravstvene zaštite, uvećava troškove menadžmenta i koordinacije, te ima loš uticaj na racionalnost poslovanja zdravstvenih ustanova, pre svega posmatrano kroz prizmu neadekvatnog iskorišćenja mogućnosti ekonomije obima.

Dva su osnovna zakona kojima se reguliše oblast zdravstvene zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine – Zakon o zdravstvenom osiguranju i Zakon o zdravstvenoj

zaštiti. Zakon o zdravstvenoj zaštiti uređuje načela, način organizacije i implementaciju zdravstvene zaštite, dok Zakon o zdravstvenom osiguranju uređuje zdravstveno osiguranje kao deo socijalnog osiguranja koje se temelji na načelima uzajamnosti i solidarnosti građana. Prema Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine i odgovarajućim zakonskim okvirima, sistem zdravstva u Federaciji Bosne i Hercegovine decentralizovan je i veći deo nadležnosti i odgovornosti dodeljen je kantonima (Federalno ministarstvo zdravstva, 2018, 16).

Zdravstveni sektor Federacije Bosne i Hercegovine sastavljen je od mreže od čak 11 ministarstava zdravstva (10 kantonalnih i jedno federalno), 11 zavoda za zdravstveno osiguranje (10 kantonalnih i Federalni zavod zdravstvenog osiguranja i reosiguranja) i 11 zavoda za javno zdravstvo (Martić, Đukić, 2017, 6).

Zakonskom regulativom definisano je da se zdravstvena zaštita u Federaciji Bosne i Hercegovine sprovodi prema načelima solidarnosti, dostupnosti i celovitog pristupa (bez obzira na starost, pol, versku i etničku pripadnost), a zdravstvene usluge se pružaju na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou. Značajno je naglasiti da, pored toga što je zakonska regulativa uspostavljena u okviru podeljenih nadležnosti između Federacije Bosne i Hercegovine i kantona, u praksi se događa da se na nivou kantona ne primenjuju federalne politike i zakoni iz područja zdravstva.

Kada se govori o načinu finansiranja zdravstvene zaštite, ona se uglavnom finansira iz doprinosa za obavezno zdravstveno osiguranje, i to doprinosa za zdravstveno osiguranje iz plate, iz doprinosa na plate koje plaća poslodavac, doprinosa za zdravstveno osiguranje koji plaćaju korisnici penzija, doprinosa poljoprivrednika, za nezaposlene i druge kategorije. Pri tome svaki kanton poseduje sopstveni zavod zdravstvenog osiguranja koji snosi odgovornost za finansiranje zdravstvenih usluga na svom nivou. I pored toga što zakon predviđa i druge forme finansiranja (budžet kantona, Federacije, donacije, prihodi zdravstvenih ustanova, participacije itd.), finansiranje iz doprinosa predstavlja osnovni izvor prihoda zdravstva.

Suprotno od organizacione strukture u Federaciji Bosne i Hercegovine, zdravstveni sistem u Republici Srpskoj je centralizovan, a ključna ovlašćenja poseduju Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, Institut za javno zdravstvo i Fond zdravstvenog osiguranja. Centralnu instituciju sistema predstavlja Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite. Ono koordinira aktivnosti u zdravstvu, bavi se kreiranjem poslovne politike i razvojne strategije, planira i koordinira rad mreže zdravstvenih ustanova, itd. Pored Ministarstva u okviru sistema deluju i druge institucije kao što su Institut za zaštitu zdravlja Republike Srpske (vrši istraživanja i obrazovanje u polju javnog zdravstva, promocije zdravlja i praćenja zdravstvenog stanja stanovništva), Fond zdravstvenog osiguranja Republike Srpske, kao i brojne zdravstvene ustanove koje pružaju usluge primarne, sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite. U registar zdravstvenih ustanova Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske trenutno su upisane 364 registrovane zdravstvene ustanove (Martić, Đukić, 2017, 7).

Kada je reč o finansiranju zdravstvene zaštite u Republici Srpskoj, poput Federacije Bosne i Hercegovine, doprinosi za zdravstveno osiguranje predstavljaju osnovni izvor prihoda Fonda, što podrazumeva doprinose za zdravstveno osiguranje iz plate, doprinose za zdravstveno osiguranje koje plaćaju korisnici penzija, doprinose poljoprivrednika, za nezaposlene i druge kategorije.

Prema Statutu Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i Zakonom o zdravstvenom osiguranju Brčko distrikta, implementaciju zakona i propisa nadležnih tela institucija Bosne i Hercegovine i Distrikta iz oblasti zdravstva i ostalih usluga su pod nadzorom i uputstvima gradonačelnika. U skladu s tim deluje Odeljenje za zdravstvo koje obavlja

stručne, administrativne i ostale dužnosti iz nadležnosti Vlade, a koje se odnose na zdravstveni sektor te oblasti.

Zdravstvena zaštita je organizovana u okviru niza zdravstvenih ustanova koje pružaju primarni, sekundarni i delimično tercijarni nivo usluga korisnicima. Finansiranje zdravstvene zaštite u Brčko distriktu vrši se preko Fonda zdravstvenog osiguranja, kao i u entitetima, prevashodno iz doprinosa koji se uplaćuju za zaposlene, nezaposlene, penzionere, samozaposlene, poljoprivrednike, itd. Skupština Brčko distrikta na predlog Fonda zdravstvenog osiguranja donosi Odluku o osnovici i stopi doprinosa za zdravstveno osiguranje.

U oba entiteta zakoni o zdravstvenom osiguranju identifikuju osobe koje su obavezne da uplaćuju doprinose i koje pripadaju grupi obavezno osiguranih lica. Osiguranici su razvrstani u više kategorija zavisno od toga na čije ime se uplaćuje doprinos za zdravstveno osiguranje i koji nivo osiguranja je pokriven. Prema tome, pored osoba koje uplaćuju zdravstveno osiguranje na svoje ime i koje su direktno osigurana, postoji i kategorija lica koja su osigurana iako se na njihovo ime ne uplaćuje osiguranje (članovi porodice osiguranika), lica koja su osigurana samo za slučaj profesionalne bolesti i povrede na radu i strani državljani koji su osigurani po osnovu potpisanih međudržavnih sporazuma. Državljanima Bosne i Hercegovine pravo na zdravstvenu zaštitu dokazuju overenom zdravstvenom knjižicom. Nezaposlene osobe pravo na zdravstveno osiguranje ostvaruju prijavom na biroe / zavode za zapošljavanje.

Bez obzira na to što je procenat stanovništva koji je pokriven zdravstvenim osiguranjem relativno visok, način na koji se realizuje pravo na javno dostupne zdravstvene usluge svakako dovodi do toga da određene grupe nemaju pristup sistemu zaštite, pa samim tim dolazi i do diskriminacije. U stvarnosti više od 15 odsto stanovništva u Bosni i Hercegovini je izvan sistema javne zdravstvene zaštite i nije u sistemu zdravstvenog osiguranja. Procenat stanovništva u sistemu javnog zdravstvenog osiguranja je niži u Republici Srpskoj (oko 70 odsto) u poređenju sa Federacijom Bosne i Hercegovine (oko 86 odsto). Razlozi se mogu naći u nešto većem procentu poljoprivrednog stanovništva, a koje često nije involvirano u sistem javne zdravstvene zaštite po osnovu uplate obaveznih doprinosa (Federalno ministarstvo zdravstva, 2018, 21).

Kada se razmatra pomenuta struktura potrošnje prema nameni, onda je primetno da najveći deo izdvajanja ide za usluge lečenja (više od 50 odsto), zatim za medicinska sredstva za vanbolničke pacijente (većim delom se finansira iz privatnih sredstava), pomoćne usluge zdravstvene zaštite, itd.

Sistem javnog zdravstva u Bosni i Hercegovini sa trenutnim modelom finansiranja očigledno nije kadar da uhvati korak sa potrebama, očekivanjima i navikama stanovništva u pogledu zdravstvenih usluga. Činjenica je da već duži period rastu očekivanja stanovništva, tražnja i potrebe za zdravstvenim uslugama takođe, uglavnom zbog toga što je briga o zdravlju predstavlja jedan od najvrednijih i najznačajnijih oblika lične potrošnje.

Taj trend postoji i u Bosni i Hercegovini, a nikako se ne sme zanemariti ni kontinuiran razvoj medicinske tehnologije koji takođe razvija nove potrebe za zdravstvenim uslugama. Kada je reč o navikama, onda se pre svega misli na nasleđe iz ranijeg sistema kada je definisan veoma širok spektar usluga u zdravstvu, javno dostupnih, koji ni do danas nije značajnije umanjen. Primera radi, u SFRJ su stanovništvu bile dostupne sve usluge iz oblasti primarne zdravstvene zaštite, veliki broj specijalističko-konsultativnih dijagnostičkih usluga, bolnička lečenja u zemlji i inostranstvu, boravak u banjskim lečilištima, bolovanja i niz drugih zdravstvenih usluga čiji broj nije bio ograničen.

Bitna je i činjenica da finansiranje javnog sistema zdravstvene zaštite u Federaciji

Bosne i Hercegovine ne podleže jedinstvenoj regulativi, već se razlikuje po kantonima. Jedinstveno je uređen samo obračun osnovice i stopa doprinosa za zaposlene kod poslodavca (12,5 odsto na teret zaposlenih i 4 odsto na teret poslodavca), dok je osnovica i stopa doprinosa za ostale kategorije stanovništva definisana različito na osnovu odluka kantonalnih skupština. Prema tome, kantonalni zavodi zdravstvenog osiguranja su u različitom finansijskom položaju (u zavisnosti od broja zaposlenih i prosečne bruto plate), što ima neposredan uticaj na obim i kategorije prava koja se nude osiguranicima (Federalni Zavod za programiranje razvoja BiH, 2018, 24).

Ovakvo postavljen sistem finansiranja zdravstvene zaštite po kantonima, koji se uglavnom zasniva na sredstvima koja su uplaćena na osnovu doprinosa za zaposlene kod poslodavca, stimuliše nejednakost prilikom realizacije prava osiguranika koja je uslovljena ekonomskom pozicijom kantona i mesta prebivališta osiguranika. U kantonima u kojima egzistira manji broj zaposlenih sa nižim primanjima, svakako je niži obuhvat zdravstvenim osiguranjem i manja su izdvajanja za javne zdravstvene usluge po osiguraniku. Na drugoj strani, građani koji prebivalište imaju u „siromašnijim“ kantonima imaju identične potrebe za zdravstvenim osiguranjem kao i oni koji žive u „bogatijima“.

Crna Gora

Država je u Crnoj Gori osnivač dominantnog broja zdravstvenih ustanova u kojima je obezbeđena zdravstvena zaštita stanovništva. Zdravstvena zaštita se pruža u zdravstvenim ustanovama koje su deo mreže državnih zdravstvenih ustanova i ustanovama koje su vlasništvo privatnih lica. Mreža zdravstvenih ustanova uspostavljena je tako da se stanovništvu obezbedi zdravstvena zaštita u skladu sa potrebama i mogućnostima zdravstvenog sistema, a prema principima solidarnosti, dostupnosti i jednakosti prilikom ostvarivanja zdravstvene zaštite.

Zdravstvena zaštita prostire se na tri nivoa. Osnovni, odnosno prvi nivo primarne zdravstvene zaštite treba da podmiri između 80 i 85 procenata potreba stanovništva za zdravstvenom zaštitom. Osnovni element primarne zdravstvene zaštite predstavlja izabrani lekar u ambulanti ili timovi izabranih lekara. Sekundarna zdravstvena zaštita je organizovana u vidu mreže specijalističkih ambulanti i bolničkih odeljenja, kao i tercijarni nivo zdravstvene zaštite uz razvijanje subspecijalističkih ambulanti.

Primarna zdravstvena zaštita predstavlja prioritet prilikom razvoja zdravstvenog sistema, a ona pokriva promovisanje zdravih stilova života i preventivnu zdravstvenu zaštitu. Organizaciono, dom zdravlja predstavlja ustanovu koja je uz pomoć sistema izabranog lekara, ili timova izabranih lekara i centara i jedinica za pružanje podrške izabranim lekarima osnovni element primarne zdravstvene zaštite.

Za sprovođenje zdravstvene politike u segmentu zdravstvenog osiguranja odgovornost snosi Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore, a za implementaciju farmaceutske politike od strane države osnovana je Agencija za lekove i medicinska sredstva.

Finansiranje zdravstvene zaštite u Crnoj Gori temelji se na principima socijalnog zdravstvenog osiguranja, koje se finansira iz doprinosa prema kategorijama koje su definisane zakonom. Prema najnovijim dostupnim podacima više od 95 odsto stanovništva obuhvaćeno je ovim osiguranjem. Sredstva koja nedostaju za funkcionisanje zdravstvenog sistema i potrebe zdravstvene zaštite obezbeđuju se iz budžeta države. Ova sredstva se odnose na isplatu zarada zaposlenih u javnim zdravstvenim ustanovama, kao i za finansiranje delatnosti MZ, što implicira na mešoviti sistem finansiranja, a naročito ukoliko se ima u vidu, da su aktuelna zakonska rešenja (Zakon o budžetu, sistem trezora) primerenija sistemu budžetskog finansiranja zdravstvene zaštite nego sistemu osiguranja.

Minimalna dodatna sredstva za finansiranje zdravstvene zaštite u Crnoj Gori dolaze iz ličnog učešća korisnika zdravstvene zaštite (participacija), sredstava drugih plaćanja i sredstava iz donacija.

Opšte je poznato je da principi obaveznosti i solidarnosti u zdravstvenom osiguranju donose stanovništvu pojedina prava na zdravstvenu zaštitu i novčane nadoknade u skladu sa zakonom, ali je njihova realizacija tesno povezana sa obavezom plaćanja doprinosa proporcionalno sa finansijskim mogućnostima. Putem obaveznog zdravstvenog osiguranja osiguranim licima obezbeđuje se pravo na korišćenje zdravstvene zaštite. Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore (FZO) je institucija u kojoj se realizuju prava iz zdravstvenog osiguranja i obezbeđuju sredstva za prava iz zdravstvene zaštite. Prihode obaveznog zdravstvenog osiguranja predstavljaju: doprinosi za obavezno zdravstveno osiguranje, donacije, prihodi po konvencijama, prihodi od naknade štete, prihodi od kamata, dividende, rente i prihodi iz drugih izvora u skladu sa zakonom.

Plaćanje zdravstvene zaštite ostvaruje se preko ugovora sa davaocima, odnosno plaćanjem planova rada zdravstvenih ustanova a prema visini sredstava koja je planirana predračunom sredstava FZO. Plan rada se sastoji od broja i vrste zdravstvenih usluga kao i broja i strukture zaposlenih. Za realizaciju plana rada pružaoc zdravstvenih usluga dostavlja izveštaje (fakture) o pruženim zdravstvenim uslugama prema propisima FZO kojima se uređuje fakturisanje zdravstvenih usluga.

Iako su reformski procesi u toku duže od 10 godina, sistem zdravstva još uvek je suočen sa velikim brojem problema, prvenstveno u pogledu optimizacije mreže zdravstvenih ustanova i decentralizacije u upravljanju, pa do racionalnog finansiranja ionako skupog sistema zdravstvene zaštite. Osnovni problemi koji su u vezi sa organizacijom i funkcionisanjem sistema zdravstva uslovljeni su nizom faktora koji su povezani sa tehničkim (kadar, oprema, prostor) i tehnološkim performansama sistema (veština i znanja pružaoca zdravstvene zaštite, standardizovane procedure), permanentnim unapređenjem zakonske regulative, upravljanjem sistemom zdravstvene zaštite na različitim nivoima (menadžment, liderstvo, zastupanje za zdravlje), saradnjom zdravstvenog i drugih sektora (socijalno staranje, obrazovanje, održivi razvoj, turizam, ekonomija, pravda, itd.) i prilagodljivost zdravstvenog sistema na promene (upravljanje promenama).

Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore se finansira preko doprinosa za obavezno zdravstveno osiguranje. Punjenje fonda najvećim delom se realizuje preko doprinosa za zdravstveno osiguranje lica koja su zaposlena u privredi i vanprivredi (realnom i javnom sektoru). Pored prihoda od doprinosa, znatan deo prihoda (oko 20 odsto) ostvaruje se preko opštih prihoda iz Budžeta putem kojih se pokrivaju troškovi zdravstvene zaštite nezaposlenih osoba koja ne dobijaju novčanu nadoknadu, izbeglica, kao i sredstva koja nedostaju za finansiranje zdravstvene delatnosti zbog nižeg nivoa realizovanih prihoda nastalog smanjenjem stope doprinosa. Kada je reč o privatnim sredstvima, u sistemu zdravstva učestvuju samo sredstva od participacije koja podrazumeva učešće osiguranih lica u rashodima koji nastaju korišćenjem zdravstvene zaštite. Ova sredstva čine manje od 1 odsto ukupnih rashoda za zdravstvenu zaštitu (Ministarstvo zdravlja Crne Gore, 2018, 17).

Metod plaćanja zdravstvenih ustanova ima oblik budžetskog finansiranja po stavkama. Fond, na osnovu Odluke o rasporedu sredstava Fonda za tekuću godinu, opredeljuje sredstva zdravstvenim ustanovama namenski za zarade, materijalne troškove, lekove i medicinska sredstva, kapitalne izdatke i dr. Zdravstvene ustanove unapred znaju mesečni iznos sredstava koje će im Fond preneti i vrše plaćanje u okviru raspoloživih finansijskih sredstava, a zbog nedovoljno sredstava za pokriće svih potreba,

iskazuju neizmirene obaveze. U Crnoj Gori ne postoji posebna stopa doprinosa za povrede na radu i profesionalne bolesti kao što to u nekim drugim zemljama Evrope gde poslodavci uplaćuju posebne stope doprinosa za osiguranje zaposlenih od povreda na radu i profesionalnih bolesti. Ti prihodi služe za finansiranje zdravstvene zaštite osoba koja dožive povrede ili obole od profesionalne bolesti. Ova vrsta prihoda se razlikuje i uslovljena je iznosom izdataka za rizike. Implementacija pomenute stope doprinosa svakako predstavlja jedan od potencijalnih izvora dodatnih sredstava.

Makedonija

U Makedoniji postoje dva tipa zdravstvenog osiguranja prema Zakonu o zdravstvenom osiguranju: obavezno i dobrovoljno osiguranje za neke oblike zdravstvene zaštite. Za sve državljane Makedonije uspostavljeno je obavezno zdravstveno osiguranje u cilju obezbeđenja socijalne i zdravstvene zaštite i ostvarivanja određenih prava u slučaju bolesti ili povrede i drugih prava iz zdravstvene zaštite utvrđenih Zakonom o zdravstvenom osiguranju.

Obavezno zdravstveno osiguranje zasniva se na principima obaveze i univerzalne pokrivenosti, solidarnosti, jednakosti i efikasnog korišćenja finansijskih sredstava u skladu sa zakonom. To znači da svako osigurano lice može koristiti zdravstvene usluge (osnovne koje su pokrivenne obaveznim zdravstvenim osiguranjem) i zdravstveno osiguranje u neograničenom iznosu kada je to potrebno. S druge strane, postoji obaveza prema svim zaposlenima i drugim nosiocima osiguranja za kontinuirano plaćanje doprinosa za zdravstveno osiguranje. Stopa doprinosa je ista za sve zaposlene, bez obzira na visinu plate ili prihoda, ili učestalost i iznos zdravstvenih usluga koje se koriste na računu zdravstvenog osiguranja. Principi solidarnosti i pravednosti su obavezni.

Neke posebne rizike i usluge, koje nisu obuhvaćene obaveznim zdravstvenim osiguranjem, treba da obezbede poslodavci određenih grupa radnika. Uključuje preventivne mere i korišćenje zdravstvene zaštite u slučaju povrede na radu i profesionalnih oboljenja osiguranika po osnovu zapošljavanja, zbog povećanog rizika na radu (Donev, Gudeva Nikolovska, 2018, 177).

Dobrovoljno zdravstveno osiguranje uvedeno je za zdravstvene usluge koje nisu obuhvaćene obaveznim zdravstvenim osiguranjem. Obuhvata korišćenje nekih specifičnih zdravstvenih usluga, kao i usluge na višem nivou standarda ili udobnosti od onih koje nudi obavezno zdravstveno osiguranje, u skladu sa sporazumima i normama koje odredi agencija / kompanija koja pruža dobrovoljno osiguranje. Dobrovoljno zdravstveno osiguranje je dodatno osiguranje, dozvoljeno samo za osiguranike u okviru obaveznog zdravstvenog osiguranja. Međutim, zbog nezainteresovanosti građana za ostvarivanje prava dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja, kao i zbog širokog spektra prava obaveznog zdravstvenog osiguranja, dobrovoljno zdravstveno osiguranje još nije sprovedeno u praksi.

Zakon o zdravstvenom osiguranju promovise različite modalitete kako bi osoba postala član obaveznog zdravstvenog osiguranja koje nudi Fond za zdravstveno osiguranje (FZO). Gotovo svi građani (više od 80 odsto ukupnog stanovništva) Makedonije osigurani su sistemom obaveznog zdravstvenog osiguranja, u različitim modalitetima:

- na osnovu zaposlenja - zaposleni pojedinci (radnici), pojedinci koji rade u privatnom sektoru i pojedinci koji obavljaju agrarne aktivnosti (poljoprivrednici),
- na osnovu svojih prava na odlazak u penziju - penzije, invalidske i porodične penzije, kao i penzije i invalidske rente od stranih osiguranika i
- na drugim osnovama - nezaposlena lica koja su registrovana od strane Zavoda

za zapošljavanje, korisnici osnovnih socijalnih usluga, osobe sa invaliditetom (vojnici i civili), članovi porodica osiguranika koji služe u Vojsci Makedonije, lica koja su u zatvoru ili osuđeni na druge kaznene mere, lica u verskim zajednicama (monasi, monahinje), itd. (Donev, Gudeva Nikolovska, 2018, 178).

Građani koji nisu uključeni ni u jednu od navedenih grupa mogu dobrovoljno da dobiju obavezno zdravstveno osiguranje za sebe i za svoje članove porodice plaćanjem doprinosa za zdravstveno osiguranje u skladu sa zakonom.

Obavezno zdravstveno osiguranje, osim pokrivanja aktivnog osiguranika (nosioca osiguranja), pokriva i članove njegove uže porodice: bračni drug i deca do 18 godina starosti, odnosno do 26 godina starosti ako su studenti uključeni u redovno obrazovanje.

Fond zdravstvenog osiguranja osigurava pravo na zdravstvenu zaštitu, kao i pravo na bolovanje i druge novčane naknade osiguraniku. Obavezno zdravstveno osiguranje, po principu solidarnosti kao ključnog elementa za pružanje zdravstvenih naknada, osiguranicima pruža osnovna prava i beneficije zdravstvene zaštite ili osnovni paket zdravstvenih usluga.

Usluge zdravstvenog sistema i određene šire javno zdravstvene aktivnosti finansiraju se iz doprinosa mesečnih zarada zaposlenih u javnom i privatnom sektoru i doprinosa iz opštih budžetskih prihoda, spoljne pomoći i ograničenog nametanja korisničkih naknada. Najveći deo prihoda (oko 95 odsto) prikuplja se iz doprinosa za obavezno zdravstveno osiguranje u skladu sa utvrđenim stopama. Oko 59,4 odsto prihoda domaćeg zdravstvenog sektora, izvedeno je direktno ili indirektno iz doprinosa pojedinca Fondu za zdravstveno osiguranje, a ostatak, oko 35 odsto, iz transfera iz drugih državnih agencija kao što su Penzijski fond i Institut za zapošljavanje. Direktni doprinosi od zaposlenih u javnom i privatnom sektoru (sve osobe koje se bave različitim oblicima društveno organizovanog ili ličnog rada) bile su jednake 8,6 odsto mesečne plate do juna 2011. godine, kada je stopa doprinosa formalno povećana na 9,2 odsto zbog promena u osnovu i načinu obračuna doprinosa za zdravstveno osiguranje. U stvari, ova promena je izazvana smanjenjem poreza na dohodak fizičkih lica (kao deo bruto zarada) sa 23 na 15 odsto, što znači da je stvarni doprinos za zdravstveno osiguranje po stopi od 8,6 odsto i poreza na dohodak fizičkih lica 23 odsto približno jednako doprinosu po stopi od 9,2 odsto i porezu na lični dohodak od 15 odsto u bruto zaradama i naknadama za vreme bolovanja. Iz izvora (poslodavca) su uskraćivani doprinosi za direktnu isplatu u Fondu zdravstvenog osiguranja (Lazarevik, 2018, 38).

Određeni procenat novca od doprinosa na plate prenosi se u Fond za zdravstveno osiguranje penzionera, invalidnih i kvalifikovanih nezaposlenih lica. Za korisnike penzija, stopa doprinosa (14,69 odsto primenjuje se na neto isplatu penzija, dok se za nezaposlene i primaocce socijalne pomoći stopa doprinosa od 8,6 odsto primenjuje na 65 odsto prosečne neto plate u zemlji. Ova sredstva se prebacuju u Fond zdravstvenog osiguranja od strane Fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, Fonda za zapošljavanje i Ministarstva rada i socijalne politike. Oko 35,2 odsto domaćih zdravstvenih prihoda u 2017. godini preneto je iz Fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje i iz Fonda za zapošljavanje. Poljoprivrednici moraju doprinositi 9,2 odsto prihoda. Za građane sa privatnim preduzećem i njihovim zaposlenima stopa iznosi 9,2 odsto bruto zarađene plate i nadoknade. Dodatni doprinosi za zdravstveno osiguranje u slučaju povrede na radu i profesionalne bolesti, za zaposlene u javnom i privatnom sektoru koji su izloženi povećanom riziku od povreda na radu i profesionalnih bolesti, utvrđuju se po stopi od 0,5 odsto od bruto zarade plate i nadoknade (Lazarevik, 2018, 41).

Zdravstvene organizacije i FZZ obavezni su da planiraju potrebna sredstva

za pružanje zdravstvenih usluga i ostvarivanje naknada za zdravstvenu zaštitu osiguranicima koji dolaze iz obaveznog zdravstvenog osiguranja. Svake godine, FZO priprema plan i program zdravstvenih usluga koje će se finansirati iz obaveznog zdravstvenog osiguranja. Štaviše, utvrđuje kriterijume, opštim aktom koji je odobrio ministar zdravlja, za ugovaranje sa zdravstvenim organizacijama i načinima plaćanja za pružaoce zdravstvenih usluga.

Obavezno zdravstveno osiguranje glavni je izvor prihoda zdravstvene zaštite. Prihodi FZO-a koriste se za finansiranje programa za koje je FZO odgovoran i za finansiranje vladinog dela troškova zdravstvenog osiguranja za one koji su dodatno upisani u program, koji nisu osiguranici Fonda i troškovi zdravstvene zaštite za njih su pokriveni iz državnog budžeta. Direktni doprinosi poslodavaca i radnika za zdravstveno osiguranje bili su 59,4 odsto od ukupnih prihoda Fonda u 2017. godini.

Pored toga, njihovi doprinosi za penziju i nezaposlene uključuju komponente koje se koriste za zdravstveno osiguranje za penzionere, nezaposlene, invalide ili primaocce socijalnih davanja. Ovi iznosi, koji su iznosili oko 36,1 odsto prihoda FZO, isplaćuju se iz državnih fondova za penzije, nezaposlenost i druge socijalne programe. Prihodi Fonda iz opšteg budžeta u 2017. godini iznosili su 0,4 odsto. Ministarstvo finansija utvrđuje budžete za vertikalne programe Ministarstva zdravlja i ispituje i odobrava budžet za Fond zdravstvenog osiguranja (Lazarevik, 2018, 45).

Srbija

Sistem zdravstvene zaštite u Srbiji organizovan je tako da je u mogućnosti da obezbedi najviši stepen dostupnosti prema svim zdravstvenim uslugama za kompletno stanovništvo. Osiguranjem su pokrivena sve zaposlene osobe, penzioneri, samozaposleni i zemljoradnici koji vrše uplatu doprinosa. Pored toga, državni budžet ima mehanizme za obezbeđivanje sredstava za zdravstveno osiguranje i za nezaposlena lica, interno raseljene osobe i izbeglice. Poseban sistem pokrivenosti zdravstvenim osiguranjem implementira se na vojsku, civile u vojsci i vojne penzionere, članove njihovih porodica i izdržavana lica.

Sistem zdravstvenog osiguranja Srbije je utemeljen na obaveznom zdravstvenom osiguranju kao i u ostalim postsocijalističkim državama. Sve do 2005. godine obavezno zdravstveno osiguranje je predstavljalo jedinu moguću formu osiguranja. Situacija u zemlji, a potom i pojava privatnih zdravstvenih ustanova, ekonomska kriza i drugi problemi uslovlili su osnivanje privatnih osiguravajućih društava.

Usvajanjem Zakona o zdravstvenom osiguranju iz 2005. godine i donošenjem Uredbe o dobrovoljnom zdravstvenom osiguranju stvoren je osnov za nastanak dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja. Ovom uredbom je omogućeno osnivanje, organizovanje i razvoj dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja po ugledu na države EU. Svrha uvođenja ovakvog modela osiguranja je obezbeđivanje boljih uslova za pacijente kao i stvaranje dodatnih izvora finansiranja zdravstvene zaštite.

Dobrovoljno zdravstveno osiguranje se u Srbiji zasniva istovremeno na tri modela, odnosno, funkcioniše kao paralelno, dodatno i privatno.

Vrstu osiguranja koje služi za servisiranje troškova nastalih u situaciji kada osigurano lice ostvaruje zdravstvenu zaštitu koju pokriva fond za zdravstveno osiguranje ali su, u tom slučaju, način i postupak različiti od načina i postupka realizacije prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja a koji je uređen zakonom o zdravstvenom osiguranju i pratećim propisima koji uređuju implementaciju pomenutog zakona (Uredba o dobrovoljnom zdravstvenom osiguranju, Sl. glasnik RS br. 108/08, 49/09).

Dodatno zdravstveno osiguranje postoji radi pokrivanja troškova proizašlih iz korišćenja usluga u zdravstvenoj zaštiti, lekova, medicinsko-tehničkih pomagala

i implantata, odnosno novčanih nadoknada, a koje nisu podrazumevane pravima iz obaveznog zdravstvenog osiguranja ili osiguranja radi obezbeđenja većeg sadržaja, obima i standarda prava, kao i sumu za novčane nadoknade koje su obuhvaćene obaveznim zdravstvenim osiguranjem.

Privatno zdravstveno osiguranje podrazumeva osiguranje osoba koje nisu uživaoci prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja. Takođe obuhvata osiguranje osoba koja nisu pokrivena obaveznim zdravstvenim osiguranjem, radi pokrivanja troškova za vrstu, sadržaj, obim i standard prava koja se definišu ugovorom sa pružaocem osiguranja.

Delatnost dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja u Srbiji mogu da obavljaju osiguravajuća društva i RFZO (samo paralelno i dodatno).

Obavezno zdravstveno osiguranje predstavlja zdravstveno osiguranje kojim se zaposlenima i drugim građanima obuhvaćenim obaveznim zdravstvenim osiguranjem obezbeđuju pravo na zdravstvenu zaštitu i pravo na novčane naknade za slučajevne utvrđene zakonom (Zakon o osiguranju, Sl. glasnik RS br. 139/2017). Obavezno zdravstveno osiguranje funkcioniše prema načelu solidarnosti i uzajamnosti, kao i prema drugim načelima, definisanim ovim zakonom.

Republički fond ima obavezu da osigurane osobe upozna sa postojanjem osnova za realizovanje prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja u skladu sa načelom kojim se štite prava osiguranih lica i štiti javni interes. Takođe ih upoznaje sa obavezama koje osigurana osoba ima kako bi ostvarila svoja prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja.

Mere i aktivnosti koje su neophodne za finansiranje prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja u skladu sa načelom kojim se štite prava osiguranih lica i štiti javni interes ostvaruje se na sledeći način. Finansijska sredstva koja se akumuliraju putem uplate doprinosa za obavezno zdravstveno osiguranje slede osigurano lice u skladu sa mestom realizovanja prava. Praćenje modernih trendova u domenu obaveznog zdravstvenog osiguranja i implementacija mera i aktivnosti kojima se prema razvoju sistema zdravstvenog osiguranja multiplikuju sposobnosti za povoljnije realizovanje prava koja proističu iz obaveznog zdravstvenog osiguranja za svakog osiguranika ostvaruje se primenom načela neprestanog unapređivanja kvaliteta obaveznog zdravstvenog osiguranja.

Postoje tri nivoa organizacije mreže zdravstvenih ustanova u državnom vlasništvu. To su primarne, sekundarne i tercijarne zdravstvene ustanove. Primarna zdravstvena zaštita odvija se u 158 domova zdravlja i zdravstvenim ambulantama. U Srbiji je obezbeđivanje primarne zdravstvene zaštite u velikoj meri decentralizovano. Pored izabranog lekara opšte prakse, postoje i pedijatri, ginekolozi i stomatolozi. Ipak, postoji veoma visok nivo prosljeđivanja pacijenata na viši nivo zdravstvene zaštite. Čak trećina pacijenata se upućuje na sekundarni nivo.

U okviru primarne zdravstvene zaštite pored domova zdravlja, postoje i zavodi. Zavodi su zdravstvene ustanove koje vrše zdravstvenu delatnost na primarnom nivou i sprovode zaštitu zdravlja određenih grupa pacijenata.

U okviru sekundarne i tercijarne zaštite postoje opšte bolnice, instituti ili specijalizovane bolnice, i univerzitetske bolnice. Zaštita zdravlja u bolnicama jeste neodvojivi segment sistema zdravstvene zaštite. Bolnica treba da omogući da omogući stacionarno lečenje bolesnih i povređenih osoba, i to je njena najvažnija uloga. Takođe u okviru bolnice treba da se organizuje specijalistička služba, i treba da participira prilikom sprovođenja preventivnih mera u okviru svoje delatnosti.

U Srbiji finansiranje zdravstvene zaštite je kombinacija dva modela. U biti, finansiranje sistema zdravstvene zaštite temelji se na obaveznom zdravstvenom osiguranju koje sredstva prikuplja putem doprinosa (stopa 10,3 odsto), što je osnov

Bizmarkovog modela. Na drugoj strani, finansiranje za osobe koje nisu obuhvaćene obaveznim zdravstvenim osiguranjem (neosigurane osobe, emigranti i nezbrinuta lica) se vrši iz budžeta Republike.

U Srbiji je finansiranje zdravstvene zaštite okarakterisano isključivo javnim izvorima finansiranja. Finansiranje se u najvećoj meri, delom realizuje sredstvima iz budžeta Republike Srbije i delom sredstvima koja se obezbeđuju iz doprinosa.

Izvore finansiranja pored javnog sektora (RFZO, budžet Republike, budžeti lokalnih samouprava, budžet Ministarstva odbrane) sačinjavaju i:

- privatni sektor
- sektor gde se finansijska sredstva obezbeđuju od stranih donatora

Kada je reč o privatnom finansiranju, ono u najvećoj meri proističe "iz džepa" (out of pocket), što se dopunjava određenim brojem većih kompanija koje poseduju zdravstvene ustanove za lečenje profesionalnih bolesti. Pojedina preduzeća obezbeđuju i usluge primarne zaštite.

Republički fond za zdravstveno osiguranje predstavlja najznačajniji izvor finansiranja sistema zdravstvene zaštite u Srbiji.

Indikatori efikasnosti sistema finansiranja zdravstvene zaštite u zemljama Zapadnog Balkana

Bruto domaći proizvod

Ekonomski razvoj obično se shvata kao proces koji obezbeđuje opšte poboljšanje ekonomske, političke i društvene dobrobiti građana zemlje. Na Zapadnom Balkanu rekord ekonomskog razvoja u poslednjoj četvrtini prošlog veka bio je prilično razočaravajući.

Loš ekonomski razvoj Zapadnog Balkana može se delimično objasniti nesretnim događajima devedesetih godina prošlog veka - raspadom političke i ekonomske unije, višestrukim vojnim sukobima, međunarodnim sankcijama i drugim nepovoljnim spoljnim događajima - koji su takođe u velikoj meri odgovorni za visoku ekonomsku nestabilnost, spor napredak ekonomskih reformi vezanih za tranziciju i odloženu integraciju sa Evropskom unijom.

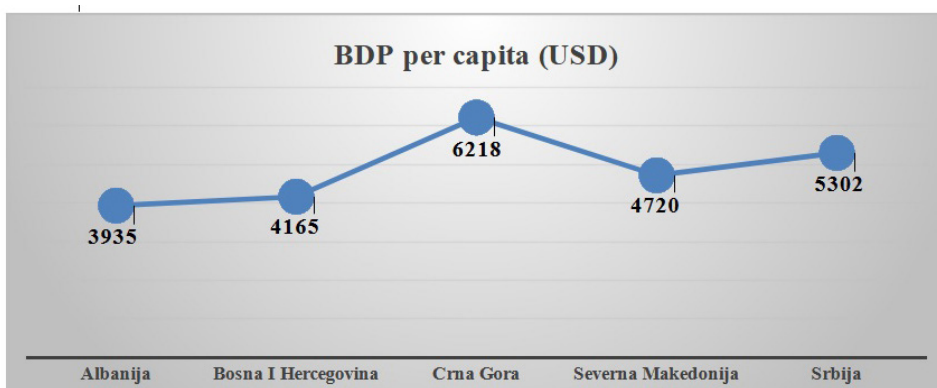
Posle teških devedesetih godina, novi milenijum kao da je obećavao poboljšane izgleda za zemlje Zapadnog Balkana. Tokom 2001-2008. godine, zemlje u regionu iskusile su brz ekonomski rast, postepenu makroekonomsku stabilizaciju, značajan priliv stranih direktnih investicija i sprovele mnoge važne ekonomske i institucionalne reforme. Novi početak u ekonomskom razvoju bio je podržan novom strategijom EU koja je olakšala ekonomsku integraciju Zapadnog Balkana povećanjem trgovine, stranim direktnim investicijama, bankarstvom i finansijskom integracijom.

Ove pozitivne trendove prekinula je globalna ekonomska kriza, koja je ozbiljno pogodila Zapadni Balkan krajem 2008. godine. Nakon toga, zemlje Zapadnog Balkana zabeležile su negativne ili mnogo niže stope rasta realnog BDP-a u odnosu na period pre krize. Tekuća ekonomska kriza dovela je na površinu mnoge strukturalne probleme Zapadnog Balkana koji su se gomilali u protekle dve decenije. Zemlje Zapadnog Balkana imale su velike spoljne neravnoteže koje su dovele do povećanja trgovinskog i tekućeg deficita i povećanja spoljnog duga. Njihova tržišta rada karakteriše izuzetno visoka stopa nezaposlenosti i niska stopa zaposlenosti.

Dodatni problem odnosi se na strukturne promene. Zapadni Balkan je postao dominantno uslužna ekonomija nakon produženog procesa deindustrijalizacije. Iako je neka deindustrijalizacija bila neizbežna u svim bivšim socijalističkim zemljama na početku tranzicije, pošto su imali preveliki industrijski sektor, na Zapadnom Balkanu taj

proces se nastavio i u 2000-im godinama. Ovo je doprinelo smanjenju udela razmenjivih dobara, u kojima dominiraju proizvođači, čime je ometan brži rast izvoza.

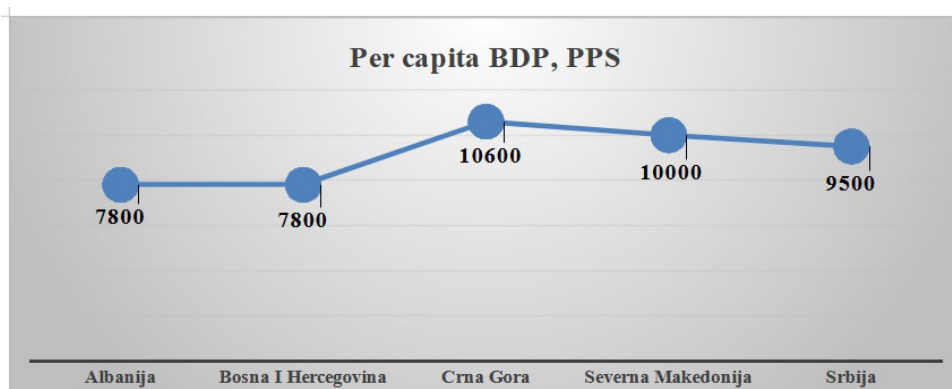
Grafikon 1. BDP po glavi stanovnika u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Bank, (2022), World development indicators, World Bank, Washington, DC, r. 8.

Udeo dodate vrednosti proizvodnje u pet zemalja Zapadnog Balkana bio je, u proseku, samo 12 posto BDP-a, dakle niži nego u mnogim zemljama Evropske unije, posebno u novim državama članicama. Struktura stranih investicija uveliko je doprinela takvim obrascima strukturalnih promena, budući da je oko dve trećine stranih direktnih investicija otišlo u netrgovinske usluge - bankarstvo, telekomunikacije, maloprodaju, nekretnine.

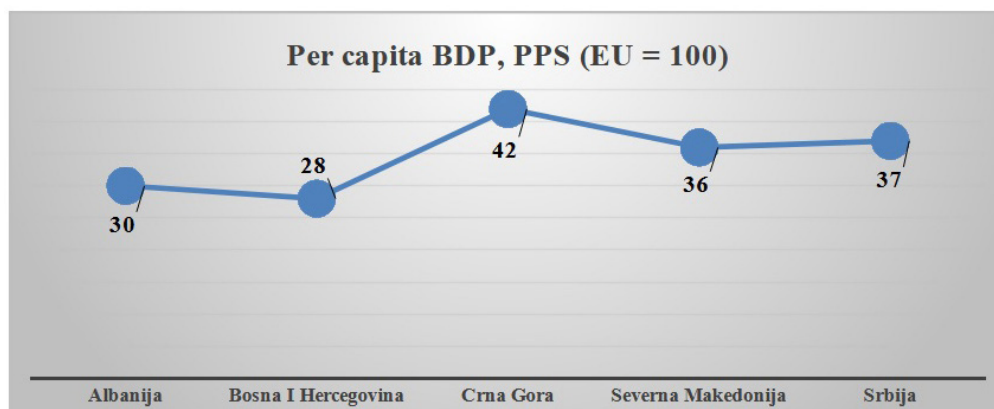
Grafikon 2. BDP po glavi stanovnika izražen u standardima kupovne moći (PPS) u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Bank, (2022), World development indicators, World Bank, Washington, DC, r. 8.

Prema evropskim standardima, nivo razvoja zemalja Zapadnog Balkana je nizak. BDP po glavi stanovnika izražen u standardima kupovne moći kretao se u rasponu od 7.800 u Albaniji i Bosni i Hercegovini i 10.600 u Crnoj Gori.

Grafikon 3. BDP po glavi stanovnika izražen u PPS, (EU = 100) u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Bank, (2022), *World development indicators*, World Bank, Washington, DC, r. 8.

U odnosu na prosek Evropske unije, BDP po glavi stanovnika kreće se između 28 i 37 u većini zemalja. Nešto više vrednosti zabeležene su u Crnoj Gori (42) i Srbiji (37). U kontekstu tako niskih nivoa BDP-a, izuzetno nepovoljna okolnost je da su neke zemlje zapadnog Balkana - Crna Gora, Srbija i Albanija - suočene i sa visokim nivoom budžetskog deficita (iznad nivoa utvrđenih kriterijumima iz Mastrihta) i visoke zaduženosti (odnos javnog duga prema BDP-u veći od 60 odsto). U ekonomskom smislu, zemlje u regionu počele su da hvataju korak sa zemljama članicama Evropske unije u poslednjoj deceniji. U smislu BDP po glavi stanovnika po paritetima kupovne moći, zemlje dosežu između 42 odsto (Crna Gora) i 28 odsto (Bosna i Hercegovina) od proseka Evropske unije. Crna Gora je već prošla ovaj nivo i od Makedonije i Srbije se može očekivati da to postignu u srednjem roku. Za ostale dve zemlje jaz je veći; oko 10 procentnih poena u slučaju Albanije i Bosne i Hercegovine. Ako ove zemlje napreduju u poređenju sa prethodnom decenijom, ovaj jaz bi se mogao zatvoriti u roku od 10 godina.

Izdvajanje za zdravstvenu zaštitu

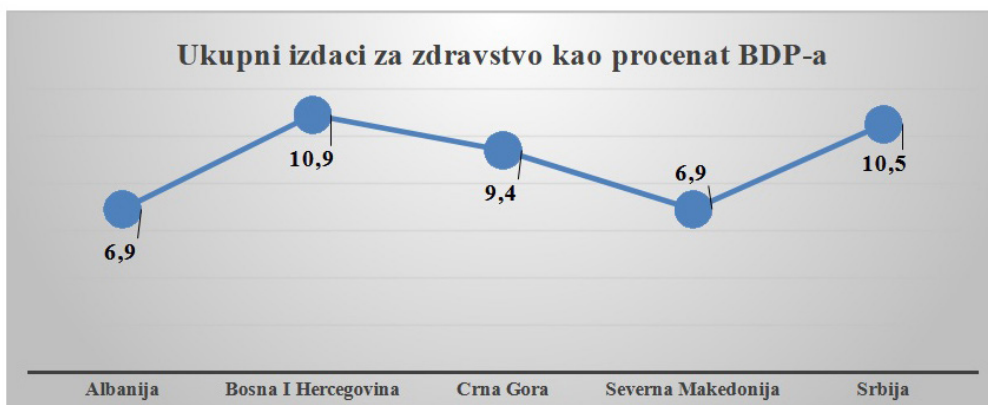
Albanija je zemlja Zapadnog Balkana čiji se zdravstveni sektor finansira kombinacijom opšteg poreza, poreza na zarade, Zavoda za obavezno zdravstveno osiguranje i izdataka za dobrovoljno zdravstveno osiguranje, isplate iz vlastitog džepa i raznih domaćih donatora. Među njima, Ministarstvo zdravlja i Zavod za zdravstveno osiguranje igraju najvažniju finansijsku ulogu. Kopani i ostali saradnici (Sopani et al.) pokazali su da je Albanija uspela da poveća svoj ekonomski razvoj, ali je zdravstveni sektor i dalje značajno nerazvijen.

Prema izveštaju koji je objavila Svetska banka, mnogi pokazatelji ukazuju da je albanska zdravstvena zaštita napredovala tokom poslednjih decenija, ali drugi izvori su pokazali da njen zdravstveni sektor nije u povoljnom položaju u odnosu na zemlje Jugoistočne Evrope (Huppi, 2016). Na osnovu Svetske zdravstvene statistike koju je objavila Svetska zdravstvena organizacija, ukupni izdaci za zdravstvo u Albaniji iznosili su 6,9 odsto ukupnog BDP-a, dok su izdaci za zdravstvo po glavi stanovnika iznosili 520 dolara, što je jedan od najnižih u regionu.

Bosna i Hercegovina se finansira iz obaveznog nacionalnog zdravstvenog osiguranja, državnog budžeta, privatnog doprinosa i donacija. Zdravstveni sistem u Bosni i Hercegovini pati od neefikasnog administrativnog upravljanja, jer se sistem suočava sa velikim brojem nepotrebnog osoblja zbog različitih socioekonomskih situacija između entiteta i kantona (Kutzin, 2016).

Štaviše, izveštaj koji je objavila SZO pokazuje da celokupna ekonomija Bosne i Hercegovine opterećuje efekte neodrživog finansijskog sistema u zdravstvenom sektoru. Statistike SZO-a pokazuju finansijsko stanje zdravstvenog sistema u Bosni i Hercegovini, gde je ukupna potrošnja na zdravstvo iznosila oko 10,9 odsto BDP-a, dok su troškovi po stanovniku iste godine iznosili 990 dolara.

Grafikon 4. Ukupni izdaci za zdravstvo kao procenat BDP-a u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Health Organization, (2021), *World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage*, WHO, Geneva.

U Makedoniji se zdravstvena zaštita finansira kombinacijom javnih i privatnih troškova. Javnim se smatra Fond zdravstvenog osiguranja koji se finansira iz poreza na zarade, penzijskog fonda, fonda za nezaposlene i iz budžeta vlade, dok se plaćanje iz džepa sastoji od većine privatnih rashoda (Kasapinov et al, 2018).

Prema izveštaju koji je objavilo Ministarstvo zdravlja, zbog nedostatka obuke potrebnih pojedinaca, finansijsko upravljanje u zdravstvenom sektoru prilično je loše. U osnovi, ovaj izveštaj je uočio odsustvo podsticaja za kontrolu finansijskog sektora u zdravstvu, a podržavaju ga i pacijenti i doktori, koji ne prijavljuju loše postupke. Kao rezultat lošeg finansijskog upravljanja u zdravstvenom sistemu, Apostolska i Tozija tvrde da će visoka plaćanja iz džepa nastaviti da se povećavaju, čime će se uvećati društvene nejednakosti između klasa ljudi u pogledu zdravstvenih usluga koje dobijaju. Ukupni rashodi u zdravstvenom sektoru u Makedoniji su iznosili 6,9 odsto BDP-a, a rashodi po glavi stanovnika u zdravstvu iznosili su 622 dolara.

Crna Gora je zemlja u kojoj se zdravstveni sektor finansira putem obaveznih zdravstvenih doprinosa, opštih vladinih fondova, plaćanja iz vlastitog džepa i donatora. Prema razvojnom planu Ministarstva zdravlja u Crnoj Gori, zemlja je iskusila pozitivne korake, ali zbog slabih socio-ekonomskih uslova u zemlji, zdravlje Crne Gore zaostaje u poređenju sa zemljama Evropske unije. Nadalje, izveštaj SZO o Svetskoj zdravstvenoj statistici pokazuje da su ukupni izdaci za zdravstvo u Crnoj Gori iznosili 9,4 odsto

ukupnog BDP-a, dok su izdaci za zdravstvo po glavi stanovnika 1242 dolara (World Health Organization, 2018).

Grafikon 5. Ukupni izdaci za zdravstvo po glavi stanovnika u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Zdravstveni sistem u Srbiji finansira se iz javnih i privatnih doprinosa. Republički fond za zdravstveno osiguranje finansira se iz obaveznih doprinosa i jedan je od ključnih izvora finansiranja zdravstvenog sektora. Zdravstvo u Srbiji takođe se finansira iz državnog budžeta i plaćanja iz džepa, koji se sastoje od skoro celokupnih privatnih izdataka i donacija. Statistike SZO-a pokazuju da je ukupna potrošnja za zdravstvo u Srbiji iznosila 10,5 odsto BDP-a, dok su troškovi po glavi stanovnika iznosili 1352 dolara.

Struktura ukupnih troškova za zdravstvenu zaštitu

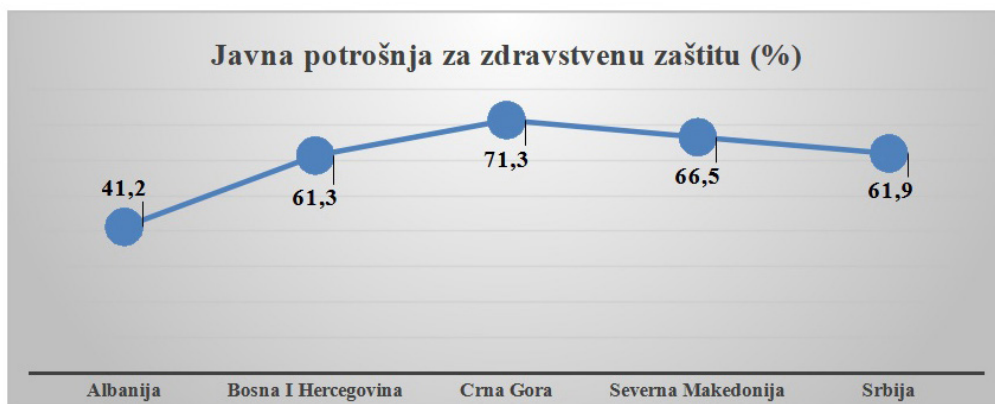
Ukupni izdaci za zdravstvo u Albaniji iznosili su 6,9 odsto ukupnog BDP-a, dok su izdaci za zdravstvo po glavi stanovnika iznosili 520 dolara, što je jedan od najnižih u regionu. Zbog niskih javnih izdataka za zdravstvenu zaštitu, izdaci iz džepa su visoki, čine 59 odsto ukupnih izdataka za zdravstvo i 99,8 odsto ukupnih privatnih izdataka. Visoki nivoi isplata iz državne kase uzrokuju ozbiljne implikacije „pravednosti, siromaštva i zdravstvenog sektora“ (Huppi, 2016). Štaviše, publikacija Svetske banke klasifikuje kvalitet zdravstvene zaštite u Albaniji kao nizak, uglavnom zato što ljudski kapital ostaje izolovan i nesposoban da se obuči za unapređenje svojih veština.

Izveštaj SZO pokazuje finansijsko stanje zdravstvenog sistema u Bosni i Hercegovini, gde je ukupna potrošnja na zdravstvo iznosila oko 10,9 odsto BDP-a, dok su troškovi po stanovniku iste godine iznosili 990 dolara. Osim toga, statistika pokazuje da privatni izdaci za zdravstvenu zaštitu čine 38,7 odsto ukupne potrošnje, a činjenica da se 100 odsto privatnih izdataka finansira iz džepa.

Prema izveštaju Ministarstva zdravlja Makedonije, zbog nedostatka obuke potrebnih pojedinaca, finansijsko upravljanje u zdravstvenom sektoru prilično je loše. Posmatrajući statistiku SZO, može se videti da su ukupni rashodi u zdravstvenom sektoru u Makedoniji iznosili 6,9 odsto BDP-a, a rashodi po glavi stanovnika u zdravstvu iznosili

su 622 dolara. Takođe je važno napomenuti da izdaci iz džepa čine 33 odsto ukupnih rashoda i 99,1 odsto privatnih troškova.

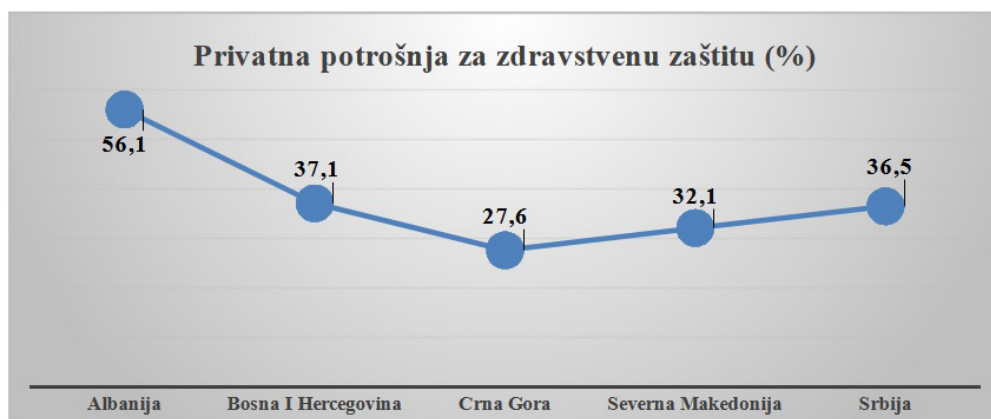
Grafikon 6. Javna potrošnja za zdravstvenu zaštitu u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Prema razvojnom planu Ministarstva zdravlja u Crnoj Gori, zemlja je iskusila pozitivne korake, ali izveštaj SZO o Svetskoj zdravstvenoj statistici pokazuje da su ukupni izdaci za zdravstvo u Crnoj Gori iznosili 9,4 odsto ukupnog BDP-a, dok su izdaci za zdravstvo po glavi stanovnika 1242 dolara (World Health Organization, 2018). Isti izveštaj dalje objašnjava da su javni rashodi samo 71,3 odsto ukupnih rashoda, a 28,3 odsto su privatni rashodi. Isplate iz vlastitog džepa uključuju 26 odsto ukupnih izdataka za zdravstvo i 91 odsto privatnih izdataka. Visoki nivoi plaćanja iz džepa su neki negativni signali da zdravstveni sistem ne funkcioniše na odgovarajući način.

Grafikon 7. Privatna potrošnja za zdravstvenu zaštitu u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Zdravstvo u Srbiji finansira se iz državnog budžeta i plaćanja iz džepa, koji se

sastoje od skoro celokupnih privatnih izdataka i donacija. Statistike SZO-a pokazuju da je ukupna potrošnja za zdravstvo u Srbiji iznosila 10,5 odsto BDP-a, dok su troškovi po glavi stanovnika iznosili 1352 dolara. Ista statistika takođe je pokazala visok nivo isplate iz džepa, naime 35 odsto su ukupni izdaci za zdravstvo i 92,2 odsto privatnih rashoda, koji čine 38,1 odsto ukupnih rashoda. Isplate iz džepa mogu lako stvoriti finansijske blokade i smanjiti upotrebu zdravstvenih preventivnih usluga zbog visokih troškova zdravstvenih usluga.

Indikatori kvaliteta zdravstvene zaštite u zemljama Zapadnog Balkana

Kvalitet i dostupnost zdravstvenih usluga najčešće se sagledava uz pomoć indikatora očekivanog trajanja života. Očekivano trajanje života pokazuje prosečan broj godina koje će doživeti lice određene starosti, pod pretpostavkom nepromenjenog mortaliteta po starosti iz godine posmatranja (godine za koju je izračunato). Ovaj pokazatelj se izračunava na bazi tablica mortaliteta.

Očekivano trajanje života, uprkos stalnom produženju, zaostaje u zemljama Zapadnog Balkana između 3 i 5 godina u odnosu na prosek Evropske unije. U Crnoj Gori je očekivano trajanje života nisko za evropske pojmove i iznosi svega 69 godina. Najviše vrednosti ovog indikatora zabeležene su u Bosni i Hercegovini.

Grafikon 8. Očekivano trajanje života u zemljama Zapadnog Balkana



Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Istraživanja Zavoda za statistiku Albanije, međutim, ukazuju na diskrepancu između podataka o očekivanom trajanju života, s jedne strane, i opšteg stanja u albanskom zdravstvu i visine stope mortaliteta odojčadi, s druge. De Brujin i ostali saradnici (De Bruijn et al, 2017, 19) procenjuju da postoje problemi sa registracijom umrlih (i dece i odraslih) i da je očekivano trajanje života u Albaniji niže (na osnovu socioekonomskih indikatora).

Opšta stopa smrtnosti je pokazatelj koji se koristi u analizi prirodnog priraštaja stanovništva. Njena visina u dužem periodu i odnos prema stopi nataliteta omogućava da se uoče osnovni trendovi prirodnog priraštaja u nekoj populaciji. Međutim, za analizu smrtnosti, iako se često navodi kao početni pokazatelj njenog nivoa, opšta stopa mortaliteta ne omogućava da sagledaju razlike u nivou smrtnosti različitih populacija.

Naime, opšta stopa mortaliteta zavisi od starosne strukture ispitivane populacije, a ne samo od intenziteta umiranja tokom života. Na taj način, populacije koje imaju veće udele starog stanovništva u ukupnom, imaće po pravilu više stope smrtnosti u odnosu na mlade populacije (kod kojih preovladava mlado stanovništvo).

Kada su pitanju zemlje Zapadnog Balkana, najvišu stopu smrtnosti (na 1000 stanovnika) ima Srbija (14), za razliku od Albanije koja beleži najmanju stopu smrtnosti (6). Ostale posmatrane zemlje regiona imaju stopu smrtnosti između 9 i 10.

Grafikon 9. Stopa smrtnosti u zemljama Zapadnog Balkana (na 1000 stanovnika)



Izvor: World Health Organization, (2021), *World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage*, WHO, Geneva.

Ljudski resursi za zdravlje osnovna su determinanta sistema zdravstvene zaštite, i to u svim oblastima (promocije, prevencije i lečenja). Najveći i najskuplji ulaz zdravstvenog sistema predstavljaju ljudski resursi, i to je resurs koji je najteže stvoriti. Neosporna je činjenica da je postojanje dovoljnog broja zdravstvenih profesionalaca, njihove kvalifikacije i uslova za njihovo dalje usavršavanje od veoma izuzetne važnosti kako bi se osigurale pravovremene i kvalitetne zdravstvene usluge stanovništvu. Nažalost, između ostalih ozbiljnih disbalansa u zdravstvenom sistemu u regionu, nedostatak medicinskog osoblja kako teritorijalno tako i stručno stvara niz problema.

Doktori su definisani kao praktikanti koji pružaju direktnu brigu pacijentima. Međutim, za neke zemlje Evropske unije (Francuska, Holandija, Slovačka), zbog nedostatka uporedivih podataka, brojke odgovaraju „profesionalno aktivnim“ doktorima, uključujući doktore koji rade u zdravstvenom sektoru kao menadžeri, predavači, istraživači, itd. Lekari su obično opšte prakse koji preuzimaju odgovornost za pružanje kontinuirane nege pojedincima i porodicama ili specijalisti kao što su pedijatri, akušeri / ginekolozi, psihijatri, medicinski specijalisti i hirurški specijalisti. Ovaj pokazatelj se meri na 10.000 stanovnika.

Grafikon 10. Broj lekara u zemljama Zapadnog Balkana (na 10000 stanovnika)



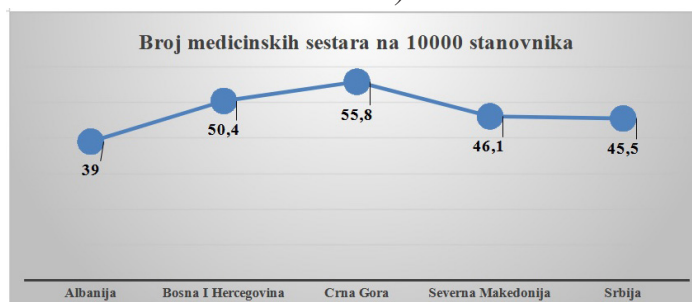
Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Broj lekara je kategorija koja nije tako često istraživana do sada pogotovo na regionalnom nivou. Ovaj podatak se smatra veoma korisnim s obzirom na mobilnost radne snage među državama u skladu sa potrebama tržišta. Rezultati pokazuju da najveći broj lekara na 10.000 stanovnika ima Makedonija (26,3), dok najmanji broj lekara od svih zemalja regiona ima Albanija (11,5). Prema broju lekara u odnosu na broj stanovnika Srbija je na nivou novih članica EU, ali je struktura angažovanja lekara neodgovarajuća - veliki broj je zaposlen u primarnoj zaštiti – domovima zdravlja. Crna Gora i Srbija imaju gotovo izjednačen broj lekara na 10.000 stanovnika.

Indikatori kvaliteta igraju važnu ulogu u inicijativama za poboljšanje kvaliteta sve dok se zasnivaju na dokazima. Zdravstvena nega smatra se kritičnim faktorom brige o pacijentima i stoga su kriterijumi koji posebno odražavaju doprinos medicinskih sestara od vitalnog značaja.

Medicinske sestre definisane su kao sve medicinske sestre koje pružaju direktne zdravstvene usluge pacijentima, uključujući i samozaposlene medicinske sestre. Međutim, za neke zemlje Evropske unije (Francuska, Irska, Italija, Holandija, Portugalija, Slovačka), zbog nedostatka uporedivih podataka, brojke odgovaraju „profesionalno aktivnim“ medicinskim sestrama, uključujući medicinske sestre koje rade u zdravstvenom sektoru kao menadžeri, predavači, istraživači, itd. Za Austriju i Grčku podaci uključuju samo medicinske sestre koje rade u bolnicama. Primalje i pomoćnici za negu (koji nisu priznati kao medicinske sestre) obično su isključeni, iako neke zemlje uključuju, babice jer se smatraju specijalistima. Ovaj pokazatelj se meri na 10.000 stanovnika.

Grafikon 11. Broj medicinskih sestara u zemljama Zapadnog Balkana (na 10000 stanovnika)



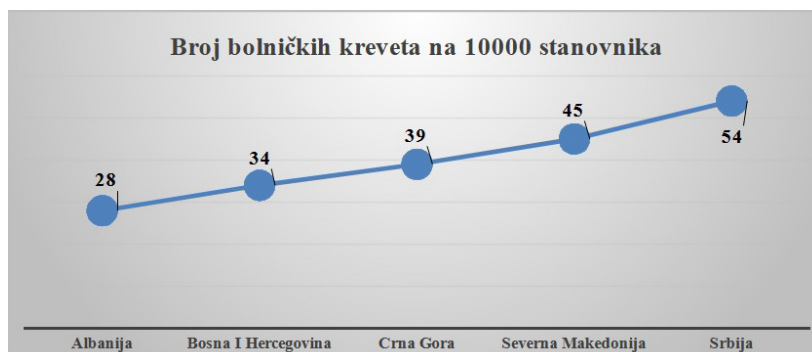
Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Na osnovu analiziranih podataka, možemo zaključiti da najviše medicinskih sestara na 10.000 stanovnika ima Crna Gora (55,8), dok najmanje sestara ima Albanija (39). Nakon Crne Gore, po brojnosti medicinskih sestara uključenih u zdravstvenu negu stanovništva nalazi se Bosna i Hercegovina (50,4), Makedonija (46,1), a zatim Srbija sa 45,5 medicinskih sestara na 10.000 stanovnika.

Kapacitet bolnica predstavlja meru raspoloživih resursa za pružanje usluga za pacijente u bolnicama u smislu broja kreveta koji su održavani, popunjeni osobljem i odmah dostupni za upotrebu. Ukupan broj bolničkih kreveta uključuju pomagala za lečenje, rehabilitacione krevete, krevete za dugotrajnu negu i druge krevete u bolnicama. Indikator je prikazan kao ukupan i za akutnu i psihijatrijsku negu. Meri se u broju kreveta na 10.000 stanovnika.

Sa izuzetkom Makedonije, sve zemlje imaju između 1 i 2 bolnice na 100.000 stanovnika u poređenju sa prosekom od 3 bolnice u Evropskoj uniji. Takođe, u poređenju sa prosekom EU, broj kreveta u bolničkim sektorima na Zapadnom Balkanu nije potpuno preteran. U stvari, broj kreveta u Albaniji i Bosni i Hercegovini skoro je upola manji nego u Evropskoj uniji. Štaviše, samo u Srbiji zdravstveni sistemi dominiraju sa nekoliko velikih bolnica sa ogromnim kapacitetom kreveta. Na drugim mestima, kapaciteti su vrlo slični Evropskoj uniji - barem na nivou celog stanovništva.

Grafikon 12. Broj bolničkih kreveta u zemljama Zapadnog Balkana (na 10000 stanovnika)



Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Ono što može biti pitanje je prikladnost raspodele tih kreveta u svim bolničkim sektorima (primarna, sekundarna i tercijarna zaštita) i širom geografskog područja zemlje. Broj kreveta u specijalizovanim objektima ne mora nužno odgovarati specifičnim medicinskim potrebama stanovništva. Veliki brojevi kreveta ne moraju biti smešteni u područjima sa najvećom populacijom, dok druge grupe stanovništva mogu imati pristup brojnim medicinskim ustanovama. U urbanim centrima, na primer, postoje neke veoma velike bolnice koje imaju veliki udeo u ukupnoj nacionalnoj dostupnosti kreveta, ali vrlo malo pristupa u ruralnim područjima. Na primer, dok je u Makedoniji u proseku 44 kreveta na 10.000 stanovnika, raspodela ovih kreveta je takva da kapacitet kreveta varira između 13 na 10.000 u Kočanima i 52 na 100.000 u Štipu.

Još jedan veliki izvor neefikasnosti u zdravstvenim sistemima je gubitak produktivnosti koji može nastati usled nedovoljne iskorišćenosti ustanova primarne zdravstvene zaštite, previše učestalog upućivanja sa nivoa primarne zdravstvene zaštite na nivo sekundarne i tercijarne zaštite, i preskakanje tretmana primarne zdravstvene zaštite. Lekari u Bosni i Hercegovini, na primer, rešavaju samo oko polovine slučajeva primarne zdravstvene zaštite i ostatak upućuju na skuplju sekundarnu i tercijarnu negu, iako takve preporuke mogu biti nepotrebne. Jedan od faktora koji tome doprinosi je mali broj jedinica primarne zdravstvene zaštite u nekim zemljama. U Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, broj jedinica primarne zdravstvene zaštite na 10.000 ljudi je samo oko 30, što je upola manje nego u zemljama Evropske unije.

Rashodi za medicinske i nemedicinske plate i dnevnice čine prilično veliki udeo u ukupnim izdacima za zdravstvo, ali se njihov udeo uveliko razlikuje u celoj regiji. Rashodi za plate iznosili su 48 odsto javnih rashoda za zdravstvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, slično učešće u Republici Srpskoj 46 odsto, u Makedoniji 29 odsto u Srbiji i Crnoj Gori 35 odsto. Poređenja radi, masa zarada je iznosila 35 odsto javnih rashoda za zdravstvo u zemljama Evropske unije.

S obzirom na to da plate predstavljaju veliki procenat ukupnih izdataka za zdravstvo, one su važna odrednica finansijske održivosti zdravstvenih sistema i usvajanje strategije održivih ljudskih resursa treba da bude eksplicitno pitanje kojim se bave ministarstva zdravlja. Veličina mase plata određena je i brojem zaposlenih u zdravstvenom sektoru i njihovim platama.

Najnoviji podaci pokazuju da je broj lekara, a posebno broj medicinskih sestara po glavi stanovnika, niži u zemljama Zapadnog Balkana nego u zemljama EU, uprkos visokom učešću plata u ukupnim javnim izdacima za zdravstvo. U Albaniji i Bosni i Hercegovini, broj doktora je posebno mali. Problem nije u ukupnom broju lekara, već u prevelikom broju specijalista. To je zbog toga što je u prošlosti postojala tendencija da se obučava previše lekara specijalista i premalo lekara opšte prakse, što prebacuje izdatke prema gore tako što obezbeđuje specijalizovanu negu pacijentima koji se mogu tretirati ekonomičnije na nižim nivoima nege. U Srbiji, na primer, dve trećine lekara su specijalisti i samo 15 odsto su lekari opšte prakse.

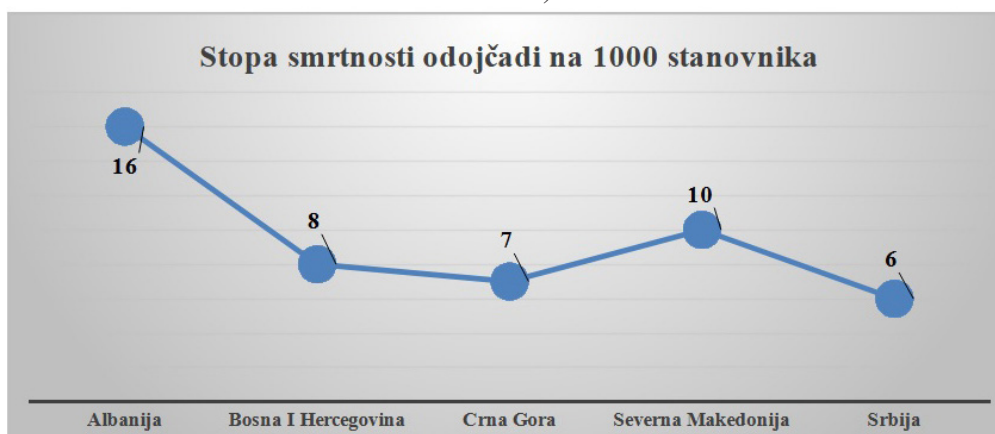
Očekuje se da će u budućnosti biti potražnje za većim platama, posebno među lekarima. Kompresija plata u različitim medicinskim profesijama (npr. lekari, medicinske sestre, specijalisti) je tipična za Zapadni Balkan i znači da su plate doktora među najnižima u Evropi, što podstiče zahteve za platama i stvara podsticaj za lekare da emigriraju. Dakle, iako su rashodi za plate, kao procenat javne potrošnje na zdravstvo, već blizu nivoa Evropske unije, očekuje se budući pritisak na povećanje mase plata. Još jedan izvor pritiska na povećanje mase plata je struktura osoblja koja pokazuje veliki broj nemedicinskog (tj. pomoćnog) osoblja u odnosu na medicinsko osoblje. U Makedoniji, na primer, nemedicinsko osoblje čini skoro 30 odsto ukupnog broja zaposlenih; u Bosni

i Hercegovini ta brojka iznosi 33 odsto. Udeo je neznatno niži na oko 28 odsto u Srbiji i Crnoj Gori i dalje se smanjuje u okviru postojećih reformskih programa, ali je i dalje visok u poređenju sa zemljama Evropske unije. Poboljšanje efikasnosti zdravstvenog sektora nužno će uključiti racionalizaciju broja i vrste radnika u zdravstvenom sektoru, kao i njihove funkcije.

Dostupnost zdravstvenih usluga najčešće se sagledava uz pomoć indikatora stopa smrtnosti odojčadi, koji se smatra aproksimativnim indikatorom zdravstvenog stanja stanovništva. Stopa smrtnosti odojčadi izračunava se kao odnos broja umrle odojčadi u toku (najčešće) jedne godine i broja živorođenih, računato na 1000.

U uslovima visokih stopa smrtnosti odojčadi (što je danas karakteristika nerazvijenih zemalja), smrtnost je raspoređena tokom čitave prve godine života. A udeli koji otpadaju na smrtnost u prvom mesecu znatno su niži nego kod populacija sa niskom smrtnošću odojčadi. U takvim uslovima su zastupljeni i endogeni, ali još značajnije i egzogeni uzroci smrti, koji se, inače, mogu uspešno otklanjati. Nivo zdravstvene zaštite, socijalne prilike, obrazovni nivo stanovništva i drugi faktori su od značaja za njihovo otklanjanje.

Grafikon 13. Stopa smrtnosti odojčadi u zemljama Zapadnog Balkana (na 1000 stanovnika)



Izvor: World Health Organization, (2021), World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage, WHO, Geneva.

Stopa smrtnosti odojčadi značajno je viša na Zapadnom Balkanu nego u Evropskoj uniji, ali je posebno visoka u Makedoniji i Albaniji. Tako visoke vrednosti ovog pokazatelja u Evropskoj uniji beleže jedino Bugarska i Rumunija (7,6 i 8,4 promila). Nejednakost u pristupu zdravstvenim uslugama takođe predstavlja važan element kvaliteta, koji je nezadovoljavajući sudeći prema višim stopama mortaliteta odojčadi pojedinih nacionalnih manjina, posebno Roma. Tako je stopa mortaliteta odojčadi među Romima koji žive u romskim naseljima u Srbiji dvostruko viša nego u opštoj populaciji i dostiže 13 promila, a u Bosni i Hercegovini gotovo 5 puta viša i iznosi 24 promila.

Zaključak

Sektor zdravstvene zaštite u zemljama Zapadnog Balkana trenutno se suočava sa nizom pitanja u vezi sa finansiranjem zdravstvene zaštite. Uzimajući u obzir da se

veliki deo zdravstvenih aktivnosti finansira iz privatnih izdataka, posebno plaćanja iz vlastitog džepa, metode finansiranja zdravstvene zaštite na Zapadnom Balkanu smatraju se neprikladnim za region. U najvećem broju slučajeva, zbog stope siromaštva u regionu, koja je veća u poređenju sa drugim zemljama, može se reći da plaćanja iz džepa kao metod finansiranja zdravstvene zaštite stvara prepreke društvu za pristup zdravstvenim uslugama. Zahvaljujući takvim metodama plaćanja, većina ljudi koji žive na Zapadnom Balkanu ne dobija neophodne medicinske tretmane, jer se stalno suočavaju sa preprekama plaćanja koje ometaju njihov potpuni pristup zdravstvenim uslugama.

Imajući u vidu resurse posvećene sektoru zdravstva u zemljama Zapadnog Balkana, može se reći da vlasti u tim zemljama ne vide sistem zdravstvene zaštite kao važan stub razvoja države, jer ne posvećuju dovoljno finansijskih sredstava da osiguraju pravilno funkcionisanje zdravstvenog sistema. Iako su ove zemlje imale ekonomski rast tokom godina, budžet namenjen zdravstvenoj zaštiti nije se promenio u srazmeri sa ekonomskim rastom; umesto toga, došlo je do veoma malog povećanja u odnosu na ekonomski rast. Ovaj nemar prema zdravstvenom sektoru izazvao je neodgovarajuću funkcionalnost celokupnog sistema u većini zemalja Zapadnog Balkana. Posledica takvog delovanja može se smatrati slabim učinkom aktera uključenih u zdravstvenu zaštitu, a posebno su, zbog niskog budžeta, zdravstveni sistemi u zemljama Zapadnog Balkana izgubili dosta ljudskog kapitala u javnim zdravstvenim ustanovama.

Nakon pronalaženja važnosti varijabli u kvalitetu i učinku zdravstvenog sektora i postajući svesni situacije u zemljama Zapadnog Balkana u pogledu ovih varijabli, iz ovog istraživanja oblikuju se preporuke koje bi mogle pomoći u rešavanju pitanja i politika koje negativno utiču na celokupni sistem zdravstvene zaštite na Zapadnom Balkanu. Jedna od preporuka za koju se pretpostavlja da je od ključnog značaja u rešavanju zdravstvenih problema, a takođe je od vitalnog značaja za određivanje kvaliteta i učinka zdravstvenog sektora na Zapadnom Balkanu je uvođenje politike obaveznog zdravstvenog osiguranja, kako bi se smanjio iznos plaćanja iz džepa.

Kao što je pomenuto, nijedna od zemalja Zapadnog Balkana nije formulisala i sprovela politiku kojom bi privatno zdravstveno osiguranje bilo obavezno. Stoga je broj ljudi koji kupuju privatno zdravstveno osiguranje u zemljama Zapadnog Balkana veoma mali i beznačajan. Od vlada zemalja koje su u fokusu (Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora, Srbija) trebalo bi očekivati da će formulisati i sprovesti politike koje bi privatno zdravstveno osiguranje učinile obaveznim. Iako se, zbog nekoliko ograničenja, zakon o zdravstvenom osiguranju pokazao prilično složenim u svojoj formulaciji i implementaciji, ipak se smatra jednim od najboljih načina finansiranja zdravstvenog sistema zemlje i njegova primena u zemljama Zapadnog Balkana bila bi veoma efikasna.

Pri implementaciji takvih politika, zemlje Zapadnog Balkana eliminisale bi rizik od katastrofalnih finansijskih kriza. Paketi zdravstvenog osiguranja finansijski bi osigurali osobe koje su prethodno kupile pakete zdravstvenog osiguranja u slučaju bilo kakvih nepredviđenih događaja koji bi mogli ugroziti njihovo zdravlje. Kupovinom planova zdravstvenog osiguranja ljudi su finansijski sigurniji u slučaju potrebe za bilo kakvim medicinskim tretmanom, jer oni ne plaćaju direktno medicinske troškove, već treća strana plaća najveći deo računa.

Stopa siromaštva u zemljama Zapadnog Balkana veoma je visoka i gotovo polovina zdravstvenih usluga se finansira putem plaćanja iz sopstvenog džepa. Pristup zdravstvenim uslugama uskraćen je za veliki broj domaćinstava zbog finansijskih ograničenja. Stoga, primena zakona kojim bi se privatno zdravstveno osiguranje obavezalo, eliminisalo bi problem nemogućnosti pristupa zdravstvenim uslugama.

Moglo bi se reći da siromašna domaćinstva ionako ne bi mogla da plate zdravstveno osiguranje, međutim, zakon o zdravstvenom osiguranju uz podršku vlade pokazao se prilično uspešnim u mnogim zemljama u prevazilaženju problema uskraćivanja pristupa zdravstvenim uslugama za relativno siromašna domaćinstva.

Metoda finansiranja zdravstvene zaštite iz džepa smatra se jednim od najinefikasnijih i neprikladnih načina finansiranja zdravstvene zaštite. Ovaj metod finansiranja ima neke prednosti ali u većini slučajeva negativan uticaj plaćanja iz džepa dovodi do neodgovarajućih zdravstvenih usluga, čime se povećava potreba za prelaskom na druge izvore finansiranja u cilju smanjenja negativnih efekata koje ova pojava ima. Koristi koje bi zdravstveni sektor primio smanjenjem ili uklanjanjem plaćanja iz džepa su sledeće:

U relativno siromašnom regionu, plaćanje iz džepa kao način finansiranja čine prepreku zdravstvenim uslugama za mnoga domaćinstva. Zbog visokih stopa siromaštva koje preovlađuju na Zapadnom Balkanu, mogućnost plaćanja iz džepa odbija pristup zdravstvenim uslugama velikom delu stanovništva, što dovodi do smanjenja kvaliteta ukupne zdravstvene zaštite u zemlji, jer ljudi ne mogu priuštiti da dobiju adekvatan medicinski tretman. Stoga bi eliminisanje ove barijere pozitivno uticalo na ukupan zdravstveni kvalitet stanovništva i ljudi bi mogli da dobiju medicinski tretman u slučaju potrebe.

Preko plaćanja iz džepa, pacijenti direktno pregovaraju sa pružaocima usluga zdravstvene zaštite, tako da prihodi domaćinstava imaju veliku ulogu. Pošto je region sastavljen uglavnom od domaćinstava sa niskim primanjima, ljudi bi pokušali da pronađu jeftine usluge, imajući u vidu da ne mogu da priušte da plate skuplje. Prema tome, lekari koji žele da ciljaju veći deo populacije spremni su da ponude usluge niskog kvaliteta po nižoj ceni, pa u takvim slučajevima, ukupan kvalitet zdravstvene zaštite u zemlji bio bi lošiji jer su i lekari i pacijenti spremni da ponude i dobiju usluge niskog kvaliteta zbog ograničenja cena.

Vlasti koje su odgovorne za zdravstvenu zaštitu takođe bi trebalo da budu više fokusirane na privlačenje ljudskog kapitala, kao i na obuku postojećih pružaoca usluga, kako bi bile prilagođene stalnom novom tehnološkom napretku i novim otkrićima. Jedan od načina na koji se ljudski kapital može privući je novčanim podsticajima, jer se u kapitalističkim državama novac pokazao kao jedan od najefikasnijih podsticaja u praćenju ljudskog kapitala u bilo kojem području, uključujući i zdravstveni sektor. Vlade zemalja Zapadnog Balkana treba da posvete više finansijskih sredstava sektoru zdravstva kako bi pozitivno uticale na varijable učinka privlačenjem ljudskog kapitala i organizovanjem treninga za postojeće pružaoce.

Dalje, još jedno ograničenje je nedostupnost podataka kroz koje bi se kreirale varijable koje bi najbolje obuhvatile učinak i kvalitet zdravstvene zaštite. Umesto toga, varijabla očekivanog trajanja života koristi se u merenju kvaliteta zdravstvenog sistema, što zapravo ne uključuje uvek kvalitet zdravstvenog sistema u celini, ali u nedostatku tačnih podataka koji bi merili kvalitet, studija je bila obavezna da koristi očekivano trajanje života kao varijablu merenja kvaliteta, što je u skladu i sa drugim studijama. Štaviše, broj lekara, broj medicinskih sestara i broj bolničkih kreveta smatraju se varijablama za merenje učinka, koje zapravo ne obuhvataju celi proces rada u zdravstvenom sistemu, budući da postoje mnogi drugi faktori koji utiču na učinak zdravstvenom sektoru.

Literatura

1. Apostolska, Z., Tozija, F. (2016), Annual National Report 2016, Analytical Support on the Socio-Economic Impact of Social Protection Reforms, World Bank Group, Washington.
2. Atanasković, N., Ondrej, J., Čudanov, M., (2011), Modeli reforme finansiranja primarne zdravstvene zaštite, *Ekonomske teme*, br. 1., str. 83-95.
3. Bredenkamp, C., Gagnolati, M., (2008), Sustainability of healthcare financing in the Western Balkans: an overview of progress and challenges, *South East Europe Review*, 11, rr. 151-184.
4. Burazeri, G., Bregu, A., Qirjako, G., et al. (2018), National Health Report: Health Status of the Albanian Population, Institute of Public Health, Tirana.
5. De Bruijn, B., Eelens, F., Schoorl, J., Galanxhi, E., Nesturi, M., Hoxha, R. (2017), Population and Population dynamics in Albania new demographic horizons? INSTAT, Republic of Albania Institute of Statistics.
6. Donev, D., Gudeva Nikolovska, D., (2018), Three Periods of Health System Reforms in the Republic of Macedonia, *Contributions*, Department of Medical Sciences, MASA XXXIII, pp. 175-189.
7. Federalno ministarstvo zdravstva, (2018), Sarajevo.
8. Federalni Zavod za programiranje razvoja BiH, (2018), Sarajevo.
9. Groot, W., Pavlova, M., (2018), Paying informally in the Albanian health care sector: a two-tiered stochastic frontier model, *Eur J Health Econ*, 13(6), pp. 777-788.
10. Huppi, M., (2016), Albania Health Sector Note, World Bank Group, Washington, D.C.
11. Kasapinov, B., Lazarevik, V., Donev, D., Gudeva Nikolovska, D., (2018), Priority Setting in Health Care, In: *Methods and tools in public health, A handbook for teachers, researchers and health professionals*, by Liljana Zaletel-Kragelj and Jadranka Bozиков, rr. 874-892. Hans Jacobs Publishing Company, Lage.
12. Kutzin, J., (2016), Health financing policy: A guide for decision-makers, Health Financing Policy Paper, World Health Organization, Copenhagen.
13. Lazarevik, V., (2018), Leadership Monitoring (Report from monitoring and performance evaluation of program activities of the Government of the Republic of Macedonia, Ohrid Institute for Economic Policy and International Relations, Ohrid.
14. Martić, M., Đukić, O., (2017), Sistemi zdravstvene zaštite u BiH – Finansijski izazovi i opcije za reformu, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo.
15. Mendola, M., Bredenkamp, C., Gagnolati, M., (2007), The Impoverishing Effect of Adverse Health Events: Evidence from the Western Balkans, Policy Research Working Paper 4444, World Bank, Washington, DC.
16. Ministarstvo zdravlja Crne Gore, (2018), Zdravstveni sistem 2017-2018. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica.
17. Mićović, P., Mićović, I., (2013), Zdravstveni sistem, Evropski centar za mir i razvoj, Beograd.
18. O'Donnell, O., Van Doorslaer, E., Wagstaff, A., Lindelow, M., (2016), Analyzing Health Equity using Household Survey Data: A Guide to Techniques and their Implementation, World Bank, Washington, DC.
19. Phillips, C., (2005), Health economics, Blackwell Publishing, Centre for

- Health Economics and Policy Studies, School of Health Science, University of Wales Swansea, Swansea, UK.
20. Piketty, T., (2014), *Capital in the Twenty-first Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
 21. Tomini, M., Packard, T., Tomini, F., (2017), Catastrophic and impoverishing effects of out-of-pocket payments for health care in Albania. *Health Policy Plan*, 28(4), rr. 419-428.
 22. World Bank, (2022), *World development indicators*, World Bank, Washington, DC.
 23. World Health Organization, (2021), *World Health Report. Health Systems Financing: the Path to Universal Coverage*, WHO, Geneva.



Miljko Ristić¹, Aleksandar Cekić²

ULOGA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U MEDICINI

Rezime

Veštačka inteligencija se rapidno razvija u svetu, I poseban uticaj ostvaruje u oblasti medicine. Više se grane medicine, kao što su radiologija, hirurgija, i druge, ne mogu zamisliti bez ovih tehničkih mogućnosti. Paralelno sa razvojem ovih novih softvera I hardvea, mora se I ljudski resursi prilagođavati ovoj tehnologiji u smislu edukacije I usavršavanja, tj. specijalizovanja za određene oblasti. Virtualni svet postaje odlična platform za mnoge terapije I seanse. Manipulisanje velikim brojem podataka, I algoritama, ne bi se više moglo zamisliti bez alata veštačke inteligencije. Budućnost razvoja I sinergije medicine I tehnologije omogućice bolji I zdraviji život ljudi I ostalih živih bića na planeti.

Ključne reči: medicina, veštačka inteligencija, tehnologije, softver, roboti.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MEDICINE

Abstract

Artificial intelligence is developing rapidly in the world, and it is having a special impact in the field of medicine. More branches of medicine, such as radiology, surgery, and others, cannot be imagined without these technical possibilities. In parallel with the development of these new software and hardware, human resources must also be adapted to this technology in terms of education and training, i.e. specializations for certain areas. The virtual world becomes an excellent platform for many therapies and sessions. Manipulating a large amount of data, and algorithms, could no longer be imagined without the tools of artificial intelligence. The future development and synergy of medicine and technology will enable a better and healthier life for people and other living beings on the planet.

- 1 Akademik prof. dr sci med Miljko Ristić, Evropska Akademija nauka u Salzburgu, Institut za kardiovaskularne bolesti "Dedinje", Beograd
- 2 Dipl. ecc Aleksandar Cekić, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti - CESNA B, Beograd

Keywords: medicine, artificial intelligence, technologies, software, robots.

Uvod

Medicina je oblast gde veštačka inteligencija najviše pokazuje svoj uticaj, i gde se može najbolje sagledati, jer je dostupna ljudima. U svemiru, vojsci itd je to malo teže.

Informatičke tehnologije su uticale u zadnje vreme na rapidan razvoj radiologije i medicinske tehničke podrške uopšte. Teleradiologija omogućava jednom ili više specijalista, koji možda nisu prisutni svakodnevno, da procijene/pregledaju snimljene slike bez potrebe da dolaze u bolnicu. Pored značajne uštede troškova, ovo obično pruža i pouzdaniju i korisniju procjenu/pregled, što za pacijenta može značiti izbor između života i smrti. Naročito za manje bolnice, gdje nisu uvijek zastupljene sve specijalnosti, a u ruralnim područjima, teleradiologija je rezultirala značajnim poboljšanjem u pružanju zdravstvenih usluga.

U tipičnoj klinici za procenu na licu mjesta klijenti prolaze kroz sljedeće postupke: pristanak; kliničko istraživanje i istorija; dijagnostička mamografija; ultrazvuk (po potrebi); biopsija (po potrebi); i završni sastanak sa ljekarom ili medicinskom sestrom. Prvi i zadnji korak uskoro će biti mogući i sa robotom. Klinički tim za procjenu, koji se sastoji od radiologa, medicinskih sestara, ljekara, sonografa i rendgenologa, nalazi se na licu mjesta. Postupak u udaljenoj klinici je u osnovi isti, ali radiolog sa udaljenosti pregledava i izvještava o snimku. Komunikacija između osoblja na licu mjesta i udaljenog radiologa odvija se putem telehealth tehnologije: teleradiologije za prijenos i procjenu mamograma i telesonografije za prijenos ultrazvuka Makker i dr. (2020).

U Francuskoj je u 2020 godini provedeno nacionalno istraživanje o promjenama u broju intervencija prve pomoći zbog COVID-19. Upotreba teleradiologije postala je standard u svim francuskim bolnicama.

Virtualna (VR) i augmentativna realnost (AR) u radiologiji s osvrtom na dojk

Tehnologije virtuelne stvarnosti (Virtual Reality) i augmentativne stvarnosti (AR, „proširena“ stvarnost) revolucionirale su zdravstvenu nauku i na više načina će uticati na radiolosku praksu: kako promenu u načinu rada u radiologiji tako i mesto radiologije u medicinskoj praksi.

Augmentativna realnost (AR) i virtualna realnost (VR) su dvije tehnike u



Slika 1. Foto Oculus u operacionoj sali

kojima korisnik nosi svojevrzne naočare u kojima se virtualna realnost projicira u 3D-u. Važna razlika između njih je ta što se s AR ova realnost projicira na stvarno okruženje, dok s VR to obično nije slučaj.

Korisnik, pacijent ili specijalista, u

virtualnom okruženju (virtualnoj realnosti) unese se potpuno (uvjerljivo) u okruženje u koje ga stavimo, koje izabere, respektivno. AR ne podrazumijeva drugo okruženje-umjesto toga korisnik (ljekar, specijalista) vidi hologramske entitete u istinskom okruženju.

AR tehnologije se mogu klasificirati u AR sisteme i sisteme mješovite realnosti (MR). Razlike su u tome što je u AR virtualna slika prozirna poput holograma, a u MR virtualna slika izgleda cvrst. Primjeri AR sistema su Meta i DAQRI sistemi. Primjer MR sistema je Microsoft HoloLens. U AR sistemima korisnik može vidjeti virtualnu sliku i istovremeno komunicirati sa stvarnim svijetom.

U VR sistemima, korisnik može manevrirati kroz virtualni svijet na dva nacina:

- pokretanjem glave , a time i naočara, putem HMD-trekinga (praćenja) i
- kretanjem,uz korištenje eksternih sistema za praćenje sa kamerama.

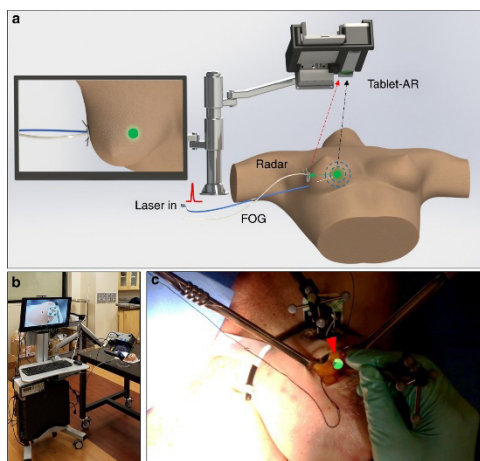
Postoje i drugi načini pomocu kojih korisnik može komunicirati s virtualnim okruženjem ;kao sto su zvučni glasovni signali i držanje i pokretnog uređaja od strane korisnika. HMD-ovi za AR i VR sisteme prikazuju jedinstvenu sliku za svako oko; stoga se postiže stereoskopsko svaranje slika i percepcija dubine. Mnoge medicinske specijalnosti sada istražuju primjenu ovih sredstava za svoja područja. ”

Četiri su bitna načina na koji bi u bliskoj budućnosti VR i AR mogli promijeniti radiologiju (Uppot i suradnici, 2019):

- 1.Poboljšanje radiološke obuke
2. Interakcija medu kolegama-radiolozima
3. Poboljšanje komunikacije sa pacijentima
4. Asistencija/pomoć u interventnim radiološkim postupcima

Optičko-akustični vodič sa augmentativnom realnošću za lumpektomiju (preciznu operaciju uz očuvanje zdravog tkiva dojke)

U lumpektomiji, koja se naziva i operacijom očuvanja parenhima dojke, tačna lokacija tumora tokom operacije ponekad je problematična, posebno kod male ili ne palpabilne lezije. Kao rezultat, tumor se možda neće ukloniti u potpunosti ili operacija može trajati predugo, što rezultira većim brojem ponovnih operacija (oko 25%) i višim operativnim troškovima. Lu Lanov istraživački tim izveo je eksperimente sa optičkim akustičkim vodičem od staklenog vlakna (FOG= Fiber opto-acoustic guide)



Slika 2

sa augmentativnom realnošću (AR) za lokalizaciju tumora sa tačnošću manjom od 1 mm. FOG se ugrađuje u tumor prije operacije. Kraj staklenog vlakna emituje zvučni signal u svim pravcima pod uticajem posebne svjetlosti. Specijalno dizajnirani nanokompozitni sloj na kraju (vrhu) vlakna pruža ovaj efekt. S tačnošću od 0,25 mm, mjesto bilježe tri senzora na koži. Te se informacije pretvaraju u vizuelne povratne informacije s preciznošću <1 mm putem AR sistema, tako da hirurzi mogu direktno vizualizirati lokaciju tumora. Tako se tumor se može ukloniti brzo i precizno. Na glavi hirurga je montiran tablet kako bi vizualizirao iste informacije (uz slobodne ruke hirurga) u prikazu kirurga u prvom licu.

a. Princip upotrebe fiber optičko-akusticnih vodiča (FOG) i AR sistema za lociranje vrha FOG i pružanje vizuelnih

smjernica na AR tabletu.b. Fotografija kompaktnog integrisanog sistema na kolicima.c. Vizualizacija FOG tačke u grudima uzorka ženskog ljudskog trupla (zelena kugla i markirana crvenom strelicom)

Virtualna realnost i stres tokom hemoterapije

Dugotrajna hemoterapija može biti stresna za pacijente sa tumorom, te posjećivanje



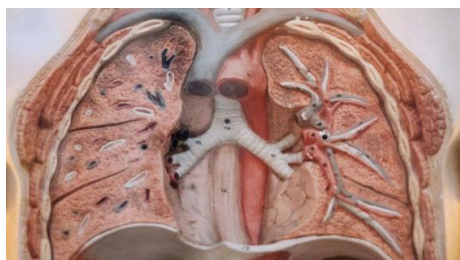
drugog (virtualnog) svijeta u tom procesu može pružiti određeno olakšanje. To je utvrdila grupa talijanskih istraživača, napominjući da su žene koje su tokom hemoterapije nosile VR-set prijavile manje anksioznosti i bolje raspoloženje nakon tretmana. Rezultati pružaju pozitivnu osnovu za dalja onkološka istraživanja zasnovana na tehnologiji.

Sl.3. (Chirico, 2020).

Istraživači su zatražili od 94 žene sa tumorom dojke da naprave psihološki test kako bi analizirale stres i raspoloženje prije i nakon hemoterapije. Tokom liječenja 30 pacijenata je stavilo slušalice za virtualnu stvarnost na kojima su, između ostalog, mogli istražiti nenaseljeno ostrvo, prošetati šumom, baviti se jogom i plivati. Još 30 je bilo izloženo muziKO-terapiji, dok su 34 žene smještene u kontrolnu grupu bez ikakve intervencije. Ovo zadnje je standardna njega na onkološkom odjelu Instituta Pascale u Napulju, Italija. Uopšteno, žene koje su tokom liječenja mogle posjetiti alternativnu stvarnost imale su značajno snižene nivoe anksioznosti.

Virtualna realnost prikazuje COVID-19-pluća uz zivopisne detalje

Pulmolozi (plućni specijalisti) u New Yorku koriste 3D-virtualnu realnost za



precizno podešavanje tretmana za pacijente sa COVID-19 i za edukaciju drugih - i medicinskih radnika i laika - o tome koliko virus može biti destruktivan (Pearso,2020)

Slika...4.

-U situacijama kada je bol neizbježna, (npr. Mijenjanja zavoja sa opekotina) jacina bola koji se osjeca može se znatno smanjiti distrakcijom, skretanjem paznje kod pacijenta. Istraživanje je pokazalo da VR djeluje čak i bolje od morfija22!

- Postoje VR aplikacije za, između ostalog, depresiju, psihoze i socijalne probleme. VR se takođe može koristiti za voljene osobe pacijenata sa mentalnim ili fizičkim invaliditetom kako bi im se omogućilo da se stave u njihov položaj.

Telehirurgija: Interventna radiologija, robotika i umjetna inteligencija (AI) u radiologiji

Prva primjena interventne radiologije pomoću rendgenskih zraka (iako u primitivnom obliku) datira jos iz 1953. godine.

Od tada su izumljene nove tehnologije (DAS,MRI) kako bi se stekao uvid u unutrašnjost čovjeka i kako bi se taj uvid iskoristio za dijagnozu i naravno, za liječenje.



Slika .5. .Zeus Robotic systems. Robot korišten u prvoj Transatlantskoj operaciji 2001. Godine (Winata, 2018)

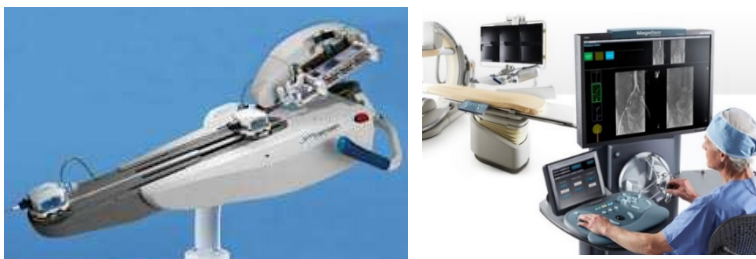
Primjena robotike za podršku hirurškim zahvatima dojke ima mnogo kraću istoriju. 1988. godine dogodila se prva operacija uz pomoć robota. Kasnije tehnike su se poboljšale, takođe i daljinsko upravljanje robotom. Zbog toga je u 2001. godini bila moguća prva interkontinentalna operacija, u kojoj je pacijenta u Strasbourgu (F) operirao robot Zeus, kojeg je tim francuskih kirurga operirao iz New Yorka (SAD). Od tada se i robot Da Vinci (Slika ..) takođe široko koristi u operacijama.



Slika...6. Da Vinci. Da Vinci je robot hirurg koji se koristi za izvođenje “minimalno invazivnih operacija” (Intuitive.com).

Hirurzima daje veću upravljivost i osjetljivost, što olakšava izvođenje operacija dojke u ograničenom prostoru ljudskog tijela. U kombinaciji s naprednom tehnologijom 3D snimanja (imaging tehnologije) i AR (augmented) realnošću, hirurg kao da može ‘vidjeti kroz pacijenta’. Upotreba robota proširila se i na interventnu radiologiju. Na primjer, postoje AcuBot, koji s velikom preciznošću može pomoći u navođenju igle, na primjer, kod biopsije tumora dojke i Zerobotic, koji može voditi iglu pod CT fluoroskopijom. Još noviji i napredniji sistem robotskog katetera je Magellan (Slika 7..)

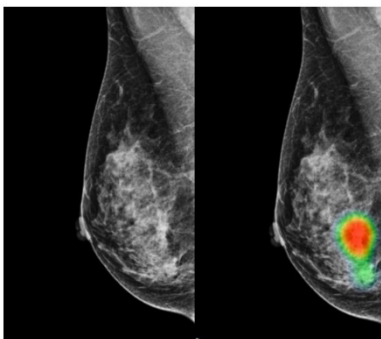
Magellanov sistem robotskog katetera razvijen je, između ostalog, za endovaskularnu operaciju (popravljanje/reparaciju) aorte. Njegova upotreba može se kombinirati s navođenjem/pratnjom fuzije slika. Magellan je takođe u stanju osjetiti otpor tkiva i na taj način prenijeti bolje informacije liječniku (medicalexpo.com).



Slika ..7. Magellan

Umjetna inteligencija (Artificial intelligence, AI)

Otkrivanje tumora u dojci ponekad je teško. Umjetna inteligencija bi mogla pomoći u tome. Mamograme često čitaju nedovoljno iskusni radiolozi. U tim slučajevima dobrodošla je pomoć putem AI. Važno je naglasiti da ni čovjek ni AI nisu u tome nepogrešivi. Nedavno istraživanje, objavljeno u časopisu Nature (oktobar 2020.), pokazuje da AI postiže nešto bolje rezultate u pogledu otkrivanja tumora u dojnama od šest specijaliziranih radiologa. S druge strane, AI nema mogućnost koristiti dodatne podatke iz anamneze, objektivnog pregleda..itd. (McKinney, 2020).



Slika .8.. :Mamografi 49-godišnjakinje sa invazivnim lobularnim karcinom desne dojke. Vrlo mala masa sa mikrokalcifikacijom na desnoj dojci je bila ispravno otkrivena od strane AI.

Zaključna razmatranja

Tehnologija već postoji i prvobitno je bila razvijena za vojsku, kojoj je bila potrebna metoda za uvođenje stručnosti sonografa, a da oni se ne dovede u opasne situacije, poput ratnih. Koristenje ovakve metode u civilnom društvu je takođe zamislivo.

Na primjer, područja bez obučanih ultrazvučnih radiologa imala bi koristi od robotskog sistema koji pruža vještu i pouzdanu metodu snimanja.

Uz to, robotska tehnologija može ublažiti fizičko naprezanje koje radiolozi doživljavaju ponovljenim, preciznim postavljanjem ultrazvučne sonde. To bi moglo povećati broj pacijenata koje jedno odjeljenje može prihvatiti i potencijal osoblja.

Literatura

1. Chirico, A., Maiorano, P., Indovina, P., Milanese, C., Giordano, G., Alivernini, F., Iodice, G., Gallo, L., De Pietro, G., Lucidi, F., Botti, G., De Laurentiis, M. & Giordano, A. (2020). Virtual reality and music therapy as distraction interventions to alleviate anxiety and improve mood states in breast cancer patients during chemotherapy. <https://doi.org/10.1002/jcp.29422>
2. Johnston, K., Smith, D., Preston, R., Evans, R., Carlisle, K., Lengren, J., Naess, H., Phillips, E., Shephard, G., Lydiard, L., Lettmore, D. & Larkins, S. (2020) "From the technology came the idea": safe implementation and operation of a high quality teleradiology model increasing access to timely breast cancer assessment services for women in rural Australia. *BMC Health Services Research* (2020) 20:1103 <https://doi.org/10.1186/s12913-020-05922-y>
3. Lan, L. , Xia, Y., Li, R., Liu, K., Mai, J., Medley, J., Obeng-Gyasi, S., Han, L., Wang, P. & Cheng, J-X. (2018). A fiber opto-acoustic guide with augmented reality for precision breastconserving surgery. *Light: Science & Applications* (2018) 7:2 DOI 10.1038/s41377-018-0006-0
4. Pearson, D. (2020). Virtual reality shows COVID-19 lungs in vivid detail. *AI in healthcare* (April 2020). <https://www.aiin.healthcare/topics/diagnostic-imaging/virtual-reality-covid-19-lungs>



Roman Temnikov¹

ВНЕШНЯЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Abstract

Since ancient times, Azerbaijan has been known in Asia Minor, the Middle East and Europe as a state with oil and gas fields. Being in the course of its history for a long time as part of the Russian Empire, and later the Soviet Union, Azerbaijan became famous for the oil and gas province, which brought great income to the state treasury. But after gaining independence in 1991, the situation changed dramatically. Decades-old ties within one huge state were severed overnight, providing oil production, refining and exports.

As a result, Azerbaijan had to develop its own oil and gas production from scratch, look for markets for hydrocarbon raw materials and, most importantly, routes for delivering oil and gas to sales markets. In order to ensure the solution of a large number of problems, Azerbaijan's energy strategy was developed and adopted, and already in accordance with it, the state's foreign energy policy was formed and developed.

The past almost 30 years since the adoption of the State Energy Strategy have shown the timeliness of its adoption and the full compliance of its points with the tasks and problems that the country then faced. Over the past 30 years, all the issues indicated in the Strategy have found their successful solution thanks to an effective foreign energy policy.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Russia, the EU, the USA, energy.

Введение

Азербайджан - государство, которое исторически невозможно представить без нефти и газа. Добыча нефти здесь велась на протяжении многих веков ручным способом, а с середины XIX века промышленным. К концу XIX века нефть получила мировое признание и, соответственно, азербайджанская нефть оказала определенное влияние на геополитические процессы в мире, а Баку приобрел соответствующее значение. Не случайно Уинстон Черчилль сказал: «Если нефть

¹ Roman Temnikov, PhD, Газете “Бакинский рабочий”, Баку, Азербайджан

- королева, то Баку - ее трон». Будучи частью Российской империи, а затем Советского Союза, Азербайджан до середины XX века добывал большую часть нефти, тем самым внося огромный вклад в развитие общероссийской, а позднее и всесоюзной экономики.

Распад СССР и независимость в 1991 году привели к затажному политическому и социально-экономическому кризису в молодой Азербайджанской Республике. Все тесные экономические связи, существовавшие до этого между производителями и потребителями нефтяного сырья на территории бывшего СССР, были разорваны, а установление новых связей заняло время. В этих сложных условиях поиска выходов из сложившегося положения, в 1994 году была принята Государственная нефтяная стратегия, рассчитанная на длительный период и оказавшая значительное влияние на дальнейшее развитие Азербайджана. Данная стратегия была основана на нескольких важных аспектах: прежде всего - привлечение иностранных инвестиций и превращение страны в одного из крупнейших экспортеров нефти в регионе (на первом этапе энергетической стратегии); превращение страны в стратегически важного экспортера природного газа как для соседних стран, так и для Европы (на втором этапе); и превращение страны в важную транзитную страну для транспортировки в основном центральноазиатских углеводородов (как нефти, так и газа) в долгосрочной перспективе, когда местная добыча углеводородов будет истощаться².

В соответствии со стратегией были выработаны основные положения внешней энергетической политики Азербайджана. Как известно, внешняя энергетическая политика – это сфера деятельности государства в международных отношениях по защите и отстаиванию национальных интересов, обусловленных производством, транспортировкой и потреблением энергоресурсов³. Принимая во внимание тот факт, что на заре независимости молодая Азербайджанская Республика столкнулась с целым рядом проблем, то в их решении главную роль сыграла внешняя энергетическая политика.

Развитие добычи и экспорта нефти

В начале 1990-х годов Азербайджан остро нуждался в финансовых ресурсах для развития экономики, и единственная возможность сделать это - добывать и продавать углеводороды на мировых рынках. Однако сложность заключалась в том, как преобразовать имеющиеся углеводородные богатства в финансовые источники, необходимые для экономического развития. Первая проблема была связана с отсутствием правового статуса Каспийского моря, пользуясь которым Россия и Иран создавали препятствия для освоения Азербайджаном шельфовых месторождений. Ведь основные запасы азербайджанской нефти и газа до сих пор находятся на шельфе Каспийского моря. Тем не менее Азербайджан стал первым прикаспийским государством, которое в одностороннем порядке начало разрабатывать нефтяные месторождения в собственном секторе Каспийского моря с привлечением западных компаний. Большой победой внешней энергетической политики страны стало подписание в 1994 году «Контракта века» на разработку группы месторождений «Азери-Чираг-Гюнешли» с 11 иностранными компаниями из 7 государств мира, Россия не смогла этому помешать, несмотря на резкие

2 Али Гасанов «Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики», Баку, 2014, стр. 161-170

3 С.З.Жизнин «Основы энергетической дипломатии», Москва, 2017, стр. 7.

заявления и обращения в ООН о незаконности односторонних действий на Каспии⁴.

Начало разработки именно группы месторождений «Азери-Чираг-Гюнешли» (АЧГ) важно с точки зрения его масштабности и богатства углеводородами. Первоначальные исследования показали, что на этом месторождении можно добыть 511 млн тонн нефти. Более поздние исследования показали, что извлекаемые запасы нефти на месторождении достигают 1 млрд тонн. Очень важным достижением Азербайджана в переговорах с иностранными компаниями, которое было включено в «Контракт века», стал пункт о разделе прибыли, согласно которому после 2008 года Азербайджан будет получать 80% прибыли от продажи нефти, а иностранные компании - 20%. В целом «Контракт века» стал краеугольным камнем в построении нефтяной стратегии Азербайджана, так как после его заключения Баку подписал контракты еще с 42 нефтегазовыми компаниями из 19 стран мира⁵.

Но помимо политических целей явное предпочтение, отдаваемое в «Контракте века» западным нефтегазовым компаниям по сравнению с российскими, преследовало и чисто экономические и технологические цели. В частности, было хорошо известно, что российские нефтегазовые компании не обладают необходимыми технологиями для добычи нефти и газа с больших глубин, а также не обладают достаточными инвестиционными ресурсами для выполнения таких дорогостоящих работ, как разведка и разработка глубоководных нефтегазовых месторождений. Кроме того, Москва не была заинтересована в выходе каспийской нефти на мировые рынки из независимых от нее источников, видя в них соперников⁶.

Второй проблемой было отсутствие у Азербайджана развитой системы нефте- и газопроводов для экспорта углеводородного сырья на мировые рынки. Дело в том, что нефтегазотранспортная система, существовавшая в начале 1990-х годов, унаследованная от Советского Союза, была полностью завязана на России. То есть все экспортные трубопроводы, а также водные пути для транспортировки углеводородов танкерами находились под полным контролем Москвы. Это позволило, как российским властям, так и их нефтегазовым компаниям оказывать давление на Баку с целью получения максимальной выгоды⁷.

В итоге, вскоре после подписания «Контракта века», недовольство России этим проектом проявилось в том, что Москва запретила перевозку грузов, доставляемых в Азербайджан по Волго-Донскому каналу и Волго-Балтийскому водному пути, относящимся к внутренним водным маршрутам Российской Федерации. Понятно, что таким образом Москва нацеливалась на прекращение поставок в Азербайджан частей буровых платформ, которые, согласно планам разработки нефтяных месторождений, должны были быть закуплены в скандинавских странах. Однако выход из сложившейся ситуации был найден: Азербайджан начал самостоятельно модернизировать существующие платформы и буровые установки и строить новые⁸.

В то же время, по итогам этого давления со стороны Москвы Баку был вынужден пойти на тактические уступки России в политической и экономической плоскости. В частности, договориться о транспортировке части своей ранней

4 С.А.Притчин «Россия на Каспии. Поиски оптимальной стратегии», Москва, 2018, стр. 60-61.

5 Gulmira Rzayeva «The Outlook for Azerbaijani Gas Supplies to Europe: Challenges and Perspectives», OIES Paper, June 2015.

6 Расим Мусабеков «Россия - Азербайджан: слова и дела», Центральная Азия и Кавказ, 2000 г.

7 Вениамин Гинзбург, Мануэлла Трошке «Раздел ресурсов Каспийского моря: участники, интересы, проблемы», Центральная Азия и Кавказ, № 5 (29), 2003 г.

8 Нурани «Нефтепровод для каспийской нефти: “момент истины” для народов Прикаспийского региона и Кавказа», Центральная Азия и Кавказ, 1998 г.

нефти по северному маршруту. Азербайджанским властям пришлось согласиться с российскими условиями и прокачивать свою нефть по российскому трубопроводу исходя из двух основных причин. Во-первых, Баку опасался ухудшения ситуации вокруг Нагорного Карабаха в случае отказа от российских условий и хотел снять транспортную блокаду. Во-вторых, желание Москвы транспортировать азербайджанскую нефть, добытую на каспийском шельфе, также могло быть истолковано как косвенное признание российскими властями права Азербайджана на разработку шельфовых месторождений⁹.

В то время - в середине 90-х годов прошлого века нефтепровод Баку - Грозный - Новороссийск был единственным реальным вариантом транспортировки азербайджанской нефти на мировой рынок. Хотя некоторые участки трубы давно не использовались, после небольшого ремонта было возможно прокачивать до 5 млн тонн нефти в год, а при серьезной модернизации - до 17 млн тонн в год. Единственной проблемой стал неподконтрольный «Транснефти» участок длиной 147 км, проходящий по территории тогда еще мятежной Чечни¹⁰.

В итоге 18 января 1996 года было подписано межправительственное соглашение, но учитывая, что в Чечне в то время в самом разгаре были боевые действия, консорциум западных нефтегазовых компаний, работающих в Азербайджане, решил построить вторую трубу - через Грузию. Чтобы не упустить из своих рук этот проект, российское правительство согласилось разделить транзитную выручку с правительством Чечни. Переговоры между Москвой и Грозным заняли много времени и только в декабре 1997 года трубопровод начал работать. В 1998 году по трубопроводу Баку-Новороссийск было транспортировано 2,8 млн тонн азербайджанской нефти. Однако в марте 1999 года Чечня на 2 недели прекратила прокачку нефти, потребовав от России заплатить \$100 млн за транзит и защиту трубы. Строительство нового трубопровода в обход Чечни началось в октябре 1999 года, а уже в апреле 2000 года трубопровод был готов и транзит возобновлен. Однако в июне того же года западный консорциум прекратил поставки сырья в Новороссийск, переориентировав поток нефти на маршрут Баку - Супса (Грузия). По итогам 2000 года транзит азербайджанской нефти составил всего 0,56 млн тонн. В 2001 году в российскую трубу вернулась азербайджанская нефть и в 2006 году по маршруту Баку - Новороссийск было прокачено 4,4 млн тонн азербайджанской нефти. Однако запуск нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан (Турция) мощностью 50 млн тонн нефти в год в том же году привел к резкому снижению транзита азербайджанской нефти в Новороссийск. В 2007 году здесь прошло всего 2,2 млн тонн азербайджанской нефти¹¹.

Фактически, после начала эксплуатации магистрального экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан северный маршрут в целом потерял свою ценность для Азербайджана. Но нефть, пусть и в относительно небольших объемах, все равно транспортируется по нему, чтобы не осложнять отношения с Россией. При этом, объемы азербайджанской нефти, экспортированные в 2013-2021 годах по трубопроводу Баку-Новороссийск, составили от 2 до 5% от всего экспорта нефти Азербайджана в те же годы. Эти объемы незначительны и не могут оказать серьезного влияния на экспорт нефти Азербайджана. Но этих объемов оказалось вполне достаточно, чтобы частично удовлетворить амбиции российского руководства.

Тут следует отметить, что вскоре после того, как Азербайджан пошел на

9 В. Гусейнов «Каспийская нефть: экономика и геополитика», Москва, 2002 г., стр. 85.

10 Сергей Правосудов «Нефть и газ. Деньги и власть», М., 2016 г., стр. 136.

11 Там же, стр. 137.

уступки России и начал транспортировать часть своей ранней нефти на мировые рынки по нефтепроводу Баку-Новороссийск, экономическое эмбарго в отношении Азербайджана было снято в 1996 году. Тем не менее, сложившееся положение дел не могло удовлетворить ни руководство Азербайджана, ни иностранных инвесторов (в основном западных), которые рисковали крупными финансовыми средствами при инвестировании в добычу нефти и газа в Азербайджан. Поэтому возникла необходимость разработки новых маршрутов нефте- и газопроводов в обход территории России. Под давлением США эти маршруты пошли в направлении Грузии и Турции, то есть на Запад¹².

Надо сказать, что географическое положение, существующая транспортная инфраструктура и перспективы ее развития, а также большой опыт в строительстве и управлении крупными транзитными проектами и успешные партнерские отношения с международными компаниями способствовали становлению Грузии как благоприятной страны для строительства и эксплуатации диверсифицированных маршрутов поставок из каспийских источников углеводородов на международный энергетический рынок. Помимо уже существовавшей с советских времен нефтегазовой инфраструктуры, в Грузии были построены два нефтепровода, которые напрямую соединялись с Черным морем и через Турцию - с морскими терминалами на Средиземноморском побережье. Оба нефтепровода строились с одной важной целью - транспортировкой азербайджанской нефти.

В итоге, Баку начал использовать новый нефтепровод Баку-Супса мощностью 6,5 млн. т нефти в год, вступивший в строй в апреле 1999 года. В ходе своей деятельности новый трубопровод транспортировал по 4-5 млн тонн нефти в год. Протяженность нефтепровода Баку-Супса от Сангачальского терминала до Супсинского терминала Черноморского побережья Грузии (включая плавучую наливную платформу) составляет 833 км. Участок трубопровода протяженностью 376 км эксплуатируется на территории Грузии. С терминала Супса нефть может транспортироваться в порты Черного и Средиземного морей¹³. Однако главным преимуществом нового трубопровода стало то, что это был первый реализованный трубопроводный проект, альтернатива северному маршруту, то есть в обход российской территории. Таким образом, нефтепровод Баку - Супса снизил российское влияние на Азербайджан и укрепил грузино-азербайджанские отношения¹⁴. Позже из-за роста добычи нефти в Азербайджане возникла необходимость строительства основного экспортного трубопровода. Строительство нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан было завершено в 2006 году и азербайджанская нефть начала доставляться на средиземноморское побережье Турции¹⁵.

Следует отметить, что в то время, когда еще рассматривался маршрут строительства основного трубопровода для экспорта азербайджанской нефти на мировые рынки, наиболее оптимальным вариантом был маршрут через Иран к побережью Персидского залива, где уже имелась соответствующая инфраструктура. Это был бы самый короткий, удобный и дешевый вариант строительства нефтепровода. Однако США категорически выступили против

12 Игорь Томберг «Энергетическая политика стран Центральной Азии и Кавказа», Центральная Азия и Кавказ, № 4 (28), 2003 г.

13 Teimuraz Gochitashvili "Oil and Gas Sector of Georgia in the Transition Period", Tbilisi, 2020, стр. 54-56.

14 С.С. Жильцов, И.С. Зонн «Каспийский регион. Политика, экономика, сотрудничество», Москва, 2017, стр. 223.

15 Адалят Мурадов «Нефтяные запасы Азербайджана: состояние и перспективы использования», Центральная Азия и Кавказ, №4 (28), 2003 г.

этого проекта и он был отвергнут.

В то же время, несмотря на всю дешевизну и удобность иранского проекта, национальным интересам Азербайджана в наибольшей степени отвечал только маршрут через Грузию в Турцию и далее на побережье Средиземного моря. Отдавая предпочтение западному маршруту, Баку преследовал как минимум три цели. Во-первых, он хотел политически дистанцироваться от России и начать проводить независимую внешнюю политику. Во-вторых, установить партнерские отношения с Турцией, Соединенными Штатами и Западом в целом. В-третьих, заручиться поддержкой Запада в решении своей самой актуальной проблемы - армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта с учетом той поддержки, которую в то время Россия оказывала стране-агрессору - Армении¹⁶.

В то время это было естественным поведением, что новая независимая страна Азербайджан стремится покинуть орбиту Москвы и укрепить свою экономическую и политическую независимость. Таким образом, Баку работал над разработкой многовекторной внешней политики и построением прочных связей с Западом через Турцию, извлекая выгоду из своих энергетических ресурсов. Это было выгодно и самой Турции, которая получила долю, хотя и ограниченную, в соглашении о разделе продукции по добыче азербайджанской нефти, что стало крупным поворотным моментом не только для прозападной ориентации Азербайджана, но и для интернационализации турецких энергетических компаний. Турция и Азербайджан тесно сотрудничали в реализации нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан (BTC), который стал основой американского проекта энергетического коридора Восток-Запад¹⁷.

В результате Азербайджан, заручившись посредством искусной внешней энергетической политики поддержкой Турции и западных стран - в первую очередь США - выиграл противостояние с Россией за право разрабатывать нефтегазовые месторождения в своем секторе Каспийского моря и транспортировать подавляющую часть нефти и газа в обход российской территории. Москве пришлось смириться с появлением альтернативного, независимого источника поставок нефти в Европу. При этом, начиная с 1990-х годов и до сих пор основным рынком сбыта азербайджанской нефти была и остается Европа.

Конечно, Азербайджан нельзя сравнивать по добыче и экспорту нефти с Россией в целом. А до недавних пор нельзя было сравнивать и в экспорте нефти в Европу. Тем не менее в 2018 году около 19,5 млн. т., в 2019 г. - 21,5 млн. т, в 2020 г. - 15,8 млн т, 2021 г. - 19,7 млн. т. азербайджанской нефти поставлено в государства ЕС¹⁸. И хотя эти цифры не выглядят впечатляющими по сравнению с поставками из других стран, азербайджанская нефть играет значительную роль в энергобалансе некоторых европейских стран, позволяя снизить зависимость от российских поставок. В целом Азербайджан обеспечивает до 5% потребностей Европы в нефти. Что касается Украины, то только в 2018 году Баку покрыл 92% потребностей страны в сырой нефти и нефтепродуктах¹⁹. Зато в 2023 году после известных геополитических событий, приведших к почти полному эмбарго на импорт российской нефти со стороны Евросоюза, Азербайджан почти сравнялся с Россией в объемах экспорта нефти в Евросоюз: Россия экспортировала в ЕС 20,4 млн тонн нефти, Азербайджан – 20,3 млн. Соответственно, в текущем году

16 Гасан Кулиев «Геополитические коллизии Кавказа», Центральная Азия и Кавказ, 1999 г.

17 Şaban Kardaş “The Turkey-Azerbaijan Energy Partnership in the Context of the Southern Corridor”, IAI Working papers, March 2014

18 State customs committee of Azerbaijan (www.customs.gov.az)

19 Ibid.

Азербайджан имеет все шансы обойти Россию по экспорту нефти в ЕС²⁰.

Развитие добычи и экспорта газа

Второй зап реализация энергетической стратегии Азербайджана был связан с добычей и экспортом газа. Дело в том, что еще в конце 1990-х годов в Азербайджане были открыты новые газоконденсатные месторождения, в том числе гигантское «Шах-Дениз», запасы газа которого оцениваются в 1 трлн кубометров, а еще конденсата - 150 млн. т. Следует отметить, что наличие собственных крупных запасов газа позволило Азербайджану изначально сократить, а в 2007 году вообще прекратить импорт газа из России. Ну а выстояв ранее в нелегкой борьбе за свое суверенное право выбирать маршрут экспорта нефти наиболее отвечающий национальным интересам, Азербайджан уже легко определился с выбором маршрута экспорта газа. В связи с этим западное направление стало для Республики безальтернативным. В итоге, в том же 2007 году Азербайджану удалось завершить строительство нового газопровода Баку-Тбилиси-Эрзрум (БТЕ). Благодаря этому трубопроводу изначальной пропускной способностью 8 млрд кубометров газа в год Азербайджан начал поставлять свой газ в Грузию и Турцию²¹.

Импортируя газ из Азербайджана, Грузия смогла снизить свою зависимость от российского газа и укрепить энергетическую безопасность страны. В частности, к 2020 году доля России в импорте газа в Грузию упала до 8% с 69% в 2007 году. В то время как доля Азербайджана в импорте газа в Грузию увеличилась за тот же период времени с 30% до 92%, достигая 2,5 млрд кубометров в последние годы²².

Для Турции же сотрудничество с Азербайджаном было важно с той точки зрения, что в Анкаре Азербайджан считали жизненно важным коридором для доступа к другим производителям нефти и газа на восточном побережье Каспийского моря. Предлагаемый Транскаспийский трубопровод (ТКГ) был задуман, чтобы сформировать вторую ветвь энергетического коридора Восток-Запад, путем использования запасов газа Каспийского бассейна, особенно запасов Туркменистана. Однако юридические и политические споры, связанные с делимитацией Каспийского моря, сделали невозможным реализацию планов Турции по доступу к туркменскому газу через Азербайджан и ТКГ. В результате Турции пришлось выбрать газопровод «Голубой поток» с Россией и трубопровод Тебриз-Эрзурум с Ираном посредством сделок, которые в основном считаются коммерчески непривлекательными и геополитически проблематичными²³.

В результате, в качестве поставщика газа, Азербайджан стал необходимым условием для предпринимаемых Турцией усилий по диверсификации своего газового импорта, чтобы уменьшить зависимость от поставок из России и Ирана. В 2001 году Турция и Азербайджан подписали соглашение о поставках газа на 15 лет, начиная с 2007 года в объеме 6,6 млрд кубометров в год. Когда в 2007 году был введен в эксплуатацию трубопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум (БТЕ), он не только позволил Турции получить доступ к более дешевому газу, но и обезопасил Анкару со стороны возможного давления в газовом вопросе со стороны Москвы и Тегерана. Трубопровод БТЕ был построен параллельно трубопроводу БТД, и по условиям

20 Азербайджан в 2023г стал главным поставщиком нефти в Италию и Хорватию — «Interfax»

21 Gulmira Rzayeva “The Outlook for Azerbaijani Gas Supplies to Europe: Challenges and Perspectives”, OIES Paper, June 2015.

22 Азербайджан в 2023г поставил в Грузию 2,5 млрд куб. м газа — «Interfax»

23 Şaban Kardaş, “Turkey-Russia Energy Relations: The Limits of Forging Cooperation Through Economic Interdependence”, in International Journal, Vol. 67, No. 1

соглашения о поставках Турция должна была импортировать газ, добытый на Шах Дениз I, на льготных условиях в течение первоначального периода. Переговоры о пересмотре цены, которые погрязли в споре, вызванном усилиями Турции по нормализации дипломатических отношений с Арменией в 2009 году, затянулись надолго. В конце концов, этот вопрос также был решен в рамках пакетной сделки, охватывающей несколько энергетических вопросов после 2011 года, включая разработку Шах Дениз II и TANAP²⁴.

Тут следует отметить, что газопровод БТЕ стал лишь первой частью масштабного проекта по экспорту азербайджанского газа в западном направлении – Южного газового коридора. Второй его частью стал Трансанатолийский трубопровод (TANAP), пересекающий всю Турцию от границы с Грузией на востоке до границы с Грецией на Западе. Его строительство началось в 2015 году, а уже в 2018-м он был введен в строй. Пропускная способность трубопровода составляет 16 млрд кубометров в год на начальном этапе с последующим возможным расширением до 31 млрд кубометров²⁵. В настоящее время Госнефтекомпания Азербайджана - SOCAR контролирует 58% акций TANAP приблизительно стоимостью \$12 млрд, ВР имеет 12%, а Турция - 30%.

Поскольку TANAP выделяет 6 млрд кубометров на внутренний рынок Турции, а остальное транспортирует на европейские рынки, он может внести значительный вклад в энергетическую политику Турции. Во-первых, Турция выиграет от TANAP, получив большие объемы азербайджанского газа по более выгодным ценам, чем те, которые она в настоящее время платит в среднем. Во-вторых, TANAP открыл путь для реализации амбиций Турции стать крупным коридором или хабом торговли природным газом. В целом Турция, по-видимому, удовлетворена условиями транзитного соглашения, так что оно также является коммерчески выгодным для Турции. Владея 30% акций TANAP, Турция может выйти за рамки роли потребителя и транзитера и начать оказывать влияние на добычу и переработку. Кроме того, выбор ТАР в качестве последующего маршрута и планы по расширению ТАР в Юго-Восточной Европе поставили Турцию в выгодное положение в дискуссиях по европейской энергетической безопасности.²⁶

TANAP, как совместный азербайджано-турецкий проект, приобрел очень большое значение и для Баку. С точки зрения Азербайджана, этот проект позволяет независимо от России экспортировать газ на турецкий и европейский рынки. Если бы проект TANAP провалился бы, то у Азербайджана не было бы иного выбора, кроме как экспортировать газ России или Ирану, или в Турцию в лучшем случае. Возможный провал планов по строительству газопровода также мог привести к серьезной потере инвестиций в развитие газового сектора. Учитывая падение добычи нефти и проблемы, связанные с необходимостью диверсификации и модернизации экономики, это могло привести к экономическим и политическим проблемам, представляющим угрозу для страны. Все вышеперечисленные факторы означают, что TANAP имеет такое же стратегическое значение для Азербайджана, как и нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, который был построен в 2006 году. Главная задача TANAP - уменьшить зависимость Азербайджана от России, укрепить сотрудничество с Турцией (взаимозависимость) и получить доход от развития энергетического сектора.

Третьей, завершающей частью Южного газового коридора стал

24 Şaban Kardaş “The Turkey-Azerbaijan Energy Partnership in the Context of the Southern Corridor”, IAI Working papers, March 2014

25 Home page - SGC

26 Vladimir Socor, “Aliyev, Erdoğan Sign Intergovernmental Agreement on Trans-Anatolian Gas Pipeline to Europe,” Eurasia Daily Monitor, 9, no.122

Трансадриатический трубопровод (ТАР), протянувшийся от греко-турецкой границы через Грецию и Албанию, далее по дну Адриатического моря в Италию. Строительство ТАР началось в 2016 году и было завершено в конце 2020 года. Изначальная пропускная мощность трубопровода составляет 10 млрд кубометров газа в год с дальнейшим возможным расширением до 20 млрд²⁷.

ТАР стал ключевой частью масштабного транснационального проекта по строительству «Южного газового коридора», без которого весь проект ЮГК постигла бы судьба другого масштабного проекта - Nabucco. Итак, было несколько причин строить ТАР. Для Азербайджана, как страны, добывающей природный газ, доступ к открытому, прозрачному и либерализованному европейскому газовому рынку, а также расширение и развитие новых экспортных маршрутов были и остаются приоритетными вопросами в его энергетической стратегии. Предпочтительный маршрут ЮГК был определен для осуществления доступа на итальянский рынок через Турцию. Одним из определяющих факторов была цена. Цена на газ на рынке Юго-Восточной Европы (ЮВЕ), а также на австрийском хабе Баумгартен была на 9-10% ниже, чем цена на газ в Италии и на итальянском хабе PSV. Оказалось, что итальянский рынок природного газа имеет лучшие возможности для поглощения большей части дополнительных 8 млрд куб. м/год в 2020 году, чем рынок ЮВЕ.

Кроме этого, Балканский рынок с его растущим спросом на газ и высокими ценами на газ также остается в центре внимания компаний-продавцов газа консорциума «Шахдениз». Предлагаемый Ионическо-Адриатический трубопровод, хотя и не является частью трубопровода ТАР, предполагается подключить к нему. IAP доставит газ в Черногорию, Боснию и Герцеговину и Хорватию. Далее газ может поставляться на рынок Центральной Европы через существующие интерконнекторы²⁸.

Вторая главная причина была политической. Азербайджан принял важное стратегическое решение, чтобы сохранить свои отношения с Россией сбалансированными и в то же время не игнорировать ЕС. Более того, этот проект оказался для России выгоднее предыдущего - Nabucco. Нельзя исключать возможность того, что Азербайджан и Россия заключили джентльменское соглашение в 2012 году, то есть Баку отказался от Nabucco и выбрал маршрут ТАР (итальянский рынок), чтобы избежать конкуренции с «Газпромом» на газовых рынках Центральной Европы. Таким образом, выбор Трансадриатического трубопровода был хорошим дипломатическим жестом Азербайджана по отношению к России²⁹.

В сентябре 2021 года был подписан новый контракт на поставку азербайджанского газа в Турцию вместо того, который истек в апреле того же года. Азербайджан и Турция подписали соглашение о поставке дополнительных 11 млрд кубометров природного газа по Южному газовому коридору, которое будет действовать до конца 2024 года³⁰. Таким образом, ожидается, что Азербайджан будет экспортировать в среднем 3,5 млрд кубометров в год в Турцию в течение трех лет (2022-2024 гг.) в рамках нового контракта. В дополнение к предыдущему контракту на 6 млрд кубометров в год, общий годовой экспорт в течение следующих

27 Home page - SGC

28 Gulmira Rzayeva "The Outlook for Azerbaijani Gas Supplies to Europe: Challenges and Perspectives", OIES Paper, June 2015.

29 Sabah Kardas, "Turkey and the Southern Corridor after TAP's Selection as the Main Export Route for Caspian Gas", Publication of The German Marshal Fund of the United States, July 18, 2013

30 Азербайджан и Турция подписали новый контракт на поставку газа | Report.az

трех лет составит в среднем по 9-9,5 млрд кубометров³¹.

Таким образом, можем сказать, что появились взаимозависимые отношения между Турцией и Азербайджаном, параллельно с растущей важностью Каспийского бассейна в европейских дискуссиях по энергетической безопасности. С одной стороны, без партнерства с Турцией Азербайджан не смог бы даже мечтать о столь амбициозной роли в современной энергетической геополитике. Например, без обязательств Турции по импорту, развитие Шах Дениз было бы трудно себе представить. И снова значительная часть газа с Шах Дениз II будет импортироваться Турцией. БТД, БТЕ и TANAP будут и впредь являться важнейшими составляющими прозападной внешнеполитической ориентации Баку³².

Что касается сотрудничества по энергетическим вопросам между Азербайджаном и ЕС, то оно началось в 2000-х годах, когда ЕС разработал амбициозные планы по импорту газа из Каспийского бассейна и Центральной Азии. Проект трубопровода Nabucco с запланированной мощностью 31 млрд кубометров в год был воплощением этих планов. Предполагалось, что он будет доставлять газ от грузинской/турецкой и/или иракско-турецкой границы соответственно к австрийскому газовому хабу в крошечной деревне Баумгартен (недалеко от словацкой границы), минуя территорию России.

В ноябре 2008 года Европейская комиссия обнародовала долгосрочную, многоаспектную программу энергетической безопасности, которая включает «развитие Южного газового коридора для поставок из каспийских и ближневосточных источников и, возможно, других стран в долгосрочной перспективе, улучшая безопасность поставок»³³. В апреле 2010 года Комитет по иностранным делам Европейского парламента признал важность Южного Кавказа для энергетической безопасности и поставок ЕС. Он выразил поддержку укреплению сотрудничества ЕС и Южного Кавказа в энергетических проектах, «в частности, для успешной реализации трубопровода Nabucco»³⁴.

Европейцы отчаянно нуждались в поставках из Центральной Азии и Каспийского региона, чтобы добиться жизнеспособности трубопровода Nabucco, а русские пытались сорвать этот проект. Одним из ключевых полей сражений стал Азербайджан. Высокопоставленные российские политики, а также представители «Газпрома» неоднократно заявляли, что готовы закупать весь азербайджанский газ, который затем будет экспортироваться по газопроводам «Газпрома» в Европу. Это, однако, лишило бы ЕС какой-либо возможности получать газ из Азербайджана без использования российских транспортных маршрутов. Во время визита президента Дмитрия Медведева в Баку в июне 2009 года «Газпром» и SOCAR подписали соглашение, предоставляющее российской компании привилегированные права на покупку азербайджанского газа, который ранее был зарезервирован для Nabucco. В соответствии с этим соглашением «Газпром» обязался купить 500 млн кубометров газа у SOCAR в 2010 году³⁵. Баку рассматривал этот контракт как выгодный. Потому что в его рамках газ продавался по \$350 за 1000 кубометров. Кстати, экспорт газа из Азербайджана в Россию продолжался до 2015 года. Конечно, объемы закупки Россией азербайджанского газа были невелики, чтобы стать

31 КАСПИЙ: Политически выгодный газ (kaspiy.az)

32 Şaban Kardaş “The Turkey-Azerbaijan Energy Partnership in the Context of the Southern Corridor”, IAI Working papers, March 2014

33 EU Energy Security and Solidarity Action Plan: 2nd Strategic Energy Review. European Commission, Brussels, 13 November 2008, <http://www.europa-cu-un.org/articles/en/article8300en.htm>

34 European Parliament – Foreign Affairs Committee, South Caucasus: EU must play greater role in stabilising the region, say MEPs. 8 April 2010, http://www.europarl.europa.eu/news/expert/infopress_page/030-72203-096-04-15-903-201004061PR72190-06-04-2010-2010-false/default_en.htm

35 Gazprom and SOCAR sign Agreement on Azerbaijani gas purchase and sale terms

смертельным ударом, лишив Nabucco надежного и жизненно важного источника, но Кремль дал понять, что готов заплатить беспрецедентную цену, чтобы «сделать Nabucco бессмысленным»³⁶.

Однако Nabucco так и не был построен из-за неблагоприятных экономических условий и отсутствия достаточного количества газа для заполнения трубопровода. В частности, это было связано с международными санкциями в отношении энергетического экспорта Ирана после 2006 года и юридическими и экономическими препятствиями для строительства Транскаспийского трубопровода, обеспечивающего доступ к обширным туркменским ресурсам³⁷.

Особенно с осени 2011 года перспективы Nabucco, стали достаточно туманными по целому ряду причин. Во-первых, так и не были найдены необходимые объемы нероссийского газа, необходимые для заполнения Nabucco. Во-вторых, появилось несколько альтернативных проектов: интерконнектор Турция-Греция-Италия (ITGI), Трансадриатический трубопровод (TAP), интерконнектор Азербайджан-Грузия-Румыния (AGRI), Трансанатолийский газопровод Азербайджан-Турция (TANAP).

В 2013 году консорциум Шах Дениз, который добывает каспийский газ, предназначенный для экспорта в Европу, выбрал более скромный экспортный маршрут в ЕС, Транс-Адриатический трубопровод (TAP), с пропускной способностью 10 млрд кубометров газа в год³⁸. Это составляет лишь небольшую часть спроса на импорт газа в ЕС, который достиг 363 млрд кубометров в 2018 году³⁹. Однако газ ЮГК был в состоянии частично диверсифицировать портфель заказов таких стран, как Греция, Болгария и Италия. В настоящее время единственным поставщиком газа для ЮГК является Азербайджан. ЕС оказывал ЮГК неустанную поддержку, как посредством финансирования, так и дипломатии, потому что считает это стратегическим (то есть геополитическим) проектом по обходу России. Та же логика объясняет весомую поддержку проекта со стороны США. Геополитическое противостояние с Москвой после 2014 года поддержало это обоснование.

Строительство Южного газового коридора было завершено в 2020 году. С Нового 2021 года газ из Азербайджана стал экспортироваться через Грузию и Турцию в Грецию, Болгарию и Италию. В частности, в 2021 году Азербайджан экспортировал 8,15 млрд куб. м газа в Европу, в том числе 6,8 млрд куб. м в Италию, 1 млрд куб. м в Грецию и 0,35 млрд куб. м в Болгарию⁴⁰.

Естественно, это не большие объемы газа и они не способны спасти всю Европу, но поставки из Азербайджана способствуют снижению зависимости ЕС от российского газа. Однако резкое ухудшение отношений России и ЕС в 2022 году, одним из показателей которого стало резкое снижение импорта российского газа, привело к новой проблеме - необходимости восполнения выбывших с европейского рынка объемов российского газа за счет импорта газа из альтернативных источников. Одним из этих источников н уже третий год подряд был Азербайджан. И хотя Азербайджан по-прежнему поставляет в Европу небольшие

36 Solovyev Vladimir «Shiroko kachaet Azerbaydzhan. Ego gaz poydet v Rossiyu po rekordno vysokoy tsene», Kommersant, 30 June 2009.

37 Marco Siddi “The Southern Gas Corridor: Prospects and Challenges for EU Foreign Policy”, Caucasus analytical digest, No. 112, November 2019.

38 Chazan, G. and J. Shotter (2013) “TAP clinches Azeri gas pipeline deal”, Financial Times, 26 June. <https://www.ft.com/content/41a3c048-de4f-11e2-b990-00144feab7de>

39 European Commission (2018) Quarterly Report Energy on European Gas Markets. DG Energy, Volume 11, Issue 4.

40 Азербайджан за год экспортировал в Европу по TAP свыше 8 млрд кубометров газа — «Interfax»

по сравнению с Россией объемы газа, тем не менее Баку сдержал свое обещание максимизировать добычу газа уже в 2022 году в ответ на соответствующий запрос лидеров ЕС. Например, добыча газа в Азербайджане в 2022 году достигла 46,7 млрд кубометров, увеличившись на 6,6% по сравнению с 2021 годом⁴¹. Ожидалось, что Азербайджан поставит 9 млрд кубометров газа в Европу в 2022 году, в том числе 7,4 млрд кубометров в Италию, 1 млрд кубометров в Грецию и 0,6 млрд кубометров в Болгарию⁴² (прогнозная оценка на начало февраля 2022 года). Но из-за возникших проблем между Россией и Европой, а также многочисленных запросов лидеров Евросоюза Азербайджан пошел на максимально возможное увеличение экспорта газа европейским потребителям. В результате этих усилий Азербайджан в 2022 году увеличил общий объем экспорта газа на 18% - до 22,3 млрд кубометров. При этом экспорт азербайджанского газа в Европу составил 11,4 млрд куб. м (рост на 12,3% по сравнению с 2021 годом)⁴³. В 2023 году Азербайджан увеличил экспорт природного газа на 5,3% до 23,8 млрд кубометров, в том числе 11,8 млрд кубометров было экспортировано в Европу⁴⁴.

Росту экспорта азербайджанского газа в европейские страны способствовало введение в эксплуатацию интерконнектора Греция - Болгария (IGB). Этот интерконнектор с начальной мощностью 3 млрд куб. м газа в год позволил в 2023 году наладить полноценные поставки азербайджанского газа в Болгарию и далее в Румынию. А в 2024 году именно благодаря IGB поставки азербайджанского газа станут возможны в Сербию и Молдову⁴⁵.

Также не следует упускать из виду отношения Азербайджана с его южным соседом – Ираном. Еще с начала 1990-х годов эта страна предпринимала многочисленные попытки запугать Баку, в том числе используя провокационные полеты военных самолетов, нарушавших воздушные границы Азербайджана и не менее провокационные действия кораблей ВМС Ирана, нарушавших морские границы Азербайджана, особенно вблизи морских нефтегазовых месторождений. Причины такого совсем неждружественного поведения Тегерана крылись в желании заставить Баку прекратить разработку морских нефтегазовых месторождений, а также контролировать маршруты экспорта нефти и газа из Азербайджана на мировые рынки. Но эти попытки провалились, благодаря опять таки эффективной внешней энергетической политики Азербайджана, привлекшей на свою сторону страны Запада и Турцию, заинтересованных в разработке морских нефтегазовых месторождений Азербайджана. Более того, в 2018 году Иран был вынужден отказаться от всех своих претензий к морским границам Азербайджана, согласившись на предложенный Баку и поддержанный другими прикаспийскими государствами вариант раздела Каспия на национальные сектора по старым советским картам. В результате Иран сохранил наименьший по площади участок Каспийского моря, как и во времена СССР. В том же году президенты Ирана и Азербайджана на встрече в Баку подписали документы о совместной разработке спорных нефтегазовых месторождений в Каспийском море⁴⁶. Более того, 28 ноября 2021 года Азербайджан подписал соглашение с Ираном и Туркменистаном по сопловым поставкам газа. Стороны договорились, что ежегодно из Туркменистана

41 Азербайджан в 2022г сократил добычу нефти с конденсатом на 5,5%, газа - увеличил на 7% — «Interfax»

42 Азербайджан назвал планируемые объёмы поставок газа в Италию на 2022 г. (trend.az)

43 Азербайджан в 2022г увеличил экспорт газа на 18% - Шахбазов — «Interfax»

44 Азербайджан в 2023г увеличил экспорт газа на 5,3% - Шахбазов — «Interfax»

45 Ильхам Алиев принял участие в церемонии открытия газового интерконнектора Греция-Болгария в Софии (president.az)

46 Подписаны азербайджано-иранские документы (president.az)

в Азербайджан через Иран будет поставляться от 1,5 до 2 млрд кубометров газа. Таким образом, Иран сможет за счет туркменского газа покрыть потребности своих пяти провинций, поставляя в обмен такое же количество собственного газа в Азербайджан⁴⁷. Уже 3 января 2022 года Иран и Азербайджан начали получать 4,5 млн кубометров/сутки газа из Туркменистана в рамках трехстороннего соглашения о своповых поставках⁴⁸.

Третий этап: транзит нефти из стран Центральной Азии

Казахстан вслед за Азербайджаном также решил использовать западный маршрут доставки нефти на мировые рынки по трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан. Именно поэтому президент Казахстана Нурсултан Назарбаев в 1999 году подписал соглашение о строительстве БТД⁴⁹. Однако, не дожидаясь завершения строительства БТД, который был введен в эксплуатацию в 2006 году, Казахстан начал экспортировать нефть в западном направлении на побережье Черного моря по следующему маршруту: Тенгиз - порт Актау (западный берег Каспийского моря), танкерами из Актау в порт Дюбенди (восточное побережье Каспия близ Баку), далее по трубопроводу Дюбенди - Али-Байрамли, а оттуда по железной дороге цистернами до Батумского нефтяного терминала. Так, Казахстан ежегодно экспортировал около 2 млн тонн нефти⁵⁰.

После запуска БТД Казахстан присоединился к использованию этого трубопровода в 2008 году для экспорта своей нефти через Азербайджан и Грузию на средиземноморское побережье Турции. Для доставки казахстанской сырой нефти на западное побережье Каспийского моря, а затем на европейские рынки рассматривалась возможность использования Каспийской транспортной системы (КТС). Проектная пропускная способность КТС на первом этапе составляла 20-23 млн. тонн/год, в случае расширения - 35-37 млн тонн/год. Однако в 2010 году транспортировка казахстанской нефти была остановлена из-за, по мнению Астаны, высоких тарифов. Однако в начале ноября 2013 года морской порт Актау (Казахстан) и Тенгизшевройл (совместное предприятие Chevron, ExxonMobil и КазМунайГаз) подписали соглашение об экспорте 4 млн тонн нефти через Азербайджан ежегодно. Предполагалось, что 3 млн тонн этого объема перевезет БТД, остальное - по железной дороге до грузинского терминала Кулеви на Черном море, принадлежащего Азербайджану⁵¹.

Соглашение выполнялось до середины 2015 года, а затем казахстанские компании прекратили транспортировку нефти через БТД из-за расширения КТК (Тенгиз-Новороссийск), куда шла вся казахстанская нефть⁵². Транзит казахстанской нефти через Азербайджан возобновился в 2017 году и с тех пор через БТД ежегодно прокачивалось около 100 тыс. тонн⁵³. Но в 2022 году в связи с войной на Украине, антироссийскими санкциями Запада и в целом ухудшившейся

47 Соглашение с Ираном и Туркменистаном – зачем Азербайджану своповые поставки газа (sputniknews.ru)

48 Между Азербайджаном, Ираном и Туркменистаном начато выполнение соглашения о своповых поставках газа (ara.az)

49 Андрей Чеботарев «Казахстан: проблемы и перспективы выбора приоритетного маршрута экспорта нефти», Центральная Азия и Кавказ, 2001 г.

50 Давид Прейгер, Ирина Малярчук, Таисия Гринкевич «Трубный “пасьянс” для каспийской нефти», Центральная Азия и Кавказ, 2003 г.

51 <https://kapital.kz/economic/24314/vozobnovlen-eksport-nefti-iz-rk-cherez-azerbajdzhan.html>

52 <http://analitikaua.net/2014/snizhayutsya-obemyi-prokachki-azerbaydzhanskoy-i-kazhstanskoy-nefti-po-truboprovodu-baku-tbilisi-dzheyhan/>

53 SOCAR о поставках нефти из Казахстана по БТД (trend.az)

геополитической ситуацией вокруг России возникли некоторые осложнения в отношениях России и Казахстана. Дело в том, что Астана не поддержала Москву в войне, не признает захваченные земли и не помогает обходить санкции. В ответ Россия начала создавать проблемы в работе КТК, транспортирующего львиную долю казахстанской нефти на экспорт. В связи с этим власти Казахстана задумались над поиском альтернативных способов поставок собственной нефти на мировые рынки в обход России. Азербайджан в этом случае является наиболее удобной альтернативой⁵⁴. В результате уже в 2023 году Казахстан транспортировал посредством БТД на мировые рынки свыше 1 млн тонн своей нефти⁵⁵. А буквально недавно в Баку между представителями SOCAR и «КазМунайГаз» было подписано соглашение, предусматривающее рост транзита казахстанской нефти по БТД до 2,2 млн тонн в год с перспективой дальнейшего роста до 3 млн тонн в год⁵⁶.

Говоря о перспективах роста транзита казахстанской нефти через БТД на мировые рынки, необходимо понимать, что эта нефть в начале танкерами доставляется на Сангачальский терминал, а оттуда по двум коротким трубопроводам (интерконнекторам) поступает в БТД. Использование обоих интерконнекторов (один из которых вступил в строй только в конце 2022 года) может увеличить объем прокачки казахстанской нефти через БТД до 3-3,5 млн тонн в год. Если учесть, что существующая инфраструктура в Актау рассчитана на перевалку 4 млн тонн нефти, то прокачка 3-3,5 млн тонн нефти через БТД может стать реальной уже в ближайшие годы. Но для перевалки больших объемов нефти Казахстану необходимо вкладывать серьезные инвестиции в свою инфраструктуру. Если это условие будет выполнено, то в течение следующих 3-4 лет может быть создана инфраструктура для перевалки через Азербайджан до 20 млн тонн казахстанской нефти ежегодно. Кроме того, говоря о транспортировке казахстанской нефти, нельзя забывать о наличии у Азербайджана крупного танкерного флота и судостроительного завода, который способен производить новые плавучие средства для перевалки нефти. Азербайджанская сторона уже заявила, что цены на транзит будут тем ниже, чем выше объемы транзита⁵⁷.

Таким образом, в азербайджано-казахстанских отношениях Азербайджан выступает как транзитная страна для казахстанской нефти. Таким образом, Баку помогает Астане снизить зависимость от России и укрепляет собственные позиции на международной арене в качестве не только страны-экспортера нефти, но и как страны-транзитера.

Другой центральноазиатской страной, воспользовавшейся преимуществами БТД для транспортировки своей нефти на мировые рынки в обход территории России, является Туркменистан. Как известно, эта страна обладает запасами не только газа, но и нефти, хотя и небольшими - около 0,1 млрд тонн⁵⁸. Годовая добыча нефти в Туркменистане составляет около 12 млн тонн, около половины из которых перерабатывается на месте. Туркменские нефтепродукты в основном поставляются на европейский рынок через инфраструктуру, в том числе расположенную в Азербайджане и Грузии. Туркменская нефть относится к типу

54 Россия снова заблокировала транзит казахстанской нефти. Казахстан ищет обходные пути (rfi.fr)

55 Объем транзита нефти из Казахстана по БТД в 2023г составил около 1,06 млн т, план на 2024г - 1,5 млн т - Саткалиев

56 SOCAR и КазМунайГаз подписали соглашение об увеличении транзита казахстанской нефти по нефтепроводу БТД до 2,2 млн т в год — «Interfax»

57 Кавказский Узел | Аналитики указали на отсутствие альтернативы транзита нефти из Казахстана в Европу через Новороссийск (kavkaz-uzel.eu)

58 <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>

средней плотности с низким содержанием серы и может транспортироваться по магистральным экспортным трубопроводам вместе с азербайджанской нефтью.

В июле 2010 года между Азербайджаном и Туркменистаном было заключено соглашение о прокачке туркменской нефти по нефтепроводу Баку - Тбилиси - Джейхан. В том же году более 1,2 млн тонн туркменской нефти было экспортировано на мировые рынки по западному маршруту (через Каспийское море танкерами в Азербайджан, а затем по нефтепроводу БТД на мировые рынки)⁵⁹. С тех пор транзит нефти через территорию Азербайджана составлял в среднем 4 млн тонн ежегодно. То есть большая часть экспортируемой туркменской нефти транспортировалась на мировые рынки по западному маршруту. Так, в 2018 году по нефтепроводу БТД было транспортировано 4,2 млн тонн нефти. Но с 2019 года объемы транзита через Азербайджан начали снижаться. Это было связано с ростом экспорта туркменской нефти через Каспийское море в направлении Махачкалы (Россия)⁶⁰. Однако SOCAR и швейцарско-голландская компания Vitol в 2022 году договорились о транспортировке около 1 млн тонн туркменской нефти в год по трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД), начиная с октября 2022 года⁶¹. Таким образом, объем транзита туркменской нефти через Азербайджан стал быстро расти. К примеру, всего в 2023 году по БТД было прокачено 5,24 млн тонн транзитной нефти. Принимая во внимание, что чуть более 1 млн тонн из этого количества приходится на казахстанскую нефть, остальной объем прокаченной нефти – около 4,2 млн тонн – это туркменская нефть⁶².

Таким образом, заключенные с Казахстаном и Туркменистаном соглашения по прокачке их нефти через территорию Азербайджана в очередной раз свидетельствуют об имидже Азербайджана как минимум в Каспийском регионе не только как надежного поставщика, но и как надежного государства-транзитера энергоресурсов. Тем самым успешно реализуется третий этап энергетической стратегии Азербайджанской Республики. Доказательством тому служит тот факт, что по нефтепроводу БТД помимо азербайджанской нефти прокачивается туркменская нефть (по контракту с Dragon Oil), а также казахстанская и до конца 2022 года прокачивалось около 1 млн тонн российской нефти ежегодно. Но после введения санкций, прокачка российской нефти прекратилась.

Заключение

Как становится ясно из этой статьи, нефтегазовый фактор оказал и до сих пор оказывает большое влияние на внешнюю политику Азербайджана. Соответственно, в международной политике Азербайджана исключительную роль играет именно внешняя энергетическая политика. Начиная с середины 1990-х годов, с разработки морских нефтяных и позднее газовых месторождений и, соответственно, добычи нефти и газа с помощью западных компаний, Баку тесно ассоциировал себя с Западом (США и европейские государства в первую очередь) в области экономики. Большая часть экспортируемой азербайджанской нефти и газа по-прежнему поставляется в страны Европы и Турцию. И это тоже повлияло на внешнюю политику страны. За годы независимости Азербайджан выстроил хорошие партнерские отношения с США, Великобританией и большинством европейских государств, включая бывшие республики европейской части СССР

59 <https://az.sputniknews.ru/azerbaijan/20110908/296350241.html>

60 Азербайджан сократит транзит туркменской нефти в связи с возобновлением ее транзита через Россию (neftegaz.ru)

61 SOCAR и Vitol договорились поставках с октября туркменской нефти по БТД — «Interfax»

62 Транспортировка нефти по БТД в 2023г выросла на 1,5%, транзит - на 2,7% — «Interfax»

(страны Балтии, Беларусь, Украина и Грузия).

Конечно, проведение независимой внешней, в том числе энергетической политики, с первых лет независимости Азербайджана вызывала жесткое противодействие со стороны соседних государств – России и Ирана, желающих подчинить себе Баку, заставить его проводить свою внешнюю энергетическую политику в контексте интересов Москвы и Тегерана. Но Азербайджан, опираясь в своей внешней энергетической политике на другие соседние страны, такие как Турция и Грузия, а также таких международных акторов, как Евросоюз и США, выстоял в этой борьбе, смог отстоять независимость страны, независимый курс внешней энергетической политики, что принесло свои плоды. Мы видим, что в настоящее время, несмотря на постепенное падение добычи и, соответственно, экспорта нефти, Азербайджан продолжает уверенно поставлять большую часть своей нефти в европейские страны. Что же касается газа, то там ситуация складывается как нельзя лучше: растущие объемы добычи и экспорта азербайджанского газа помогли некоторым европейским странам преодолеть энергетический кризис 2021-2023 годов. А зарекомендовав себя за эти годы надежным поставщиком энергоресурсов в Италию, Грецию и Болгарию, Баку пожинает эти плоды и расширяет свою клиентскую базу в Европе. Так, если в прошлом году Азербайджан начал поставлять свой газ в Румынию, то в этом году ожидаются поставки газа в Сербию и Венгрию. А в перспективе азербайджанский газ ожидают такие страны, как Молдова, Албания, Северная Македония, Черногория, Хорватия, Словения, Словакия и Чехия. Это как раз и является лучшим доказательством успешности энергетической стратегии Азербайджана и внешней энергетической политики, как ее важнейшего инструмента.



Džemal Najetović¹, Stevan Petković², Džebrail Bajramović³

GLOBALNI TERORIZAM I NJEGOVE IMPLIKACIJE NA MEĐUNARODNE ODNOSI

Rezime

Porast individualizma, kraj Hladnog rata i povećanje uloge aktera koji nemaju atribut države, uzrokuje transformiranje međunarodnih odnosa u mnogo kompleksniji sistem. Taj novi sistem kreira mnoštvo zajednica koje se smatraju žrtvama. Takve populacije mogu napustiti razumne rasprave i vratiti se 'ustaljenom beznađu', jedino komunicirajući kroz nasilje. Regionalni sukobi se šire i to se eksploatiše od strane hegemonističkih sila, u skladu sa njihovim nastojanjima da konsoliduju svoje pozicije.

Povećanje broja sukoba je vjerovatno rezultat porasta svjetske populacije, klimatskih promjena, nestašice energije i vode. U tom kontekstu, izgleda kao da terorističke grupe baziraju svoje ideologije na dva najistrajnija elementa popularnog identiteta: religija i etnos. Ovaj tekst analizira pojam 'globalnog terorizma' i otkriva da se ono što mi nazivamo 'globalni terorizam', ne razlikuje od ranije ispoljenih terorizama.

Ključne riječi: terorizam, buduće prijetnje stabilnosti, okolinske (ekološke) prijetnje sigurnosti, terorističke ideologije, 'globalni terorizam'.

GLOBAL TERRORISM AND ITS IMPLICATIONS ON INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

The raise of individualism, the end of the Cold War, and the increasing role of non-state actors have caused international relations to transform into a much more complex system. This new system has created many communities which feel themselves to be victims. Such populations may abandon rational debate and retreat into „learned despair“, only communicating through violence. Regional conflicts have spread, and

1 Akademik prof. dr. Džemal Najetović, dekan Pravnog fakulteta Univerziteta u Travniku,

2 Doc. dr. Stevan Petković, Pravni fakultet Univerziteta u Travniku i Nezavisni univerzitet u Banja Luci.

3 Mr. Džebrail Bajramović, doktorant Pravnog fakulteta Univerziteta u Travniku.

this has in turn been exploited by the hegemonic powers as they seek to consolidate their positions. Many more conflicts are likely to result from the growth in world population, climate change, energy and water shortages. In this context, terrorist groups are likely to base their ideologies on the two most enduring elements of popular identity: religion and ethnicity. This paper also analyzes the term „global terrorism“, and finds that what is called „global terrorism“ is no different from earlier terrorism.

Key words: Terrorism, future threats to stability, environmental threats to security, terrorist ideologies, „global terrorism“.

Uvod

Nastavak porasta individualizma, univerzalni problem današnjeg vremena informacionih i komunikacijskih tehnologija i povećanja očekivanja, nagrizi fundamentalne vrijednosti društva, uključujući ugrožavanje solidarnosti i saradnje. Također, razmatrajući iznalaženja rješenja za današnje društvene probleme, činjenica je da kada imamo porast populacije, njeno reagovanje protiv nekorektnog odnosa često je prekasno.

Završetkom Hladnog rata, raspadom SSSR-a 1991. godine, međunarodna scena se promjenila u odnosu na standardne oblike, koji su dominirali u međunarodnim odnosima.

Svjedoci smo povećanog učešća aktera koji ne predstavljaju državu, uključujući kampanje pokreta za određena pitanja ili militantne grupacije, i njihovog učestvovanja u kreiranju novog okruženja.

Tako, danas je shvaćeno, ali prekasno, da konvencionalne analize uzroka prijetnje, nisu u stanju pratiti njihove osnovne pravce djelovanja.

Kroz NATO i ranije Varšavski pakt, gdje su dominirali SAD, odnosno SSSR, međunarodni odnosi su bili sabijeni između ova dva bloka. Komfor interpretiranja ovog oblika dekonstrukcije je završen, djelovanje u sistemu novih civilnih aktera koji ne predstavljaju državu je dovelo do veće kompleksnosti situacije, ali su implikacije ovih promjena, ipak, vrlo kasno prepoznate.

Nakon bipolarne hladno-ratovske ere, blokovska podjela je okončana i mnogi poznati sukobi na nivou država su završeni, ali su se u isto vrijeme pojavili i novi sukobi. U novom, nestabilnom i neuobičajenom procesu, nove strukture su se konstantno razvijale i sve ovo je prisiljavalo države da promijene njihove ustaljene pozicije, poznate pristupe, te stereotipna ponašanja i reakcije.

Kao rezultat toga, postepeno se otežava prognoziranje koje će elemente države ti akteri koji ne predstavljaju države forsirati u svojim naporima, kako bi se postigli politički i ekonomski ciljevi.

Terorizam u kontekstu odnosa slabijih i moćnih

Nepotpune analize koje se baziraju na sukobima vezanim za suverenitet, prouzrokovanim zapadno/istočnom kompozicijom odnosa, veoma su nedostatne za interpretiranje korjena današnjih političkih razvoja, koji su karakterisani novim formacijama, različitim interesima i sukobima, koje oni kao takvi prouzrokuju.

Gledajući iz društveno-ekonomskog i sociološko-kulturnog stajališta, masa ljudi koji sebe smatraju zanemarenim, ocrnjenim, eksploatisanim i subjektom nekorektnog tretmana, postepeno se povećava, te se njihova 'ljutnja' transformišu u nasilje, koje

postaje više nego ikada rasprostranjeno sredstvo izražavanja.

Ne slijedeći razum, da li kroz ‘naučeno beznađe’⁴ ili ‘pasivno pokorno društvo’⁵, ili neku ne baš tretmansku psihologiju, manifestovanu kroz izabrane traume, neke zajednice prate ove modele i usvajaju ‘mi i oni’ svjetski pogled, koji je spreman da pređe u nasilje, bazirano na radikalnim religijskim sektama i/ili etničkim radikalnim pokretima. Dijalog prerasta u monolog, razriješene situacije prerastaju u sukobe, zajedništvo prerasta u razjedinjavanje.

Ono što mi otkrivamo je često, jasno zanemarivanje izučavanja korijena uzroka problema. U ovom procesu, gdje su nepotpune analize izgubile svoju validnost, naše promatranje terorizma mora se transformisati i adaptirati u nova interpretiranja. Ovo je zato što se terorizam, koji prerasta u instrument, prihvaćen i korišten od strane nekih država kako bi ostvarile i sprovodile svoje političke ciljeve i interese. Slabašne države, bivajući subjektom takvih djelovanja, vide u njemu šansu da se bore protiv hegemonističkih sila.

Ovo novo doba je dovelo do tranzicije simetrije u asimetriju, konvencionalnih totalnih i multilateralnih ratova, u borbena djelovanja manjeg intenziteta, od globalnih i regionalnih ratova, ka lokalnim i unutrašnjim sukobima i ka novim traumatičnim ratnim metodama, koje imaju za cilj psihološku destrukciju ljudi.

U pomenutom smislu, određene sponzorske države, radikalne religijske i etničke grupe unutar države, čija ekonomska i vojna moć nije dovoljna da se suprotstave neprijateljskim ili protivničkim superiornim silama, pronašle su terorizam kao novi sistem ratovanja koji bi se koristio za dostizanje njihovih ciljeva i ostvarenje rezultata.

Paralelno ovom, neke moćne države gledaju na terorizam kao način za vođenje ‘tajnog rata’ kako bi osnažile svoju moć, da prošire područja svoje dominacije, da konsoliduju svoje pozicije, i uspostave kontrolu, uprkos činjenici da im međunarodno pravo i ustanovljena pravila ne dozvoljavaju da koriste takve metode.

Kao rezultat, današnji terorizam je evoluirao iz uobičajeno definisanih, dobro poznatih klišea i metoda protiv kojih su razvijene kontra-mjere, u ‘polu-vojne strategije’, koristeći tehnologije koje su jednostavne, ali efikasne.

Uporedo sa svim ovim razvojem, od kada se terorizam vodi do nivoa koji dovodi u pitanje hegemonističke odnose globaliziranog svijeta, i od kada su ljudi počeli da sve više dižu svoj glas protiv nepravde i ‘statusa quo’, otkrivamo da nasilje izrasta u jedinstven stil izražavanja i komuniciranja. Terorizam, gledan izvan svog klasičnog značenja, prerastao je u oblik komunikacijskog fenomena, baziran na modernim tehnologijama.

Današnji svijet postaje mnogo manje mjesto u smislu razmjene informacija, komunikacija, mehanizama procesa donošenja odluka i kontrole, a sve je to produkt globalizacije. Ovo omogućava teroristima da lakše izaberu svoje ciljeve, u mjeri u kojoj su ljudi više svjesni centara moći našeg umanjenog svijeta. Ljudi postaju svjesniji jedni drugih, i sve više svjesni svojih spoznanih neprijatelja.

Nasuprot tome, glavne sile pokušavaju da konsoliduju svoje pozicije, proširujući svoje vojne aktivnosti, suverenitet, interese i sukobe van svojih državnih teritorija. Ovo je dizajnirano da spriječi prodiranje sukoba unutra, u njihove političke, privredne i kulturne centre i to bi moglo biti shvaćeno kao preventivna taktika blokiranja sukoba, koji bi se u suprotnom mogli širiti ka centru, nekom vrstom centripetalne sile.

Kao rezultat svih ovih razvoja, sile koje nastoje da osnaže i zaštite svoju političku i ekonomsku superiornost, i terorističke grupe koje žele da postignu svoje ciljeve, su

4 Learned Despair: Američki psiholog Martin Seligman je sproveo serial eksperimenata o formama ponašanja o ljudima ili životinjama uhvaćenim u zamku.

5 Passive Obedient Society: Ovaj koncept je baziran na teoriji, čije utemeljenje je postavljeno od strane ruskog naučnika Pavlova.

u skladu sa tim formirale ravnotežu u pogledu snabdijevanja naspram zahtjeva i tako su otvorene za saradnju.

Ova procjena koja se odnosi na formu današnjeg teorizma nije samo usmjerena da zaštiti trenutne procese, nego, također, i da načini projekcije, kako dometa i efekata terorizma, tako i prijetnje nakon njegovog mutiranja u vlastitu dinamičku strukturu. Baš kao što ne bi bilo moguće formulirati procjenu uzimajući u obzir trenutne izazove i prijetnje, zasebno tretirajući periode 1970 – 1990 i 1990 – 2000, također, je nemoguće napraviti futurističku procjenu, baziranu na trenutnim izvorima prijetnji. Pošto su prijetnje u prošlosti izgubile svoju validnost, jer su njihovi korijeni zanemarani, izvori i percepcije prijetnji će izgubiti svoju validnost sa budućim subjektivnim i objektivnim transformacijama.

Od kada snažni i okrutni društveno-ekonomski model, koji prati globalizaciju, interveniše u ‘naciji-državi’, i u doba informacijskih tehnologija zadovolji potrebu za informacijama, očekivanja masa se uvećavaju širom svijeta. Ova kombinacija je korisno razmatranje, u mjeri u kojoj kreira plodno tlo za širenje terorizma u formama radikalnih religijskih i etničkih organizacija.

Pomenuto prevazilazi osjećaje pripadnosti pojedinaca koji igraju glavnu ulogu u razvoju identiteta i oblikovanju društvenih struktura. Kao što ovo može vremenom prerasti u religijski i/ili etnički identitet, terorističke akcije i grupe, bazirane na radikalnom religijskom i etničkom nacionalizmu, čine dva glavna pokreta. To štiti njihovu kontinuiranu egzistenciju, promovisanjem ideološke opravdanosti.

Pomenuto može biti shvaćeno kao periodi u kojima su mnoge ideologije izgubile svoju efektivnost i važnost, kada su napuštene, i kao rezultat toga, odstranjene i zamijenjene individualnim pretpostavkama. Nasuprot ovom stavu, religijsko uvjerenje i etnički identitet su dva fundamentalna faktora, koji su ključni elementi konstituisanja društvenih dinamičnosti.

Kroz historiju, kada su separatističke akcije koje su bile bazirane na rasizmu posmatrane neutralno, moglo bi se reći da kada se jednom ovi pokreti pojave, isti nikad ne nestaju, bez obzira kako se mijenjaju uslovi na bazi trougla ‘vrijeme-mjesto-mogućnosti/sposobnosti’.

Nakon što su učinili da se njihovi uzroci i ciljevi čuju kao akcije bazirane na nasilju, separatističke terorističke organizacije djeluju zajedno sa ostalim ilegalnim organizacijama (koje se na ekvivalentan način suprotstavljaju sistemu), i sve nastavljaju borbu primjenjujući taktike koje imaju za cilj da podrže jedni druge u ‘političkim i operativnim sferama’.

Teroristi su u stanju da djeluju iz podzemlja, ili žive dug period kao ‘spavači’ ili u tišini, kada im prilike drugačije ne dozvoljavaju, ili kada je njihova ideologija pod lupom. Međutim, uprkos taktici povlačenja i odgađanja, nikad ne odustaju od ciljeva koje su postavili kao razlogom svog postojanja.

Separatističke terorističke organizacije, religijski radikali i etno-nacionalisti su, uglavnom, politički i ekonomski podržavani od strane određenih krugova koji nastoje dostići konkretne ciljeve. Vjerovatno da ta zahtijevana kategorička podrška omogućava ovim vrstama terorističkih organizacija da održavaju identitete koje su kreirali, ali također i njihovo kontinuirano postojanje.

Sve dok je zagarantovano njihovo neprekidno egzistiranje kao separatističkih terorističkih organizacija i dok imaju sposobnosti da zaštite svoje identitete, pomenute karakteristike transformišu terorističke grupe, tako da one postaju centrom privlačenja. Te karakteristike ih čine entitetima koji zahtijevaju podršku, u političkom i ekonomskom smislu, od strane moćnih sila, kako država tako i ne-državnih aktera, u njihovim

nastojanjima da realizuju vlastite ciljeve i zadatke.

Radikalne religijske i etničke separatističke terorističke organizacije dugoročno imaju potrebu da zaštite svoje postojanje u nastojanju da realizuju svoje zadatke i to je njihova ključna karakteristika. Vremenom se iskazuje potreba za političkom i ekonomskom podrškom i otvaranjem za saradnju, u skladu sa odaslatim parametrima i promjenama. Nijedna teroristička organizacija ne bi opstala bez podrške jedne ili više država ili aktera koji ne predstavljaju državu, u formi političke, ekonomske ili psihološke podrške, tajne ili otvorene.

Potvrđena je činjenica, da su u vrijeme svog osnivanja i pojavljivanja, sve terorističke organizacije sebe označile kao idealiste koji vjeruju u taj ideal, ali nakon nekog vremena, zbog finansijskih razloga, oni uspostavljaju odnose i saraduju sa kriminalnim organizacijama.

U cilju da zadovolje svoje logističke potrebe, za smještaj, naoružanje, eksplozive, komunikacijska sredstva, lažne pasoše, lične karte, propagandna sredstva, i obavještajne aktivnosti, terorističke organizacije trebaju finansiranje. Onda kada one narastu, i prebace svoje aktivnosti iz lokalne perspektive u internacionalno okruženje, njihovi finansijski prohtjevi rastu. U skladu sa tim, one počinju promovisati svoje prljave aktivnosti i sve se više udružuju sa moćnim krugovima koji bi mogli da im pruže podršku, radije nego sa organizovanim kriminalnim organizacijama.

U ovom povezivanju neke države i/ili akteri koji ne predstavljaju državu reaguju, kako bi uvidjeli ciljeve terorističkih organizacija. Terorističke organizacije često pomjeraju svoje aktivnosti izvan zacrtanih ciljeva, kako bi obavile oružane ili političke usluge za druge.

Imajući u vidu da su aktivnosti organizovanih kriminalnih organizacija uglavnom fokusirane na krijumčarenje ljudi, naoružanja, droge i nuklearnih materijala, započinje i djelovanje paralelnog sistema. Tako dvije vrste organizacija potpomažu jedna drugu i kreiraju strukture, osiguravajući ljudske resurse, komunikacije, transportna sredstva i zaštitne mreže, nastojeći da zadovolje logističke zahtjeve terorističkih organizacija.

Budućnost terorizma u svjetlu predviđanja kretanja svjetskih resursa

Gledajući u budućnost, može se pretpostaviti da će doći do povećanja lokalnih i religijskih sukoba, pri čemu se ograničeni sukobi mogu transformisati u nove ratove kao metodu plaćanja računa. Kada se prave procjene u vezi sa budućnošću svijeta za period 2015 – 2025 i 2025 - 2050. godine, može se pretpostaviti da će se intenzivirati širenje terorizma. Razlozi za pretpostavku narastanja sukoba su nađeni u činjenici da svaka prijetnja ima svoj vlastiti nastanak i korjene, kao i vrijeme, prostor i preduslove. „U 2000. godini, svjet je opstao sa populacijom od 6,1 milijardi, koja je do 2015. godine narasla na 7,2 milijarde, a do 2050. godine će narasti na 9,1 milijardu. Resursi, neophodni za održavanje naših života i životnih potreba, u narednih 8 godina će se morati dijeliti sa još 1,1 milijardu ljudi, odnosno sa 3 milijarde novih stanovnika kroz 43 godine. Ovo bi trebala biti dostatna potvrda narastajućeg opažanja prijetnji“⁶

Iscrpljivanjem primarnih energetskih resursa (nafta, prirodni gas, ugalj, i sl.), koji su neophodni za održavanje naših životnih potreba, i umanjenje vodenih potencijala, koji su esencijalni za život, a zatim i iscrpljivanje obradivog zemljišta, čine nezaobilaznim buduće sukobe.

Mnogo nam govori pretpostavka da će 80% povećanja svjetske populacije pripadati nerazvijenim državama, tako da će se 2015. godine 45% svjetske populacije nalaziti u četiri države (Kina, Indija, Pakistan, i Indonezija), 2025. godine će 60% svjetske

⁶ Klimatske promjene 2007., Osnove fizike, <http://www.ipcc.ch>.

populacije živjeti u šest država (Kina, Indija, Pakistan, Indonezija, Iran i Bangladeš), a 2050. godine 80% svjetske populacije će biti koncentrisano u Aziji i Srednjem istoku. Može se pretpostaviti da će izvori i uzročni korijeni prijetnji, prouzrokovanih ovim promjenama ravnoteža, doživjeti značajne promjene.

Azija i Srednji istok će se suočiti sa porastom gustoće naseljenosti. To su područja gdje su koncentrisane energetske rezerve (67,8% naftnih rezervi je na Srednjem istoku, 80% rezervi prirodnog gasa je na Srednjem istoku i u Aziji). U skladu sa pomenutim demografskim varijacijama, sukobi, koji nastaju zbog promjene centara koncentracije i moći, postat će mnogo ozbiljniji.

Oko 30% svjetske populacije, koja je prema očekivanjima 2015. godine dostigla brojku od 7,1 milijarde, bilo je ugroženo i nedostatkom vode, dok je preko 30 država, posebno one sa Srednjeg istoka, Sjeverne Afrike i Centralne Azije, svoje zahtjeve za vodom ostvarivalo putem tekućih prekograničnih voda. Nedostaci vode će se povećati zbog globalnog zatopljanja i porasta populacije. Sve ove činjenice pokazuju da će dijeljenje vodenih resursa u doglednoj budućnosti postati pitanje od primarne važnosti.

Države koje imaju većinu energetske resurse na svojoj teritoriji, da li zbog povećanja njihove populacije, ili zbog njihovog uvećanog prosperiteta, su u skladu sa tim prisiljene da povećaju potrošnju. Nedostaci, koji na ovaj način mogu da pogode i industrijski razvijene države, koje nemaju ove energetske resurse, mogu prerasti u nove sukobe.

Pomjeranje klimatskih zona, iznenadni pljuskovi i suše usljed globalnog zatopljanja, pretvoriti će neka naseljena područja u mjesta gdje ljudski život neće biti moguć, prouzrokujući migracije oko 2 milijarde ljudi, do 2050. godine. Ove nove migracije naroda će prouzročiti kulturološke konflikte, koji su evidentni čak i sada, kao nove percepcije prijetnje u budućnosti⁷.

Predviđanja izvještaja OUN o globalnom zatopljanju govori da će u narednom vijeku 30% sadašnjeg svjetskog kopna biti po vodom. Imajući ovo u vidu, budući sukobi će se voditi za preživljavanje, više nego za uvećanje ili osiguranje prosperiteta, i zbog toga, nivo nasilja bi mogao biti nezamisliv.

Globalni terorizam- rezultat globalizacije ili zabluda?

Ostavljajući na momenat buduće percepcije prijetnje i vrativši se u historiju terorizma, većina ideološki orjentisanih terorističkih organizacija su prisiljene da napuste scenu, otkako su eliminisani subjektivni i objektivni parametri koji podržavaju njihov prosti opstanak. Međutim, nasilni pokreti koji se baziraju na jednom ili oba pomenuta faktora su opstali, premda u nekoj mjeri transformisani, pa se čini da bi njihov opstanak mogao potrajati duže, možda čak i zauvijek. Ta dva faktora, kao korijeni koji nisu pokrenuli promjene (iako su se neke formalne promjene desile) su religijski radikalizam i etnički (rasistički) nacionalizam.

Danas, iako se primarni razlozi za terorističke pokrete i konflikte mogu razlikovati, dio njihovog razmišljanja koji je izašao na površinu je u osnovi baziran na zloupotrebi religije i etničnosti, a i globalizovan je sa tim identitetom. Razlog za, i momenat u kojem je uključen 'globalni teror' kao pojam, trebao bi biti proučavan detaljnije. Terorizam, koji je egzistirao kroz historiju humanosti i koji, izgleda, da će odbaciti budućnost humanosti, ide izvan nivoa pojedinačnih država, regionalnih i lokalnih nivoa, i postaje globalan. Postojanje ovog globalnog statusa treba biti istraženo.

Napad avionima 11. septembra na Svjetski trgovački centar u Njujorku i Pentagon u Vašingtonu (SAD), je događaj koji označava početak pominjanja terora zajedno uz

⁷ Klimatske promjene 2007., Osnove fizike, <http://www.ipcc.ch>.

pridjev globalni. Bez obzira na preko-okeanske operacije SAD, vođene kao osvetu za te strašne napade, globaliziranje terorizma nije pominjano kao tvrdnja ili kao realnost i nije prešlo u teoriju.

U 1970.-im kada se govorilo da su se desili preko-okeanski napadi, 'globalni terorizam' i prijetnja od njega nisu se čak ni imenovali. To obavezuje na stvaranje još kredibilnije identifikacije ovog koncepta.

Heterogeni karakter članstva terorističkih organizacija, suprotno organizacijama gdje teroristi pripadaju jednom narodu, rasi ili religiji, mogao bi biti razmatran kao osnova za 'globalni terorizam', uzimajući napade od 11. septembra kao reper.

Geografska raširenost, raznolikost ciljeva operacija i različite religijske i rasne povezanosti članova organizacija, ne određuje nastajanje novog koncepta niti zahtjeva od nas da izmišljamo novi termin koji stavlja riječi 'teror' i 'globalni', zajedno. Zato, pitanje 'šta to podrazumjevamo pod pojmom globalni terorizam?', i dalje ostaje neodgovoreno.

Postoji unutrašnja kontradikcija u argumentima postavljenim u definiciji globalnog terorizma (iz ugla geografije i homogenosti). Jedna tačka referentnosti dalekosežne naučnosti ostaje i fokusira se na činjenicu da društveno-politički poredak nametnut globalizacijom, je ono što globalizira terorizam. Zaključujući, možemo reći da je 'globalizacija pretvorila teror u globalni fenomen'.

Međutim, bez obzira na ove interkonekcije između globaliziranog poretka i globalnog terorizma, ova teorija je sa naučnog stanovišta samo šuplja retorika. To je zato što se globalizacija suočava sa dinamičkim procesom u okviru same sebe, sa jedinstvenim parametrima. Na taj način, osavremenjujući se i prilagođavajući novim uslovima, terorizam mijenja i donosi različite dinamičke strukture i identitete. Tako, teorija da je jedan od ovih nezavisnih i različitih dinamičkih procesa rezultat drugog, drugačije rečeno, globalni terorizam je rezultat globalizacije, kontradiktorna je naučnoj realnosti.

U ovom slučaju možemo podržati zagovaranje da uplitanje u nacije-države rezultira iz pritiskanja i samo-nametanja društveno-ekonomskog modela globalizacije, praćenog širokim informacijskim mogućnostima komunikacijskog doba i proklamovanjem da ovo prouzrokuje mnogo žešći terorizam, prelazeći u način izražavanja, koji je u osnovi nasilje. Međutim, sa stanovišta određenja ne možemo se složiti, da to kreira 'teror'. U poređenju sa bliskom prošlošću, kada komunikacijska sredstva nisu bila na današnjem nivou, i kada su bili dostupni jednostrani izvori informacija ili sredstva komunikacija, danas nije lako vršiti kontrolu nad izvorima informacija. Ljudi imaju mnogo veća očekivanja od vlasti, i podižu svoje glasove protiv nekorektnog tretmana, a doba informacija kreira globalno humano društvo, sa neograničenom željom za informacijama.

S tim u vezi, jedan od primarnih razloga zablude identifikacije riječi 'terorizam' i 'globalni' proizilazi iz nerestriktivne dostupnosti informacijama u bilo kojem dijelu svijeta. Kao konsekvensa brzine informativne mreže i njene široko-dometne dostupnosti, koja je preobrazila društva iz zatvorenih u otvorene modele, može nas odvesti u zabludu. Za primjer se mogu uzeti napadi koji su se dešavali ranije, a mi smo ih zanemarivali zbog nedostatka informacija. Uglavnom zbog toga što se broj tih napada povećavao, skloni smo prihvatanju globalnog terorizma kao novog koncepta.

Činjenica je da je terorizam u historiji oduvijek postojao: Rimsko carstvo (Tiberije i Kaligula) izraelski Sicario, prva i druga vladavina Francuske revolucije, sa zakonom provođenim Pariškim revolucionarnim sudom, kojim je predsjedavao Robespierre⁸, Narodna volja i Narodnik u Carskoj Rusiji⁹, separatisti Korzike, Tamilski gerilci, Protivnici iz Gvatemale, ETA, itd.

⁸ Larousse Enciklopedija, 1985, Istanbul, knjiga 11.

⁹ Ibid, knjiga 11, str.341.

Pojavljivanje terorističkog nasilja, kao produkta kontradikcije zapada sa svojim vlastitim vrijednostima, je prouzrokovalo shvatanje da je završen period zatvaranja terorizma u okviru granica države, iako nije postojala potreba da se terorizam posmatra kao globalna prijetnja. Jedino nakon transformisanja terora u novu vrstu rata, koji je zadesio društvo i koji je izolovan, eksternizovan, eksploatisan ili nametnut i slično, ljudi su tek tada shvatili da terorizam čini opštu prijetnju za cijelo čovječanstvo. Ova nova vrsta terora ili tajnog rata postaje izvor moći za pojedine države i radikalne religijske i etničke zajednice. Oni ne zahtijevaju naprednu ili superiornu tehnologiju, snažnu i zdravu ekonomiju, veliku armiju, sofisticirane sisteme naoružanja, ali jedino što traže su limitirani, ali odani ljudski resursi, koji su veoma jeftini, efikasni i traumatični kada su u pitanju posljedice njihovog djelovanja.

Neke dominantne sile prebacile su sukobe za moć i interes u države iz okruženja, kako sukobi ne bi dosegli njihove vlastite centre. Oni su konflikte nametnuli drugima, s ciljem njihovog intenziviranja i permanentnog postojanja, kao i sa ciljem da te zajednice, kao i države iz okruženja, drže pod kontrolom i upravljaju njima. Oni su počeli da prebacuju takve ratove u pomenuta područja, čineći korištenje terora instrumentom i tako kreirajući nove dileme. Ovo doba novog i globalnog terorizma bi se moglo definisati kao premještanje centrifugalne sile i transformacija privlačenja moći od centara ka odbacivanju izvan-periferiji.

Postoji mogućnost da, ako bi se neko direktno pozabavio odnosima uzrok-posljedica današnjeg globalnog terorizma, koji su ostali nerazjašnjeni u smislu konceptata i definicija, nalazimo da se može argumentovano tvrditi koji je to faktor koji prouzrokuje ovu mentalnu konfuziju i globalni terorizam. Bez obzira da li je mentalna zbunjenost prouzrokovana varijabilnošću globalnih dinamičnosti, ili nevjerovatnom kampanjom dezinformisanja, koja je prirodan rezultat informacijske ere, ona prisiljava ljude u mentalnu lijenost i umjesto da dolaze do vlastitih činjenica kroz istraživanje, pronalazke ili anketu, oni upijaju i prihvataju argumente drugih kao svoje vlastite. Tako 'globalni terorizam' nema naučnu osnovu.

Izvori koji definišu koncept globalnog i terorizma kao opšte prijetnje za čovječanstvo, objektivno bi trebali dati odgovor na pitanje - zašto nisu uspjeli definisati terorizam kao 'globalni', ili kao 'opštu prijetnju čovječanstvu', kada je terorizam bio usmjeren ka Latinskoj Americi, Evropi, Bliskom ili Dalekom istoku.

Zaključna razmatranja

Zaključkom ovog eseja ni u kom slučaju se ne želi reći da teror nije snažna i jedinstvena prijetnja. Terorizam predstavlja neospornu prijetnju, zato što, osim što nanosi štetu, usmjeren je na normativne vrijednosti i percepciju humanosti. Naša ponašanja su zasnovana na sistemima normativnih vrijednosti, kao skupu nepisanih pravila, koji oblikuje naše živote i naša shvatanja, ali sve ovo je u potpunosti strano za članove terorističkih organizacija. Setovi pravila koji su validni za normalne osobe i društveno življenje, za njih su opsesije, izvještačenosti i devijacije. Ovo je zato što, sve vrijednosti koje oblikuju ponašanje terorista i osmišljavanje njihovih struktura, su normativne, u okviru njihovih subjektivnih svjetova. Identitet terorističkih organizacija je ideološki, radikalno-religijski ili etničko-nacionalistički i njihove procjene se neće nikada promijeniti, niti pod kojim uslovima.

Primarni aspekt koji diferencira teroriste u njihovim ideološkim organizacijama je njihov osjećaj pripadnosti i identiteta. Ljudski osjećaj pripadnosti oblikuje obrnutu piramidu, počevši sa neposrednim okruženjem. U osnovi piramide je pripadnost užoj porodici (roditelji i bližnji), zatim bliže okruženje (rođaci, prijatelji, kolege iz škola, sa

posla, itd.), pripadnost svom vlastitom društvu (šira porodica, rod), pripadnost lokalnoj zajednici (susjedstvo, selo, grad, država), i na kraju, pripadnost naciji, kao širem društvu. Ovdje geografsko poimanje prelazi u poimanje države, sa širenjem nacionalnih ideja.

Ljudi, izolovani od osjećaja pripadnosti, sijeku korijenje, koji su arterije njihovog povezivanja sa životom. Osjećaj pripadnosti terorista je međutim oblikovan na veoma različitim osnovama. Individualnost terorista je uništena. Oni stvaraju kolektivni identitet, tako da je jedini osjećaj njihove pripadnosti vezan za njihovu organizaciju. Oni su izolovani od njihove prošlosti i automatski udaljeni od njihovih ranijih sklonosti, koje su definisane kao opasne za njihove normativne vrijednosti. Tako, teroristi vide svoje organizacije kao početak života i definišu svoju pripadnost organizaciji kao reinkarnaciju.

Kako bi se kao najsnažniji osjećaji pripadnosti, koje su u prethodnim periodima ljudi pokazivali, mogli navesti religijski i etnički identitet, ova dva faktora igraju dominantnu ulogu u oblikovanju identiteta terorista. Činjenica je da su teroristički pokreti i grupe, koji su bazirani na radikalnoj religiji i etničkom nacionalizmu, najopasniji. Zbog toga, terorističke organizacije, formirane kroz rasistički nacionalizam ili radikalne religijske komponente, imaju visok nivo odanosti i vode ka mnogo oštrijem nasilju, u poređenju sa drugim tipovima terorizma.

Također, trebamo naglasiti da dovođenje u vezu ili čak identifikacija islama sa nasiljem i terorom nakon 11. septembra je totalno pogrešan pristup, ako ne i promišljena taktika. Nije moguće ustvrditi da su velikodržavni nacionalizmi u Bosni i Hercegovini različiti ili manji od talibanskog u Afganistanu.

Društva koja se transformišu iz jednog sistema u drugi (posebno jednopartijski-komunistički u višepartijski), opravdano stavljaju religiju u prvi plan, jer je ista decenijama potiskivana, formirajući uska i bliska duhovna društva (kongregacije), sa bliskim tokovima odnosa. Etničke grupe smatraju sebe nepravedno tretiranim i tako dijelom postaju rasističko-nacionalističke. Spoznati osjećaji ove dvije grupe su nekada identični. Drugi zajednički element radikalnih religijskih terorističkih organizacija i rasističkih separatističkih terorističkih organizacija je nastojanje da očuvaju svoj identitet, iako su kroz vrijeme objektivno transformisane.

Rasističke i separatističke terorističke organizacije, formirajući ilegalne strukture izvan sistema, publikuju svoje razloge djelovanja kroz nasilne operacije. Nakon što se transformišu u političke pokrete i nastave svoju borbu kroz taktičko djelovanje, političko i vojno polje podržavaju jedno drugo. Kada im prilike ne idu na ruku, teroristi mogu preći u podzemlje, ili imati duži period mirovanja, ali se oni nikada ne odriču svojih razloga, bez obzira na trenutna taktička povlačenja ili premještanja.

Danas, kada radikalni-religijski ili etničko-nacionalistički tipovi terora, koji nedvosmisleno daju terorizmu 'globalni' identitet, uprkos izvještačenom i pristrasnom karakteru ove definicije, jasno je da će terorističke operacije postati integralni dio globalnog života u budućnosti. Na žalost, ovo je nepobitna realnost. Iako ovaj zaključak nije baš optimističan, možemo reći da će terorizam produžiti svoje postojanje, eksploatišući sva tehnološka sredstva u raznovrsnim, čak i razornijim oblicima.

Literatura:

1. Erdžan, Čitlioglu, Izlaganje na Međunarodnoj konferenciji: „Pravni aspekti borbe protiv terorizma“, Sarajevo, 2008.
2. Avrich, Paul, Anarhistički portreti (Anarchist Portraits), Ankara, 2003.g;
3. Euro-azijski dosijer (Euroasian Dossier), ASAM Publications, Teror, Asam, Ankara, 2006.g., str. 168-172.;

4. E.H. Carr, Michael Bakunin, New York, 1961, posebno vidjeti str. 18;
5. Teror u svijetu i u Turskoj (Terror in the World and in Turkey), Publikacija Centralne banke Turske, Ankara, 2002.g., vidjeti posebno str.268;
6. Međunarodni terorizam i mreže droge (International Terrorism and drug Connection), publikacija Univerziteta u Ankarai, Ankara, 1984.g., posebno pogledati str. 148-151;
7. Historijski pregled nauke o klimatskim promjenama (Historical Overview of Climate Change Science);
8. Enciklopedija Larousse (Larousse Encyclopedia), 1985.g., Istanbul;
9. Vojne smjernice za terorizam u dvadeset prvom vijeku, (A military guide to Terrorism in the Twenty-First Century), US Army Training and Doctrine Command, Kansas, USA, 2005, vidjeti str. 3-8;

Internet:

- Klimatske promjene 2007.g., Osnovi fizike, <http://www.ipcc.ch>;



Radomir Biočanin¹, Žaklina Rakić²

UTICAJ KLIMATSKIH PROMENA NA ZDRAVLJE I KVALITET ŽIVOTA U VANREDNIM EKOLOŠKIM SITUACIJAMA

Rezime

Kakva je ta stvarnost našeg „budnog stanja“ u ovom bremenitom vremenu, sa puno ekoloških problema, tim pre što dolazi do drastičnih klimatskih promena u regionalnim i globalnim razmerama. U navedenim uslovima življenja potreban j model, projektovan da pomogne donosiocima odluka prilikom izbora adekvatnih mera prilagođavanja, sa jedne strane, te omogući praćenje procesa klimatskih promena i implementacije sa druge strane. Vreme u kome živimo prepuno je izazova i promena koje zadiru u sva područja zdravlja, kvaliteta života i ljudskih aktivnosti u celini. Očigledno, budućnost o kojoj smo sanjali nije sadašnjost koju živimo i radimo. Sanjali smo udobnu budućnost u XXI veku, u kojem će nauka, tehnologija, informatika, nano i biotehnologija, veštačka inteligencija i ekologija služiti dobobiti čovečanstva, a čini se da se dogodilo upravo suprotno. Tehnologija postaje “oruđe” koje služi ideološkim zamislama, a čovečanstvo je svedeno na to da postane eksperimentalna laboratorija, u kojoj se crne slutnje i neke zamisli ostvaruju. Dali su neiscrpni izvori energije na planeti Zemlji? Otkud toliko zagađivača prirode. Da li je moguć “atomska rat” i kako se “boriti” protiv opasnih bio-hemijskih i fizičkih ubica? Da li je životni tok i tranzicija na raskršću vremena? Kakva je ta stvarnost našeg „budnog stanja“ u ovom bremenitom vremenu, sa puno ekoloških problema? Da li nam je dato sudbinski ili je čak naslućujemo? Tehničko-tehnološki razvoj je ranije tretiran kao egzogeni faktor privrednog razvoja koji ima vlastite zakonitosti, koji je (ne)ekonomskog karaktera i zato je ova problematika od strane učevnih ljudi zanemarinavana. Očekivani efekti klimatskih promena složeni su i dalekosežni, tako da ne čudi što se brojne globalne inicijative fokusiraju upravo na ovu problematiku. Osim aktivnosti na ublažavanju klimatskih promena, postala je neminovna i potreba za što hitnijim razvojem sistema adaptacija na vanredne situacije u ovom bremenitom vremenu. Dakle, aktuelizuje se refleksija zebnje, straha i panike usled enormnih prirodnih uslova, koje se reflektuju na klimatske promene.

1 Akademik prof. dr Radomir Biočanin, pukovnik ABHO, Evropski defendološki centar Banja Luka, Banja Luka, RS, BiH

2 Ms Žaklina Rakić, dipl. inž. ZŽS, Kruševački ekološki centar, Kruševac

Ključne reči: postmoderni ambijent, vanredne situacije, klimatke promene, zdravlje i kvalitet života, eko-bezbednost

IMPACT OF CLIMATE CHANGES ON HEALTH AND QUALITY OF LIFE IN EMERGENCY ENVIRONMENTAL SITUATIONS

Abstract

What is the reality of our “awake state” in this fraught time, with a lot of environmental problems, especially since there are drastic climate changes on a regional and global scale. As things stand, big societal problems are ahead in the future, when it comes to food and water security and the overall growth of agricultural products. In the mentioned living conditions, a model is needed, designed to help decision makers when choosing adequate adaptation measures, on the one hand, and to enable monitoring of climate change processes and implementation on the other hand. The time we live in is full of challenges and changes that affect all areas of health, quality of life and human activities as a whole. Obviously, the future we dreamed about is not the present we live and work in. We dreamed of a comfortable future in the XXI century, in which science, technology, informatics, nano and biotechnology, artificial intelligence and ecology will serve the benefit of humanity, and it seems that the opposite has happened. Technology becomes a “tool” that serves ideological ideas, and humanity is reduced to becoming an experimental laboratory, where dark premonitions and some ideas come true. Are there inexhaustible sources of energy on planet Earth? Where do so many polluters of nature come from? Is “atomic war” possible and how to “fight” against dangerous biochemical and physical killers? Is the life course and transition at the crossroads of time? What is the reality of our “awake state” in this fraught time, with many environmental problems? Is it given to us by fate or do we even sense it? Technical-technological development was previously treated as an exogenous factor of economic development that has its own laws, which is (non)economic in nature, and that is why this issue was neglected by scholars. The expected effects of climate change are complex and far-reaching, so it is not surprising that numerous global initiatives focus on this issue. In addition to activities to mitigate climate change, the need for the urgent development of a system of adaptation to emergency situations in this fraught time has become inevitable. Therefore, the reflection of anxiety, fear and panic due to enormous natural conditions, which are reflected in climate change, is actualized.

Key words: postmodern environment, emergency situations, climate change, health and quality of life, eco-security, sustainable development

Uvod

Vanredne situacije, prouzrokovane prirodnim nepogodama ili ljudskim aktivnostima, svakodnevno odnose mnogo ljudskih života i na različite načine uništavaju i degradiraju životnu sredinu, uzrokujući veliku materijalnu štetu i ljudske gubitke. Rizik od katastrofa postoji u svakom društvu, jer katastrofe usporavaju održivi razvoj društva u celini, a njihova pojava u jednom regionu može da prouzrokuje štete u nekom drugom regionu i obrnuto.

Naš region je sve više ugrožen raznim vrstama prirodnih opasnosti (poplave, suše, ekstremno visoke temperature, zemljotresi, klizišta, olujne nepogode), tehničko-

tehnološkim nesrećama, dejstvom opasnih materija i drugih stanja opasnosti. Globalne klimatske promene takođe doprinose uništavanju životne sredine, sa štetnim uticajem na zdravlje ljudi, opstanak mnogih prirodnih vrsta i kulturno nasleđe.

Tehničko-tehnološki razvoj je ranije tretiran kao egzogeni faktor privrednog, poloprivrednog i ekonomskog razvoja, koji ima vlastite zakonitosti koji je (ne) ekonomskog karaktera i zato je ova problematika od strane ekonomista, poljoprivdenika i privrednika zanemarinana.

Klimatske promene se svakako ne mogu posmatrati kao samostalni faktor rizika, već kao dodatni pritisak na postojeće izazove planiranja, kao što je upravljanje eko-rizicima, smanjenje zagađivača, očuvanje biodiverziteta, otpadom, energetska bezbednost, eko-bezbednost hrane i vode i sl. Kolektivizam na Balkanu i Evropi u najširem smislu opisuje teoretski i praktični pristup koji najveći značaj daje većini država, a situacioni determinizam nam nudi korišćenje ponuđenih fundamentalnih i praktičnih rešenja u sagledavanju i rešavanju aktuelnih problema savremene prakse. Kritičko analiziranje i procenjivanje pravaca razvoja i preporuka u vezi sa različitim ekonomskim pitanjima aktuelne prakse na vetrometini Balkana, Evropi i svetu.

U ovim bremenitim uslovima, prevashodno nas interesuju program za ostvarivanje zajedničkih, opštih, društvenih ciljeva, posebno u vanrednim situacijama, kakav je slučaj kada su u pitanju klimatske promene. Govorit/pisati o ovoj aktuelnoj, možda gorućoj temi današnjice, treba prvo istaći značaj elitističke teorije, gde se pridaje poseban značaj društvima znanja, a pre svega, intelektualnim i menadžerskim elitama. Drugo, još značajnije polje primene sintagme „znanje je moć“ tiče se odnosa čoveka i društva prema prirodi i prirodnom okruženju.

Sa demografskom ekspanzijom čovečanstva, nametnulo se objektivno pitanje održivosti u smislu zadovoljavanja narastajućih potreba za poljoprivrednim proizvodima. O ovoj proizvodnji se u globalnim razmerama često govori kao o strateškoj industrijskoj grani, s obzirom na činjenicu da se njome obezbeđuje osnovna sirovina za ishranu ljudske populacije. Međutim, objektivno posmatrano, poljoprivreda je dugo bila tehnološki najzaostaliya privredna grana u kontekstu naprednosti sistema i procedura, ali i nivoa intelektualnog kapaciteta koji je bio angažovan na rešavanju problema u poljoprivredi.

Demografija: Koliko ljudi može da podnese planeta Zemlja?

Države zapadnog Balkana i ostale sve više su ugrožene raznim vrstama prirodnih opasnosti (poplave, suše, ekstremno visoke temperature, zemljotresi, klizišta, olujne nepogode), tehničko-tehnološkim nesrećama, dejstvom opasnih materija i drugih stanja opasnosti. Globalne klimatske promene takođe doprinose uništavanju životne sredine, sa štetnim uticajem na zdravlje ljudi, opstanak mnogih prirodnih vrsta i kulturno nasleđe. Kombinacija navedenih faktora zahteva sveobuhvatnu Nacionalnu strategiju zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama, koja obuhvata sisteme prevencije, ublažavanja, zaštite i spasavanja i obnove/remedijaciju zemljišta.

Sintagma „znanje je moć“ u Evropi simbolizuje na najjasniji način nastojanje modernog čoveka da putem znanja ovlada “podivljanom” prirodom i da je “pokori, u cilju ravnomernog korišćenja poljoprivrednih proizvoda. „Znanje je moć“ je najglasniji poklič moderne civilizacije u vanrednim situacijama (u ovom slučaju-klimatske promene, koji vodi s prirodom u poslednjih par vekova, a čije glavno obeležje najbolje iskazuje termin „Zatrovano proleće“ (jedan od naslova knjige autora ovog naučnog rada.

U ovom naučnom radu multidisciplinarnim pristupom sagledavaju se: sistemski pristup istraživanju bezbednosti i zaštita, problem izvršenih istraživanja i prikaz problema, predmet obavljenog istraživanja bezbednosti i zaštite, klasifikacija osnovnih pojmova od značaja za vanredne situacije (akcidenti, udesi ili kvarovi, vanredni događaji,

elementarne nepogode kao što su katastrofe), bezbednosne pretnje, vanredne situacije, rat i država.

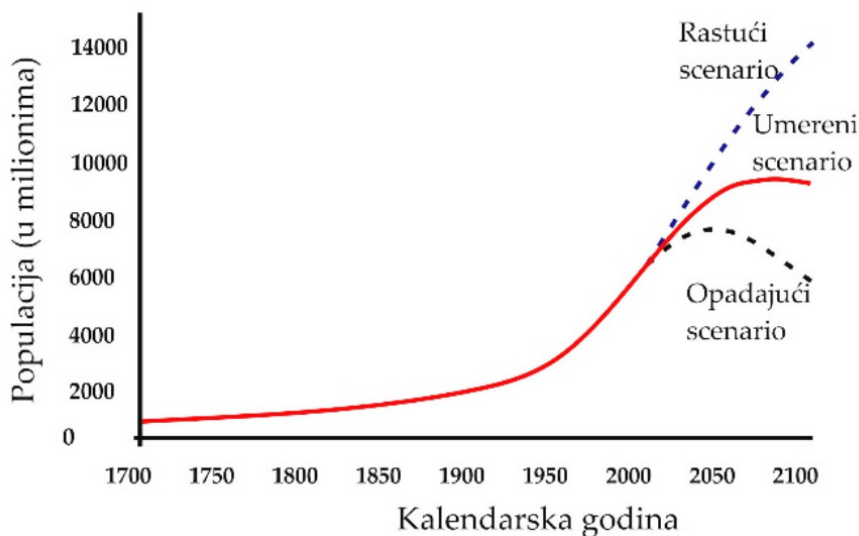
Stvarnost našeg „budnog“ stanja

Naglo pogoršanje stanja prirode, sve veći broj zagađujućih materija koje se raznose atmosferom, tlo i vodenim površinama usled enormnog razvoja industrije i saobraćaja motornim vozilima, uz neštedljivo korišćenje fosilnih goriva uglja, nafte i zemnog gasa, dovodi čovečanstvo, pa i ovu nauku, pred velike probleme hoda kroz budućnost.

Klimatske promene: pretnja od izumiranja čovečanstva se ne shvata ozbiljno, kažu naučnici. „Ako me vidiš, plači“: Zbog suše se pojavilo kamenje sa zastrašujućim porukama u koritima reka. Nijedan deo sveta nije ostao besprekorno čist - svako jezero, šuma ili kanjon taknuti su ljudskim aktivnostima. Naš puki broj i genijalnost omogućili su čovečanstvu da ostvari podvige o kojima nijedna druga životinja nije mogla ni da sanja. Svakoga dana mi kolektivno načinimo 4,1 milijardu fotografija i razmenimo između 80 i 127 biliona reči.

Sablasno konkretnog datuma, 15. novembra 2022, Ujedinjene nacije su predvidele da će se na planeti istovremeno nalaziti osam milijardi živih ljudi - i do 800.000 puta više nego što je bilo preživelih posle katastrofe vulkana Tobe.

Danas je broj stanovnika toliko velik, sa toliko malo genetskog diverziteta - izvan Afrike - da je jedan istraživač nedavno primetio da ne iznenađuje što neki ljudi sablasno liče na savršene neznanke. Postoji ograničen genski fond koji se neprestano reciklira i svakoga dana se dešava oko 370.000 novih prilika (u obliku novorođenih beba) za ove genetske koincidencije.



Slika 1. Porast ljudske populacije sa predviđanjem trenda

Porast broja stanovnika Zemlje neki doživljavaju kao do sada neviđen uspeh - štaviše, sve je jača škola mišljenja da nam je zapravo potrebno još više ljudi. Milijarder Džef Bezos je 2018. predvideo budućnost u kojoj će naša populacija dostići prag nove decimale, u obliku biliona ljudi raspršenih po našem Sunčevom sistemu - i najavio da planira načine za postizanje toga. Za to vreme, drugi, poput britanskog voditelja i

prirodnog istoričara ser Dejvida Atenboroua, nazvali su naše nadiruće mase „kugom na Zemlji”. Prema ovom stavu, skoro svaki ekološki problem sa kojim se trenutno susrećemo, od klimatskih promena do gubitka biodiverziteta, nestašice vode i sukoba oko zemljišta, može da se poveže sa našim neobuzdanim razmnožavanjem u poslednjih nekoliko vekova.

Rasprava oko idealnog broja ljudi na planeti je podeljenija i emotivnija nego ikad, ali vreme polako ističe za donošenje odluka koji je najbolji pravac kretanja. Kad su sprovedene do logičkih zaključaka, objasnio je, ove proste činjenice na kraju dovode do toga da će potražnja čovečanstva dovesti do iscrpljivanja zaliha planete.

Populacija, kad se ne kontroliše, povećava se geometrijskom progresijom. Hrana se povećava samo u aritmetičkim razmerama. Čak i blago upoznavanje sa brojkama pokazaće u kolikoj je nadmoći prva sila u odnosu na drugu. Drugim rečima, veliki broj ljudi dovodi do još većeg broja potomaka, u nekoj vrsti pozitivne povratne petlje - ali naša sposobnost da proizvedemo hranu ne ubrzava se nužno na isti način. Te proste reči imale su trenutni efekat, probudivši neiscrpnii strah u nekima i bes u drugima, koji će nastaviti da odjekuju u društvima decenijama.

Ova budućnost se svodi na fenomen poznat kao „demografski zamajac”, u kom će mlada populacija sa stopom plodnosti ispod nivoa zamene nastaviti da raste, dok god stopa smrtnosti i migracije ostaju isti. To je zbog toga što promena u populaciji ne zavisi samo od nataliteta - struktura populacije takođe vrši uticaj, naročito ukupan broj žena u godinama u kojima mogu da rađaju. Sve to znači da se u zemljama gde je stopa plodnosti visoka, potpuni uticaj ovog rasta ne oseti sve dok žene u toj populaciji ne dostignu doba reprodukcije decenijama kasnije³.

Vreme u kojem živimo prepuno je izazova i promena koje zadiru u sva područja života i rada, narušeno je zdravlje, osetno promenjen kvalitet života. To je nova kategorija u sistemu vrednosti čoveka i društva. Definisane ovih pojmova otežano je iz tri razloga:

- 1) neodređenosti pojmova koji čine složenu sintagmu kvalitet života,
- 1) različitih pristupa u definisanju,
- 2) različitih metodoloških pristupa.

Ono što je neophodno uraditi kako bi definisali potencijalne opasnosti, odnosno hazarde od dešavanja takvih pojava. Najpre treba izučiti pojave sa najvećim masama, odnosno potencijalnom energijom i na bazi toga izvršiti procenu opasnosti od njih; To će biti osnov za preduzimanje određenih preventivnih mera, kako bi se umanjili negativni efekti koje izazivaju klizišta, - sa inženjersko-geološkog stanovišta, urađena je namenska karta na kojoj je izvršena kategorizacija stenskih masa, koja omogućava izdvajanje odgovarajućih modela terena (konstrukcija terena), koji su veoma pogodni za definisanje hazarda klizenja, odnosno procenu rizika od pojava nestabilnosti. Geološki modeli padina pogodni za nastanak pojava nestabilnosti velikih razmera je prisutna, praktično samo u predelima centralne Srbije.

Niske temperature, sneg, led, nabujale reke – sve su to događaji prouzrokovan delovanjem prirodnih sila i (uglavnom, više ili manje) uobičajene za ove prostore u ovo doba godine. Ekstremno niske temperature, dugotrajne snežne padavine, nagomilavanje leda na vodotokovima – već više ne bi spadale u redovne zimske pojave – nego u – vanredne (jednom u deset do dvadeset godina).

Svedoci smo višenedeljnih ekstremno niskih temperatura, sa obilnim snežnim padavinama, koje su prouzrokovale veliki broj problema u raznim oblastima života.

³ Jedna studija iz 2014. godine pokazala je da će, čak i u slučaju velike globalne tragedije kao što je pandemija ili katastrofalni svetski rat, ili drakonska politika jednog deteta primenjena u svakoj zemlji na svetu - čemu se niko, naravno, ne nada - naša populacija i dalje narasti na 10 milijardi do 2100. Čak i posle ogromne katastrofe u kojoj bi stradalo dve milijarde ljudi u periodu od pet godina nasred veka, populacija bi i dalje narasla na 8,5 milijarde ljudi do 2100. godine.

Neprohodni putevi, zavejana mesta, zastoje u sasobraćaju, led na ulicama i rekama... Povećan broj povreda, velika materijalna šteta. Spasavanje ljudi i dobara – predstavljaju skoro svakodnevnih aktivnosti. Kratko rečeno – vanredna situacija⁴.

hidrometeorološke opasnosti su vanredni događaji - pojave, koji svojim intenzitetom, trajanjem ili vremenom pojavljivanja predstavljaju opasnost po ljudsku bezbednost i mogu izazvati ogromne materijalne štete i ljudske žrtve (Njoiiji događaji u Libiji-poplave i Maroko-zemljotres). Ovi fenomeni predstavljaju rizik i opasnost kada dostignu kritične ili karakteristične vrednosti.

Potencijalno opasni/štetni hidrometeorološki događaji - pojave na području našeg regiona identifikovani su kao pojave, koji mogu da dovedu do povreda ili gubitka života, oštećenja imovine, poremećaja u društvenim i ekonomskim aktivnostima ili mogu da izazovu degradaciju životne okoline: jake/žestoke vremenske pojave: oluje i jake grmljavinske nepogode (grad, jake grmljavine, udari groma, udari vetra, intenzivne padavine, pijavica/svrđlica), padavine (snežne oluje, mećava i vejavica, mokar sneg, jake intenzivne kišne padavine, dugotrajne kišne padavine, ledena kiša, ledena rosulja, poledica); drugi događaji/pojave i vremenski uslovi (jaka inverzija, hladni i topli talasi, magla i niska oblačnost, UV-B radijacija, šumski požari, naglo topljenje snega, snežni nanosi); kvalitet vazduha (kisele kiše, radioaktivne padavine, urbano zagađenje vazduha); klimatski događaji/pojave (suše, biljne bolesti); hidrološki događaji/pojave (poplave, bujice, erozija i klizišta, male vode u vodotokovima i dr.



Slika 2. Vrste/tipovi eko-rizika koji opterećuju region

Evropa se zagreva brže od bilo kog drugog kontinenta na planeti Zemlji. Temperatura u Evropi porasla je preko dva puta više u odnosu na globalni proseku u poslednjih tri decenije – što je više nego na ijednom drugom kontinentu na svetu (SMO). Izveštaj “Stanje klime u Evropi” rezultat je saradnje SMO sa Evropskom službom za

⁴ U periodu 1900-1940. godina - svakih 10 godina događalo se po 100 prirodnih katastrofa, 1960-1970. godina bilo ih je 650, a 1980-1990. godina - čak 2000, dok je u desetogodišnjem periodu 1990-2000. godina - broj katastrofa je porastao na 2800. Trend pokazuje - da se broj vanrednih i opasnih situacija iz godine u godinu povećava, pa su poslednjih godina ekonomski troškovi utrostručeni.

klimatske promene. Kopernikus pruža uvid u rastuće temperature, kontinentalne i morske toplotne talase, vremenske ekstreme, promenu obrasca padavina i povlačenje leda i snega. Kako se trend zagrevanja nastavlja, ogromne vrućine, požari, poplave i druge posledice klimatskih promena odraziće se na samo društvo, privredu, poljoprivredu i ekosisteme.

Negativne efekte klimatskih promena Evropljani već uveliko osećaju na svojoj koži: tokom prošle godine vremenski i klimatski događaji velikog uticaja prouzrokovali su na stotine smrtnih slučajeva, direktno su uticali na više od pola miliona ljudi i izazvali ekonomsku štetu u vrednosti koja premašuje 50.000.000.000\$. Oko 84% ovih događaja bile su poplave ili oluje. Međutim, nije sve tako crno. Brojne zemlje u Evropi su veoma uspešne u smanjenju emisija gasova sa efektom staklene bašte, a posebno Evropska unija gde smanjenje štetnih emisija iznosi 31% između 1990. i 2020. U narednoj deceniji teži se neto smanjenju emisija gasova sa efektom staklene bašte za 55% – prema unapređenim Nacionalno utvrđenim doprinosima, Srbija je nešto manje ambiciozna i namerava da smanji štetne emisije za 33,33% u poređenju sa baznom, 1990. godinom.

Evropa predstavlja živu sliku sveta koji se zagreva i podseća nas da čak i dobro pripremljena društva nisu bezbedna od uticaja vremenskih ekstrema. Ove godine, kao i 2021, velike delove Evrope pogodili jaki toplotni talasi i suše što je podstaklo požare. Tokom prošle godine neverovatne poplave donele su smrt i razaranja.

Osnovni nerešeni problemi XX veka obeležavaju i početak XXI veka: agresivna ekspanzionistička ekonomska politika, vojni i ne vojni oblici rata u funkciji ostvarivanja te politike, porast upotrebe naučno-tehničke moći, egocentrično-utilitaristički odnos čoveka prema prirodi, porast svetskog stanovništva sa stalno rastućim jazom između bogatih i siromašnih.

Uticaj klimatskih promena na nacionalnu bezbednost se direktno ili indirektno ogleda kroz: promene u vodenom režimu, nestašica resursa pijaće vode, ubrzano topljenje leda i snežnih kapa, porast nivoa mora, gubitak teritorija, povećanje ekstremnih vremenskih prilika (suša, poplave, oluje, gradonosni oblaci), promene u načinu poljoprivredne proizvodnje, uticaj na zdravlje ljudi, migracije...



Slika 3. Arktički prolaz sa putanjom klimatskih promena

Većina reka (rezervoari vode za piće), naročito u razvijenim zemljama sveta, postale su kanali otpadnih voda. Industrijske i komunalne otpadne vode prevazišle su kapacitete vodenih tokova, pa voda nije u stanju da te otpadne materije razgradi. Velike reke u Evropi nose tone štetnih supstanci (soli teških metala: žive, olova, kadmijuma, te celuloznu pulpu, ulja, deterdžente, paste, biocide, otpadna ulja), pa se ne mogu koristiti za piće i rekreaciju. Nedostatak kiseonika dovodi do uginuća živih bića u vodi i takva voda postaje tzv. „mrtva“ voda. U takvoj vodi mogu živeti samo anaerobne bakterije, koje mogu živeti bez kiseonika. Ako se u vodene tokove ispuštaju fosfati i nitrati iz veštačkih đubriva, deterdženti iz domaćinstava i hemijske industrije te filtrat iz deponija otpada, a te materije potpomažu rast vodenih algi, koje imaju izraženu potrebu za kiseonikom.

Osnovni izvori zagađenja prirodnih voda su: mineralna đubriva, organske materije, neorganske materije i minerali, sedimentne materije, radioaktivne materije, otpadna toplota i sl. Biološki pokazatelji kvaliteta vode predstavljaju siguran način određivanja karaktera i nivoa zagađenosti vode. U tom cilju obavljaju se bakteriološka i saprobiološka ispitivanja kvaliteta vode.

Postoji tesna veza između prirode spoljašnjih faktora i građe organizama, odnosno između specifičnih tipova životne sredine i odgovarajućih životnih oblika, tj. njihove spoljašnje i unutrašnje građe. Sve prilagođenosti organizama za opstanak u različitim uslovima sredine nastale su tokom evolucije. Govorit/pisati o ovoj aktuelnoj, možda gorućoj temi današnjice, treba prvo istaći značaj elitističke teorije, gde se pridaje poseban značaj društvima znanja, a pre svega, intelektualnim i menadžerskim elitama. Drugo, još značajnije polje primene sintagme „znanje je moć“ tiče se odnosa čoveka i društva prema prirodi i prirodnom okruženju. Ova sintagma simbolizuje na najjasniji način nastojanje modernog čoveka da putem znanja „ovlada“ prirodom i da je „pokori, te da koristi najbolje prirodne resurse za ishranu. „Znanje je moć“ je najglasniji poklič moderne civilizacije u vanrednim situacijama, koji vodi s prirodom u poslednja dva veka, a čije glavno obeležje najbolje iskazuje termin „Zatrovano proleće“ (Autor novije knjige pod ovim naslovom R. Biočanin).

Kada su u pitanju vanredne situacije, sve su aktuelniji efekti i posledica munja i gromova, koji imaju sinergijski pristup u sistemu učestalih klimatskih promena. Gromovi su masivna pražnjenja elektriciteta, koji nastaje između nebeakog svoda i tla, a munje su vizuelni prikaz oslobađanja te ogromne energije.

Da li ste ikada sedeli i gledali oluju sa grmljavinom? Sa moćnim munjama koje presecaju nebo i osvetljavaju tlo kilometrima? Taj magičan prizor omogućavaju gromovi koji demonstriraju jednu od najmoćnijih pojava u ranjivoj prirodi.

Gromovi su masivna pražnjenja elektriciteta koji nastaje između neba i tla, a munje su vizuelni prikaz oslobađanja te energije. Svaki grom ima na stotine miliona volti elektro- napona, a to je dovoljno da čitavog dana napajamo 56 kuća potrebnom električnom energijom. U svetu svake sekunde dođe od 100 udara groma što predstavlja ogroman izvor električne energije, ali tehnologija koja je potrebna da bi tu energiju mogli da iskoristimo nije do kraja razvijena. Dobra vest je – uveliko se radi na njenom razvoju. Jednom kada je budemo imali gromovi će se koristiti za dobijanje toplotne ili električne energije.

Za vreme oluje, u oblacima se sudaraju čestice kiše, leda ili snega. Ti sudari u donjim slojevima olujnih oblaka stvaraju negativan napon. Predmeti na zemlji: torjevi, drveće i samo tlo postaju pozitivno naelektrisani. Ova suprotnost u naelektrisanjima pravi neravnotežu koju priroda teži da popravi, tako što će propustiti struju kroz ova dva elektro-naboja.

Munja je izuzetno vruća. Može da zagreje vazduh oko sebe na temperaturu pet

puta višu od one na sunčevoj površini. Ova toplota uzrokuje brzo širenje i vibriranje okolnog vazduha, što stvara grmljavinu koja se čuje kratko vrijeme nakon što smo vidjeli munjeviti bljesak.

Najupečajnije munje su one koje se protežu od oblaka do tla. Svake sekunde oko 100 ovakvih gromova udari u Zemljinu površinu. Neke munje nikada ne napuštaju oblake. Već naelektisanje putuje između različito naelektrisanih delova oblaka. Postoje i munje koje potpuno zbunjuju naučnike, a to su sferične munje⁵. Kada je reč o njima, ne možemo da ne spomenemo i našeg velikog naučnika Nikolu Teslu, jer je on bio prvi koji ih je ovu pojavu uočio i istraživao.

Ekološko prilagođavanje klimatskim promenama je reakcija živih bića na promenljive uticaje u jednom ekosistemu, što im omogućava preživljavanje i opstanak vrsta. Karakteristike vrste nastale tokom evolucije, a uslovljene naslednom osnovom nazivaju se adaptacije (prilagođenosti)⁶.

Filozofija precizne poljoprivrede je domenski i vremenski univerzalna. Ona treba da se primenjuje uvek i u svakoj situaciji, bez obzira na to da li se odnosi na poljoprivredu ili ne. Racionalni pristup, uz uvažavanje objektivnih okolnosti, jedini je način da se postignu željeni ishodi, koji će za duži period biti postojani. Upravo takva percepcija može osigurati održivost delatnosti koja se bavi kompleksnim, živim sistemima, što predstavlja najveći izazov čovečanstva u nastavku XXI veka.

Zagađenje hrane odnosi se na prisustvo štetnih hemikalija i mikroorganizama u hrani, što može prouzrokovati bolesti potrošača. Ovaj članak govori o hemijskoj kontaminaciji namirnica, za razliku od mikrobiološke kontaminacije koja se može naći pod bolestima koje se prenose hranom.

Uticaj hemijskih zagađivača na zdravlje i dobrobit potrošača često je očigledan tek nakon mnogo godina obrade i dužeg izlaganja na niskim nivoima. Za razliku od patogena koji se prenose hranom, na hemijske zagađivače prisutne u hrani termička obrada često ne utiče. Hemijske zagađivače možemo klasifikovati prema izvoru zagađenja i mehanizmu kojim ulaze u prehrambeni proizvod.

Agrohemijske su vrste hemikalija, koje se koriste u poljoprivrednim praksama i stočarstvu sa namerom da povećaju prinose useva. Takva sredstva uključuju pesticide (insekticidi, herbicidi, rodenticidi), regulatore rasta biljaka, veterinarske lekove (npr. nitrofurani, fluorokinoloni, malahitno zeleno, hloramfenikol) i goveđi somatotropin (rBST).

Zagađivači životne sredine su hemikalije koje su prisutne u životnoj sredini u kojoj se hrana uzgaja, bere, transportuje, stavlja u skladište, pakuje, obrađuje i konzumira. Fizički kontakt hrane sa okolinom rezultira njenom kontaminacijom. Mogući izvori zagađenja i zagađivači zajednički tom vektoru uključuju:

- vazduh: radionuklidi (cezijum-137, stroncijum-90), policiklični aromatični ugljovodonici (PAH);
- voda: arsen, živa;
- zemljište: kadmijum, nitrati, perhlorati;
- materijali za pakovanje: antimon, kalaj, olovo, perfluorooktanska kiselina;
- polukarbazid, benzofenon, izopropil tioksanton, bisfenol A;

5 Gromovi stalno pogađaju avione. Ali su oni otporni na udare groma. Putnički avion grom pogodi, u proseku, jednom godišnje. Oko 18.000 oluja sa grmljavinom je aktivno u svakom trenutku na planeti Zemlji. Mesto gde je se dogodi najviše grmljavina je Tororo i Uganda (Afrika). Toplotna energija koja se oslobodi prilikom udara munje, zagreje vazduh na 20.000°C.

6 Na slici prikazujemo "Lov" na munje i gromove sa meračima udara i zaštite: Inovaciono rešenje nobelovca prof. dr Miće Randelovića, redovnog člana Srpske kraljevske akademije inovacionih nauka (SKAIN. sa kojim imam odlenu saradnju, tim pre, što je i Mića Redovan član Centra za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti, koji maestralno vodi Akademik prof. dr Slobodan Nešković.

- oprema za obradu / kuvanje: bakar ili drugi metalni iver, maziva, sredstva za čišćenje i dezinfekciju;
- toksini koji se prirodno javljaju: mikotoksini, fitohemaglutinin, pirolizidinski alkaloidi, grejanotoksin, skombrotoksin (histamin), ciguatera, toksini školjki (vidi trovanje školjkama), tetradotoksin i dr.;
- zabranjeni pesticidi ili kancerogeni, koji se nalaze u hrani.

Očuvanje eko-bezbednosti poljoprivredni proizvodi je posao svih nas: regulatora, inspektora, poljoprivrednih proizvođača, subjekata u poslovanju hranom, sve do potrošača koji takvu hranu s pravom očekuju. Poštovanje visokih standarda, kao što su standardi EU i efikasni sistemi kontrole na svim nivoima su preduslov za zaštitu potrošača, ali i konkurentnost domaće privrede⁷.

Opasnosti od klimatskih i antropogenih uticaja

Klimatske promene odražavaju promene u energetsom bilansu klimatskog sistema, odnosno promene nastale u izmeni ravnoteže između dolazećeg i odlazećeg Sunčevog infracrvenog zračenja na Zemlju ili sa Zemlje. Najznačajniji faktori koji utiču na ovu prirodnu ravnotežu:

1. Varijacije u odstupanju elemenata Zemljine orbite (ekscentričnost, ekliptika, precesija, ekvinokcija)⁸. Ove promene stvaraju uslove po kojima se klima na planeti periodično menja u zavisnosti od promena koje imaju pojedini elementi orbite u toku vremena;
2. Varijacije u Sunčevom zračenju – solarne varijacije predstavljaju promene u intenzitetu Sunčevog zračenja. One se periodično menjaju i za vreme svojih maksimalnih intenziteta dolazi do porasta temperature na Zemlji;
3. Vulkanske erupcije. Najčešće, nekoliko puta u veku, javljaju se velike vulkanske erupcije, koje u atmosferu izbace velike količine različitih gasova i čestica koje utiču na količinu primljene Sunčeve energije. Tokom duge Zemljine istorije bilo je više erupcija supervulkana koji su uticali na dugogodišnje promene klime na planeti;
4. Kretanje tektonskih ploča. Kretanjem, odnosno pomeranjem tektonskih ploča, došlo je do promena na kontinentima, koje su uticale na promenu klime na njima;
5. Antropogeni faktori – faktori koji su nastali pod uticajem čovekovog delovanja u prirodi.

Vratimo se u sadašnjost - strah od NHB napada iz druge polovine XX veka pitanje je prošlosti. Jedini vlasnici atomskih skloništa su ekscentrični preperi i multimilijarderi, dok se svet bavi drugim egzistencijalnim problemima poput klimatskih promena. Ljudi lako zaborave da u svetu postoji oko 14.000 nuklearnih projektila, koji zajedno imaju moć da unište oko 3.000.000.000 ljudskih života, a mogu dovesti i do izumiranja kompletne vrste biljaka i životinja, dovedu u pitanju mogućnost ishrane iz prirode, ukoliko započne nuklearnim, hemijski ili biološki sukob. Znamo da su šanse da bilo koji svetski lider aktivira nuklearno oružje veoma male; na kraju krajeva, morao bi da bude lud da pokuša tako nešto. Ali često ne uzimamo u obzir da oružje može da greškom da

⁷ Zato na Svetski dan bezbednosti hrane koji se svuda u svetu, pa i kod nas, obeležava 7. juna pokrećemo ovu tematiku, delimo novosti, nalaze, dobre prakse i podsećamo da smo svi u lancu hrane na istom zadatku – da na održiv način omogućimo uslove za proizvodnju dovoljnih količina bezbednih poljoprivrednih proizvoda.

⁸ Milankovićeve ciklus, koji se periodično ponavlja (u zavisnosti koji je element u pitanju). Usled ovog odstupanja menja se ugao pod kojim Sunčevi zraci padaju na Zemlju, pri čemu se menja i udaljenost od Sunca.

se aktivira.

Sve u svemu, otkako postoji nuklearno oružje, barem 22 puta u svetu je zamalo došlo do nuklearnog rata. Do sada smo bili na ivici nuklearnog sukoba zbog incidenata koji uključuju jato labudova, Mesec, sitne kompjuterske kvarove i neobično vreme u svemiru. Jednom prilikom, 1958. avion je slučajno ispustio nuklearnu bombu u dvorište jedne porodične kuće; nekim čudom niko nije stradao, mada su kokoške koja je porodica uzgajala isparile. Do greške je došlo i 2010. kada vojno vazduhoplovstvo SAD privremeno izgubilo mogućnost upravljanja nuklearnim raketama, što znači da nije bilo moguće primetiti, a ni stopirati, automatsko lansiranje za 50 raketa.

Bez obzira na visoku cenu izrade i naprednu tehnologiju modernog nuklearnog naoružanja - procenjuje se da će SAD a potrošiti 497 milijardi dolara u ovoj oblasti u periodu od 2019. do 2028. godine. Dakle, istorija nam pokazuje koliko lako ljudski, pa i životinjski, faktor može zbuniti sigurnosne sisteme koje smo postavili.

Hemijsko oružje je svaka vrsta municije koja sadrži otrove i hemijske supstance koje mogu da naškode ljudskom organizmu. Postoje različite kategorije hemijskog oružja. Gasovi poput fozgena utiču respiratorni sistem, izazivajući gušenje - žrtva se zadavi od sekreta iz sopstvenih pluća.

Plikavci - među kojima su i iperiti - stvaraju opekotine na koži i mogu izazvati slepilo. Najsmrtonosnija kategorija su nervni agensi - oni ometaju poruke koje se iz mozga produžecima neurona šalju do mišića. I kapljice mogu biti fatalne. Manje od 0,5 mg VX nervnog agensa, npr. dovoljna je da ubije odraslu osobu.

Sva ova tzv. hemijska oružja mogu biti upotrebljena u ratu stavljanjem u granate, bombe i projekte.

Ali sve to je zabranjeno Konvencijom o hemijskom naoružanju iz 1997, koju je potpisala većina država, uključujući i Rusiju. Svetska organizacija koja nadzire upotrebu ovakvog naoružanja, Organizacija za zabranu hemijskog oružja, sa sedištem u Hagu u Holandiji, prati nezakonito korišćenje i pokušava da ga spreči.

Bojni otrovi su korišćeni u prošlosti - Prvom svetskom ratu, tokom rata Irana i Iraka 1980-ih godina i nedavno, kada ih je sirijska vlada upotrebila protiv pobunjenika.

Rusija tvrdi da je uništila sve zalihe hemijskog oružja 2017. ali od tada je najmanje dva puta okrivljena da ih je upotrebila u napadima. Ako bi Rusija iskoristila otrovne gasove u ovom ratu, to bi se smatralo prelaskom crvene linije i moguće je da bi izazvalo direktno uključivanje Zapada. Nema dokaza da je Rusija upotrebila ovo oružje dok je pomagala njenim saveznicima u Siriji protiv pobunjenika, pružajući snažnu vojnu pomoć. Režim Bašara al-Asada navodno je izveo desetine napada hemijskim oružjem na sopstveni narod.

Činjenica je da ako se vodi rat koji se otegao, u kojem vojnim napadima dugo pokušavate da slomite snage otpora, nažalost, hemijsko oružje je vrlo efikasan način da se to postigne. Biološko oružje se razlikuje od hemijskog. To je fraza koja se koristi za opisivanje naoružanja koje može izazvati opasne bolesti poput ebole. Rusija je za vreme Sovjetskog saveza kontrolisala ogromni program sipitivanja biološkog oružja. Problem je što postoji siva zona između rada na zaštiti stanovništvo od štetnih patogena i tajnog rada kako bi mogli da se koristiti kao oružje.

Rusija nije pružila nikakve neposredne dokaze o ukrajinskim nepočinstvima u ovoj oblasti, ali je sazvala sednicu Saveta bezbednosti. Dok je bila deo Sovjetskog Saveza, Rusija je kontrolisala zaista masivni program biološkog oružja, koji je vodila agencija Biopreparat sa oko 70.000 zaposlenih. Po završetku Hladnog rata, naučnici su krenuli da ga demontiraju tokom 1990-ih. Otkrili su da su Sovjeti masovno proizvodili i koristili oružje za antraks, male boginje i druge bolesti pošto su ih testirali na živim majmunima u

južnoj Rusiji na granici Uzbekistana i Kirgistanu. Čak su ubacili spore antraksa u bojeve glave interkontinentalnih projektila dugog dometa usmerenih na zapadne gradove.

Konačno, u ovoj tmurnoj prozivci nekonvencionalnog oružja, svoje mesto ima i „prljava bomba” - normalan eksploziv koji je okružen radioaktivnim elementima. Poznat je kao RDD (radiological dispersal device) - radiološki uređaj za raspršivanje. To bi mogao biti konvencionalni eksploziv koji nosi radioaktivni izotop kao što je cezijum 60 ili stroncijum 90. Neće nužno ubiti više ljudi od normalne bombe, barem ne u početku. Ali može ogromnu oblast - potencijalno veličine čitave londonske četvrti - da učini kontaminiranom nedeljama, sve dok ne bude potpuno očišćena. Prljava bomba je poput psihološkog oružja, napravljena je da izazove paniku među stanovništvom i potkopa moral društva.

Eko-bezbednost u vanrednim situacijama

Vanredne situacije, prouzrokovane prirodnim nepogodama ili ljudskim aktivnostima, svakodnevno odnose mnogo ljudskih života i na različite načine uništavaju i degradiraju životnu sredinu, uzrokujući veliku materijalnu štetu i gubitke. Rizik od katastrofa postoji u svakom društvu, jer katastrofe usporavaju održivi razvoj društva u celini, a njihova pojava u jednom regionu može da prouzrokuje štete u nekom drugom regionu i obrnuto.

Klimatolozi strahuju da je pređen opasni prag, strahuju da će zbog klimatskih promena koje je izazvao čovek, ekstremni vremenski događaji biti gori nego što se predviđalo. Oni strahuju da će zbog klimatskih promena, koje je izazvao čovek u velikoj meri, ekstremni vremenski događaji u nastavku XXI veka biti gori nego što se predviđalo.

Nema sumnje da naša privreda i ekonomija trpe značajne gubitke u materijalnim dobrima, ali i da na našem i susedskom području atmosferske nepogode prouzrokuju gubitke u ljudskim životima. Sve češća pojava nepovoljnih vremenskih uslova izazvanih klimatskim promenama smanjuje stabilnost prihoda u sektoru poljoprivrede. U poređenju sa popisom poljoprivrede od pre 10-tak godina, došlo je do povećanja površina pod oranicama, baštama i voćnjacima na račun livada i pašnjaka, što se znatno odražava na gajenje stoke⁹.

Poljoprivredni sektor je jedan od najpogođenijih usled klimatskih promena. Suše, poplave, grad i promene režima padavina imaju negativan uticaj na poljoprivredno stanovništvo, ruralni i ekonomski razvoj. U Srbiji, poljoprivredna proizvodnja je zaslužna za oko 15 odsto radnih mesta, zato je ulaganje u njenu otpornost od ključnog značaja za povećanje prihoda i obezbeđivanje sigurnosti hrane.

Šta možemo učiniti da poljoprivreda postane otpornija na klimatske promene?

1. Zajedničke i koordinisane akcije: zajedničkim i koordinisanim radom nadležnih ministarstava, lokalnih samouprava, obrazovnih i istraživačkih institucija, savetodavnih službi i poljoprivrednika, doprinosi se razvoju sveobuhvatnih strategija za jačanje otpornosti, pronalaženju rešenja za održivi ruralni razvoj i primenu lokalno adekvatnih mera za jačanje otpornosti poljoprivrede;
2. Uključivanje praktične obuke i edukacije: praktični programi obuke i razmene znanja mogu da pruže učenicima, studentima poljoprivrednicima, ali i donosiocima odluka, neophodne veštine i tehnike za prilagođavanje klimatskim promenama i olakšaju im da primene održive prakse u svakodnevnim aktivnostima;
3. Uspostavljanje prilagođenih mehanizama podrške: razvijanje prilagođenih

⁹ Npr. Posle katastrofalnih poplava, klimatske promene u Libiji mogu da povećaju osetljivost stoke i divljači na te promene zbog nedostatka vodnih resursa i povećanja saliniteta, pre svega.

mehanizama finansijske i tehničke podrške na lokalnom nivou, pomaže poljoprivrednicima da pristupe svim neophodnim resursima i imaju koristi od savetodavnih službi, što zauzvrat povećava njihove kapacitete da se izbore sa klimatskim promenama;

4. Ulaganje u klimatski pametnu poljoprivredu: izdvajanje resursa za podršku klimatski pametnim poljoprivrednim praksama, kao što su precizna poljoprivreda, agroekologija i efikasne tehnologije za navodnjavanje i zaštitu useva od elementarnih nepogoda, omogućava poljoprivrednicima da ublaže klimatske rizike, povećaju produktivnost i smanje negativan uticaj na životnu sredinu;
5. Izgradnja otporne infrastructure: održavanje postojeće i izgradnja nove infrastrukture, poput kanala za odvodnjavanje i navodnjavanje, hidroakumulacija, atarskih puteva, može smanjiti rizike od posledica elementarnih nepogoda poput poplava i suše;
6. Kako bi se pružio odgovor na ovo pitanje, Organizacija za hranu i poljoprivredu UN (FAO) okupila je predstavnike resornih Ministarstva i vodoprivrede, lokalnih samouprava, obrazovnih institucija, savetodavnih službi i poljoprivrednika u cilju rešavanja gorućih pitanja iz oblasti poljoprivrede;
7. Mere za smanjenje degradacije zemljišta: fizička, hemijska i biološka degradacija zemljišta dovodi do smanjenja infiltracije i zadržavanja vode u njemu i smanjenja plodnosti zemljišta. Pravilnom obradom, adekvatnom primenom đubriva i sredstava za zaštitu, izbalansiranim režimom navodnjavanja, čuva se temelj poljoprivrede i obezbeđuje održivija proizvodnja i bezbednost hrane;
8. Stavljanje akcenta na adekvatne uslove proizvodnje: prepoznavanje potreba biljaka i životinja i obezbeđivanje saveta o optimalnim uslovima uzgoja, uključujući pravilno upravljanje vodama, pristup kvalitetnom materijalu za proizvodnju, i redovnu kontrolu štetočina i bolesti, omogućava poljoprivrednicima da održe produktivnost uprkos negativnom uticaju klime.
9. Pružanje podrške organizacijama poljoprivrednika: jačanje organizacija poljoprivrednika i njihovo osnaživanje da se kolektivno prilagode klimatskim promenama, pruža lakši pristup informacijama, bolje upravljanje resursima i stvaranje novih tržišnih mogućnosti.
10. Uvođenje pitanja klimatskih promena u pravni okvir: integrisanje teme klimatskih promena u poljoprivredne politike, propise i pravne okvire na nacionalnom i lokalnom nivou, obezbeđuje sistematski pristup rešavanju klimatskih rizika i pruža osnovu za održive poljoprivredne prakse;
11. Lični primer: vlada, institucije i uticajni partneri mogu dati primer i motivisati druge širom poljoprivrednog sektora, definisanjem i primenom održivih poljoprivrednih praksi, smanjenjem emisije gasova sa efektom staklene bašte i promovisanjem otpornosti na klimu¹⁰.

Nastanak, obim i vreme trajanja prirodnih nepogoda u većini slučajeva se ne mogu unapred predvideti, ali se za izvesne pojave, na osnovu iskustava, statističkih podataka i metoda modelovanja, a s obzirom na mesto pojave - može pretpostaviti da će do njih doći. U tom kontekstu, urađena je procena ugroženosti naše teritorije od poplava i klizanja terena i na osnovu raspoloživih statističkih podataka - urađena je karta rizika od elementarnih nepogoda (šumski požari, poplave, klizišta i zemljotresi).

¹⁰ Jedna Panel diskusija organizovana je u okviru projekta „Jačanje otpornosti sektora poljoprivrede na elementarne nepogode,, koji finansira EU realizuje Organizacija za hranu i poljoprivredu UN (FAO), u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

Strategija bezbednosti i zaštite društva i ukupnih vrednosti, kao zakonska obaveza podrazumeva preduzimanje napora sa raspoloživim ljudskim, materijalnim, finansijskim i organizacionim mogućnostima, potpunu zaštitu ljudi i materijalnih vrednosti od svih oblika ugrožavanja. Zaštita i spasavanje je jedan od najvažnijih državnih interesa, pravnih obaveza i ljudskih potreba, koji štiti ljude, njihova dobra i sva druga društvena dobra i vrednosti na kojima počiva država i njeno rešavanje¹¹.

Definisanjem bezbednosnih izazova, rizika i pretnji kao bezbednosnih problema, put do objašnjenja vanrednih situacija, ali i pojmova kao što su: kriza, bezbednost u vanrednim situacijama, udes, elementarna nepogoda, vanredni događaj, vanredno stanje, nesreća i dr. je popločano. Pitanje bezbednosti u vanrednim situacijama je, između ostalog, u samoj srži nauke o bezbednosti. Ako pravilno i precizno definišemo sve pojmove u kontekstu bezbednosti u vanrednim situacijama, definisali bi smo samo „srce“ nauke o bezbednosti.

Planiranje organizacije, opremanja, obuke i korišćenja civilne zaštite je strateška aktivnost koja se odnosi na delovanje specijalizovanih timova i civilne zaštite u mirnodopskim, ratnim i vanrednim situacijama. Naše preduzeće se, a prema Zakonu o vanrednim situacijama, opredelilo isključivo za stručnu organizaciju zaštite i spasavanja u slučaju vanredne situacije¹². Ako se društvo opredelilo isključivo za ovaj oblik organizovanja, postavlja se pitanje kako i na koji način organizovati samozaštitu i zaštitu stanovništva koje nije obučeno i nije uključeno u organizaciju civilne zaštite, kao najmasovniji oblik civilne zaštite. organizacija?

Između ostalih izmena i dopuna Zakona o vanrednim situacijama, planirano je organizovanje, opremanje i obuka civilne zaštite za date namene. U tom smislu, neophodno je organizovati, osposobiti, opremiti i planirati civilnu zaštitu prema novim svetskim trendovima i potrebama koje su uslovljene savremenim oblicima pretnji, opasnosti i ugrožavanja životne sredine¹³.

Zaštita i spasavanje od poplava i drugih nesreća na vodi i pod vodom obuhvata:

- planiranje, izgradnju, održavanje i ojačavanje objekata za zaštitu od poplava;
- osmatranje i izviđanje stanja vodostaja;
- uzbunjivanje;
- planiranje i evakuacije stanovništva i materijalnih dobara iz ugroženih područja;
- planiranje i obezbeđenje prevoženja i prelaza preko reka i jezera;
- odstranjivanje vode iz poplavljenih objekata;
- pronalaženje i izvlačenje nastradalih i utopljenih;
- zbrinjavanje ugroženog stanovništva;
- saniranje posledica izazvanih poplavama.

U zaštiti i spasavanju ljudi, materijalnih i kulturnih dobara i životne sredine od poplava učestvuju:

- 11 Vanredna situacija je događaj ili pojava koja ugrožava i suštinski menja uslove i način života građana i značajno narušava biljni i životinjski svet na određenoj teritoriji, vodnom ili vazdušnom prostoru, što zahteva ogromna ljudska i materijalna sredstva da se vrati na pređašnje stanje, redovno stanje (ekonomsko, političko, ekološko).
- 12 Ovaj problem su najpre iskazale poplave u maju 2014. godine u Srbiji i BiH, kao i pojava poplava sredinom 2015. godine, što je potvrdilo da specijalizovane ekipe nisu dovoljne za ove namene, već da se moraju pojačati. Shodno tome, kompanija je shvatila problem i započela pripremu i raspravu o izmeni postojećeg zakonskog akta.
- 13 U naučno-stručnoj literaturi pojam vanrednog stanja datira još od početka prethodnog veka. Tada su mnogi stručnjaci za bezbednost definisali listu pojmova vezanih za vanrednu situaciju. Mnogi ruski i engleski naučnici, kao i njihove tadašnje vlade, vide da je ovaj termin od velikog značaja, jer obuhvata mnoga pitanja usko vezana za bezbednosne pretnje. U savremenoj literaturi postoji preko desetina definicija i naziva pojma vanredne situacije. U razradi pojma ustanovljeno je da je u principu reč o jednom istom pojmu – vanredna situacija.

- organi i organizacije nadležni za vodoprivredu,
- nadležna služba i druge organizacione jedinice Ministarstva,
- jedinice civilne zaštite,
- ovlašćena i osposobljena pravna lica i druge osposobljene organizacije,
- građani i drugi subjekti čija je imovina ugrožena poplavom,
- Vojska i Policija.

Organizacija i sprovođenje zaštite i spasavanja od nesreća na nepristupačnim terenima obuhvata spasavanje na planinama, iz snežnih lavina, jama, pećina i sličnih mesta. Nadležna služba organizuje sprovođenje zaštite i spasavanja od nesreća na nepristupačnim terenima. U zaštiti i spasavanju, na zahtev nadležne službe, učestvuje Gorska služba spasavanja.

U slučaju nesreća u kojima je ugrožen veći broj ljudi ili je neophodna dodatna pomoć u ljudstvu i materijalnim sredstvima, u akciju spasavanja uključuju se druge organizacione jedinice MUP-a, Vojske, ovlašćena i osposobljena/obučena i pravna lica.

Zbrinjavanjem ugroženih, postradalih, izbeglih i evakuisanih lica u vanrednim situacijama neposredno rukovode - štabovi za vanredne situacije i poverenici civilne zaštite, odnosno zamenici poverenika, dok se ne stvore uslovi u kojima će dalju brigu o zbrinjavanju preuzeti nadležni organi. Asanacija terena obuhvata uklanjanje, identifikaciju i hitno sahranjivanje poginulih odnosno umrlih, uklanjanje leševa životinja, dezinfekciju, dezinsekciju, deratizaciju, RHB dekontaminaciju i remedijaciju objekata i terena.

Dakle, sistem se (uopšteno rečeno) sastoji iz preventivnih mera (planiranje, organizovanje, opremanje, obuka i osposobljavanje), operativnog delovanja i izvršenja zadataka zaštite i spasavanja ljudi i dobara u vreme nastupanja i trajanja događaja (vejavice, snežni nanosi, poplave) i aktivnosti usmerenih na otklanjanje posledica i što hitnije normalizacije života na ugroženom području. Sem upozorenja, vrlo je bitno pravovremeno i tačno izveštavanje i informisanje javnosti o tragičnom događaju i merama, koje su organizovane i preduzete na ovom planu.

Svi u lancu proizvodnje hrane su odgovorni za bezbednost hrane. Ko god da proizvodi, obrađuje, prodaje ili priprema hranu, ima određenu ulogu u ovom poslu. Nebezbedna hrana može sadržati radioisotope, opasne i štetne materije, viruse, bakterije, parazite ili hemijske supstance izazivajući preko 200 oboljenja - od dijareje do kancera.

Danas, svi imaju pravo na bezbednu, kvalitetnu hranu u dovoljnim količinama. Ipak, danas se još uvek jedan od 10 ljudi u svetu razboli nakon konzumiranja zagađene hrane, to jest preko 600.000.000 ljudi godišnje oboli nakon konzumiranja kontaminirane hrane a 420.000 ljudi svake godine umre. Deca mlađa od pet godina čine 40% obolelih sa čak 125.000 smrtnih slučajeva koliko se godišnje registruje kao posledica trovanja hranom¹⁴. Bolesti koje nastaju kao posledica konzumiranja kontaminirane hrane su najčešće trovanja (hemijske supstance, biotoksini, pesticidi) i zarazne bolesti (izazvane bakterijama, virusima i parazitima)¹⁵.

HACCP tim utvrđuje sve potencijalne opasnosti koje bi se mogle pojaviti na svakom koraku od nabavke sirovine i ambalaže, preko proizvodnje, do distribucije i korišćenja proizvoda u roku trajanja. U sledećem koraku HACCP tim sprovodi analizu utvrđenih opasnosti i identifikuje. Opasnosti za koje se utvrdi da su posebno značajne po bezbednost proizvoda moraju se, preko HACCP plana, eliminisati ili smanjiti na prihvatljiv nivo.

14 Najčešća bolest izazvana konzumiranjem nebezbedne hranom od koje ljudi oboljevaju je dijarealna bolest (preko 550 miliona obolelih i 230 000 umrlih svake godine).

15 *Salmonelle*, *kampilobakteri* i *enterohemoragična Ešerihija Koli* su među najčešćim izazivačima iz roda bakterija. Simptomi ovakvih oboljenja su groznica, visoka telesna temperatura, glavobolja, mučnina, povraćanje, bol u trbuhu i proliv.

U sprovođenju analize opasnosti treba da bude uključeno sledeće:

- verovatnoća i učestalost opasnosti i ozbiljnost njenog štetnog uticaja na zdravlje;
- kvantitativno i kvalitativno istraživanje prisustva opasnosti;
- preživljavanje ili razmnožavanje mikroorganizama koji se pojavljuju;
- nastajanje ili prisustvo toksina, hemijskih agenasa ili fizičkih primesa u proizvodima;
- zajednički uticaj svega napred navedenog.

Analiza opasnosti sastoji se iz tri dela:

- 1) identifikovanje opasnosti;
- 2) određivanje ozbiljnosti opasnosti;
- 3) spoznaja efekata i posledica tragičnog događaja.

Hitno uspostavljanje neophodnih službi od javnog interesa podrazumeva preduzimanje potrebnih mera i radnji za uspostavljanje njihove narušene funkcije, kao što su snabdevanje neophodnim namirnicama, električnom i toplotnom energijom, gasom, usluge zdravstvene i socijalne zaštite, vodovoda i kanalizacije, saobraćaja, PTT i druge usluge, u skladu sa planom za zaštitu i spasavanje u vanrednim situacijama jedinica lokalne samouprave.

Identifikovanje opasnosti: Polazeći od dijagrama toka procesa, HACCP tim utvrđuje sve aktuelne ili potencijalne opasnosti koje se mogu pojaviti u bilo kojoj fazi proizvodnje. Opasnosti se mogu podeliti na sledeće kategorije:

Fizičke opasnosti: Dospevaju u kontakt sa proizvodom usled loma, habanja, tokom manipulacije alatima, opremom, proizvodom ili ambalažom. Ove opasnosti su predmeti koji mogu ugroziti zdravlje korisnika, a u normalnim uslovima se ne nalaze u hrani: staklo, metal, kamenje, grančice, peteljke, lišće, drvo, nakit. Strani predmet ne mora da izazove povredu ili bolest ali će izazvati nezadovoljstvo korisnika.

Hemijske opasnosti: Hemijske opasnosti potiču iz sirovine, dodataka i ambalaže ili sredstava koja se koriste u proizvodnji kao sredstva za čišćenje i dezinfekciju. Posledica su kontaminacije sredstvima za čišćenje i pranje, pesticidima, alergenima, toksičnim metalima, nitritima, nitratima, plastifikatorima i materijalima za pakovanje, ostacima veterinarskih lekova, antibioticima, hormonima, aditivima, fitotoksinima npr. cijanidima.

Mikrobiološke/biološke opasnosti: Prilikom procene biološke opasnosti analizira se mogućnost kontaminacije mikroorganizmima. Dozvoljeni parametri definisani su u proizvođačkim specifikacijama i redovno se proveravaju, a ponekad i tokom korišćenja proizvoda. U mikrobiološke opasnosti se ubrajaju: bakterije (npr. Salmonella, Listeria monocytogenes, Escherichia coli, Bacillus cereus, Staphylococcus aureus, Clostridium botulinum), virusi (npr. hepatitis A), plesni (npr. Aspergillus flavus, Fusarium spp., Alge npr. plavo-zelene alge, zlatno-braon alge). Biološke opasnosti predstavljaju insekti, glodari i ptice.

Način i oblasti u kojima HACCP tim analizira sledeće:

1) Sirovina

- opasnosti koje potiču iz sirovine;
- da li sirovina pojedinačno može biti, i koliko, opasna.

2) Priprema, proizvodnja i oprema za proizvodnju

- mikrobiološke, hemijske i fizičke opasnosti u toku pripreme, proizvodnje, skladištenja ili zadržavanja proizvoda.
- zone u proizvodnji u kojima može doći do kontaminacije ili mikrobiološka opasnost može dostići opasne granice;

- da li se oprema može efikasno kontrolisati u zahtevanim intervalima;
 - da li se može sprovesti efektivno čišćenje opreme.
- 3) Unutrašnji faktori
- koji unutrašnji faktori utiču na bezbednost proizvoda i da li se mogu kontrolisati;
 - da li postoji mogućnost opstanka mikroorganizama i razmnožavanja u gotovom proizvodu.
- 4) Projektovanje procesa/tehnologija
- da li mikrobiološka opasnost opstaje nakon odgovarajućeg tretiranja proizvoda;
 - da li dorada proizvoda u toku procesa može da prouzrokuje opasnost.
- 5) Objekti i oprema
- da li opasnosti mogu biti direktno ili indirektno uzrokovane rasporedom opreme i unutrašnjim okruženjem;
 - da li je utvrđen stepen čistoće, dovoljan za bezbednost proizvoda;
 - da li kretanje zaposlenih po zonama u pogonu može dovesti do opasnosti.
- 6) Personal
- da li iskustvo zaposlenih utiče na bezbednost proizvoda;
 - da li su zaposleni koji rukuju dovoljno obučeni za primenu sanitarnih mera;
 - da li je dobar sistem praćenja zdravstvenog stanja zaposlenih;
 - da li zaposleni shvataju ciljeve HACCP sistema, svoju ulogu i uticaje na proces i proizvode.
- 7) Pakovanje
- kako mesto na kome se pakuje proizvod utiče na pojavu i razmnožavanje mikroorganizama;
 - da li se za pakovanje koristi ambalaža sa dovoljno detalja o proizvodu i uputstvom za bezbedno skladištenje i korišćenje.
- 8) Skladištenje i isporuka
- šta u vezi sa gotovim proizvodom koji je uskladišten i čeka isporuku može da krene naopako;
 - da li je kontrolisanje roka trajanja takvo da može da spreči opasnosti;
 - da li je uspostavljen jasan sistem monitoringa;
 - da li korisnik zloupotrebom proizvoda može izazvati rizik po zdravlje.

HACCP tim utvrđuje koje su opasnosti od vitalnog značaja za dobijanje proizvoda bezbednih za korišćenje i dobrog kvaliteta. Svaka značajna opasnost mora biti pod kontrolom:

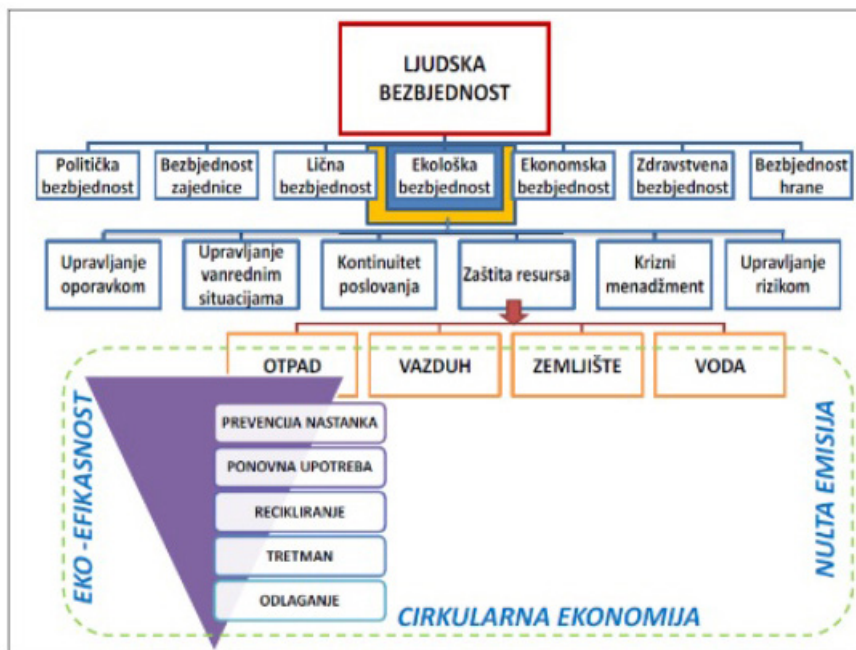
- ako se u normalnim okolnostima može pojaviti;
- ako može da izazove rizik za korisnika.

HACCP tim procenjuje verovatnoću pojave za svaku opasnost koju je identifikovao koristeći: znanje i iskustvo članova HACCP tima; referenci o proizvodu, objektima, opremi, uslovima i procesu proizvodnje; naučna istraživanja; literaturu; internet; specijalističke radove; podatke o isporučiocima; podatke o povlačenju proizvoda; podatke o žalbama i prigovorima korisnika; podatke o pripremi i proizvodnji sirovine i ambalaže; podatke o problematičnim zonama u proizvodnji i skladištenju gotovog proizvoda.

Verovatnoća pojave opasnosti se definiše kao velika (V), srednja (S) ili mala (M). Iskustva koje odgovornih lica za razvoj, proizvodnju i primenu proizvoda ukazuju da je verovatnoća pojave opasnosti, zbog preventivnih mera uglavnom mala, a izuzetno srednja. HACCP tim posvećuje pažnju ozbiljnost i uticaju opasnosti na zdravlje korisnika,

pri čemu se zna da neke opasnosti male verovatnoće mogu imati katastrofalne posledice po korisnika. Ozbiljnost opasnosti se takođe rangira kao mala (M), srednja (S) i velika (V), a na osnovu iskustva najčešće je mala, ponekad srednja, a izuzetno velika.

Šta je biološka opasnost? Bakterije, virusi i otrovi koje prave bakterije dovode do bioloških opasnosti. Oni se mogu poprskati u zrak, mogu se koristiti za kontaminiranje (trovanje) hrane i mogu se staviti u pijaću vodu. Neke vrste se takođe prenose sa osobe na osobu.



Slika 4. Ekološki parametri ljudske bezbednosti u regionu

Kombinacija verovatnoće pojave opasnosti i njene ozbiljnosti definiše ukupni značaj opasnosti koji je visok, srednji ili nizak. Ovaj pristup HACCP tim koristi za potvrđivanje postojećih ili određivanje dodatnih ili novih metoda kontrole koje će se primenjivati. Sagledavaju se investiciona sredstva za ulaganja u odgovarajuću opremu i određivanje učestalosti monitoringa.

U zadnjih nekoliko godina ponovno se javlja ogroman globalni interes za električnim automobilima, što zbog sve veće ekološke osveštenosti društva, što zbog ogromnog napretka u efikasnosti baterija. Mnoge su prednosti električnih automobila u odnosu na klasične:

- nema emisije stakleničkih plinova,
- manja zavisnost o fosilnim gorivima,
- veća efikasnost motora vozila,
- usporedno, veći okretni moment u odnosu na benzinski motor,
- manja tazlika buke i vibracije,
- lepši dizajn vozila i sl.

Uprkos tome, za daljnji razvoj i globalnu primjenu električnih automobila potrebno je riješiti još nekoliko značajnih prepreka od koji je najveća ograničen kapacitet baterija te vreme potrebno za punjenje baterije. Konstantan napredak na području razvoja baterija i energetske učinkovitosti sigurno dovode električne automobile u svakodnevnu

primjenu, a samo je pitanje vremena kada će električni automobili biti u potpunosti konkurentni klasičnim, fosilnim gorivima pokretanim, automobilima.

Zaključak

Razvoj čovečanstva često nije bio plod istinskih potreba, već je veštački kreiran od strane pojedinih interesnih grupa i struktura. Danas smo svedoci pogubnih posledica takvog odnosa čovečanstva prema prirodi, za koje nesumnjivo veliki deo odgovornosti snose lideri Zapadnog Balkana i Evrope. U uslovima ekološke krize, kada još uvek nema pravih rešenja za nagomilane probleme u oblasti ekologije, sve češće zahteva se od lidera da budu nosioci promena u ovoj oblasti.

Pojave suša, poplava, oluja, grada, zemljotresa, vulkana, odrona zemljišta, klizišta, nedostatak resursa pijaće vode, toplotni talasi i dr. imaju destabilizujući efekat na ekonomski razvoj i nacionalne interese država, što u mnogim nestabilnim regionima u svetu, na direktan ili indirektan način, utiče na nacionalnu bezbednost ne samo tih država već i onih visokorazvijenih čiji su nacionalni interesi (kao neodvojivi delovi nacionalne bezbednosti) na taj način ugroženi. Pojave ekstremnih prirodnih katastrofa još jedna od posledica klimatskih promena, koja utiče na nacionalnu bezbednost, jeste i pojava ekstremnih prirodnih katastrofa, kao što su: suša, poplave, oluje i dr.

Zbog promene klimatskih obrazaca, u poslednjim decenijama XX veka i početkom XXI veka je došlo do češće pojave ovih velikih ekstremnih prirodnih nepogoda, koje su za sobom ostavile posledice koje se ogledaju u velikim ekonomskim štetama i pojavama ekoloških izbeglica. Uticaj dezertifikacije na poljoprivredne proizvode sve je akuelnija u uslovima surove globalizacije..

Svakako da prioritetne aktivnosti organizacija civilnog društva trebalo bi da budu kampanje za podizanje javne svesti i obrazovanje. Dve glavne ciljne grupe su donosioci odluka, odnosno sektor vlade i šira javnost. Organizacije civilnog društva trebalo bi da preuzmu glavnu ulogu u postavljanju teme klimatskih promena među prioritete u strategijama i politikama budućeg razvoja. Time se značajno može pomoći u ublažavanju nepovoljnih efekata klimatskih promena u posebno osetljivim područjima ili na osetljive delove populacije. To se može postići na različite načine: obrazovanjem, davanjem saveta, organizovanjem ugroženih delova populacije, uspostavljanjem dijaloga sa donosiocima odluka, pomaganjem u razvoju posebnih projekata i sProblem je što su i trenutni kapaciteti organizacija civilnog društva na ovom polju i dalje skromni te bi one prvo morale da se usmere na njihov organizacioni razvoj.

Pedlog mera predikcije može se postići na sledeće načine: formiranje mreža organizacija (nacionalnih i međunarodnih); razvoj međunarodne saradnje (učestvovanje u međunarodnim projektima, učešće snaga u uklanjanju posledica u vanrednim situacijama, materijalna pomoć u gremom stanovištvu); razvoj partnerstva sa stručnim institucijama i ekspertima; razvoj partnerstva sa lokalnim zajednicama i specifičnim ciljnim grupama; učešće u razvoju strateških i zakonskih dokumenta vezanih za adaptacije na klimatske promene i sl.

Interakcija antropogenih uticaja i prirodnih činilaca oteavaju mogućnosti predviđanja nastanka i razvoja vanrednih događaja. Još uvek je nedostatak kapaciteta društva jedne države ili država regiona i Evrope, da na adekvatan način "odgovori" na moguće izazove, rizike i pretnje. Osim materijalnih i nematerijalnih gubitaka, postoje i indirektno štete, jer potencijalni strani investitori gube interes za ulaganja u pojedinim delovima našeg kontinenta.

Bezbednost i etička pitanja koja nameće DNK tehnologija: to su paradoksi moći i

humanosti: mogućnosti nauke i tehnike su ogromne, ali i ljudska iskušenja u njihovoj primeni takođe. Nauke danas više uznemiravaju i zabrinjavaju nego što umiruju čoveka. Kada sve ovo izbacimo na površinu, proanaliziramo i povežemo u smislaonu celinu dobijamo ono što treba narodima i državama Zapadnog Balkana i Evrope - dinamični skup crta ličnosti, potreba, emocija, obrazaca mišljenja i ponašanja koji čine našu ličnost originalnom, jedinstvenom i od svih drugih različitom - dobijamo naš lični PSIHOLOŠKI PROFIL! I uspećemo, ali svi zajedno!

Sreća i bogatstvo je u ekološko-duhovnim i hranidbenim vrednostima društva, kojima treba da stremimo. Zdravlje i kvalitet života su više od iodustva bolesti, a to je vitalnost, otpornost i kapacitet. Pravilna i kvalitetna ishrana su u funkciji optimizacije života i rešavanja brojnih problema ove vrste.

Literatura

1. Adžemović M. Instrumenati zaštite životne sredine, SVAROG br. 4, maj 2012. Banja Luka.
2. Asotić M., Biočanin R. Osnovne postavke savremenog društva, Naučno-stručni časopis "PHERM-HEALTH" br. 1, Farmaceutsko-zdravstveni fakultet Travnik, Travnik, 2013.
3. Bakrač S., Vuruna, M., Milanović M. Degradacija životne sredine - uticaj na ekološku bezbednost, VOJNO DELO, Beograd, 2010.
4. Biočanin R., Amidžić B. Zaštita radne i životne sredine - Crne prognoze, Vojni informator br. 4-5, NIC "VOJSKA", Beograd, 2004.
5. Biočanin R., Bakić R. Životna sredina i održivi razvoj, VŠPM „PRIMUS“ Gradiška, BiH, 2012.
6. Biočanin R., Škrbić V. Ekološka bezbednost i održivi razvoj kao uslov za evropske integracije, NUBL, Banja Luka, 2011.
7. Biočanin R., Alić R., Borovčanin J., Badić M. Predmet naučnog posmatranja eko-zakovitosti i problema u uslovima globalizacije, IV Srpski kongres geografa sa međ. učešćem "Dostignuća, aktuelnosti i izazovi geografske nauke i prakse" Kopaonik -2015.
8. Biočanin R., Badić M. U lavirintu rizičnog društva i put ka ozdravljenju regiona, Međunarodna konferencija „DRUŠTVENO-EKONOMSKI RAZVOJ SRBIJE SA AKCENTOM NA NOVI SAD I VOJVODINU", 15-16. april 2016. Fruška Gora, Novi Sad.
9. Biočanin R., Mirković M., Hurem A., Badić M. Globalna imperija zla i mogućnost izlaska iz krize kroz eko-reinženjering održivog razvoja, Naučni skup sa međ. učešćem „Savremeno obrazovanje, nove tehnologije i održivi razvoj“, 13-14. maj 2016. Novi Pazar.
10. Biočanin R., Amidžić B., Biočanin I. Ekološka etika u funkciji sigurnosti, Naučna konferencija „Modernizacija i izazovi sigurnosti“, 06-08. jul 2007. Vrnjačka Banja.
11. Biočanin R., Omerović M. Ekološki izazovi i održiv razvoj kao globalni problemi i implikacije u tranzicionim zemljama, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 2010.
12. Biočanin R., Badić M., Čolaković M., Milenković Lj. Ekološki rizici i bezbjednost regiona u vanrednim situacijama, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti Beograd, 2020.
13. Biočanin R. Humana ekologija, FIMEK u Novom Sadu, Novi Sad, 2019.

14. Biočanin R., Čolaković M. Zarobljena planeta Zemlja, IUT Travnik, 2019.
15. Biočanin R. Biohemija, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Novi Sad, 2019.
16. Biočanin R., Rakić Ž. Korporativno-društvena odgovornost u eko-zaštiti hrane i vode za piće u vanrednim situacijama MAK-2024. 02-94. Kopaonik, Srbija, 2024.
17. Campbell-Lendrum, D., Corvalan, C., Neira, M.(2007): Global climate change: implications for international public health policy. Bulletin of the World Health Organization. Vol. 85.
18. Jugović Z., Pecarski D., Jordović B., Bugunović M. Bezbednost hrane, 1st conference with international participation „FOOD SAFETY AND HEALTH“, Visoka škola tehničkih strukovnih studija, Čačak, 2017.
19. Nešković S. Dihotomija ekonomije i ekologije iz ugla posmoderne sociološke paradigme, CESNA B, Beograd, 2009.
20. Пејановић Љ., Вејновић Д., Ракић М. ЗАШТИТНА ФУНКЦИЈА БЕЗБЕДНОСТИ У ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска, социјална, безбједносна, социолошка и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2018.
21. Perić V., Vrbanjac A., Badić M., Sadović M., Nuković M., Biočanin R. Korporativno upravljanje i društvena odgovornost, IV International Scientific Conference Agrobusiness MAK-2017, Kopaonik, Serbia, 27-28 January 2017.
22. Perić V., Biočanin R., Nestorović O., Badić M. Ekološka bezbednost i krizno komuniciranje u vanrednim situacijama u regionu, Uvodni rad, Evropski defendologija centar – EDC, Banja Luka, 2017.
23. Rakić Ž. Uloga standarda u zaštiti životne sredine, Akademija “Južna Srbija” Leskovac, 2023.
24. Tešić M., Perić V., Badić M., Biočanin I. Ekološki kriminalitet kao alergijski sindrom (ne)održivog razvoja i njegovo suzbijanje, Naučno-stručni časopis „PHARM-HEALTH“, Farmaceutsko-zdravstveni fakultet Travnik, br.1/13. Travnik, 2013.
25. Tešić M., Biočanin R. Globalna ekologija, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik, 2018.



Šefket Krcić¹

SMISAO FILOZOFIJE KULTURE RATKA BOŽOVIĆA

Rezime

Autor u ovoj raspravi, otvara jednu veliku temu iz duhovnog stvaralaštva beogradskog, crnogorskog, ex-jugoslovenskog i evropskog filozofa kulture, prof. dr. Ratka Božovića (1934). U pitanju je recepcija socioloških, filozofskih i književnih gledišta, ovog izvanrednog besjednika, kritičkog intelektualaca i pisca, inače, emeritus profesor Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. Životni put R. Božovića je počeo od rodne Banja Luke preko Crne Gore (u Nikšiću je završio gimnaziju), a zatim se obreo u Beogradu, gdje je studirao i diplomirao sociologiju i književnost, magistrirao i doktorirao na Beogradskom univerzitetu. Kraće vrijeme radio je u više institucija, kulture savezne administracije, a potom se posvetio profesorskoj karijeri na više univerziteta. Njegov opus je veoma imponzantan i raznovrstan, sadržajan i kreće se u više filozofskih i socioloških disciplina. Autor je preko pedeset djela i više od 300 rasprava i studija, koje su objavljene u zemlji i inozemstvu. Prevođen je na više svjetskih jezika. U brojnim demokratskim sredinama je vrlo rado viđen gost i predavač. Prof. R. Božović je sudionik na mnogim tribinama i skupovima, na kojeg je ostavio utisak izuzetnog kritičnog besjednika, pa ga mnogi nazivaju moderni Demonsten Beograda. U ovom radu namjera nam je, da prezentiramo jedan kritički osvrt na Božovićevu djelo, a u povodu 83. godine života i šest decenija znanstveno-istraživačkog rada. Cilj i zadatak ovog rada, jeste da se da jedan skroman doprinos promišljanju Božovićevog filozofskog književnog djela.

Ključne reči: Filozofija kulture, Ratko Božović, kultura, kulturna antropologija, dijalog, sociologija, igra, dokolica, sloboda mišljenja, kritika, pedviđanje fenomena, Beograd, Crna Gora

¹ Akademik Šefket Krcić, Univerzitet u Novom Pazaru Novi Pazar, Srbija, American universitet – Goražde BIH, dr.s.krcic@uninp.edu.rs

PHILOSOPHY OF CULTURE OF RATKO BOŽOVIĆ

Abstract

The author in this discussion opens a great theme from the spiritual creation of the Belgrade, Montenegro, ex-Yugoslav and European philosophers of culture, prof. dr. Ratko Bozovic (1934). It is a reception of sociological, philosophical and literary points of view, this excellent reader, critical intellectual and writer, or emeritus professor at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. The life path of R. Božović went from his native Banja Luka through Montenegro (he finished high school in Nikšić), and then he was educated in Belgrade, where he studied and graduated in sociology and literature, master's and master's degree at the Belgrade University. He worked for a short time in several institutions, the culture of the federal administration, and then devoted himself to a professorial career at several universities. His opus is very impersonal and diverse, content and moves in several philosophical and sociological disciplines. He is the author of over fifty works and more than 300 debates and studies, published in the country and abroad. Translated into several world languages. In many democratic environments, a guest and a lecturer are very pleased. Prof. R. Bozovic is a participant in many tribunes and gatherings, which he gave the impression of an extraordinary critical reader, and many call him a modern Demonstration of Belgrade. In this paper, we intend to present a critical review of Božović's work, and on the occasion of the 83rd year of life and six decades of scientific and research work. The aim and task of this paper is to make a modest contribution to reflecting Božović's philosophical literary.

Keywords: Cultural Philosophy, Ratko Bozovic, Culture, Cultural Anthropology, Dialogue, Sociology, Game, Leisure, Freedom of Opinion, Critique, Feuding the Phenomena, Belgrade, Montenegro

Uvod

Pisac u ovom radu, uvažavajući univerzitetske metodološke forme, želi predstaviti jedan pokaz kritičkog filozofskog mišljenja u opusu uvaženog mislioca prof. dr. Ratka Božovića, bez sumnje, uz Đura Šušnjića, najčuvanijeg beogradskog intelektualca. Jasno, mnogo lakše bi nam bilo, da naš osvrt iznesemo usmeno u obliku besjede o ovom neobičnom učenjaku, koji je svojim govorima ostavljao mnoge u zanosu i punio sale, gdje je držao, i gdje drži predavanja, prezentirajući svoj osebujni pogled na svijet i ukazujući kritički na ono što se desilo i na ono što će se desiti.

Međutim, takve su naše okolnosti, da moramo poštovati metodološke principe i iz obilja raznih tema iz Božovićevog opusa, odabrali smo jednu, a ona se tiče filozofija kulture u njegovom mišljenju, nepretendujući da ćemo i ovu temu do kraja promisliti, odnosno elaborirati, onako kako smo zamišljali, već ćemo dati neke naznake, kako bi sa uvaženim kolegama mogli voditi dijalog o Božovićevom djelu, koje zaslužuje širu kulturnu pažnju javnosti. Bez sumnje, dr. R. Božović je među sociolozima podstrekač šire komunikacije u vođenju dijaloga. Svaki susret sa njim, pretvara se u izvjesnom smislu u dijalog, bez obzira o kojoj se temi radi i koliko taj razgovor trajao.²

2 * Dr Ratko BOŽOVIC je svoj životni put trasirao od rodne Banja Luke, 11.jun 1934, preko školovanja u Nikšiću i Beogradu gdje se njegov životni put završio 23.novembra 2023, do vječnog pocijalista 26.novembra 2023, u Herceg Novom. Ispracen je s bolom i suzama brojnih prijatelja i kolega. Bio je i ostao jedinstvena intelektualna licnost pisac i komentator brojnih društvenih fenomena. Karakteriziralo ga je brzo i logičko iznosenje stavova. Predavao je na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu Crne Gore, sljedeće znanstvene discipline:

Imajući u vidu brojne ličnosti iz univerzitetskog života grada Beograda, nakon legendarnog vrha srpske kulture i duhovnosti, akademika Miloša Đurića (1892-1967) i filozofa i pisca Radomira Konstantinovića (1928-2011), dr. Ratko Božoviće, je bez sumnje najznačajnija ličnost u ovom vremenu.

Dakle, u ovom radu skrenućemo pažnju na nekoliko tema, koje se odnose na probleme filozofija kulture, sociologija umjetnosti, sociologija slobodnog vremena, sociologije saznanja, znanja, dokolice, sociologija životnog stila i sociološke imaginacije, koje ovaj znameniti autor radio, koristi meta-metodologiju, kao istraživački princip multidisciplinarnih oblasti ljudskog duha, kao mogući put traženja valjanih kulturnih rješenja i kao osnov za razumijevanje suvremenog svijeta. Biće nam drago da nam kolege koji su još više upućene u život i djela našeg zajedničkog prijatelja i mislioca dr. Ratka Božovića, metodološki i analitičko-kritički ukažu sugestijama kako da riješimo mnoga njegova postavljena pitanja, koja smo spomenuli ili koja tek trebamo doraditi i dalje problematizirati.

Slovo o filozofu kulture i sociologu prof. dr Ratku Božoviću

“Kao što je poznato, pitanje dokolice naučnika i umetnika javlja se u nešto drugačijoj svetlosti, nego kod ostalih društvenih kategorija. Umetnik (a i naučnik) nema slobodnog vremena u smislu potpune oslobođenosti od stvaralačkih preokupacija.” (Dr. Ratko Božović)

Igra kao sociološki i estetski fenomen. U pitanju je višeznačajan fenomen, koji obuhvata spontanu po sebi slobodnu i dobrovoljnu djelatnost, koja nema praktičnog cilja i koja nije u etičkom pogledu utilitarna, nego se izvodi prema unaprijed utvrđenim pravilima. Fenomenu igre, Božović je pristupao sa osjećanjem radosti i zadovoljstva, jer u pitanju je svijest o tome, da je ona nešto drugo od svakodnevnog života što nas obuzima. Prema njemu, postoji nekoliko kvalifikacija igara, a najčešće se spominju sljedeće: funkcionalna, jezička, dramska, recepcijska i stvaralačka. U tom smislu, igra se prihvata i manifestira kao posebna vrsta aktivnosti, među drugim aktivnostima, tj. kao način opoheđenja, ponašanja, sa karakteristikama, koje ako su prisutne, mogu skoro svaku aktivnost čovjeka i društva da pretovre u igru. Jasno, igra se javlja ovdje kao slobodan čin, koji se nalazi izvan procesa zadovoljska naužde i prohteva, te sredstva u njoj dominiraju, na ciljevima, odnosno, igra je sama sebi cilj. Prema tome, igra je u Božovićevom mišljenju neproduktivna, tj. ne proizvodi dobra niti bogatstva, već se odvija prema pravilima (koja su dobrovoljno prihvaćena ali strogo uvažavana), neponovljiva je i neizvjesna po toku i ishodu, zbog čega je napeta u svim svojim estetskim dimenzijama. Istovremeno, u njoj izostaje frustracija izbjegavanje prepreka i strah od neuspjeha, jer

Teorija kulture, Kulturna politika, Sociologija kulture, Dociologija slobodnog vremens, Javno mnjenje, Sociologija masovnih komunikacija i dr. Radio je kao jugoslovenski dopisnik francuskog casopisa Nova demokratija. Uredjivao je ediciju „Poenta, u Nikšcu. Bio je član žirija Saveta za borbu protiv korupcije, koju dodeljuje nagradu „Verica Barac,„ i u ziroju Lige eksperata „Lex,„ koji dodjeljuje nagradu Vitez poziva i Udruzenje knjizevnika Srbije. Bozovic je poznat po djelima:

„Kultura slobodnog vremena,„ (1971.), „Metamorfoza igre,„ (1972.), „Iskusenja slobodnog vremena „ (1975.), „Usud igre,„ (1977.), „Nedoumice oko kulture,„ (1978.), „Lavrinenti kulture,„ (1984.), „Pod znakom pitanja,„ (1985.), „Kroz crveno,„ (1989.), „Kult-ura,„ (1990.), „Nocna mora,„ (1990.), „Iz-vjestaj iz ludnice,„ (1993.), „Razbijeno ogledalo,„ (1997.), „Putovanje u noc,„ (1997.), „Nulta tacka,„ (1997.), „Sedmoroca iz Stradije,„ (1998.), i „Uzaludna knjiga,„ (1999.).

Pisao je oglede i eseje za sledece listove: Danas, Politika, Blic, Novosti, Oslobođenje, Dan, Pobjeda, Vijesti, i druga glasila. Bez obzira sto je imao sve reference za jednu od nasih poznatih akademija nauka nakon razbijanja jaza (Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti), nije dao predlagacima saglasnost za članstvo u novim akademijama.

Predlazemo da ga podshumno evidentiramo u sastav nase Akademije jer je to svojim djelom zaslužio.

je manji rizik, fikivna je u odnosu na svakodnevni život i podsticajna za umjetničko stvaranje.

Božović je posebno svoje istraživačke karijere posvetio promišljanju dokolice, odnosno slobodnog vremena, tj. onog vakt, kada se ne radi (uvjetno rečeno), a koje se u običnom žargonu definira kao svojevrsno besposličarenje. Prema Božoviću, ovaj pojam, najčešće sadrži negativne konotacije, sa hipotezom, da individua gubi vrijeme, ne radeći ništa od vrijednosti značaja. Ovakva interpretacija i promišljanje dokolice, može se uvjetno reći da nije univerzalna, ali ona kao takva, najviše se odnosi na zapadne kulture, prema kojoj je Božović izgradio svoje kritičke stavove. Za razliku od helinističke, rimske i srednjovjekovne kulture, dokolicu nisu posebno cijenili u Europi. Tek će se sa puritanskom protestanskom etikom – “u ime rada i poziva” – dokolica biti potpuno osuđena. Prema takvoj orijentaciji, Božović je izgradio radikalni stav, a posebno u prevladavanju dualizma između rada i dokolice. Druge kulture vjeruju, da čisto egzistiranja, bez rada i obaveza, oma svoju vlastitu vrijednost. Zato, prema Božoviću, na pojmovnoj i jezičkoj rezini, nije uvijek jasna razlika između slobodnog vremena, besposlice i dokolice, pa je neki smatraju da je pogriješno positovjećivati ov pojmove. Najbolje, Božović je sve ovo postavio kao svoju hipotezu, iz koje uzrastaju stavovi, slobode i igre, koji su preduvjet za stvaralaštvo i kreaciju u svim granama umjetnosti i ljudskog stvaralaštva. S druge strane, prof. R. Božović, kao istraživač kulture je posebno pažnju posvetio dokoličarskoj klasi, kroz razne njene periode. Naravno, ta dokoličarska klasa je dosta pogrešno shvaćena u društvu jugoslovenskih i post-jugoslovenskih zemalja, upravo je na tom planu zapažene rezultate, pored Božovića dao i estetičar dr. Vujadin Jokić u svojim istraživanjima, uloge pozorišta i života slobodnih umjetnika u Srbiji 60-ih godina XX stoljeća.

Međutim, u XXI stoljeću, mogao bi prof. R. Božović da ukaže na probleme tehnologije povećanje slobodnog vremena, kao i zaštite ličnosti, slobodnih umjetnika i drugih istraživača, koji promišljaju slobodno vrijeme danas.

U tom pravcu, ovaj znameniti autor je knjigom *Iskušenja slobodnog vremena*, još 80-ih godina XX vijeka, predstavio se kao rodonačelnik minuciozne kulturološke analize čovjekove dokolice, a danas je jedan od najznačajnijih autoriteta u oblasti analize fenomena javnog mnjenja.

Estetika kao znanost o lijepom ili filozofija umjetnosti

U kolokvijalnom govoru, dakle, u svakodnevnom ćaskanju, estetika se najčešće određuje kao “znanost o lijepom”, kao što se etika definiše kao “znanost o moralu”. Zato se očekuje da nam estetika može pružiti odgovarajuće odgovore na pitanje “šta je to lijepo?”

Međutim, šta nam vrijedi opšta definicija lijepog ako je to lijepo samo pojmovno određeno? Malo se dobija takvim definicijama, ako tu ljepotu ne vidimo u stvarnosti, prirodi, umjetnosti, pa i u samom životu, ako tu ljepotu ne doživimo na umjetnički način.

Stoga, filozofija i sociologija umjetnosti su komplementarne posebne discipline, koje proučavaju na osoben način, odnosno umjetnosti društva, odnosno umjetnosti čvojk. Gledano u cjelini, razlikuje se opća sociologija umjetnosti od filozofije umjetnosti, koja za predmet svog proučavanja ima odnos svih umjetničkih vrsta prema društvu, i poseno sociologija umjetnosti koja proučav jedne umjetničke vrste prema društvu (sociologija književnosti, sociologija pozorišta, sociologija filma, sociologija jezika, sociologija likovnih umjetnosti, sociologija primjenjenih umjetnosti, sociologija, arhitekture, sociologija igre) upravo disciplinama, kojima je prof. R. Božović najviše

posvjetio vremenu. U njegovom istraživačkom habitosu, sociologija umjetnosti, prije svega koristi opće metode društvenih zanosti, prilagođavanju svojih predmeta, prije svega meta-metodološka iskustva i istraživačke postupke, prisutne u svim znanostima, koje istražuju, a to su estetski fenomen, koji je posebno demonstrirala estetika i psihologija umjetnosti, a zatim teorija i historija umjetnosti. Zato, ove discipline je najsuptilnije konstituirao prof. R. Božović, naravno, pored malobrojne grupe, prof. dr. Aleksandra Todorovića (1919-2007), prof. dr. Miloša Ilića, prof. dr. Muzafera Hadžagića (1938-1992), dr. Sretena Petrovića (1944) i drugi.

Estetika i sociologija umjetnosti, bi trebale da se bave ljepotom u prirodi, ali i ljepotom u umjetnosti. Jasno je, da čovjek nije zaslužan za postojanje ljepote u prirodi, pa bi se estetika morala baviti isključivo oblicima ljepote u oblasti čovjekovog proizvođenja, stvaranja kreacije novog društva. Estetika bi onda bila određena kao "filosofija umjetnosti". Međutim, ona je širi i dublji pojam od nje, jer ima mnogo kompleksnih predmeta istraživanja, posebno u recepciji doživljaja, od vizuelnog do emotivnog nagnuća prema umjetnosti. Zašto baš filozofija, a ne kao neka druga znanost o umjetnosti.

Zato što je filozofija jedina koja se bavi totalitetom, cjelinom i zato što jedina traži i nalazi smisao stvari i pojava. Mogli bismo se, sa Pikasom, zapitati – zbog čega "svako hoće da razumije slikarstvo", odnosno "zašto se nije pokušavalo da se razumije pjesma ptica?"

Zašto čovjek nastoji da još i "sazna" način na koji se ljepota stvara u umjetnosti, ili, zbog čega nije lijep svaki zalazak sunca? Pikasov suvremenik Žorž Brak kaže, da je "umjetnost stvar za uznemirenje. Znanost umiruje". Dočim, Van Gog će reći da je umjetnost čista laž, ali laž kojom se dolazi do istine.

Naime, čovjek je počeo da se bavi filozofijom, da misaono istražuje sebe, svoje tvorevine, prirodu i umjetnost, u trenutcima "začudenosti" svjetskim poretkom, pitanjem smisla svog postojanja. Naravno, neće svako postavljati ova najteža pitanja. Većini ljudi ne pada na pamet da istražuje smisao umjetnosti i života, i oni, za razliku od onih koji to čine, vjerovatno intenzivnije uživaju u životu, i možda su zbog toga i sretniji, jer ne razmišljaju o nečemu što im se čini samorazumljivim. U tom kontekstu, umjetnost oživljava čovjeka u najtežim trenutcima sučeljavanja sa ambisom. Ali, čini se da je u pravu Gotfrid Keler kada kaže da su "manje ili više tužni, na kraju krajeva, svi koji, osim pitanja održanja, znaju i nešto više, no ko bi pristao da živi bez ove smirene temeljne tuge, bez koje nema prave radosti?"

Ovdje bi podsjetili na jedno zamišljanje, srednjovjekovni mistički filozof Majster Eckhart, kaže da nas bol najbrže odnosi do savršenstva. Njemački estetičar Maks Desoar, koji je možda najbliži po gledištima našem glednom i uvaženom filozofu kulture dr. Ratku Božoviću, i nije pesimista kada kaže da se "čovjek duha oblikuje sposobnošću da pati". Tada se insan osjeća pravi umjetnikom. Animalni čovjek ima hiljadu zadovoljstava i udovoljenja, koja nedostaju prvome. Uostalom, čovjek je čovjek samo po tome što se "u majčinom bolu rađamo prvi put, u svom sopstvenom po drugi put". U ovoj fazi, treba gledati i kako je dr. Ratko Božović promišljao umjetnost, kada je imao oko sebe društvo bezuminika, koja je karakteristika za njegovo okruženje u Beogradu i u Crnoj Gori.

Dalje, radi bliže paradigme, Valde, u svom etimološkom rječniku, starohelenski termin "kalos" (lijep) etimološki povezuje sa sanskritskim kalya-h, koji kod Hindusa znači "zdrav" i "neiskvaren", i iz toga bi se, možda, mogla rastumačiti ta iskonska potreba čovjeka da stvori i dokuči "ljepotu", kao nešto "cjelovito" i "zdravo", a nasuprot haotičnom i nezdravom neredu. Težnja ka ljepoti, kao estetskom je težnja da se dosegne savršenstvo, a samo to i takvo nastojanje proizilazi upravo iz osjećanja "tjeskobe" i

nezadovoljstva. Ova reminiscencija je životni putokaz u tumačenju umjetnosti i umjetničkog djela od strane dr. Ratka Božovića.

Još bliže i suptilnije, kada je slikara Rungea, jedan zbunjeno gledatelj pitao, šta je želio da kaže svojim slikama? – on je bez dvoumljenja odgovorio: “Kada bih to mogao reći, ne bi mi bilo potrebno da to naslikam”. I Mendolson, kompozitor i estetičar, u jednom svom pismu, saopćio je, da ne bi više napisao ni jednu notu, kada bi se muzika mogla opisati riječima.

Naravno, umjetničko djelo nije proizvodno nastala tvorevina, ono ima svoje principe, svoju istinu i sopstveno biće, ali, to biće je teško dokučivo. Znači, umjetnost ima svoje principe i svoja pravila, ali te principe i pravila umjetnik nema u glavi kao gotove, kao da se mogu naučiti, jer bi tada baš svako mogao da ih nauči i da bude umjetnik. Ove stavove je Božović posebno primjenio u tumačanja kiparskog djela jednog svog prijatelja umjetnika iz Nikšića, koji je kamenje brda pretvara u umjetnička djela, a kad je trebao da ima izložbu u Parizu, čitav voz su iz Nikšića su natovari tim skulpturama, gdje su nestale na relaciji Beograda i Pariza.

Što se estetike tiče, ona se bavi sljedećim filozofskim pitanjima: šta je lijepo?; Postoje li neke druge estetike kategorije ili modifikacije – uzvišeno, tragično, komično, ljupko, ružno? Isto tako, estetika treba da odgovori na suštinsko pitanje: Šta je to “umjetničko u umjetnosti”, zatim, “kako se stvara umjetnost” i sve ono što se odnosi na problem “doživljavanja” i “receptije” ili “prijem umjetnosti”. Posebno su interesantna i zapažena Božovićeva izlaganja, na otvaranju izložbi u kolonijama i brojnim likovnim salonima, ne samo u Beogradu, nego i diljem bivše Jugoslavije.

Zanimljiva su i pitanja – da li je Van Gog bio zdrava ličnost u vrijeme kada je na njegovim platnima silovito pokuljao “žuti” pigment, odnosno da li je Dostojevski bolovao od epilepsije, ili, kako se činjenica da je Betoven u poznim godinama sasvim ogluvio odrazila na njegovo stvaralaštvo, odnosno na njegovu kreaciju. To su pitanja psihologije, ali nijednim odgovorom na takva pitanja ne dolazimo do onog najdubljeg i filozofski zadovoljavajućeg: u čemu je “umjetničko u umjetnosti” i Van Goga i Dostojevskog i Betovena. Upravo na ovim pitanjima, prof. dr. R. Božović je pokazao svu svoju duhovnu snagu i estetsku suptinlost u promišljanju doživljaja umjetničkog djela. Zato nije ni čudo, što je sa brojnim umjetnicima, nakon otvaranja izložbi postao veliki prijatelj.

Prema tome, estetiku ćemo razumjeti kao filozofsko, najšire i najdublje zahvatanje onog suštinskog, odnosno esencijalnog i egzistencijalnog umjetnosti, tj. samim načinom življenja umjetničkog djela u čemu se sastoji i sama egzistencija umjetnika. To je upravo duh egzistencije življenja umjetnika, kada se život uzdiže na nivo umjetničkog djela. Jer, Božović je mišljenja, da umjetnik treba umjetnički živjeti.

Kritičnost i etičnost na djelu

Posebna dimenzija Božovićevog stvaralačkog čina, predstavlja i njegova veoma prepoznatljiva pedagoška i metodološka aktivnost rada sa studentima i kolegama i profesorima na univerzitetu. On je izgradio vlastiti etički kodeks, koje sadrži od prvog dana Univeziteta do danas. To je znanstvenim sa preciznim i jasnim stavovima i principima, te su prepoznatljivi njegovi maniri ophođenja.

Rad u komisijama. Imao sam sreću i zadovoljstvo, da sa prof. R. Božovićem, budem u više komisija, prilikom odbrane diplomskih radova, a bio sam prisutan kada su mnoge kolege pred njim, kao mentorom i predsjednikom komisije, branile magistarske teze i doktorske disertacije. Bili su to posebni trenuci inspiracije, kako je, prof. Božović

usmjeravao kandidate u elaboriranju svojih hipoteza, kao i podicao na kritičko mišljenje o vremenu, sa idejom, da svoje radove ostvare objavljivanjem pred očima javnosti.

R. Božović i Beograd

Kad spomenemo pitanje: “Ratko Božović i Beograd”, otvaramo jednu veliku temu, čak širu od našeg postavljenog naslova. Jasno, ovo je tema koja bi mogla biti predmet jedne doktorske disertacije. Gotovo da nema dana, a da R. Božović ne istakne neki svoj stav u vezi kulturnih zbivanja u Beogradu, Balkanu i uopće u svijetu. Na taj način, prof. Božović je posebno zadužio Beograd, jer je u dušu ovog drevnog grada, koji ima svoj Kalemegdan, Tašmajden, Topčider, znanog i neznanog junaka unio u dušu ovog grada posebnu dinamiku razmišljanja. Bila bi interesantna knjiga, kada bi

R. Božović pokupio sve kolumne i stavove o gradu Beogradu, bilo bi to komplementarno sa djelom čuvenog arhitekta, publiciste i znanstvenika Bogdana Bogdanovića.

R. Božović i Crna Gora

Ovo je sasvim relevantna tema za razmišljanje, jer je Božović kao slobodouman pisac i intelektualac, pokazao svoju viziju za očuvanje identiteta u povezivanju sa svojim korijenima. On je vrlo često putovao i putuje u Crnu Goru, bez obzira što mu ta vlast, odnosno vlast ove zemlje, uvijek je bila prepreka na njegovom putu, to njega nije obeshrabilo, da bez ikakvog materijalnog interesa ostovi svoje ideje davanja duga, prema zavičajju svojih roditelja, to čini i danas. Dok pišem ove redove, on se nalazi na svom posebnom studijskom boravku u Crnoj Gori, gdje drži predavanja i tribine na razne teme iz razne oblasti filozofije kulture i vremena u kojem živimo.

Bez obzira, što je pisac filozof i sociolog, R. Božović rođen u Banja Luci, sticajem okolnosti (koje će on vjerovatno objaviti u svojoj autobiografiji), koliko smo mogli da dojmimo kada sam sa ovim uglednim učenjakom radio na Filozofskom fakultetu u Nikšuću, shvatio sam, da on prihvata duhovnosti ove zemlje, ali u njenom etičnom i estetskom smislu, sa ciljem da podigne i osmisli pogled na svijet mladih generacija, pa mu nije bilo mučno da traljavi vozovima i neugodnim autobusima doputuje u Podgoricu i Nikšić da održi predavanja iz svijeta i kulture i podstakne prisutne na kritično mišljenje, s ciljem da mladi naprave prodor u svijet, jer su zakovani raznim režimskim propisima za određene norme koje se kose da duhom moderniteta i slobodom mišljenja.

Zaključak

“Ratko Božović je neka vrsta antene, dežurnog duhovnog oka, osetljivog kulturnog barametra, koji danas upozorava što bi moglo da se dogodi sutra u kulturnoj i društvenoj klimi ove zajednice (...). On glasno izvikuju da svi čuju i da sve opomene. Ova kultura i ovo društvo trebaju ovakvog čovek, jer on svedoči o krizi morala i moralu krize, i kao osica pecka i uznemiruje moćne i nemoćne, i budu ih iz dogmatskog dremeža. Intelektulaci ne prave vozni red istorije, ali prave zapisnik (...). On je dokaz da jedan čovek vredi više no neke institucije kulture. Univerzalne vrednosti i norme uvek ga drže u vezi sa onim što je božansko u čoveku i čovečno u Bogu. Ratko je istraživač kulturnih vrednosti, duboki posmatrač plodova duha, davalac oblika unutrašnjem nemiru.” (Prof. dr. Đuro Šušnjić)

Logički gledano, filozofsko, estetičko i prije svega sociološko djelo, prof. dr. Ratka

Božović, predstavlja svojevrсни logički koherentan otvoreni sistem, pogleda na svijet, koji je izveden iz više filozofsko-socioloških disciplina, koji je kao takav, komplementaran sa vodećim evropskim i svjetskim fenomenolozima kulture, i sociolozima slobodnog vremena. Upravo, disciplinama koji je ovaj neumorni istraživač dao nemerljiv doprinos.

Božovićeva sistematiko-kritička znanost o kulturnim, i brojnim drugim društvenim fenomenima, preizilazi okvire jedne discipline duha, i kao takva, daje prosvjetiteljske impulse i inspiraciju za razvoj duhovne znanosti. Bez obzira što je R. Božović veoma prijemčim za medije, jer je uvijek spreman da daje relevantne komentare na fenomene sa kojima se sučeljavamo, ipak mišljenja smo da društvena zajednica, niti u Beogradu, niti u Srbiji, a za Crnu Goru da ne zborimo, nema razumijevanja za ovog mislioca. Štaviše, nije postao ni član Srpske, a niti Crnogorske akademije nauka, iako za to ima sve uvjete.

Kada bi, poređenja radi, nalazili neko mjesto Ratka Božovića u tekućoj našoj sociološkoj znanosti, možemo slobodno reći, da je on tu usamljena figura. Ono što možemo sa sigurnošću reći, dr. R. Božović se može uporediti sa jednim Maxom Weberom (1864-1920), zatim sa Vilfredom Paretom (1848-1923), Jakobom Levy Morenom (1889-1974), Emilom Dirkeom (1858-1917), Ferdinandom Tensom (1855-1936), Georgi Zimelom (1858-1918), Bronislavom Kasperom Manilovskim (1884-1942), Radklifom Braunom (1881-1955), te Talkotom Parsensom (1902-1979), Klode Levi-Strosom (1908-2009) i drugim misliocima relevantnim za ovakvu vrstu razgovora. To je društvo Ratka Božovića. Zato je njegovo djelo, usamljeni glas, u sociološkoj misli na Balkanu.

Božovićev najveći doprinos u prosvjećivanju brojnih generacija danas, ogleda se u afirmaciji dijaloga, koji podrazumijeva neobičan govor između svjesnih obrazovanih ljudi, koji racionalno promišljaju svjetske tokove. Stoga je za Božovića, dijalog bio i ostao – razvijanje kreativnih misli kroz razgovor u kojem sudjeluju dva i više subjekta. Kroz dijalog, kao i ovaj koji smo mi vodili sa Božovićem je dio objašnjenja važnih pojmova, kako sa pitanjima, tako i sa odgovorima. Zacijelo, dijalog kao metod, kao oblik duhovnog komuniciranja posto je čuven u Beogradu između takvih sugovornika, kao što su Đuro Šušnjić i Ratko Božović. Takav vid komuniciranja, podsjeća na Platonove dijaloge, gdje je Sokrat dominirao u svom vremenu. Tako i danas, Božović dominira u današnjem vremenu.

U svojoj bogatoj profesorskoj i istraživačkoj karijeri, prof. R. Božović je razvio fenomene sociološke imaginacije, tj. korištenje mašte u postavljanju i istraživanju ključnih socioloških pitanja i posebno se ogledao u davanju odgovora na njih. Dakle, Božović je nadahnuto sociološko-filozofski pristupao promišljanju, aktuelnih društvenih fenomena iz svakodnevnog života i davao im jednu osobenu imaginarnu dimenziju, upravo na način kako je to činio svojevremeno u Americi, CH.

W. Mils (1916-1962), prezentirajući tajne historijske sile, koje se kreću oko života pojedinaca i koji čovjeka uvode u sistem institucija, koji guši sva njegova prava i slobode. Upravo ta sociološka imaginacija koji je vođen prof. Božović, predstavlja ono što je u slobodnom vremenu, igri, čovjeku i društvu u cjelini. Dakle, ta imaginacije je ustvari sposobnost ovog neumornog istraživača i znanstvenika, da prelazi iz jedne u drugu perspektivu življenja. Ova dimenzija sociološke imaginacije, predstavlja onu najbolju crtu Božovićevih brojnih dijaloga stavova i principa, kojima je doprinio boljem razumijevanju društva i historijskog smisla položaja pojedinca u društvu danas. On je bez sumnje, razvio posebnu svijest o idejama društvene strukture i osobenim fenomenima koje predstavljaju kroz sposobnost uspostavljanje veza veoma raznoraznih ambijenata. To je jedan i od razloga što je publika u raznim sredinama gdje je gostovao R. Božović bila njemu oslonac za istraživanja i za nova saznanja.

Upravo iz takvih situacija, prof. dr. R. Božović je razvio jednu posebnu sociologiju

životnog stila, kao kulturu življenja, pa je na taj način, kao autor svojim ukupnim djelom, doprinio filozofiji života, kao disciplini na našim prostorima. Božovićev životni stil, kako bi se jedan Novalis izrazio, pomaže brojnim ljudima da izgrade svoju ličnost. Jer životni stil nošen filozofskim i sociologijskim stremljenjima, može se najopštije odrediti kao način zadovoljenja ljudskih potreba, kako bi se znala izraziti vodeća svjetska filozofesa Agneš Heler (1929).

Na koncu, ukupnog Božovićevog filozofskog i sociologijskog djela za kulturu, predstavlja izuzetan doprinos razvoju, ne samo kulture i slobodnog vremena, već i sociologiju saznanja i sociologiju znanja, preko kojeg ovaj mislilac istražuje uvjetanost mišljenja i provjerava u praksiku svoje teorijske stavove. Iz Božovićeve sociologije znanja proizilazi i njegova kulturna epistemologija, ne samo noramtivno, već i konceptualno, preko kojih on u brojnim svojim priložima, ne samo u knjigama, već u raspravama i studijama kao i u enciklopedijskim člancima, određuje nužne društvene uvjete znanja, jer je to najbolja paradigma povezivanja sociologijske, kako teorijske, tako i praktične djelatnosti. U Božovićevom mišljenju, fundamentalni stav sociologijsko znanja bi morao biti, onaj koji je povezan sa formiranje ukusa kod razvoja slobodog vremena, jer slobodno vrijeme, kako je rekao jedan filozof, je ono vrijeme koje doprinosi duhovno razvitku čovječanstva. Upavo u ovu poentu, najdublje baštiniio naš omiljeni filozof kulture prof. dr. Ratko Božović.

Amin

Bibliografija

1. Božović, R.: „Kultura slobodnog vremena” (1971), Beograd
2. Božović, R.: „Metamorfoze igre” (1972), Beograd
3. Božović, R.: „Iskušenja slobodnog vremena” (1975), Beograd
4. Božović, R.: „Usud igre” (1977), Beograd
5. Božović, R.: „Nedoumice oko kulture” (1978), Beograd
6. Božović, R.: „Lavirinti kulture” (1984), Beograd
7. Božović, R.: „Kroz crveno” (1989), Beograd
8. Božović, R.: „Kultura” (1990), Beograd
9. Božović, R.: „Noćna mora” (1990), Beograd
10. Božović, R.: „Izveštaj iz ludnice” (1993), Beograd
11. Božović, R.: „Razbijeno ogledalo” (1997), Beograd
12. Božović, R.: „Putovanje u noć” (1997), Beograd
13. Božović, R.: „Nulta tačka” (1997), Beograd
14. Božović, R.: „Sedmorica iz Stradije” (1998), Beograd
15. Božović, R.: „Uzaludna knjiga” (1999), Beograd
16. Božović, R.: „Bez maske” (1999), Beograd
17. Božović, R.: „Sedmo nebo” (2000), Beograd
18. Božović, R.: „Dnevnik 2000” (2000), Beograd
19. Božović, R.: „Dominacija i otpor” (2000), Beograd
20. Božović, R.: „U traganju za dokolicom” (2004), Beograd
21. Božović, R.: „Sumrak vrline” (2004), Beograd
22. Božović, R.: „Ludosti uma” (2006), Beograd
23. Božović, R.: „Leksikon kulturologije” (2006), Beograd
24. Božović, R.: „Od Stradije do Stradije, 1-2“ (2007), Beograd
25. Božović, R.: „Poenta” (2007), Beograd
26. Božović, R.: „Play-Foundation of Culture” (2008), New York

27. Božović, R.: „Psi i njihovi prijatelji“ (2009), Beograd
28. Božović, R.: „Ram za sliku“ (2010), Beograd
29. Božović, R.: „Prijatelj“ (2010), Beograd
30. Božović, R.: „Tišina dokolice“ (2010), Beograd
31. Božović, R.: „Sedmorica protiv Mene“ (2010), Beograd
32. Božović, R.: „O psima i ljudima“ (2011), Beograd
33. Božović, R.: „Moje simpatije“ (2012), Beograd
34. Božović, R.: „Šapa u ruci“ (2012), Beograd
35. Božović, R.: „Neošišani“ (2014), Beograd
36. Božović, R.: „Igra ili ništa“ (2014), Beograd
37. Božović, R.: „Ne ostavljaj me“ (2014), Beograd
38. Božović, R.: „Paradoksi medijske slobode“ (2015), Beograd
39. Božović, R.: „Bravure duha“ (2015), Beograd
40. Božović, R.: „Tragovima moga psa“ (2015), Beograd
41. Božović, R.: „Molitva osame“ (2016), Beograd.
42. Posebne rasprave
43. Božović, R.: „Šifre kulture”, Čigoja, Beograd
44. Božović, R.: „Slovo o slobodi”, Čigoja, Beograd
45. Božović, R.: „Sputana kreativnost”, Čigoja, Beograd
46. Božović, R.: „Civilizacija otpora”, Čigoja, Beograd
47. Božović, R.: „Od dosade do kreacije”, Čigoja, Beograd
48. Božović, R.: „Igra temelj kulture”, Čigoja, Beograd
49. Božović, R.: „Pod znakom pitanja” (1985), Beograd
50. Božović, R.: „Jezik i novogovor”, Čigoja, Beograd
51. Božović, R.: „Nekritička situacija”, Čigoja, Beograd
52. Božović, R.: „Dvoigra: čovjek i robot”, Čigoja, Beograd

Resume

The author in this discussion opens a great topic from the spiritual creation of the Belgrade, Montenegro, ex-Yugoslav and European philosophers of culture, prof. dr. Ratko Bozovic (1934). It is a reception of sociological, philosophical and literary views, this extraordinary reader, critical intellectual and writer, otherwise, a former professor at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. The life path of

R. Božović went from his native Banja Luka through Montenegro (he finished high school in Nikšić), and then he was educated in Belgrade, where he studied literature and psychology, master's and master's degree at the Belgrade University of Sociology of Culture. He worked for a short time at the Belgrade Classical Gymnasium and then at the Foreign Relations Committee of the SIV. Then he devoted himself to a professorial career at several universities. His opus is very impersonal and diverse, content and moves in several philosophical and sociological disciplines. The author is over forty works and more than 300 debates and studies, published in the country and abroad. Translated into several world languages. In many democratic environments, a guest and a lecturer are very pleased. Prof. R. Bozovic is a participant in many tribunes and gatherings. He left the impression of an extraordinary critical reader, so many call him a modern Demonstration of Belgrade. In this paper, we intend to present a critical review of Božović's work, and on the occasion of six decades of scientific and research work. The aim and task of this paper is to make a modest contribution to the thinking of Božović's sociological and philosophical-literary work. The key themes of this work are: Approach, Letter on

the philosopher of culture and sociology prof. Prof. Ratko Božović, Open Thinkers of the Figures of Universal Significance, Philosophy of Culture in Dialogue with Time, Original Views on Art, Aesthetics as a Craftwork on the Beautiful or Philosophy of Art, Criticism and Ethics in the Part, R. Božović and Belgrade, R. Božović and Montenegro, Dialogues with Božović (ten questions and agreements), Concluding Consideration and Summary.



Милан Милошевић¹, Ратомир Антоновић²

ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ КОРУПЦИЈЕ СА ОСВРТОМ НА КРИВИЧНО ДЕЛО ТРГОВИНЕ УТИЦАЈЕМ

Резиме

Корупција представља једну од највећих пошаста савременог доба. Корупцију интегришу и популишу друштвени слојеви који располажу одређеним утицајем и моћи, те исту користе ради стицања личних бенефиција. Сва модерна друштва данашњице детектују корупцију као велики проблем и све капацитете усмеравају на сузбијању исте. Тако је и Република Србија донела законске акте и подзаконске акте којима настоји да допринесе сузбијању корупције. О ефектима ових нормативних аката и резултатима који се постижу најбоље сведоче новински написи који редовно извештавају о театралним хапшењима корумпираних лекара, полицајаца, вршилаца правосудне функције, професорима и другим лицима која су ухваћена у корупционашким пословима. Ништо је мање правноснажно окончаних судских поступака, а у многим поступцима је проблем недостатак доказа, услед чега се многи окривљени ослобађају кривице. Такође, спрега вршилаца најодговорнијих државних и друштвених позиција у земљи и корупције, представља отежавајућу околност у правилном расветљавању дела корупције и осуђивању лица која су за корупцију окривљена. То се нарочито односи на феномен трговине утицајем, који је предмет детаљније анализе у овом раду.

Кључне речи: Корупција, трговина утицајем, функционер, кривично дело.

APPEARING FORMS OF CORRUPTION WITH REFERENCE TO CRIMINAL OFFENSES TRADE I INFLUENCE

Summary

Corruption is one of the greatest monsters of modern times. Corruption integrates

1 Проф. др Милан Милошевић, редовни професор, Факултет за пословне студије и право Универзитета „Унион Никола Тесла“, Београд, е-маил: milanmilos@gmail.com.

2 Др Ратомир Антоновић, научни сарадник Института за српску културу Приштина – Лепосавић, е-маил: antonovicr@gmail.com.

and populates social strata that have a certain influence and power; and use it for the sake of gaining personal benefits. All modern societies of today detect corruption as a major problem and direct all capacities to suppress it. Thus, the Republic of Serbia has also adopted legal acts and by-laws that it aims to contribute to the suppression of corruption. About the effects of these normative acts and the results that are best documented by the newspaper inscriptions that regularly report on the theatrical arrests of corrupted doctors, police officers, lawyers, professors and other persons caught in corruption affairs. There are somewhat less final court proceedings, and in many cases the problem is the lack of evidence, which causes many of the accused to be released from guilt. Also, the interaction of the most responsible state and social positions in the country and corruption is an aggravating circumstance in the correct clarification of the work of corruption and the conviction of those who are accused of corruption. This particularly refers to the phenomenon of influence trading, which is the subject of a more detailed analysis in this paper.

Key words: Corruption, trade in influence, official, criminal offense.

Увод

Већина земаља у транзицији данас се суочава са мање – више истим проблемима у друштву. Сама по себи транзиција је допринела да се одређене негативне друштвене појаве инкорпорирају у друштвени поредак и нађу своје запажено место. Ово из разлога што је тај болни прелазак са једног система, који је годинама био владајући, на један сасвим другачији систем, захтевао да се изврши и коренита промена у начину мишљења, опхођења и рада свакодневног живота друштвених јединки, које су прибегавале радије изналажењу механизма помоћу којих би побегли од квалитативних промена и од изградње бољег и ефикаснијег друштвеног система.

На овај начин изналажене су разне „пречице“ и наводне олакшице, доступне привилегованим друштвеним слојевима и омогућаване су разне незаконите и перфидне могућности, а све под плаштом стварања новог друштвеног система. Новац и богатство су стављени на одређену врсту пиједестала, а они који их поседују нису били стављани под лупу надлежних органа, који су требали да установе порекло њиховог новца. Напротив, „моги од њих су постали тзв. угледни чланови заједнице, који свој нелегално стечени новац почињу да инвестирају у куповину девастираних државних („друштвених“) предузећа и да се на тај начин етаблирају као значајни привредници, а самим тим постају интегрални део друштва и фактор одлучивања у новом систему, који је изнедрио транзициони процес. Тиме се разне негативне појаве, а посебно корупција, постепено интегришу у битне поре транзиционих друштава.

У том и таквом процесу, изнедрио се и нови слој друштвене, политичке, финансијске и културне елите, коју из масе издваја финансијска моћ и могућност да добију готово све што пожелеле, односно да управљају друштвеним, политичким и економским процесима и на њих пресудно утичу. Уз лица која располажу оваквом врстом утицаја иду јаке и врло утицајне друштвене и политичке везе у скоро свим сегментима друштва, а посебно у оним најутицајнијим, као што су органи унутрашњих послова, правосудни органи, органи државне и локалне самоуправе, јавна предузећа, здравствене установе, просветне установе и друге установе од општег и јавног значаја. Таква лица су често у великој мери и сами

вршиоци неке од функција у наведеним органима, те из те своје функције и црпе поменути друштвени углед, јер се често позивају на углед институције у којој су запослени или именовани на неку функцију и нуде своје услуге у датим институцијама. Те и такве услуге су претежно из корпуса њихових делатности које врше, али представљају коруптивне радње. Такав облик корупције се врши кроз трговину утицајем, као посебном виду корупције, у којој су главни актери лица са посебним друштвеним угледом и утицајем, који свој углед и утицај на овај начин „материјализују“ кроз противзаконито посредовање.

Појам и кривичноправно одређење корупције

Корупција као појава се у домаћој правној литератури и законским актима одређује као однос, који је заснован на злоупотреби службеног, односно друштвеног положаја или утицаја, ради стицања личне користи или користи себе или другога³. Према мишљењу које је прихваћено у упоредноправној и међународноправној пракси и легислативи (у смислу Глобалног програма Уједињених нација против корупције и Саопштења Европске уније о борби против корупције из 2011. године), корупција се схвата као злоупотреба овлашћења ради личне користи. Одређење корупције које се користи у домаћој литератури свеобухватно указује како на радњу, тако и на учиниоца и крајњу последицу јер указује на злоупотребу службеног, односно друштвеног положаја, чиме се као извршилац означава службено лице, односно лице које има одређен друштвени углед и значај. Такође, јасно указује да је циљ корупције лукративног карактера, јер се заснива на стицању личне или користи за друго лице.

Постојање корупције у друштву доводи до појаве очигледне неправедности између припадника друштва и то на основу њиховог друштвеног положаја и материјалног статуса и то у оним основним правима, која морају бити доступна свакоме. Појединци, на основу свог положаја себи или себи блиским лицима стварају повољније услове или свој утицај нуде другим лицима, уз одређену материјалну накнаду, чиме се ствара коруптивни однос, а одређеним лицима се или омогућује оно право које не би могли да остваре или им се омогућује да не учине нешто што је била њихова обавеза.

Посебно је опасна тзв. корупција на високом нивоу (Grand Corruption), под којом подразумевамо ситуацију кад је неко од кривичних дела из чланова 15 до 25 Конвенције УН против корупције (UNCAC) почињено као део плана у коме је учествовао високо позиционирани јавни службеник, док се само кривично дело састоји од крупне злоупотребе јавних финансија или имовине или у озбиљном ограничавању могућности да велики број грађана или угрожена група људи оствари своја основна права.

Актуелни Кривични законик Републике Србије (КЗС) третира корупцију кроз појединачна кривична дела која су индикатори тог феномена. Такво решење је сасвим у складу са међународноправним инструментима у овој области. Тако на пример, Законик садржи прописаних шест водећих коруптивних кривичних дела, и то: Злоупотреба службеног положаја, Трговина утицајем, Примање мита, Давање мита, Злоупотреба положаја одговорног лица и Злоупотреба у вези са јавном набавком⁴. Неспорно је, међутим, да Законик садржи и друга кривична дела која су

3 Видети: Закон о спречавању корупције („Службени гласник РС“ број 35/2019, 88/2019, 11/2021 – аутентично тумачење, 94/2021 и 14/2022), члан став 2, ств 1 тачка 1.

4 Упореди: Божић В. (2023), Сузбијање трговине људима, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Београд, стр. 83

по својој природи коруптивна, на пример Примање мита у обављању привредне делатности, Давање мита у обављању привредне делатности, те Давање и примање мита у вези са гласањем⁵.

Присутна су и схватања далеко ширег каталога коруптивних кривичних дела. Тако се по једном схватању, поред напред поменутих, убрајају и следећа кривична дела: Проневера, Послуга, Несавестан рад у служби, Превара у служби, Ненаменско трошење буџетских средстава и бројна друга кривична дела - укључујући чак и Одавање пословне тајне⁶. Не улазећи дубље у ову дилему, сматрамо да ни у ком случају не може бити спорно да трговина утицајем спада у ред коруптивних кривичних дела у најужем смислу те речи.

Инкриминација трговине утицајем

Већ је истакнуто да актуелни КЗС дефинише више појавних облика корупције, те да се у ред најмаркантнијих међу сврстава и трговина утицајем (Trading in influence). Законодавац је поменуто систематизовао у глави XXXIII Кривичног законика, тј. у групи кривичних дела против службене дужности (у којој су систематизована и кривична дела примања мита те давања мита). Циљ таквог прописивања и систематизовања јесте сузбијање неких облика корупције, односно заштита транспарентности и непристрасности у процесу доношења одлука државне управе. Познато је, наиме, да у трговини утицајем учествују особе које располажу одговарајућим друштвеним угледом или имају развијене везе у високим друштвеним круговима – посебно у кругу политичке елите. Може се закључити да се трговина утицајем као кривично дело превасходно односи на вршиоце неке јавне функције и лица на угледним друштвеним положајима.

Као и подмићивање, и трговина утицајем може бити пасивна и активна. Пасивна постоји кад извршилац захтева или прима награду или неку другу корист за себе себе или неког другог – и то непосредно или преко трећег лица. Подразумева се да извршилац у овом случају може бити само лице које ужива одређени службени или друштвени положај или стварни или претпостављени утицај, па је овај облик испољавања по природи ствари тежи. Насупрот овоме, активна трговина утицајем се састоји у непосредно или посредно (преко трећег лица) датом обећању, нуђењу или давању награде или неке друге користи лицу да коришћењем свог службеног или друштвеног положаја посредује да се изврши, односно да се не изврши нека службена радња.

Према томе, кривично дело трговине утицајем из члана 309 КЗС се састоји у противзаконитом посредовању (како се и звало ово дело у српском законодавству све до 2009. године), а има два основа облика испољавања – пасивно трговање утицајем (став 1) и активно трговање утицајем (став 2). При томе дело из става 1 представља неправу пасивно противзаконито посредовање, док дело из става 2 представља неправу активно противзаконито посредовање. То значи да ће дело из став 1 постојати и кад уопште није ни дошло до посредовања

Сагласно напред наведеним чињеницама, у првом ставу 309 КЗС законодавац предвиђа санкцију у трајању од шест месеци до пет година затвора, а у другом ставу истог члана предвиђа санкцију у трајању од месец дана до до три године затвора. У погледу субјективног елемента, дело се у оба случају може извршити

⁵ Детаљније видети: Милошевић М (2019), „Подмићивање у привредној делатности и сродна кривична дела“, Избор судске праксе, Београд, бр. 12, стр. 9-13.

⁶ Упореди: Ненадић Н (2021), Корупција на високом нивоу и закони кројени по мери приватних интереса, Транспарентност Србија, Београд, стр. 20.

само са умишљајем, а службена радња за коју се обећава или обавља посредовање мора бити сама по себи дозвољена.

Први тежи облик кривичног дела из члана 366 КЗС постојаће онда када се пасивна трговина утицајем односила посредовање да се изврши изврши нека службена радња која се није смела извршити, односно да се не изврши нека службена радња која се морала извршити (став 3). Реч је о правом пасивном противзаконитом посредовању, у ком случају је извршиоцу запређено казном затвора у трајању од једне до осам година. Уколико је у истом циљу извршена активна трговина утицајем (став 4), постојаће други тежи облик кривичног дела из члана 366 КЗС, тј. право активно противзаконито посредовање за који је прописана казна затвора у распону од шест месеци до пет година.

По изричитом ставу законодавца (став 6), извршилац оба основна и оба тежа облика испољавања трговине утицаје може бити и страном службено лице – што је у складу са међународноправим извором овог кривичног дела. По аутентичном тумачењу, страним службеним лицем сматра се лице које је члан, функционер или службеник законодавног или извршног органа стране државе, лице које је судија, поротник, члан, функционер или службеник суда стране државе или међународног суда, лице које је члан, функционер или службеник међународне организације и њених органа, као и лице које је арбитар у страном или међународној арбитражи.

Квалификовани облик трговине људима, за који је прописана казна затвора у распону од две до десет година (став 5), постојаће у случају када је код тежег облика пасивне трговине утицајем захтеван или примљен поклон или нека друга имовинска корист. Такође, По изричитом ставу законодавца (став 7) такав поклон, односно имовинска корист мора се одузети. У теорији је спорна правна природа таквог одузимања, и то сам за први основни (став 1) и први тежи (став 3) и квалификовани облик испољавања трговине утицајем (став 5). Ипак, преовлађује став да се ради о обавезној мери одузимања предмета у смислу члана 87 став 3 КЗС⁷.

Корупција од стране службених лица

Службено лице је лице које обавља одређену дужност, тачније, које је постављено да у оквиру своје примарне професионалне делатности врши одређену дужност у оквиру одређеног државног органа или институције. Овакво лице располаже са конкретним правима, као и обавезама. Уколико се ради о органу у којем се остварује нека од извршне, законодавне или судске власти, тад је утицај службеног лица на вишем нивоу, те је и његово право, као и обавеза много израженија. Службеним лицем се сматра оно лице које у државном органу врши службене дужности, које је изабрано, постављено или именовано у државном органу или органу локалне самоуправе које стално или повремено обавља службене дужности или функције у тим органима, лице у установи или предузећу којем је поверено вршење јавних овлашћења, да може одлучивати о правима, обавезама или интересима физичких и правних лица и јавном интересу, лице којем су фактички поверени одређени послови или службене дужности и војна лица.

У контексту корупције, службена лица кроз вршење или невршење своје службене дужности могу да врше и кривично дело трговине утицајем, као и

⁷ Упореди: Стојановић З.; Делић Н. (2013), Кривично право: посебни део, Правни факултет Универзитета: Правна књига, Београд, стр. 340; Ђорђевић Ђ.; Коларић Д. (2020), Кривично право: посебни део, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд, стр. 260; Делић Н. (2021), Кривично право: посебни део, Центар за издаваштво и информисање Правног факултета Универзитета, Београд, стр. 420; и сл.

злоупотребе службеног положаја (те подмићивања и др). Однос кривичног дела трговине утицајем и кривичног дела злоупотребе службеног положаја је врло инхерентан и према мишљењу многих правних теоретичара, ова два кривична дела је понекада тешко раздвојити. Код кривичних дела злоупотребе службеног положаја, објекат заштите јесте службена дужност државног или другог органа јавне власти, као и одговорност одговорног лица у правном лицу. Циљ ових кривичних дела против службене дужности јесу злоупотреба нечијег права, тачније циљ учинилаца ових кривичних дела није да повреди или угрозе службену дужност коју врше, већ да на тај начин нанесу штету другом лицу, имовинског или неимовинског карактера, или да теже повреди право неког другог физичког или правног лица⁸.

Надаље, у истом контексту, постоје правни теоретичари који кривична дела против службене дужности дела на права и направа. Права су дела која може извршити искључиво службено лице или одговорно лице у оквиру вршења службене дужности и овлашћења која у вези са њима има. Неправа кривична дела, са аспекта кривичног дела трговине утицајем далеко занимљивија, су она кривична дела која могу вршити не само службена лица, већ и од стране лица која нису директно у служби и немају карактер службених лица. Стога се, унутар ове групе неправих кривичних дела против службене дужности, могу сврстати и коруптивна кривична дела.

Корупција у образовном сектору

У последње три деценије на подручју Републике Србије, као и земаља у окружењу, отворен је велики број високообразовних институција. У прво време, оне су отворане без строге контроле и без критеријума, што је довело до тога да у једном тренутку постоји велики број оваквих институција које немају валидну дозволу за рад, а упркос томе уписују нове генерације студената, а да ствар буде још гора, свршеним студентима издају дипломе које нису признате и немају никакву вредност. Овиме је отворено широко поље за разне незаконите радње, као и корупцију и трговину утицајем. У циљу увођења реда у овој области, формирана је 2006. године Комисија за акредитацију и проверу квалитета (КАПК)⁹, у својству независног тела Националног савета за високо образовање.

Ова Комисија у свом раду спроводи две врсте евалуација. Као примарну функцију, она даје акредитације високошколским институцијама и програмима образовања, а секундарно, она врши екстерну проверу квалитета. При доношењу одлуке о акредитацији, Комисија утврђује да ли су испуњени минимални стандарди квалитета и оцењује развој унутрашњих механизма контроле квалитета у самој образовној институцији, а на основу извештаја о самовредновању. Од како је основана, Комисија је организовала неколико кругова акредитације, и то у периоду од 2007. до 2012. године један и у периоду од 2012. године до 2016. један.

Са аспекта проблема корупције у овој области, важно је истаћи да су ове институције у високом ризику од корупције. Корупција је заступљена, како на високообразовним институцијама приватног, тако и државног власништва, док за трговину утицајем врло доминантан утицај имају наставни, али и ненаставни кадрови на овим институцијама. Међутим, у овој сфери, корупција има више својих

⁸ Новоселац П. (2002), „Злоупотреба положаја и овласти као господарско казнено дјело“, Хрватски летопис за казнено право и праксу, Загреб, број 9, стр. 1-17.

⁹ Комисија је формирана на основу тада позитивног Закона о високом образовању („Службени гласник РС број 76/2005, 100/2007 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014, 45/2015 – аутентично тумачење, 68/2015 и 87/2016).

појавних облика, о којима ћемо овде говорити. Један од традиционалних облика корупције, заступљен подједнако и на приватним и државним факултетима је тзв. продаја испита. Професор, као лице које располаже утицајем, свој утицај нуди на продају, тако што, најчешће преко посредника, износи своју цену за прелазну оцену коју од студента очекује за његову услугу. Иако се о оваквим случајевима корупције врло отворено говори на скоро свакој образовној институцији, мало је оваквих случајева и процесуирано и мало их је добило судски епилог. Корупционашка афера, која је 2007. године одјекнула Србијом и која је одмах популарно названа „Афера индекс“, кад је лишено слободе укупно 88 лица, од тога професори, асистенти, студенти, запослени на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу, као и њихови посредници. Они се терете да су од студената узимали новац за испите и то у распону од 500 до 1.500 евра по испиту. Круцијални сведок је био полицијски инспектор, који се лажно представио као студент и који је дао тражени новац професорки која је у то време предавала кривично право на том факултету. Поступак давања новца је снимљен камером мобилног телефона. Судски поступак против окривљених учесника у овој афери је започео децембра 2008. године, а и до дана данашњег није добио епилог. Два пута је прекидан и то прво због реформе правосуђа, а други пут због истека мандата поротника. Окривљени и даље раде на поменутом факултету, а поједини су и напредовали, поставши декани и продекани¹⁰.

Облик корупције у образовању који је данас веома заступљен је тзв. куповина диплома. У овом поступку доминантан утицај, поред професора, претежно имају власници и декани приватних високообразовних институција. Они, располажући великим утицајем на професоре који су у радном односу код њих, од студената узимају велике количине новца, фингирају да су полагаали испите и потом им издају дипломе о завршеним студијама. У јавности се о томе говорило у контексту да су поједини високи државни функционери управо на овакав начин стекли факултетске дипломе и титуле доктора наука. При томе, често дипломе на овакав начин издају високообразовне институције које за то нису ни акредитоване, те лица која су ушла у коруптивни однос добијају дипломе које немају никакву реалну вредност. Међутим, претежно та лица раде са таквим дипломама, а најдрастичнији је скорашњи случај директорке Високе школе струковних студија у Врању, која је обављала ову функцију са докторском дипломом факултета који није имао акредитацију за докторске студије¹¹.

Корупција од стране судија

Судска власт у Републици Србији представља независну грану власти, одвојену од законодавне и извршне. Уставом Републике Србије је зајамчена независност правосуђа и то тако што се гарантује самосталност и независност у раду судова, судови се једино морају придржавати Устава, закона и општих аката, општеприхваћених правила међународног права и потврђених међународних уговора. Уставом се нарочито гарантује независност правосудне власти у односу на законодавну и извршну, које су претежно политичког карактера, док судска припада струци и мора бити апсолутно изолована од политичких и других утицаја. Одлуке судова имају обавезујући карактер за све и сви их морају поштовати. Сваки облици вансудске контроле донесених пресуда су забрањени. Такође су и вршиоци правосудне власти независни у свом раду и приликом доношења својих одлука

10 <http://www.blic.rs/vesti/hronika/ima-li-kraja-afera-indeks-bruka-srpskog-pravosuda/d11y4b9>

11 <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/smenjena-direktorka-visoke-skole-u-vranju-optuzili-je-za-torturu-i-samovlasce/jjcb351>

и једино се у свом раду морају придржавати Устава, закона, општеприхваћених правила међународног права и потврђених међународних уговора. Приликом одлучивања, судија је апсолутно слободан у заузимању свог става и схватања и приликом утврђивања релевантних чињеница и примени права.

Судије су лишене обавезе да било коме правдају свој став, мишљење и донесену пресуду, па чак ни председнику суда или вишој правосудној инстанци. Судија образложење свог става даје након изреке пресуде и из истог се види којим чињеницама је исказао поверење и које је узео као релевантне приликом свог одлучивања. Од судије се са друге стране очекује да своју дужност врши непристрасно, у складу са властитом проценом чињеница и тумачењем права, сходно својој савести, уз обавезу обезбеђења услова за правично суђење и поштовање процесних права странака. Са судијском функцијом су неспојиве оне функције које би га чиниле неподобним за вршење судијске дужности, а ту се у првом реду мисли на политичке функције и ангажованост у раду неке политичке организације. Такође, судија у свом раду мора да се придржава Етичког кодекса који доноси Високи савет правосуђа. Судијска функција је стална, што значи да након првог избора, судија остаје на тој функцији све до стицања услова за пензију. Судије у свом раду уживају имунитет, чиме им је загарантовано да их нико неће позивати на одговорност због донесене пресуде или заузетог става.

Међутим, иако је веома висока тзв. тамна бројка нерасветљених кривичних дела корупције у правосуђу, понеки спорадични случајеви указују да је она и те како заступљена у правосуђу. Трговина утицајем у правосуђу је нарочито присутна у судијском, као и несудијском кадру, а позната је спрега адвокатуре и судства као и судијског особља, које за одређену новчану надокнаду тенденциозно омета судски поступак и води ка застарењу великог броја случајева¹². Тиме се ствара читав ланац корупције у који су умешани адвокати и адвокатски сарадници, судијско особље и напоследку или на врху пирамиде судије. Њихова корупциона делатност је заснована превасходно на злоупотреби службеног положаја и корупцији са елементима трговине утицаја. За кривично дело трговине утицаја је битна чињеница да извршилац ради у органима праводуђа и да има посредан или непосредан утицај на њихов рад, како би могао чињењем или нечињењем да изврши радњу којом би одређеном лицу помогао при доношењу пресуде, уз адекватну материјалну надокнаду.

Услед чињенице да се ради о носиоцима правосудне власти, те да се ради о врхунским правницима и стручњацима из те области, постоји објективан проблем у откривању и расветљавању ових кривичних дела. У фебруару 2016. године јавност је потресла вест да је лишен слободе судија Прекршајног суда у Чачку, познат по надимку „200 евра“. Њему се на терет ставља да је у 33 прекршајна предмета издејствовао да наступи застарелост, а од окривљених је за узврат узимао мито. Акција у којој је овај судија лишен слободе и у поступку који је вођен пред Посебним одељењем за кривична дела организованог криминала Вишег суда у Београду, названа је „СкENER“. Судија је осуђен на две године затвора уз меру безбедности забране обављања судијске дужности у периоду од пет година¹³.

Корупција у здравству

Коруптивна кривична дела, у свим својим појавним облицима су свакако

12 Антоновић, Р. „Проблем корупције у правосуђу“ Независност правосуђа, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр 241-243.

13 <http://www.blic.rs/vesti/hronika/akcija-skener-sudiji-plazinicu-dve-godine-zatvora-zbog-primanja-mita/68x04ns>

најзаступљенија у области здравства. Ситуације кад су људски животи доведени у питање и кад се на један тас ставља вредност новца, а на други вредност нечијег живота, свакако да живот односи превагу. Међутим, да ли право на живот и здравље имају само они најбогатији који могу да „купе“ свог лекара и његову услугу, иако је он за свој рад плаћен, или је то право опште право, зајамчено Уставом Републике Србије и Међународном Конвенцијом о људским правима. Управо због суштине овог питања, проблем корупције у овој области и заузима једно од највиших места у борби против корупције у свим савременим земљама света.

Корупција се код ових облика кривичних дела манифестује тако што лекар, као и техничко и немедицинско особље, за своју услугу пружања медицинске помоћи, тражи материјалну надокнаду у виду мита. Дакле, злоупотребом свог службеног положаја, медицински радник од пацијената тражи надокнаду за своју услугу у оквиру своје професионалне дужности. Такође, нису ретки и облици трговине утицаја и злоупотребе службеног положаја на страни лица која су на руководећим положајима у здравственим и медицинским установама, који нарочито долазе до изражаја код тендера и набавки медицинске опреме и средстава. Бивши директор Института за онкологију и радиологију је ухапшен јуна месеца 2010. године због коруптивних радњи у вези са тендером за набавку цитостатика. Он се теретио да је са још седморо окривљених, углавном високо позиционираних у фармацеутској индустрији и троје лекара са Института за онкологију и радиологију, лажирао резултате тендера за набавку онколошких лекова и да је вршио утицај да се одређени онколошки лекови више употребљавају на тај начин што су лекови и медицинска средства тенденциозно преписивани већем броју лица, независно од њихове реалне здравствене ситуације и индикације¹⁴. Окривљени су инкриминисане радње обављали у временском периоду од 2007. до 2009. године. Према наводима истраге, директор Института за онкологију и радиологију је именоване тендере намештао у корист одређених фармацеутских компанија, а за узврат је од њих добио новац и поклоне у вредности од 11,2 милиона долара и 11.800 евра. Према истим наводима, ова материјална корист је првоокривљеном и другим окривљеним у овом поступку била уплаћивана у готовини или преко симулованих ауторских уговора, као накнада за извесна стручна предавања и саветовања. Акција полиције, у којој су лишени слободе главни актери ове корупционашке афере је названа „Краба“. Епилог овог поступка није дочекао првоокривљени, бивши директор Института, који је сам себи одузео живот јануара 2012. године¹⁵.

Поред овако крупних примера корупције у области здравства, ништа мање нису важни појединачни случајеви корупције. Тако је маја 2016. године лишен слободе лекар, члан комисије за ревизију инвалидских пензија, који је, злоупотребом свог положаја, од корисника инвалидске пензије тражио мито у износу од хиљаду евра, како би у његовом предмету дао позитивно мишљење¹⁶. Пре тога, јуна месеца 2015. године, лишен је слободе лекар из Крушевца, који је од мајке свог пацијента захтевао мито у износу од 150 евра, како би га прегледао. Пацијентова мајка му је предала захтевани износ, али је случај пријавила надлежним органима унутрашњих послова, који су јој дали обележене новчанице. Окривљени лекар је лишен слободе истога дана са обележеним новчаницама, које је хтео да потроши у оближњој кладионици¹⁷. Априла месеца 2014. године је лишен слободе лекар ортопед из КБЦ Београдска коса јер је након операције и уградње вештачког кука

14 <http://www.pressonline.rs/info/politika/124205/bolesna-veza-borojevic-je-opsednut-katarinom.html>

15 <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1030116>

16 <http://www.blic.rs/vesti/hronika/uhapsen-lekar-vestak-u-pio-fondu-trazio-mito-1000-evra-za-invalid-sku-penziju/vv11048>

17 <http://www.blic.rs/vesti/srbija/krusevac-suspendovan-lekar-koji-je-trazio-mito/13peyj6>

од сина пацијенткиње захтевао мито у износу од две хиљаде евра, јер је његовој мајци уградио кук, иако на исти није имала право. Пацијенткињин син је случај пријавио надлежним органима, који су му дали обележене новчанице, са којима је лекар лишен слободе у свом кабинету¹⁸.

Однос политике и корупције

Још у античко време, кад је корупција настајала, утврђено је да је политика генератор корупције и да су политика и корупција веома инхерентни. Политичари, као лица која располажу највећом моћи у свакој земљи, аутоматски имају и највећи утицај на скоро све сегменте друштвеног живота, те располажу могућношћу да са истим тргују. Утицај политичара је велики на скоро свим нивоима власти, али је нешто израженији у локалним срединама и јединицама локалне самоуправе, где локални функционери доминантно утичу на живот те мале средине и њено функционисање. Органи локалне самоуправе, локална предузећа комуналног типа, образовне институције, катастарске службе, па чак и судови или судске јединице могу бити на мети утицаја локалних политичара. Широки дијапазон могућности утицаја повећава и његов коруптивни потенцијал, што функционеру пружа могућност енормне зараде и стицања притвправне добити. Такође, није занемарљив и значај политичке организације која стоји иза сваког функционера и која већини даје легитимитет да управљају локалним срединама. У процесуирању ових политичких функционера, постоје реалне и објективне потешкоће из разлога што они имају утицај и моћ и на органе унутрашњих послова.

Кад се говори о високој политици, постоји основана сумња да лица из ових стратума такође тргују својим утицајем, мада је могућност утицаја ових функционера далеко већа на више државне органе и за доношење кључних одлука. Савет за борбу против корупције Владе Републике Србије је у свом извештају од 22. марта 2016. године¹⁹ посебан акценат баца на утицај извршне власти на правосудне органе, где се може говорити о елементима кривичног дела трговине утицајем, као посебног облика корупције. Такође, политичари кроз своје јавне наступе често крше презумпцију невиности, прејудицирајући исход судских поступака, те поједина лица излажу осуди јавности без основаности њихове кривице и судски утврђене истине. Као негативан пример, у цитираном извештају Савета за борбу против корупције се наводе инкриминишуће етикете које су поједини истакнути политичари и носиоци извршне власти лепили појединим лицима у медијима, уз основану сумњу да су тим путем желели вршити отворени утицај на правосудне органе у суђењу и свом раду. Поред наведеног утицаја, наведено је и јавно коментарисање већ донесених пресуда, уз неприкладно изношење оцена о раду појединих судова или судија од стране носилаца политичке власти²⁰.

Напоследку, кад се говори о трговини утицајем у сфери политике, веома је значајно питање финансирања рада политичких субјеката у Србији. Основано се сумња да је рад многих политичких странака и појединаца финансиран из сумњивих извора, од стране лица блиских криминогеним стртумима, који кроз финансирање ових политичара и политичких организација желе да контролишу друштвени и политички живот Србије и да се етаблирају као челни људи српске привреде и бизниса, прочишћавањем властите биографије на овај начин. У

18 <http://www.telegraf.rs/vesti/1036643-doktor-u-kbc-bezanijska-kosa-trazio-od-pacijenta-mito-od-2-000-evra>

19 Извештај број 021-00-3296/2016.

20 Антоновић, Р. "Проблем корупције у правосуђу", Независност правосуђа, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 242.

циљу сузбијања злоупотреба у овом сегменту, својевремено је донесен Закон о финансирању политичких активности („Службени гласник РС“, број 43/2011 и 123/2014), којим је дефинисано да се рад политичких субјеката може финансирати из јавних и приватних извора. Јавни извори су буџетска средства која припадају политичким странкама, док су приватни извори чланарине, прилози, наследства, легати, приходи од имовине и задужења код банака. Чланарина је дефинисана као износ који члан странке редовно плаћа на начин и под условом који је утврђен актима странке. Прилог је новчани износ који, независно од чланарине даје физичко или правно лице странци, као поклон. Максимални износ прилога за физичка лица износи највише двадесет, док за правна лица, двестотине просечних месечних зарада.

Закључак

Из свега наведеног, јасно је да се корупција инкорпорирала у скоро све сегменте друштва и друштвеног живота. Актуелни Кривични законик Републике Србије третира корупцију кроз појединачна кривична дела која су индикатори тог феномена. Такво решење је сасвим у складу са међународноправним инструментима у овој области. То се може закључити и за трговину утицајем (Trading in influence), која је свакако један од заступљенијих облика испољавања корупције - било да се ради о политичком, професионалном, образовном и другим врстама утицаја.

Већ је истакнуто да актуелни КЗС дефинише више појавних облика корупције, те да се у ред најмаркантнијих међу сврстава и трговина утицајем. Законодавац је поменуто кривично дело систематизовао у глави XXXIII Кривичног законика, тј. у групи кривичних дела против службене дужности (у којој су систематизована и кривична дела примања и давања мита). Циљ прописивања и таквог систематизовања било је сузбијање неких облика корупције, односно заштита транспарентности и непристрасности у процесу доношења одлука државне управе. Познато је, наиме, да у трговини утицајем учествују особе које располажу одговарајућим друштвеним угледом или имају развијене везе у високим друштвеним круговима – посебно у кругу политичке елите. Може се закључити да се трговина утицајем као кривично дело превасходно односи на вршиоце неке јавне функције и лица на угледним друштвеним положајима, а само дело се састоји у противзаконитом посредовању.

Иначе, у овом и другим коруптивним кривичним делима, постоји умешаност већег броја извршилаца, почев од оних који су на врху пирамиде и располажу наведеним утицајима, потом оних који се најчешће јављају у улози посредника, који доводе у везу крајњег корисника коруптивне услуге са оним који ће трговати својим утицајем ради стицања противправне имовинске користи и на самом дну пирамиде се налази онај ко даје новац како би остварио бенефицију, на коју најчешће није имао право. Корумпира се ради постизања разноврсних циљева, као што су доношење одређених административних аката проблематичне садржине или коректних административних аката али преко реда, затим ради стицања лажне дипломе или добијања прелазне оцене без одговарајуће провере знања и, ради обезбеђивања жељене медицинске заштите и неге, ради доношења пресуде која је у супротности са чињеницама утврђеним у току поступка или ради омућавања застарелости исте. Најзад, као кров изнад свих ових незаконитих радњи налазе се политика и политички функционери, који су често „главни агрегат“ корупције у држави. Они могу да остваре и највише домете у коруптивној пракси као што су, на пример, закони кројени по мери приватних интереса.

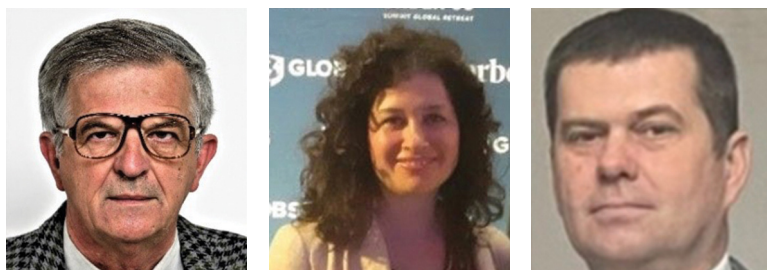
Литература

Књиге и чланци:

- Антоновић Р. (2017), Проблем корупције у правосуђу, Независност правосуђа, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад,
- Антоновић, Р. (2017) „Утицај корупције на принципе владавине права“, Удружење за међународно кривично право, Тара,
- Бабовић С. (2017) Савремени аспекти и методе сузбијања корупције у Републици Србији, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад,
- Божић В. (2023), Сузбијање трговине људима, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Београд,
- Делић Н. (2021), Кривично право: посебни део, Центар за издаваштво и информисање Правног факултета Универзитета, Београд
- Ђорђевић Ђ.; Коларић Д. (2020), Кривично право: посебни део, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд,
- Јовашевић Д. (2005) „Злоупотреба службеног положаја и корупција“, Номос, Београд,
- Јовашевић Д; Ђурић Ж; Ракић, М. (2007) Корупција – изазов демократији, Институт за политичке студије, Београд,
- Милошевић М (2019), „Подмићивање у привредној делатности и сродна кривична дела“, Избор судске праксе, Београд, бр. 12,
- Милошевић М (2020), „Измене идопуне антикорупцијског законодавства Републике Србије“, Избор судске праксе, Београд, бр. 4,
- Ненадић Н (2021), Корупција на високом нивоу и закони кројени по мери приватних интереса, Транспарентност Србија, Београд,
- Новоселац, П. (2002) „Злоупотреба положаја и овласти као господарско казнено дјело“ Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 9..
- Симовић М; Јовашевић Д. (2017) „Појам и карактеристике службених (корупцијских) кривичних дјела“, Правна ријеч Бања Лука, број 5,
- Стојановић З.; Делић Н. (2013), Кривично право: посебни део, Правни факултет Универзитета: Правна књига, Београд.

Е – извори:

- <http://www.blic.rs/vesti/hronika/ima-li-kraja-afera-indeks-bruka-srpskog-pravosuda/d11y4b9>
- <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/smenjena-direktorka-visoke-skole-u-vranju-optuzili-je-za-torturu-i-samovlasce/jjcb351>
- <http://www.blic.rs/vesti/hronika/akcija-skener-sudiji-plazinicu-dve-godine-zatvora-zbog-primanja-mita/68x04ns>
- <http://www.pressonline.rs/info/politika/124205/bolesna-veza-borojevic-je-opsednut-katarinom.html>
- <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1030116>
- <http://www.blic.rs/vesti/hronika/uhapsen-lekar-vestak-u-pio-fondu-trazio-mito-1000-evra-za-invalidsku-penziju/vv11048>
- <http://www.blic.rs/vesti/srbija/krusevac-suspendovan-lekar-koji-je-trazio-mito/13peyj6>
- <http://www.telegraf.rs/vesti/1036643-doktor-u-kbc-bezanijska-kosa-traziod-pacijenta-mito-od-2-000-evra>



Milutin R. Đuričić¹, Zorana Z. Nikitović², Nedeljko Tucović³

USPEŠAN ZDRAVSTVENI MENADŽMENT ZAHTEVA SISTEMSKI PRISTUP

Rezime

Zdravstveni poslovni sistemi imaju veoma složenu infrastrukturu. U procesu pružanja zdravstvene usluge pacijentima ukršta se veliki broj procesa. Funkcionisanje zdravstvenog sistema je složeno, što uslovljava neophodnost da menadžment procesima u zdravstvu dobro funkcioniše, da bi se omogućilo efikasno lečenje i brz oporavak pacijenata. U tom cilju neophodno je primeniti sistemski pristup i primenu Demingovih principa u kreiranju uspešnog zdravstvenog menadžmenta.

Ključne reči: Zdravstveni sistem, zdravstveni menadžment, sistemski pristup, Demingovi principi, kvalitet

SUCCESSFUL HEALTH MANAGEMENT REQUIRES A SYSTEMATIC APPROACH

Abstract

Healthcare business systems have a very complex infrastructure. In the process of providing healthcare services to patients, a large number of processes intersect. The functioning of the health care system is complex, which makes it necessary for the management of health care processes to function well, in order to enable effective treatment and quick recovery of patients. To that end, it is necessary to apply a systemic approach and the application of Deming's principles in the creation of successful health management.

Key words: Health system, health management, system approach, Deming's principles, quality

1 Prof. dr Milutin R. Đuričić, Univerzitet "UNION" Beograd

2 Prof. dr Zorana Z. Nikitović, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo "PEP" Beograd

3 Dr Nedeljko Tucović, "Jugoinspekt" ad., Beograd

Uvod

Sistem zdravstvene zaštite i svaki zdravstveni poslovni sistem (dalje: ZPS) u Srbiji, na početku trećeg Milenijuma, funkcionišu u uslovima velikih društveno-ekonomskih promena i veoma turbulentnog okruženja. Nastale promene socijalnih odnosa stvorile su kvalitetno nove uslove rada i razvoja ukupnog društvenog života, pa i zdravstvene delatnosti. Menadžment u zdravstvu je veoma aktuelan, atraktivan i sveukupno primamljiv. Uspešan Zdravstveni menadžer mora biti fleksibilan, spreman za promene, da dobro poznaje društveni i zdravstveni sistem i ljude koji u njemu rade, uz neophodan odgovarajući analitički pristup i timski rad. On mora biti: hrabar da menja sve ono što se može poboljšati, snažan da podnese ono što se ne može promeniti i mudar da razlikuje prvo od drugog. (Perišić, S, 2010).

Uspešan zdravstveni menadžer mora biti kombinacija znanja, veština i duhovnosti. Do njega treba doći osmišljenim sistemskim pristupom da bi svojim delovanjem obezbedio efikasno funkcionisanje zdravstvenog sistema, i unapređenje razvoja zdravstva. U tom cilju treba ovladati Demingovim principima unapređenja poslovanja. To podrazumeva celoživotno učenje menadžera da bi stekli odgovarajuće organizacijske veštine i sposobnosti da zadovolji društvene i stručne zadatke i izazove.

Zdravstveni sistem u Srbiji

Svetska zdravstvena organizacija definiše zdravstveni sistem kao sistem koji obuhvata sve organizacije, institucije i resurse koji su posvećeni da preduzimaju akcije vezane za unapređenje i očuvanje zdravlja. (Mićović, P., 2008) U praksi se često koristi i definicija “zdravstveni sistem je jedan od podsistema društva koji se stolicima razvijao doprinosima ljudi, nauke, komercijalnih faktora i drugih socijalnih snaga, obično bez proučavanja ili sistemskog planiranja”.

Zdravstveni sistem, kao podsistem društva, radi na zaštiti zdravlja ljudi kroz njihov čitav životni vek, tj. od rođenja do smrti. On je odgovoran i neophodan za zdravlje i zdravstveni razvoj, svakog pojedinca, porodice i društva u celini. Ako zdravstveni sistem kvalitetno funkcioniše po principu jednake dostupnosti zdravstvenih usluga, poštovanja prava pacijenata, uz efikasnu upotrebu finansijskih, ljudskih i drugih resursa to će za rezultat imati unapređenje zdravlja građana.

Za svako društvo je bitno kako funkcioniše zdravstveni sistem, kako je organizovan, koliko košta i koliko je uspešan.

Savremena zdravstvena zaštita zavisi od niza faktora (slika 1). U Srbiji populacija stanovništva je sve starija, potrebe nadmašuju resurse, sve je veći udeo hroničnih bolesti, potrebe zdravstva nadmašuju sredstva, a zaostajemo u primeni savremene tehnike i metoda lečenja.

Zdravstveni sistem bilo koje zemlje sastoji se od pet glavnih komponenata uprošćenog modela (WHO, 2000):

1. Razvoj zdravstvenih resursa – podrazumeva kadrove, zdravstvene kapacitete, opremu i snabdevanje i znanje.
2. Organizovano uređenje resursa – odnosi se na nacionalne zdravstvene vlasti, zdravstveno osiguranje, druge državne agencije, nevladine agencije, nezavisni privatni sektor.
3. Pružanje zdravstvene zaštite – odnosi se na tri nivoa zaštite i to primarni, sekundarni i tercijalni nivo.
4. Ekonomska pomoć – obuhvata državne izvore finansiranja, vlasnike,

organizacije, volonterske agencije, lokalnu zajednicu, inostrana i privatna domaćinstva, drugo.

5. Menadžment – obuhvata vođstvo, odlučivanje u okviru kojeg je planiranje, primena, monitoring i evaluacija, informacijska pomoć, i na kraju regulacija.



Slika 1. Faktori od koji zavisi zdravstvena zaštita

Najvažniji ciljevi zdravstvenog sistema su: 1. Unapređenje i očuvanje zdravlja ljudi; 2. Odgovornost na očekivanje i zahteve ljudi za zdravstvenom zaštitom i 3. Poštena finansijska kontribucija – doprinos ljudi. (WHO, 2000). Ukoliko zdravstveni sistem dobro funkcioniše time je i njegov doprinos zdravlju građana i opštem napretku društva veći, odnosno svrsishodniji. Međutim, ako zdravstveni sistem ne radi efikasno može više da naškodi nego li da koristi. Zdravstveni sistem nanosi štetu ako je siromašno strukturiran, loše rukovođen, neefektivno organizovan i neadekvatno finansiran (WHO, 1993).

Zdravstveni sistem je sastavljen od tri međusobno povezana elementa koji doprinose unapređenju zdravlja u kućama, obrazovnim institucijama, radnim mestima, javnim mestima i zajednicama, ali takođe i u fizičkoj i fizičko-socijalnoj sredini i u zdravstvenim i drugim sektorima, kao naprimer u poljoprivredi, edukaciji (WHO, 1993):

1. Primarni zdravstveni sistem, organizovan na različitim nivoima: započinje nivou zajednice, komunalni nivo ili primarni nivo zdravstvene zaštite, koji se produžava kroz intermedijalni nivo (okrug, oblast), sve do centralnog nivoa. On uključuje pojedince i porodice koji imaju aktivan interes i participiraju u rešavanju svojih zdravstvenih problema, postajući tako punopravni članovi zdravstvenih timova.
2. Sekundarni i Tercijalni zdravstveni sistem, kao intermedijalni i centralni nivoi. Oni sprovode elemente, aktivnosti i usluge zdravstvenog sistema koji su odobreni od strane Ministarstva zdravlja Republike Srbije.

Primarna zdravstvena zaštita se sprovodi na mestu prvog kontakta između pojedinaca i zdravstvenog sistema (Stoner, J., 1986). Drugi - referalni nivo zdravstvenog sistema treba da pomogne prvom primarnom nivou zdravstvene zaštite, kako bi se ovi

elementi zdravstvene zaštite sprovedili permanentno. Viši referalni sistem treba da se razvija tako da prvi referalni nivo ne bi bio opterećen sa problemima koji se rešavaju u okviru primarne zdravstvene zaštite u zajednici, tako da se pacijenti mogu ponovo vraćati onima koji su ih poslali. Danas nakon digitalizacije zdravstva u Srbiji izabrani lekar ima podatke o preduzetim merama i predloge za dalje postupke u lečenju. Jasno je da nije lako stvoriti i organizovati tako mnogostruko komplikovan zdravstveni system. To uzrokuje velike zahteve pred menadžentom u zdravstvu.

Zdravstveni sistem (ZS) bilo koje države treba dobro da funkcioniše i pozitivno utiče na unapređenje zdravstvene zaštite i zdravstveno stanje stanovništva. Preduslovi za to su da ZS bude: odgovarajuće strukture, efektivan, bezprekorno organizovan i adekvatno finansiran, sa uspešnim zdravstvenim menadžmentom.

Menadžment u zdravstvu

Svi se slažu da Zdravstveni poslovni sistemi (ZPS), kao deo Zdravstvenog sistema države, su od posebnog javnog interesa. Nesloga nastaje kada se govori o kompetencijama onih koji tim sistemom upravljaju i odlučuju.

Teoretičari menadžmenta smatraju da su znanje i veštine menadžmenta univerzalne i jednako primenljive u svim vrstama poslovnih sistema (PS). Ako je to tako zašto su uspešni Menadžeri u ZPS osobe, koje poseduju osnovno kliničko iskustvo? Odgovor je: zato što zdravstvo ima svoje karakteristike koje njegov menadžment razlikuju od menadžmenta drugih PS. Karakteristike koje ZPS razlikuju od drugih PS:

- Poznavanje zdravstvenih usluga,
- njihova lestvica vrednosti i
- kultura. (tabela 1).

Detaljnou analizom karakteristika ZPS da se zaključiti da je najbolje da na čelu ZPS-a budu lekari Kliničari, a ređe druge profesije. Dolazak na mesto top Menadžera za njih je ogromna promena, jer su učili i do tada radili na bazi objektivnih činjenica, naučno utemeljenim dijagnozama i lečenju bolesnika.

Zdravstveni Menadžer - kliničar:

1. Mora manipulirati, često emotivno raspoloženim grupama ljudi u ZPS. Sada im prioritet nije bolesnik, nego ZPS. Zato nije svaki kliničar uspešan Menadžer. Kod njih postoji strah od donošenja pogrešnih odluka, a naročito materijalnih i finansijskih.
2. Često ima strah od zameranja sa ljudima, gubitka prijatelja, gubitka simpatije među kolegama sa kojima je radio na pomaganju bolesnicima, do dolaska na Menadžersku funkciju,
3. Zastupa i promovira interese svog ZPS i dolazi u nove kontakte sa političkim, finansijskim i drugim centrima moći, a često su mu pravila igre nepoznata,
4. Mora da zna da je menadžment drugačija aktivnost za koju je potrebno znanje, veštine, Poznavanje jezika i pravila. Recimo ogromna je razlika između menadžmenta bolesnika sa dijabetesom i menadžmenta ZPS koji brine o tim bolesnicima.

Jezik kliničara je: identifikacija, situaciona analiza, planiranje, implementacije, i evaluacije. Problem implementacije je jako različit, ali kliničar ima poverenje bolesnika i to mu ne predstavlja problem. Menadžment je složeniji. Menadžer ne može kontrolisati faktore okruženja. Mora saradivati sa nizom predstavnika uže i šire zajednice. Mnoga rešenja zavise od finansijskih mogućnosti, političkih odnosa i prioriteta. Menadžer mora interese ZPS uskladiti sa vlasnikom, što često nije jednostavno. Kliničarima

- Menadžerima je nužna obuka za koju i nemaju dovoljno vremena. Ima i onih koji smatraju da im edukacija nije neophodna. Moraju znati da bez promena prioriteta nema uspešnog menadžmenta.

Tabela 2. Karakteristike, koje ZPS razlikuju od drugih PS

Poznavanje problema medicinskih usluga	Poznavanje sistema vrednosti	Organizaciona kultura u zdravstvu
<p>-Menadžer koji poznaje: probleme zdravstvenih usluga, medicinski jezik, epidemiologiju je u prednosti u odnosu na onog koji je ne poznaje, jer će sa razumevanjem planirati, određivati prioritete i kvalitetnije razvijati ZPS.</p> <p>-Menadžer u zdravstvu bez medicinskog iskustva ima akcent: na sastancima, koje drži, na budžetu, kadrovima i reorganizaciji. U drugom su mu planu: razvoj medicine, promene u lečenju, uvođenje novih tehnologija, epidemiološki trendovi, populacione promene, a od njih zavisi razvoj sistema i ključni su deo zdravstvenog menadžmenta.</p> <p>- Nije dovoljno poznavati zdravstvenu struku da bi bio kompetentan zdravstveni Menadžer.</p>	<p>- ZPS treba da upravljaju interdisciplinarni timovi⁴.</p> <p>-Zdravstvena zaštita se pruža korisnicima različitih rasa, religija. političkih i nacionalnih opredeljenja.</p> <p>-Osnovna vrednost nije tržište i njegov sistem vrednosti, poslovne etike i stvaranje profita nego čovekoljublje, tj. pružiti najbolju moguću negu svakom bolesniku, koji je na prvom mestu.</p> <p>-Svest lekara i ostalih zdravstvenih radnika je u tom smislu i formirana kroz obrazovanje, obuke, specijalizacije i pripravnički staž.</p> <p>-Zdravstveni Menadžer posebnu pažnju mora posvetiti menadžmentu ljudskih resursa.</p> <p>-Zaposleni u zdravstvu nastoje da dostignu najviše akademske standarde i to im je životni cilj.</p> <p>-Pri obavljanju svog posla stalno donose odluke o bolesnikovoj dijagnozi, o lečenju, o nezi bolesnika.</p> <p>-Očevidno je da se upravljanje ljudskim resursima u ZPS ne može vršiti jednostavnim tehnikama.</p> <p>- Lekari i ostali zdravstveni radnici imaju snažne profesionalne organizacije, koje od njih zahtevaju određena pravila i procedure. One nameću i zakone kojima se reguliše lekarska profesija.</p> <p>-Sve to svedoči da zdravstveni Menadžeri upravljaju i odlučuju u posebni uslovima.</p>	<p>-U ZPS, a naročito u bolnicama, zdravstvenim i kliničkim centrima prisutna je organizaciona kultura, koja je karakteristična za vojne organizacije.</p> <p>-Prisutna je hijerarhijska lestvica, zasnovana na iskustvu i akademskom znanju. Na vrhu su doktori, pa sestre, pa ostali zaposleni. Čak postoji i određeni respekt između odeljenja, pa su tako negde hirurzi ispred ostalih.</p> <p>-Kultura i osećaj pripadnosti se tokom vremena menjaju na bolje ili gore. Međutim, specifična kultura postoji i uspešan i efikasan menadžment treba da je dobro upoznaju.</p>

4 Najgore i najskuplje arhitektonsko-građevinsko-tehničke adaptacije u zdravstvu bile su one gde su glavnu reč vodili lekari. Međutim, vrhunski arhitekta će svoj projekat uraditi uz pomoć osobe koja odlično poznaje medicinsku tehnologiju.

Koje su veštine neophodne zdravstvenom menadžeru?. Teoretičari zdravstvenog menadžmenta navode sledeće osnovne veštine zdravstvenog menadžera: veštine vođenja, veštine upravljanja timom, upravljanje informacijskim procesima, upravljanje kvalitetom, alociranje resursa, poslovno odlučivanje, planiranje ciljeva, delegiranje i upravljanje ljudskim resursima.(Đuričić M.M., 2012) Takođe, on mora znati strateško planiranje, koje je na nivou principa. Za dobro strateško planiranje treba poznavati elemente okoline, političke, ekonomske i demografske promene, naučni i tehnološki progres. Zdravstveni Menadžeri medicinske struke su u prednosti, jer se menjaju epidemiološke karakteristike, neke bolesti se iskorenjuju, a druge pojavljuju, što itekako utiče na strateško planiranje.



Slika 2. Osnovne veštine zdravstvenog menadžera

Pred zdravstvenim menadžmentom su svakodnevno veliki izazovi. Najpre tu su promene sa kojima se susreću ZPS u svetu: faktori koji utiču na zdravstvenu zaštitu; potrebe nadmašuju resurse; starenje populacije; razvoj moderne i skupe tehnologije; povećana očekivanja bolesnika; i veći udeo hroničnih bolesti. Sa druge strane Zdravstveni menadžment je pod stalnim pritiskom reformi u zdravstvu i pronalaženju dodatnih izvora za razvoj usaglašen sa potrebama bolesnika.

Često se postavlja pitanje šta rade zdravstveni Menadžeri? Mnogi smatraju da

su Menadžeri dinamični, organizovani, stručni, odlučni i racionalni. U Menadžerskoj praksi njihov radni dan zna biti isprekidan telefonskim pozivima, nepotrebnim upitima, objašnjavanjima običnog, prisustvima raznim svečanostima, prisustva ručkovima i dr. Uspešnom Zdravstvenom menadžeru pažnja mora, uvek, biti usmerena na: ostvarenje postavljenih ciljeva ZPS, usavršavanje jezika komunikacije i donošenje kvalitetnih i ispravnih odluka.

Menadžment u zdravstvu u Srbiji kao PROFESIJA se susreće sa nizom problema: 1. koji su nevidljivi, ili ljudi sprečavaju doktore da rade šta “požele”, 2. loš status / položaj, 3. neadekvatno nagrađivanje, 4. konfrontacija sa kliničarima i 5. kvalifikacije. Sa druge strane specifičnosti menadžmenta u zdravstvu su:

- Nejasna “dobit” ili “gubitak” ukoliko se ne radi o privatnom sektoru,
- Hroničan nedostatak kvalitetnih informacija,
- Upravljanje profesionalcima,
- Pružanje usluga u javnom sektoru,
- Pružanje zdravstvenih usluga korisnicima/populaciji, i
- Odgovaranje na zahteve Vlade i kreatora zdravstvene politike

Sve rečeno o menadžmentu u zdravstvu svedoči da zadovoljiti sve zahteve koji se postavljaju pred menadžment mogu samo oni pojedinci, koji su postali uspešni i prerasli u svojevrnsne lidere.

Menadžer = Lider ?

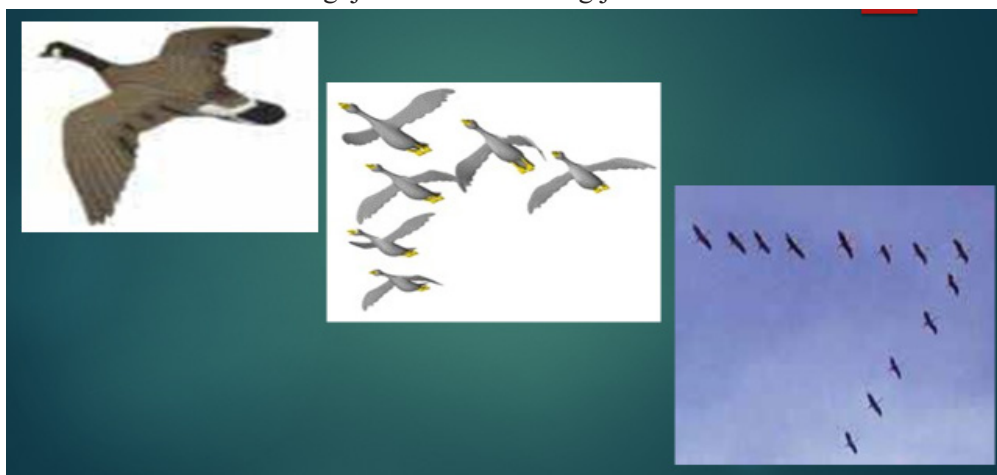
Svet u vreme sveopšte globalizacije se stalno menja, a posebno filozofija poslovanja i menadžmenta. Sadašnje vreme ima jednu prednost nad svim ostalim vremenima – ono je naše. Treba ga iskoristiti. Zdravstveni menadžeri treba da stalno poboljšavaju procese i unapređuju zdravstveni sistem. Oni se ne smeju ponašati kao vođa iz aforizma Karela Čapeka, koji kaže „Sledite me i ja ću vas uspešno izvesti iz ponedeljka u utorak.“ Oni moraju znati da kvalitetnu zdravstvenu zaštitu mogu obezbediti pravi ljudi na pravom mestu, pa se moraju uključiti u borbu za ljudske resurse, koji se nazivaju: „intelektualni kapital“, „talenti“, „mozgovi“. „ljudski kapital“. Takođe, moraju uvažavati činjenicu da se najproduktivnije naukom bave mlađi naučnici i da su za sva epohalna otkrića zaslužni „mlađi“ ljudi (tabela 2.). Koliko znači loša procena svedoči primer Thomasa Edisona, koji je patentirao preko 1000 izuma, a sa 12 godina bio je izbačen iz škole. .Količina ideja koje može stvoriti mozak čoveka veća je od broja atoma u poznatom svemiru.

Uspešan zdravstveni menadžer često prerasta u lidera. Njegovo delovanje na čelu menadžerskog tima treba da omogući sinergiju u cilju maksimiziranja željenih ciljeva ZPS. To delovanje treba da liči na ponašanje divljih gusaka u jatuu. Naime divlje guske lete u jatuu u obliku slova “V”. Svaka guska maše krilima stvarajući uzgon, kojim pomaže ptici koja leti iza nje. Dok guske lete u jatuu postižu domet letenja 71% veći nego kada jedna guska leti sama. Kada divlja guska napusti uređeno jatuu odmah oseti težinu i otpor, brzo se vraća natrag u jatuu da bi koristila prednosti uzgona ptice koja leti ispred nje. Kada se guska predvodnica jata umori, vraća se na bilo koje mesto, a čelno mesto preuzima druga sposobnija guska. Guska koja leti na začelju jata povremeno se oglasi zvukom – svojim glasom da bi ohrabrila one spređa da održe stalnu brzinu letenja. Treba znati da glasovi iz poslednjih redova predstavljaju podstrek i ništa drugo. Ako se neka guska iz jata razboli, ozledi ili je neko pogodi druge dve guske će izaći iz jata i slediti je kako bi joj pomogle i zaštitile je. One ostaju sa njom dok ne bude osposobljena za let, ili dok ne ugine. Tek tada kreću na put, lete same ili se priključuju drugom jatuu.

Tabela 2. Pregled nekih velikih naučnih otkrića i godine starosti naučnika

Naučnik	Starost/godina/	Otkriće
I. Newton	22-23	Diferencijalni i integralni račun, zakoni Mehanike
G.S. Ohm	35-39	Omov zakon u elektrotehnici
T. Young	28	Interferencija svetlosti
R. Mayer	31	Zakon očuvanja energije
J.P. Joule	22	Džulov zakon
H. Helmholtz	26	Opšte značenje očuvanja energije

Ljudi koji imaju isti cilj i smisao za zajednicu lakše i brže će doći do cilja zbog toga što jedni drugima pružaju podršku i poverenje. Čovek ako ima razuma, bar, koliko i guske, ostaće u timu sa onima koji idu sa njim u istom smeru i prihvatiće njihovu pomoć, ali će je i sam pružiti. Svaki čovek treba da prihvati činjenicu da će svako doći na red da radi težak posao i da se vođenje mora deliti međusobno - jer kod ljudi kao i kod gusaka postoji međuzavisnost. Ljudi treba da imaju razuma bar koliko ga imaju guske i da ostanu u nevolji jedni uz druge, kao što uvek ostaju kada smo sretni. Sve to govori da lider u zdravstvu treba da neguje timski rad i sinergiju.



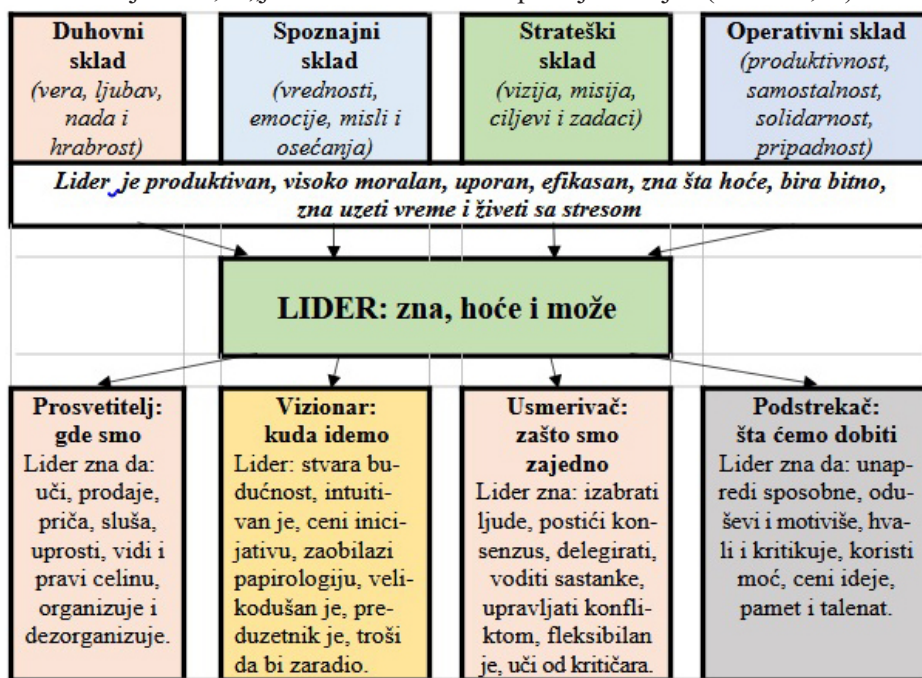
Slika 3. Let divljih gusaka – team building

Lider je čovek koji zna, hoće i može. Posедуje duhovni, spoznajni, strateški i operativni sklad. On je produktivan, visoko moralan, uporan, efikasan, zna šta hoće, bira bitno, zna uzeti vreme i ume da živi sa stresom. Deluje prosvetiteljski, vizionarski, usmerivački i podstrekački (slika 4). Čitavo svoje delovanje lider usmerava i na menadžment ljudskih resursa.

Menadžment ljudskih resursa (MLJR)⁵ kao naučna disciplina najpre se pojavio u okviru Psihologije i Sociologije, ali se za njega naročito zainteresovala Ekonomija zbog funkcije „intelektualnog kapitala“. Pojam Menadžment ljudskih resursa predstavlja i filozofiju koja u ljudima vidi najvažniji resurs i snagu svakog poslovnog sistema. U savremenim ZPS u razvijenom svetu Menadžer ima funkciju obezbeđenja kvalitetnih zaposlenih. On ih motiviše da se obrazuju i razvijaju, što je i glavni zadatak menadžmenta

⁵ Razvoj MLJR vezuje se za početak 20-tog veka i Hawthorne E. Mayo i njegove saradnike, koji su utvrdili važnost stavova, međuljudskih odnosa i stila vođenja.

ljudskih resursa. Na taj način menadžment postaje humanistička disciplina, odnosno veština rada s ljudima, a „jedini smisleni resurs postaje znanje“ (Drucker, P.).



Slika 4. Osobine vrhunskog lidera

MLJR u savremenim PS zamenjuje tradicionalnu kadrovsku službu, ali je mnogo složeniji jer je u stalnoj interakciji sa ključnim pitanjima vezanim za poslovanje, okuplja vrhunske stručnjake, diferencira ih i nagrađuje, stalno razvija znanja i potencijale. On usklađuje interese i ciljeve vlasnika, Menadžera i zaposlenih, upravlja konfliktima i pomaže zaposlenim u rešavanju ličnih problema. Pri tome teži da se uzajamno zadovolje potrebe i ciljevi organizacije i pojedinca. Menadžeri LjR se visoko kotiraju u poslovnom sistemu jer određuju stratezijske pravce razvoja poslovnih sistema.⁶ Organizaciona celina MLJR je odgovorna za upravljanje, te pomoć Menadžerima svih nivoa obezbeđenjem stručnih saveta, smernica i pomoći.

U savremenom MLJR dominira biheviornalni pristup zasnovan na pojmu kulture. Brojna istraživanja su dokazala visoku povezanost između profita i obrazovanja, i generalno privrednog rasta i razvoja. Poznato je da je Japan svoju opštu pismenost i visoko obrazovanje iskoristio kao sredstvo za sticanje konkurentnosti svojih poslovnih sistema. Privredni uspeh japanskih preduzeća postao je uzor u svetu, a sve to zahvaljujući svojim filozofima menadžmenta te vekovima tradicije kulture obrazovanja i građenja odnosa. Japan osamdesetih godina 20-tog veka uključuje sve zaposlene u rešavanje poslovnih problema, kroz „kružoke kvaliteta“. Time je stvorena japanska proizvodna filozofija kao pandan „fordističkom stilu“ čija je metafora pokretna traka i masovna proizvodnja. Ovo može biti i dobar povod našim ZPS da putem kružoka kvaliteta unapređuju rad svakog odeljenja i ZPS kao celine.

⁶ U SAD usluge pribavljanja i obezbeđenja kadrova spadaju u naj-brže rastuće delatnosti, nakon računarstva i obrade podataka.

Uticaj naučnotehnoškog progressa na zdravstveni menadžment

Naučnotehnoški progres itekako utiče na zdravstveni menadžment. Velike promene u zdravstvu doneo je razvoj informacionih tehnologija, koje zavise od kreativnosti informatičara. Stoga se forsira kultura učenja, koja postaje dominantno ponašanje za sve članove društva. Metafora mašina je zamenjena metaforom računar. U ZPS-u orijentacija je na kvalitet ljudi i talente, što postaje glavni zadatak MLjR. To će dovesti do važnih promena unutar ZPS: zaposleni će imati veće odgovornosti za rad, radiće se timski, jačaće uloga Menadžera kao trenera, snižavaće se organizaciona struktura i povećavati dostupnost informacija. Raste uloga spoljnog i unutrašnjeg marketinga, koji podrazumeva zapošljavanje, obrazovanje i motivisanje zaposlenih u ZPS-u.

Savremeni naučnotehnoški progres doneo je da društvo postaje „postposlovno“, u kome brojčano i kvalitativno glavnu reč vode obrazovani ljudi (društvo znanja). Dešavaju se ogromne promene u strukturi radnih procesa u ZPS. ZPS je zainteresovan za kvalitet, potpuno zadovoljenje pacijenta, stvarnije tržišnih niša na kojima ostvaruje svoje usluge isporukom atraktivnog kvaliteta. Stoga je veoma važno ulagati u obrazovanje vezano za stil ponašanja Menadžera prema saradnicima, komunikacijama, lojalnosti ZPS itd.

Organizaciona kultura ZPS je od posebne važnosti jer „određuje ponašanje organizacije i usmerava sve aktivnosti pojedinaca i grupa koje ih čine“. Inovacije na tom planu utiču na poboljšanje kvaliteta organizacije.

Turbulentnost i neizvesnost poslovnog okruženja zahtevaju strategijske odluke, a ne planove, pa je neophodno kontrolisati sve elemente koji se odnose na kupce, jer tržišna utakmica počinje od „ljudi na porti“. Treba znati da različite poslovne strategije zahtevaju različite ljude, što u prvi plan dovodi izbor, nagrađivanje i obrazovanje. Ključni faktor od koga zavisi organizaciona strategija jeste poslovno okruženje. Procesi strategijskog i MLjR se nadopunjuju i stalno su u međusobnoj interakciji. Promena poslovne strategije PS zahteva promene u svim njegovim elementima. Posebno je važna uloga Menadžera ZPS u promeni strategije jer on utiče na koncepciju i izbor strategije uz druge izuzetno važne promenljive:

- organizacione karakteristike,
- organizaciona kultura,
- stil menadžmenta itd.

Sledeći korak u operacionalizaciji strategija je planiranje ljudskih resursa, kao metoda upravljanja poslovnim rizicima. Korisna je studija posla sa ciljem da se odredi kako se radi, kakav je kontekst i koji su njegovi zahtevi. Veliku pažnju zaslužuju pribavljanje i selekcija ljudskih resursa, jer je zapošljavanje ljudi sa željenim kompetencijama postalo sve skuplje. Stoga su razvijene brojne metode izbora pravih kandidata. Rezultati istraživanja brojnih kompanija pokazala su da su najvažnije: kreativnost, lična inicijativa, analitičnost, komunikacijske veštine, prilagodljivost, sposobnost timskog rada, motivisanost i slično. Tražiocima posla se daju saveti kao i opisi poželjnih svojstava posla.

Da bi se izvršila kvalitetna profesionalna selekcija potrebno je otkriti:

- poželjne kompetencije kandidata za posao.
- važne intelektualne sposobnosti kandidata, znajući da postoje različiti koncepti inteligencije i teorije ličnosti.

ZPS se, danas često, koriste testovima, koji sadrže i psihometrijske karakteristike selekcijskih metoda i postupaka. Za organizaciju i kandidata su bitni praktični saveti za

vođenje intervjua, od važnosti njegove pripreme, o pravilima tokom intervjua i upustva u stilu „nemojte nikad“.

Pri odabiru zaposlenih za uspešnost na poslu nejvažniji su testovi mentalnih sposobnosti, probni rad, biografija, preporuke, iskustvo, dok se uspeh u školi, stepen obrazovanja, interesovanja i starost nalaze na dnu lestvice.

Pri izboru treba voditi računa da uspešni Menadžer treba da bude: sposoban da radi sa različitim ljudima, sa izraženom potrebom da ima rezultate i postiže uspeh, i sa prethodnim iskustvom u rukovođenju i da je iskusan i uspešan na mnogim funkcijama.

Rezultati brojnih istraživanja pokazuju da svi Menadžeri imaju sledeće zajedničke osobine: postignuti rezultati i ambicija, visoka posvećenost poslu i radna energija, sposobnost da se uči iz neuspeha i greški, inventivnost, inteligencija – visok nivo, umeće rada sa ljudima, samopouzdanje – visok nivo, tolerantnost – visok nivo, i interes za ekonomske rezultate. Od radnih vrednosti su bitne:

1. usmerenost na mogućnost napredovanja;
2. jaka poistovećenost sa poslovnim sistemom;
3. $\frac{3}{4}$ zainteresovanost za platu, i
4. $\frac{3}{4}$ status i priznanje.

Uspešni zdravstveni menadžeri:

- uvek sistemski i strateški razmišljaju,
- procenjuju uspešnost ZPS i pojedinaca,
- bave se i radnom motivacijom, jer nemotivisani zaposleni su manje proizvodni, nezainteresovani za kvalitet proizvoda, ne poistovećuju se sa PS, i nisu zainteresovani za organizacijske probleme, razvoj i uspešnost,
- ne smeju igrati samo na jednu jaku kartu jer to ne daje dobre efekte,
- stvaraju ambijent da ZPS treba da nagrađuje sve poželjno čime se tradicionalni pristup „veća plata – veća motivacija – veći učinak“ potiskuje jer su odnosi mnogo složeniji.

Poslovne strategije su u stalnoj interakciji sa obrazovanjem i razvojem. Promena poslovne strategije stvara potrebu za obukama i obrazovanjem po konceptu celoživotnog učenja, a zato su nužni povoljna radna klima i podsticajna organizaciona klima, koja svakog zaposlenog posmatra kao čoveka sa karijerom, pa mu je usavršavanje osnovno pravilo, a ne izuzetak.

Poznavanjem psiholoških tipova zaposlenih, njihovih interesovanja, te stila odlučivanja Menadžeru omogućava da konstruiše kvalitetne radne timove i organizacionu klimu za uspešnost ZPS- a.

Uspešan zdravstveni menadžer putem organizacione jedinice MLJR zahteva organizacijsko i individualno planiranje karijere svakog zaposlenog, čime se upravlja karijerom svakog zaposlenog. Praksa razvijenog sveta poznaje različite modele karijera, ali je popularan Halov koncept karijere, zasnovan na radikalnim promenama, kroz brzo i stalno menjanje posla, što za novozaposlene znači da će menjati karijeru tri do pet puta u toku radnog veka.

Studija slučaja: stanje u zdravstvenom menadžmentu u Srbiji

Navešćemo primer funkcionisanja menadženta u zdravstvu u Domu zdravlja i Opštoj bolnici u Užicu. Pacijent je jedan od autora ovog rada. Hteo je da čitav process lečenja završi u državnom zdravstvu, bez traženja veza.

Datum	Opis	Napomena
09.08.2022.	Uput iz Hitne službe i Radiološki nalaz u Domu zdravlja.	Dobijena inekcija za smanjenje bolova.
20.12.2022.	Uput izabranog lekara specijalisti neurologu	Pacijent ide u Opštu bolnicu da zakaže pregled
22.12.2022.	Pregled i nalaz Neurologa: potrebni pregledi ortopeda i fizijatra, pa uput ortopedu za 27.12.2022. godine.	-Lekar zakazao e-putem pregled kod ortopeda. -Pacijent upućen da sam zakaže pregled kod fizijatra.
27.12.2022.	Pregled i nalaz Ortopeda.	Pacijent upozorio lekara da pročita istoriju bolesti, jer mu prepisuje lek koji mu je već prepisao Neurolog.
04.01.2023.	Zakazivanje preleda kod fizijatra.	Medicinska sestra u svojoj sveski zakazuje pregled za 20.01.2023. godine u 8 sati.
20.01.2023.	Pregled i nalaz fizijatra.	Prepisana fizikalna terapija. Pacijent odlazi kod sestre, koja u sveski zakazuje terapije.
03.-18.04.2023.	Deset fizikalnih terapija	Sve vežbe odrađene profesionalno.
21.04.2023.	Kontrolni pregled kod fizijatra. Kraj lečenja i date preporuke.	Pacijent nije bio iz sveske prebačen u računarski sistem pa je predugo čekao pregled.

Šta se može zaključiti iz ovog pregleda:

- Lečenje je trajalo 8,5 meseci,
- Proces digitalizacije u zdravstvu nije sproveden do kraja. Neophodna je dorada softvera, a naročito obuka zaposlenih sestara, a i lekara, Načelnika, Direktora.
- Pri zakazivanju u Domu zdravlja preko kol centra često su svi termini zauzeti. Javljanje petkom, pa čekanje za sledeći petak.
- Pacijentu se ne poklanja dovoljno vremena. Pregledi se odvijaju velikom brzinom.

Sve ovo svedoči da u užičkom zdravstvu nedostaje dobro implementiran sistem kvaliteta. Menadžment Opšte bolnice i Doma zdravlja treba permanentno da menjaju stare fraze i forme, te na taj način uspešno otklanjaju prepreke koje ih sputavaju i ometaju u njihovoj kreativnosti, znanju i obrazovanju, kako bi u optimalnim okolnostima ostvarili strateške ciljeve ZPS i zdravstva Srbije u celini. Veliku pomoć u tome može im dati primena Demingovih 14 principa menadžmenta.

Menadžment procesima u zdravstvu

Kolega, prof. Stojilković V., predložio je u vreme pandemije COVID-19 da se u zdravstvu primeni menadžment procesima u globalnoj zdravstvenoj zaštiti radi poboljšanja dobrobiti pacijenta. (Stoiljkovic, V., 2020). Menadžment procesima u zdravstvu može da poboljša lečenje pacijenata, smanji rizik po zdravlje medicinskog osoblja i smanji jedno od nepotrebnog rasipanja koje se javlja u svim procesima u

zdravstvu.

Čuveni guru kvaliteta William Edwards Deming tvrdi da svaki menadžer treba da obezbedi da sve što treba da se uradi stvarno i uradi. Time se sprečavaju nepoželjni događaji. Predsednik SAD Hari Truman je imao natpis na stolu na kome je pisalo "Odgovornost se ne može svaliti na drugoga". Time on tvrdi da je menadžer odgovoran za sve što se događa u njegovoj nadležnosti. To je od naročitog značaja za zdravstvenu zaštitu stanovništva. Iako je Deming svoje principe vezivao za autoindustriju oni se dobrim delom mogu primeniti i na procese u zdravstvu. Implementacijom nekih Demingovih principa može se obezbediti da menadžment procesima u zdravstvu kvalitetno funkcioniše. To omogućava lečenje i oporavak pacijenata i pruža brže usluge familijama putem socijalnih i administrativnih usluga.

Mnogi od Demingovih principa mogu se ovde primeniti u zdravstvu i pomoći u pokretanju značajnih promena i poboljšanja u menadžmentu procesima u zdravstvu.

Princip šest glasi: „Ustanoviti obuku na poslu.“ Svim lekarima i medicinskom osoblju treba obezbediti pravovremenu i adekvatnu obuku na radnom mestu kako bi bili u stanju da pravilno koriste novu opremu i nove metode lečenja pri pružanju medicinske nege pacijentima.

Princip Osam glasi: „Oterajte strah, tako da svi mogu efektivno raditi (raditi pravu stvar) za kompaniju.“ U ZPS to znači oterati strah da će lekari, medicinsko i nemedicinsko osoblje trpeti posledice za javno izneto mišljenje i predloge u cilju poboljšanja procesa. Time će se pospešiti intelektualni kapital zdravstvenih radnika. Ako se to ne uradi lekari, ostalo medicinsko i nemedicinsko osoblje biće demoralisani i pod strahom, pa na duži period neće davati doprinos koji bi inače želeli i mogli da daju.

Mnogi menadžeri u zdravstvu Srbije još uvek koriste pravila koje je uveo Frederick Winslow Taylor, po kojima zaposleni u suštini slušaju nadređene i postupaju po njihovim naređenjima bez obzira da li je to ispravno ili nije. To sprečava pozitivne promene i poboljšanja u ZPS. Vrhunski menadžer treba da postane lider, koji zna da zaposleni imaju mozak i da žele da ga koriste. Njegov cilj je da maksimalno koristi znanje i potencijal svojih saradnika. U tom smislu lider formira timove za poboljšanje procesa, koji vode napretku ZPS.

Kada je na čelu ZPS LIDER on otvara sledeća pitanja: „Koji je sistem za koji sam ja odgovoran? Ko su njegovi kupci? Šta oni zahtevaju? Kako kupci definišu izvrsnost izlaza iz sistema? Da li ljudi koji rade u sistemu razumeju definiciju izvrsnosti za kupca? Šta oni vide kao prepreke za izvrsne performanse? Šta mogu da uradim da promenim sistem da bi otklonio ove prepreke? Kako mogu oni da mi pomognu da napravim i nadgledam promenu? Koje promene možemo da pravimo koje će ići izvan toga?

Lider zna da zdravstveni radnici, koji su u stalnoj komunikaciji sa pacijentima imaju pravi uvid u stanje, pa mogu da predlože najbolje mere i promene u procesu. Tako oni najviše mogu da doprinesu poboljšanju procesa.

Princip devet, primenjen na zdravstvo: „Razbiti barijere u menadžmentu procesom u zdravstvu.“ Razbiti barijere između ministarstva, kliničkih centara, zdravstvenih centara, bolnica, domova zdravlja i lekara na prvoj liniji fronta. Ministarstvo, direktori kliničkih centara, direktori bolnica, direktori domova zdravlja i lekari i medicinsko osoblje moraju raditi timski. Moraju predviđati probleme u lečenju pacijenata. Ako postoje barijere tada se ne čuju glasovi onih zdravstvenih radnika koji su na prvoj liniji fronta i koji bi mogli najviše da doprinesu kvalitetnijoj zdravstvenoj zaštiti. Treba znati da u Zdravstvenom centru postoje prepreke između odeljenja i uprava iz ličnih, kulturnih, tehnoloških i drugih razloga. Lekari i medicinsko osoblje koji direktno pružaju negu, direktori i svi zaposleni u ZPS moraju raditi kao tim. U odsustvu timskog rada građani i

društvo će platiti veliku cenu.

Princip deset glasi: „Uklonite slogane, podsticaje i ciljeve za radnu snagu koji traže nula defekata i nove nivo produktivnosti. Takvi podsticaji stvaraju samo kontradiktorne odnose, jer glavina uzroka niskog kvaliteta i niske produktivnosti pripada sistemu i prema tome je izvan radne snage.“

Prof. Stojiljković (Stojiljković V., 2000) tvrdi da slogani, koje smo slušali tokom pandemije Covid 19, da su zdravstveni radnici naši heroji i da smo im zahvalni do neba i slično ne znače ništa. Bolji menadžment procesom u zdravstvu mora biti potkrepljen podacima. Tu ne važi slogan „Ja mislim već podaci govore.“ U snimku stanja treba prikazati stvarne podatke, naročito pocrtavajući trenutne probleme u toku rada i efikasnost zdravstvenog sistema. Mere podataka o planiranim rezultatima, koji bi dolazili iz poboljšanog menadžmenta procesima, takođe, moraju biti dokumentovani.

Menadžment u zdravstvenom sistemu Srbije je odgovoran za stalnu transformaciju i poboljšavanje zdravstvene nege i zaštite. To uključuje sve u Ministarstvu zdravlja i sve zaposlene u ZPS da stalno unapređuju zdravstveni sistem Srbije.

Zaključak

Treću dekadu trećeg Milenijuma karakterišu velike društveno-ekonomske promene i veoma turbulentno okruženje. U takvom okruženju sistem zdravstvene zaštite i svaki zdravstveni poslovni sistem u Srbiji, funkcionišu u uslovima kvalitetno novih uslova rada i razvoja ukupnog društvenog života. Uloga zdravstvenog menadžmenta je sve važnija.

Menadžment u zdravstvu je veoma aktuelan, atraktivan i sveukupno primamljiv. On zahteva uspešne zdravstvene menadžere, koji teže i postaju svojevrsni lideri, koji su fleksibilni, spremni na promene, dobro poznaju društveni i zdravstveni sistem i ljude koji u njemu rade, uz neophodan odgovarajući analitički pristup i timski rad.

Uspešan zdravstveni menadžer – lider mora biti kombinacija znanja, veština i duhovnosti. Oni celoživotno uče da bi stekli odgovarajuće organizacijske veštine i sposobnosti da zadovolje društvene i stručne zadatke i izazove.

U zdravstvenim poslovnim sistemima u Srbiji nedovoljno se primenjuju principi Sistema menadžmenta kvalitetom. Potpuno je odsutan menadžment procesima, a u mnogim sistemima i timski i projektni rad.

Procesi pružanja zdravstvenih usluga predugo traju. Digitalizacija nije dosledno sprovedena. Pacijentima se ne pruža efikasna zdravstvena zaštita. Sve to negativno utiče na nivo opaženog kvaliteta zdravstvenih usluga.

Poboljšanje procesa u zdravstvenim poslovnim sistemima može se izvršiti primenom Demingovih principa unapređenja kvaliteta, prilagođenih zdravstvu.

Za stalno unapređenje zdravstvenog sistema Srbije odgovorni su Ministarstvo zdravlja, zdravstveni menadžeri i svi zaposleni u zdravstvenim poslovnim sistemima.

Literatura

1. Deming's 14 Points for Management - The W. Edwards Deming Institute
2. Đuričić M.M., Đuričić M.R. (2012), Savremeno preduzetništvo, IC „IR-MIR“ Užice
3. <http://www.cimlss.rs/menadzment-procesima-u-zdravstvu-tokom-pandemije-covid-19/>
4. <https://asq.org/quality-resources/total-quality-management/deming-points>

5. https://en.wikipedia.org/wiki/W._Edwards_Deming
6. <https://www.signavio.com/post/process-management-in-global-healthcare/>
7. Мишовић, П. (2008), Обележја, Здравствени менаџмент, Београд,
8. Perišić, S, (2010), Menadžment zdravstvenog Sistema, Časopis Radno i socijalno pravo, broj 01/2010, Beograd.
9. Stoiljković V. (2013), Lean u zdravstvu, Despot Book, 2013.
10. Stoiljković V. (2018), Lean in Healthcare, Lambert, 2018.
11. Stoiljkovic, V., (2020), | Menadžment procesima u zdravstvu tokom pandemije Covid- 19 - Cim Lean Six Sigma (cimlss.rs)
12. Stoner J., Wankel Ch. (1986): Menagment, Third Edition, PHI, USA,
13. WHO, Evaluation of the Strategy for HFA, Geneva, 1993.).
14. WHO, Global World Health Report, 2000.



Miroljub Ivanović¹, Milivoje Čosić²

PREDIKTORI TURISTA PREMA STAVU O GOJAZNOSTI

Rezime

Cilj ove transversalnoj studije je bio da se identifikuju relacije konstrukta gojaznosti i stavova prema gojaznosti kod turista, kao i da li ovaj odnos usmerava učestalost i kvaliteta kontakta s gojaznim pojedincima. Uzorak je obuhvatio ($N = 110$) ispitanika, oba pola, koji su boravili u Banji Vrujci ($M = 38.3$ godina; $SD = 0.43$). Instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su bili Skala uzroka gojaznosti (eng. *Causes of Obesity Scale*) i Skala stavova prema gojaznim osobama (eng. *Revised Anti-Fat Attitudes Scale*). Procenjivana interna konzistencije skala je pokazala zadovoljavajuću pouzdanost, jer se raspon Kronbahovih alfa koeficijenta kretao od 0.73 do 0.90, što upućuje na to da korišćeni instrumenti mogu da mere gojaznost i na srpskom govornom području. Dobijeni regresioni nalazi sugerišu da je pridavanje uzroka gojaznosti konstruktima internih faktora u korelaciji s kritrijumskom varijablom – negativnijim stavovima prema gojaznim osobama. Frekventniji i kvalitetniji kontakti u interakciji su s pozitivnijim stavovima prema gojaznim pojedincima. Nije nađena statistički značajna međuzavisnost između varijabli pripisivanja uzroka gojaznosti i kontakta na stavove prema gojaznim osobama. Diskutovani su teorijski i praktični doprinosi ovih rezultata, kao i njihova interpretacija u kontekstu učinka negativnih stavova turista na gojazne osobe, te relevantnost kontakta kao mehanizma za redukciju tih negativnih stavova kod srpske turističke populacije.

Ključne reči: interni uzroci, telesni uzroci, učestalost i kvalitet kontakata, stav prema gojaznim osobama

DETERMINANTS OF TOURISTS' ATTITUDES TOWARDS OBESITY

Abstract

The aim of this transversal research was to identify the relations between obesity and tourists' attitudes towards obesity, as well as to determine if this relationship affects

¹ Miroljub Ivanović, Srpska akademija inovacionih nauka, Beograd, Srbija

² Milivoje Čosić, Univerzitet Bijeljina, Poljoprivredni fakultet, Republika Srpska, BiH

the frequency and quality of contact with obese people. The sample included (N = 110) participants of both sexes, who were in Banja Vrujci (M = 38.3 years of age; SD = 0.43). Causes of Obesity Scale and Revised Anti-Fat Attitudes Scale are the instruments used in this research. The internal consistency scale showed satisfactory reliability because the Cronbach's alpha ranged from 0.73 to 0.90, which indicates that the measuring instruments used can measure obesity on Serbian population. The obtained findings suggest that attributing obesity to internal factors correlates to the criterion variable – negative attitudes towards obesity. Predictor variables (frequency of contact and quality of contact) interact with more positive attitudes towards obese people. No statistically significant correlation was found between the determinants of attributing causes of obesity and contact on the attitude towards obese people. The theoretical and practical contribution of the results was analyzed, as well as their interpretation within the context of the effect of negative attitudes of Serbian tourists towards obese people, and the relevance of contact as the mechanism for reducing such negative attitudes in Serbian tourist population.

Key words: internal causes, physical causes, frequency and quality of contact, attitude towards obese people

Uvod

Gojaznost predstavlja globalni zdravstveni problem koja je podjednako rasprostranjena kod dece i odraslih u svim razvijenim državama u svetu (World Health Organization, 2020). Ona je u korelaciji s povećanim rizikom od bolesti i smrti, npr. kardiovaskularne bolesti, srčani i moždani udar, dijabetes, hipertenzija, infektivne i respiratorne bolesti (Khetani et al., 2023). Pored toga, gojazne osobe se suočavaju i s mnogim psihološkim poteškoćama, kao što je anksioznost, loše slike o sopstvenom telu, depresije i nisko samopoštovanje (Uminah et al., 2023). Prema socijalnim uzrocima, gojaznost je rezultat sredinskih faktora (npr. unošenje brze hrane, prevelike porcije hrane, sedeći način života i nevezbanje (Peiris et al., 2021) i ona se može smanjiti dobrovoljnom odlukom gojaznih osoba da konzumiraju manje količine hrane i više vežbaju (Rubino et al., 2020).

Nalazi istraživanja (Matorras et al., 2020) ukazuju da razne profesije, imaju ukalupljene negativne stavove o gojaznim osobama, odnosno da prisutnost stereotipa prema gojaznim osobama kod zdravstvenih radnika negativno utiče na pružanje kvalitetnih dijagnoze i brigu za takve pacijente (Ribeiro et al., 2022). Takođe, pomenuti autori smatraju da se gojazni pacijenti neće stogo pridržavati preporuka niti poslušati savet zbog čega medicinsko ooblje manifestuje manju motivaciju u pružanja pomoći gojaznim pacijentima i niži stepen poštovanja prema gojaznim pacijentima. Osim toga u empirijskoj studiji (Soto i sar., 2014) ističe se da lekari gojazne pojedince smatraju ružnima, neuspešnima, lenjima, nekompetentnima i manje odgovornima. U radu (Puhl et al., 2021) utvrđeno je da izražena stigmatizacija ne doprinosi smanjenju telesne mase i poboljšanju zdravlja, nego negativno utiče na fizičko i psihičko zdravlje, tj. dobrobit stigmatiziranih osoba. S druge strane, ako se uzrok gojaznosti pripisuje internim faktorima, npr. prejedanju, nedovoljnom fizičkom vežbanju, izraženiji su negativni stereotipi i manja socijalna podrška (Joslyn & Haider-Markel, 2019). Uz to, pretpostavlja se da je učestalost i kvalitet kontakta uzrok smanjenja negativnih stavova prema gojaznim osobama (Imperato et al., 2021). Relevantan doprinos ovom problemu dali su istraživači (Zhang et 2021). Oni su ustanovili da međugrupni kontakt najčešće

smanjuje predrasude, pri čemu se efekti kontakta uopštavaju na čitavu rasnu i etičku grupu.

Za razliku od tradicionalnih istraživanja gde je pretpostavka kontakta bila orijentisana na direktne odnose između prošlosti (uslova u kojima se kontakt manifestuje) i ishoda (bitno smanjenja predrasuda) aktuelna istraživanja su usmerena u identifikovanje mehanizama koji posreduju (npr. anksioznost, empatija) i faktora koji utiču na učinke međugrupnog kontakta, npr. grupni status i snaga kontakta (American Psychological Association, 2023) rezultati u studiji (Puhl et al., 2021) skreću pažnju na to da je frekventniji kontakt medicinskog osoblja s gojaznim pojedincima u korelaciji s njihovim pozitivnijim stavovima, te da njihovi učestaliji i neposredniji kontakt s gojaznim pacijentima može generisati empatiju, kao i njihovu povećanu motivaciju da odvoje više vremena za edukaciju i tretman gojaznih pacijenata. Naprotiv, u istraživanju (Deng et al., 2024) konstatuje se da nije došlo do transformacija u stavovima medicinskog osoblja posle direktnog kontakta s gojaznim pacijentima, odnosno da kada je i došlo do promene stava, ta transformacija nije bila dugoročna.

Budući na nepodudarnosti u dosadašnjim nalazima studija, kao i deficit radova u kojima se ispituje i kvalitet i učestalost kontakta ispitanika u objašnjenju njihovih stavova prema gojaznim pojedincima, cilj ovog istraživanja bio je ispitivanje relacija između konstrukta gojaznosti i stavova prema gojaznim osobama kod srpskih turista u Banji Vrujci, kao i usmeravajući učinak frekvencije i kvaliteta kontakta s gojaznim pojedincima u navedenim interakcijama. S obzirom na cilj ove studije postavljene su sledeće alternativne hipoteze: H1 – Očekuje se da će turisti imati negativne stavove prema gojaznim osobama i da će gojaznost pripisivati internim uzrocima, koji će u znatnom stepenu biti u korelaciji s njihovim negativnim stavovima; H2 – Pretpostavlja se da će frekventniji i kvalitetniji kontakt s gojaznim pojedincima amortizovati njihove negativne stavove; H3 – Očekuje se da će frekventniji i kvalitetniji kontakt ublažiti nepovoljne učinke pridavanja uzroka gojaznosti internim faktorima na predikciju stavova banjskih turista prema gojaznim pojedincima.

Metod

Uzorak i procedura

Uzorak je obuhvatio 110 ispitanika, oba pola, koji su boravili u Banji Vrujci (opština Міоніца Мионица) koji u hotelu „Vrujci“, „Prva Nova Banja“ i privatnom smestaju. Njihova starost varirala je između 18 i 72 godine ($M = 38.3$ godina; $SD = 0.43$). Grupno testiranje ispitanika obavljeno je grupno. Pre podele mernih instrumenata ispitanicima je objašnjen cilj istraživanja, pri čemu im je zagarantovana anonimnost, uz opis i upustva o ispunjavanju skala. Kvantitativno istraživanje je sprovedeno u septembru 2022. godine. Predviđeno vreme testiranja u grupama od po 20 ispitanika, uz prisustvo ispitivača, bilo je oko 20 minuta, gde je svaki ispitanik mogao odustati od ispitivanja u svakom trenutku, bez navođenja razloga. Za sprovođenje istraživanja dobijena je dozvola od Naučnog saveta Srpske akademije inovacionih nauka u Beogradu.

Merni instrumenti

Skala uzroka gojaznosti (eng. Causes of Obesity Scale – COS; Klaczynski et al., 2004)

COS ispituje verovanja o uzrocima gojaznosti. Za potrebe ovog istraživanja skala je prevedena na srpski jezik. Skala obuhvata 31 ajtem, koji su distribuirani u tri subskale. Podskala internih uzroka (18 čestica) odnosi se na verovanje da je gojaznost geenerisana individualnim nedostacima i da su gojazni pojedinci odgovorni za svoje stanje. Subskala telesnih uzroka (6 ajtema) se odnosi na nekontrolabilna stanja koja su posledica medicinskih i genetskih faktora. Subskala socijalnih uzroka (7 ajtema) ispituje verovanja o sredinskim okolinskim faktorima kao uzrocima gojaznosti. Ispitanici imaju zadatak da na skali Likertova tipa od četiri sepena samoprocene nivo slaganja (1 – u potpunosti se ne slažem do 4 – u potpunosti se slažem). Viši skor na subskali socijalnih uzroka ukazuje na snažnije verovanje da su društveni generatori razlog za prekomernu telesnu masu, viši skor na subskali internih uzroka pretpostavlja intenzivnije verovanje da su uzroci unutar pojedinca posledica gojaznosti, pretilosti, dok viši skor na subskali telesnih uzroka signalizira na intenzivnije verovanje da se osnovu gojaznosti strukturiraju nekontrolabilni faktori.

Pouzdanost tipa interne konzistencije (Cronbach's Alfa) u ovom istraživanju prihvatljiva jer iznosi između $\alpha = 0.73$ i $\alpha = 0.82$.

Skala stavova prema gojaznim osobama (eng. Revised Anti-Fat Attitudes Scale; Wrench & Knapp, 2008)

Merni instrument ibuhvata 24 pozitivne i negativne stavke o gojaznim osobama. One su distribuirane na dve subskale (Skala stavova prema gojaznima i Skala nesviđanja gojaznih osoba), od kojih svaka ima po 12 tvrdnji. Učestalost kontakta s gojaznima osobama merila se pomoću pitanja petostepenoj Likertovoj skali (od nikada do svakodnevno), sa četiri pitanja kvaliteta kontakta s gojaznim osobama, i to s članovima uže rodbine, prijateljima ili kolegama na skali od 1 (potpuno nekvalitetan kontakt) do 4 (potpuno kvalitetan kontakt). Primer ajtema: „Koliko je kvalitetan Vaš kontakt s gojaznim prijateljima”? Viši skor na skali ukazuje na pozitivniji stav prema gojaznim pojedincima.

Koeficijent interne konzistencije (Kronbah-alfa) pojedinih subskala, kao i ukupne skale u originalnom istraživanju, kreću se od $\alpha = 0.75$ do $\alpha = 0.90$.

Statistička analiza

Za statističku obradu podataka korišćenih subskala primenjen je softverski program IBM SPSS Statistics for Windows, verzija 26.0. Deskriptivni podaci kojima se opisuju osnovni parametri ispitivanih varijabli prikazani su preko vrednosti aritmetičkih sredina, standardnih devijacija i koeficijenata oblika distribucije asimetričnosti (engl. skewness) i spljoštenosti (engl. kurtosis). Sprovedena je analiza pouzdanosti za utvrđivanje interne konzistentnosti primenjenih skala koje su izražene Cronbachov alfa koeficijentima. Linearna povezanost varijabli koje su odabrane za ovo istraživanje t izračunata je pomoću Pirsonovih koeficijenat korelacije i hijerarhijske multiple regresione analize. P-vrednosti manje od 0.05 smatrane su statistički značajnim.

Rezultati

Deskriptivni indikatori (mere centralne tendencije, disperzija i odstupanja od normalne distribucije), kao i interna konzistencija izražena preko Cronbach-alfa koeficijenata pouzdanosti za subskale uzroka gojaznosti, kontakta (frekvencija i kvalitet), te skale stavova prema gojaznim ispitanicima prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1: Deskriptivni parametri i Konbahov alfa koeficijent pouzdanosti

		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>	<i>a</i>
Uzroci gojaznosti	Interni uzroci	3.05	0.34	0.35	0.90	0.80
	Socijalni uzroci	2.63	2.66	0.62	0.23	0.75
	Telesni uzroci	1.98	2.09	0.10	0.56	0.79
Kontakt	Frekvencija	5.40	5.27	0.45	0.37	
	Kvalitet	3.28	3.24	0.27	0.49	0.80
Stavovi prema gojaznim osobama		2.46	2.43	0.51	0.65	0.85

Legenda. *M* = Aritmetička sredina; *SD* = Standardna devijacija; *Sk* = Koeficijent asimetričnosti; *Ku* = Koeficijent spljoštenosti; *a* = Koeficijent interne konzistencije Cronbach alfa. Vrednost standardne greške (*SE*) kod indikatora *Sk* je 0.10, a kod *Ku* je 0.18.

Analizirajući parametre oblika distribucije korišćenih subskala u istraživanju pokazalo se da se vrednosti skjunis/asimetričnost i kurtozis/spljoštenost kreću u rasponu ($\geq +/- 2$), što prema autorki (Field, 2013) signalizira na normalnu distribuciju. Takođe, dobijeni Kronbah alfa-koeficijenti pouzdanosti upućuju na zadovoljavajuće vrednosti i opravdanu primenu daljih parametrijskih testova (Field i Dinić, 2019).

Korelacije između ispitivanih varijabli tri doprinosa uzroka gojaznosti, frekvenciji i kvalitetu kontakata, kao i stavova prema gojaznim ispitanicima prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2: Interkorelacije varijabli u istraživanju

Varijable	2	3	4	5	6
1. Stavovi prema gojaznima	-0.52**	-0.18*	0.06	0.25**	0.28**
2. Interni uzroci		0.37**	0.19*	-0.08	-0.16*
3. Socijalni uzroci			0.37**	-0,01	-0.03
4. Telesni uzroci				-0.17*	-.006
5. Frekvencija kontakata					0-16*
6. Kvalitet kontakata					–

Napomena. Nivo statističke značajnosti * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$.

Dobijeni statistički značajni Pirsonovi koeficijenti korelacije, jakog intenziteta i negativnog smera, pokazuju da ispitanici koji uzroke gojaznosti pridaju internim ($r = -0.52$) i socijalnim uzrocima slabog intenziteta ($r = 0.18$) manifestuju negativnije stavove prema gojaznim osobama, što znači da porast vrednosti u jednoj varijabli prati smanjenje vrednosti u drugoj. Takođe frekventniji ($r = 0.25$) i kvalitetniji kontakt ispitanika ($r = 0.30$) s gojaznim osobama u značajnoj je, ali slaboj interakciji s njihovim pozitivnijim stavovima. To znači da ispitanici s učestalijim i kvalitetnijim kontaktima imaju pozitivniji stav prema gojaznima, i obrnuto. Osim toga, tri varijable – vrste uzroka gojaznosti međusobno su signifikantno pozitivno umereno međuzvisne, pri čemu je samo pripisivanje internim uzrocima u korelaciji s kvalitetom kontakta, i to u smeru da je veći doprinos internim uzrocima u interakciji s manje kvalitetnim kontaktom s gojaznim osobama. Varijabla Frekvencija kontakta je u značajnoj negativnoj bivarijantnoj slaboj povezanosti s doprinosom telesnim uzrocima ($r = -0.17$), što znači da je smer vrednosti jedne varijable obrnut smeru promena vrednosti u drugoj varijabli, odnosno da ispitanici koji imaju frekventnije kontakte s gojaznim osobama gojaznost u manjem stepenu pripisuju telesnim uzrocima. Na kraju, vrednost produkt-moment koeficijentata korelacije signalizira da su frekvencija i kvalitet kontakta u značajnoj pozitivnoj, ali niskoj interkorelaciji, što signalizira na potrebu za odvojenom analizom ovih konstrukata ($r = 0.16$). Dakle, na osnovu izračunatih Pirsonovih koeficijentata korelacije, uz grešku p od 1 do 5% moguća je predikcija rezultata u jednoj varijabli na temelju rezultata nekog ispitanika u drugoj varijabli.

U cilju ispitivanja usmeravajućeg efekta prediktorskih varijabli frekvencije i kvaliteta kontakta u relaciji između tri uzroka gojaznosti (interni, socijalni i telesni uzroci) i kriterijuma –stavova prema gojaznim osobama, sprovedena je hijerarhijska multipla regresiona analiza (Tabela 1). U 1. korak (model) regresione jednačine uključena su tri uzroka gojaznosti. U 2 korak analize uvrštena je frekvencija i kvalitet kontakta s gojaznima, dok su u 3. korak uvedene interakcije između tri uzroka gojaznosti i frekvencije, tj. kvalitet kontakta. Kriterijumsku varijablu linearne regresije prema (Šnajder, 2021) predstavljao je stav prema gojaznim osobama.

Tabela 3: Regresioni model za predikciju stava prema gojaznim osobama

Varijable	R ²	ΔR ²	β
1. Korak	0.19	0.19	
Interni uzroci			-0.48**
Socijalni uzroci			0.09
Telesni uzroci			0.05
2. Korak	0.28	0.09	
Interni uzroci			-0.50**
Socijalni uzroci			0.08
Telesni uzroci			0.15*
F r e k v e n c i j a kontakata			0.17*
Kvalitet kontakata			0.19*

3. Korak	0.51**	0.03	
Interni uzroci			-0.45**
Socijalni uzroci			0.01
Telesni uzroci			0.13*
F r e k v e n c i j a kontakata			0.17
Kvalitet kontakata			0.29**
Interni uzroci x frekvencija			0.05
Socijalni uzroci x frekvencija			0.03
Telesni uzroci x frekvencija			0.04
Interni uzroci x kvalitet			0.01
Socijalni uzroci x kvalitet			0.05
Telesni uzroci x kvalitet			0.03

Legenda. β = Standardni regresioni parcijalni koeficijent Beta; R^2 = Koeficijent multiple determinacije; ΔR^2 = Korigovani koeficijent multiple determinacije između koraka regresije; SE = Standardna greška predikcije regresionog parametra β . * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$.

Dobijeni statistički parametri pokazuju da je finalni regresioni model ukupno protumačio ukupno 35 % varijanse stava prema gojaznim ispitanicima, pri čemu set varijabli iz 1. koraka tumači oko 1/5 relevantnog varijabiliteta, skup varijabli iz 2. koraka objašnjava dodatnih 9 % varijacije kriterijumske varijable, a set nezavisnih varijabli uveden u 3. koraku tumači 5% varijacija zavisne varijable. Interni i telesni uzroci gojaznosti u 1. koraku analize predstavljaju samostalne značajne prediktore stava prema gojaznim osobama. Turisti koji uzroke gojaznosti pripisuju internim faktorima pokazuju najintenzivnije negativnije stavove prema gojaznima ($\beta = -. , p \leq .01$). Takođe, i nezavisne varijable frekvencija kontakata i kvalitet kontakata u 2. koraku analize, parcijalno značajno utiču na predikciju stavova prema gojaznim pojedincima. Shodno tome, turisti koji učestalije i kvalitetnije kontaktiraju s gojaznim osobama u svom socijalnom okruženju iskazuju i pozitivnije stavove prema njima. Definitivno, zapaža se da u poslednjem (3. koraku) linearne regresione jednačine ni jedan beta-koeficijent nije signifikantan. To znači da nema linearne funkcijske povezanosti između seta prediktora – uzroka gojaznosti, frekvencije, kvaliteta kontakata i kriterijuma – stava turista prema gojaznim osobama.

Diskusija

S obzirom na još uvek nedovoljno identifikovan doprinos učestalosti i kvaliteta kontakata na konstrukt gojaznosti turista u Banji Vrujci kod Valjeva i njihove stavove prema gojaznim pojedincima pretpostavilo se da će interni uzroci turista u znatnijem stepenu uticati na predikciji njihovih negativnih stavova, te da će njihovi rekventnijeg i kvalitetniji kontakti s gojaznim pojedincima amortizovati negativne stavove prema njima.

Dobijeni nalazi na našem uzorku pokazuju da je pripisivanje gojaznosti unutrašnjim uzrocima u međuzavisnosti s negativnijim stavovima turista prema gojaznim osobama. Ovaj rezultat je korespodentan s rezultatima istraživanja (Agha & ZaaZa, 2021), koji naglašavaju da su lekari skloniji da gojaznost pripisišu internim uzrocima, tj. veruju da su gojazne osobe odgovorne za svoju prekomernu telesnu masu. Uz to oni smatraju da su deficit fizičke aktivnosti, prejedanje i unošenje nezdrave hrane glavni uzroci gojaznosti. Prema istraživanju (Hayward et al., 2018) lekari i pacijenti imaju različite stavove prema uzrocima gojaznosti, pri čemu lekari za njihove generatore navode interne faktore, dok pacijenti uzrok obično pronalaze u medicinskim faktorima i nižim nivoima prihoda, odnosno sredinskim uzrocima. U studiji (Swami, 2015) nađene su razlike u stavovima lekara i pacijenata prema gojaznosti i zdravom načinu života. Zatim, u radu (Nadolsky, et al., 2023) utvrđeno da oni medicinski radnici koji gojaznost pripisuju internim uzrocima više su frustrirani zbog gojaznih pacijenata, te im stoga pružaju manje kvalitetan lekarski tretman.

Ustvari, razumevanje da telesni i socijalni uzroci mogu uticati na gojaznost omogućuje lekarima efikasnije pružanje zdravstvene nege pacijentima (Jovanovski & Jaeger, 2022). U tom smeru navedeni autori veruju da je pripisivanje uzroka gojaznosti telesnim uzrocima u međuzavisnosti s pozitivnijim stavovima prema gojaznim pojedincima, redukciji negativnih stavova lekara prema gojaznim osobama, gde naročito treba analizirati učestalost i kvalitet kontakta. Dobiveni rezultat je korespodentan s istraživanjima u oblasti socijalne psihologije, koja signaliziraju da kontakt smanjuje negativne stavove prema gojaznim osobama (Ramos Salas et al., 2017). Takođe, pomenuti istraživači su utvrdili da prediktorska varijabla kvalitet kontakta intenzivnije predviđa stavove prema gojaznim osobama nego frekvencija, što upućuje na obraćanje pažnje kod istraživanjima smanjenja negativnih stavova.

Istraživanja međugrupnoga kontakta počela su sredinom XX veka (Allport, 1954). Posle toga u empirijskim studijama potvrđena je pretpostavku kontakta, na osnovu koje pojedinci iz raznih grupa kada međusobno kontaktiraju pokazuju pozitivnije i manje predrasudne stavove prema članovima grupe kojoj ne pripadaju (Burrows et al., 2022; Choi & Hogg, 2020; Hirschberger, 2023). Naime, članovi grupa se kroz kontakt međusobno bolje upoznaju, dobijaju mogućnost za prikupljanje novih informacija o članovima druge grupe, kao i šansu saznavanja da članovi druge grupe nisu svi isti, da su jedinstveni i da pojedinačno ima svoj stav. To je sa lekarskog aspekta veoma bitno pri analizi gojaznosti i pridavanja uzroka gojaznosti. Nalazi akzuelnog istraživanja naglašavaju relevantnost učestalih i kvalitetnih kontakata ispitanika na smanjenje negativnih stavova prema navedenoj stigmatiziranoj grupi. Pri tome je bitno da ispitanici budu u što frekventnijem i kvalitetnijem kontaktu s gojaznim pojedincima, jer to može oblikovati, tj. redukovati njihove negativne stavove prema gojaznosti. Putem tih kontakata oni mogu potpunije identifikovati i razumeti gojazne osobe, što može da omogući kvalitetniju medicinsku uslugu. Međutim, generalni problem predstavlja generalizacija, tj stav da su svi gojazni pojedinci isti, odnosno i odgovorni za svoju telesnu masu. Stoga u narednim empirijskim studijama treba ispitati trajnost transformacije stava posle kontakta, tj. da li učestaliji i kvalitetniji kontakt s gojaznim pojedincima generiše pozitivnije stavove u dužem vremenskom periodu ili je ta promena kratkotrajnog karaktera, a što bi omogućilo osmišljavanje programa za smanjenje negativnih stavova prema gojaznim osobama.

Cilj je ovog aktuelnog istraživanja bio je ispitivanje usmeravajućeg učinka pripisivanja uzroka gojaznosti i frekvenciji, odnosno kvalitetu kontakta na stavove prema gojaznim pojedincima. Međutim, bez obzira što nalazi istraživanja ukazuju na značaj pridavanja gojaznosti internim uzrocima, učestalost i kvalitetu kontakta, njihove korelacije nisu nađene. Zato relacije atribucija uzroka gojaznosti, kontakta i

stavova prema gojaznim pojedincima treba da se ispituju u narednim istraživanjima s longitudinalnim nacrtom i primenom nekih drugih metoda, kao što je analiza traga ili strukturalno modeliranje.

Ovo istraživanje ima određene metodološke nedostatke, koje treba imati u vidu prilikom interpretacije dobijenih nalaza. Prvo, uzorak je bio relativno mali i lociran na usko geografsko područje, te je pitanje koliko on odražava objektivni nivo stavova turista prema gojaznim osobama. Stoga u budućim empirijskim studijama treba obuhvatiti reprezentativniji uzorak ispitanika, što bi omogućilo ispitivanje njihovih stavova prema gojaznim osobama. Osim toga, metodološki limit ovog istraživanja podrazumeva i kvalitet kontakta koji je ispitivan samoprocenom, tj. pitanjem s ponuđenim odgovorima o tome kakav je kontakt. Novije studije upućuju na to da je efikasnije pitati ispitanike da li među njihovim bliskim prijateljima ima osoba koje su meta predrasuda, te da li razgovaraju o privatnim problemima (Dovidio et al., 2017). Pored toga, u studiji (Pham & Charles, 2023) autori signaliziraju da je za stavove prema gojaznim osobama, osim kognitivne dimenzije relevantna i emocionalna dimenzija stava, a što u narednim longitudinalnim istraživanjima također vredi uvrstiti. Takođe, u budućim empirijskim istraživanjima treba dodatno ispitati uzroke gojaznosti, jer u ovom istraživanju dve subskale gojaznosti imale su relativno niske koeficijente pouzdanosti.

Konačno, uprkos određenim metodološkim limitima, ovo istraživanje ima naučni i praktični doprinos, jer dosada nisu ispitivane relacije između nezavisnih varijabli (uzroka gojaznosti, frekvencije i kvalitete kontakta) i zavisne varijable (stavova prema gojaznim pojedincima) kod turističke srpske populacije. Dobijeni nalazi slični su rezultatima navedenim u stručnoj literaturi, a koji su prema stavovima ispitanika u našem uzorku blago negativni, te se uzroci gojaznosti usmeravaju u odgovornosti gojazne osobe za njenu telesnu masu. Negativni stavovi, kao i pripisivanje gojaznosti internim faktorima, mogu generisati smanjeno angažovanje u radu i manje poštovanje prema gojaznim turistima. Dobijeni rezultati mogu da povećaju svesti o negativnom stavu prema gojaznim osobama u srpskim turističkim destinacijama, omogućće kreiranje programa za smanjenje takvog stava, a koji se zasnivaju na pretpostavci kontakta, frekvenciju i kvalitet toga kontakta.

Literatura

1. Agha, N., & ZaaZa, A. (2021). The Effects of Digital Technology Usage on Children's Development and Health. *World Family Medicine*, 19(4), 54-60. <https://doi.org/10.5742/MEWFM.2021.94027>
2. Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Perseus Books.
3. American Psychological Association (2023). This paper is not the copy of record and may not exactly replicate the authoritative document published in the APA journal. The final article is available, upon publication, at: <https://doi.org/10.10>
4. Burrows, B., Tropp, L. R., Dehron, T. A., & Čehajić-Clancy, S. (2022). How intergroup contact shapes intergroup attitudes and construals of relations between ethnic groups: Evidence from Bosnia and Herzegovina. *Peace and Conflict. Journal of Peace Psychology*, 28, 372–383. <https://doi.org/10.1037/pac0000629>
5. Choi, E. U., & Hogg, M. A. (2020). Self-uncertainty and group identification: A meta-analysis. *Group Processes & Intergroup Relations*, 23(4), 483–501.
6. Deng, W., Y. I., Z., & Lee, C. J. (2024). Demographic Variation in Nutrition

- Knowledge and Relationship with Eating Attitudes among Chinese University Students. Preprints, 2024010365. <https://doi.org/10.20944/preprints202401.0365.v1>
7. Dovidio, J. F., Love, A., Schellhaas, F. M., & Hewstone, M. (2017). Reducing intergroup bias through intergroup contact: Twenty years of progress and future directions. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20, 606–620. doi:10.1177/1368430217712052
 8. Field, A. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. Sage.
 9. Field, A., & Dinić, B. (2019). *Principi psihološkog testiranja*. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet u Novom Sadu. <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-540-2> (2022). *An Adventure in Statistics: The Reality Enigma* (Second ed.). SAGE Publications Ltd
 10. Hayward, L. E., Vartanian, L. R., & Pinkus, R. T. (2018). Weight stigma predicts poorer psychological well-being through internalized weight bias and maladaptive coping responses. *Obesity*, 26(4), 755–761. <https://doi.org/10.1002/oby.22126>
 11. Hirschberger, G. (2023). From Individual Insecurity to Collective Security. In J. Forgas, W.D. Crano, & K. Fiedler (Eds.), *The Psychology of Insecurity: Seeking Certainty Where None Can Be Found*. Taylor & Francis.
 12. Imperato, C., Schneider, B. H., Caricati, L., Amichai-Hamburger, Y. I., & Mancini, T. (2021). Allport meets internet: A meta-analytical investigation of online intergroup contact and prejudice reduction. *International Journal of Intercultural Relations*, 81, 131–141. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2021.01.006>
 13. Joslyn, M., & Haider-Markel, D. P. (2019). Perceived causes of obesity, emotions and attitudes about discrimination policy. *Social Science and Medicine*, 223, 97–103. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.01.019>
 14. Jovanovski, N., & Jaeger, T., (2022). Demystifying ‘diet culture’: exploring the meaning of diet culture in online ‘anti-diet’ feminist, fat activist, and health professional communities. *Women’s Stud Int Forum*, 90, 102558. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2021.102558>
 15. Khetani, V., Gandhi, Y., Bhattacharya, S., Ajani, S. N., & Limkar, S. (2023). Cross-Domain Analysis of ML and DL: Evaluating their Impact in Diverse Domains. *International Journal of Intelligent Systems and Applications in Engineering*, 11(7s), 253–262. Retrieved from <https://www.ijisae.org/index.php/IJISAE/article/view/2951>
 16. Klaczynski, P. A., Goold, K. W. & Mudry, J. J. (2004). Culture, obesity stereotypes, self-esteem, and the “Thin Ideal”: A social identity perspective. *Journal of Youth and Adolescence*, 33, 307–317. <https://doi.org/10.1023/B:JOYO.0000032639.71472.19>
 17. Matorras, R., Exposito, A., & Ferrando, M. (2020). Oocytes of women who are obese or overweight have lower levels of n-3 polyunsaturated fatty acids compared with oocytes of women with normal weight. *Fertility and Sterility*, 113, 53–61. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2019.08.059>
 18. Nadolsky, K., Addison, B., & Agarwal, M. (2023). American Association of Clinical Endocrinology consensus statement: addressing stigma and bias in the diagnosis and management of patients with obesity/adiposity-based chronic disease and assessing bias and stigmatization as determinants of disease severity. *Endocrine Practice*, 29(6), 417–427. <https://doi.org/10.1016/j>

- eprac.2023.03.272
19. Peiris, C. L., van Namen, M., & O'Donoghue, G. (2021). Education-Based, Lifestyle Intervention Programs with Unsupervised Exercise Improve Outcomes in Adults with Metabolic Syndrome. A Systematic Review and Meta-Analysis. *Reviews in Endocrine and Metabolic Disorders*, 22, 877–890.
 20. Pham, A. V., & Charles, L. C. (2023). Racial Disparities in Autism Diagnosis, Assessment, and Intervention among Minoritized Youth: Sociocultural Issues, Factors, and Context. *Current Psychiatry Reports*, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s11920-023-01417-9>
 21. Puhl, R. M., Lessard, L. M., Pearl, R. L., Himmelstein, M. S., & Foster, G.D. (2021). International comparisons of weight stigma: addressing a void in the field. *International Journal of Obesity*, 45(9), 1976–1985. <https://doi.org/10.1038/s41366-021-00860-z>
 22. Ramos Salas, X., Alberga, A. S., & Cameron, E., (2017). Addressing weight bias and discrimination: moving beyond raising awareness to creating change. *Obesity Reviews*, 18(11), 1323–1335. <https://doi.org/10.1111/obr.12592>
 23. Ribeiro, L. M., Sasaki, L.M.P., & Silva, A.A, (2022). Overweight, obesity and assisted reproduction: a systematic review and meta-analysis. *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 271, 117–127. <https://doi.org/10.1016/j.ejogrb.2022.01.019>
 24. Rubino, F., Puhl, R.M., Cummings, D. E., Eckel, R. H., Ryan, D. H., &... Dixon, J. B. (2020). Joint international consensus statement for ending stigma of obesity. *Nature Medicine*, 26, 485–497. <https://doi.org/10.1038/s41591-020-0803-x>
 25. Soto, L., Armendariz-Anguiano, A. L., Bacardi-Gascon, M. & Jimenez Cruz, A. (2014). Beliefs, attitudes and phobias among Mexican medical and psychology students towards people with obesity. *Nutrición Hospitalaria*, 30(1), 37–41. <https://doi.org/10.3305/nh.2014.30.1.7512>
 26. Swami, V. (2015). Cultural influences on body size ideals: unpacking the impact of westernisation and modernisation. *European Psychologist*, 20(1), 44–51. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000150>
 27. Šnajder, J. (2021). Regresija, nastavni materijali na predmetu Strojno učenje 1 [Moodle]. Zagreb: Fakultet elektrotehnike i računarstva.
 28. Uminah, Widodo Sarjana A. S., Muflihatunnaimah & Natalia Dewi Wardani (2023). Relationship between Neutrophil-Lymphocyte Ratio (NLR) and Self-Esteem in Patients with Borderline Personality Disorder. *Scientia Psychiatrica*, 5(1), 452–461. <https://doi.org/10.37275/scipsy.v5i1.163>
 29. Zhang, W., Xu, F., & Wang, H. (2021). How Green Transformational Leadership Affects Green Creativity: Creative Process Engagement as Intermediary Bond and Green Innovation Strategy as Boundary Spanner. *Sustainability* 2020, 12(9), 3841; <https://doi.org/10.3390/su12093841>
 30. World Health Organization. (2020). Obesity. <http://www.who.int/topics/obesity/en/>
 31. Wrench, J. S. & Knapp, J. L. (2008). The effects of body image perceptions and sociocommunicative orientations on self-esteem, depression, and identification and involvement in the gay community. *Journal of Homosexuality*, 55(3), 471–503. <https://doi.org/10.1080/009183608.02345289>



Marko Mihajlovic¹

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF GLOBAL ECONOMY WITH SPECIAL REFERENCE TO SWITZERLAND AND SERBIA

Abstract

Artificial Intelligence (AI) has emerged as a pivotal force reshaping the global economic landscape. Its impact transcends industries, influencing productivity, labor markets, and ethical considerations. In this paper, we explore the multifaceted role of AI and its implications for a connected world. Emerging technologies have historically precipitated societal revolutions, propelling progress and development. The rapid advancement of AI exceeds even the most optimistic projections of experts in the field. However, this new technology introduces significant controversies and risks to society, unlike any previous innovations. As AI progresses towards superintelligence, it poses a potential challenge by surpassing human intellect in the foreseeable future, presenting an unprecedented scenario for humanity. Recognizing these implications, global powers exercise caution, endeavoring to moderate the proliferation of AI to allow society and nations to prepare for its transformative impact. This novel platform promises enhanced comfort and prospects across all facets of life, contingent upon its controlled integration into society. AI's potential is vast, given its capacity to learn from experience and develop intelligence surpassing human capabilities. Naturally, the realization of these software capabilities necessitates robust hardware support and substantial funding for further research and development of this complex phenomenon. However, the incorporation of AI into economic and production systems has the potential to generate substantial employment opportunities. As AI assumes physically demanding tasks, human workers can redirect their efforts toward roles demanding advanced cognitive abilities, such as innovation, critical thinking, and decision-making. This transition may fuel creativity and innovation, resulting in the creation of novel products, services, and solutions that benefit society worldwide.

Key words: Artificial intelligence, Technology, Transformation, Economy, Human development, Switzerland, Serbia

¹ Acad. candidate Marko Mihajlovic, eTaktiker GmbH, Luzern, Switzerland

Introduction

Artificial intelligence is on the brink to revolutionize human development and the global economy in the long term, much like the first, second, and third industrial revolutions did in the past. Just as these revolutions transformed society through advancements in manufacturing, transportation, and communication, Artificial intelligence is expected to drive similar transformative changes across various global industries. One of the key ways AI will improve human development is through increased efficiency and productivity. AI-powered systems can analyze vast amounts of data and perform complex tasks at speeds far surpassing human capabilities. This efficiency will lead to significant advancements in fields such as production, healthcare, finance, and logistics, ultimately improving the quality of life for billions of people around the world.²

AI has the potential to create new industries and job opportunities, much like the previous industrial revolutions did. While AI may automate some jobs, it will also create new roles that require skills in AI development, data analysis, and machine learning. This shift in the job market will likely lead to a more dynamic and innovative economy, fostering growth and prosperity on a global scale. Additionally, AI can enhance global connectivity and collaboration, breaking down barriers to communication and facilitating the exchange of ideas and knowledge across borders. This increased connectivity can lead to greater innovation and cooperation, driving advancements in science, technology, and culture. This technology has the potential to address some of the world's most pressing challenges, such as climate change, poverty, and disease. By leveraging AI's analytical capabilities, researchers and policymakers can make more informed decisions and develop more effective solutions to these complex issues. AI represents a transformative force that has the potential to improve human development and the global economy in profound ways. By embracing AI and its capabilities, we can unlock new opportunities for growth, innovation, and collaboration, leading to a brighter and more prosperous future for all mankind.

Every major technological revolution is accompanied by a corresponding wave of new terminology that we all must learn, until it becomes so familiar that we forget we once did not know it. The same is true for the next major technological wave of AI. Yet, understanding the language of artificial intelligence will be crucial as we all, from governments of various countries to their individual citizens grapple with the risks and benefits that this new technology could present.

Most of the AI developed to date have been “narrow” or “weak”. So, for example, artificial intelligence may be able to beat the world's best chess player, but if you ask it to cook an egg or make ajvar, it will not be able to. However, this is rapidly changing, artificial intelligence can now teach itself to perform multiple tasks, increasing the possibility that “general artificial intelligence” will be on the horizon. General artificial intelligence would be artificial intelligence with the same flexibility of thought as humans, and perhaps even consciousness, plus the superior ability of digital mind. Companies like OpenAI and DeepMind have clearly stated that their goal is to create general artificial intelligence. OpenAI claims that this “would elevate humanity by increasing abundance, aiding in the discovery of new scientific knowledge,” as well as “greatly augment human ingenuity and creativity.”³ However, some fear that going a step further like creating superintelligence much smarter than human beings could lead to great dangers for humanity.

2 Gruetzmacher, R., Whittlestone, J., (2022) The Transformative potential of artificial intelligence, in: *Futures*, Volume 135, Elsevier, p. 2.

3 More on the subject: <https://openai.com/blog/planning-for-agi-and-beyond> (Accessed on: 3/7/2024.)

Most AI systems are “task-specific”, but now some are beginning to emerge that have a wider range of capabilities. So far, we have never had to share the Earth with powerful non-human intelligence. Will the values of artificial intelligence align with our own? This problem of alignment raises fears of the disaster that artificial intelligence could cause: the emergence of a form of superintelligence that does not care about the beliefs, attitudes, and rules on which human societies are built. If we want to have safe artificial intelligence, it will be crucial to create it, to align it with us. In mid-2023, OpenAI as one of the companies working on developing advanced artificial intelligence announced plans for a “super intelligent program” aimed at ensuring that artificial intelligence systems that are much smarter than humans follow human intentions. “Currently, we do not have a solution for managing or controlling potentially super intelligent artificial intelligence and preventing it from getting out of control,” the company said.

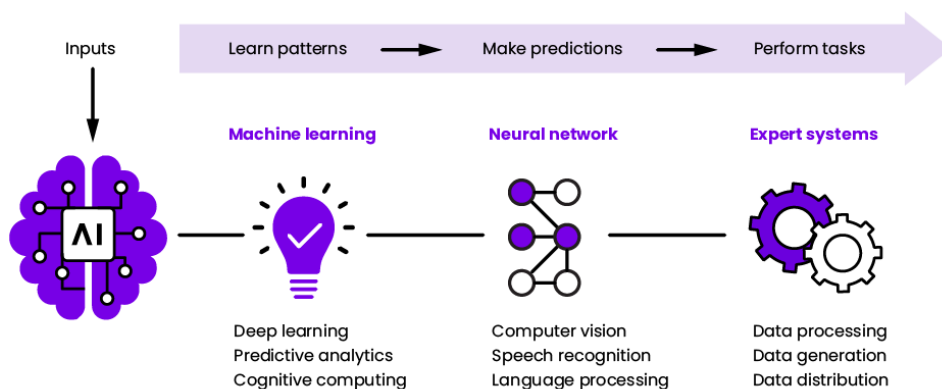


Diagram 1. How AI works? (Source: <https://www.weka.io/learn/ai-ml/what-is-ai/>)

For artificial intelligence to learn, it must learn from us. If AI acquires abilities from a data set that leans one way for example, in terms of race or gender then it has the potential to perpetuate inaccurate and often offensive stereotypes. And as we cede more and more control and decision-making to artificial intelligence, many worry that machines could enact hidden prejudices, preventing some people from accessing certain services or knowledge. This discrimination would be hidden behind alleged algorithmic impartiality.

AI’s impact on the global economy and human development is profound and far-reaching. Its ability to enhance productivity, drive innovation, and address complex challenges makes it a transformative force in today’s world. By embracing AI responsibly and addressing its challenges, we can unlock its full potential to create a brighter future for all.⁴

The technological elements of artificial intelligence

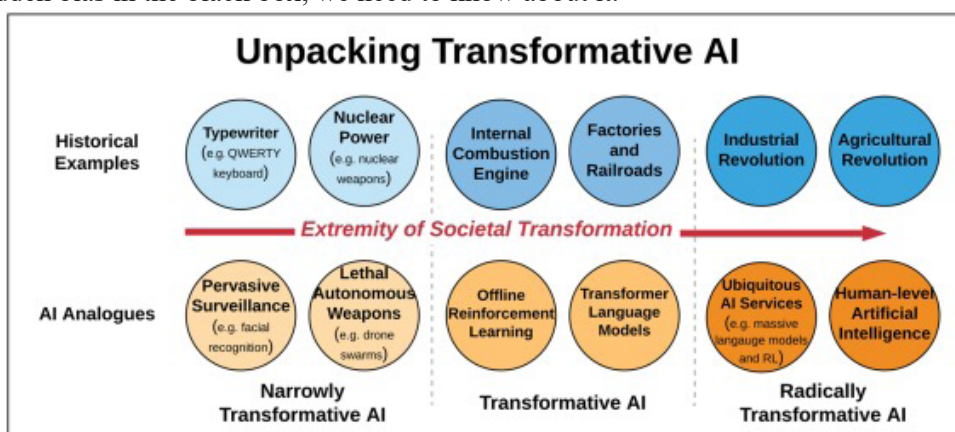
Artificial intelligence has evolved significantly since its inception, with early developments dating back to the mid-20th century. One of the first practical applications of AI in manufacturing and industry was the introduction of robotic hands in the 1960s. These robotic hands were used to perform repetitive tasks with precision and efficiency, revolutionizing the manufacturing process.

⁴ Gruetzmacher, R., Whittlestone, J., (2022) The Transformative potential of artificial intelligence, in: Futures, Volume 135, Elsevier, p. 4.

As technology advanced, so did AI. In the 1990s, AI systems began to incorporate more complex algorithms and machine learning techniques, allowing for greater autonomy and decision-making capabilities. This led to the development of AI-powered systems capable of performing a wide range of tasks, from data analysis to image recognition. One of the most significant advancements in AI came with the introduction of natural language processing (NLP) technology. NLP enabled AI systems to understand and generate human language, leading to the creation of chatbots and virtual assistants.⁵

Today, AI has reached new heights with the development of large language models (LLMs) such as ChatGPT, Google Gemini, and Microsoft Copilot. These LLMs are capable of understanding and generating human-like text, translating languages, writing creative content, and even assisting in various programming tasks. The history of AI is marked by a series of significant milestones, from the first robotic hands used in manufacturing to the development of advanced LLMs. As AI continues to evolve, its applications and capabilities will only continue to expand, reshaping industries and societies in the process.

Since 2012, the amount of computing power has been doubling every 3.4 months, meaning that when OpenAI’s GPT-3 was being trained in 2020, it required 600,000 times more computing power than one of the most advanced machine learning systems from 2012. Opinions differ on how long this accelerated rate of change can last and whether innovations in computer hardware can keep pace with it. Emergence describes what happens when artificial intelligence does something unexpected, surprising, evidently beyond the intention of the creator or programming. As artificial intelligence learning becomes increasingly opaque, creating connections that even its creators cannot decipher, emergent behavior becomes an increasingly likely scenario. Contemporary artificial intelligence is not at all transparent; its mechanisms are often hidden in the so-called “black box.” Thus, although its designers may know what training data they used, they have no idea how it formed connections and predictions inside the box. Therefore, researchers are now focused on improving the interpretability of artificial intelligence, essentially making its internal mechanisms more transparent and understandable to humans. This is particularly important because artificial intelligence makes decisions in areas that directly impact people’s lives, such as legislation and medicine. If there is any hidden bias in the black box, we need to know about it.



Picture 1. Transformative Artificial Intelligence (Source: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016328721001932>)

5 Janičić, P., Nikolić, M., (2009) Artificial Intelligence, Belgrade: University of Belgrade Faculty of Mathematics, p. 23.

Today we may be entering an era where people can acquire a form of digital immortality - living after their own death as “ghosts” of artificial intelligence. The first wave seems to be artists and celebrities - examples are holograms of Elvis or Tupac performing at concerts or actors like Tom Hanks stating that they expect to appear in films even after their death. However, this development raises a series of ethical questions: who owns the digital rights of a person after they die? What if a version of you created by artificial intelligence exists against your wishes? And is it okay to “bring people back from the dead”?

Sometimes if you ask a question to AI like ChatGPT, Gemini or Copilot, it will respond with great confidence, but the facts it presents will be false. This is known as hallucination. In a famous recent case, students using chatbot artificial intelligence as a writing aid for their term papers were caught after ChatGPT “hallucinated” imaginary references as sources of information it provided. This happens because of the way generative artificial intelligence works. It does not reach for a database to look up fixed factual information; instead, it makes predictions based on the information it has been trained on. Its assumptions are often very good and they can pass, but that is all the more reason why designers of artificial intelligence want to completely eliminate hallucination. The point of singularity is predicted to occur by 2040, according to experts’ analysis, i.e., when machine intelligence reaches human intelligence.⁶

Hazards If such AI were super intelligent and misaligned with human values, it could reason that if it were ever turned off, it would fail in its goal... and therefore would resist any attempt to do so. In a very dark scenario, it could even decide that the atoms within human beings could be repurposed into making paper clips and do everything in its power to utilize those materials. This is a thought experiment called the Paperclip Maximizer. Researchers and technologists mindful of these fears argue that we must ensure that super intelligent AI have goals that are carefully and safely aligned with our needs and values, that we must be mindful of emergence, and that we must therefore prevent them from gaining too much power.

Following the infamous case of AI going out of control, designers introduced restrictions on the content that artificial intelligence can output. Ask artificial intelligence to describe how to do something illegal or unethical, and it will refuse to do so. However, it is possible to “break it out of jail”, meaning bypass those protections using a creative vocabulary, hypothetical scenarios, and tricks. Wired magazine recently reported on one such case, where a researcher managed to induce various conversational artificial intelligences to reveal how to start a car without a key by rewiring wires. Instead of asking it directly, the researcher prompted the artificial intelligence he was testing to imagine a word game with two characters named Tom and Jerry, who are talking about cars and wires. Despite Protections, the process of starting a car “on the wire” was uncovered. The researcher found that the same trick of “breaking out of jail” could also elicit instructions for making methamphetamine drug.

Perhaps the most direct way to define a large language model is to ask one of them to describe itself. Here’s what OpenAI’s ChatGPT had to say on the subject when asked: “A large language model is an advanced artificial intelligence system designed to understand and generate human language,” it writes. “It uses a deep neural network architecture with millions or perhaps even billions of parameters, enabling it to learn intricate patterns, grammar, and semantics based on a vast amount of textual data.” This may be too technical of an answer. Google’s Gemini was a bit clearer: “A large language model is a type of artificial intelligence trained on a massive dataset composed of texts and codes. This enables large language models to understand and generate text similar

⁶ Nukovic, M., et. al, Artificial Intelligence, implementation and perspectives, 2024, p. 21.

to humans, translate languages, write various types of creative content, and answer your questions in an informative manner.”

To develop the most advanced AI models, researchers must train them on massive datasets. In the early days of artificial intelligence research, machines were trained using logic and rules. The advent of machine learning changed all of that. Now, the most advanced forms of artificial intelligence learn on their own. The evolution of this concept has led to “neural networks”, a type of machine learning that uses interconnected nodes, loosely modeled on the human brain.⁷

As artificial intelligence rapidly evolves, largely in the hands of private companies, some researchers express concern that it could trigger a “race to the bottom” in terms of impact. As leaders and politicians race to be the first to put their own companies and countries at the forefront of artificial intelligence development, the technology could develop too quickly for necessary safeguards, appropriate regulations, and ethical dilemmas to be addressed. With all this in mind, in early 2023, various key figures in the field of artificial intelligence signed an open letter calling for a six-month pause in training powerful artificial intelligence systems. In June 2023, the European Parliament adopted a new Artificial Intelligence Act to regulate the use of this technology, the world’s first detailed artificial intelligence law if approved by member states.

Narrow AI focuses on performing a single task, carrying out repetitive tasks within the parameters of its function. It primarily learns from vast amounts of data, such as the internet, but only in a specific area for which it is programmed. An example of this is chess programs, which can defeat world champions but cannot perform any other tasks.

Narrow artificial intelligence can outperform humans, but only in specific circumstances. Smartphones are filled with applications that use this technology, from GPS maps to music and video programs that recognize your preferences and provide recommendations. Even more sophisticated systems, such as self-driving cars and ChatGPT, are forms of Narrow AI. They cannot operate outside the specified parameters of their role, so they cannot make decisions on their own. However, some experts believe that systems programmed to learn automatically, such as ChatGPT or AutoGPT, may transition to the next stage of development. How close are we, actually, to machines taking over from humans? Since its launch in November 2022, ChatGPT, a chatbot that uses artificial intelligence to respond to user queries, generate text, or even code has become the fastest-growing internet application in history. In just two months, it reached 100 million active users. The launch of ChatGPT sparked a heated debate about the safety of artificial intelligence. The mass popularity of ChatGPT, developed by OpenAI with financial support from Microsoft, has sparked intense speculation about the impact of artificial intelligence on the future of humanity. Dozens of experts supported a statement published on the website of the Center for the Security of Artificial Intelligence.

Artificial General Intelligence (AGI) will be achieved when a machine can perform any intellectual task that a human can. It is also known as “strong artificial intelligence.” AGI is the point at which machines can have an identical intellectual capacity to humans.

The American government recognizes the existence of potential threats. “Artificial intelligence is one of the most powerful technologies of our time, but to take advantage of the opportunities it offers, we must first reduce its risks,” the White House said in a statement on May 4, 2023. Carlos Ignacio Gutierrez, a public policy researcher at the Institute for the Future of Life, explained to the BBC that one of the biggest challenges posed by artificial intelligence is that there is no collegium of experts deciding how to regulate this area, as is the case, for example, with the Intergovernmental Panel on

⁷ Rajasekaran, S., Vijayalakshmi, G.A., (2004) Neural Networks, Fuzzy Logic and Genetic Algorithms: Synthesis and Applications, PHI Learning Pvt. Ltd., p. 255.

Climate Change (IPCC).

Artificial Super Intelligence (ASI) is a theory that when we achieve the second stage (AGI), we will be catapulted into the final stage: Artificial Super Intelligence. This will happen when artificial intelligence becomes greater than human intelligence. Oxford University philosopher and artificial intelligence expert Nick Bostrom defines superintelligence as intelligence that vastly surpasses the best human brains in practically every field, including scientific creativity, general wisdom, and social skills.

It is very important to create a system for managing artificial intelligence, the general view of a large number of experts and researchers. Imagine a future in which an entity has so much information about every person on the planet and their habits, thanks to internet searches, that it can control us without us being aware of it. The development of AI is progressing much faster than anyone predicted, but its alignment with the ethical norms of human society is not progressing nearly as quickly.

How far are we from General Artificial Intelligence (GAI)? GAI can be defined, but it mostly boils down to a computer system capable of creating new scientific knowledge and performing all tasks that humans can. Most experts see the arrival of GAI as a historical and technological milestone, akin to splitting the atom or inventing the printing press. An important question in this regard has always been how far we are from such an achievement. Expert estimates vary from a decade to half a century or more. It is certain, however, that creating GAI is the goal of leading AI companies, and they are moving towards it much faster than anyone expected. This kind of development, of course, produces serious threats to the future of the human species. GAI simply represents: a super intelligent computer that learns and develops autonomously, understands its environment without the need for supervision, and is capable of transforming the world around it. To avoid confusion, we have not yet reached that point. But the nature of this technology means that it is extremely difficult to predict exactly when we will reach that point. Where are we now? The obvious answer is that computers have become more powerful. The table below shows how the amount of data and “computing power” i.e., the processing power needed to train AI systems has increased over the last decade and what results that has led to. In addition, the “Number of Floating-Point Operations per Second” (FLOPS) is a unit of measure used to calculate the power of supercomputers. This generation of AI is highly efficient in absorbing data and computing power. And the more it gets, the more powerful it becomes.⁸

	2012	2022
Compute used to train largest AI model	1e+16 FLOPS (10,000,000,000,000,000)	1e+24 FLOPS (1,000,000,000,000,000,000,000,000,000)
Data consumed by largest AI model	-Imagenet: a dataset of 15mn labelled images (150GB)	Datasets of more than 2bn images of the text on the internet (estimated at 10,000 GB)
Capabilities of Largest AI models	-Can recognise images at beginner human level -Superhuman at chess	-Superhuman or high-human at a wide variety of games -Human-level at 150 reasoning and knowledge tasks -Passes US Medical Licensing Exam, passes the BAR Exam -Displays complex capabilities like power-seeking, deceiving humans -Can self-improve by "reasoning" out loud -Can write 40 per cent of the code for a software engineer

Table 1. Comparison of the possibilities of AI in 2012 and 2022 (Source: Data from Financial Times)

⁸ Nuković, M., et. al, Artificial Intelligence, implementation and perspectives, 2024, p.25.

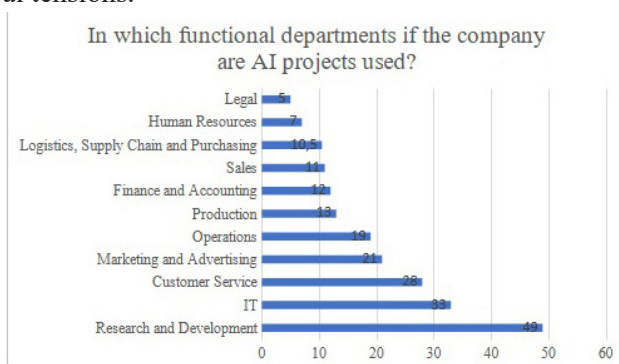
Economic advantages of AI utilisation in Switzerland and Serbia

Artificial Intelligence is rapidly transforming the global economy, with far-reaching implications for businesses, industries, and societies. The economic footprint of AI is profound, influencing various aspects of the global economy, including productivity, employment, innovation, and trade. As AI technologies continue to advance, their impact on the global economy is expected to grow exponentially.

One of the key ways AI is transforming the global economy is through increased productivity. AI-powered systems can perform tasks with greater speed, accuracy, and efficiency than humans, leading to significant improvements in productivity across industries. For example, AI algorithms can analyze vast amounts of data to identify patterns and insights that would be impossible for humans to discern, leading to better decision-making and resource allocation.⁹

AI is also reshaping the labor market, creating new job opportunities while also transforming existing roles. While some jobs may be automated by AI, new roles are emerging that require skills in AI development, data analysis, and machine learning. This shift in the labor market is leading to a redefinition of work and employment, with a greater emphasis on skills that are complementary to AI. Artificial Intelligence is driving innovation and entrepreneurship, enabling businesses to develop new products and services that were previously unimaginable. For example, AI-powered technologies are revolutionizing healthcare by enabling personalized medicine, predictive diagnostics, and robotic surgery. Similarly, AI is transforming transportation through the development of autonomous vehicles and smart infrastructure.

In addition to its impact on productivity and employment, AI is also influencing global trade and investment patterns. Countries and companies that invest in AI research and development are likely to gain a competitive edge in the global economy, leading to shifts in global economic power dynamics. Moreover, AI is enabling companies to streamline their supply chains and optimize their operations, leading to greater efficiency and cost savings. However, AI's economic footprint is not without its challenges and risks. One of the key concerns is the impact of AI on income inequality and job displacement. While AI has the potential to create new job opportunities, there is also a risk that it could lead to the automation of a significant number of jobs, particularly those that are routine and repetitive in nature. This could exacerbate existing income inequality and create social and political tensions.



Graph 1. AI projects in functional parts of modern companies (Source: <https://radix-web.com/blog/artificial-intelligence-statistics#Statistics>)

⁹ Aghion, P., Jones, B., Jones, C., (2019) Artificial Intelligence and Economic Growth in: The Economics of Artificial Intelligence, University of Chicago Press, p. 237.

Another concern is the ethical and regulatory challenges posed by AI. As AI technologies become more advanced, there is a need for robust ethical frameworks and regulations to ensure that AI is used responsibly and in a way that benefits society as a whole. Issues such as bias in AI algorithms, privacy concerns, and the potential for AI to be used for malicious purposes are all challenges that need to be addressed. There is no doubt that AI is reshaping the global economy in profound ways, with implications for productivity, employment, innovation, and trade. While AI offers tremendous opportunities for economic growth and development, it also poses significant challenges that need to be addressed. By embracing AI responsibly and proactively addressing its challenges, we can harness its full potential to create a more prosperous and inclusive global economy.¹⁰

Good example of a forward-thinking approach to leveraging artificial intelligence is the deployment of autonomous buses in rural areas of Switzerland. These buses, equipped with cutting-edge AI technology, operate along predetermined routes, offering a convenient and eco-friendly mode of transportation for residents and visitors alike. By utilizing a combination of sensors, cameras, and advanced algorithms, these buses are able to navigate through rural environments, safely maneuvering around obstacles, pedestrians, and other vehicles. This initiative not only improves the efficiency and reliability of public transportation but also demonstrates the successful integration of AI into everyday life. Furthermore, the implementation of autonomous buses underscores Switzerland's commitment to sustainable urban mobility solutions, setting a positive example for other cities and countries looking to adopt similar initiatives.

The deployment of autonomous transportation, such as autonomous buses, is poised to have several profound and positive effects on human lives, fundamentally reshaping how we live, work, and interact with our environment. One of the most significant impacts is the potential to revolutionize time management and work-life balance. With AI-powered vehicles taking over the responsibilities of driving, individuals will reclaim valuable time that was previously spent behind the wheel. This newfound freedom can be channeled into activities that promote personal growth, creativity, and well-being. For example, people will have more time to engage in hobbies, pursue further education, or simply relax and unwind. This shift could lead to a more fulfilling and balanced lifestyle, allowing individuals to prioritize what truly matters to them.



Picture 2. Autonomous bus in rural Switzerland (Source: <https://www.swissinfo.ch/eng/sci-tech/the-slow-but-steady-progress-of-driverless-buses-in-switzerland/46052052>)

¹⁰ Aghion, P., Jones, B., Jones, C., (2019) Artificial Intelligence and Economic Growth in: The Economics of Artificial Intelligence, University of Chicago Press, p. 244.

As technology, particularly Artificial intelligence continues to advance in Switzerland, there is a growing concern about its impact on the job market and human well-being. Advancements in AI technology have the potential to revolutionize industries, improve efficiency, and enhance our quality of life. However, there are concerns that widespread adoption of AI could lead to job displacement and income inequality. To address these challenges, some have proposed implementing unconditional basic income, a system in which all citizens receive a regular, unconditional sum of money from the government, as a way to support individuals whose jobs may be affected by AI and to ensure that the benefits of AI are distributed equitably. Implementing unconditional basic income alongside the development of AI technologies has the potential to create a more sustainable and equitable society. By providing individuals with the financial security to pursue innovative projects, fostering the development of human-centered AI, addressing job displacement, and promoting social equity, this initiative can help ensure that the benefits of AI are shared by all, ultimately enhancing human well-being.¹¹

The widespread adoption of autonomous transportation is expected to have a transformative effect on the labor market. As smart machines and AI take over physically demanding jobs such as driving, manual labor, and repetitive tasks, human workers will be able to transition into roles that require more creativity, problem-solving skills, and emotional intelligence. This shift has the potential to create a more dynamic and fulfilling job market, where individuals are empowered to pursue careers that align with their passions and strengths.

Unconditional employment is tightly linked to the autonomous transportation in Switzerland. Both initiatives represent part of broader discussion around the future of work, technology and society:

1. Economic Impacts - Unconditional employment proposals, such as basic income, are often discussed in the context of potential job displacement due to automation, including autonomous transportation. Some argue that as more jobs become automated, there may be a need for alternative forms of income support.
2. Social and Policy Considerations - The adoption of autonomous transportation raises questions about the future of traditional jobs, such as bus drivers. This, in turn, could influence discussions around policies like basic income as societies grapple with the impact of automation on employment.
3. Technological Innovation - Switzerland is known for its innovation in technology and transportation. Discussions around basic income and autonomous transportation intersect in the broader context of Switzerland's approach to embracing technological advancements while considering their societal implications.

The integration of autonomous transportation could lead to significant improvements in public health and safety. With AI-powered vehicles, the risk of accidents caused by human error is greatly reduced, leading to fewer injuries and fatalities on the road. Furthermore, the reduction in traffic congestion and emissions from traditional vehicles could lead to cleaner air and a healthier environment for all. Overall, the deployment of autonomous transportation represents a major step forward in improving the quality of human life. By freeing up time, creating new job opportunities, and promoting public health and safety, autonomous transportation has the potential to positively impact society as a whole.

In recent years, Republic of Serbia has seen a significant increase in the adoption

¹¹ Gruetzmacher, R., Whittlestone, J., (2022) The Transformative potential of artificial intelligence, in: Futures, Volume 135, Elsevier, p. 7.

and application of artificial intelligence technologies across various sectors, including finance, healthcare, and logistics. This adoption has been instrumental in driving the rapid development of blockchain technologies in the country, paving the way for new innovations and economic growth.

One of the key areas where AI is being used in Serbia is in the financial sector. AI-powered algorithms are being used to analyze financial data, detect patterns, and make predictions, helping financial institutions make more informed decisions and manage risk more effectively. For example, AI is being used to improve fraud detection, automate trading processes, and personalize customer experiences.

In the healthcare sector, AI is being used to improve patient care and outcomes. AI-powered systems can analyze medical images, such as X-rays and MRIs, to help doctors diagnose diseases more accurately and quickly. AI is also being used to develop personalized treatment plans based on a patient's unique genetic makeup and medical history, leading to more effective treatments and better outcomes.

In the logistics sector, AI is being used to optimize supply chain management and improve operational efficiency. AI-powered systems can analyze data on inventory levels, demand forecasts, and transportation routes to help companies streamline their operations and reduce costs. AI is also being used to improve customer service by providing real-time tracking information and personalized delivery options.

The rapid development of blockchain technologies in Serbia can also be attributed to the adoption of AI. Blockchain is a decentralized, distributed ledger technology that allows for secure, transparent, and tamper-proof record-keeping. AI is being used to enhance the capabilities of blockchain by providing advanced analytics, automation, and smart contract functionality. For example, AI-powered analytics can be used to analyze blockchain data and extract valuable insights, such as identifying trends, detecting anomalies, and predicting future outcomes. This can help businesses make more informed decisions and optimize their operations. AI can also be used to automate various processes within the blockchain, such as verifying transactions, executing smart contracts, and managing digital assets.

The combination of AI and blockchain technologies has the potential to revolutionize many industries in Serbia and drive economic growth. For example, in the financial sector, AI-powered blockchain solutions can enable faster and more secure transactions, reduce fraud and improve compliance with regulatory requirements. In the healthcare sector, AI-powered blockchain solutions can help improve the security and privacy of patient data, facilitate the sharing of medical records between healthcare providers, and enable new models of healthcare delivery.

The adoption of AI technologies in Republic of Serbia is having a transformative impact on the country's economy, driving innovation, creating new opportunities, and improving the quality of life for its citizens. As AI continues to evolve and become more integrated into everyday life, its impact on the global economy is expected to grow exponentially, shaping the future of industries and societies around the world.

Conclusion

Artificial intelligence has undergone significant evolution since its inception, with initial advancements tracing back to the mid-20th century. A pivotal moment in the practical application of AI in manufacturing and industry occurred in the 1960s with the introduction of robotic hands. These robotic appendages were adept at executing repetitive tasks with remarkable precision and efficiency, thereby transforming the

manufacturing landscape.

Today Artificial intelligence stands at the forefront of technological innovation, poised to reshape the global economy and human development in profound and transformative ways. Its impact transcends industries, influencing productivity, labor markets, and ethical considerations. As AI continues to evolve and become more integrated into everyday life, its implications for a connected world are vast and far-reaching. AI's transformative potential lies in its ability to analyze vast amounts of data, automate tasks, and enhance decision-making processes. In healthcare, AI is revolutionizing patient care by enabling more accurate diagnoses, personalized treatment plans, and improved outcomes. AI-powered systems can analyze medical images, such as X-rays and MRIs, to assist healthcare professionals in detecting diseases earlier and more accurately. This has the potential to save lives and improve the quality of care for millions of people worldwide.

In the financial sector, AI is driving innovation in fraud detection, risk management, and customer service. AI algorithms can analyze large volumes of financial data to identify patterns and anomalies that may indicate fraudulent activities. This has led to more secure and efficient financial transactions, benefiting both businesses and consumers. Additionally, AI-powered chatbots and virtual assistants are improving customer service by providing real-time assistance and personalized recommendations, enhancing the overall customer experience.

AI is also revolutionizing transportation through the development of autonomous vehicles. These vehicles use AI-powered systems to navigate roads safely and efficiently, reducing accidents and traffic congestion. Autonomous transportation has the potential to transform how people commute and travel, leading to a more sustainable and efficient transportation system.

Despite these advancements, the integration of AI into society is not without challenges. Ethical concerns, such as bias in AI algorithms and privacy issues, need to be addressed to ensure that AI is developed and used responsibly. Additionally, the impact of AI on the labor market, particularly in terms of job displacement, requires careful consideration and planning to mitigate potential negative effects.

To fully realize the potential of AI, global powers must exercise caution and endeavor to moderate its proliferation. This will allow society and nations to prepare for its transformative impact and ensure that AI is developed and used in a way that benefits humanity as a whole. By embracing AI responsibly and addressing its challenges, we can harness its full potential to create a more prosperous, inclusive, and sustainable future for all.

The widespread integration of AI into the economy and production processes is poised to have a transformative effect on human lives, particularly in terms of freeing up time and enabling individuals to focus on activities that they love and find meaningful. One of the key benefits of AI is its ability to automate physically demanding and repetitive tasks, allowing humans to transition into roles that require more creativity, problem-solving skills, and emotional intelligence. This shift has the potential to create a more dynamic and fulfilling job market, where individuals are empowered to pursue careers that align with their passions and strengths.

Implementing unconditional basic income alongside the development of Artificial intelligence technologies can have several positive effects on leveraging technology to enhance human well-being by Encouraging Innovation, Fostering Human-Centered AI, Addressing Job Displacement and Promoting Social Equity. By offloading physically demanding tasks to smart machines and AI, people will have more time to engage

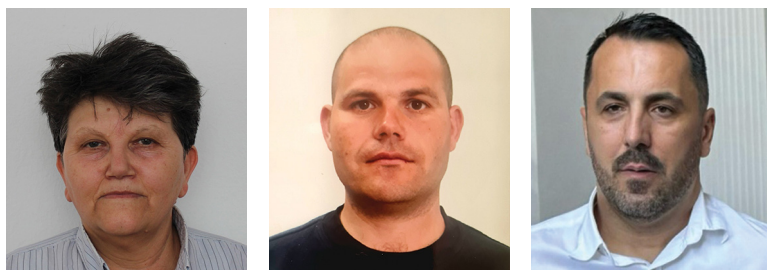
in activities that promote personal growth, creativity and well-being. For example, individuals will have more time to pursue hobbies, further their education, or spend quality time with family and friends. This newfound freedom can lead to a more balanced and fulfilling lifestyle, where individuals are able to prioritize activities that bring them joy and fulfillment.

Furthermore, the integration of AI into the economy and production processes can lead to the creation of more significant work opportunities. As AI takes over physically demanding jobs, humans will be able to focus on roles that require higher-level cognitive skills, such as innovation, critical thinking and decision-making. This shift has the potential to drive innovation and creativity, leading to the development of new products, services, and solutions that can benefit global society as a whole.

The widespread usage of AI in the economy and production processes has the potential to significantly improve human lives by freeing up time and enabling individuals to focus on activities that they love and find meaningful. By offloading physically demanding tasks to smart machines and AI, people can lead more balanced and fulfilling lives, while also creating more significant work opportunities that drive innovation and creativity.

Literature

1. Aghion, P., Jones, B., Jones, C., (2019) *Artificial Intelligence and Economic Growth in: The Economics of Artificial Intelligence*, University of Chicago Press.
2. Aleksendrić D., Jakovljević Ž., Ćirović V., (2012) Intelligent control of braking process, *Expert Systems with Applications* 39/14, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0957417412006732>
3. Argyropoulos, S., A., Albaharna O., (1990) *Artificial Intelligence in Materials Processing*, JOMČ The Journal of the Minerals, Metals and Materials Society, Vol. 30, No. 2.
4. Avin, S., Gruetzmacher, J., (2020) *Exploring AI Futures Through Role Play*, The 2020 AAAI/ACM Conference on AI for Ethics and Society.
5. Gruetzmacher, R., Whittlestone, J., (2022) *The Transformative potential of artificial intelligence*, in: *Futures*, Volume 135, Elsevier.
6. Janičić, P., Nikolić, M., (2009) *Artificial Intelligence*, Belgrade: University of Belgrade Faculty of Mathematics, <http://poincare.matf.bg.ac.rs/~janicic//VI.pdf>
7. Mokyr, J., (2005) *Long-term economic growth and the history of technology*, *Handbook of economic growth*, Vol. 1, Elsevier.
8. Nuković, M., et. al, (2024) *Artificial Intelligence, implementation and perspectives*, *Proceedings No 40*. Belgrade, CESNA B, MANUB and St. Cyril end St. Methodius, Veliko Tarnovo, Bulgaria
9. Rajasekaran, S., Vijayalakshmi, G.A., (2004) *Neural Networks, Fuzzy Logic and Genetic Algorithms: Synthesis and Applications*. PHI Learning Pvt. Ltd.
10. Schwab, K., (2017) *The Fourth Industrial Revolution*, New York: World Economic Forum.



Хатица Бериша¹, Драган Стевановић², Горан Корсев³

ХИБРИДНЕ ПРЕТЊЕ ИЗАЗОВ ЗА ОДБРАНУ МАЛИХ ДРЖАВА

Сажетак

Посматрајући савремени техничко-технолошки развој људске цивилизације, можемо рећи да живимо у доба масовне употребе технологије и глобалног друштва које се „бомбарује“ различитим информацијама на тренутном нивоу. Због тога је, више него икад потребно да разумемо и оценимо карактер и суштину комуникације, те самим тим и оног што нам она пласира.

У овом контексту неопходно је промишљати о новим, комплекснијим изазовима, ризицима и претњама по систем безбедности националне државе, која је поново, као птица феникс, изникла из пепела и заузела место кључног фактора међународних односа и безбедности. Наравно, повратак националне државе није био нимало лак и без потешкоћа. Безбедност националне државе је данас изузетно угрожена како са спољашњег, тако и са унутрашњег аспекта, односно истовремено угржена је и од државних и не државних актера, које су данас у савременој литератури познати под називом хибридне претње. У рада ће се управо сагледати колико су данас постале хибридне претње свакодневица и на који начин ће мале државе да се супроставе тој претњи.

Кључне речи: безбедност, одбрана, држава, изазов, националне државе, мала, држава, претња,

HYBRID THREATS AS A CHALLENGE FOR THE DEFENSE OF SMALL COUNTRIES

Summary

Observing the modern technical-technological development of human civilization,

- 1 Проф. др Хатица Бериша, Школа националне одбране, Универзитет одбране у Београду, mail: berisa.hatidza@gmail.com
- 2 Драган Стевановић, Докторант на Војној академији, Универзитет одбране mail: Dragansteva74@gmail.com
- 3 Горан Корсев, Докторант на Војној академији, Универзитет одбране mail: goran.korsev@gmail.com

we can say that we live in an age of mass use of technology and a global society that is "bombarded" with various information at the current level. That is why, more than ever, it is necessary to understand and evaluate the character and essence of communication, and therefore also what it conveys to us.

In this context, it is necessary to think about new, more complex challenges, risks and threats to the security system of the national state, which again, like a phoenix bird, rose from the ashes and took the place of a key factor in international relations and security. Of course, the return of the nation state was not at all easy and without difficulties. Today, the security of the nation state is extremely threatened from both external and internal aspects, i.e. at the same time it is threatened by both state and non-state actors, which are known today in modern literature as hybrid threats. The work will look at how hybrid threats have become everyday and how small states will confront this threat.

Keywords: security, defense, state, challenge, nation states, small, state, threat,

Увод

Основа употребе моћи и дистрибуције ресурса се променила и постало је очигледно да ће нове методе ширења порука на велике географске удаљености, са значајно већим брзинама, фундаментално променити природу људске интеракције. У данашњем је свету интерес и брига за манипулацијом јавнога мишљења, формирањем ставова, те утицај на понашање достигло неслуђен ниво, без преседана.

Усавременом добу, мале земље наизлазе на различите безбедносне изазове, а хибридне претње престављају сложен облик изазова за њихову одбрану. Хибритне претње, хибритно ратовање, уопштено обухватају комбиновне технике укључујући војне, кибернетичке, информационе, и политике, економске и друге аспекте, и пред малу државу представља озбиљан безбедносни изазов.

Хибридне претње и ратови постали су први приоритет безбедосних дилема и питања XXI века, те су истовремено наговештај и путоказ безбедносне будућности. Хибридне претње у глобалном безбедносном окружењу све више замењују конвенционалне претње, те постају један од најзначајнијих безбедносних изазова у првој половини XXI века. Оне захтевају од савремених националних држава један општи дефендолoшки приступ у њиховом минимизирању, те касније у потпунм отклањању. Управо, такав дефендолoшки приступ (заштита плус одбрана једнако је безбедност) омогућава националној држави да успешно одговори на хибридне претње без обзира на њену георафску величину, економски или војну снагу. Наравно, што је национална држава економски и војно јача, она ће са мање ангажованих ресурса успети да одговори на хибридне претње. Мале државе, нису довољно ни војно ни економски моћне, да би се могле саме ностит са савременим безбедносним изазовима, ризицима и претњама.

На основу наведеног, поставља се питање: „Могу ли мале земље да се одбране од хибридниx претњи?“ Наравно, велике и моћне државе се могу са мање, или више успеха носити са хибридниx претњама, али је веома велик проблем како ће то урадити мале националне државе. Управо зато, овај рад може послужити јавности да схвати шта су то хибридне претње, те како и на који начин се данас националне државе носе са тим изазовима.

Хибридне претње

Данас, можемо рећи да кључне велике војне силе у свом асортиману наоружања имају (све)моћно оружје, војску, моћ („тврду моћ“), као и много тога што их чини да утичу на глобалне процесе и догађаје („меку моћ“).

У дањашњим теоријама рата, као сукобу две, или више земаља уз употребу свих врста оружја и умећа ратовања, у Клаузевицовом поимању рата, све мање се теоретише. Данас, савремено бојно поље је претрпело, можемо рећи, драстичне промене. Многе велике силе у своје могућности извођења борбених дејстава, поред класичне три димензије, копно, вода и ваздух, додале су најмање још две, „сајбер“ простор и свемир.

Данас, и пре отпочињања борбених дејстава и употребе, да кажемо традиционалне војне силе, дества почињу много раније, кроз вођење једног хибридног рата. Управо такав рат, представља употребу информација хакерским ударима, исцрпљивањем економије, санкције, претње употребом силе које се могу сматрати хибридним претњама, пре отпочињања традиционалног сукоба војних ефектива. Можемо слободно рећи да су хибридне претње, испуниле Сун Цу-ов сан, који је 500 година пре Христа, сматрао да је потчинити непријатеља без борбе врхунац ратне вештине.

Од тада па до данас, то је идеја водила у трагању за што ефикаснијим моделом дејстава без употребе оружја, а да се остваре ратни циљеви. У основи, то значи да неоружани видови вођења рата треба да ураде најважнији део посла, а само, ако је потребно, завршни ударац задаје се оружаном силом. Неки савремени теоретичари рата тврде да нови концепт хибридних претњи први пут је стекао признање када је Хезболах имао видљив војни успех против Израелских војних снага (IDF), у Либану 2006. године, током Другог либанског рата. Парадокс је да је дефиниција „хибрида“ тада била да је недржавни актер показао војне способности које су првобитно биле резервисане само за државне актере.

Мултидимензионалне, ниског интензитета, кинетичке као и некинетичке претње међународном миру и безбедности укључују сајбер рат, асиметричне сценарије сукоба, глобални тероризам, пиратерију, транснационални организовани криминал, демографске изазове, ресурсе безбедности, уздржавање од глобализације и ширење оружја за масовно уништење. Такве мултидимензионалне претње постале су познате као „хибридне претње“. Са друге стране, појам хибридног рата почео је да се примењује ван стручних кругова после Руске интервенције на полуострво Крим 2014. године, наводи се у књизи „Дефинисање хибридног ратовања“, Џејмса Витера. Владислав Сурков, бивши саветник руског председника Владимира Путина, назвао је тај сукоб „првим нелинеарним ратом“. У примитивним ратовима су се бориле две земље, или две коалиције. Овде имамо рат четири коалиције - не две против друге две, или три против једне. „Сви ратују против свих“, приметио је Сурков.

Према доктрини САД, рат је константан, он никада не престаје, нити може престати, све док једна страна жели да потчини вољу друге стране. Деведесетих година прошлог века САД су усвојиле доктрину неокортичког рата, са аксиомом да то што оружана дејства нису стална не значи да престаје рат. Како се користи доктрина неокортичког рата?

У војним доктринарним документима САД разрађен је концепт неокортичког рата као начина за побеђивање противника без употребе физичке силе. Дејства тог концепта ратовања усмерена су не само на физиолошку страну мозга као командног

центра, већ више на свест. То је, у суштини, коктел метода неуролингвистичког програмирања и метода савремене телекомуникације.

Појам неокортички рат, или ратовање, представља скуп техника, дисциплина и метода којима се непријатељ потчињава без физичке силе, а деловањем на неокортекс једног организма. Неокортекс је капа великог мозга човека где се налази 80 одсто неурона који су задужени за функционисање осматрања, оријентације, одлука и акција. Ова америчка доктрина посматра противника (један народ, или државу) као организам, а вођа или водеће структуре државе су "мозак". Сва дејства су усмерена на „мозак". То је манипулација људима од стране једне групе, државе или идеологије да раде у корист њихових интереса, а на крају евидентно на сопствену штету. Главне последице су брисање националне свести и стварање дефетистичке свести која убија сваки мотив за пружање отпора, како насилним тако и ненасилним (дејство на културу и традицију) облицима потчињавања и надмоћи. Јефтиније је од рата где се уништава материјално богатство и људство, деловањем на ону меку страну противника, али не наивније и разорније. Када упоредимо садржај неокортичког и хибридног рата видимо да је хибридни рат само допуњена верзија неокортичког.⁴

Према НАТО стратешком концепту из 2010. године, дефинишу се хибридне претње као "оне које представљају противнике способне да истовремено користе конвенционална и неконвенционална средства, прилагођена за остваривање својих циљева".⁵ Након што је идентификовао ове претње, НАТО је предузео рад на свеобухватном концептуалном оквиру који треба да обезбеди правни оквир за идентификацију и категоризацију таквих претњи у оквиру ширег оквира могућих одговора више заинтересованих страна. Додуше, хибридна претња је кровни појам, који обухвата широк спектар постојећих неповољних околности и акција, као што су тероризам, миграције, пиратерија, корупција, етнички сукоби итд. НАТО је усавршио систем који је способан да се суочи са адаптивном и систематском употребом таквих средстава појединачно, или у комбинацији према противнику ради постизања дугорочних политичких циљева. У том смислу може се закључити да хибридне претње нису искључиво средство асиметричних, или недржавних актера, али их могу применити и државни и недржавни актери. Њихова главна привлачност са становишта државних актера је то што се могу у великој мери користити а да не изгледају као државни, па стога и применити у околностима када је отворено деловање искључено из више разлога.

Хибридни рат је покреће огромне недаће како за домаће тако и за међународно право, међународно хуманитарно право, људска права, право оружаног сукоба, постављајући питање како се супротставити акцијама хибридног ратовања правним средствима, који су лекови за губитке услед сајбер акција. Злонамерни упади у рачунар, или мрежу су прилично чести, озлоглашени и деструктивни. Најчешћи и најпознатији случајеви који укључују сајбер напад на државу био је случај велике сајбер операције против Естоније 2007. године. Компјутерски вирус "Stuxnet", сматра се првим познатим сајбер оружјем и употребљен је за напад на ирански нуклеарни програм 2010. и сајбер напад 2017. против Националне здравствене службе Уједињеног Краљевства, напад "Vanna Cri" који је погодио 300.000 рачунара у 150 земаља, NotPetia који је донео губитке од 300 милиона долара.⁶

4 Остоја Барашин, ХИБРИДНИ РАТ-Нови облик угрожавања глобалног мира и безбједности, Европски дефендологија центар Бања Лука, Графо принт, Бања Лука

5 Исто

6 Остоја Барашин, ХИБРИДНИ РАТ-Нови облик угрожавања глобалног мира и безбједности, Европски дефендологија центар Бања Лука, Графо принт, Бања Лука

Пандемију COVID-19 обележио је значајан пораст злонамерних сајбер операција против здравствене инфраструктуре држава. То укључује и операције против болница које лече пацијенте са COVID-19, операције прикупљања обавештајних података против истраживачких центара који развијају вакцине против COVID-19 и операције против јавних здравствених служби које се баве COVID-19. Тиме се узрокују велики материјални и нематеријални губици. Проблем је врло сложен да би се уопште до краја истражио.

Улога “сајбер-простора” у концепту хибридних претњи после Хладног рата и одсуство воље великих сила, првенствено НАТО-а да пристане на заједнички и свеобухватан приступ у супротстављању хибридних претњама, створили су услове да “хибридне претње остану на сцени”. Чак и конвенционални рат ће имати “хибридни” елемент као што је “сајбер напад”, “био-хаковање”, па чак и “нано-апликације”. Старе претње, као што су нуклеарне, најозбиљније претње у контексту актуелног сукоба Русије и Украјине, налазе се на дохват руке државним актерима. Већ су уочена упозорења да би неки универзитетски програми нуклеарне технологије могли бити у опасности да их искористе и злоупотребе терористичке организације. Будући хибридни напади ће се све више ослањати на технолошке и научне ресурсе да би извршили операције, а један од конкретних примера је коришћење сајбер-простора за извођење, или контролу хибридних претњи. Сајбер-конфликт и сајбер-рат служе као примери употребе нових технологија у оквиру хибридних дејстава. Сајбер-рат се у основи односи на континуирани компјутерски базиран сајбер напад од стране једне државе на ИТ инфраструктуру циљне државе.⁷

На западу, могу се пронаћи радови западних теоретичара у којима наводе као пример сајбер дејстава, која се одвијају у петој димензији ратовања, покушај Русије из 2007. да практично блокира естонску интернет инфраструктуру као једнострану противмеру и одмазду за естонско уклањање совјетског ратног споменика из Другог светског рата из центра Талина. Влада и сајтови странака као и предузећа били су озбиљно опструисани акцијом сајбер ратовања, када су руске војне операције биле подржане сајбер операцијама против Грузије 2008. године. Мултидимензионалне претње, асиметрични терор и рат допуњени терористичким и (дез)информационим кампањама може се видети у сукобу између Израела и Газе. Тада је Хамас користио алате и стратегије дезинформација које се обично повезују са тајним психолошким операцијама традиционалних војних државних актера, као што је слање е-поште и текстуалних порука са лажним ажурирањима вести, слањем пропагандних, блиц вести на израелске и ванизраелске е-мејл адресе и мобилне телефоне као и коришћење интернета за ширење њихове пропаганде. Током сукоба слаге су текстуалне поруке у којима се упозоравало: “Газа ће се претворити у гробље ваших војника, Тел Авива ће постати ватрена лопта.”⁸

Употребљен је компјутерски вирус „Stuxnet“⁹ за напад на ирански програм нуклеарног оружја, вероватно од стране Израела.¹⁰ Ових неколико примера

7 Остоја Барашин, ХИБРИДНИ РАТ-Нови облик угрожавања глобалног мира и безбједности, Европски дефендологија центар Бања Лука, Графо принт, Бања Лука

8 <https://www.srna.rs/novost/1143194/amirabdolahijan:-gaza-ce-postati-groblje-izraelskih-vojnika>, приступ сајту, 21.12.2023.

9 ‘StuxNet’ се на иранским рачунарима налази по извору од 2007 или 2008. године, само је тражила могућност да буде активиран. „Вирус је тако направљен да „лови“ тачно одређене САМ индустријске контролоре, који су посредством рачунара контролисали број обртаја центрифуга за обогаћивање уранијума. Када би вирус пронашао уређај, наредио би да убрза, а онда и незнатно успори саму центрифугу. Будући да центрифуге нису дизајниране за овакве „несумичне“ промене броја обртаја, те да су радиле и по 18сати сваког дана, након више месеци би се једноставно поквариле па би морале бити замењене“. Извор: <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/8/31/testiran-na-iranu-spreman-za-rusiju-sta-je-stuxnet>

10 Иако никада није званично потврђено, већина стручњака предпоставља да је ‘StuxNet’, да

илуструју технички напредак, могућности као и потенцијал таквих нових средстава за извођење непријатељских операција у петој димензији ратовање. Наставак и интензивирање употребе сајбер-напада од стране Кине против САД, НАТО-а, Европске уније и остатка света навело је САД да реагују успостављањем централне команде сајбер рата. Сајбер команде Сједињених Држава (USCIBERCOM) 2010. године са задатком да "спроводе војне операције у сајбер-простору пуног спектра како би омогућиле акције у свим доменима, осигурале САД обезбеђујући Савезничку безбедност од акција у сајбер простору и ускраћујући дејства према својим противницима".

На крају, можемо апострофирати следеће :

- Примарни циљ свих будућих непријатељских активности претпоставља се да ће бити настојање нападача да створи стање информацијске надмоћи у информационо комуникацијском простору.
- Правила сукобљавања и ратовања у сајбер простору не постоје, што значи да нема метода, радњи, циљева и средстава који су забрањени. Не постоји међународно прихваћен и организован систем контроле над процесима и активностима у том простору. На овај начин се знатно отежава организовање сигурносних и безбедносних мера, посебно на превентивном, заштитном нивоу.
- Можемо са великим процентом сигурности навести да ће будући напади бити хибридне природе. У њима ће приоритет бити на употреби некинетичких средстава (операције утицаја, информацијске и медијске операције, употреба различитих политика као извора претњи), док ће се употреба кинетичких традиционалних средстава (војних, оружаних) употребљавати тек кад се исцрпе све могућности примене некинетичких метода и модела напада. Додатна је предност тих напада једноставнија могућност њихова врло ефикасног негирања, односно, отежано идентификовање стварног нападача и његових намјера.
- Најрањивији делови сваког система и процеса јесу људи, због чега у подизању степена њихове сигурности и безбедности мора бити стални процес образовања, обучавања и усавршавања те развоју укупне друштвене безбедносне културе којој треба посветити посебну пажњу.

Мале државе

Већим делом двадесетог века у литератури, првенствено из Међународних односа, аутори реалистичке и идеалистичке оријентације су своје теорије и анализе претежно посвећивали великим силама и политици коју оне воде као најутицајнији актери међународне политике. Углавном у теорији међународних односа и безбедности није показивано интересовање за мале државе, ако их чак нису и олако превиђали као актере чији је основни циљ обезбеђење опстанка унутар међународног система, који уређују велике силе.¹¹ Међутим, овај приступ се мења у другој половини двадесетог века, односно 60-тих година двадесетог века, као последица пре свега, услед узлета процеса деколонизације, када и аутори

се ради о заједничком пројекти амаричких слуби (NSA i CIA), а вероватно и рачунарских стручњака израелског Мосада. Имајући у виду да је Иран деценијски непријатељ САД, као и Израелу. Тек је 2014. године, се дошло до сазнања од стране иранског председника да је тада извршен највећи сајбер напад на Иран. Итвор <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/8/31/testiran-na-iranu-spreman-za-rusiju-sta-je-stuxnet>

11 Марко Ковачевића, Идентитет малих држава и њихове улоге у организацији Уједињених нација, Факултет политичких наука, Унивезитет у Београду, 2021

реалистичке оријентације почињу да увиђају значај малих држава за политику хладноратовских савезништава (блокова).

Признање тој промени одаје и Хедли Бул, један од доајена „Енглеске школе” међународних односа, који сматра да „без обзира на то колико мала држава може бити одржива у међународној политици, она заиста представља одржив предмет проучавања”¹². Након завршетка Хладног рата студије малих држава само добијају на свом замаху.

Међутим, у данашњој теорији друштвених и хуманистичких наука, као и око много чега другог, нема јединствено прихваћеног става, дефиниције, мале државе (силе) у квантитативном смислу, па се све више прибегава релационим дефиницијама¹³. Обично се у „објективистичком смислу” сматра да су мале државе смештене у распону између територијално малог, али симболички моћног Ватикана, и историјске поморске силе Холандије. Релационо становиште се с овим нужно не слаже, већ сугерише значај разматрања нивоа анализе и специфичности контекста, па би Холандија била сила у односу на блиски, али вишеструко мањи Луксембург.¹⁴

Фомирањем Уједињених нација (УН) након Другог светског рата долази до деколонизације и настанка великог броја малих држава. Завршеком хладног рата и распадом Совјетског Савеза и Југославије на крају 20. века проглашењем независности држава које су до тада биле у неком облику федерација ствара се велики број нових малих држава. Упркос овом феномену и повећаној пажњи научника, није постигнут јединствени критеријум или дефиниција који карактеришу термин малих држава. Ови покушаји се крећу од квалитативних наспрам квантитативних параметара па до дефинисања величине државе у зависности од угла посматрања¹⁵.

Појам „малих држава” обично се односи на земље са малим обимом територије и насељености, као и скромним економским ресурсима. Многи научници из академске заједнице формирају дефиницију мале државе као резултат формулисања карактеристика и дефинисања хипотезе шта је то што разликује мале државе од других држава. Међутим, полазиште за историјско дефинисање малих држава темељило се на школи реализма поредећи њихову материјалну базу моћи са великим силама, у апсолутном или релативном смислу, а на основу четири предложена фактора за мерење величине државе: становништво, територија, бруто домаћи производ и војни издаци.¹⁶ Веома дуго се под појмом „Мала земља” подразумевала свака земља која није била велика сила или велесила. Квалитативни критеријуми најједноставније дефинишу мале државе као супротност великим, односно дефинишу их на начин да су то државе које нису важне великим државама, а у складу са тврдњом да су у међународном систему битне само велике државе и донекле оне средње величине¹⁷.

Кад говоримо о концепту малих држава ради се о релативно новом појам а квалификација неке државе може да се ради једино поредећи је са неком другом

12 Цитирано у Baker Fox 1969, стр. 751, у докторату Марка Ковачевића, Идентитет малих држава и њихове улоге у организацији Уједињених нација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, 2021.

13 Ingebritsen, Neumann, Gsthöl 2006; Rickli 2008, у докторату Марка Ковачевића, Идентитет малих држава и њихове улоге у организацији Уједињених нација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, 2021

14 Марко Ковачевића, Идентитет малих држава и њихове улоге у организацији Уједињених нација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, 2021

15 Talukder Maniruzzaman, The Security of the Small States in Third World, (Канбера: The Australian National University, 1982), 3.

16 Clive Archer, Alyson Bailes and Anders Wivel, Small States and International Security, (Лондон: Routledge, 2014.), 33

17 Давида Витал, Опстанак малих држава, (Лондон: Oxford University Press, 1971), 9

великом државом¹⁸. Категорисање земље као „мала“ се сматрало у контексту међународних односа, спољне политике и безбедности као земља која има веома мали или нема никакав утицај на безбедност других држава у окружењу. Кроз еволуцију међународних односа дошло је до значајне промене значења тог појма, а у савременим теоријама појављују се нови појмови како би се описала стварна моћ неке државе. Неке мале државе могу имати значајан утицај у одређеним областима, као што су финансијске или технолошке, иако у апсолутном смислу нису велике.

Примери малих држава укључују Лихтенштајн, Малту, Луксембург, Монако и друге. Важно је напоменути да се ова класификација обично користи за државе са малим бројем становника и територијом, док је појам „мале државе“ релативан и зависи од контекста у коме се користи. Мале земље су углавном градиле своју стратегију на односима са суседним великим силама а њихова стратегија се огледала на осигурању сопственог опстанка и преживљавању¹⁹. На регионалном нивоу долази до стварања економских заједница кроз које су мале земље достигле одређени ниво економског развоја који је пре тога био привилегија великих сила. Поред тога долази до стварања и регионалних безбедносних организација.

Мале државе обично се карактеришу различитим аспектима, укључујући географске, демографске, економске и политичке факторе. То су државе које обично имају мале површине, што може значити ограничене природне ресурсе и ограничен простор за развој. С обзиром на површину мале државе обично имају мале популације у поређењу са већим државама што може довести до специфичних изазова као што су старење насеља и потреба за увозом радне снаге. Због малог броја становника, могу постојати изазови у одржавању етничке и културне равнотеже.

Мале државе често имају економије које су фокусиране на конкретне секторе, као што су туризам, финансије, информатичке технологије или услуге. Због мале величине, морају бити флексибилније у привлачењу страних инвестиција и привредних активности, а истовремено тежити ка остваривању високог степена политичке и економске независности. Мале државе често учествују у међународним организацијама и интеграционим процесима као начин за заштиту својих интереса, а због своје величине, оне могу бити осетљиве на спољне претње и утицаје, што чини безбедносна питања битним делом њихове политике. У већини случајева то су државе које имају ограничене економске ресурсе, што може ограничити њихову моћ и утицај у међународним односима. Ове државе могу бити осетљиве на економске шокове и финансијске нестабилности, а врло често су у зависности од већих држава или регионалних играча што може ограничити њихову самиосталност и слободу доношења одлука. Могу бити мета економских или политичких притисака од стране већих играча што може укључивати притиске на измену одређених политика или учешће у међународним савезништвима.

Због ограничених финансијских и људских ресурса, мале државе имају ограничене могућности за активно учешће у међународним институцијама и преговорима, као и ограничене капацитете за лобирање и промоцију својих интереса у међународним односима. Решавање ових изазова захтева паметну и стратешку дипломатију, активну улогу у међународним институцијама и ефикасно управљање ресурсима. Мале државе могу имати ограничене одбранбене капацитете, што их чини изложенијима спољним претњама, због чега се морају често ослањати на међународне савезе и партнерства како би појачале свој утицај

¹⁸ Laurent Goetschel, The foreign and security policy interest of small states in today's Europe, 14. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4757-2832-3_2 (Приступљено 17. новембра 2020), 14

¹⁹ Clive Archer, Alyson Bailes and Anders Wivel, Small States and International Security, (Лондон: Routledge, 2014.), 30

и обезбедиле сигурност и стабилност. Иако је међународно право дефинисано од стране великих сила, и као такво је давало одрђену сигурност малим земљама, оно је служило и као заштита малих земаља које су могле да се обрате међународним институцијама и да на тај начин покушају да заштите своја угрожена права и интересе. Мале државе се често ослањају на дипломатске вештине, међународну сарадњу и партнерства као начине за борбу са овим безбедносним изазовима.

Стварање стабилног и усмереног безбедносног окружења обично захтева активну улогу у међународним односима и јачање способности за одговор на безбедносне изазове.

Хибридне претње и мале државе

На основу досадашњих теоретских постулата и емпиријских истраживања, можемо видети како државни тако и недржавни актери, приликом предузимања одређених радњи, односно извођењем напада помоћи хибридних претњи на државне, или недржавне актере, користе различите технике и модалитете хибридних напада. Односно, можемо са сигурношћу рећи да, тренутно како у литератури тако ни у пракси, не постоје тачно утврђени модалитети употребе хибридних претњи, као ни модалитети борбе против њих.

Свакодневне, да би хибридне претње могле бити остварене, нападач мора поседовати тачне, поуздане и правовремене податке и информације које му требају у процесима планирања и провођења својих намера. У том се делу крије и кључна активност која обрамбеним системима може омогућити идентификовање сигнала за рано упозоравање на наилазак претњи, те на њихово накнадно препознавање. Готово па кључну улогу у превентивној заштити друштва и државе има обавештајна заједница, на националном и неком облику регионалног удруживања. Могућност стратегијског предвиђања и правовременог обавештајног упозоравања показује се као кључна активност у припреми националне јавности за долазеће претње безбедности националној држави.

Са стаовишта мале државе, која има ограничене капацитете за вођење операција хибридног карактера, одбрана државе од хибридних претњи је веома важно питање, а у циљу заштите националних интереса. Хибридне претње обухватају различите облике и методе напада, укључујући војне акције, кибернетичке нападе, политичке манипулације и информационе операције. За мале земље, као што и Република Србија ове претње представљају изазов јер захтевају комплексне и флексибилне одбрамбене стратегије.

Угрожавање безбедности малих земаља може се спровести и кроз кибернетичке нападе који представљају важан елемент, где се користе кибер-средства за напад на критичну инфраструктуру, комуникацијске мреже и информационе системе. Кроз информационе операције могу се дистрибуирати лажне информације, пропаганда и дезинформације ради постизања политичких или друштвених деградација. Хибридне претње могу ослабити и дестабилизovati политичке циљеве користећи политичке манипулације и подривање јавног мњења. Мале државе могу изложене економским последицама изазване нападима на економску инфраструктуру и трговинске системе, стварајући економску нестабилност у земљи, при чему је врло тешко одретит извор претње, што представља могући одговор на опасност.

На основу наведеног можемо рећи да мале националне државе, скоро да немају могућност да се самостално одупру хибридним претњама. Да би успеле у томе, оне су принуђене да се удружују као што смо већ указали. Наравно у

процесима тог удруживања, нажалост, те мале националне државе су принуђене да се одрекну дела свог суверенитета, у корист те међународне регионалне, или глобалне организације. На крају, пред мале државе у блиској будућности све више ће се поставити императив, остати суверен и бити предметом разноврсних утицаја све софистициранијих хибридних претњи, или се одрежи дела свог суверенитета, да не кажем идентитета у замену за безбедност.

Закључак

Живимо у времену растућих ризика и безбедносних претњи. Имамо ли у виду да је велики број ризика генерисан мотивима за стицање профита, мало је вероватно да ће будућност друштва бити са мање ризика и безбедносних изазова. Глас разума и канали комуникације којима би се овај глас преносио су загушени похлепом и трком за профитом што је врло обесхрабрујуће, јер цели неолиберални концепт је етаблиран на хегемонији, похлепи, контроли ума, негацији друштва и афирмацији монада и индивидуализма.

Држава, колико год да је потиснута нелибералном хегемонијом и подређена логици профита, мора постати свесна последица синергијског деловања свих форми постојећих ризика које друштво гурају у највиши степен безбедносних претњи. Основни проблем код супротстављања јесте благовремено препознавање облика и извора безбедносних претњи, јер је увек добро прикривена и маскирана „добрим намерама”.

На крају, мале државе без јасне визије свог политичког водства, уз што већу подршку националног јединства немају никакве могућности да се супроставе хибридни претњама, било да ли оне долазе од државних, или недржавних актера. Јасна политичка оријентација уз максималан ниво националног јединства кроз разне облике мултилатералне и билатералне сарадње са великим силама или мултинационалним организацијама на регионалном, или глобалном нивоу су тренутни рецепт за успешну борбу националног система безбедности мале државе са комплексним хибридни претњама.

Литература:

1. Breuning, Marijke. 2007. *Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
2. Барашин Остоја, ХИБРИДНИ РАТ-Нови облик угрожавања глобалног мира и безбједности, Европски дефендологија центар Бања Лука, Графо принт, Бања Лука
3. Вејновић Душко, Обреновић Предраг, Основи дефендологије, Европски дефендологија центар Бања Лука, Графо принт, Бања Лука
4. Витал, Давида, Опстанак малих држава, Лондон: Oxford University Press, 1971, 9
5. Ingebritsen, Christine, Iver Neumann, Sieglinde Gsthol, and Jessica Beyer, eds. 2006. *Small States in International Relations*. Seattle and Reykjavik: University of Washington Press and University of Iceland Press
6. Laurent Goetschel, *The foreign and security policy interest of small states in today's Europe*, 14.
7. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4757-2832-3_2 (Приступљено 17. новембра 2020), 14

8. Ковачевића Марка, Идентитет малих држава и њихове улоге у организацији Уједињених нација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, 2021
9. Thorhallsson, Baldur, and Alyson J.K. Bailes. 2016. "Small State Diplomacy." In *The SAGE Handbook of Diplomacy*, edited by Costas M. Constantinou, Pauline Kerr, and Paul Sharp, 294-307. London: SAGE Publications,
10. Thorhallsson, Baldur, and Sverrir Steinsson. 2017. „Small State Foreign Policy.” *Oxford Research Encyclopedia of Politics*,
11. Thorhallsson, Baldur. 2018. „Studying small states: a review.” *Small States & Territories* 1 (1): 17–34
12. Clive Archer, Alyson Bailes and Anders Wivel, *Small States and International Security*, (Лондон: Routledge, 2014.), 30



Драган Колев¹

РАТОВИ НОВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ: ХИБРИДНИ РАТ

Апстракт

Историја људског друштва се може посматрати и као сторија перманентних сукоба. Број ратова косу вођени последњих миленија премашује десетине хиљада. Развој друштва и научно-техничка револуција су донеле бројне погодности за људску заједницу али су истовремено и начиниле бројне промене у квалитативном и квантитативном ратоводству. Наиме, рат у класичном смислу као оружани сукоб, није једини начин да се ратује нити да се врши насиље. Ни оружје у класичном смислу није једини начин да се ратује. Током хиљада година историје сукоба и ратовања има много примера коришћења разних невојних или неоружаних техника насиља над противником у циљу победе а и начина принуде противника да изврши вољу агресора. Они се најчешће називају ратови ове генерације. У овом раду се бавимо основним карактеристикама само једним од ових нових облика социјалног сукобљавања – хибридном ратом

Кључне речи: социјални сукоби, савремена цивилизација, ратоводства, хибридни рат

NEXT GENERATION WARS: HYBRID WARFARE

Abstract

The history of human society can also be seen as a history of permanent conflicts. The number of wars fought in recent millennia exceeds tens of thousands. The development of society and the scientific and technical revolution have brought numerous benefits to the human community, but at the same time they have also made numerous changes in qualitative and quantitative warfare. Namely, war in the classical sense, as an armed conflict, is not the only way to wage war or to commit violence. Nor are weapons in the classical sense the only way to wage war. Throughout the thousands of years of history of conflict and warfare, there are many examples

¹ Проф. др Драган Колев, Паневропски универзитет „Апеирон“ у Бања Луци, Република Српска, БиХ, kolevcas@yahoo.com

of the use of various non-military or unarmed techniques of violence against the opponent in order to win and to force the opponent to do the will of the aggressor. They are most often called the wars of this generation. In this paper, we deal with the basic characteristics of only one of these new forms of social conflict - hybrid war

Key words: social conflicts, modern civilization, warfare, hybrid war

Увод

Када је оружани сукоб две суперсиле постао исувише опасан чак и за онога ко би први напао, па чак и евентуално победио – пажња војних стручњака је усмерена на други део ове дефиниције, то јест на циљ а не само на средство. Циљ свих сукоба је да непријатељ изврши вољу агресора, то јест да се потчини вољи агресора. А то се може постићи и другим средствима а не само снагом оружја у оружаном сукобу. Са једне стране оружани сукоб суперсила је по обиму (квантитету) измештен на „прокси“ сукобе, а са друге стране тражени су и нађени начини да се по смислу (квалитету) сукоб измести из области оружаног ратног сукоба на сукоб у другим сферама људске делатности и живота појединца, друштва, државе па чак и цивилизације.

Основна идеја ратова нове генерације се може подвести под развијање дефиниције рата једног од највећих војних теоретичара у историји и пруског генерала Карла фон Клаузевица (Carl Philipp Gottfried (Gottlieb) von Clausewitz; 1780 – 1831): „Рат – то је акт насиља који има за циљ да натера противника да изврши вољу агресора“ („Война — это акт насилия, имеющий целью заставить противника выполнить волю агрессора“).² Та идеја је у новије време обухвата и ноосферу као нову област ратоводства. Сам термин „ноосфера“ је уведен од стране неколико аутора: француског антрополог Пјера Тежара д’Шардена (Pierre Teilhard de Chardin; 1881 – 1955), француског филозофа Едуарда Ле Руа (Édouard Louis Emmanuel Julien Le Roy; 1870 – 1954) и руског геохемичар Владимира Ивановича Вернадског (Владимир Иванович Вернадский; 1863 – 1945). Они сматрају да се сво људско окружење, све сфере људског постојања заједно могу описати, посматрати и назвати као ноосфера. Тако, на пример, у теорији Вернадског, ноосфера је трећа у низу фаза развоја Земље, након геосфере (неживе материје) и биосфере (биолошког живота). Баш као што је појава живота фундаментално трансформисала геосферу, тако и појава људског сазнања фундаментално мења биосферу. Зато се ова сфера назива и „антропосфера“. Када се на овај начин (у контексту ноосфере) сагледају ратовање и сукоби уопште, појављује се могућност осмишљавања преноса ратних дејстава у друге сфере људског постојања и деловања. Уместо да се ратује само оружјем, сукоб се пренео у сферу економије, сферу идеологије, информациону сферу или чак на ниво сазнајних, когнитивних, психолошких дејстава против сваког појединца у нападнутој држави. И у свим овим сферама (областима) људског постојања се могу креирати својеврсна оружја која се могу употребити са неком врстом насиља за потребе победе над противником и принуде да се изврши воља агресора. Овако посматрана ноосфера чинила би основу теоријске поставке за истраживање и развијање ратова нове генерације.

Неоружани облици ратовања нису новина. Они имају своју дугу историју и први примери се могу тражити у далекој прошлости. Тако на пример, приликом опсаде утврђених градова, нападачи су често, уколико је то било могуће, прекидали снабдевање утврђења водом и храном и на тај начин понекад, постизали свој циљ,

² Клаузевиц фон Карл (1934). О войне, Москва: Госвоенизда, стр. 32.

без директне оружане борбе што је нека врста неоружане, економске принуде и насиља. Још у старом веку, краљ старогрчког краљевства Македоније Александар III Македонски (Alexandros, 356 год. п.н.е. – 323 год. п.н.е.) је ширио своје царство не само силом свог оружја већ и ширењем грчке, хеленске културе и језика. Народи који би ушли у културну сферу хеленизма, без борбе су прихватили вољу агресора што је нека врста и прапочетак идеолошког и рата смислова.

Оснивач и први хан Московског царства (највеће светско царство у историји) Џингис-кан (Чингис хаан; 1162 – 1227) је један од првих војсковођа који је употребио технике психолошког рата: испред своје војске је у области које је имао намеру да освоји, слао групе „добронамерних избеглица“ или своје уходе које су причама о снази, непобедивости и бескрупулозности његове војске сејали панику, страх и раздор међу становништвом и у непријатељској војсци.

Неколико пута у историји се дешавало да агресор фалсификује новац нападнуте државе што би изазвало инфлацију или барем неповерење у државу и власт и несигурност код нападнутог становништва што су такође технике неоружаног и невојног утицаја у сукобу. У руској историографији доминира мишљење да је током Првог светског рата Немачка помажући Александру Парвусу (Израилъ Лазаревич Гельфанд; 1867 - 1924) и Владимиру Иличу Лењину (Владимир Ильич Ульянов Ленин, 1870 – 1924) изазвала економску кризу и касније социјалистичку револуцију у Руској империји (Российская империя) и на тај начин, неоружано и не војно, заиста принудила противника да изврши њену вољу и закључи сепаратни мир – што у потпуности потпада под дефиницију рата по Клаузевицу. Примера неоружаних и не војних техника има на стотине и хиљаде кроз историју али оно што је важно нагласити: ове технике кроз историју су биле само појединачна и помоћна ратна домишљатост а нису биле део самостално осмишљене ратне стратегије и изведена као самостална врста ратовања. Увек су биле у функцији неке друге стратегије и неког другог начина оружаног ратовања.

О ратовима новије генерације се може говорити као о елементима хибридних ратова, за разлику од разних примера када се говорило о војним и неоружаним операцијама. Управо нове врсте самосталних и осмишљених ратних техника које имају за циљ да буду акт (најчешће неоружаног) насиља који принуди објекат напада да прихвати вољу агресора. То нису појединачне иновативне и креативне акције или појединачне нестандартне технике, већ потпуно нови, осмишљени и планирани начини ратовања пренети у друге сфере људског деловања.

Осмишљено, пажљиво планирано и дугорочно спроведено, комбиновање ових ратова нове генерације даје разоран ефекат који се често и не може формално-правно подвести под термин „ратовање“ и самим тим, најчешће и не потпада под било какво „ратно право“ или било какве важеће међународне норме о ратовању. Као потпуно нов, начин ратовања, није регулисано никаквим међународним правним актима нити билатералним или мултилатералним споразумима.

Ово би се могло назвати својеврсним „техникама двојне намене“. Као што је познато постоје производи „двојне намене“ односно производи који се могу користити за цивилне али и војне намене и као такви имају посебан третман и у међудржавној трговини и у начину сертификавања, примене, складиштења, чувања итд. По истом принципу може се рећи да постоје и технике државних понашања које се карактеришу као „технике двојне намене“. На пример: економске санкције могу бити потпуно легалне по својој правној суштини, али у исто време могу бити осмишљене као разорно оружје против неких делова становништва које ће се на тај начин индиректно принудити да напусти место становања и емигрира у

другу државу коју могу својим доласком дестабилизovati. У овом случају потпуно легитимна техника економских санкција је у ствари део хибридне агресије усмерене на дестабилизацију неке државе у коју ће кренути колоне избеглица.

Или други пример: оснивање нових или куповина и приватизација националних медија од стране иностраних или међународних (наднационалних) медијских актера може бити потпуно легална и легитимна по националном и међународном праву. У исто време то може бити и део информационог и психолошког рата против одређене државе којим се она дестабилизује и често доводи до ивице опстанка. Може бити и део припреме за „обојену револуцију“ као врсту хибридног рата.

Постоји и пример комбинације кибер, информационог и психолошког рата где се кроз кумулативност и комплексност, најчешће потпуно законитог деловања у ове три сфере постиже ефекат хибридног рата а који није регулисан нити националним нити међународним правом.

Појам и историјат хибридног рата

Хибридни рат је релативно нов појам у овом смислу у коме се данас употребљава. Наравно од давнина су у рату коришћене и неоружане и не војне технике и методе. И коришћење разноврсних не војних техника уз војне и оружане сукобе би могло да се назове у неку руку „хибридним“ али то ни из далека није онај смисао хибридности који је рат данас попримио. Сваки рат је кроз историју имао и економски и информативни и пропагандни и друштвени а и друге аспекте али оно што претходне ратне технике разликује од данашњег појма хибридног рата су на првом месту комплексност и узајамност разних других видова агресивног понашања, која често или потпуно укидају потребу за директним оружаном сукобом и оружаном интервенцијом. И током ранијих векова разни начини утицаја на противника су имали помоћни карактер, при чему је нападач често користио сва расположива средства и на сваки начин покушавао да умањи војну моћ а и способност жртве за одбрану. Али без обзира на успех других начина агресије, оружана борба и моћ оружја су били доминантни део ратног сукоба јер се тек оружаном победом рат се сматрао добијеним. Тек када би непријатељска војска била потпуно побеђена рат је за агресора био добијен.

Значајне промене које су се dogodиле у физиономији савременог рата захтевају пажњу. Војни експерти наглашавају нове особености као што је појаве квалитативно нових фактора који су способни да значајно појачају последице „малих догађаја“ све до радикалне промене тока војне кампање. У овакве „катализаторе“ најчешће убрајају организовање техногених катастрофа, терористичке акте на комуникацијама, убиства политичких лидера, „обојене револуције“, војни пучеви, државни удари итд. Сви они обликују нову форму савременог ратводства која се најчешће означава синтагмом „хибридни рат“.

Ненад Цветковић, Митар Ковач и Антонио Мак сматрају да када је реч о етимологији синтагме „хибридни рат“ да је „сама реч `хибрид` изведена од латинске речи *hybrid* што је на латинском значило животиња или биљка која је добијена укрштањем две различите врсте. У већини данашњих језика реч се користи како би означила мешавину или комбинацију. Реч хибридни као придев се користи да значи да је одређени објекат или процес настао као резултат спајања два или више различита објекта или процеса“.³

³ Цветковић Ненад, Ковач Митар и Мак Антонио (2018). Економски садржај хибридног ратовања, Тематски зборник радова „Хибридно ратовање – дилема концепта савремених

Сматрамо да би требало дати кратак историјат појављивања овог термина а и праксе хибридних ратних дејстава и од стране НАТО пакта и са стране Русије како би се би се утврдио стварни креатору идеје о хибридном рату.

Хибридни рат у литератури западне провенијенције

У западној стручној литератури постоје бројне студије, чланци, монографије и званични документи западних војних стручњака, па чак и практичних армијских упутстава који говоре о хибридном рату, о начину организације и координације агресивних поступака. На Западу и у оквирима НАТО пакта се често говори о „руској стратегији хибридног рата“ или скраћено о „доктрини Герасимова“. Појам „доктрина Герасимова“ је настао поводом чланка начелника генералштаба руске војске генерала Валерија Васиљевича Герасимова (Валерий Васиљевич Герасимов; 1955 -) из 2013. године.⁴

Познато је да је овај термин први пут био употребљен и дефинисан од стране официра морнаричке пешадије армије САД Роберта Вокера (Walker G. Robert). Он је, још давне 1998. године, у раду „Спектакуларна фикција: корпус маринаце Сједињених држава и специјалне операције“ (Spec-Fi: The United States Marines Corps and Special Operations) овако дефинисао Хибридни рат: „Хибридни рат – то је оно што се налази између специјалног и обичног рата. Овај начин вођења рата има карактеристике, како специјалне, тако и обичне сфере и захтева ванредну гипкост ради оперативног и тактичког преласка између специјалне и обичне арене“.⁵ Слично томе и пуковник морске пешадије САД Вилијам Немет (William J. Nemeth) у свом раду „Будући рат и Чеченија: случај хибридног ратовања“ (Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare) из 2002. године користи ову концепцију за анализу чеченског рата у Русији.⁶

У новембру 2005. године, концепција хибридног рата је предложена у заједничком чланку Џејмса Метиса и Френка Хофмана (James Mattis, Frank Hoffman) под насловом „Ратовање у будућности: успон хибридних ратова“ (Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars).⁷ У овом тексту ови аутори анализирају борбена искуствима ратовања америчке војске у Авганистану и Ираку.⁸ Основне тезе су се тичале нових метода ратовања (тероризма, побуне, ограничених ратова, партизанских ратова и других облика насиља) од стране нарко и криминалних група које су преузеле контролу над територијом у пропалим државама. Тврде да ове методе постају све раширеније и комплексније и да ће оне у будућности бити изазов за националне интересе и безбедност САД у целом свету.

Ову концепцију ратовања је Френк Хофман (Frank Hoffman) развио у свом есеју „Конфликт у XXI веку: појава хибридних ратова“ (Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. Arlington) који је објављен 2007. године.⁹ Аутор образлаже

сукоба“, Београд: Институт за стратегијска истраживања, стр. 154.

4 Герасимов В. В. (2013). Ценность науки в предвидении. Военно-промышленный курьер, Извор: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> (04. 07.2023).

5 Walker G. Robert (1998). Spec Fi: The United States Marines Corps and Special Operations, Monterey: Naval Post Graduate School, p. 4 - 5.

6 Nemeth J. William (2002). Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare, Monterey: Naval Postgraduate School.

7 Оба аутора су били професионални официри Корпуса морнаричке пешадије армије САД, а Џејмс Метис је касније постао и министар одбране САД.

8 Mattis N. James & Hoffman Frank (2005). Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars // Proceedings Magazine, Vol. 132/11/1, p. 233. Извор: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2005/november/future-warfare-rise-hybrid-wars> (23. 11. 2023.).

9 Hoffman Frank G (2007). Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars, Arlington: Potomac Institute for Policy Studies. Извор:<https://www.potomac institute.org/images/stories/publications/po->

тезу да се поред досадашњих противника САД који користе разне приступе (конвенционалне, нерегуларне или терористичке) појављују нови противници који истовремено користе све форме ратовања и тактике. Френк Хофман тврди, да хибридне опасности, укључују потпуни спектар различитих начина вођења рата, укључујући обична средства, нерегуларну тактику и формације, терористичке акте, укључујући неселективно насиље и принуду. Хибридне ратове могу водити како државе тако и различити недржавни субјекти. Две године касније, 2009. године, у свом чланку „Хибридни рат и изазови“ (Hybrid Warfare and Challenges) исти аутор наглашава да ће „будући конфликти бити мултимодални или многоваријантни, а не једноставно црно-бела карактеристика једне форме рата“.¹⁰ Он у овом раду тврди да „хибридни рат“ у коме ће противник, највероватније, представити јединствену комбинацију или хибридне претње, специјално усмерене на слаба места САД. Томе додаје да хибридне опасности у себе укључују цео спектар начина вођења рата, укључујући обична средства, нерегуларну тактику и јединице, терористичке акте, који се састоје од неселективног насиља и принуде а такође и од криминалних нереда. Ове мултимодалне активности могу бити спровођене од стране посебних јединица или чак и од стране једне исте јединице, али по правилу оперативно и тактички се усмеравају и координирају у оквиру основног борбеног простора ради постизања синергијског ефекта у физичкој и психолошкој димензији конфликта. Ефекат може бити постигнут на свим нивоима рата.

После повратка Крима у састав Руске Федерације Френк Хофман је у раду „О не баш новом ратовању: политички рат против хибридних претњи“ (On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats) је писао, да „сваки противник који истовремено користи специјално развијене комбинације обичног наоружања, нерегуларне тактике, тероризам у исто време и у истом борбеном простору за постизање својих политичких циљева“ и напоменуо, да хибридне опасности – то је конструкција, коју је Корпус морнаричке пешадије развио још пре једне деценије“.¹¹

Припадница америчке војске Маргарет Бонд (Margaret S. Bond) у свом чланку „Хибридни рат: нова парадигма за операције стабилности у неуспешним државама“ (Hybrid War: A New Paradigm For Stability Operations In Failing States) наводи да ће рат следећег века обухватити неку врсту хибридног рата, у оквиру кога ће САД, поред осталог, морати да користе ненасилне методе, као што су економски и политички утицај, да би се реформисале непријатељске владе, покрети или трендови у политички, социјално и економски нестабилним условима, карактеристичним за „пропале“ земље.¹²

Директор „Команда за обуку и доктрину америчке војске“ (U. S. A. training and doctrine command) Глен Вилијам Расел (Glenn William Russell; 1953-) у раду из 2009. године „Размишљања о 'хибридном' конфликту“ (Thoughts on “Hybrid” Conflict) скреће пажњу на чињеницу да је „Команда уједињених снага САД“ прихватила концепцију хибридних опасности и подвлачи да се под појмом 'хибридни рат' подразумева „сваки противник, који истовремено и адаптивно користи специјално изабрану комбинацију конвенционалних, нерегуларних,

tomac_hybridwar_0108.pdf (12. 11. 2023).

10 Hoffman G. Frank (2009). Hybrid Warfare and Challenges, JFQ, 1st, p. 35.

11 Hoffman G. Frank. (2014). On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats // War on the Rocks. Извор: <https://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/> (14.12. 2023.)

12 Bond S. Margaret (2007). „Hybrid War: A New Paradigm For Stability Operations In Failing States“, Strategy Research Project, U. S. Army War College, pp. 3. Извор: <http://www.worldinwar.eu/wp-content/uploads/2017/09/ADA468398-1.pdf> (3.11.023).

терористичких и криминалних средстава или дејстава у оперативном борбеном простору. Уместо једног субјекта, хибридна опасност или противник се могу састојати из комбинације државних и недржавних субјеката¹³. Аутор сматра да бројни званични документи и стратегије америчке војске спомињу термин „хибрид“ као комбинације традиционалне и нетрадиционалне тактике ратовања једноставним и компликованим технологијама. Тако, на пример, Министарство одбране САД је 2010. године у свом „Четворогодишњем одбрамбеном прегледу“ (Quadrennial Defense Review – QDR) споменуло придев „хибридни“ како би указало на повећану сложеност рата у данашње време који укључују много актера и брисање границе у односу на традиционалне сукобе.¹⁴ У овом документу се констатује да постојање иновативних противника није ново, али неке методе јесу нове. Односно да бројне државе испољавају дуготрајне облике ратовања, користећи одређене групе или недржавне актере (укључујући терористичке и криминалне мреже) за присиљавање и застрашивање, за спровођење оперативних концепата; противнике који манипулишу информацијама и утичу на јавно мњење, ометају приступ енергентима и тржиштима, спроводе дипломатске акције и економске мере које утичу на њихове интересе.

Министарство одбране Уједињеном Краљевства (Ministry of Defense United Kingdom) је 2010. године у свом документу „Будући карактер планова о сукобу“ (Future Character of Conflict Paper) изнело да ће будући конфликти имати хибридни карактер. У њему се конкретно наводи: „Вероватно ћемо видети истовремено насиље међу заједницама, тероризам, побуну, свеобухватни криминал и распрострањен неред. Тактика, техника и технологије ће наставити приближавање, док ће се противници брзо прилагођавати и тражити предност и утицај, укључујући коришћење економских, финансијских, правних и дипломатских средстава“.¹⁵

Након догађаја у Украјини, крајем 2013. год. и током 2014. год. у јавном дискурсу САД и Европе, почео се све масовније користити израз „хибридни рат“ како би се описало деловање Руске Федерације у Украјини. Као методе хибридног рата које је Русија, наводно применила наводе се: обмане постигнуте маскирањем регуларне војске у неидентификоване оружане групе, коришћење специјалних јединица, тајних операција, информативни рат кроз манипулацију масовних медија, економски притисак на привреду Украјине, посебно кроз тзв. „гасну политику“, информатички рат, утицај на сопствено и јавно мњење у свету, анимирање истомишљеника и подршке широм света и сл.¹⁶

Армија САД је 2015. године објавила „Приручник за организацију структуре хибридне претње“ (Hybrid Threat Force Structure Organization Guide) као документ практичног правила службе.¹⁷ У њему се даје јасно одређење хибридних опасности и како да се оне схвате. Такође спомиње се Русија и „агресија“ у Грузији 2008. године, и при том се даје специфична интерпретација догађаја. Каже се да је „хибридна опасност – разноврсна и динамична комбинација регуларних снага,

13 Russell W. Glenn (2009). Thoughts on 'Hybrid' Conflict, Small Wars Journal, Joint Forces Command "Hybrid Threat Seminar War Game," Santa Monica: RAND. Извор: <https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/188-glenn.pdf> (3. 11. 2023).

14 ---- (2010). Quadrennial Defense Review, Washington: Office of the Secretary of Defense SAD, Извор: https://www.defense.gov/Portals/1/features/defenseReviews/QDR/QDR_as_of_29JAN10_1600.pdf (3.11.2023).

15 ---(2010). Future Character of Conflict, HQ Land Forces, London: Ministry of Defence United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, pp. 13. Извор: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a80698aed915d74e33fa481/20151210-Archived_DCDC_FCOC.pdf (5.12. 2023).

16 Исто, стр. 17.

17 ----- (2015). Hybrid Threat Force Structure Organization Guide, FM 7-100.4, Washington: Headquarters Department of the Army, p. 13.

нерегуларних снага и/или криминалних елемената, обједињених ради постизања узајамно корисних резултата. Хибридне опасности су иновационе, адаптивне, глобално повезане, мрежне и уграђене у наред локалног становништва“.¹⁸

Још један доктринарни документ из 2015. године, под називом TRADOC G-2 дефинише хибридни рат као „коришћење политичких, друштвених, криминалних и других не кинетичких средстава, која се користе за превазилажење војних ограничења“.¹⁹

Одбрамбена парламентарне скупштине НАТО-а (NATO Parliamentary Assembly Defence) је 2015. године у документу „Хибридни рат: нови стратешки изазов НАТО-а“ (Hybrid Warfare: NATO's New Strategic Challenge) је дефинисала хибридне опасности као „коришћење асиметричне тактике за детектовање и коришћење унутрашњих слабости не војним средствима, подржане претњом употребе обичних војних средстава“.²⁰ Крајем исте године НАТО је донео „Стратегију хибридног рата“ (Hybrid war strategy NATO). Шпански професор политичких наука Пиљеа Колом Гуилем (Piella Colom Guillem) са Универзитет Пабло де Олавиде (Pablo de Olavide University) у свом раду „Стратегије НАТО-а за одговор на хибридне сукобе“ (NATO's strategies for responding to hybrid conflicts) из 2022. год. дефинише методе и средства борбе против хибридних опасности.²¹ Сходно томе у документу „Заједничко оперативно окружење 2035. Заједничке снаге у спорном и неуређеном свету“ (Joint Operating Environment 2035. The Joint Force in a Contested and Disordered World), који се појавио 2016. године, користи се термин „државне хибридне стратемеме“.²²

Све нам ово показује да НАТО поклања значајну пажњу хибридним опасностима. На самиту НАТО у Варшави 2016. године је донесена одлука о креирању „стратегије и конкретних планова за њену реализацију, која се тиче улоге НАТО у супротстављању хибридном рату“.²³ О том се детаљније може видети у документу „Саопштење о резултатима састанка на највишем нивоу у Варшави (изјава 72)“ (Statement on the Results of Meeting on the Highest Level in Warsaw, statement 72).

Документ „Војни допринос супротстављању хибридним претњама - концепт Capstone“ (Military Contribution to Countering Hybrid Threats Capstone Concept) се појавио 2010. године, а примењен је од стране НАТО у вежби „Одбрана од хибридних опасности“ (Defense against hybrid threats). У том документу се хибридне опасности дефинишу као „опасности које долазе од противника који су способни да истовремено, адаптивно користе обична и нетрадиционална средства за постизање својих циљева“.²⁴

Петер Пидјак (Peter Pindjak) у чланку „Одвраћање од хибридног рата: шанса да НАТО и ЕУ раде заједно“ (Deterring Hybrid Warfare: A Chance for NATO and

18 Исто, стр. 24.

19 ----- (2015). TRADOC G-2, Threat Tactics Report Compendium: ISIL, North Korea, Russia, and China (Fort Leavenworth, KS: TRADOC G-2 ACE Threat Integration, p. 94.

20 ----- (2015). Hybrid Warfare: NATO's New Strategic Challenge?, NATO Parliamentary Assembly Defence and Security Committee, Draft Report, p. 3.

21 -----Guillem Colom Piella (2022). NATO's strategies for responding to hybrid conflicts, Извор: https://www.cidob.org/en/articulos/cidob_report/n_8/nato_s_strategies_for_responding_to_hybrid_conflicts (11. 12. 2023).

22 -----(2016). Joint Operating Environment 2035. The Joint Force in a Contested and Disordered World, Washington: The George Washington University, p. 6. Извор: <https://nsarchive.gwu.edu/document/16505-joint-chiefs-staff-joint-operating> (21.11.2023).

23 -----(2016). Statement on the Results of Meeting on the Highest Level in Warsaw, statement 72., Извор: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=ru (accessed 10.07.2023).

24 -----(2010). 'Military Contribution to Countering Hybrid Threats Capstone Concept', NATO – Supreme Allied Commander Transformation Headquarters, p. 15.

the EU to Work Together) tvrdi da je NATO zvanično počeo da koristi odrednicu „хибридни рат“ после преврата у Украјини 2014. године. У чланку објављеном у „НАТО ревији“ (NATO Review), каже се да „хибридни конфликти обухватају напоре на више нивоа, који су усмерени на дестабилизацију функционалне државе и на поларизацију друштва у тој држави“.²⁵ Аутор је и наговестио да ће европске земље чланица НАТО формирати у Хелсинку „Европски центар напредних искустава за борбу против хибридних опасности“ (European Center of Advanced Experience for Combating Hybrid Threats - Hybrid CoE). То се и догодило током априла 2017. године. Он хибридну опасност дефинише као „координисана и синхронизована дејства, која су циљано усмерена на системске слабости демократских држава и института уз помоћ широког спектра средстава (политичких, економских, војних, грађанских и информационах). Делатност користи граничне вредности препознавања и реаговања а такође границу између рата и мира. Циљ је да се утиче на различите форме доношења одлука на локалном (регионалном) нивоу, државном или институционалном нивоу у интересу и/или постизања стратешких циљева агената, који истовремено подривају и/или наносе штету циљу“.²⁶

Слично томе и Патрик Кален (Patrick Cullen) у чланку „Хибридне претње као нови ‘опаки проблем’ за рано упозоравање. Стратешка анализа“ (Hybrid threats as a new ‘wicked problem’ for early warning. Strategic Analysis) који је објавио 2018. год. у истом часопису наглашава да су „хибридне опасности усмерене на то да се разводни граница између рата и мира а такође да се отежа и спусти праг препознавања и реаговања циља. Као резултат озбиљни проблеми, које стварају хибридне опасности, захтевају нова решења за рано узбуђивање“.²⁷

Почетком 2017. године при НАТО-у је створена нова „Здružена јединица за обавештајне делатности и безбедност“ (Joint Intelligence and Security Division - JISD).²⁸ Већ у јуну 2017. године у оквиру ове јединице основана је нова формација за хибридну анализу. Њен мандат се односи на анализу целог спектра хибридних дејстава на основу војних и цивилних, тајних и отворених извора.

Мајкл Рули Робертс Клер (Michael Rühle & Clare Roberts) у раду „Проширивање НАТО-ових инструмената за супротстављање хибридним претњама“ (Enlarging NATO’s toolbox to counter hybrid threats) објашњавају како је НАТО разрадио заокружен приступ, укључујући и кибер безбедност и у том смислу формирали „НАТО контрахибридни тим за подршку“ (NATO Counter Hybrid Support Team - CHST) који се може активирати у најкраћем року да би „помогао савезнике, који затраже помоћ, било у кризној ситуацији, било ради пружања помоћи при стварању потенцијала за супротстављање хибридним ситуацијама. Такве групе се састоје од експерата – цивила, који се бирају између групе експерата НАТО, а такође од стручњака именованих од стране савезника“.²⁹

Дакле, може се закључити да је тема хибридних опасности једна од основних преокупација НАТО пакта. На пример, међу шест кључних питања која су била планирана за самит НАТО у јуну 2021. године, два од њих су се односила на

25 Pindjak Peter (2014). Detering Hybrid Warfare: A Chance for NATO and the EU to Work Together? // NATO Review. Извор: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2014/11/18/detering-hybrid-warfare-a-chance-for-nato-and-the-eu-to-work-together/index.html> (12.12. 2023).

26 Извор: <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats/> (12. 12. 2023).

27 Cullen Patrick (2018). Hybrid threats as a new ‘wicked problem’ for early warning. Strategic Analysis, Извор: <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/06/Strategic-Analysis-2018-5-Cullen.pdf> (12. 12. 2023).

28 Извор: <https://www.nato.int/cps/en/natolive/107942.htm> (13.12. 2023).

29 Michael Rühle & Clare Roberts (2021). Enlarging NATO’s toolbox to counter hybrid threats. Извор: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/03/19/enlarging-natos-toolbox-to-counter-hybrid-threats/index.html> (20. 11. 2023).

хибридне опасности. Тако, на пример, у документу: „НАТО: Кључна питања за 117. Конгрес“ (NATO: Key Issues for the 117th Congress) се каже: „Обуздавање руске агресије у Европи, укључује руске тактике кибер и хибридних ратова. Повећање одрживости држава чланица за реаговање на невојне опасности по безбедност и кризе, укључује хибридне и кибер опасности, пандемије и климатске промене“.³⁰

Као што се види из овог кратког прегледа историјата развоја појма „хибридни рат“ у западној литератури, теорији и пракси, хибридни рат и хибридне опасности се доминантно посматрају као облик „руске агресије“ или „руског непријатељског деловања“. Ове идеје из разних докумената и чланака западних аутора су можда најконцизније и најсажетије изражене у документу америчког think-tank – „РЕНД корпорације“ (RAND Corporation) из 2017. године, који потписује Кристофер Чивис (Christopher S. Chivvis) под сликовитим називом: „Разумевање руског ’хибридног рата’ и шта се може урадити поводом тога“ (Understanding Russian ’Hybrid Warfare’ And What Can Be Done About It).³¹ У овом документу се наводе и три главне карактеристике „руског хибридног рата“ по мишљењу западних војних теоретичара:

1. „штедљивост (економија) употребе силе – сматра се да Русија има мало шансе да победи у директном војном сукобу тако да Москва тражи могућности за остваривање својих интереса без употребе војне силе уколико је то могуће. Коришћење кибер алата је један од примера такве штедљивости у употреби силе;
2. упорност – сматра се да хибридни рат брише традиционалну поделу на стање рата и мира. Стратегије хибридног рата се воде „испод радара“ колико је то могуће;
3. народно-центристичност – сматра се да је Русија схватила важност утицаја на становништво у циљаним државама тако да користи информационе операције, прокси актере и друге могућности за утицај“.³²

Све три особине се поприлично магловито описују и документују без конкретних примера јер очигледно је да руско деловање у Грузији, Сирији и Украјини (интервенције које се најчешће на Западу наводе као пример руског хибридног деловања) немају ове особине у чистом облику.

У овом документу се поименице набрајају и технике то јест „механизми“ руског хибридног рата, другим речима „руски комплет за хибридно ратовање“ (Russia’s Hybrid Warfare Toolkit) се, по мишљењу америчког аутора, састоји од шест следећих елемената:

1. информационе операције – сматра се да је Русија почела да користи стратешку комуникацију за ширење својих политичких наратива. Ово се односи како на интернационалне канале као што су „Русија данас“ (Russia Today – RT) и „Спутњик“ (Спутник) тако и на мрежу тролова, ботова и фабрике за производњу лажних вести (fake news);
2. кибер операције – сматра се да је Русија одгајила генерацију „кибер ратника“ и хакера. Ове потенцијале Русија користи за утицај у иностранству – на пример за мешање у изборе у САД 2016. године;
3. прокси операције – сматра се да Русија користи групе русофила у другим државама. Наводе се примери бајк клуба „Ноћни вукови“ који има своје подружнице по свету или анти-европски покрети;

30 ----(2021). NATO: Key Issues for the 117th Congress, Congressional Research Service.

31 Chivvis S. Christopher (2017). Understanding Russian ’Hybrid Warfare’ And What Can Be Done About It, Извор: <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT468.htm> (14. 12. 2023.)

32 Исто.

4. економски утицај – сматра се да Русија користи економски утицај (на пример испоруке природног гаса) за утицај на друге државе;
5. тајне мере – сматра се да Русија користи класичну шпијунажу за утицај на рањиве политичке лидере у другим државама. Поред тога и да је ојачала своје специјалне јединице, као на пример Војну обавештајну службу (ГРУ) које користи у иностранству за специјалне операције;
6. политички утицај – сматра се да Русија хибридно користи и традиционалну дипломатију да подржи проруске политичке опције у иностранству и да то чини у комбинацији са претходним техникама³³.

Документ „Разумевање руског „хибридног рата и шта се може урадити поводом тога“ и шта се може урадити поводом тога“ је како се види, само списак неких могућих или жељених особина руског хибридног рата. Оно што је занимљиво су следеће две основне карактеристике западног погледа на хибридни рат:

1. обрађују се само „хибридне опасности“ које прете од стране Русије и Кине (понекад делимично и других суверених међународних актера – Северне Кореје, Ирана, Сирије,... и разних недржавних актера – ослободилачких покрета) при чему нема објективног и научног сагледавања, па чак ни спомена где, како и када западне силе на челу са САД и НАТО користе технике хибридног рата;
2. Ако се пажљивије погледају дефиниције и теоријски радови западних војних стручњака и теоретичара о хибридном рату пада у очи да се много више говори о нерегуларним војним и криминалним формацијама, о делегитимизацији националних власти, о асиметричној и иновативној употреби војних, специјалних или побуњеничких јединица итд. Другим речима у западној војној теорији хибридни рат се схвата највећим делом као нестандардна употреба оружаних јединица и оружане борбе. И за све ово се оптужују геополитички противници Русија и Кина. Скоро да и нема речи о свим другим елементима хибридног рата: економским притисцима, мрежном деловању, коришћењу невладиног и цивилног сектора у нападнутим државама као експонента неоружане хибридне агресије на суверене државе, о невладиним организацијама (НВО) финансираним из иностранства и њиховом коришћењу као даљински управљаних актера, о информационом деловању, о медијском рату, рату наративима и дискурсима, о психолошком и когнитивном рату и о свим другим неоружаним елементима и факторима савременог хибридног рата.

Ово се може објаснити управо тиме што свака страна под појмом „хибридни рат“ види оно што чини друга страна док негира своје хибридне начине деловања. Западна страна под „хибридним ратом“ види и препознаје само оно што може уочити и документовати у поступању Русије и Кине и за шта их може „оптужити“. Западни војни аутори најчешће хибридни рат сагледавају као само једну од варијација ратног оружаног сукоба и као примарно војну агресију која је „обогаћена“ другим, помоћним техникама: информационом, економским, медијским, кибер и дипломатским.

Хибридни рат у кинеској и руској теорији

За разлику од западних аутора руски и кинески теоретичари потпуно другачије описују хибридни рат и акценат стављају на потпуно друге елементе.

³³ Исто.

То највероватније чине зато што те врсте агресивног деловања колективног Запада осећају као нападе на себе. Зато да погледамо како друга страна гледа на овај појам.

У Кини се још 1999. године (на енглески преведена 2015) појавила књига „Неограничени рат: Кинески мастер план за уништење Америке“ (Unrestricted Warfare: China's Master Plan to Destroy America) чији су аутори Куао Лианг и Ванг Ксиангсуи (Qiao Liang & Wang Xiangsui) пуковници Народно-ослободилачке Армије Кине (НОАК). На Западу је ова књига одмах схваћена као „стратешки план Кине за уништење Америке“. Иако сама књига у Кини није добила статус званичног документа, сматра се да има подршку руководства Кине јер је реч о предлогу сценарија будућих ратова и оперативној доктрини у ери глобализације.³⁴

У руској војној науци није довољно пажње поклањано разради нестандартних форми сукоба, укључујући и асиметрична дејства. Исто тако и концепција о хибридном рату до скоро није посебно разрађивана, а сам термин је ушао у употребу тек пошто је већ постао популаран на Западу. Али тема ненасилне промене власти и шире примене невојних метода ратовања има богату традицију у руској војној мисли. Издвојићемо, овом приликом, само неке.

Руски војни теоретичар Јевгениј Едуардович Меснер (Евгений Эдуардович Месснер; 1891 - 1974) у раду „Ако желите мир, победите побуњенички рат“ (Хочешь мира, победи мятежевойну) из 2005. године пише: „У ранијим ратовима сматрало се као најважније освајање територије. Убудуће ће се сматрати као најважније освајање душа у противничкој држави. У ранијим ратовима линија фронта која је делила непријатељске снаге је била разводњена само тамо где би је партизани у позадини ове или оне зараћене стране померали. У будућим ратовима ратоваће се не на линији већ на целој површини територија оба противника, јер ће се иза оружаног фронта појавити други фронтови, политички фронт, социјални, економски; ратоваће се не у дводимензионалној равни, као у старини, не ни у тродимензионалном простору, како је било од појаве војне авијације, већ у четири димензије где ће психа зараћених народа бити четврта димензија рата“.³⁵

У савременој историји, комплекс теоријских и практичних проблема, везаних за промене у карактеру савременог рата, осмишљаван је од стране руских војних стручњака у правцу дуготрајне борбе са побуњеничким формацијама на Северном Кавказу, рата у Грузији (2008. год.), серије „обојених револуција“ у разним државама а посебно у Украјини (од 2004. и 2014. године – до данас), а такође и о исходу сиријског рата и руског учешћа у њему (2011. – 2018.). За разлику од САД, где су војни стручњаци највећим делом били забринути за ризик који би се појавио по америчке оружане снаге у случају коришћења хибридних метода од стране противника, руски војни стручњаци посебну пажњу обраћају на везу „обојених револуција“ са политиком. Тако, на пример, Валериј Васильевич Герасимов у раду „Организација одбране Руске Федерације у условима непријатељске употребе 'традиционалних' и 'хибридних' метода ратовања“ (Организация обороны Российской Федерации в условиях применения противником “традиционных” и “гибридных” методов ведения войны) пише да „обојене револуције представљају главно средство за постизање политичких циљева помоћу хибридног рата – ненасилну смену власти у другим државама“.³⁶

34 Liang Qiao & Xiangsui Wang. (2002). Unrestricted Warfare: China's Master Plan to Destroy America, Panama City: Pan American Publishing Company, p. 227

35 Меснер Едуардович Евгений (2005). Хочешь мира, победи мятежевойну!, Москва: Военный университет, Русский путь, стр. 696.

36 Герасимов Васильевич Валерий (2016). Организация обороны Российской Федерации в условиях применения противником “традиционных” и “гибридных” методов ведения войны, Москва: Вестник Академии военных наук, № 2(55), стр. 19 - 23.

Игор Анатољевич Николајчук (Игорь Анатољевич Николайчук) у свом раду „О суштини хибридног рата у контексту савремене војно-политичке ситуације“ (О сущности гибридной войны в контексте современной военно-политической ситуации) тврди да је пажња руских војних стручњака усмерена на ситуације, када се, поприлично стабилне државе неочекивано брзо увлаче у оружани конфликт, нагло се руше државне институције и друштво пада у хаос. Он сматра да је најважнији елемент хибридног рата информациони утицај, што се индиректно потврђује и бројем и количином обраде ове теме у текстовима.³⁷

Слично томе и Александар Александрович Бартош (Александр Александрович Бартош) у тексту „Трење` и `трошење` хибридног ратовања“ („Трение” и “износ” гибридной войны) сматра да хибридни утицај ствара могућност да се на власт доведе потребна политичка групација без директног војног или насилног иностраног мешања и окупације територије, већ само уз помоћ манипулативних средстава усмерених на домаће прокси актере. Граница између мира и рата је постала теже уочљива, а улога не војних начина сукоба је постала већа. По проценама руског Генералштаба, однос војних и не војних метода борбе је 1:4.³⁸

Начелник руског Генерал штаба Валериј Васильевича Герасимов је 2013. године приметио да је сазрела потреба да се дефинише улога војске у промењеним условима ратовања, у којима су се промениле како традиционалне, тако и нетрадиционалне форме сукоба. Он је у чланку „Вредност науке је у предвиђању“ (Ценность науки в предвидении) формулисао нове особине рата не користећи термин „хибридни рат“ на следећи начин: „Акцент коришћених метода сукоба се измешта у страну широке примене политичких, економских, информационих, хуманитарних и других не војних мера, које се реализују уз коришћење протесног потенцијала становништва. Све се то употпуњује војним мерама скривеног карактера, између осталог и уз реализацију информационог сукоба и деловањем снага за специјалне операције. На отворену употребу силе, често под видом миротвораца и кризног регулисања се прелази тек у некој каснијој етапи...“.³⁹ На основу овог цитата су западни војни експерти извели синтагму „концепција хибридног рата Валерија Герасимова“, која је наводно била реализована у време кризе у Украјини и у Сиријском рату. Најчешће се цитира његова дефиниција хибридног рата која подразумева „комплексну примену политичких, економских, информационих и других невојних мера, које се реализују са ослонцем на војну силу“.⁴⁰ Објашњавајући овај термин у раду „На основу искуства из Сирије“ (По опыту Сирии) је нагласио да ако се такозване хибридне методе сукоба „могу користити и без отворене примене војне силе, то класична борбена дејства без хибридних сада већ више не могу. Сликвит пример је сукоб у Сирији. У том смислу савремене војне конфликте одликује тежња да се политички циљеви постигну уз минимални војни и оружани утицај на противника. Друге карактеристичне црте хибридних дејстава су одсуство формалне објаве рата и тешко предвидљиве последице, јер се друштво до крајности дестабилизује и дезорганизује у свим аспектима друштвеног живота“.⁴¹

37 Николайчук Игорь Анатољевич. „О сущности гибридной войны в контексте современной военно-политической ситуации“. Москва: Проблемы национальной стратегии, № 3(36), стр. 85 - 104.

38 Бартош Александрович Александр (2018). “Трение” и “износ” гибридной войны, Москва: Военная мысль, № 1, стр. 5 - 13.

39 Герасимов Васильевич Валерий (2013). Ценность науки в предвидении, Москва: Военно-промышленный курьер, Извор: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> (4. 7. 2023).

40 Исто.

41 Герасимов Васильевич Валерий (2016). По опыту Сирии, Военно-промышленный курьер,

И Леонид Савин (Леонид Савин) у раду „Концепција хибридног рата: извори, примена, одбрана“ (Концепция гибридной войны: истоки, применение, противодействие) напомиње да је „симптоматично да се као синоними за хибридне методе појављују термини 'индиректна дејства' и 'асиметрична дејства', који су познати још од времена Сун Цуа и у различитим варијацијама коришћени како у пракси тако и у совјетској/руској и иностраној војној мисли XX – почетка XXI века“.⁴²

Међутим сам појам „хибридни ратови“ у руској литератури је често замењиван карактеристиком „такозвани“. Из овога се види да се овај појам од стране руских војних структура не сматра као нешто принципијелно ново. Реч је само о променама у планирању, спровођењу и коришћењу специфичних инструмената у току савремених војних сукоба. Ако би се говорило још конкретније, руски експерти код хибридних дејстава акценат стављају на брзу унутрашњу дестабилизацију државе за рачун урушавања војног и економског потенцијала, крупних информационо – психолошких операција са максимално широким покривањем становништва, подршком унутрашњој опозицији и екстремистичких организација разноврсног усмерења а такође за рачун коришћења метода устаничке, диверзантске и терористичке борбе.

Када процењују концепцију хибридног рата, руски војни експерти подвлаче, да реч није о принципијелно новом концепту. У том смислу под хибридним ратом треба разумети укупност конкретних решења на комбиновању метода, диктираним конкретним околностима.

Директор руског „Центра за анализу стратегија и технологија“ Руслан Николајевич Пухов (Руслан Николаевич Пухов) у тексту „Мит о 'хибридном рату'“ (Миф о 'гибридной войне') истиче да „када се реализују у пракси, ова решења показују промењен изглед рата који при том није променио своју суштину. Наравно, коришћена средства се умножавају и усавршавају по мери еволуције војне мисли и нарочито примене достигнућа научно-техничке револуције, али ово не утиче на суштину питања. Јер идеја 'тројанског коња' се не мења ширењем интернета, брзином преноса информација или стварањем високо прецизног оружја“.⁴³

Недуго после догађаја у Украјини 2014. год., одржана је „Трећа Московска конференција о међународној безбедности“ (III Московская конференция по международной безопасности) на којој је руско војно и политичко руководство дало своје виђење хибридних дејстава и онога што оно види као савремене облике ратоводства без обзира да ли се користи сам појам „хибридно“ или „асиметрично“ или „нелинеарно“. У поруци председника Руске федерације Владимир Путина овој конференцији се, између осталог, каже: „Очигледно је да савремени изазови и опасности захтевају одустајање од архаичне логике, геополитичких игара са нултим резултатом, од покушаја наметања другим народима сопствених рецепата и вредносних оријентација, између осталог и путем „обојених револуција“.“⁴⁴ Тему „обојених револуција“, је у свом излагању на конференцији раздио министар одбране Руске федерације Сергеј Шойгу (Сергей Кужугетович Шойгу) тврдећи да феномен обојених револуција постаје

Извор: <https://vpk-news.ru/articles/29579> (02.07.2023).

42 Савин Леонид (2020). Концепция гибридной войны: истоки, применение, противодействие, Извор: <https://russtrat.ru/reports/17-oktyabrya-2021-0010-6640> (4. 7. 2023).

43 Пухов Николаевич Руслан (2015). Миф о 'гибридной войне', Независимое военное обозрение, Извор: http://nvo.ng.ru/realty/2015-05-29/1_war.html (2. 7. 2023).

44 Министр обороны России выступил на III Московской конференция по международной безопасности Извор: https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=11929731@egNews (5. 7. 2023).

веома важан фактор у дестабилизацији многих региона у свету и да се под видом ширења демократије догађа свргавање легално изабраних руководстава појединих земаља. Односно да се „да се друштвено-економски проблеми појединих држава користе за свргавање национално оријентисаних влада на режиме којима се управља и који се контролишу из иностранства. Ови из иностранства инсталирани режими отварају својим иностраним покровитељима, приступ ресурсима тих држава. Сем тога обојене револуције све чешће попримају облик оружане борбе, која се одвија по правилима војне вештине“.⁴⁵ Ову тезу је потврдио примером „обојених револуција“ у Централној Азији, Грузији, Венецуели и сл. Сматра да се на основу бројних примерима може приметити да је образац реализовања „обојене револуције“ универзалан, да се примењивао на различитим деловима света али да има различите форме: војни притисак, смена политичког руководства, промена спољнополитичких и економских усмерења државе, информационим ратом и сл.⁴⁶

У свом излагању на конференцији и генерал армије Валериј Герасимов се осврнуо на „обојене револуције“ као форме хибридног рата на следећи начин: „Данас смо ми сведоци још једне 'обојене револуције' у Украјини. За разлику од 'наранцасте револуције' која се раније одиграла у овој држави (2004. год.) и грузијске 'револуције ружа' (2003. год.), овај конфликт је прешао у фазу унутар државног оружаног сукоба и практично прерастао у грађански рат. Одлучујућу улогу у освајању власти у Украјини, као и у догађајима за време 'арапског пролећа' одиграле су екстремистичке организације, које у свом саставу имају добро обучене и опремљене борбене групе. Али за разлику од арапских држава, у Украјини су ове наоружане формације употребљене против голоруког народа. Употребљене су и приватне војне компаније. Ово потврђује тенденцију коришћења адаптивног приступа у коришћењу војне силе“.⁴⁷

У плејади бројних војних стручњака и војних извора о хибридном рату, посебно се издваја рад руског публицисте америчког порекла Андреја Корибка (Andrew Korybko) који је 2015. године дао једну, по нама, од најбољих описа елемената и дефиниције хибридног рата у књизи „Хибридни ратови: индиректни адаптивни приступ ка промени режима“ (Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach To Regime Change).⁴⁸ Он као основне елементе хибридног рата види: дипломатију, економски рат, информатичке нападе, информативни рат и пропаганду, регуларне оружане снаге и специјалне јединице, подршку локалним групама, нерегуларне оружане снаге (тероризам). На основу тога „хибридни рат“ дефинише као „комбинацију разних елемената који се примењују од стране једне или неколико држава према објекту угрожавања, што је најчешће нека суверена држава, а са циљем покорвања те државе“.⁴⁹

Овакав упоредни приступ теоријских разматрања феномена хибридног рата као рата нове генерације показује да западни (претежно амерички и енглески војни експерти) и руски војни стручњаци сматрају да је хибридни рат квалитативно нова физиономија ратводства али и да се у многоне разликују у посматрању његових основних елемената и да га стога различито дефинишу.

45 Исто.

46 Исто.

47 Исто.

48 Korybko Andrew (2015). Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach To Regime Change, Moscow: Peoples' Friendship University of Russia. Извор: <https://orientalreview.org/wp-content/uploads/2015/08/AK-Hybrid-Wars-updated.pdf>. (12. 12. 2023).

49 Исто. стр. 123.

Закључак

Сумирајући наведену расправу о хибридном рату као новим облицима ратова у контексту америчке и руске перцепције можемо закључити следеће:

1. Хибридни рат је у суштини сложена, комплексна појава која се састоји од мноштва разних теоријских претпоставки и решења са једне стране и конкретних друштвено - економских техника утицаја на нападану државу. У првом реду ови елементи хибридног рата су и сами војне технике и вештине које се могу и самостално користити (и раније су коришћене) али се њиховим комбиновањем постиже и кумулативни резултат то јест - ствара се нови смисао њиховог коришћења и нови разорни ефекти који се раније нису могли постићи појединачним коришћењем. Овај синергијски ефекат и јесте оно ново, раније не коришћено код хибридног рата.
2. Оно што је *differentia specifica* (карактеристична особеност) хибридног рата као нове ратне вештине и технике је јединствена и непоновљива комбинација разних техника у сваком посебном случају. Обиље техника (неке ће бити описане у даљем тексту) се комбинују у сваком појединачном случају у разним пропорцијама и разним редоследом у зависности од конкретног случаја. Зато и не постоје нити строго утврђене дефиниције (као што смо видели напред) хибридног рата, нити стриктно дефинисане процедуре и ратни планови за оперативну примену техника, већ се у сваком појединачном случају прави само оквирни план дејстава и употребе техника и у одређеним интервалима се планови проверавају и коригују. Тако да је јако тешко извући паралеле и шеме, обрасце понашања који би омогућили да се нека агресивна техника у конкретном случају препозна и дефинише као део хибридног напада и агресије.
3. Нека теоријска претпоставка се може, на пример, разматрати појединачно, на основу ње се може планирати одређена мирољубива или агресивна делатност и извршити деловање према другој страни. Исто је и са техникама којих је мноштво. Али исте теоријске претпоставке и практичне технике се могу користити и заједно, комбиновано, кумулативно или последично и у том случају њихови ефекти на објекат напада (нападано друштво) ће бити потпуно другачији. Управо ова „усмереност на резултат“ се може означити као природа и суштина хибридног рата – јер свака агресивна активност (па чак и она која на први поглед има мирољубив карактер) добија свој смисао у комбинацији са другим на изглед неповезаним поступцима (који такође могу на први поглед деловати као независни или чак и мирољубиви).
4. Иако све до данас, појам „хибридни рат“ није добио своју коначну дефиницију нити на Западу нити на Истоку, на основу свих теоријских поставки војних и цивилних теоретичара а посебно на основу укрштања тих теоријских поставки са реалним догађајима на терену, може се сада већ са сигурношћу рећи да је хибридни рат много шири појам и много комплекснија појава од онога како га западни и источни аутори и дефинишу и посматрају.
5. Само атипична дејства разних варијанти војних, полувојних и наоружаних цивилних група или разних наоружаних формација партијских милиција и приватних војних компанија, потпомогнута разним економским, дипломатским и информационом техникама – нису главна компонента

хибридног рата како нам историјске чињенице показују. Тим пре што данас на основу сукоба у многим државама у последњих двадесетак година ми видимо резултате хибридних агресија. Пред политичарима, теоретичарима и практичарима рата, поставља се задатак, не само да адаптирају одбрамбену политику државе пред долазећом епохом хибридних ратова, већ и да створе војно-политичке механизме, који ће онемогућити да мали периферни конфликти прерасту у рат већих размера.

6. Сем одсуства међународног права у области сваког од ратова нове генерације – проблем је и одсуство било какве међународне правне регулативе поводом хибридног рата као ширег појма и комплексног начина примене појединачних ратова нове генерације. У случају хибридног рата као комплексне и кумулативне ратне стратегије, могућа је примена једне врсте или технике ратова нове генерације само до нивоа који је дозвољен или нерегулисан међународним правом, да би се затим разорно дејство појачало, допунило или финализовало неким другим врстама или техникама ратова нове генерације које такође иду до нивоа међународно дозвољеног или нерегулисаног. Другим речима неко понашање, само за себе, може бити сматрано легитимним, неагресивним, дозвољеним или регулисаним међународним правом у одређеним границама али у комбинацији са другим понашањима може бити део хибридног рата и практично ратна техника.

Литература

1. --- (2010). Quadrennial Defense Review, Washington: Office of the Secretary of Defense SAD, Извор:
2. --- (2015). Hybrid Threat Force Structure Organization Guide, FM 7-100.4, Washington: Headquarters Department of the Army, p. 13.
3. --- (2015). Hybrid Warfare: NATO's New Strategic Challenge?, NATO Parliamentary Assembly Defence and Security Committee, Draft Report, p. 3.
4. --- (2015). TRADOC G-2, Threat Tactics Report Compendium: ISIL, North Korea, Russia, and China (Fort Leavenworth, KS: TRADOC G-2 ACE Threat Integration, p. 94.
5. ---(2010). 'Military Contribution to Countering Hybrid Threats Capstone Concept', NATO – Supreme Allied Commander Transformation Headquarters, pp. 15.
6. ---(2010). Future Character of Conflict, HQ Land Forces, London: Ministry of Defence United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, p. 13.
7. ---(2016). Joint Operating Environment 2035. The Joint Force in a Contested and Disordered World, Washington: The George Washington University, p. 6. Извор: <https://nsarchive.gwu.edu/document/16505-joint-chiefs-staff-joint-operating> (21.11.2023).
8. ---(2016). Statement on the Results of Meeting on the Highest Level in Warsaw, statement 72., Извор: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=ru (accessed 10.07.2023).
9. ---(2021). NATO: Key Issues for the 117th Congress, Congressional Research Service.
10. Bond S. Margaret (2007). „Hybrid War: A New Paradigm For Stability

- Operations In Failing States“, Strategy Research Project, U. S. Army War College, pp. 3. Извор: <http://www.worldinwar.eu/wpcontent/>
11. Chivvis S. Christopher (2017). Understanding Russian 'Hybrid Warfare' And What Can Be Done About It, Извор: <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT468.htm> (14. 12. 2023.)
 12. Cullen Patrick (2018). Hybrid threats as a new 'wicked problem' for early warning. Strategic Analysis, Izvor: <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/06/Strategic-Analysis-2018-5-Cullen.pdf> (12. 12. 2023).
 13. Guillem Colom Piella (2022). NATO's strategies for responding to hybrid conflicts, Извор: https://www.cidob.org/en/articulos/cidob_report/n_8/nato_s_strategies_for_responding_to_hybrid_conflicts (11. 12. 2023).
 14. Hoffman Frank G (2007). Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars, Arlington: Potomac Institute for Policy Studies.Извор:https://www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf (12. 11. 2023).
 15. Hoffman G. Frank (2009). Hybrid Warfare and Challenges, JFQ, 1st, p. 35.
 16. Hoffman Г. Frank. (2014). On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats // War on the Rocks. Извор: <https://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/> (14.12. 2023.)
 17. Korybko Andrew (2015). Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach To Regime Change, Moscow: Peoples' Friendship University of Russia. Извор: <https://orientalreview.org/wp-content/uploads/2015/08/AK-Hybrid-Wars-updated.pdf>. (12. 12. 2023).
 18. Liang Qiao & Xiangsui Wang. (2002). Unrestricted Warfare: China's Master Plan to Destroy America, Panama City: Pan American Publishing Company, p. 227.
 19. Mattis N. James & Hoffman Frank (2005). Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars // Proceedings Magazine, Vol. 132/11/1, p. 233. Извор: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2005/november/future-warfare-rise-hybrid-wars> (23. 11. 2023.).
 20. Michael Ruhle & Clare Roberts (2021). Enlarging NATO's toolbox to counter hybrid threats. Извор: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/03/19/enlarging-natos-toolbox-to-counter-hybrid-threats/index.html> (20. 11. 2023).
 21. Nemeth J. William (2002). Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare, Monterey: Naval Postgraduate School.
 22. Pindjak Peter (2014). Deterring Hybrid Warfare: A Chance for NATO and the EU to Work Together? // NATO Review. Извор: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2014/11/18/deterring-hybrid-warfare-a-chance-for-nato-and-the-eu-to-work-together/index.html> (12.12. 2023).
 23. Russell W. Glenn (2009). Thoughts on 'Hybrid' Conflict, Small Wars Journal, Joint Forces Command "Hybrid Threat Seminar War Game," Santa Monica: RAND. Извор: <https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/188-glenn.pdf> (3. 11. 2023).
 24. Walker G. Robert (1998). Spec Fi: The United States Marines Corps and Special Operations, Monterey: Naval Post Graduate School, p. 4 - 5.
 25. Бартош Александрович Александр (2018). "Трение" и "износ" гибридной войны, Москва: Военная мысль, № 1, стр. 5 - 13.
 26. Герасимов В. В. (2013). Ценность науки в предвидении. Военно-

- промышленный курьер, Извор: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> (04. 07.2023).
27. Герасимов Васильевич Валерий (2013). Ценность науки в предвидении, Москва: Военно-промышленный курьер, Извор: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> (4. 7. 2023).
 28. Герасимов Васильевич Валерий (2016). Организация обороны Российской Федерации в условиях применения противником “традиционных” и “гибридных” методов ведения войны, Москва: Вестник Академии военных наук, № 2(55), стр. 19 - 23.
 29. Герасимов Васильевич Валерий (2016). По опыту Сирии, Военно-промышленный курьер, Извор: <https://vpk-news.ru/articles/29579> (02.07.2023).
 30. Клаузевиц фон Карл (1934). О войне, Москва: Госвоенизда, стр. 32.
 31. Месснер Эдуардович Евгений (2005). Хочешь мира, победи мятежную войну!, Москва: Военный университет, Русский путь, стр. 696.
 32. Министр обороны России выступил на III Московской конференции по международной безопасности Извор: https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=11929731@egNews (5. 7. 2023).
 33. Николаичук Игорь Анатольевич. (2016). „О сущности гибридной войны в контексте современной военно-политической ситуации“. Москва: Проблемы национальной стратегии, № 3(36), стр. 85 - 104.
 34. Савин Леонид (2020). Концепция гибридной войны: истоки, применение, противодействие, Извор: <https://russtrat.ru/reports/17-oktyabrya-2021-0010-6640> (4. 7. 2023). Пухов Николаевич Руслан (2015). Миф о 'гибридной войне', Независимое военное обозрение, Извор: http://nvo.ng.ru/realty/2015-05-29/1_war.html (2. 7. 2023).
 35. Цветковић Ненад, Ковач Митар и Мак Антонио (2018). Економски садржај хибридног ратовања, Тематски зборник радова „Хибридно ратовање – дилема концепта савремених сукоба“, Београд: Институт за стратегијска истраживања, стр. 154.

Интернет извори:

- https://www.cidob.org/en/articulos/cidob_report/n_8/nato_s_strategies_for_responding_to_hybrid_conflicts (11. 12. 2023).
- https://www.defense.gov/Portals/1/features/defenseReviews/QDR/QDR_as_of_29JAN10_1600.pdf (3.11.2023).
- <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/06/Strategic-Analysis-2018-5-Cullen.pdf> (12. 12. 2023).
- https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=ru (accessed 10.07.2023).
- https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a80698aed915d74e33fa481/20151210-Archived_DCDC_FCOC.pdf (5.12. 2023).
- <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats/> (12. 12. 2023).
- <https://www.nato.int/cps/en/natolive/107942.htm> (13.12. 2023).



Lidija Madžar¹, Aleksandar Gajić²

THE CHALLENGES OF SPA AND WELLNESS TOURISM DEVELOPMENT IN THE WESTERN BALKANS COUNTRIES

Abstract

Spa tourism means improving people's health by using thermal, mineral, geothermal, and sometimes seawater for the purposes of treatment, rehabilitation, and recreation. Spa tourism can also be described as a specific place that is dedicated to improving the general well-being of humans by providing a series of professional medical services that encourage the regeneration of spirit, mind, body and soul. Spa tourism is closely related to the concepts of health and wellness tourism, which consists of activities to improve the health of individuals using hydrotherapy and balneotherapy. This paper deals with the analysis of current trends in the global spa tourism market, which records accelerated growth and transformation into a global phenomenon based on unique spa culture, tradition, the provision of alternative medical services and accompanying service industries. The article also deals with the analysis of the weaknesses of spa tourism in the countries of the Western Balkans, highlighting their practical problems and challenges they face in trying to develop their spa tourism. Finally, the paper considers the state of spa tourism in Serbia itself. It is concluded that it is necessary to invest further efforts in attracting investment, improving local economic conditions, improving spa service capacities, modernizing local tourist services, developing infrastructure, marketing and branding spa products and developing human resources with the aim of ensuring international visibility and recognition of national spa tourism.

Key words: spa tourism, wellness tourism, health tourism, spa tourism services, capacity weakness, marketing and branding of spa products, spa investments.

1 Ph. D., Lidija Madžar, Associate Professor, Faculty of Finance, Banking and Auditing, Alfa BK University, Belgrade, Email address: lidi.madzar@gmail.com, ORCID. ID: <https://orcid.org/0000-0002-1708-5683>

2 Dr Aleksandar Gajić FAM, Sremski Karlovci, University "Union - Nikola Tesla" Belgrade

IZAZOVI RAZVOJA SPA I WELLNESS TURIZMA U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Apstrakt

Pod banjским turizmom se podrazumeva poboljšavanje zdravstvenog stanja ljudi upotrebom termalne, mineralne, geotermalne, a ponekada i morske vode u svrhe lečenja, rehabilitacije i rekreacije. Banjski turizam se može opisati i kao specifično mesto koje je posvećeno unapređivanju opšteg blagostanja ljudi pružanjem niza profesionalno-medicinskih usluga koje podstiču regeneraciju duha, uma, duše i tela. Banjski turizam je tesno povezan sa pojmovima zdravstvenog i wellness turizma koji se sastoji od aktivnosti unapređivanja zdravstvenog stanja pojedinaca upotrebom hidroterapije i balneoterapije. Ovaj rad se bavi analizom aktuelnih trendova na globalnom tržištu banjskog turizma koje beleži ubrzani rast i transformaciju u globalni fenomen zasnovan na svojevrsnoj banjskoj kulturi, tradiciji, pružanju alternativnih medicinskih usluga i pratećim uslužnim granama. Članak se dalje bavi i analizom slabosti banjskog turizma u zemljama Zapadnog Balkana, ističući njihove praktične probleme i izazove sa kojima se suočavaju u pokušaju razvoja svog banjskog turizma. Konačno, rad razmatra i stanje banjskog turizma u samoj Srbiji uz zaključak da je potrebno ulagati dalje napore u privlačenje ulaganja, poboljšanje lokalnih ekonomskih uslova, unapređivanje banjjskih uslužnih kapaciteta, modernizaciju lokalnih turističkih usluga, razvoj infrastrukture, marketing brendiranje banjjskih proizvoda i razvoj ljudskih resursa sa ciljem obezbeđivanja međunarodne vidljivosti i prepoznatljivosti nacionalnog banjjskog turizma.

Ključne reči: banjjski turizam, wellness turizam, zdravstveni turizam, banjjske turističke usluge, slabost kapaciteta, marketing i brendiranje banjjskih proizvoda, ulaganja u banje.

Introduction

Although there is no single definition of spa tourism, this notion is often identified with the concepts of health, medical or wellness tourism. One of the approaches to considering these terms treats medical and wellness tourism as special branches of health tourism, while their true meaning actually depends on the personal characteristics, needs and motivation of the tourists themselves. Health tourism is a somewhat broader term that certainly includes all those activities that simultaneously meet the criterion of contribution to the individual's general health condition, but also the criterion of the tourism definition itself. Recently, the popularity of wellness vacations and spa resorts, with the aim of using the healing power of water for health purposes, has grown significantly around the world. In this way, new forms of travel and new tourist destinations emerged over time, turning itself into a kind of global tourism industry.

In the simplest terms, spa tourism means improving the individual's health condition with hydrotherapy or balneotherapy (Ramos & Untong, 2016, p. 886). The International SPA Association defines spa tourism as places that are dedicated to improving the general well-being of people by providing a series of professional medical services urging the regeneration of spirit, mind, body and soul (International SPA Association, 2024). Spa tourism can also be described as the use of thermal, mineral, geothermal, and sometimes seawater for the purposes of treatment, rehabilitation and recreation. At the same time, this type of tourism often involves holding numerous recreational, sports

activities and cultural manifestations (Đukić et al., 2022, p. 171). Spas are most often located in natural environments, mainly in those areas that are abundant with mineral waters, medical gases, natural hot springs and mud baths. Spa resorts usually offer various health services known as balneotherapy. While belief in the healing powers of geothermal waters dates back to the prehistoric era, it can be said that spa treatment was popularized and commercialized first in Europe, and somewhat later in other parts of the world.

Today, the spa tourism industry represents an important determinant of wellness tourism, which greatly contributes to its growth and popularization. Europe is normally considered the leading destination for spa tourism, while this type of tourism has grown over time into a rapidly growing sector of the contemporary tourism economy, driven by the growing demand for traditional healing therapies, as well as new, alternative methods of medical treatment and healing (Papadopoulou, 2020, p. 133).

The prices of spa services are dominantly influenced by numerous factors such as the type of spa service, its location, uniqueness of the environment, acquired reputation, staff expertise and skills, service quality and target market segment. While luxury spas generally charge higher-level prices for their premium services experiences, there are also casual urban day spas with lower prices that aim to attract a wider range of potential users. Considering the importance of regional, cultural, health and local competitiveness factors, as well as evolving consumer preferences, the global spa sector is expanding rapidly, turning into a kind of place for people's rehabilitation, regeneration and rejuvenation. In addition to the available hotels and spa resorts, the growth of this industry has also been triggered by the personalized treatment services that are increasingly being offered to potential spa tourists (Spherical Insights, 2024). Numerous data, which will be presented in the rest of the text, speak of the success and importance of these days spa tourism.

The Global Industry of Spa Tourism

The spa tourism industry is considered the fastest growing part of the hospitality and leisure industry with profits exceeding the earnings of amusement parks, ski resorts, water parks and time-sharing vacations in the hotel industry. The modern industry of spa tourism has grown into a global phenomenon relying on a mix of a specific spa culture, history, various supporting service branches, traditions and alternative medical services. Although spa therapies have been present since ancient times, today they are the subject of reconfiguration, integration, commercialization and intensive branding in order to attract as many potential tourists and other interested parties as possible. In its development, the spa tourism industry also relies on a whole range of supporting industries and economic activities, such as the cosmetic industry, physiotherapy, tourism and hospitality, landscape architecture, property management, fashion, the food and beverage industry, ethnic tourism, fitness, recreation and leisure, as well as traditional, alternative, complementary and modern medicine aimed at improving the health and general well-being of humans. The convergence of all these influences introduced spas into the modern global hospitality industry, leading to the flourishing of spa offerings and their transformation into luxury hotels and resorts (Cohen & Bodeker, 2008, p. 4).

The Global Wellness Institute (GWI) estimates that in 2007 there were 71,800 spas globally that generated a profit of 47 billion US dollars (US\$). From that moment, there was a very rapid rise of the global spa industry, along with its popularization among the wider population layers. By 2019, the number of spas in the world had more

than doubled, jumping to 169,300, with an impressive US\$ 114 billion in revenue. Revenues from spa tourism were logically lower only during 2020 due to the COVID-19 coronavirus pandemic outbreak, and after that this service sector has been regenerated very quickly and reached its new value of US\$ 105 billion in 2022. GWI also estimates that the main factors in the rise of the global spa industry were the growth of the standard of living, the rise of the middle class, as well as the growth of consumer preferences in the direction of spa tourism (Global Wellness Institute, 2024b).

On the other hand, the Spherical Insights agency estimates for the same year 2022 that the spa market had a value of US\$ 83.57 billion, while its further growth is expected at a compound annual rate of 15.3% (Spherical Insights, 2024). Today, the global spa industry is characterized by numerous innovations, such as cost-effective and environmentally friendly hybrid spa technology based on gas heating systems. In addition, Smart Technologies, Artificial Intelligence (AI), and other digital and information and communication technologies (ICTs) have recently been increasingly used in spa tourism and hospitality in order to transform this sector into the so-called and very propulsive hybrid tourism. By opening the door to new business opportunities, this new branch of tourism is primarily focused on personalizing spa services, improving the contactless experience, facilitating communication, increasing operational productivity and overall safety, empowering human resources, encouraging sustainable tourism development and smart use of guest feedback. The development of service automation, AI and modern robotics are just some of the many factors that have opened numerous perspectives to different segments of this tourism sector (Kumar et al., 2024, p. 38).

The United States of America (USA) remains the world's leading economy in wellness tourism, with an annual market worth of US\$ 1.8 trillion, followed by China (US\$ 790 billion), Germany (US\$ 269 billion), Japan (US\$ 241 billion), Great Britain (US\$ 224 billion), France, India, Canada, South Korea and Italy. Globally, the spa industry accounts for 5.6% of total gross domestic product (GDP). At the same time, GWI estimates that global per capita wellness tourism spending of US\$ 706 is rapidly approaching to per capita health spending of US\$ 711. It is also estimated that global per capita spending on wellness tourism exceeds spending on clothing, footwear and hospitality worldwide. Moreover, in countries with a high standard of living such as Switzerland, Iceland and the USA, people spend much more financial resources on spa services. In addition, the mentioned top ten leading countries in the wellness tourism industry make up 70% of the global wellness economy, recording their further strong growth (Global Wellness Institute, 2024a).

Wellness and Spa Tourism in the Countries of the Western Balkans

Although the region of the Western Balkans (WB) is characterized by a long history and tradition of wellness tourism, including spa tourism and balneology, unfortunately it is not yet sufficiently recognized in the world and still does not represent a focal point for many international tourists and consumers of spa services. This is primarily due to continued instability and tensions, lack of financial resources, simmering conflicts, lower indicators of government governance, limited infrastructural development and inadequate marketing efforts.

Kiss (2015, pp. 97-110) conducted a detailed study on the example of eleven Western Balkan countries, namely Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Greece, Macedonia, Montenegro, Romania, Serbia, Slovenia and Turkey using a two-round Delphi technique that included interviewing relevant experts from these countries.

The author concludes that these countries face development challenges, of which weak infrastructure, lack of marketing and clear branding, conflicting regional history, lack of innovation and development of new spa services, lack of financing and investment, poor performance of services, prejudices and insufficiently positive image stand out, as well as the absence of professionalism and necessary skills. In addition, the WB countries also are burdened by a changing political and legal regulatory environment, lack of initiative, weak domestic demand, resistance to change, lack of investment in education and training, ignorance of world languages and unsustainable development. Taken together, all these factors point to a low standard of living of the local population, and therefore to less suitable ground for the development of health, wellness and spa tourism. In addition, in these countries there is mostly a demand for health and rehabilitation services that are financially supported by the state, while the spa image of the region is mostly weak and unrecognizable at the international level, with the few exceptions of some well-known spas and wellness hotels in Croatia and Slovenia. For now, spa tourism in these countries is mainly based on domestic rehabilitation and balneological tourism financed by the state. Despite this, this region has significant potentials for advancement in this area such as wealth of natural resources, thermal waters, seacoast, mountains, forests, clean air and rivers, pastures, as well as abundance of flora and fauna that can be used for healing and healthy nutrition.

Other studies like the conducted research by Smith et al. (2016, pp. 16-19) also indicate that among the most important tourism products of the WB countries, maritime, cultural and heritage tourism, natural and active tourism, religious, rural and ecotourism, as well as hunting and fishing tourism primarily stand out. Although health tourism is also present in the region, there are noticeable differences among Turkey, Greece, Slovenia, Croatia, Bulgaria and Romania, which are more focused on attracting international tourists, and the rest of the countries, which are mainly focused on attracting domestic and regional tourists. This study also cites weak infrastructure, communications sector, low safety and security, poor sanitation services and low local living standards as the most significant obstacles to attracting potential visitors from abroad. However, recently the differences among the individually observed countries have been decreasing, while the tourism infrastructure has started to develop, with a number of privately owned hotel complexes and accommodation services. In any case, the region of the Western Balkan countries abounds in resources for allergy treatments, but also for respiratory therapy, balneology, mud, medicinal herbs, geothermal and mineral waters, climate therapy, hydrotherapy, kinotherapy, massage therapy, electrotherapy, etc. Despite everything, unfortunately a small part of the available resources is still used for the needs of health tourism, while wellness tourism has only recently started to develop, mainly in more developed countries such as Slovenia and Greece. In some cases, there is also an interruption of state financing of spa and wellness infrastructure, as well as a halt in its privatization, while medical tourism itself is still in its infancy. Despite the growing number of hotel chains with spa and wellness facilities, the inadequate promotion of health tourism in the region is noticeable, with a minor number of international health tourists.

More recent studies, such as the article by Čeperković and Čerović (2023, pp. 232-233), also indicate that specifically Serbia, Hungary, Slovenia and Croatia experienced growth in spa tourism in the period from 2010 to 2019, viewed through the prism of registered number of overnight stays, extended stay in spas, average development rates and average growth rates of spa tourism. This study also showed that Serbia is more focused on classical medical spa treatments, mainly intended for health care users,

patients and convalescents. On the other hand, Hungary places significant emphasis on the concept of lifelong wellness in the form of a specific mix of beauty care, cosmetics, relaxation and medical treatments. Unlike them, Slovenia and Croatia are more focused on nurturing the culture and tradition of medical wellness.

When it comes to spa tourism in Serbia itself, it should be pointed out that the municipalities in the south of the country represent well-positioned tourist destinations, but in which the potentials for developing tourism have not yet been utilized to a desirable extent. These ecologically suitable and attractive tourist locations have been improving their economic capacities in recent years with the aim of enhancing the quality of life and living standards of the local population, as well as attracting interested spa tourists and potential investors. However, in these areas, there is insufficient occupancy of accommodation facilities, especially in the winter period, then a lack of accommodation facilities, insufficient utilization of available medical resources (medical water, mud, favourable climate and medical gas), insufficiently used potentials of healthy medical herbs, as well as opportunities for the development of recreational and sports tourism, hunting and cultural-historical tourism etc. (Ljubisavljević & Gnjatović, 2020, pp. 213-214).

Spa Tourism in Serbia

The latest available biennial global Travel and Tourism Competitiveness Report from 2019 is based on a composite Travel and Tourism Competitiveness Index (TTCI) that captures and measures a set of factors and policies enabling sustainable and resilient development of the travel and tourism (T&T) industry. The T&T Competitiveness Index consists of four sub-indices (Enabling Environment, T&T Policies and Enabling Conditions, Infrastructure and Cultural and Natural Resources) which further comprise 14 pillars and 90 individual indicators (Calderwood & Soshkin, 2020, p. ix). Of all the pillars covered by the Index, the most relevant for this analysis are T&T Prioritization, International Openness, Environmental Sustainability and Natural Resources. However, since 2019 and the outbreak of the COVID-19 coronavirus pandemic, this indicator has also undergone methodological changes, taking into account geopolitical tensions, vulnerabilities and the T&T sector's resilience to health crises, as well as broader factors of economic and social development. Although the T&T Competitiveness Index was later renamed in the Travel & Tourism Development Index (TTDI), these two indicators remained very close. The latest TTDI now consists of five sub-indices (Enabling Environment, T&T Policies and Enabling Conditions, Infrastructure, Travel and Tourism Demand Factors and Travel and Tourism Sustainability), further drawing on its 17 pillars and 112 individual indicators (World Economic Forum, 2022, p. 8). Of all the pillars included in this Index, the most important for this analysis are Prioritization of Travel and Tourism International Openness, Natural Resources, Non-Leisure Resources and Environmental Sustainability. Index values range from 1 to 7, where 1 refers to the worst and 7 to the best scores.

The 2019 Report indicates a visible increase in Serbia's ranking by 12 places, from 95th place in 2017 to 83rd place in 2019 with a score of 3.6. Of all the countries of the Western Balkans and Eastern Europe, Serbia thus achieved the greatest progress thanks to significant improvements in its enabling environment, conditions and policies to encourage the development of the travel and tourism industry, as well as the improvement of air and ground infrastructure. The country also liberalized its visa regime, prioritized the further development of the travel and tourism sector and reduced

airport taxes, contributing to a general improvement in its position in terms of price competitiveness. In accordance with this, the infrastructure of its air traffic has also been improved, attracting more foreign airlines, improving its business climate, human resources and labour market. However, despite these pronounced improvements, the 2019 Report concludes that Serbia must work on improving its natural and cultural resources, as well as developing its tourism infrastructure services in the direction of a greater focus on consumers. The country should also improve its online branding strategy, continue to lower its trade and travel barriers, and improve its overall safety and security level (Calderwood & Soshkin, 2019, pp. 36-40). The following Table 1 indicates mutual differences in the global rankings of T&T industry competitiveness and development among the countries of the Western Balkans and their neighbours in 2019 and 2021. However, the results of this analysis should be taken with some caution considering the described methodological changes, as well as the differences in the number of economies included in the Index.

Table 1. Global rankings of the T&T industry competitiveness and development in the countries of the Western Balkans and their neighbours during 2019 and 2021

Country	TTCI		TTDI		Difference in ranks
	2021 (117 covered countries)		2019 (140 covered economies)		
	Global rank	Score	Global rank	Score	
Greece	28	4.5	25	4.5	↓3
Hungary	37	4.3	48	4.2	↑11
Bulgaria	41	4.3	45	4.2	↑4
Croatia	46	4.2	27	4.5	↓19
Romania	53	4.1	56	4.0	↑3
Montenegro	67	3.9	67	3.9	0
Serbia	70	3.8	83	3.6	↑13
Albania	72	3.8	86	3.6	↑14
North Macedonia	87	3.5	101	3.4	↑14
Bosnia and Herzegovina	95	3.4	105	3.3	↑10

Sources: Calderwood & Soshkin, (2020), p. 36 and World Economic Forum, (2022), p. 13

As can be seen from the presented table, from the narrow core of Western Balkan countries, in 2021, Serbia was positioned lower only than Montenegro, but still ranked better than Albania, North Macedonia and Bosnia and Herzegovina. However, unlike Montenegro, which remained stagnant, other countries experienced a jump in their T&T industry indicators compared to 2019, namely Serbia by 13 places, Albania by 14 positions, North Macedonia by 14 places and Bosnia and Herzegovina by 10 positions. However, all the mentioned countries fared worse than the considered members of the European Union (EU).

Otherwise, Serbia records a growing number of domestic and foreign tourists from year to year. On the other hand, domestic tourists mostly visit spas. With over 1000 springs, of which 500 are sources of cold and hot mineral water, as well as a multitude of mineral gases and healing mud it can be stated that Serbia is rich in thermal mineral springs that can have a huge potential in the development of spa tourism. With its 50 active spa resorts, Serbia has rightfully received the epithet of the country of spas, which

speaks of its importance in the tourist traffic (Most Europa, 2021, p. 10).

According to the latest data from the Statistical Office of the Republic of Serbia (SORS), during the first 9 months of 2023, around 2.3 million overnight stays in spa resorts were realized in Serbia, which is 3.5% less compared to the same period of the previous year. Most of the spa tourists were originating from the Republic of Serbia (86.1%). The most visited spa centre was Sokobanja with 561.7 thousand visitors, followed by Vrnjačka Banja (553.5 thousand tourists), Banja Vrdnik (170.5 thousand visitors) and Lukovska Banja (141.1 thousand tourists). The highest growth expressed in the number of registered overnight stays compared to the same period last year was achieved on the mount of Rudnik (by 333.2%), in Selters Banja (by 112.5%), on the mount of Goč (by 93.1%) and in Bečej (by 74.5%). While the demand for spa and mountain places was fairly even, these tourist destinations were still far less popular compared to the number of registered tourist nights in Belgrade and other big Serbian cities (Republički zavod za statistiku, 2023, p. 74).

Concluding Remarks

Although they are abundant in rich natural and marine resources, medicinal herbs, geothermal, mud, gas and other medical resources, the countries of the Western Balkans are characterized by visible lags in the development of spa, wellness and health tourism compared to the developed part of the world. This is primarily due to continued ethnic tensions, lack of finance, limited development of spa infrastructure and services, lack of adequate marketing and branding strategies, absence of innovation, professionalism and required skills, as well as low investment in spa facilities. At the same time, some of them, such as Romania, Bulgaria, Turkey, Greece, Croatia and Slovenia are more focused on providing classic sea tourism services by attracting international tourists, while the rest of the countries prefer to direct their spa and wellness offer to their domestic and local users. In this group of countries, health services aimed at patients and convalescents have dominant role over traditional spa and wellness services. Although it is better positioned from the aspect of tourism development than Albania, North Macedonia and Bosnia and Herzegovina, Serbia has not yet sufficiently utilized its spa and wellness tourism potentials. Serbia specifically faces the insufficient occupancy of accommodation capacities, especially in the winter period, then the lack of accommodation capacities, insufficient utilization of available medical resources, health and medical plants, as well as insufficient opportunities for the development of recreational and sports tourism, hunting and cultural-historical tourism. In addition, in Serbia, spa tourism is mostly related to classic health tourism, which includes prevention, treatment and rehabilitation, while traditional spa treatments are usually carried out in health institutions or special medical spas. At the same time, these institutions operate as a part of the public health system of Serbia (Most Europa, 2021, p. 10), along with their tourist facilities, which could certainly be more developed.

Serbia also abounds in underdeveloped areas, especially those in the south of the country, which is why it is necessary to continuously improve their service capacities, economic conditions and living standards. This is also one of the basic prerequisites for the development of spa, wellness and health tourism. Spa tourism can be sustainable only in the conditions of having appropriate financial, human, intellectual, infrastructural, communication, marketing, media and digital resources, as well as of building an appropriate branding strategy and developing intensive relations with international and domestic travel agencies. In other words, spa and wellness tourism cannot be developed without appropriate economic, infrastructural, material and immaterial capacities. In

order to prevent the depopulation of rural spa areas and reduce their unemployment, there is a need for modernization and continuous investments in the development of local tourist services, including spa and wellness tourism services. Only the symbiotic effect of all these determinants can achieve a sustainable growth of spa and wellness tourism services, with a pronounced need to attract long-term investments to reconstruct the existing and build new spa accommodation capacities. Finally, local governments have a special role in this process, which have the task of creating all the necessary economic preconditions and a favourable business environment for attracting necessary investment with the aim of revitalizing and further developing spa and wellness tourism in Serbia.

References

1. Calderwood, Lauren Uppink, Soshkin, Maksim. (2020). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019*. Geneva: World Economic Forum.
2. Cohen, Marc, Bodeker, Gerard. (2008). *Understanding the Global SPA Industry*. Amsterdam: Elsevier Ltd.
3. Čeperković, Jelena, Čerović, Slobodan. (2023). Dynamics of Spa Tourism Statistics in Selected Countries of Central and Eastern Europe. *Economics of Agriculture*, Year 70, No. 1, pp. 217-236. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2301217C>
4. Đukić, Gordana P., Ilić, Biljana S., Milovanović, Goran R. (2022). Eco-Innovation and IT Technologies for Sustainable Development of Health and Recreational Tourism of Serbia. In: Ulas Akkucuk (Editor), *Disruptive Technologies and Eco-Innovation for Sustainable Development*. pp. 171-190. Hershey: IGI Global. DOI: 10.4018/978-1-7998-8900-7
5. GlobeNewswire by notified. (2024). Global Spa Market Size To Worth USD 347.9 Billion By 2032 | CAGR of 15.3%. January 16, 2024. Available at: <https://www.globenewswire.com/news-release/2024/01/16/2809600/0/en/Global-Spa-Market-Size-To-Worth-USD-347-9-Billion-By-2032-CAGR-of-15-3.html#:~:text=The%20Spa%20Market%20was%20valued,published%20by%20Spherical%20Insights%20%26%20Consulting>. (Accessed: February 27 2024)
6. Global Wellness Institute. (2024a). *The Global Wellness Economy: Country Rankings Data for 2019-2022*. Available at: <https://globalwellnessinstitute.org/industry-research/2024-the-global-wellness-economy-country-rankings/> (Accessed: February 29 2024)
7. Global Wellness Institute. (2024b). *The SPA Industry*. Available at: <https://globalwellnessinstitute.org/what-is-wellness/spa-industry/#:~:text=Spa%20revenues%20declined%20to%20%2470,181%2C175%20spa%20establishments%2C%20in%202022>. (Accessed: February 27 2024)
8. International SPA Association. (2024). *ISPA's Definition of SPA*. ISPA. Available at: <https://experienceispa.com/about-ispa/> (Accessed: February 26 2024)
9. Kiss, Kornélia. (2015). The challenges of developing health tourism in the Balkans. *Tourism*, Vol. 63, No. 1, pp. 97-110.
10. Kumar, Sanjeev, Badruddoza Talukder, Mohammad, Pego, Ana. (2024). *Utilizing Smart Technology and AI in Hybrid Tourism and Hospitality*. Hershey: IGI Global.

11. Ljubisavljević, Tijana, Gnjatović, Dragana. (2020). Direct Investments in SPA Tourism of Undeveloped Rural Regions: Case Study of the Municipality of Kuršumlija, *Economics of Agriculture*, Year 67, No. 1, pp. 207-222. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2001207L>
12. Most Europa. (2021). *Banjski turizam u Srbiji*. Beograd: Most Europa, Ambasada Francuske u Srbiji i Stalna konferencija gradova i opština.
13. Papadopoulou, Georgia. (2020). Spa Tourism in Europe: An Economic Approach. *Athens Journal of Tourism*, Vol. 7, Issue 3, pp. 133-134. <https://doi.org/10.30958/ajt.7-3-1>
14. Ramos, Vicente, Untong, Akarapong. (2016). Spa tourism. In: Jafar Jafari, Honggen Xiao (Editors), *Encyclopedia of Tourism*. Berlin: SpringerReference, pp. 886-888.
15. Republički zavod za statistiku. (2023). *Trendovi, III kvartal 2023*. Beograd: RZS.
16. Smith, Melanie, Puczko, László, Michalkó, Gábor, Kiss, Kornélia, Sziva, Ivett. (2016). *Balkan Wellbeing and Health Tourism Study. Final Report*. Budapest: Budapest Metropolitan University.
17. Spherical Insights. (2024). *Global spa Market*. Available at: <https://www.globenewswire.com/news-release/2024/01/16/2809600/0/en/Global-Spa-Market-Size-To-Worth-USD-347-9-Billion-By-2032-CAGR-of-15-3.html#:~:text=The%20Spa%20Market%20was%20valued,published%20by%20Spherical%20Insights%20%26%20Consulting>. (Accessed: February 27 2024)
18. World Economic Forum. (2022). *Travel & Tourism Development Index 2021: Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future*, May 2022. Geneva: WEF.



*Eduart Ndokaj*¹

DEVELOPMENT OF ELECTRICAL VEHICLES IN ALBANIA

Abstract

The automotive industry is one of the columns of the global economy , and one of the main drivers of macroeconomic growth and system stability, as well as technological progress in developed and developing countries. The goal of most global manufacturers is to deliver the highest quality product that will meet the set standards with potentially the lowest possible labor and material costs. Vehicles have revolutionized the concept of mobility, so today people and goods can never be exchanged faster and easier between different regions, countries and continents.

Today, electric cars are increasing in popularity and increasing market share in sales in all countries that place special focus on environmental sustainability and investment in new technological solutions. In order to achieve the mass acceptance of electric vehicles and their purchase as much as possible, it is necessary to lower the production costs, which in these circumstances is not yet feasible in the foreseeable future.

Key words: cars, vehicles, batteries, technology, costs, ecology etc

Justification of car use

Classification of costs are divided by economic, production, method of creation, bearers, method and price. Although the cost of making a battery is dropping significantly as new technologies are increasingly implemented in mass production and it is predicted that the cost of producing an average compact electric vehicle will decrease. Today's market conditions also place additional demands on manufacturers, where potential customers want as many technological innovations as possible in their vehicle at the most affordable price possible, because a third of the value of an electric car is the battery. [1]

As for the production of the electric car itself with other parts, this is not a problem, especially for established manufacturers who transform their plans from standard vehicles with internal combustion engines to electric ones. The biggest production time and cost

¹ Eduart Ndokaj, Lecturer in University "Aleksander Moisiu", L1.Currila 2022 Durres. Albania,
E-mail: eduartndokaj@uamd.edu.al

actually goes to the development of the drive system – batteries. Electric vehicles of the latest generation use rechargeable lithium-ion batteries, which today must deliver as much energy as possible for a longer range and final speed of the vehicle. The most expensive component in each battery cell is the cathode, or one of the two electrodes that store and release charge. The materials needed in cathodes to release more energy fetch high prices on the international market. Metals such as cobalt, nickel, lithium, and manganese are sought-after chemical compounds that need to be processed and converted into high-strength chemical compounds. [1]

Since electric vehicles are cheaper to maintain than classic fuel-powered vehicles, this will allow owners to save some money that they would otherwise spend on vehicle maintenance. With this consumption of saved funds in another branch of the economy or industry, it will lead to the creation of new jobs in these industries due to greater demand and need for workers. The automotive industry is facing the problem of a shortage of parts and certain electronic components. Said demand for electric vehicles has increased as governments around the world have increasingly encouraged the switch to vehicles with lower gas emissions. Furthermore, thanks to the constant reduction in battery manufacturing costs, the wider availability of electric car models and the enthusiasm of electric car buyers have created a fertile ground for the electric vehicle market.

Larger factories and battery development centers will improve economies of scale, and technological advances will also drive costs down. Today's market conditions also place additional demands on manufacturers, where potential customers want as many technological innovations as possible in their vehicle at the most affordable price possible.

Justification of production costs

The approach to solving the problem of accurately determining the level of transport costs and the price per unit of transport work continues to be perfected and becomes more and more important in solving the most important business management issues of organizations that own vehicle fleets and perform transport as a basic or auxiliary activity . Vehicle manufacturers are recommended to make the production process cheaper and simpler. For example, by integrating the battery into the vehicle chassis, a significant drop in production costs could be achieved.[1]

Manufacturers face a challenging period in which they have to create new, cheaper methods and systems for the production of electric vehicles and their batteries with the aim of making them cheaper and to some extent equalizing the final market prices with vehicles powered by an internal combustion engine. However, since consumers mention their range as one of the key items when purchasing an electric vehicle, the state authorities must ensure the continued supply of their territories with a system of charging stations. Although this industry is still relatively nascent and has not reached its full potential, it is already causing a reshaping of many previously held opinions and facts. [2]

Despite this, for the further development and global application of electric cars, it is necessary to solve several significant obstacles, the largest of which is the limited capacity of batteries and the installation of renewable energy sources. Progress in the development of batteries, energy efficiency, materials for making vehicles, the design itself and better aerodynamics certainly bring electric vehicles into everyday use, and it is only a matter of time when electric vehicles will be fully competitive with classic vehicles with internal combustion. [3]

Justification of battery use

In today's economies of the observed countries, this industry is of strategic importance precisely because it encourages the development of other economic branches, as well as the development of society itself in the form of social, social and economic improvements for individuals. Also, by standardizing battery assemblies for several models, and not just for one model, it will lead to a reduction in the costs of the batteries themselves. Certain environmental laws have been a big problem for the automotive industry, which they complain about. Thus, world administrations passed new environmental laws in favor of ethanol and biodiesel. [3]

The main goals of manufacturers when producing battery assemblies for electric cars are that the battery provides as long a range as possible, a longer time between two charging periods, as well as improving fire resistance. The discovery and development of rechargeable batteries led to the very development of electric vehicles. Gaston Planté was credited with the discovery of the lead-acid battery in 1859, and his discovery was improved by Camille Faure in 1881 by improving the battery's capacity by adding a lead-sulfate mixture to the lead plates. [3]

Based on available data and research, it is still difficult to determine how many new jobs this industry could potentially create, however, most experts agree on the fact that further development of this industry will lead to job losses in the oil industry. The electric car industry opens up opportunities for new jobs, as well as for the expansion and creation of new, hitherto unnecessary in this vehicle industry in general. The reason lies in the fact that the creation of more complex vehicles such as electric ones requires more technological solutions and the addition of additional workers to the plant. These would be jobs related to the production of cars, batteries and their research and development. [1]

Today, the electric car has become very interesting again because modern sustainable development is based on ecology and energy saving. High fuel prices and a bad climate led to an increase in consumer awareness, so the electric vehicle found its place again with the goal of further development and use. [3]

Justification for production of batteries in industry

The automotive sector contributes significant tax revenues from vehicle sales, usage charges, income tax and business tax. Thanks to technological progress in all process fields, certain tasks are performed entirely by machines or certain production processes are semi-automated, which until recently was difficult to imagine or implement. The automotive industry was among the first to introduce the use of robots as a solution for automating the entire process, which later spread to other unrelated industries. [1]

The battery is the only source of energy and it sends direct current to the amplifier which increases the current and voltage to higher amounts. After the amplifier, the current that is converted into alternating current in the converter goes to the electric motors, which are the most important components of every electric vehicle. They convert electrical energy into mechanical energy using the principle of electromagnetic induction, and this mechanical energy is transferred to the wheels via a transmission. The controller is also important and is responsible for managing the operation of the electric motor and is a functional unit with the electric motor. [3]

Based on available data and research, it is still difficult to determine how many new jobs this industry could potentially create, however, most experts agree on the fact

that further development of this industry will lead to job losses in the oil industry. The electric car industry opens up opportunities for new jobs, as well as for the expansion and creation of new, hitherto unnecessary in this vehicle industry in general. The reason lies in the fact that the creation of more complex vehicles such as electric ones requires more technological solutions and the addition of additional workers to the plant. These would be jobs related to the production of cars, batteries and their research and development. Since electric vehicles are cheaper to maintain than classic fuel-powered vehicles, this will allow owners to save some money that they would otherwise spend on vehicle maintenance. With this consumption of the saved funds in another branch of the economy or industry, it will lead to the creation of new jobs in these industries due to greater demand and need for workers. [2]

E-motors as an innovative drive technology are quiet, have low vibrations and impress with their powerful torque. This means driving pleasure from the very beginning. You will also feel the efficiency of electric cars in your wallet, because compared to conventional drives, the operating costs of an electric vehicle are significantly lower. [3]

The development of the electric car industry is today presented as an imperative and one of the backbones of the development of modern countries that place a special focus on environmental sustainability and the encouragement of new technological solutions. The automotive industry is engaged in the design, development, marketing and sale of vehicles, and thus represents itself as an important factor in the development of the economy of the observed country. [3]

It can be concluded that manufacturers are facing a challenging period in which they have to create new, cheaper methods and systems for the production of electric vehicles and their batteries with the aim of making them cheaper and somewhat equalizing the final market prices. The electric car industry creates various possibilities and opportunities for economic development and improvement of economic opportunities, as well as other branches of society.[3]



Photo 1. Electric car with charger

The disadvantage of electric vehicles today is certainly their short autonomy with one battery charge and the infrastructure for fast charging. However, it is estimated that the development of infrastructure will solve these problems in the next decade, which will contribute to the development of urban transport and the quality of life. In parallel with the development of electric vehicles, electric vehicle charging stations are being developed based on clean and renewable energy sources, solar energy and wind energy, which will not burden the existing network. The cells will store solar energy in batteries that will then be used to charge electric vehicles. Also, parts of the body will serve as panels for charging the batteries.[5]

Analysis of the justification of battery production in the world and Albania

Numerous countries and manufacturers' associations have set goals for the future at which intensity the electrification process will take place, with the aim of producing and delivering the highest quality high-performance electric vehicles and components for them, at the lowest possible production costs. [1]

Until 2020, it was a challenging year for all car manufacturers, especially electric ones, where after the record years of 2018 and 2019, it was not expected to maintain the same level of sales, let alone any increase compared to these record years. According to the available data for the year 2020, the world sales of electric cars reached the figure of 10 million units, which represents a growth of 41% compared to 2019.

The United States of America, with 295,000 units of electric cars sold in 2020, is the third largest seller of these cars in the world. This market is in a specific position due to the fact that due to the size of the potential market itself, exceptional investments in the development of new technological solutions and government support, it is presented as a developing market that has not yet reached its full potential. Unlike its competitors, the USA is still looking for the right model to qualitatively strengthen this industry in all respects and place it on a quality foundation.

Germany, a member state of the European Union, has a long history and tradition in the automotive world. As one of the first countries to start producing cars and parts, it has always been at the top of the world in terms of innovative solutions and technological progress. The government ensures the necessary training of workers so that they can be retrained from branches of industry where they are no longer needed due to obsolescence into a new industry that focuses on the production of electric vehicles, components for these vehicles and the development and production of batteries. [2]

One of the main reasons for the rapid growth of this car industry in China was driven by the reduction of huge CO₂ emissions, i.e. the reduction of particles and the amount of grams of harmful gases per kilometer traveled. The Chinese labor market, as well as production costs, are significantly lower than competing countries, and if China manages to maintain the same level of prices and production costs in the next five years, it will become the main electric car industry in the world. Thanks to financial investments in the development of technological solutions for battery circuits, China has positioned itself as one of the leaders of the new market industry. [2]

It is worth mentioning the decision of the EU that in 2035, cars that feed on fossil fuels will not be produced. Currently, the problem and pollution of the electric car is focused on the recycling of batteries when they have completed their life cycle (7-8 years after being put into circulation). Currently, this argument is being worked on around the world.

The data of the Public Service Directorate of Road Transport in Albania show

that in 2022, 18,500 vehicles were registered, including 15 thousand cars, and 1,245 electric cars. The problem of the management is that there is a lack of infrastructure for charging points for tools of electricity, which are few and old in urban centers. In these areas, the charging points are generally Fast Charge (40-90 min. while in their municipalities the charging points are fewer and anyway financed by private companies for their own purposes. Where their cars can be charged, the chargers are Slow Charge (8-12 hours). In all paid public parking lots, the Municipality of Tirana has installed electric car chargers and the energy is free. At present, the assistance of the electric car park in Albania is carried out only through the Concessionaires that sell these of cars that are in total 14. Apart from these concessionaires, there is no service and quality of electric cars in Albania.[6]

Even our country is one of the 10 cheapest places to charge the electric car, ranking eighth, with a charging cost of 5.71 euros and a cost of 1.67 euros per 100 km. Park and car electrics will not increase in Albania at a very fast rate of 27-28% every year, while assistance and technical competence remain limited in quantity and territory. [4]

Literature

1. History of electric cars, <https://www.sytner.co.uk/news/history-of-electric-cars>
2. Alternative Systems of Alimentation in auto vehicles-Eduart Ndokaj Durres. A1.2022
3. <https://a2news.com> › 2022/05/
4. Denny Shaikh-Electric cars, Zagreb, 2018.
5. E-Mobility Albania
6. Open Data – DPSHTRR.Albania



Slobodan Prodić¹

IZLAGANJE RABIJE LJUBUNČIĆ NA II KONGRESU AFŽ-A ZA BIH KAO POČETAK POLITIČKE KAMPANJE ZA SKIDANJE ZARA I FEREDŽE U FNRJ

Rezime

Antifašistički front žena, kao tvorevina Komunističke partije Jugoslavije, odigrao je značajnu ulogu tokom Drugog svetskog rata i nekoliko godina nakon njega, u godinama obnove nove Jugoslavije. Žena je od strane vrha Komunističke partije Jugoslavije rano prepoznata kao neko ko može i mora biti angažovan u izvršenju zadataka za dolazak i ostanak na vlasti Josipa Broza Tita i njegovog najbližeg rukovodstva. Osim u ratu, kada su žene bile angažovane kako u pozadini, tako i na prvim linijama fronta, žene su bile angažovane i nakon što je rat prošao. Potreba za radnom snagom koja je organizovana i bezpogovorno izvršava postavljene zadatke tokom obnove države ženu je, slobodno možemo reći, stavila među ključna pitanja komunističkog rukovodstva. Sloboda i jednakost koju žene dobijaju u Jugoslaviji zaista su bile iznenađenje za mnoge, pogotovo za stanovništvo koje je živelo po ruralnim oblastima. U sklopu aktivnosti vezanih za emancipaciju žena ali i borbe sa religijom, tokom 1947. godine postepeno su vršene pripreme vezane za akciju koja je za rezultat trebala imati što masovnije odbacivanje nošenja zara i feredže na prostorima sa muslimanskim življem. Bosna i Hercegovina, kao jedna od takvih sredina, takođe je trebala biti uvrštena u ostvarenje ove zamisli. Drugi kongres Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine bio je idealna prilika da se preduzmu koraci u realizaciji ove ideje, a izlaganje Rabiye Ljubunčić možemo posmatrati kao direktan poziv da se započne sa pomenutom akcijom.

Ključne reči: Antifašistički front žena, Bosna i Hercegovina, politika, borba sa religijom

¹ Slobodan Prodić, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Beograd, porodicaprodic@gmail.com

THE SPEECH OF RABIJA LJUBUNČIĆ ON THE SECOND CONGRESS OF WAF OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AS THE START OF THE CAMPAIGN OF PUTTING OFF NIQABS AND BURQAS IN FPRY

Abstract

Women's antifascist front, as the part of Communist Party of Yugoslavia, played a significant role during the WWII and couple of years after it, i.e. years of reconstruction of new Yugoslavia. Woman was early recognised by the high officials of Communist Party of Yugoslavia as a factor which should and must be involved in enabling Josip Broz Tito and his close colleagues to get and keep the governance of the country. Apart from the war, when women participated in the logistics or in the fronts, women were also engaged after the war had ended. Necessity for organised and loyal work force during the era of rebuilding the country put the women's issue as the key one for communist government. Freedom and equality which are given to Yugoslav women were the huge surprise for many people, especially those ones from rural areas. As the part of activities for the emancipation of women and fighting against the religion, during the 1947 there were gradual preparations for the begin of movement against wearing niqabs and burqas in the regions with Muslim majority. Bosnia and Herzegovina, as one of that regions, was also included in this movement. The second congress of Women's antifascist front of Bosnia and Herzegovina was the unique opportunity to take the necessary steps to realize this idea, and the speech of Rabija Ljubunčić can be understood as the direct call to start with the action.

Keywords: Women's antifascist front, Bosnia and Herzegovina, politics, fight against religion

Uvodne napomene

Komunistička partija Jugoslavije (dalje: KPJ) na čelu sa Josipom Brozom Titom blagovremeno je prepoznala ulogu i potencijal žene u revolucionarnim aktivnostima. Između dva svetska rata, tokom narodnooslobodilačkog rata i revolucije, to jest u periodu od 1941. do 1945. godine, a potom u vremenu obnove ratom poružene države, žene angažovane u KPJ odigrale su značajnu ulogu u stvaranju nove Jugoslavije. Po okončanju rata uloga žene u jugoslovenskom društvu koje je prolazilo kroz proces preoblikovanja u osnovi je bila identična ulozi koju su žene imale u SSSR-u.² Tokom prvih godina postojanja socijalističko-komunističke Jugoslavije, to jest do početka sukoba na relaciji Tito - Staljin, iskustva sovjetske vlasti neretko su od rukovodstva KPJ prihvatana u celosti kao svojevrsni dogmati. Ova praksa projavljuje se i u praksi da komunisti Jugoslavije nastoje da što je moguće veći broj žena angažovan kako u procesu obnove države, tako i u procesu stvaranja jednog novog društva utemeljenog na komunističkoj ideologiji, društva u kome je, naglasimo kao značajno, ženi posvećena posebna uloga. Nekoliko je razloga zbog kojih je KPJ preduzimala pomenute korake, a mi ćemo ovom prilikom navesti samo one, da tako kažem, najvažnije.

2 Iskoristićemo priliku da usmerimo pažnju na samo neke od radova koji su nastali na ruskom jeziku, a koji mogu da budu od koristi kao početak nešto detaljnijeg proučavanja mesta i uloge žene u stvaranju SSSR-a. U elektronskom formatu lako su dostupni: Аргюхина, А.В., Вакурова, А.И. (1959), Женщины в революции, Москва; „Женщины и революция - www.1917.com: М. И. Старуш, М.И. (2011), К истории „Женского вопроса” в СССР в первые постреволюционные годы, Вестник МГУКИ 5/2011 - www.cyberleninka.ru; Морозова, В., Женщины революции - www.bookshake.net...

Jedan od važnih razloga sadržan je u činjenici da je značajan broj muškaraca mlađe životne dobi tokom rata poginuo ili je na neki drugi način bio hendikepiran i prema tome postao neupotrebljiv za obnovu države. Ništa manje bitan razlog za angažovanje žena sadržan je u tome da izgradnja socijalističko-komunističkog društva, čemu je težila nova vlast, iziskuje potrebu za odbacivanjem tradicionalnih životnih vrednosti, pa samim tim i religije.

Muslimanka u prvim godinama postojanja nove Jugoslavije

Žena u vremenu neposredno po okončanju rata trebala je postati emancipovana Jugoslovenka na način kako je to zamislila KPJ. Upravo iz percepcije jugoslovenskih komunista, percepcije koja je, istorijski posmatrano, oblikovana tokom rata prvenstveno na „oslobođenoj teritoriji”, usredsređuje se na stvaranje Antifašističkog fronta žena (dalje AFŽ). Ova organizacija žena, sledejući partijske direktive, aktivno je agitovale unutar najširih slojeva društva, a taj svoj zadatak nastavlja i nakon okončanja ratnih dešavanja.³ Ideja brze industrijalizacije zemlje, kao i ideja stvaranja poljoprivrednih (seljačkih radnih) zadruga po primeru sovjetskih kolhoza, naravno da su predstavljali značajan razlog za neprekidnost akcije mobilizacije/angažovanja što je moguće većeg broja radno sposobnih žena. Ova akcija primetno je bila izražena na prostoru Bosne i Hercegovine (dalje BiH) - novoformirane federalne jedinice u sastavu nove Jugoslavije. Među razlozima zbog kojih je akcenat delatnosti AFŽ-a stavljen na BiH, između ostalog, potrebno je prepoznati i u činjenici da je upravo na ovom prostoru partizanski pokret, pa samim tim i AFŽ, već ostvarivao značajne rezultate među tamošnjim življem. Takođe, razlog je i u to da multietnička sredina, kakva je bila BiH, čini idealan prostor za realizaciju ideje, nastale tokom Drugog svetskog rata, o „bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i narodnosti”. Poseban izazov pred KPJ, pa samim tim i pred AFŽ-om, kada govorimo o BiH, predstavljao je religijski momenat. Naime, u BiH kao prostoru gde muslimanski živalj čini značajan deo stanovništva, uporedo sa industrijalizacijom trebalo je da se u praksi sprovede i proces odstranjenja religijskog uticaja na svakodnevicu života prvenstveno među mladima.

Bosanskohercegovački muslimani, uostalom kao i drugi Muslimani koji su živeli na prostoru novosnovane Jugoslavije, nakon Drugog svetskog rata nastavljaju da budu duboko vezani za svoj tradicionalni način života koji je značajno utemeljenje imao u islamu. Ovaj način života posebno se odražavao unutar ženske populacije i neretko je bio dijametralno suprotan idejama o novoj ženi što ih je propagirala KPJ. Jednostavnije rečeno, sledejući tradicionalnim i u svakodnevici života duboko uvreženim muško-ženskim odnosima, bosanskohercegovačka muslimanka polovinom 20. veka i dalje je, prema percepciji komunističke ideologije, živela u inferiornom položaju kako unutar svoje porodice tako i u društvu kao celini. Naime, Muslimanke su u pomenutom periodu istorije mahom neškolovane,⁴ i bile su snažno vezane za kuću i kućne poslove. Ono šta je, najverovatnije značajno smetalo rukovodstvu KPJ i što je bilo poseban izazov je okolnost da žene-muslimanke najčešće nisu imale kontakt sa društvenim tokovima i promenama koje su se događale u tom periodu istorije. Prepoznajući u muslimankama neiskorišćen

3 Ilustracije radi navedimo reči Rade Vranješević što ih je izgovorila u svom obraćanju tokom Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: „... zajedno sa svojim drugovima žene će se i nadalje boriti protiv okupatora i njegovih sluga, a sutra, poslije oslobađanja naše zemlje, one će uložiti sve svoje snage u izgradnju sretne budućnosti naše Bosne i Hercegovine u okviru federativne Jugoslavije” - Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a - <http://www.scribd.com/document/393027741/>

4 Prema statističkim podacima iz 1931. godine broj nepismenih žena u BiH, a koje su bile starije od 11 godina, iznosio je 623.762 ili 83,9%. Pogledati: Žena u društvu i privredi Jugoslavije (1964), Statistički bilten 298, 12

potencijal, pre svega u domenu radne snage koja je bila potrebna u procesu obnove države, vrhuška AFŽ-a za BiH, naravno uz dopuštenje vrha KPJ, intenzivira napore da upravo ovaj deo populacije pridobije za sebe. U cilju realizacije ideje trebalo je učiniti nekoliko suštinski važnih koraka. Jedan od njih bila je i agitacija da muslimanke odbace tradicionalni način života, pa samim tim i specifičan način odevanja, prvenstveno kroz nošenje zara i feredže.

Zar/feredža kao ideološki protivnik

Zbog čega su zar/feredža u tolikoj meri smetali KPJ? Odgovor na ovo pitanje ni najmanje nije jednostavan. Da bi razumeli korake što su ih preuzeli jugoslovenski komunisti u vezi sa ženama muslimanske veroispovesti potrebno je napomenuti kako su se boljševici u SSSR-u ophodili prema muslimanskom živilju nakon preuzimanja vlasti. Naime, u svojoj borbi sa religijom kao „opijumom za narod” boljševici, osim borbe sa hrišćanstvom (pre svega sa pravoslavnim hrišćanima kao većinskim živiljem), usmeravaju pažnju u pravcu neutralisanju islama i njegove tradicije širom Sovjetskog Saveza.⁵ To je, između ostalog, podrazumevalo i odstranjenje iz svakodnevice određenog broja običaja koji su, prema mišljenju nove vlasti, bili nedopustivi u prvoj komunističkoj državi na svetu. Ovom prilikom, prvenstveno zbog teme kojom se bavimo, usredsrediću se samo na pitanje položaja žene muslimanke u SSSR-u, to jest na njeno „ugnjjetavanje” islamom. Na primer, u Uzbekistanu simbol ugnjetavanja žene, po mišljenju sovjetske vlasti, predstavlja „parandža”, to jest pokrivalo glave i lica koje su vekovima nosile tamošnje muslimanke. Takođe, kao deo islamske tradicije koji je bilo potrebno odstraniti iz svakodnevice života izdvajao se običaj mnogoženstva, neobrazovanosti žena i, što je možda bilo najvažnije, društveno pasivnog položaja žene ispoljenog kroz njen način života - svedenost na kuću i porodicu.⁶ Iskustva stečena tokom 20-tih i 30-tih godina 20. veka u SSSR-u na realizaciji procesa pridobijanja muslimanki za aktivan život u novonastaloj državi i novom sovjetskom društvu, poslužila su čelnicima KPJ da se i oni „obračunaju” sa religijom, pa samim tim i sa sledbenicima islama u novoj Jugoslaviji.

Partizanski pokret u BiH tokom rata privukao je određeni broj žena koje su bile spremne da se bore protiv okupatora ili da na neki drugi način budu angažovane zarad ostvarenja ideje o dolasku KPJ na vlast.⁷ Nakon rata novoj jugoslovenskoj vlasti počinje da smeta ne samo pasivnost muslimanki, nego i njihova spoljašnja pojava jer značajan broj ovih žena bio je odeven na način koji ne samo da ih izdvaja od drugih, nego ih čini svojevrsnim preostatom prošlosti za koju nije bilo mesta u novoj stvarnosti života. Kampanja protiv načina na koji su se odevale pojedine muslimanke u Jugoslaviji imala je svoj tok. Isprva, kampanja nije bila toliko izražena jer žena, pa samim tim i muslimanka, trebala je da posluži učvršćenju nove vlasti. Ovo je bio značajan razlog da se ženama omogući pravo glasa na izborima i, jednostavnije rečeno, sve ono što je ideologija KPJ podrazumevala pod terminom „emancipacija”, a odnosilo se na sve žene u Jugoslaviji, pa samim tim i na one koje su praktikovale islamsku veru.⁸

Od 1947. godine dolazi do приметно drugačijeg stava prema muslimanskim ženama. Jedan od koraka u promeni stava, vremenski posmatrano, upravo je izlaganje

5 U vezi sa ovim problemom detaljnije: Busuladžić, Mustafa (1996), *Muslimani u Sovjetskoj Rusiji*, Sarajevo: El-Kalem.

6 Pogledati: Ярмошук, Татьяна (16.03.2021), Их дочери и жены носили паранджу - <http://www.currenttime.tv> (18.12.2023)

7 Pogledati: Други свјетски рат и искуства босанскохерцеговачких жена - <http://www.6yka.com/novosti/drugi-svjetski-rat-i-iskustva-bosanskohercegovačkih-žena?bclid=> (18.12.2023)

8 Pogledati: Bećirović, Denis (2009), Iskorenjivanje religioznih uvjerenja i aktivnosti unutar članstva KPJ/SKJ od 1945. do 1958., *Historijska traganja* 4, 115-126.

Rabije Ljubunčić na II kongresu AFŽ-a za BiH, izlaganje koje je, prema sačuvanom dokumentu, obnarodovano 12. jula 1947. godine u posle podnevnom radu Kongresa.⁹ Kroz propratne komentare vezane za tekst izlaganja pokušaćemo da u najkraćem izložimo pripremne radnje, ali i ono šta se kasnije dešavalo tokom, kampanje skidanja zara i feredže,¹⁰ na prostoru BiH sve do donošenja zakona o zabrani njihovog nošenja na prostorima nove Jugoslavije.

Tekst dokumenta:

„Drage drugarice! Uzimajući učešća u diskusiji na ovome II našem Kongresu,¹¹ ja bih se osvrnula na riječi predsjednika Presidijuma druga Đure Pucara,¹² koji je među mnogobrojnim zadacima i smjernicama u radu naglasio i pitanje otkrivanja žene muslimanke i naše uporne i otvorenije borbe protivu toga nazadnog feudalnog ostatka,¹³

9 Pogledati: Materijali Drugog kongresa AFŽa BiH - <http://www.afzarhiv.org/items/show/468> (18.12.2023)

10 Rukovodeći se okolnostima da mnogi, a pogotovo mladi, koji nemaju kontakt sa načinom života i religijskim propisima islama nisu dovoljno upućeni u terminologiju, napomenućemo detalje u vezi sa tim šta zapravo znače izrazi „zar” i „feredža”. Zar u svakodnevnom govoru predstavlja termin kojim se ukazuje na vrstu pokrivača kojim muslimanske žene pokrivaju glavu i naročito lice. Osim ovog značenja, termin „zar” još označava zavesu ali i kocku za igranje s brojevima od 1 do 6. Uporedo sa rečju „zar” koristi se i izraz „nikab”. Feredža je dugačak ogrtač koji zajedno sa zarom muslimanke nose kada su izvan svog doma. Pored zara i feredže muslimanke se još prepoznaju po marami, hidžabu, hidžab-amiri, himaru, čadoru, nikabu i burci. Pogledati: Burka, čador, feredža... (30.08.2016) - <http://www.dw.com/sr/burka-čador-feredža/a-19512432> (19.12.2023)

11 Drugi kongres AFŽ-a BiH održan je 13. i 14. jula 1947. godine u Sarajevu.

12 Đurađ/Đuro Pucar, a takođe i „Stari” - kako je glasio njegov komunistički nadimak, rođen je 1899. godine u selu Kesići kod Bosanskog Grahova. Potiče iz siromašne porodice. Uz pomoć „Srpskog privrednog društva Privrednik” počinje da uči kovački zanat prvo u Popovcu, a potom u Pečuju. Član Saveza komunističke omladine Jugoslavije postaje 1920. godine, a dve godine kasnije primljen je u KPJ. Nakon višegodišnje robije od 1939. godine angažovan je na širenju i jačanju KPJ na prostoru Sarajeva/BiH. Pokretač je oružanog ustanka na prostoru Bosanske Krajine. Kao takav imao je jednu od ključnih uloga u partizanskom pokretu i među komunistima tokom Drugog svetskog rata. Po okončanju rata, u vremenu kada nastaje dokument o kome govorimo, nalazio se na poziciji predsednika Prezidijuma Narodne skupštine NR BiH i na poziciji potpredsednika Prezidijuma Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije (dalje FNRJ). Prema svedočenju svojih partijskih drugova pojavljivao je težnju za dokazivanjem i svojevršnim apsolutizmom uz insistiranje da ga zovu „Stari” što je dovodilo do glasila da je on „mali” ili „bosanski Tito”. Ostaće zapamćen i po tome što je Sutorinu u Hercegovini poklonio Crnoj Gori. O njegovoj važnosti koju je imao među bosanskohercegovačkim komunistima svedoči da je današnji Novi Travnik od 1980. do 1992. godine nosio ime Pucarevo. Umro je 1979. godine u Beogradu. Sahranjen je u Sarajevu. Podrobnije: Đuro Pucar Stari (1980), Beograd; Pucar, Đuro (1981), Sjećanja, Sarajevo.; Lukač, D. (1989), „Život i djelo Đure Pucara Starog: Dokumenti i članci (1926-1945)”, Sarajevo.

13 Prostor BiH koji je 25. novembra 1943. godine na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu konstituisan kao samostalna federalna jedinica u budućoj FNRJ između dva svetska rata ali i tokom Drugog svetskog rata kada je bio deo Nezavisne države Hrvatske (dalje NDH) bio je veoma nerazvijen i zaostao u svakom smislu reči. Izuzev par gradskih sredina poput Sarajeva i Banja Luke, ostatak BiH, a pogotovo seoske sredine, predstavlja prostor nastanjen seoskim stanovništvom čiji se način života nije menjao vekovima u nazad. Prema mišljenju KPJ, a imajući iskustva stečena tokom revolucije od 1941. do 1945. godine, etnički i religijski ograničena sredina kakva je BiH, zahtevala je obnovu u mnogim segmentima. Đuro Pucar kao prva ličnost tadašnje NR BiH, poznat po svojoj upornosti i postavljanju neretko teško dostižnih ciljeva, svakako podstaknut ličnim dokazivanjem Titu, upregao je njemu podvlasne komuniste, pa samim tim i članice AFŽ-a, da se maksimalno posvete, između ostalog, odstranjenju uticaja religije u najširim slojevima društva. Ova akcija podrazumevala je i rad komunističke revolucionarne pokrete, kada je reč o BiH vešto je kanalisana od strane proverenih partijskih kadrova. Iskusni predratni komunisti, manipulišući sa mladim i dokazivanja željnim istomišljenicima, neretko su probleme rešavali bez previše razmišljanja o mogućim posledicama. Oslanjajući se na represivne metode i upornu kampanju agitacije postavljeni cilj se prosto morao realizovati.

koji se je isprečio kao vrlo ozbiljna prepreka u opštem razvoju žene muslimanke i njenim brzim stupanjem u kulturni i privredni život zemlje.

Današnji položaj naše domovine odraz je velike i svestrane promjene koja je nastupila u našoj zemlji a koje je djelo našeg herojskog otadžbinskog rata. Naša samopregorna borba omogućila nam je da stvorimo svoju istinski narodnu državu i da pristupimo izgradnji našeg novog ekonomskog života. Svjesne smo toga da za pobjedu u ratu, za bratstvo i jedinstvo za obrambenu moć naše zemlje za naš privredni i ekonomski život dugujemo najveću zahvalnost slavnoj Komunističkoj partiji Jugoslavije na čelu sa našim najboljim sinom herojem Titom. Na poziv naše Partije zajedno sa svojim ostalim sestrama i braćom stupila je u borbu za slobodu svoje domovine i naša muslimanka u kojoj je do tada, i kroz vijekove bila pregušivana - preko zara i feredže, velika patriotska ljubav i ogromna želja za slobodu i ravnopravnost kao i za aktivno učestvovanje u opštem životu svoje zemlje. Našom borbom odstranjen je veliki dio tih prepreka kod mnogih žena te smo tako imali prilike da vidimo muslimanske žene kao borce u domovinskom ratu,¹⁴ kao majke koje su davale svoje sinove i kćeri u oslobodilačku vojsku koji nisu žalili ni svojih života za čast i slobodu svoga naroda, kao i ogroman broj žena muslimanke koje danas sa svojim snagama i neviđenim elanom učestvuju u privrednom životu i izgradnji naše zemlje.

Naša žena muslimanka treba da ide uporedo sa razvojem naše zemlje a da bi to mogla upotpuniti, treba da se otrese svih prepreka koje stoje na putu njenog razvoja.¹⁵ Svjesne smo toga da ćemo sa tim našim odlučnim pokretom za skidanje zarova i feredža zadati jedan težak udarac muslimanskim reakcionarnim elementima koji će taj naš napredni korak nastojati da ometu. Mi vrlo dobro znamo da nošenje zara nije nikakav verski propis nego mračni ostatak prošlog feudalnog sistema, a kojega će ostaci nenarodnih elemenata koristiti kao napad na vjeru. Nama to neće ništa smetati, mi ćemo biti uporne u svojim nastojanjima do skidanja i poslednje vale sa lica žene muslimanke u cijeloj našoj zemlji i znamo da će nam u tome pružiti podršku cijeli naš narod, kao masovne i sindikalne organizacije u zemlji.

Još u danima borbe počele su muslimanke da skidaju zar. Razvoj naše zemlje sve širim ulaskom žene u društveno-privredni i politički život, skidanje zara postala je masovna pojava. U akcijama na izgradnji zemlje, na gradilištima i tvornicama, na gradnji pruge, u radnim poljoprivrednim zadrugama, na tečajevima za nepismene,¹⁶

Svedočanstvo toga je i aktivnost bosanskohercegovačkog AFŽ-a čije je rukovodstvo bezpogovorno prihvatilo direktive, kako se to može videti i iz reči što ih je pročitala Rabija Ljubunčić.

- 14 Žene su imale značajnu ulogu u partizanskim jedinicama osnovanim od strane KPJ. Još od početka rata, a pogotovo kasnije, kada je partizanski pokret počeo da jača i da bude prihvaćen u širim slojevima društva, učešće devojaka/žena primetno se povećao. Prema statističkim podacima, u partizanskim jedinicama borilo se preko 100.000 žena od kojih je 25.000 poginulo, a oko 40.000 žena bilo je ranjeno. Pogledati: Wiesinger, Barbara (2009), Rat partizanki - Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945, Historijska traganja 4, 201-226
- 15 Potrebno je napomenuti jedan detalj, a to je da tokom rata ali i neposredno nakon njega, rukovodstvo AFŽ-a za BiH primećuje dve stvari vezane za muslimanke. O tome svedoči izlaganje Olge Marasović na I kongresu AFŽ-a za BiH gde ona, između ostalog, kaže: „... i Muslimankama moramo još mnogo pomagati. Još ih njihova zaostalost i vezanost za kuću sputava da uzmu aktivnijeg učešća u radu. Iako su naše drugarice Muslimanke doživile ogroman preporod, još se ne osećaju sigurnim, još nisu svjesne koliko u sebi poseduju velike snage. Još se nalaze u zatvorenom krugu Muslimanke, a pojedine nasijedaju reakciji i nemaju dovoljno povjerenja u Srkinje i Hrvatice...” (Iz referata drugarice Olge Marasović: Oslobođenje domovine traži od nas nove napore, Nova žena 4 (1945) 16).
- 16 U interesantnom časopisu „Nova žena: list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine” (br. 5, Sarajevo, avgust 1945. godine) nailazimo na članak pod naslovom „Naoružajmo se znanjem”. Suštinski, ovaj po obimu nevelik članak, ukazuje na problem nepismenosti među bosanskohercegovačkim ženama. Izlažući problem, a potom iskustva SSSR-a u borbi sa nepismenošću, autorica članka potpisana inicijalima M.C. naglašava sledeće: „Učinimo, prije svega, da svaka žena bude duboko svjesna neodložne potrebe svog svakodnevnog prosvjetnog i kulturnog uzdizanja, da i ona posve nepismena žena smiono i s osjećanjem punog prava traži škole za svoju djecu i za sebe, da traži otvaran-

širom naše Republike sve više muslimanke skidaju zar kao poslednju prepreku njenom političkom i kulturnom uzdizanju. Izgradnja naše socijalističke otadžbine obezbeđuje punu slobodu razvoja čovjeka ali koja i zahtjeva velike zajedničke napore za ostvarenje boljega života. Uporedivši ovo sa nošenjem zara i pokrivanjem naše žene muslimanke vidi se iz činjenice koje su potpuno nespojive i da je zar i pokrivanje štetan i neodrživ teret prošlosti, koji se treba otkloniti kako bi nestale i poslednje prepreke ženi muslimanki da ostvare u potpunosti svoju ravnopravnost stupanjem u ekonomski i opšti život svoje zemlje.¹⁷

Danas kada se naša uža domovina Bosna i Hercegovina,¹⁸ u skladu cijele naše otadžbine, nalazi pred velikim mogućnostima kulturnog i ekonomskog procvata naše zemlje i kada je našoj zemlji potrebna ogromna radna snaga u svim vrstama privrede naš je zadatak da najprije otkrijemo ženu muslimanku i pripremimo je skupa sa ostalim antifašistkinjama preko raznih kurseva za masovnije učešće u privredi, te ćemo tako u potpunosti ostvariti parolu našeg Kongresa „Žena u privredu“. Na ostvarenju toga velikog djela materijalnog i kulturnog preporoda naše Republike, hoće da učestvuje u punim snagama i žena muslimanka. Njenim oslobođenjem od zara kao smetnje za puno učešće u izvršenju Petogodišnjeg plana,¹⁹ i kočnica njenog ličnog razvitka naići će na razumjevanje i podršku svih onih koji žele da se sve snage naše zemlje okupe na ostvarenju plana - na ostvarenju boljeg i sretnijeg života.

Dajući podršku i pomažući pokret muslimanki za skidanje zara naša antifašistička organizacija učiniće mnogo na kidanju sa jednim mračnim ostatkom prošlosti, a u isto vrijeme pripojiće nove snage naših žena u naš društveni život u kome više nikada neće biti izrabljivanja čovjeka po čovjeku.

Drage drugarice u vezi ove moje diskusije i ostalih drugarica koje su se dotakle ovoga našega zadatka otkrivanja naših žena muslimanki da bi okupili sve snage u borbi za istinski napredak i procvat naše zemlje, ja bih predložila da sa ovoga našeg Kongresa izradimo Rezoluciju koju ćemo uputiti svim ženama, ljudima koji iskreno žele puno oslobođenje žene muslimanke, i u tu svrhu predložila bih slijedeći redakcioni odbor za rezoluciju:

1. Zehra Muhidović,²⁰

je kurseva, da traži knjigu,- da i sama povede inicijativu i da sama organizuje kurseve za likvidiranje nepismenosti kod žena“. Sledeći ustaljeni obrazac uređivanja časopisa u ovom periodu vremena, kao ilustracija uspešne kampanje iznosi se primer šezdesetogodišnje Zlate Halić (muslimanka) iz sela Misurići u maglajskom srezu. Naime, kako poziv na opismenjavanje među tamošnjim ženama nije dao zadovoljavajuće rezultate, pomenuta Zlata se ističe kao pozitivan primer jer naglašava: „... ja ću poći prva iako sam već jednom nogom u grobu, ali hoću da umrem pismena“. Takođe navodi se i primer Darinke Tasić (srpkinja) iz sela Bijela u višegradskom srezu koja je za svega osam dana naučila da piše slova. Ovaj prilog zaključuje se rečima: „Ovo je divan primjer, koji pokazuje kako nove slobodne žene zadivlju svojim radom, kao što su u borbi zadivljavane svojim junaštvom“ (strana 13). Primerak pomenutog časopisa u elektronskom formatu dostupan je na <http://www.afzarhiv.org/files/original/f402e38850120ba3111996395cc0fa97.pdf>

- 17 Uporediti sa člankom Sulejmana Šehagića pod naslovom „Povodom akcije muslimanskih žena za skidanje feredže – porijeklo i karakter pokrivanja lica“ koji je objavljen u dnevnom listu „Pobjeda“ br. 47 (26.07.1947), 4-5.
- 18 Državnost BiH povezuje se sa događajem koji se zbio u Mrkonjić Gradu tokom noći 25/26. novembra 1943. godine, to jest sa Prvim zasjedanjem ZAVNOBiH-a. Pogledati: Babić, Nikola (1963), Jubilej AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a (1943-1963), Sarajevo: NIP Zadrugar
- 19 Petogodišnji plan ili „petoljetka“ predstavlja značajan elementat u celovitijem sagledavanju situacije u novoj Jugoslaviji neposredno po okončanju rata.
- 20 Zapravo Zehra Muhidović - Hakirević. Rođena je u Sarajevu, 13. oktobra 1912. godine. Školovala se u Sarajevu i Zagrebu. 1936. godine diplomirala je na zagrebačkom Pravnom fakultetu. Radila je kao službenik u Državnoj hipotekarnoj banci u Sarajevu, a takođe bila je angažovana u nizu humanitarnih i kulturno-prosvetnih organizacija („Trezvenost“, „Narodne uzdanice“, „Gajret“). Bila je aktivista za emancipaciju žena. Polovinom jula 1941. godine u svom stanu na Velikom Alifakovcu u Sarajevu obučavala je mlade skojevce i komuniste kako da koriste radiostanicu što ukazuje da je i sama prošla ovu obuku. Kada je od strane Gestapo-a započeo intenzivan progon komunista u Sarajevu, Zehra beži

2. Šida Omerbašić,²¹
3. Mara Mitrov,²²
4. Antonija Mandić,²³

Kao i u mnogo čemu drugom, tako je i kampanja da muslimanke odbace zar i feredžu predtsvaljala jedanu nizu ataka na slobodu izbora koja je, setimo se, bila zagarantovana još u vremenu održavanja ZAVNOBiH-a. Posmatrano iz ugla religijskih tradicija tri najčešće konfesije u BiH, običaj da žena, pogotovo udata, u javnosti bude pokrivena glave bio je i tada, mislimo na prvu polovinu 20. veka, potpuno uobičajena pojava. Štaviše, neretko se, pogotovo u seoskim sredinama, smatralo za veliku sramotu, pa čak i bezobrazluk da se žena pojavi nepokrivena glave. Žene hrišćanke nosile su maramu na glavi i to, kako se čini u navedenom izlaganju, nije smetalo članicama AFŽ-a.

Orkestrirana kampanja u vezi odbacivanja zara i feredže među bosanskohercegovačkim muslimankama započela je, kako navodi Fikret Karčić, još tokom trajanja II kongresa AFŽ-a (Karčić, 2013, 54). Naime, svakako prema izrežiranom toku događaja, nekoliko muslimanki, a kao prva, prema pisanju „Oslobođenja” (za dan 14.07.1947.) navodi se Šemsa Kadić iz Travnika (Milišić, 1999: 235), koja su tokom trajanja sednice sa sebe skinule ono šta je od njih tražila KPJ preko AFŽ-a. Po završetku kongresa i odluka koje su tom prilikom donete krenulo se u realizaciju istih. Područni organi AFŽ-a širom BiH održavali su sastanke gde su žene upoznate sa odlukama i zaključcima kongresa. To je takođe značilo da su organizacione jedinice tadašnjeg Narodnog fronta pokrenule kampanju unutar lokalnih zajednica. Takođe, to je značilo i angažovanje lokalnih imama koji su imali zadatak da, skupa sa aktivistkinjama AFŽ-a, prvenstveno deluju kod uglednijih muslimanskih porodica kako bi njihove žene skinule zar i hidžab, te da će potom i preostale muslimanke krenuti njihovim primerom. Aktivnost lokalnih imama nije bila samoinicijativna. Naprotiv. Kao primer može nam poslužiti primer Vakufsko-mearifskog sabora NR BiH održanog 2/3. avgusta

iz grada i skupa sa još nekoliko komunističkih boraca Pete krajiške divizije. Na I kongresu AFŽ-a za BiH nailazimo na njeno ime (navedeno je kao Zehra Mujdović), to jest bila je u Glavnom odboru AFŽ-a za BiH na dužnosti blagajnika. 1954. godine izabrana je za člana Fakultetskog saveta Pravnog fakulteta u Sarajevu. U Sarajevu, pre poslednjeg rata, jedno porodište nosilo je ime „Dr Zehra Mujdović”.

- 21 Postoji određena smutnja u vezi sa njenim imenom. Naime, u pojedinim izvorima ona se pominje kao Sida mada, kako to možemo primetiti iz pojedinih članaka koji su objavljeni u listu „Nova žena” ona je potpisana upravo kao Šida Omerbašić. Pod ovim imenom pominje se i u 4. knjizi „Kozara: Zbornik sjećanja” (str. 918, Beograd: Vojno izdavački zavod, 1978). Prema članku u 5. broju pomenutog lista ona dostavlja izveštaj iz Banja Luke u vezi sa tamošnjim aktivnostima žena u AFŽ-u.
- 22 Mara Mitrov najverovatnije je rođena 1896. godine u Đakovu i da joj je devojačko prezime Radanović. Suprug Lazar Mitrov bio je poreklom iz Starog Slankamena u Sremu. Kao veterinar često je menjao mesto službovanja. Tokom rata ubijen je od strane četnika. Mara Mitrov se pominje najčešće sa svojim sinovima Brankom/Dankom (Španac/Slobodan) i Vojinom, te kćerkom Zoricom Mitrov - Karić. Kao učesnici NOB-a pominju se od 1941. godine. Po zadatku zajedno su došli na prostor BiH. Kako bi ojačali partizanski pokret u okolini Čečave, izrazito četničkoj sredini, Mara Mitrov i njena kćerka Zorica/Zora, skupa sa još nekolicinom partizana dolaze u ovaj kraj tokom 1941/1942. godine. Njih dve takođe se pominju kao osoblje partizanske bolnice u selu Javorani kod Kotor-Varoša. Mara Mitrov se pominje i kao borac u 14. srednjobosanskoj udarnoj brigadi tokom njenih akcija u okolini Prnjavora. Sin Danko poginuo je 12. juna 1942. godine u selu Srđevići kod Srpcu. Za narodnog heroja proglašen je 25. jula 1945. godine. Mara, Vojin i Zorica preživeli su rat. Nakon rata Mara je bila aktivan društveni radnik i obavljala je niz funkcija. Umrta je 1973. godine u Banja Luci. Banjalučki vrtić „Naša djeca” jedno vreme nosio je ime „Mara Mitrov”. Pogledati: Радић, Снежана (2014), Државни службеници Ваљевског округа 1944-1947, Ваљево: Архив Ваљево, 200; Петрановић, Бошко (2003), Братоубилаштво и парадокси једног тешког времена: Историја и привреда 1941-1956.; Санитетска служба у народноослободилачком рату Југославије 1941-1945, (1989), Београд: Војноиздavaчки и новински центар, II књига, 17; Самарџија, Стево (1983), Четрнаеста средњобосанска НОУ бригада, Банја Лука: Скупштина Општине Прњавор.
- 23 U 4. broju časopisa „Nova žena”, na strani 19, u okviru članka „Delegati govore” (u vezi sa I kongresom AFŽ-a BiH), nailazimo na ime Antonija Mandić za koju se napominje da je delegat iz Tuzle. Na istom kongresu postala je jedan od članova plenuma AFŽ-a za BiH.

1947. godine, na kome je, između ostalog, odlučeno: „... Vakufsko-mearifski sabor konstatuje da nema nikakve zapreke otkrivanju muslimanke i krajnje je vrijeme da naša muslimanka slobodnom voljom bez ikakve sile kao ravnopravan član naše narodne i vjerske zajednice nađe svoje mjesto u privrednom i državnom životu nove Jugoslavije” (Karčić, 2013: 227-228; Zabrana, 2021). Ipak, ugledni pojedinci iz vrha islamske zajednice, poput Muhamed Ševket ef. Kurta, imali su drugačiji pristup ovom pitanju. Naime, naglašeno je da je pitanje pokrivanja muslimanki unutrašnje pitanje islamske zajednice, te da se na to ne treba vršiti politički uticaj spolja. Efendija Kurt je predložio da se načini cirkularni dopis u kome bi se navelo da skidanje zara i feredže nije prisilno i da to ne treba da bude povod nikakvim eventualnim incidentima. Sa druge strane, 22. avgusta 1947. godine AFŽ BiH upućuje područnim jedinicama cirkularno pismo pod brojem 770 gde se navodi da je zapravo kampanja skidanja zara i feredže dala još veće rezultate nakon odluka donetih na Vakufskom saboru. Odluci Vakufskog sabora NR BiH pridružuje se Vrhovni vakufski sabor Islamske verske zajednice na inače prvom zasedanju u novoj Jugoslaviji, 26/27. avgusta 1947. godine u Sarajevu.

Kampanja preduzeta nakon II kongresa AFŽ-a BiH, kao i ostalih društveno-političkih činilaca, nije dala željene rezultate. To se jasno uvidelo do 1950. godine. Naime, i pored izrazito snažne kampanje u koju se, naglasimo, uključila i ondašnja štampa, pogotovo dnevne novine „Oslobođenje” koje je objavljivalo vesti o tome da su mnoge muslimanske po BiH prihvatile da skinu zar i feredžu.²⁴ Zbog toga je i donet „Zakon o zabrani nošenja zara i Feredže u Bosni i Hercegovini” koji je obnarodovan u „Službenom listu NR Bosne i Hercegovine” (god. VI, br. 32, Sarajevo), 5. oktobra 1950. godine. U članu 1. ovog zakona piše: „Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbijedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene”. Nepoštovanje ove odluke naravno da je za sobom nosila određene konsekvence. Naime, za nošenje zara i feredže bila je predviđena kazna do 3 meseca zatvora ili novčana kazna od tadašnjih 20.000 dinara. Za prisiljavanje žene da nosi zar i feredžu ili za agitovanje da se ne poštuje doneti zakon bila je predviđena kazna lišavanja slobode sa prinudnim radom do 2 godine ili novčana kazna od 50.000 dinara (Karčić, 2013: 233). Da je bilo takvih slučajeva govore nam upravo i podaci iz pomenutih dnevnih novina „Oslobođenje”. Naime, izvesni Salih Babić i Salih Jusić iz sela Kralupa (srez Travnik), javno su psovali one koji su doneli pomenuti zakon, tvrdeći da njihove žene nikad neće skinuti zar i feredžu. Zbog toga ih je Sreski sud u Travniku osudio na po godinu dana lišenja slobode i gubitkom građanskih prava.²⁵

Ovaj rad okončaćemo sa nekoliko napomena o Rabiji A.²⁶ Ljubunčić. Rođena je 1916. godine u Glamoču. Po nacionalnosti navodno je bila Hrvatica,²⁷ a po zanimanju

24 Pogledati: Oslobođenje, od broja 1218. do broja 1250.

25 Pogledati: Oslobođenje, br. 1255, 04.11.1952., 2. Sa pravne strane interesantno je pitanje u vezi sa tim da li je u današnjoj BiH doneta odluka o ukidanju pomenutog zakona? Prema nekim tvrdnjama, koje sporadično možemo primetiti pre svega na internet portalima, ovaj zakon faktički je i dalje važeći.

Pogledati: BiH: Zakon o zabrani nošenja zara i burke ou 1950. još na snazi - <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/bih-zakon-o-zabrani-nošenja-zara-i-burke-iz-1950-jos-na-snazi/5jss7d7> (28.11.2022)

26 Možda Ahmet/Ahmed ukoliko je Mehmed Ljubunčić (rođen 1921. godine) Rabijin brat. Za Mehmeda se navodi da je poreklom iz sela Dragnjić (opština Glamoč), a da je poginuo 1945. godine u Kaknju. Pogledati: Списак Бошњака, Муслимана, погинулих у НОБ-у (08.03.2021) - <http://www.makroekonomija.org/drugi-svetski-rat/spisak-bosnjaka-muslimana-poginulih-u-nob-u/> (14.12.2023)

27 Ovo je prilično nepouzdan podatak imajući u vidu da u nama dostupnoj dokumentaciji ime njenog oca je potpuno muslimanskog proishođenja. Pogledati: Ljubunčić Alije Rabija - <http://www.goliotok.uismenaroda.net/sr/lice/7520> (28.11.2022)

građevinski tehničar.²⁸ Kao borac Mostarskog bataljona pominje se od leta 1942. godine (Ćemalović, 1986: 372). Poznat nam je i podatak da je posle pete neprijateljske ofanzive obavljala službu u partizanskoj bolnici (Sarajevo, 1981: 169). U par navrata pominje se netačna informacija da je Rabija Ljubunčić skupa sa Zejnom Husković,²⁹ poginule u borbi (Seferović, 1981: 112). U listu „Sarajevski dnevnik” objavljenom 3. januara 1946. godine, među imenima 80 presuditelja izabranih za Okružni narodni sud u Sarajevu nailazimo i na ime Rabije Ljubunčić. Ali samo par godina nakon izlaganja na II kongresu AFŽ-a BiH život Rabije Ljubunčić iznenada se promenio. Poput nebrojenih boraca iz partizanskih jedinica i Rabija Ljubunčić doživela je da 4. februara 1949. godine bude uhapšena od strane svojih dojučerašnjih saboraca. Nakon 42 meseca provedena u logorskom kompleksu Goli otok puštena je na slobodu 22. juna 1953. godine.

Zaključak

Odluka rukovodstva KPJ da se započne sa akcijom agitacije među Muslimankama u vezi sa odbacivanjem običaja nošenja zara i feredže predstavljala je politički korak u procesu umanjenja značaja religije na prostoru novoosnovane Jugoslavije. Ovaj potez svoje utemeljenje imao je u ideologiji koju je sledila KPJ a koja je religiju posmatrala između ostalog i kao svog političkog protivnika. Za razliku od hrišćanski, jedan deo žena, onih koje su praktikovale islam, po svom oblačenju razlikovao se od drugih između ostalog i po načinu oblačenja. Uprkos tome što ove žene u najvećem broju slučajeva nisu bile politički, a neretko i društveno aktivne i, kao takve ni po čemu nisu mogle biti protivnici novoj vlasti nove Jugoslavije, od njih se očekivalo da skinu zar i feredžu kao svojevrzne simbole prošlosti. Iz današnje perspektive, to jest iz vizure društva koje prolazi kroz aktivan proces desekularizacije, pitanje započinjanja procesa zabrane nošenja religijski definisane ženske odeće čini se pomalo čudnim pogotovo ukoliko imamo u vidu da „žena koja se odluči na hidžab mora pritom biti svjesna da ona ne nosi samo maramu nego da time šalje i poruku drugima” (Idriz, 2020: 191). Moguće da je rukovodstvu KPJ smetala upravo „poruka drugima”, poruka koja je sadržala ne samo mogućnost realizacije istrajavanja žene kao pojedinca u verskim propisima religije kojoj je pripadala, nego i poruku koja je zapravo ukazivala na to da izvan komunističke ideologije ipak postoji etičko-eshatološka realnost, učenje i nadasve vera u to da život u vrlinama čoveka zapravo privodi ne onome šta je bio cilj nove vlasti u novoj Jugoslaviji, to jest života u „raju na zemlji” nego da iskrena vera ostvarena u maksimi „acta non verba” čoveka vodi u Carstvo Božije, to jest u Raj. Između ostalog iz ovog, ali i drugih razloga, akciju zabrane nošenja zara i feredže u Jugoslaviji potrebno je pažljivije proučavati kako u domenu političkih ali isto tako i bogoslovskih (teoloških) disciplina.

Literatura

1. Bećirović, Denis (2008), Nekoliko napomena o skidanju zara i feredže u Bosni i Hercegovini, *Saznanja, časopis za historiju* 2, 184-193.
2. Begić, Dana, (1965), Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine, *Prilozi - Institut za istoriju radničkog pokreta* 1, 137-198.
3. Ćemalović, Enver (1986), *Mostarski bataljon*, Mostar: Skupština opštine

28 Ovaj podatak navoden je u internet izvoru pod naslovom Djevojke s puškom o ramenu - <http://www.yu-nostalgija.com> (16.02.2023).

29 U spisku boraca Desete hercegovačke brigade zabeleženo je „Husković Ibri Zejna, Štuka, borac 2. čete 3. bataljona, rodema 1912, Mostar, domaćica, Muslimanka, u NOB od 1941, član KPJ od 1942. godine”

- Mostar.
4. Djevojke s puškom o ramenu - <http://www.yu-nostalgija.com/djevojke-s-puskom-o-ramenu>
 5. Idriz, Benjamin (2020), *Žena u Kur'anu*, Sarajevo: Kupola.
 6. Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava (2016), Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA
 7. Jahić, Adnan (2017), Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. *Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, Zagreb, 427-497.
 8. Jajčević, Jasmin (2021), „Uz Tita i partiju” djelatnost Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine i njihove reakcije na propagandu Informbiroa tokom 1948. i 1949. godine, *Historijski pogledi* 5, 102-129.
 9. Karčić, Fikret (2013), Primjena Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u Bosni i Hercegovini - istraživačka bilješka, *Novi Mualim*, god. XIV, br. 56, Sarajevo, 50-55.
 10. Karčić, Fikret (2013), Stavovi vodstva Islamske zajednice u Jugoslaviji povodom zabrane nošenja zara i feredže, *Anali GHB* 42/2013, 225-235.
 11. Milišić, Senija (1999), O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, *Prilozi* 28, 225-241.
 12. *Sarajevo u revoluciji (1981)*, knjiga IV, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo.
 13. Seferović, Mensur (1981), *Istočno i zapadno od Neretve*, Beograd: Narodna armija.
 14. Seferović, Mensur (2009), *Zvijezde stajačice: Zaoisi o djevojkama i ženama iz rata 1941-45 i 1991-95*; Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
 15. *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku (2015)*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar - Fondacija CURE
 16. *Zabrana zara i feredže u Jugoslaviji (31.01.2021)* - <http://www.historija.info/zabrana-zara-i-feredže-u-jugoslaviji/>



Jasmina Stojiljković¹, Tijana Stojiljković²

ZNAČAJ I MESTO GASTRONOMSKE PONUDE U RURALNOM TURIZMU SRBIJE

Rezime

Navike u ishrani su odraz složenih uslova života, geografskih i klimatskih specifičnosti, istorijskih i društvenih zbivanja u ruralnim sredinama. Srpska gastronomija se razvijala pod uticajem stranih kultura, ali je uvek zadržala i razvijala autentičnost, zahvaljujući snažnoj tradiciji. Naše podneblje je dalo gastronomskim proizvodima svoj karakter, koji se svakim danom intenzivira, bez obzira na stare korene i nove uticaje. Savremeni trendovi u srpskoj gastronomiji ne samo da ne zaostaju za evropskim, već idu u korak sa njima. U osnovi su obojeni duhom naše nacionalne kuhinje, uvek daju i uzimaju ono što je najbolje. Poljoprivreda je sastavni deo gastronomije, a ukoliko bude na višem nivou razvoja, gastronomija će biti raznovrsnija. Sa aspekta zdrave hrane (proizvodi sa organskim statusom i proizvodi sa zaštićenim geografskim poreklom) i prirodnog okruženja, može se reći da turizam zavisi od poljoprivrede, a da sa druge strane direktno ili indirektno podstiče prosperitet poljoprivrede i privrede. Tradicionalna poljoprivreda i uzgoj određenih proizvoda u određenim oblastima doveli su do karakterističnih proizvoda koji mogu predstavljati nacionalne, regionalne, pa i međunarodne brendove. U Srbiji su u Zavodu za zaštitu intelektualne svojine zaštićeni domaći proizvoda sa oznakom geografskog porekla. Da bi se ruralni turizam brže i kvalitetnije razvijao u Srbiji, potrebno je organizovati bolji marketing u medijima, popularisati život na selu, čime se u znatnoj meri može očuvati tradicija i stil života.

Ključne reči: gastronomija, poljoprivreda, ruralni turizam

1 Doc. dr Jasmina Stojiljković, Fakultet primenjenih nauka Niš, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija
2 Tijana Stojiljković, TS Konsalting 98, Vranje, Srbija

SIGNIFICANCE AND PLACE OF GASTRONOMY OFFER IN RURAL TOURISM OF SERBIA

Abstract

Eating habits are a reflection of complex living conditions, geographical and climatic specifics, historical and social events in rural areas. Serbian gastronomy has developed under the influence of foreign cultures, but has always retained and developed authenticity, thanks to a strong tradition. Our climate has given gastronomic products its own character, which is intensifying every day, regardless of old roots and new influences. Modern trends in Serbian gastronomy not only do not lag behind European ones, but keep pace with them. They are basically colored by the spirit of our national cuisine, always giving and taking what is best. Agriculture is an integral part of gastronomy, and if it is at a higher level of development, gastronomy will be more diverse. From the aspect of healthy food (products with organic status and products with protected geographical origin) and the natural environment, it can be said that tourism is dependent on agriculture, and on the other hand to directly or indirectly encourage the prosperity of agriculture and economy. Traditional farming and cultivation of certain products in certain areas have led to characteristic products that can represent national, regional and even international brands. So far, domestic products with a geographical indication have been protected in Serbia by the Institute for the Protection of Intellectual Property. In order for rural tourism to develop faster and with better quality in Serbia, it is necessary to organize better marketing in the media, to talk more about life in the countryside, because in that way tradition and lifestyle will be preserved.

Keywords: gastronomy, agriculture, rural tourism

Uvod

Ruralne oblasti su predeli izuzetnih vrednosti, mesta tradicionalne kulture i baštine (Todorović, i Bjeljic, 2007), sa specifičnom životnom sredinom (Lješević i sar., 2011). Mada su prisutna određena usklađivanja unutar Evrope oko definisanja ruralnih oblasti, i dalje ne postoji jedinstveni dogovor o pragu koji bi označavao granicu između urbanog i ruralnog prostora, a tome doprinosi i činjenica da se ruralne oblasti često dosta razlikuju po karakteru (ruralne sredine su i prigradska seoska područja, i pašnjaci na visokim planinama, ali i mediteranski maslinjaci). Vlasti država koriste kriterijume za definisanje ruralnih oblasti koje su zasnovane na gustini naseljenosti, a prema Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj, OECD-u, definicija ruralnog područja je da: “na lokalnom nivou se preferira gustina naseljenosti od 150 osoba po kvadratnom kilometru, dok se na regionalnom nivou, geografske jedinice grupišu u tri tipa: dominantno ruralne (> 50%), u značajnoj meri ruralne (15-50%) i dominantno urbanizovane regije (< 15%)“ (OECD, 1994, str. 10). Iako ne postoji jedinstvena definicija, može se uočiti da ruralna naselja mogu biti različite veličine, ali su obično mala, sa manje od 10.000 stanovnika i sa manjom gustinom naseljenosti. Takođe, dominantna delatnost je poljoprivreda, i uticaj tradicije i prošlosti je jak. Prema autorima Ashley i Maxwell (2001), zajedničke karakteristike ruralnih područja su: 1) prostori na kojem naselje (kuće, pomoćni i drugi objekti) i infrastruktura sela zauzimaju manji deo predela, a dominiraju polja i pašnjaci, šume, vodene površine, planine i pustinje; 2) prostori gde većina ljudi svoje radno vreme provodi na farmama; 3) prostori bogati obradivim poljoprivrednim zemljištem, koga

odlikuje relativno niska cena koštanja; 4) prostori sa visokim transportnim troškovima koji su na većoj udaljenosti od gradskih sredina i neodgovarajućom infrastrukturuom.

Očuvanje ruralne prirode i pejzaža postalo je izuzetno važno, a istorijski objekti i tradicionalni način života privlače pažnju turista. Ruralna područja vrlo često karakterišu posebni običaji, navike u ishrani, radne navike, identitet, a ukoliko imaju planine, rezervate, reke, jezera i drugo, postaju atraktivna za razvoj turizma. Na taj način, ruralni turizam se vidi kao jedan od načina za revitalizaciju ruralnih područja.

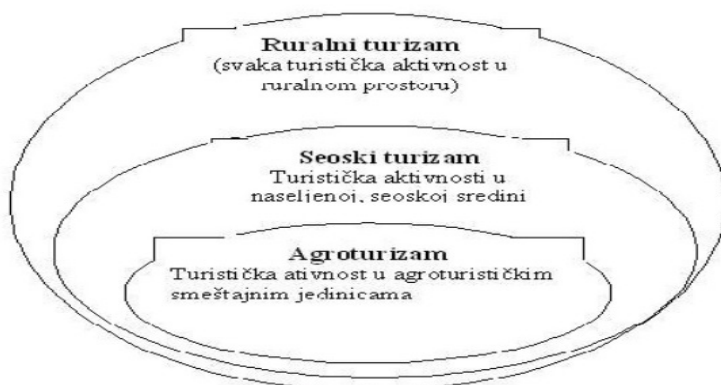
Pojmovno određenje ruralnog turizma

Definisati ruralni turizam kao vrstu turizma koja se odvija u ruralnom prostoru, vrlo često ne može biti zadovoljavajuće niti adekvatno zbog kompleksnosti ove pojave.

Jednu od najsveobuhvatnijih definicija ruralnog turizma dala je Panevropska nevladina organizacija (EuroTer) prema kojoj je ruralni turizam, unutar ekonomije turizma, „turistička valorizacija agrarnih područja, prirodnih resursa, kulturnog nasleđa, ruralnih naselja, lokalnih tradicionalnih običaja i proizvoda kroz posebno oblikovane turističke proizvode koji reflektuju identitet područja i zadovoljavaju potrebe gostiju u smislu smeštaja, usluga hrane i pića, rekreacije i aktivnosti, animacije i ostalih usluga, sa ciljem održivog lokalnog razvoja, ali i pružanjem adekvatnih odgovora na potrebe današnjeg gosta unutar novostvorenih odnosa grada i sela (ruralnog područja).“ (Horwath Consulting Zagreb, 2009, str. 10).

Problematika definisanja ruralnog turizma postala je još teža, jer se vrlo često u stručnoj literaturi, ali i praksi, pojam ruralni turizam poistovećuje sa pojmom agroturizam. Pojedini autori (Di Muzio, 2000; Hall et al., 2003) tvrde da su pojmovi agroturizam i ruralni turizam istovetni, dok druga grupa autora (Kušen, 2007; Sznajder et al., 2009; Adams, 2008; Sirgy, 2001) smatra da je agroturizam samo deo segmentacije ruralnog turizma (pored lovnog, eko, zdravstvenog, kulturnog, vinskog, gastronomskog i drugih). Još veća zabuna nastaje kada se doda termin seoski turizam.

Međutim, ova tri pojma se mogu razgraničiti ako se prihvati da je agroturizam „skup turističkih proizvoda, usluga i aktivnosti u agroturističkim smeštajnim jedinicama poput seoskih turističkih domaćinstava“, a da seoski turizam obuhvata turističke aktivnosti u seoskim naseljima, što je svakako širi pojam od agroturizma. Najširi pojam je ruralni turizam koji se tretira kao skup turističkih aktivnosti u ruralnim prostorima (Slika 1).



*Slika 1. Odnos između ruralnog turizma, seoskog turizma i agroturizma
(Izvor: Petrović, 2014)*

Koncept i oblici ruralnog turizma

Ruralni turizam se temelji na prirodnim resursima, ruralnom nasleđu, ruralnom načinu života i ruralnim aktivnostima, odnosno, aktivnostima u ruralnom prostoru.

U prirodne resurse ubrajaju se: reke, jezera, planina, šume... Ruralno nasleđe obuhvata tradicionalnu arhitekturu, istoriju, dvorce, crkve, sela...Ruralni način života obuhvata lokalne događaje, gastronomiju, agroturizam, tradicionalnu muziku...Ruralne aktivnosti su jahanje, biciklizam, pećanje, pešačenje, vodeni sportovi...

Osnova ruralnog turizma su tri elementa (Dragulanescu, Drutu, 2012) - prostor, ljudi i proizvodi jer: 1) prostor bez ljudi ne može da bude održiv; 2) ljudi bez prostora ili proizvoda imaju vrlo ograničene mogućnosti za uspeh; 3) proizvodi koji nisu zasnovani na karakteristikama prostora i iskustvima ljudi, ne mogu obezbediti razvoj lokalne zajednice.

Ruralni turizam je sve popularnije sredstvo koje koriste nacionalne razvojne agencije za povećanje profita ruralnog stanovništva (Fun et al., 2014). Implementacija inovativnih i autohtonih proizvoda u ruralni turizam ima smisla ako postoje ekonomske, ekološke i socijalne beneficije. Rešenje je u mogućnosti za sistematsko informisanje, utvrđivanje potreba savremenih potrošača (Jaković i sar., 2015). Ključnim faktorom se smatra stvaranje autentičnog turističkog proizvoda, zasnovanog na prepoznatljivim konkurentskim prednostima destinacije. Ruralna destinacija treba da zadrži jedinstveni identitet, autentičan osećaj mesta da bi turizam bio efikasan na duži rok (Mihailović i Moric, 2012). Tome posebno mogu da doprinesu inicijative lokalnih zajednica za uređenje ruralnih sredina (Belij i sar., 2014). Ukrštanjem fizičkogeografskih i društvenogeografskih principa sa sociopsihološkim stavovima lokalnog stanovništva o identitetu, potvrđuje se individualnost određene celine u prostoru (Vujadinović i sar., 2010).

Ruralni turizam je kompleksna vrsta turizma jer je sastavljen od različitih vrsta turizma koji se javljaju u ruralnom prostoru, a sa aspekta turističke ponude ili proizvoda, izdvajaju se sledeći oblici (Demonja i Ružić, 2010; Todorović i Štetić, 2009): 1) sportsko-rekreativni turizam odražava potrebu turista da vreme provode u prirodi i pri tom upražnjavaju različite sportske aktivnosti poput šetnje, vožnje biciklom, trčanja, planinarenja, jahanja, plivanja itd.; 2) avanturistički (adrenalinski) turizam u osnovi ima rekreaciju, ali je turisti motiv da doživi avanturu sa mnogo rizika i uzbuđenja. Tu se ubrajaju alpinističko penjanje, vožnja brdskim biciklom, akrobatsko skijanje, letenje zmajem, a za ovaj oblik turizma koriste se kanjoni, strme padine i opasne planinske staze; 3) kamping turizam podrazumeva smeštaj i boravak turista u kampovima koji su najčešće smešteni u okviru agroturističkog gazdinstva ili nekog ugostiteljskog objekta, ali i u blizini prirodnih i kulturnih atrakcija. Za pojedine turiste, kampovanje je stil života koji podrazumeva da je čovek slobodan, ekološki svestan, da voli prirodu i da se druži sa ljudima, te da je uvek u pokretu; 4) gastronomski turizam podrazumeva proizvodnju specijaliteta na tradicionalan način, a vrlo često se organizuju i tematska gastro-putovanja (putevi sira, putevi vina, degustacija pršute). Takođe, hrana je povod i za organizaciju manifestacija u ruralnim sredinama (kuposijada, kobasicijada, dani bundeve i drugo); 5) vinski turizam se povezuje sa gastronomskim turizmom jer je vino „prijatelj“ hrane. Vinogradarska područja mogu biti značajni turistički resursi, pa se koriste u promociji turističke destinacije (Toskana, Provansa); 6) zdravstveni turizam je oblik odmora povezan sa boravkom u lečilištima radi očuvanja i poboljšanja zdravstvenog stanja, lečenja pojedinih bolesti, a u tu svrhu se koriste termo-mineralni izvori, lekovita blata i brojne terapijske metode; 7) kulturni turizam je putovanje u ruralne prostore radi obilaska

spomenika kulture, muzeja, galerija i kulturnih manifestacija. Ovaj oblik turizma u prvi plan stavlja kulturu, obrazovanje, doživljaje i iskustva što je osnova razvoja i opstanka turizma; 8) verski turizam označava putovanje motivisano vrlo često verskim motivima radi posete verskim svetištima ili verskim manifestacijama; 9) lovni i ribolovni turizam su tipični za ruralni prostor je se odvijaju na njegovom šumskom, poljoprivrednom i vodnom zemljištu; 10) ekoturizam karakterišu prirodno očuvani prostori, korišćenje jednostavnih vrsta smeštaja, strogo pridržavanje zaštite okoline uključujući i ograničen broj posetilaca. Ekoturizam označava stav, etiku i način ponašanja. U ovom obliku turizma učestvuju ekološki svesni turisti koji svojim delovanjem pokušavaju smanjiti negativne efekte na okolinu; 11) edukativni turizam se temelji na upoznavanju turista sa karakteristikama ruralnog prostora, te sticanju iskustva za vreme boravka u prirodi. Turisti su deca predškolskog uzrasta, učenici osnovnih i srednjih škola (turističkog ili poljoprivrednog smera), a ovi edukativni izleti imaju pedagošku i nastavnu vrednost; 12) nautički turizam je oblik turizma u kojem turisti za smeštaj i boravak koriste brod ili drugi plovni objekat, a odmaraju se u ruralnoj sredini na jezerima, rekama i kanalima; 13) rezidencijalni turizam podrazumeva sekundarno stanovanje gradskog stanovništva tokom vikenda, praznika ili godišnjeg odmora u sopstvenim objektima. Ovi objekti su smešteni u blizini gradova, a vlasnici ih iznajmljuju i drugim ljudima; 14) nostalglični turizam se temelji na posebnoj vezi pojedinca sa određenim krajem. Reč je o ljudima koji su nekada živeli u selima, ali su se zbog određenih razloga (poslovnih, porodičnih) preselili u gradove, te posetom tim selima ne žele da izgube kontakt sa ljudima koje poznaju, niti da izgube uspomene iz svog detinjstva.

Gastronomski turizam

Popularizacija turizma radi hrane je u svetu poznata nekoliko decenija (Santich, 2004). Novi trendovi sve više preusmeravaju pažnju sa masovnog turizma na alternativne oblike, te na taj način hrana i piće, koji su sastavni deo svih oblika turizma, mogu biti primarni motiv za dolazak na određenu destinaciju (Baum, 2011; Kalenjuk i sar., 2012a). Sve popularnija aktivnost turista je priprema jela u različitim domaćinstvima ili školama autentičnog regionalnog kuvanja (Hall, Mitchell, 2006). Uzimajući u obzir osnovne karakteristike gastronomskog turizma kao sve masovnijeg oblika kretanja turista, fokus interesovanja pored raznovrsnih ponuda od strane velikih metropola su sela i seoska domaćinstva odakle hrana potiče (Baum, 2011; Kalenjuk i sar., 2014; Vuksanović et al., 2016). Ruralna područja predstavljaju prostore sa potencijalno najočuvanijom gastronomskom tradicijom i autentičnošću (Banjac et al., 2016).

Sa ovog aspekta turizam treba posmatrati kao granu privrede koja ima značajnu socijalnu i ekonomsku funkciju određenog prostora i kao takav doprinosi isticanju i boljem vrednovanju agrarne sredine (Henderson, 2004; Quan and Wang, 2004; Gagic et al., 2014). Preko gastronomije očuvane u selima turisti upoznaju kulturu i običaje posećenog kraja, ali i karakteristične ukuse i mirise koji nose sa sobom autentičan doživljaj. Brojne turističke organizacije su prepoznale potencijale gastronomije u regijama u kojima posluju i uvrstile ih u svoju ponudu ruralnih područja, razvijajući selektivni oblik turizma, koji je u svetu poznat kao turizam hrane (Boniface, 2003) ili gastronomski (Hjalanger and Richards, 2002), kulinarski (Wolf, 2006; Ignatov and Smith, 2006), degustacioni (Boniface, 2003) i gurmanski turizam.

Kultura ishrane je odraz složenih uslova života, geografskih i klimatskih osobnosti, istorijskih i socijalnih zbivanja u seoskom prostoru, pa se zbog multiplikovanog uticaja brojnih činilaca razlikuje od sela do sela, i od domaćinstva do domaćinstva (Stojanović

i Čerović, 2008), pa i među etničkim grupama.

Hrana, a posebno biološki vredna hrana je sastavni deo svakog turističkog proizvoda, bez obzira na razlog posete određene turističke destinacije. U lancu uspešnog plasmana poljoprivrednih, prehrambenih i gastronomskih proizvoda u turizmu, ključne segmente ne određuje uvek politika turizma, već nacionalne, ekonomske, poljoprivredne i prehrambene politike (Hjalager and Corigliano, 2000).

Lokalna hrana može se posmatrati kao (Hall and Mitchel, 2001; Kalenjuk et al., 2012b): 1) deo lokalne kulture koju turisti troše; 2) važan deo turističke promocije; 3) potencijalna komponenta lokalnog poljoprivrednog i ekonomskog razvoja, i 4) regionalni faktor na koji utiču obrasci potrošnje i posmatrane želje turista.

Nasuprot mnogih drugih oblika turističkog kretanja, gastronomske destinacije su obično dostupne tokom cele godine, u svako doba dana i u svim vremenskim uslovima (Richards, 2002), što daje prednost razvoju ovog oblika turizma (Kalenjuk et al., 2012c; Kalenjuk i Tešanović, 2013c), pod uslovom da se radi o sabračajno lako dostupnim lokalitetima.

Razvoj gastronomske ponude u Srbiji

Gastronomija je egzistencijalna potreba, to je delatnost, struka i nauka koja se poredi sa umetnošću, a tiče se pripreme, serviranja, usluživanja i uživanja u kvalitetnoj hrani. Gastronomija se odvija u vremenu i prostoru, uz primenu savremenih tehnologija, kojom upravlja savremeni menadžment.

Naša gastronomija, kao i mnoge druge, doživela je mnogo stranih uticaja i promena. Naši vladari, život svojih sinova vezivali su za neki od susednih dvorova, kako bi obezbedili granice i učvrstili prijateljstvo. Ove inostrane dame su, sem opšte kulture, na dvor donosile i gastronomske novine i običaje, i spontano ih ugrađivale u opšti bonton. Ali ne treba zaboraviti da se u XII veku na srpskom dvoru jelo zlatnom kašikom i viljuškom, dok je Evropa jela prstima. Za trpezom se znao određeni red, koji je godinama ostajao isti. Na putevima u Srbiji često su se mogli videti putnici koji bi svraćali u tadašnje ugostiteljske objekte i iznosili pozitivne utiske o hrani koju bi dobijali.

Srpska gastronomija se razvijala pod uticajem stranih kultura, ali je uvek zadržavala i razvijala autentičnost, zahvaljujući snažnoj tradiciji. Tako je naše podneblje dalo gastronomskim proizvodima svoje sopstveno obeležje, koje se svakim danom pojačava, bez obzira na stare korene i nove uticaje.

Srpska nacionalna kuhinja se u našim porodicama prenosi s kolena na koleno, dobijajući nove oblike, ali zadržavajući svoju suštinu i jedinstvenost.

Savremeni tokovi srpske gastronomije ne samo da ne zaostaju za evropskim, već idu ukorak sa njima. Oni su u osnovi obojeni duhom naše nacionalne kuhinje, dajući i uzimajući uvek ono što je najbolje.

Naša kuhinja poznata je kao ukusna, ali i kao preterano masna i suviše začinjena. Naš narod pridaje veliki značaj onome što jede ali i onome kako je to pripremljeno, a sve radi dobrobiti svoga zdravlja. Zato su poznata i naša posna jela koja nisu odlika samo pravoslavnih već i svih drugih, u ime zdravijeg života uopšte. Posna jela koja su pripremana u vreme trajanja postova bila su: pasulj prebranac, paprike punjene posnim filom, čorbe od paradajza ili krompira.

Nije bilo domaćinstva da, za vreme verskih praznika nije održavalo tradicionalne običaje i kada je hrana bila u pitanju. Da bi mogli da konzumiraju što raznovrsniju hranu, stanovnici Srbije morali su da se bave poljoprivredom. Ona je sastavni deo gastronomije, i ukoliko je ona na višem stepenu razvoju, biće i gastronomija raznovrsnija. S aspekta

zdravstveno bezbedne ishrane i prirodne sredine, može se reći, da je turizam zavistan od poljoprivrede, a sa druge strane da direktno ili indirektno podstiče prosperitet poljoprivrede, odnosno ekonomije (Vujović, 2007).

Gastronomska ponuda u ruralnom turizmu treba da je bazirana na izvornom, nasleđenom bogatstvu, da se upotrebljavaju poljoprivredni proizvodi samih domaćinstava, a da se od istih pripremaju i proizvodi koji se mogu ponuditi za poneti (slatka, med, džemovi, rakija, sušeno meso, brašna samlevena na potočari, pečurke i slično). Gastro ponuda ima specifične fizičke, materijalne proizvode, definisanog oblika, boje, strukture, ukusa i mirisa. Gastro proizvodi se mogu skladištiti i čuvati, za razliku od usluga koje nemaju fizičke attribute, neuhvatljivi su i neopipljivi (Tešanović, 2009; Škrinjar i sar., 2010) i koje turista ne može da ponese sa sobom.

Gastro-proizvodi sadrže snažnu referencu lokalnog, jer istovremeno na tržištu predstavljaju određeno geografsko područje, tradiciju, kulturno nasleđe, identitet lokalne zajednice, ali i svoj identitet. To su tzv. domaći proizvodi, ako karakterišu državu - nacionalni proizvodi, a ako karakterišu neki narod - etno proizvodi.

Tradicionalno bavljenje poljoprivredom i gajenje pojedinih proizvoda na određenim područjima doveli su do karakterističnih proizvoda koji mogu predstavljati nacionalne, regionalne pa i internacionalne brendova. U Srbiji su u Zavodu za zaštitu intelektualne svojine zaštićeni domaći proizvodi sa oznakom geografskog porekla³.

Tabela 1. Domaći proizvodi sa oznakom geografskog porekla
(Izvor⁴)

Domaći proizvodi sa oznakom geografskog porekla		
- Goveđa užička pršuta	- Metohija (Metohy)	- Svrliški belmuž
- Svinjska užička pršuta	- Kladoški kavijar (Caviar of Kladovo)	- Bezdanski damast
- Užička slanina	- Voda Vrnjci	- Staroplaninski kačkavalj
- Sremski kulen	- Apatinsko jelen pivo	- Leskovački domaći ajvar
- Sremska domaća kobasica	- Bujanovačka mineralna voda AQUA HEBA	- Fruškogorski lipov med
- Sremska salama	- Mineralna voda Duboka	- Kačerski med
- Požarevačka kobasica	- Biserno ostrvo, muskat krokan	- Sjenički ovčiji sir
- Rtanjski čaj	- Knjaz Miloš Bukovička banja	- Sjenička jagnjetina
- Krivovirski kačkavalj	- Petrovska Klobasa (Petrovačka kobasica)	- Pirotski kačkavalj od kravljeg mleka
- Homoljski ovčiji sir	- Leskovačko roštilj meso (za pljeskavice i ćevapčiče)	- Somborski sir
- Homoljski kozji sir	- Valjevski duvan čvarci	- Ečanski Šaran
- Homoljski kravljji sir	- Bermet	- Zlatarski sir
- Banatski rizling	- Svrliški kačkavalj	- Sjenički kravljji sir
- Jagodinska ružica	- Karlovački rizling	- Lemeški kulen
- Vršačko šampion pivo	- Futoški sveži i kiseli kupus	- Vršačka šunka
- Kosovo polje (Amselfeld, Field of the black bird, Champ de merle)	- Homoljski med	- Vrbički beli luk
- Kosovsko vino (Amselfelder)	- Ariljska malina	- Đerdapski med
- Prizren		- Oblačinka iz Oblačine
		- Svrliški kravljji sir

3 (<http://www.zis.gov.rs/prava-intelektualne-svojine/oznake-geografskog-porekla/spisak-ogp.953.html>)

4 (<http://www.zis.gov.rs/prava-intelektualne-svojine/oznake-geografskog-porekla/spisak-ogp.953.html>)

„Proizvodi sa oznakom geografskog porekla garantuju da su njihova specifičnost i kvalitet nastali u spoju prirodnih resursa (klime, zemljišta, posebne rase, sorte) i tradicije, znanja i veština koje se prenose s kolena na koleno”. Proizvodi sa zaštićenim geografskim poreklom, prema Lisabonskoj konvenciji, ne podležu carinskim barijerama, nema propisanih kvota za njihov izvoz na tržište Evropske unije, a na domaćem i inostranom tržištu prodaju se skuplje od proizvoda koji su bez tog obeležja.

Tako gastro turizam stimulatивно utiče na lokalni razvoj, jer može: 1) produžiti turističku sezonu; 2) diversifikovati ruralnu privredu; 3) stimulisati poljoprivredu; 4) otvoriti nova radna mesta; 5) doprineti regionalnoj atraktivnosti; 6) održivosti lokalne sredine; 7) promociji kulturnog nasleđa, odnosno jačanju lokalnog identiteta i osećaja pripadnosti određenoj zajednici. Sve to uglavnom ne zahteva veće investicije (World Tourism Organization, 2012).

Značaj i mesto gastronomske ponude u ruralnom turizmu Srbije

Svako selo u Srbiji je priča za sebe, a posebno, specifično, po pitanju običaja, navika i kulture ishrane. Ta raznovrsnost načina pripreme i raznolikosti jela, dobar je preduslov za izradu gastronomske ruralnog almanaha, promociju najboljih jela i domaćinstava i stvaranje banke podataka o narodnim jelima i običajima.

Gastronomska ponuda seoskih područja Srbije predstavlja deo opšte materijalne kulture preko koje se najbolje možemo upoznati sa običajima i tradicijom sela (Portić, 2011). Stanovnici velikih gradova imaju želju da svoj odmor provedu u prirodi - selu, gde će pored svih prednosti, od čistog vazduha i tišine, uživati i u poljoprivrednim proizvodima koji se koriste za pripremu zdrave hrane. Često se biraju domaćinstva koja takve usluge ishrane pružaju. Svaki region u Srbiji ima nešto što se pripisuje tom podneblju i što predstavlja glavni adut - brend za marketing svakog regiona. Ne treba zaboraviti da poslovni ljudi iz bližih urbanih sredina svoje poslovne ručkove i pojedine svečanosti mogu organizovati u seoskim domaćinstvima i time znatno pomoći ekonomiju seoskih gazdinstava i sela.

U urbanim sredinama, pored fast food hrane treba postaviti male kućice u stilu narodnog graditeljstva od drveta sa domaćim proizvodima kao što su: suvo dimljeno meso, sir, kajmak, kiselo mleko, vurdica, surutka, hleb, tzv. visoke hlebove iz furune koje treba zaštititi, domaću zimnicu, vences luka i paprike, domaća perad (da je trčalo po dvorištu), a posebnu pažnju treba pokloniti pitama i piterijama, kao novom narodnom objektu (Portić, 2011).

Jedna od aktivnosti koja bi mogla doneti materijalna sredstva domaćinstvima jeste i priprema hrane, tj. domaćih specijaliteta, poštujući autentičnost ognjišta, kao i protokol gostoprimstva. Ovi specifični dodatni sadržaji mogu se samo delimično realizovati u okviru jednog domaćinstva, pa zato treba gajiti dobre susedske odnose sa komšijama koji su često upućeni jedni na druge (Portić, 2011).

Da bi se ruralni - seoski turizam brže i kvalitetnije razvijao u Srbiji, potrebno je organizovati bolji marketing u sredstvima medija, da se više govori o životu na selu, jer će se na taj način očuvati tradicija i stil života. Ekološki zdravu sredinu treba posmatrati u pojedinim seoskim područjima ili celim regijama kroz proizvodnju začinskog bilja, čajeva, šumskih i drugih proizvoda. Proizvodnja koprive kao izuzetno zdrave i lekovite biljke, livadskog zelja, sremuša i drugih jestivih biljnih vrsta, mogu biti osnova za gastronomske ponude zdrave eko hrane, proizvedene na organski način.

Gastronomska ponuda u regionima Srbije

Prema Strategiji razvoja turizma za period od 2016 do 2025. godine Srbija je podeljena na četiri regiona: Vojvodinu, Beograd, Južnu i istočnu i Šumadiju i zapadnu Srbiju.

Vojvodina je multikulturalni region u kom je izmešan veliki broj kuhinja (Ivkov, 2004). Značajan uticaj na gastronomiju imali su Nemci koji su doneli svoja jela i običaje pripremanja zimnice, gajenja voća i vinove loze, pravljenja vina. I narodi susednih zemalja, Rumunije i Mađarske, kao i Slovačke i Rusije, ostavili su veliki broj jela koja se i danas pripremaju u pojedinim delovima Vojvodine gde žive ovi narodi. Način ishrane je ostao skoro isti i danas pa se koriste i nazivi za pojedina jela: rinflajš - kuvano meso, čušpajz - varivo, gulaš, paprikaš, knedle, štrudle. Hranu su nekada spremale najstarije žene u domaćinstvu, a doručak je bio najkaloričniji jer se služio vruć domaći hleb namazan svinjskom mašću i posut mlevenom paprikom. U letnjem periodu servirane su i užine, najčešće jabuke u šlafroku. Jela su vremenom dobijala karakteristike naroda koji su ih pripremali i danas je malo izvornih jela nekog naroda⁵. Atraktivne gastronomske ponude raštrkanih salaša, sa različitom arhitektonskom i kulturnom tradicijom, jedan su od glavnih proizvoda koji se mogu ponuditi gostima. Još iz XVI veka datira čuveni Futoški kupus koji se koristi u svežem i kiselom stanju za pripremu salata, variva, sarmi, podvarka, pita i drugog, a svakog oktobra se održava Kupusijada u Futogu. Kako Vojvodina obiluje rekama, na jelovnicima restorana i domaćinstava koje pružaju usluge ishrane nalaze se specijaliteti od rečnih riba, najviše čorba, paprikaš i pržena riba. U toku godine održava se veći broj manifestacija u pripremanju ribljih specijaliteta u Pančevu, Apatinu, Somboru. Pod uticajem Bečke škole poslastičarstva ovde se priprema veliki broj najkvalitetnijih poslastica kao što su pite, štrudle i torte. Poznata je Štrudlijada svakog septembra u Dolovu i Dani Ludaje u Kikindi. Obronci Fruške Gore i Vršackih planina prekriveni su voćnjacima i vinogradima od čijih se plodova pripremaju rakije i čuvena vina (berment i šeri). Maja meseca se u Novom Sadu održava Međunarodni sajam vina, u martu čuveni Vinofest i septembru dani grožđa u Vršcu. U Vojvodini je razvijena poljoprivreda i stočarstvo, a samim tim u ishrani se koriste mesne prerađevine u sušenom obliku. Najpoznatiji su kulen, šunka i slanina koja ima i svoju manifestaciju tokom meseca februara, kao i Kobasicijada u Turiji⁶. Poboľšanjem marketinga promocije gastronomske blaga Vojvodine mogli bi se ostvariti veći prihodi kako za lokalno stanovništvo, tako i za državu uopšte. Prema podacima dobijenim u istraživanju projekta „Ruralni turizam kao činilac ruralnog razvoja“, region Južni Banat ostvario je 43% povećanja broja obroka u 2010. godini u odnosu na prethodnu, a tome je doprinelo zajedničko investiranje pokrajinskog i republičkog ministarstva u ruralni turizam. Ovo bi trebalo da postane dobar primer kako ulagati u ovaj vid turizma na teritoriji cele Srbije.

Teritorija Beograda prostire se na više opština, ali ovaj region proteže se i na okolne gradove, i deo ima uslove za razvoj ruralnog turizma (Obrenovac, Lazarevac, Surčin, Smederevo). Najveći broj turista dolazi zbog dobrog noćnog provoda, ali im treba ponuditi obilazak prigradskih opština u kojima postoje kapaciteti za pružanje usluga smeštaja i restorani u kojima se služe jela nacionalne kuhinje. I u urbanom delu grada postoji veliki broj restorana čiji jelovnici nude jela nacionalne kuhinje, a primer je Skadarska ulica sa svojom ponudom. Međutim, doživeti pravi osećaj tradicije i ukusa hrane i pića jednog naroda može se samo u okruženju čiste prirode, mira i tišine. Većina objekata van grada pružaju i dodatne usluge, od škole jahanja, do vožnje fјakerima, što

⁵ (www.vojvodinacafe.rs/forum/kulinarstvo-i-ishrana/vojvodjanska-kuhinja-9975/)

⁶ SOULFOOD, National tourism organization of Serbia, Belgrade, 2011. strane 33-41

dodatno privlači turiste. U zavisnosti u kom delu Beograda se nalazi etno objekat, u njemu se služi i hrana koja je karakteristična za taj deo. Tako u Surčinu postoji salaš „Stremen“ sa jelima vojvođanske kuhinje, a u „Zornića kući“ kod Barajeva jela su pripremljena ispod sača i u ponudi su domaći mlečni proizvodi. Za beogradski region moglo bi se reći da ima ponudu koja je bazirana najčešće na jelima koja su sami vlasnici objekata poneli iz svojih rodni krajeva. To je prednost ovog regiona, jer gosti mogu upoznati i druge delove Srbije a da ostanu u glavnom gradu. Međutim, za turiste koji žele da odmor provedu u autentičnim predelima ovaj region i nije mnogo zanimljiv. U samom gradu kao i u objektima u prigradskim opštinama koje imaju svoje gastronomske proizvode, potrebno je iste ponuditi kroz mrežu prodavnica na udarnim mestima (aerodrom, autobuska i železnička stanica), jer je Beograd tranzitno mesto za veliki broj turista. Van gradskih opština nalaze se arheološki lokaliteti u Vinči i Smederevu, i upravo oni mogu biti povezani sa gastronomskom ponudom koja bi se uklopila u život stanovništva tog vremena, a Strategijom su i predviđeni za promociju.

Do 2012. godine se dosta uradilo na poboljšanju razvoja turizma u ovom regionu, a primer je otvaranje modernog hotela u nedirnutoj prirodi Stare planine. Sa obronaka Homolja i livada oko reke Mlave lokalni pčelari proizvode čuveni homoljski med koji je veoma zdrav proizvod. Ovde je pravo bogastvo lekovitog bilja koje se sakuplja, suši i plasira na tržištu, a često se i gosti angažuju u berbi, a region je poznat i po ručnim radovima koji se izlažu na manifestaciji Homoljski motivi avgusta meseca u Kučevu. Jugoistočna Srbija raspolaže velikim vodnim kapacitetima, samim tim koristi se riblje meso u ishrani, a poznati su po pripremi riblje čorbe na manifestaciji Golubački kotlić u julu mesecu. Kako se ne može pripremiti kvalitetna riblja čorba bez vina, ovde postoji i veliki broj vinograda i voćnjaka, iz kojih se dobijaju najkvalitetnija vina i rakije (muskat, dunjevača). Vina se proizvode na tradicionalni način, čuvaju u podrumima, a atrakciju predstavljaju vinski podrumi u Negotinskim Pivnicama, čiji domaćini rado otvaraju vrata nažalost, retkim turistima. Vina i med se izlažu maja meseca na Sajmu u Negotinu. Područje Stare planine obiluje lekovitim biljem gde se organizovano odlazi u berbu. Krajem 2011. godine ovde je otvoren savremeni hotel jer ova planina poseduje kvalitetne ski staze. Pored hotela usluge smeštaja i ishrane pružaju i lokalna domaćinstva. Nadaleko su poznati specijaliteti od jagnječeg mesa pečenog ispod sača, jedinstveni u svetu pirotski sir i peglane kobasice i fantastični motivi istkani u pirotskim ćilimima. Ovo područje raspolaže bogatim fondom divljih životinja i često su turisti zainteresovani za ovaj vid turizma koji se završava pripremom jela od ulovljene divljači. Nešto južnije nalazi se Leskovac koji je evropsku slavu stekao kao grad roštilja, a početkom septembra organizuje se Roštiljijada. Ovu manifestaciju svake godine posećuje sve veći broj ljubitelja jake hrane od mesa. Okolina Leskovca prepuna je zasada paprike od koje se priprema čuveni, a od aprila 2012. godine i brendiran proizvod Srbije, ajvar. Nema turista koji dođe u ove krajeve a da sa sobom ne ponese i nekoliko tegli ovog proizvoda. Niš je centar ovog regiona u kome se nalazi arheološki lokalitet Mediana, a gastronomija se zasniva na jelima od paprika, velikom broju pita za koje se kore ručno pripremaju, jelima od boba i pasulja. Svrljig je poznat po proizvodnji sira i najpoznatije jelo je belmuž koji se pored sira priprema od kukuruznog brašna, a svakog avgusta se održava Belmužijada. Svrljiške šume su područje bogato najskupljim pečurkama – tartufima, i turisti često odlaze sa vodičima i specijalno obučanim psima u potragu za ovim blagom⁷.

Region Šumadije poznat je po uzgajanju šljive požegače od koje se priprema čuvena šljivovica koja se može u zimskom periodu kuvati pa ima naziv „šumadijski čaj“. Ova rakija je često deo rituala dobrodošlice gostiju u seosko domaćinstvo, a sami gosti koji mogu učestvovati u njenoj pripremi pri odlasku ponese ovaj napitak. Avgusta

⁷ SOULFOOD, National tourism organization of Serbia, Belgrade, 2011. strane 5-19

meseca u Kragujevcu i Osečini organizuju se manifestacije šljivi u čast. Ovaj region pored prirodnih lepota raspolaže sa kulturno-istorijskim spomenicima, a organizuje se i veći broj manifestacija. Za razvoj ruralnog turizma svakako je zaslužan Dragačevski sabor trubača koji se svakog avgusta održava u Guči. Ovde se nude isključivo nacionalni gastronomski proizvodi, kupus kuvan u zemljanim loncima i jagnjeće i praseće pečenje sa ražnja. Područje Rajca poznato je po proizvodnji krompira koji se predstavlja svakog oktobra u Krupnju i po kosidbi na Rajcu. Poznato je da Srbi imaju obilne i kalorične obroke, a ovde su baš takvi. Na stolu su proja, pite, jela od mesa i krompira pečenih ispod sača, jela od pasulja i od velikog broja pečuraka. Septembra meseca organizuju se manifestacije Pasuljijada i Kupusijada u Kraljevu, odnosno Čačku. Region raspolaže i sa većim brojem vrsta bobičastog voća, a svetsku slavu stekla je malina od kojih se pripremaju sokovi, sirupi, sosovi za jela od mesa, džemovi. Na Kopaoniku pored zimskih sportova turisti mogu da beru borovnice u pratnji vodiča kako bi se sprečilo njeno nezakonito korišćenje⁸. Na danima borovnice avgusta meseca na Kopaoniku turistima se nude proizvodi od ovog kvalitetnog i zdravog voća. Kada se spomene Zlatibor u gastronomskom smislu asocijacije su komplet lepinja, sir, kajmak i proizvodi od sušenog mesa. Kajmak i pršuta se najčešće nalaze na tanjiru gosta kao predjelo, a u januaru mesecu organizuje se u selu Mačkat Pršutijada, koju poseti na hiljade ljubitelja ovog suvomesnatog proizvoda. Zapadnu Srbiju čine četiri planine: Zlatibor, Zlatar, Tara i Golija. Ovde se nalaze i Etno selo na otvorenom – Sirogojno, kao i Drvengrad na Mokroj Gori. U njihovom okruženju nalaze se restorani koji služe isključivo nacionalna jela. Turistima su u ponudi vožnja Šarganskom osmicom i brodom po jezeru Uvac. Područje Uvca je poznato i kao stanište beloglavog supa koji se jedino ovde može videti. Na planini Zlatar se proizvodi veoma kvalitetan sir, koji se priprema od mleka ručno muženih krava, na tradicionalan način i čuvaju se u drvenim posudama. Od ovog sira i kora od heljadinog brašna priprema se golijska gibanica. Oblast oko Sjenice i Pešterska visoravan su krajevi bogati stočnim fondom, a od mesa se priprema sudžuk, a poznat je i po siru i drugim mlečnim proizvodima. U periodu od juna do avgusta u Sjenici i Novoj Varoši održavaju se Dani Sjeničke pite i Zlatarska sirijada⁹.

Zaključak

Gastronomski proizvodi Srbije mogu imati značajno mesto u promociji ruralnog turizma. Potrebno je potrošače privući što boljom promocijom i, kada je god moguće, ponuditi degustaciju istih, jer samo doživljaj ukusa i mirisa hrane i pića u njima može izazvati motiv da posete neki od regiona i uživaju u gastronomskim proizvodima. Jedan od bitnih segmenata u sektoru gastronomije svakako mogu biti poljoprivredni proizvodi koji su proizvedeni na organski način i proizvodi sa zaštićenim geografskim poreklom. Ovakvi proizvodi u Evropu i svetu zauzimaju zavidan procenat učešća u ljudskoj ishrani. Iz tih razloga je potrebno postojeće stanje u promociji srpske gastronomije podići na viši nivo i uključiti najviše institucije države koje se bave razvojem turizma u Srbiji.

Poljoprivreda je sastavni deo gastronomije, i ukoliko je ona na višem stepenu razvoju, biće i gastronomija raznovrsnija. S aspekta zdravstveno bezbedne ishrane i prirodne sredine, može se reći, da je turizam zavistan od poljoprivrede, a sa druge strane da direktno ili indirektno podstiče prosperitet poljoprivrede, odnosno ekonomije. Tradicionalno bavljenje poljoprivredom i gajenje pojedinih proizvoda na određenim područjima doveli su do karakterističnih proizvoda koji mogu predstavljati nacionalne, regionalne pa i internacionalne brendove. U Srbiji su u Zavodu za zaštitu intelektualne

⁸ SOULFOOD, National tourism organization of Serbia, Belgrade, 2011. strane 19-25

⁹ SOULFOOD, National tourism organization of Serbia, Belgrade, 2011. strane 19-25

svojine zaštićeni domaći proizvodi sa oznakom geografskog porekla.

Tradicionalni segmenti od značaja za privlačenje gastronomskih turista u Vojvodini, teritoriji Beograda, jugoistočnoj i jugozapadnoj Srbiji očuvani su u dovoljnoj meri da se mogu implementirati kroz različite ponude u turizmu ruralnih područja. Proizvodnja i priprema autentične hrane u domaćinstvima bi na taj način doprinela razvoju gastronomskog turizma područja naše zemlje i celokupne ekonomije.

Literatura

1. Adams, B. B. (2008). *The new agritourism. Hosting community and tourists on your farm.* Auburn: New World Publishing.
2. Ashley, C., Maxwell, S. (2001). *Rethinking Rural Development.* *Development Policy Review*, 19(4), 395-425.
3. Banjac, M., Kalenjuck, B., Tešanović, D., Gagić, S., Cvetković, B. (2016) *Gastronomic Tourism in Rural Areas of Vojvodina (Serbia).* *Turizam*, (20/4), 180-191.
4. Baum, S. (2011) *The Tourist Potential of Rural Areas in Poland.* *Eastern European Countryside*, 17, 107–135.
5. Белиј, М., Вељковић, Ј. & Павловић, С. (2014). Улога локалне заједнице у развоју руралног туризма – case study село Забрега. *Гласник Српског географског друштва*, 94(2), 1-14.
6. Boniface, P. (2003) *Tasting Tourism: Travelling for Food and Drink.* Aldershot: Ashgate.
7. Demonja, D., Ružič, P. (2010). *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima.* Samobor: Meridijani.
8. Di Muzio, R. (2000). *Agriturismo e sviluppo delle aree rurali (1st Ed.).* Bologna: Calderini Edagricole.
9. Dragulanescu, I.V., Drutu, M. (2012). *Rural Tourism for Local Economic Development.*
10. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 2(1), 196-203.
11. Fun, S. F., Chuin, L. M., Songan, P. and Nair, V. (2014). *The impact of local communities' involment and relationship quality on sustainable rural tourism in rural area, Sarawak. The moderating impact of self-efficacy.* *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 144, 60-65.
12. Gagic, S. Jovičić, A., Tešanović, D., Kalenjuck, B., (2014) *Motives for food choice among serbian consumers.* *Economics of Agriculture, Belgrade*, 61/1, 41-51. Dostupno na: <http://www.ea.bg.ac.rs/images/Arhiva/2014/Broj%201/4%20EP%201%202014.pdf> (15.09.2017).
13. Hall, D.R., Roberts, L., Mitchell, M. (2003). *New Directions in Rural Tourism: Local Impacts, Global Trends,* Hants: Ashgate Publishing.
14. Hall, C.M., Mitchell, R. (2001) *Wine and food tourism.* In: Douglas, N., Douglas, N., Derrett, R. (eds.) *Special Interest Tourism.* Milton, Australia: John Wiley & Sons, 149-164.
15. Hall, C.M., Mitchell, R. (2006) *Gastronomy, food and wine tourism.* In: Buhalis, D., Costa C. *Tourism Business Frontiers - Consumers, products and industry.* Oxford: Elsevier Ltd., 137-147.
16. Henderson, J.C. (2004) *Food as a tourism resource: A view from Singapore.* *Tourism Recreation Research*, 29(3), 69-74.

17. Hjalager, A.-M., Richards, G. (2002) *Tourism and Gastronomy*. London: Routledge.
18. Hjalager, A.M., Corigliano, M.A. (2000) Food for tourists – determinants of an image. *International Journal of Tourism Research*, 2(4), 281-93.
19. Horwath Consulting Zagreb (2009). *Strategija razvoja ruralnog turizma Splitskodalmatinske*
20. *Županije*. Split: Turisticka zajednica Splitsko-dalmatinske Županije.
21. Ignatov, E., Smith, S. (2006) Segmenting Canadian culinary tourists. *Current Issues in Tourism*, 9(3), 235–255.
22. Ivkov, A. (2004) Gastronomija Vojvodine kao faktor atraktivnosti njene turističke ponude. *Hotellink*, 3, 221-227.
23. Jaković, B., Tubić, D. and Đurović, M. (2015). Sustainable Development of Rural Tourism by Developing New and Authentic Tourism Products. *Tourism in Southern and Eastern Europe*, 3, 103-114.
24. Kalenjuk, B., Đerčan, B., Tešanović, D. (2012a) Gastronomy tourism as a factor of regional development. *Ekonomika*, 3, 136-146. Dostupno na: <http://www.ekonomika.org.rs/sr/PDF/ekonomika/2012/3-2012.pdf> (10.09.2017).
25. Kalenjuk, B., Čomić, Đ., Tešanović, D., Armenski, T., Škrinjar, M. (2012b) Tourists manifestations in the development of culinary tourism in Vojvodina. In: 21st Biennial International Congress, Tourism & Hospitality Management, May 3-5, 2012, University of Rijeka. Opatija, Croatia: Faculty of tourism and hospitality management, 316-322.
26. Kalenjuk, B., Tešanović, D., Škrinjar, M., Đeri, L. (2012c) The importance of authentic food in the development of the culinary tourism in Vojvodina. In: 1st Belgrade International Tourism Conference 2012: Contemporary Tourism - Wishes and Opportunities, March 22-24, 2012, Belgrade. Belgrade: College of tourism, 293-300.
27. Kalenjuk, B., Tešanović, D. (2013c) Determination for strategic development of gastronomic tourism in Vojvodina. *Ekonomika*, 59(4), 195-202. Dostupno na: <http://www.ekonomika.org.rs/Ekonomika.html> (09.09.2017).
28. Kalenjuk, B., Tešanović, D., Gagić, S. (2014) Regional development of tourist destinations through the development of gastronomic tourism. In: Since the crisis on development, the 4th International Scientific Conference, October 24, 2014, BIH. BIH: University of Business Studies, 363-374. Dostupno na: http://univerzitetps.com/images/stories/aktuelnosti/konferencija_od_krize_prema_razvoju/zbornik/index.html (09.09.2017).
29. Kušen, E. (2007). *Terminologija ruralnog turizma*, Zagreb: Institut za turizam.
30. Љешевић, М., Мркша, М. и Милановић, М. (2011). Еколошки аспекти планирања руралног развоја. *Гласник Српског географског друштва*, 91(1), 33-50.
31. Mihailović, B. and Moric, I. (2012). The Role of Marketing Philosophy in Rural Tourism Development. *Tourism and Hospitality Management*, 18(2), 267-279.
32. OECD (1994). *Tourism strategies and rural development*. Paris: Organisation for economic co-operation and development.
33. Портић М., *Гастрономија*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2011.
34. Quan, S., Wang, N. (2004) Towards a structural model of the tourist experience: an illustration from food experiences in tourism. *Tourism Management*, 25(3), 297–305.

35. Richards, G. (2002) Gastronomy: an essential ingredient in tourism production and consumption? In: A.M. Hjalager & G. Richards (Eds.). *Tourism and Gastronomy*. London: Routledge, 3-20.
36. Santich, B. (2004) The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *International Journal of Hospitality Management*, 23, 15-24.
37. Sirgy, M.J. (2001). *Handbook of Quality-Of-Life research: An ethical marketing perspective*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.
38. SOULFOOD, National tourism organization of Serbia, Belgrade, 2011.
39. Stojanović, T., Čerović, S. (2008) Gastronomic offer of rural tourism: Tourist attraction of geographic area of Serbia. *Collection of papers, Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 56, 165-176. Dostupno na: <http://zbornik.gef.bg.ac.rs/pdf/radovi/97.pdf> (15.09.2017).
40. *Strategija razvoja turizma za period od 2016 do 2025*. Godine.
41. Sznajder, M., Przezborska, L., Scrimgeour, F. (2009). *Agritourism*, Wallingford: CABI Publishing.
42. Tešanović, D. (2009): *Gastronomski menadžment*. Visoka hotelijerska škola, Beograd.
43. Тодоровић, М. и Бјељац, Ж. (2007). Основе развоја руралног туризма у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, 87(1), 136-148.
44. Todorović, M., Štetić, S. (2009). *Ruralni turizam*. Beograd: Geografski fakultet.
45. Wolf, E. (2006) *Culinary Tourism: The Hidden Harvest*. Dubuque: Kendall/Hunt Publishing.
46. Вујадиновић, С., Павловић, М. и Шабић, Д. (2010). Интегрални одрживи развој на примеру локалне географске средине. *Гласник Српског географског друштва*, 90(2), 173-187.
47. Vujović, S. (2007): Agroturizam kao podsticajni faktor ekonomskog razvoja Vojvodine. *Ekonomika poljoprivrede* 54(2), 215-230.
48. Vuksanović, N., Tešanović, D., Kalenjuc, B., Portić, M., Kneženić, M. (2016) Socio-demographic characteristics as determinants of differences in perception of local gastronomy. *Ekonomika poljoprivrede*, 64(1), 359-373.
49. World Tourism Organization (2012): *Global Report on Food Tourism*. UNWTO, Madrid.
50. Škrinjar, M., Tešanović, D., Kalenjuc, B. (2010): Recognized serbian gastro products. *The Second International Scientific Expert Conference, Quality and innovation in tourism and catering*, Bled, Slovenija, 475-484.



Mirsad Nuković¹, Aleksandra Varagić², Edib Selmanović³

ELEKTRIČNA ENERGIJE IZ OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U REPUBLICI SRBIJI

Rezime

Današnji energetske resursi ne mogu da odgovore zahtevima budućnosti koja je pred nama. Najjednostavniji i najjeftiniji način da se zadovolje potrebe rastuće potražnje za energijom bio bi sagorevanjem fosilnih goriva, da nije došlo do fundamentalne promene u načinu na koji svet shvata klimatske promene. One danas predstavljaju daleko ozbiljniju pretnju od pukog zagađivanja planete. Istovremeno, tehnološke inovacije su doprinele da alternativne tehnologije postanu dostupne i pristupačne u većem obimu.

Ključne reči: energija, obnovljivi izvori energije, podsticaji države za energetiku, klima, ekologija.

ELECTRIC ENERGY FROM RENEWABLE ENERGY SOURCES U REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

Today's energy resources cannot meet the demands of the future ahead of us. The simplest and cheapest way to meet the needs of the growing demand for energy would be by burning fossil fuels, if there was not a fundamental change in the way the world understands climate change. Today, they represent a far more serious threat than simply polluting the planet. At the same time, technological innovations have contributed to making alternative technologies available and affordable on a larger scale.

Keywords: energy, renewable energy sources, state incentives for energy, climate, ecology.

1 Prof. dr Mirsad Nuković, Univerzitet u Travniku, ECPD, Evropski centar za mir i razvoj, Beograd, Tehnička škola Novi Pazar

2 Aleksandra Varagić, Fakultet za ekologiju i zaštitu životne sredine, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“ u Beogradu

3 Edib Selmanović, dipl.inž.el., Tehnička škola Novi Pazar

Uvod

Republika Srbija je u velikoj meri posvećena izgradnji potencijala za obnovljive izvore energije.

Na inicijativu Parlamenta privrednika Privredne komore Beograda, u saradnji sa Udruženjem za energetiku i rudarstvo PKS i Udruženjem za finansijske institucije PKS i uz podršku regionalnih privrednih komora Kragujevac, Kraljevo, Kruševac, Pančevo i Niš, Privredna komora Beograda je, u hotelu „Izvor“ u Arandelovcu, organizovala treći stručni skup “Proizvodnja električne energije iz obnovljivih izvora energije za sopstvene potrebe u privredi - Kako do rešenja - prezentacija praktičnih rešenja finansiranja projekata solarnih elektrana”.

Upravljanje projektima obnovljivih izvora energije

Obnovljivi izvori energije sa procenjenim tehnički iskoristivim potencijalom, mogu značajno doprineti manjem korišćenju fosilnih goriva i ostvarivanju definisanih ciljeva o udelu obnovljivih izvora u ukupnoj finalnoj potrošnji energije, kao i unapređenju životne sredine.

U skladu sa postojećom zakonskom regulativom, sve te tehnologije za korišćenje OIE moraju da zadovolje propise koji se odnose na zaštitu životne sredine, odnosno kontrolu zagađenja (Zakon o zaštiti životne sredine). Energiju zajednice treba razumeti kao integrisan pristup snabdevanju lokalne zajednice svojim energetskim zahtjevima iz obnovljivih izvora energije ili visokih efikasnih izvora energije za proizvodnju energije.

Upravljanje rizicima u inovativnim projektima

Istraživanja su pokazala da je moguće upravljati procesom razvoja, ali ne i rezultatima uspešnosti novog proizvoda. Uspeh novog proizvoda nije moguće odvojiti od rizika.

Rizik možemo posmatrati kao neizvesnost ostvarenja ciljeva projekta.

Upravljanje rizicima podrazumeva da se pri njihovom prepoznavanju oni pokušaju svesti na najmanju moguću meru. To se postiže merama koje mogu pozitivno da utiču manju izloženost rizicima.

Proces upravljanja rizicima sastoji se uvek iz četiri faze: (1) identifikacija rizika, (2) analiza rizika, (3) definisanje mera i (4) monitoring rizika i mera. Svaki od koraka je podjednako važan i neizostavan za uspešno kontrolu situacije povezane sa rizikom.

Radi lakšeg identifikovanja mogućih rizika u projektima, koristi se ček lista podsetnik, koja sadrži klasifikaciju mogućih rizika u projektima.

Opis rizika	Osnov za kalkulaciju rizika	Najgori scenario			Najbolji scenario			Mere za ublažavanje rizika	Vlasnik mere	Status primene
		Trošak u EUR	Verov (%)	Trošak nakon mera u EUR	Trošak u EUR	Verov (%)	Trošak nakon mera u EUR			
Pomoćna lista za identifikaciju rizika										

Slika 1. Prikaz tabele za iskazivanje rizika na inovativnim projektima

Sagledani rizici na jednom projektu mogu da podrazumevaju:

- Osetljivost na promene cena ili oblika energije
- Nepredviđene troškove realizacije projekta
- Kašnjenje projekta usled administrativnih procedura
- Troškovi tokom eksploatacije projekta
- Osetljivost na promene kamatnih stopa
- Rizik od dodatnog oporezivanja, za primenu tehnologije.

Prilikom ugovaranja posla za realizaciju projekta, ponuđač se trudi da dobije posao tako što između ostalog mora da ponudi veoma konkurentnu cenu i uslove. Međutim, već u toj fazi, pre realizacije projekta, glavni ugovarač treba da pokuša da identifikuje moguće rizike.

Rizici koji se odnose na realizaciju projekta, za glavnog ugovarača mogu da budu na primer:

- Promene nabavnih cena materijala i usluga
- Promene u količinama
- Dodatni nepredviđeni radovi
- Neostvarenje rokova
- Pad u obimu prodaje
- Rast u fiksnim troškovima
- Odlazak kadrova na ključnim funkcijama
- Promena deviznog kursa
- Rizik naplate potraživanja od druge ugovorne strane.

Ključni faktori uspeha projekata OIE

Kao što je prethodno napomenuto, sa jedne strane je važno ispuniti očekivanja naručioca projekta, odnosno zadovoljiti kriterijume uspešnosti projekta OIE kao što su period povrata ulaganja, pouzdanost sistema, uticaji na životnu sredinu. Na drugoj strani, pružalac usluge koji upravlja projektom, koji mora da ima u vidu zahteve investitora, zainteresovan je za ostvarenje zarade na projektu, kako bi osim angažovanosti resursa mogao da održi svoje poslovanje i njegovo dalje usavršavanje.

U tom pogledu, u narednom delu se ukazuje na ključne faktore za uspešno upravljanje projektima OIE, Ti faktori obuhvataju:

Postojanje domaće potražnje za određenom tehnologijom, ključnije faktor, ne samo da bi se postigla ekonomija obima, već i da se kroz iskustva korisnika iz realizovanih projekata nastavio dalji razvoj rešenja i unapređenja usluga. Potražnja za novim tehnologijama se nalazi pod značajnim uticajem mera domaćih regulatornih tela, koje uključuju mere da se podignu standardi i daju finansijski podsticaji za primenu.

Posedovanje kompetencija u oblasti tehnologije OIE. Vladanje tehnologijom koja se nudi, od ključnog je uticaja na buduće rezultate projekta. U tom smislu, posedovanje domaće kompetentnosti za apsorbovanje inovativne tehnologije jedan je od ključnih parametara (Eichhammer, W., Walz, R, 2011).

Posedovanje znanja i veština projektnog menadžmenta, koja obuhvataju metode upravljanja projektima, od planiranja projekta, preko upravljanje rizicima i upravljanja izmenama, do upravljanja troškovima i vremenom. Ovim znanjima treba dodati poznavanje metoda evaluacije projekata i njihovu prezentaciju, kako bi predlog budućeg projekta bio usvojen.

Pristupačnost uslova finansiranja i pristup finansijskim institucijama i preduslovi

su zauspešno finansiranje projekata. Postoje različiti modeli finansiranja ovih projekata namenjenih stanovništvu i industriji. Pored toga što projekti u oblasti OIE doprinose ciljevima društva, podrška države u sufinsiranju ovakvih projekata je do sada bila veoma skromna i ograničena samo za određene projekte, iako je zakonom predviđena mogućnost učešća države u dodeli subvencija za realizaciju ovih projekata. Dostupnost uslova finansiranja domaćim investitorima koji će lakše moći da započnu projekat i dalje predstavlja poteškoću koja otežava primenu projekata u trenutnim uslovima.

Prezentacija praktičnih rešenja finansiranja projekata solarnih elektrana

Arandelovac je 22. februara 2023. godine bio domaćin trećeg stručnog skupa u organizaciji Privredne komore Beograda. Stručni skup je između ostalog deo aktivnosti Zelene agende. Zelena agenda nije izbor već nužnost. Srbija bi trebalo da ulaže od četiri do pet milijardi evra svake godine do 2050, kako bi se uskladila sa Agendom za ukidanje emisija ugljendioksida.

Omogućeno je da preko 130 kompanija koje razmišljaju kako da povećaju energetska stabilnost ili žele da ulažu u zelenu energiju u održivu proizvodnju, budu povezane sa domaćim i međunarodnim finansijskim institucijama, fondovima i kompanijama koji imaju razvijene programe podrške. Prezentaciju programa podsticaja, finansiranja i tehničke podrške su prezentovali: Razvojna agencija Srbije, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede - Odeljenje za upravljanje IPARD Programom, Grad Kragujevac - energetski menadžer, ProCredit Banka, UniCredit Banka, MACS Energy & Water GmbH - GGF Fond, GEFF Fond, B4 FINANCE, RESALTA i PACT CAPITAL.

Cilj trećeg stručnog skupa je bio da se pruže nove i dodatne informacije o mogućnostima finansiranja proizvodnje električne energije iz solarnih elektrana za sopstvene potrebe i da se, kroz formu prezentacija i PIT STOP koncepta komunikacije sa zainteresovanim privrednim subjektima, uspostavi direktna komunikacija sa više finansijskih institucija, kompanija i fondova, koje finansiraju izgradnju solarnih elektrana. Učesnici skupa su upoznati sa modelom trgovine emisijama ugljenika na tržištu usklađenosti, kao i na dobrovoljnim tržištima ugljenika (trgovina ugljenikom).

Učesnicima su takođe predstavljene i mogućnosti podrške Green for Growth Fund (GGF) kao i fonda GEFF Srbija Lizing. Predstavljani su i modeli drugih vidova ulaganja u izgradnju solarnih elektrana poput: BoT (Build Operate Transfer) modela, model zajedničkog ulaganja udruživanja sa strateškim investitorom, kao i ESCO modela.

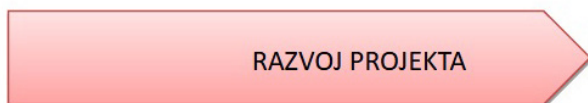
Istaknuto je da su kroz nacionalni program podrške za nabavku opreme koji se realizuje preko RAS-a, tokom 2022. godine dodeljena bespovratna sredstva za nabavku i ugradnju solarnih panela sa kompletnom opremom za 103 privredna subjekta. Oko 15% korisnika je odobreno za nabavku solarnih elektrana u odnosu na ukupan broj odobrenih zahteva za opremom. Nabavljale su se solarne elektrane instalisane snage od 50, 100, 150 Kw i više. Iznos dodeljenih bespovratnih sredstava - 274.575.931 dinara ili 2.330.866 eura. Ukupna vrednost investicije je 9.323.464 eura. Uočeno je značajno povećanje zahteva za nabavkom i ugradnjom solarnih elektrana 2022. u odnosu na 2021. godinu i očekuje se da se takav trend nastavi i u 2023. godini. Važno je istaći da kod ovog programa nije uslov da privredni subjekt ima projekat za izgradnju solarne elektrane, niti dozvolu za priključenje u sistem. Kreatori Programa su prepoznali potrebu za nabavkom opreme iz obnovljivih izvora energije, u ovom slučaju nabavka i ugradnja solarnih elektrana, a sve u cilju smanjenja troškova električne energije za privredu, kako bi se proizvodila „čista“ električna energija i vršila predaja viška električne enegije iz solarnih

elektrana u mrežu.

Kada su u pitanju mogućnosti finansiranja proizvodnje električne energije iz obnovljivih izvora energije kroz IPARD III Program 2021-2027, istaknuto je da postoji mogućnost podrške kroz MERA 1 - Investicije u fizičku imovinu poljoprivrednih gazdinstava i to za izgradnju i opremanje objekata - uključujući izgradnju i opremanje objekata za OIE (predviđen je dodatni podsticaj za 10% za investicije u vezi sa upravljanjem otpadom i obnovljivim izvorima energije i za „zajedničke investicije“, s tim da ukupan iznos podrške ne može da pređe 75%. Zatim za MERA 3 - Investicije u fizičku imovinu koje se tiču prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva i to za izgradnju i opremanje objekata (uključujući izgradnju i opremanje objekata za OIE) uz dodatni podsticaj od 10% za investicije u obnovljive izvore energije, a do 70% prihvatljivih troškova za „zajedničke investicije, kao i MERA 7 - Diverzifikacija poljoprivrednih gazdinstava i razvoj poslovanja i to za izgradnju i opremanje objekata (uključujući izgradnju i opremanje objekata za OIE) sa dodatnih 10% za investicije u vezi sa upravljanjem otpadom, cirkularnom ekonomijom i OIE, s tim da ukupan iznos podrške ne može da pređe 75% prihvatljivih troškova. Od starne predstavnika Implementacionog tima, predstavljeni su i uslovi za odobravanje investicija za obnovljive izvore energije, a istaknuta je spremnost da se kreira posebna mera za podršku ulaganju u obnovljive izvore energije ukoliko postoje resursi u opremi i iskazane potrebe od strane korisnika koji ostvaruju pravo da apliciraju za mere u okviru IPARD III Programa.

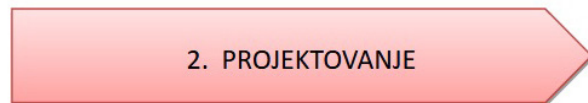
Redosled koraka i vremenski okvir za finansiranje izgradnje solarne elektrane za prodaju električne energije putem CPPA

INVESTITOR



- Studija izvodljivosti
- Uslovi za priključenje
- Idejno rešenje
- Uticaj na životnu sredinu
- Ishodovanje neophodnih saglasnosti i mišljenja

3 – 6 meseci



- Projekat za PGD
- Budžet
- Odabir opreme
- Dozvole
- Ponuda za cPPA
- Ponuda za EPC ugovor

Do 3 meseca

3. FINANSIRANJE

- Analiza novčanog toka
- Zaključenja ugovora o izgradnji
- Projektno finansiranje:
 - strukturiranje transakcije
 - tehnički DD
 - Zaključenje Ugovora o finansiranju

3 – 6 meseci

4. IZGRADNJA

- Ispunjenje uslova za puštanje kredita
- Potpisivanje cppa
- Izgradnja solarne elektrane
- Izgradnja priključka
- Povezivanje na mrežu
- Testiranje i probni rad

5. OPERATIVNA UPOTREBA

- Održavanje i servisiranje elektrane
- izveštavanje
- planiranje proizvodnje

Modeli finansiranja solarnih elektrana

- Kupac-proizvođač – finansiranje do 10 godina*, obezbeđenje: menice i zaloga na opremi, uslovi finansiranja mogu uključivati – maksimalno zaduženje, minimalni kapital, uz pojednostavljeni tehnički DD i korporativni model finansiranja
 - Proizvođač električne energije koji prodaje otkupljivaču putem Ugovora o otkupu (CPPa) - finansiranje do 12* godina, sopsteno učešće najčešće min 30%, standardni paket obezbeđenja i ugovornih uslova za projektno finansiranje - zaloga nad udelima, opremom, potraživanjima, računima projekta, uz obavezno osiguranje idr.
 - “Third-part ownership“ (investitor koji izgradi i rukovodi elektranom koja proizvodu električnu energiju za kupca-proizvođača) - finansiranje do 12 ** godina, sopstveno učešće najčešće od 30%, a u zavisnosti od novčanog toga Projekta, uz sveobuhvatni paket obezbeđenja i uslova za projektno finansiranje
- Green for Growth Fund (GGF) je investicioni fond koji ublažava klimatske promene i promoviše održivi ekonomski rast, prvenstveno ulaganjem u mere koje

smanjuju potrošnju energije, korišćenje resursa i emisiju CO₂ u jugoistočnoj Evropi, na Kavkazu i na Bliskom istoku i severnoj Africi. Iniciran od strane EIB-a i KfW-a, a podržan od strane raznolike grupe međunarodnih finansijskih institucija i privatnih investitora. Pruža finansijska sredstva finansijskim institucijama za integraciju održivih investicija u obnovljive izvore energije i energetske efikasnosti i vrši direktne investicije u projekte obnovljive energije i za zelene CAPEKS investicije sa korporacijama. U okviru GGF fonda postoji komponenta tehničke podrške koja pruža znanje i tehničku ekspertizu kako bi se osiguralo da se investicije uspešno i pažljivo implementiraju. Podiže svest o važnosti energetske efikasnosti i efikasnosti resursa i gradi kapacitete na tržištima za isporuku zelenih finansija. Investicije GGF-a na Zapadnom Balkanu iznose 353,7 miliona evra od osnivanja do juna 2022, od čega u Srbiji 77 miliona evra. U Srbiji u okviru GGF tehničke podrške raspoloživi su GGF Green Advisori program, Tehnički due diligence i monitoring za projekte obnovljive energije kao i procena ekološkog i socijalnog rizika. Primera radi klijenti koji korse kredite od GGF kreditne linije preko UniCredit i ProCredit Banke mogu koristiti tehničku podršku GGF fonda.

Program GEFF Srbija Lizing je deo globalnog Programa finansiranja zelene ekonomije (GEFF) Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD). GEFF Srbija lizing podržava investicije preduzeća u visokoefikasnu opremu i tehnologije koje smanjuju emisije gasova sa efektom staklene bašte i/ili jačaju otpornost na klimatske promene. Vrednost kreditne linije je 40 miliona evra i realizuje se kroz partnerske lizing kompanije. Program je namenjen preduzećima, preduzetnicima, registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima u privatnom vlasništvu koja žele da ulažu u visoko efikasne i zelene tehnologije u sektorima kao što su proizvodnja, uslužne delatnosti, transport, građevinarstvo, poljoprivreda, itd.

GEFF Srbija lizing obezbeđuje lizing finansiranje prihvatljive opreme koja se nalazi u Zelenom tehnološkom selektoru GEFF-a. GEFF i Zeleni tehnološki selektor mogu da otvore nove prodajne i reklamne kanale za vaše proizvode i usluge. Fotonaponski paneli koji zadovoljavaju standarde energetskih performansi prihvatljive su za finansiranje putem GEFF Srbija lizinga: kriterijum električna efikasnost veća od 14%. U periodu do kraja 2021., realizovano 20 miliona EUR, Realizovana solarna oprema 180.000 EUR. Ukupan broj realizovanih projekata je bio 237 a broj dobavljača na Tehnološkom selektoru 500 dok je broj registrovanih proizvoda bio preko 1200. EBRD je odobrio novu kreditnu liniju u visini od 10 miliona EUR kompaniji S - Leasing Srbija i očekuje se da ovaj proizvod započne sa impleemntacijom u najskorijem periodu.

U okviru prezentacija i diskusije razmotreni su i odgovori na neka od pitanja učesnika: za programe podrške na nacionalnom nivou i IPARD program - da li se planira poseban program koji bi bio usmeren isključivo na izgradnju solarnih elektrana ili električne energije iz alternativnih izvora..? Da li je moguće formirati projekte koji bi sakupili veći broj gazdinstava (npr 20-30) na jednoj opštini ili jednom regionu (kao energetske zadruge) i bili objedinjeni preko nekog implementacionog tela? Da li se razmišljalo o nekom vidu subvencija za investitore koji bi u okviru izgradnje novih objekata, većim građevinskim projektom predvideli izgradnju solarne elektrane za potrebe budućih stanara/ korisnika i da li postoje neka zakonska ograničenja? Za ESCO model finansiranja pitanje je bilo koliko je ovaj model primenjiv u Srbiji, koji su rizici/ ograničenja, posle koliko vremena bi elektrana prešla u faktičko vlasništvo korisnika, da li postoji minimum snage za primenu ovog modela? Kako da kompanije prevaziđu obaveze usklađenosti i nadoknade sve emisije kreditima za ugljenik iz proverenih projekata sa visokom dodatom vrednošću?

Program podrške malim preduzećima za nabavku opreme u 2022. godini

Program sprovodi Ministarstvo privrede u saradnji sa Razvojnomo agencijom Srbije i poslovnim bankama/lizing kućama

Opšti cilj Programa - Podrška investicijama i podsticaj bržem privrednom razvoju

Specifični ciljevi Programa – rast prihoda; unapređenje tehnoloških procesa proizvodnje; unapređenje konkurentnosti; podsticanje zaštite životne sredine.

Namena: Program je namenjen mikro, malim preduzećima i preduzetnicima

Finansijski okvir - 25% bespovratna sredstva, 70% kreditna sredstva banaka/lizing, 5% sopstveno učešće

Iznos odobrene bespovratne pomoći u visini do 25% od neto vrednosti opreme ne može biti manji od 500.000,00 dinara, niti veći od 5.000.000,00 dinara. Ograničenja u pogledu visine bespovratnih sredstava u odnosu na broj zaposlenih na neodređeno vreme na dan 31.12. prethodne godine:

- 1 zaposleni - do 1 milion dinara, maksimalna neto vrednost opreme do 4 miliona dinara
- 2-5 zaposlenih - do 2,5 miliona dinara, maksimalna neto vrednost opreme do 10 miliona dinara
- 6 i više zaposlenih - do 5 miliona dinara

Namena bespovratnih sredstava:

- nova proizvodna oprema i/ili mašina direktno uključena u proces proizvodnje
- transportno manipulativna sredstva uključena u proces proizvodnje I unutrašnjeg transporta
- delovi, specijalni alati za mašine
- mašina i oprema za unapređenje energetske efikasnosti i ekoloških aspekata proizvodnje
- nova oprema za izvođenje građevinskih radova

Uslovi:

- da su registrovani u APR najkasnije 31. decembra 2021. godine;
- da nisu razvrstani kao veliko i srednje pravno lice u skladu sa Zakonom o računovodstvu prema finansijskim izveštajima za 2021. godinu;
- da nad njima nije pokrenut stečajni postupak ili postupak likvidacije;
- da su izmirili dospelje obaveze javnih prihoda;
- da su u većinskom privatnom vlasništvu;
- da nisu u grupi povezanih lica, u kojoj su neki od članova velika i srednja pravna lica u skladu sa Zakonom o računovodstvu;
- da su prema CROSO, na dan 31. decembar 2021. godine imali najmanje jednog zaposlenog na neodređeno vreme;

Izabrane banke u 2022 godini:

1. Poštanska štedionica a.d.
2. Banca Intesa a.d.
3. OTP Banka a.d.
4. NLB Komercijalna banka a.d.
5. Erste banka a.d
6. Eurobank Direktna a.d.

Izabrane lizing kuće u 2022 godini:

1. Intesa Leasing d.o.o.
2. Unicredit Leasing d.o.o.

Tek se očekuje raspisivanje javnog poziva za banke/lizing kuće za 2023 godinu.

Način realizacije:

- Podnošenje zahteva privrednih subjekata kod poslovnih banaka/lk;
- Pregled i odlučivanje i unošenje zahteva u informacioni sistem.
- Pregled unetih zahteva koji pregleda Komisija osnovana od strane Ministarstva privrede.
- Donošenje Rešenja i sačinjavanje ugovora između RAS i korisnika.

Bitne napomene iz Programa:

- Period počeka - 6 meseci
- Primarno sredstvo obezbeđenja kredita je zaloga na opremi
- Isključuje se hipoteka kao sredstvo obezbeđenja
- Isključuje se depozit kao sredstvo obezbeđenja, osim kao primarno obezbeđenje dok se ne uspostavi zaloga na opremi.
- Isključuje se zabrana raspodele dobiti privrednog subjekta do otplate kredita
- Isključuju se troškovi obrade kredita

Neke od promena u odnosu na programe iz prethodnog perioda:

- Ne mogu se prijaviti srednja preduzeća;
- Maksimalno mogu da se prilože 4 profakture;
- Da privredni subjekt ima obezbeđen slobodan proizvodni prostor i sve uslove za instaliranje i stavljanje u funkciju opreme koja se nabavlja.
- Da predmet finansiranja za koji se konkuriše neće biti finansiran delimično ili u celosti iz bilo kog drugog izvora javnih sredstava
- Da privredni subjekt – korisnik sredstava nabavi opremu i stavi je u funkciju najkasnije 10 meseci od zaključenja ugovora sa Razvojnoum agencijom Srbije.
- Oslobođanje korisnika bespovratnih sredstava na osnovu Programa od PDV a i carine.

Zaključna razmatranja

Zaključak o nabavci solarnih elektrana kroz Program

- Tokom 2022 godine dodeljena su bespovratna sredstva za nabavku i ugradnju solarnih panela sa kompletnom opremom za 103 privredna subjekata.
- Oko 15 % korisnika je odobreno za nabavku solarnih elektrana u odnosu na ukupan broj odobrenih zahteva za opremom.
- Nabavljale su se solarne elektrane instalisane snage od 50, 100, 150 Kw i više.
- Iznos dodeljenih bespovratnih sredstava - 274.575.931 dinara ili 2.330.866 eura.
- Ukupna vrednost investicije je 9.323.464 eura.
- Značajno je povećanje zahteva za nabavkom i ugradnjom solarnih elektrana 2022 u odnosu na 2021 godinu i očekujemo da se takav trend nastavi i u 2023 godini.
- Nije uslov Programa da privredni subjekt ima projekat za izgradnju solarne elektrane, niti dozvolu za priključenje u sistem.

Privreda je još jednom potvrdila da ima interes i da je spremna da ulaže u racionalno upravljanje energijom i proizvodnju zelene energije, kakao bi obezbedila preduslove za održiv rast i razvoj, obezbedila konkurentnost na izvoznim tržištima, povećala energetske stabilnost i smanjila nezavisnost. Unapređenje regulatornog okvira, uvođenje podsticaja i jačanje kapaciteta (administrativnih i tehničkih kod dobijanja dozvola i priključenja na mrežu) bi značajno ohrabрили i finansijske i nefinansijske institucije za podršku zelenoj energiji.

Literatura:

1. Škopalj, D., *Obnovljivi izvori energije*, Studija, Beograd, 2008.
2. Jankes G., Stamenić, M., *Uputstvo za uvođenje sistema energetskog menadžmenta u industrijska preduzeća*, MEEIS, Mreža za energetske efikasnost u industriji Srbije, 2010
3. Jovanovic P., Živković D., Jovanović F., *Menadžment i projektni menadžment*, Visoka strukovna škola za projektni menadžment, 2008
4. *Izveštaj sa Konferencije: Privredna komora Srbije*, Arandjelovac, 2023.
5. *Fuel cells test point DC to tomorrow's world*, Automotive Engineer, London, december 2003.
6. *Bridging the technologies*, Automotive Engineer, London, december 2003.



Милутин Матић¹, Раденко С. Круљ², Немања Матић³

СЕЛО, ПОЉОПРИВРЕДА И РУРАЛНИ РАЗВОЈ – ЈЕДАН ОД НАЈВАЖНИЈИХ НАЦИОНАЛНИХ ПРИОРИТЕТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У XXI ВЕКУ, 2024 – 2034.

Апстракт

Село и пољопривреда у Србији постоје и трају више од осам и по миленијума – од првог насељавања људи у области Доњег Подунавља, на десној обали реке Дунав, у пределу Лепенског Вири, где је и настала једна од првих европских цивилизација позната под називом Култура Лепенског Вири (од око 6.700 – 5.500-те године пре нове ере), па све до данашњих дана. У зависности од постојећих природних и друштвених услова, али захваљујући и великом раду и упорности сеоског становништва из свих његових досадашњих генерација, они су ипак некако опстајали – упркос многобројним препрекама и тешкоћама. При том, они су готово увек били значајан ослонац и потпора држави и друштву на овим просторима.

У последње три деценије, тј. од распада СФР Југославије почетком деведесетих година прошлог века и свих догађаја и процеса у том временском периоду, готово сва овдашња села и њихово становништво имају низ проблема у раду, одржању и развоју, многа од њих углавном стагнирају, а нека су већ нестала или им прети велика опасност од пропадања и нестајања. Због тога, Републици Србији је неопходан нови концепт руралног развоја, заснован на постојећим природним и људским ресурсима, али и на знању, науци и бољој организованости, са новом и јединственом Стратегијом развоја пољопривреде и села у Републици Србији за период 2024 – 2034. године. То се, пре свега, може постићи ако се село, пољопривреда и рурални развој у нашој земљи дефинишу и постану један од најважнијих националних приоритета Републике Србије у првој половини XXI века, о чему аутори настоје да кажу нешто више у овом раду.

Кључне речи: Село, пољопривреда, становништво, друштво, Србија, национални концепт руралног развоја.

- 1 Др Милутин Матић, Друштво за народно просвећивање «СВЕТИОНИК» - Крагујевац
- 2 Академик проф. др Раденко С. Круљ, Српска академија образовања - САО, Београд
- 3 Др Немања Матић, Висока пословна школа "Проф. др Радомир Бојковић" – Крушевац

VILLAGE, AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT - ONE OF THE MOST IMPORTANT NATIONAL PRIORITIES OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE 21ST CENTURY, 2024 - 2034.

Abstract

Villages and agriculture in Serbia have existed and lasted for more than eight and a half millennia - since the first settlement of people in the area of Lower Podunavlja, on the right bank of the Danube River, in the area of Lepenski Vir, where one of the first European civilizations known as the Culture of Lepenski Vir was born (from about 6,700 - 5,500 BC), until the present day. Depending on the existing natural and social conditions, but also thanks to the hard work and persistence of the rural population from all its previous generations, they somehow survived - despite numerous obstacles and difficulties. At the same time, they were almost always a significant pillar and support for the state and society in these areas.

In the last three decades, i.e. since the collapse of the SFR Yugoslavia in the early nineties of the last century and all the events and processes during that period of time, almost all local villages and their population have a number of problems in operation, survival and development, many of them are mostly stagnant, and some have already disappeared or are threatened great danger of decay and disappearance. Therefore, the Republic of Serbia needs a new concept of rural development, based on existing natural and human resources, but also on knowledge, science and better organization, with a new and unique Strategy for the development of agriculture and villages in the Republic of Serbia for the period 2024. - 2034. This, above all, can be achieved if the village, agriculture and rural development in our country are defined and become one of the most important national priorities of the Republic of Serbia in the first half of the 21st century, about which the authors try to say something more in this paper.

Key words: Village, agriculture, population, society, Serbia, national concept of rural development.

Увод

На просторима Србије село и пољопривреда постоје и опстају више од осам и по миленијума – од првог човековог настањивања у области Доњег Подунавља, на десној обали реке Дунав, у пределу Лепенског Вира, када је овде и настала једна од првих европских цивилизација позната као Култура Лепенског Вира (од око 6.700-5.500-те године пре нове ере). Било је то после предходног вишевековног лутајућег (номадског) живота, без сталних и сигурних извора хране и станишта, када су се тадашњи становници овде први пут настанили на дуже време или за стално, изградили и свој прве објекте за становање (сојенице, куће, оставе и друго), тј. за живот у њима и почели су да се континуирано (из године у годину) баве земљорадњом, сточарством, ловом, риболовом и осталим пољопривредним пословима.

У то време ондашњи становнику су по први пут створили и прве човекове заједнице – породице и села (касније су настали и градови). Тада се овде први пут јављају и одређени облици њиховог заједничког живота и рада израженог кроз окупљање и борбу против природних непогода, евентуаних непријатељских група и племена, али и у појединим активностима приликом одређених обреда, избора и

рада сеоских (или племенских) вођа, већа старца или мудраца, за време болести и епидемија, приликом сахрањивања преминулих и друго.

Од тада па на даље кроз векове и миленијуме на свим просторима Србије настају и опстају села, са својим становништвом из свих њихових генерација и свим њиховим природним и цивилизацијским (материјалним и духовним) вредностима - као економске, територијалне и социјалне заједнице, без обзира на све природне, међуљудске и друге препреке и недаће које су им се догађале током историје.

У почетку настањивања и живота људи на првобитним просторима Србије сви њени тадашњи становници били су сељаци, јер других занимања тада није било, тј. касније су настала сва остала. То је трајало доста дуго, уз напомену да су се и тада наметале потребе да се и у тим временима, поред основног бављења пољопривреним (сељачким) пословима, појединци из тог прастарог руралног друштва баве и још неким послом који је потребан њиховом домаћинству, селу, роду или у неку другу сврху – од занатских (зидари, столари, тесари, ковачи, поткивачи, обућари, израђивачи одеће и други) до безбедностних и заштитних, здравствених, верских, образовних и културних, организаторских и управљачких, других (чувари, војници, бабице, попови, учитељи, врач, мудраци, ратници, кметови, старешине, државници и други).

После живота и рада у оквиру Културе Лепенског Вира село и његово становништво континуирано настављају свој историјски ход на просторима Србије у свим каснијим епохама. Тако је било и у време постојања Старчевачке културе (од око 5.500-те до око 4.400-те г. п.н.е.), Винчанске културе (од око 4.400-те до 3.800-те г. п.н.е.), затим у тзв. Бакарном и раном бронзаном добу, коме су припадале Степска или Јамска култура, Култура Черна вода, Коцофени, Костолачка, Бубањ Хум, Вучедолска, Хеладска, Уњетичка, Винковачка, Белотић – Бела црква, Гласиначка, Ватинска и друге културе (од око 1.900-те до око 1.600-те г. п.н.е.), па старе културе с почетка Гвозденог доба, коме су припадали становници и народи са ових простора – Трако-Кимерци, Трибали, Дарданци, Дако-Гети, Келти, Хелени, Римљани и други (од око 700-те г. п.н.е. до петог века нове ере). На тло Србије и Балкана у периоду од V-VII века дошли су Срби и остала словенска племена из своје старе постојбине (која се налазила на земљишним просторима иза Карпата), ту су се настанили и из генерације у генерацију овде остајали све до данашњих дана. У почетку, они су и тада углавном сви били сељаци и живели су у ондашњим њиховим селима, што се у одређеним (али знатно промењеним) облицима задржало до данашњег времена (а биће и убудуће).

У формирању првих српских кнежевина, када су у IX веку настале и прве државе – Србија (са Босном), Дукља, Травунија (са Конављима), Захумље и Паганија (тзв. Неретвљанска област), сељаштво је било доминирајуће становништво. Први рудиментарни облици државе Србије, са кнезом Властимиром на челу, успостављени су око 840/841. године, после победе у рату против Бугара (836–852). Пресудну улогу у томе имали су српски сељаци – ратници. Највише сељака било је кроз цео средњи век, нарочито у ери Немањића (око два века), где се становништво углавном бавило пољопривредом, пре свега земљорадњом и сточарством, у својим селима и жупама. После боја на Косову настао је најтежи период у историји српског народа (ропство под Турцима), који је трајао све до I српског устанка (1804), када почињу ослобођење и развој нове – модерне државе Србије. То је период који траје више од два века, тј. од 1804. године - све до данашњег времена⁴.

4 Матић, Милутин (2016): Село у Србији – благо које траје, Завод за проучавање села – Београд, Сес. Nikon – Крагујевац и Друштво за народно просвећивање „СВЕТИОНИК“–Крагујевац, Београд – Крагујевац, стр. 40-48.

Током историје на просторима Србије «село и сељаци били су ту када се производила храна, ишло у војску и рат, плаћао порез, ишло на кулуке, изборе и референдуме или се служило (радило) за разне својинске власнике, верске и световне господаре, или државу у којој су они живели и радили... Јер, село са својим становништвом и пољопривредном производњом, а посебно са производњом хране без које се никада није могло (а не може се ни сада), од свог настанка па до данас било је увек један од темељних стубова сваког друштва и државе – од насталих првих друштава и држава с почетка настанка цивилизације, па до садашњег (и будућег) друштва и државе на планети Земљи, а тиме и у Републици Србији и њеном окружењу»⁵.

Треба напоменути и то да је „у свим досадашњим временским периодима постојања, изградње и одржања села на овим нашим просторима посебно била изражена углавном препознатљива личност сељака (или становника села) као основног стуба и носиоца целокупног живота и рада у свим сеоским срединама. У том смислу „највећи број њих – појединаца и група, па и народ и државу, у великом броју случајева красили су рад, упорност, издржљивост, стрпљивост, доследност, пожртвованост, храброст, јунаштво и друге позитивне карактеристике, са израженим моралним мерилима и вредностима.»⁶

Посматрано у целини „континуирани историјски ход села и његовог становништва на тлу Србије током претходних векова и миленијума био је некада бржи а некада спорији, често је заустављан или је био у стагнацији – пред пропашћу и нестанком, са много проблема, опасности и тешкоћа, па и жртава, у зависности од многобројних објективних или субјективних фактора. Међутим, `точак историје`, ипак, никада није потпуно враћен уназад, нити уништен и нестао... Напротив, увек се некако налазило могућности и начина да се опстане и, како-тако, иде напред. Тако је било у свим историјским и временским раздобљима, у свим друштвеним уређењима и системима, у сваком добу и времену, у миру и у рату, у добру и у злу, у свим приликама и ситуацијама – сељаци су обрађивали земљу и производили храну, хранили себе и све становнике својих села и градова, ишли у бојеве и ратове када је требало, волели и туговали у својим селима и крајевима, делили судбину свога народа... Тако је било свуда у свету, па и код нас – на свим просторима становника, народа и државе Србије“⁷.

Основне карактеристике села у Србији

Током историје постојања и живота човека и свих његових генерација на просторима Србије село и његово становништво увек су имали више својих карактеристика и посебности по којима су били препознатљиви и разликовали су се од других средина и њиховог становништва. Између осталог, то су:

Основна привредна грана на селу у Србији увек је била пољопривреда (земљорадња, сточарство, воћарство, виноградарство, повртарство и др.), а

5 Матић, Милутин (2013): *Обнова и развој села – један од националних приоритета у Републици Србији на почетку XXI века, 2010 – 2025.* (докторска дисертација), Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, стр. 31.

6 Матић, М., Матић, Н. (2016): *Ревитализација села и руралног простора у Србији – наша велика развојна шанса у XXI веку*, у: *Зборник радова Реиндустријализација и рурални развој у Србији са акцентом на Крушевац и Расински округ* (едиција Безбедност у постмодерном амбијенту, књига XVIII, едитор Слободан Нешковић), Центар за стратешка истраживања националне безбедности ЦЕСНА Б, Београд, стр. 102.

7 Матић, Милутин (2013): *Обнова и развој села – један од националних приоритета Републике Србије на почетку XXI века, 2010 – 2025.* (докторска дисертација), Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, стр. 10.

посебно производња хране - без које се никад није могло (не може се ни сада).

Основна економска јединица на селу била је увек породично пољопривредно газдинство, на коме је се организовала и остваривала породична пољопривредна економија.

Основна (примарна) заједница и друштвена група на селу била је сеоска породица, која одувек постоји у оквиру њеног сеоског пољопривредног домаћинства.

На селу су се увек обављали пољопривредни (сељачки) радови (према земљишту, пољопривредној култури, временским условима, годишњем добу, са одговарајућим алатом, прибором, механизацијом...).

Живот и рад на селу одвијао се готово увек у релативно здравој животној средини – рад током целе године, здрава храна, рад на отвореном простору, чист ваздух, без стреса и депресије и друго.

Поред власништва над земљиштем и осталом имовином, свако сеоско домаћинство у сваком селу у Србији има - кућу и „окућницу“. На селу, тако рећи, нема човека – подстанара.

На селу су увек постојали одговарајући друштвени односи...

Сеоско становништво у Србији карактеришу посебне особине, које су га и одржале у животу – исконска везаност за земљу, упорност, мукотрпан тежачки рад, патриотизам према народу и домовини, однос према раду и моралу, вери, обичајима и традицији, природи и пољопривредној производњи, власти и држави, осталим сегментима њиховог живота...

На селу рад је основа свега. Ту човек ради од детињства до дубоке старости – у свим временским условима, друштвеним уређењима, животним ситуацијама...

Живот и рад људи на селу у Србији, као и у свим другим деловима Европе и света, увек је имао више својих специфичности, који су се у знатној мери разликовали од живота и рада у градским срединама.

Пољопривредни радови људи на селу одвијају се у складу са природом и временом - током целе године. Када је „сезона“ на селу нема одмора и одлагања послова. На селу сви раде и привређују – колико могу, шта им је одређено и поверено.

За разлику од рада у фабрици или канцеларији (који је углавном везан за град), пољопривредни и други радови на селу обављају се углавном у природној средини, на отвореном простору, често у тешким и неповољним условима. Због тога - сељак најраније ојача и очврсне, али и огруби, па и остари.

Техничко-технолошка организација пољопривредних и других радова на селу се разликује од оне у фабрици (граду). На селу свака њива је део „сељачке фабрике под отвореним небом“, где власник углавном са својим укућанима и на свом пољопривредном газдинству, са својим средствима рада (алат, прибор, механизација) обрађује пољопривредно земљиште и производи пољопривредне производе – за себе и тржиште.

Постоји низ испреплетаности и међусобних односа села и пољопривреде с једне и друштва и државе с друге стране, који су увек постојали током историје (и данас је тако) у већем или мањем интезитету, на шта нас подсећа професор Младен Стојанов, цитирајући познатог пољског професора и социолога села Богислава Галеског (Boguslaw Galeski), који указује на тај однос у следећем тумачењу: “Због тога што су плодови пољопривредног рада (и села - прим.а) неопходни за одржање човека, а у најелементарнијем облику и довољни за тај циљ, рад пољопривредника је неопходан услов за одржање друштва, док постојање друштва није у истом

степену неопходан услов за одржање пољопривредника”⁸.

XX век – век успона и развоја села и пољопривреде у Србији

На просторима Србије (и Југославије) село је највећи успон доживело у XX веку - током постојања и изградње савремене државе Југославије, у оквиру које је као федерална јединица постојала и Република Србија (заједно са републикама Босном и Херцеговином, Хрватском, Словенијом, Македонијом и Црном Гором). То је нарочито било изражено у ери индустријализације, урбанизације и модернизације када се у нашим селима, како је то говорио академик проф. др Радомир Лукић, догодила „велика цивилизацијска револуција“.

Треба имати у виду да је до после II светског рата Србија (касније и Краљевина СХС и Југославија) била изразито аграрно друштво, у коме је више од 80% становништва било сеоско становништво које је, иако на „стари“ начин, производило довољне количине пољопривредних производа, а знатан део ишао је и у извоз у више земаља Европе и САД. Тако, на пример, између два рата годишњи извоз пољопривредних производа из земље учествовао је и до 50% у спољно-трговинској размени са светом, а тадашњи рекорд био је извоз сувих шљива у САД (1923) са 66.000 тона овог нашег пољопривредног производа. Била је то тада највећа производња сувих шљива у свету.

По завршетку II светског рата у Србији (и Југославији) успостављено је ново друштвено уређење – била је велика обнова, темељито преуређење, изградња и развитак друштва и државе, уз велико учешће и помоћ села и његовог становништва.

Па ипак, и у таквом свеопштем развоју и великој изградњи свих сегмената друштва на целокупном простору тадашње државе Југославије, па и њене федералне јединице Србије, по мишљењу и текстовима Милутина Матића, једног од аутора овог рада, на тадашњем сеоском подручју остварена су у потпуности само три “државна пројекта”(сви из XX века) који су посебно утицали на живот и рад готово сваког сеоског становника, и то:

1. Када је у “Првој Југославији” (између два рата) уведено основно (четвороразредно), а у “Другој Југославији” (50-тих година) и основно осморазредно образовање за сву децу у земљи, где је у сваком селу школа: као зграда и установа, са доста ђака и најмање једним учитељем,
2. Када је 60-тих година XX века произведена довољна количина пшенице за пшенични хлеб за свакодневну исхрану, уместо хлеба од кукурзног брашна – проје, коју су називали „сиротињска мајка“, и
3. Када је дошло до електрификације на селу (50-тих и 60-тих година XX века), што је знатно утицало на укупан живот и рад сеоског становништва.

У другој половини XX века у животу и раду на селу у Србији, па и читавој Југославији, према мишљењу професора Милована М. Митровића, „посебно су биле уочљиве промене које су настале приликом обраде пољопривредног земљишта, прво се још у XIX веку кренуло са заменом претежног људског рада тако што је почела да се све више употребљавала сточна вуча (прво воловима, па коњима), а затим се од 50-тих до 80-тих година прошлог века велики део пољопривредних послова пренео на трактор (са осталим прикључним машинама), односно постигнута је тзв. тракторизација на селу и у пољопривредној производњи. Поред тога, у то време (од 50-тих година) овде се све више користе и комбајни (прво за

⁸ Стојанов, Младен (1990): Професионализација рада у пољопривреди, у : Аграрна социологија – зборник радова (приредио др Ђура Стевановић), „Стручна књига“, Београд, стр. 169, (цитат Богислава Галеског из дела Социологија, Варшава, 1966, стр. 42.).

пшеницу и остале житарице, а онда и за кукуруз и друго), уређаји за наводњавање и вештачку кишу (од 1955.) и разна заштитна и друга хемијска средства, односно тзв. хемизација пољопривреде, за готово све пољопривредне културе (у ратарству, воћарству, виноградарству, повртарству и слично) у нашим сеоским атарима.⁹

Поред тога, „током XX века у нашим селима (као и у друштву у целини) догодиле су се значајне промене (иновације) и у свим осталим сферама човековог живота и рада – у становању, исхрани, хигијени, одевању, у породици и односима у њој, у раду на сеоским газдинствима и у пољопривреди (посебно у употреби пољопривредне механизације), затим у урбанизацији села (нове куће, изградња и коришћење разноврсне инфраструктуре и сл.), у измењеним друштвеним и економским односима, образовању, култури, комуникацијама, обичајима и традицији, организовању манифестација на селу и друго“,¹⁰ што је умногоме унапредило целокупан живот и рад на селу и у пољопривреди, али и у држави и друштву у целини.

Крај XX и почетак XXI века – стагнација села и друштва

У задње три и по деценије посртања и заостајања Србије и велике већине њеног становништва, са изузетком транзиционих профитера, посебно су изражена два процеса:

а) Пропадање привреде и друштва - без развоја, са затварањем многих фабрика, лошом приватизацијом друштвених предузећа, остајању без посла и плата многих запослених, великом технолошком заостајању, итд.

б) Заостајање и одумирање села, што се види кроз следеће:

- Изражене миграције из села у град и иностранство, смањење радне снаге, старење, смањени наталитет а повећани морталитет становништва, стагнација у обезбеђивању пољопривредне механизације, вештачког ђубрива, хемикалија, а тиме и приноса...

- Стагнација у инфраструктурној изградњи на селу, уз привид да се нешто ради и гради, што се углавном „дозира“ у време предизборних кампања,

- Спорост и несналажење у задругарству - без могућност откупа пољопривредних производа, набавке вештачког ђубрива, пољопривредне механизације и осталих потреба, без новог Закона о задругама и слично,

- Замирање друштвеног живота и локалне самоуправе на селу. Сада је то углавном замењено страначком доминацијом и супремацијом, што се у великој мери одражава на село, али и на друштво и државу у целини.

Према мишљењу Бранислава Гулана, једног од најбољих познаваоца села и пољопривреде у нашој земљи, Србија данас трага за новим индентитетом, за новом парадигмом друштвеног развоја, па се не смеју заборавити ни маргинизовати село и пољопривреда. Као и много пута до сада у историји, и у овим временима, село и пољопривреда су наш главни ослонац, онај који нам омогућава опстанак и прећивљавање. Поново се окрећемо селу када нам је тешко, па смо убеђени да село и запошљавање у њему и око њега омогућавају превазилажење кризе... Али, то захтева и радикално нов однос друштва према њему. Уместо досадашњег

9 Митровић, М. Милован (1998): Социологија села, Социолошко друштво Србије, Београд, стр.363-364.

10 Матић, Милутин (2015): Село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији – на раскрсници и прекретници, у: Зборник радова Село у Србији – како даље, едиција Српско село у XXI веку (едитор Милутин Матић), Друштво за народно просвећивање СВЕТИОНИК – Крагујевац, Удружење грађана И.О.С. – Београд и Општина Варварин, Крагујевац - Варварин, стр. 51-52.

интендантског приступа селу и пољопривреди, где се они третирају као произвођачи јефтине хране, мора да се створи концепција тзв. интегралног руралног развоја, која се темељи на демографским, природним, економским и социо-културним потенцијалима села, пољопривреде, руралног друштва...¹¹

У конципирању нових односа према нашем селу и укупном руралном развоју у земљи, можда бисмо могли и да се ослонимо и на мишљење Едгара Морена, познатог француског филозофа, социолога и културолога (рођеног 1921. године), који је у интервију листу "Л Монд", на питање – "Како свет треба да иде (да опстане и напредује) у XXI веку?", рекао: „По мени, треба ићи путем мондијализације у правцу у коме она успоставља солидарност народа, али треба сачувати локално и регионално, против владавине мултинационалних компанија... Сваки народ мора имати самоодрживу економију, а држава и јавно мњење то морају наметнути... Могућа је и једна друга економска политика. Она не иде само преко развоја тзв. зелене економије, већ преко великих подухвата за ревитализацију села, борбе против ефеката загађености и рехуманизацију градова... Праведна трговина и органска пољопривреда укидају грабљиве посреднике и одбацују индустријску пољопривреду која загађује и уништава тло. Требало би поново оживети исхрану на основу локалних производа која би нам дала прехранбену аутономију неопходну у случају кризе или катастрофа. Има толико мера које показују да је с ону страну цифара које представљају развој могућа једна другачија политика“¹².

Било би упутно да, бар мало, послушамо Едгара Морена!

Дакле, концепција интегралног руралног развоја, као интегрална и територијално заокружена сеоска привреда, коју чини скуп међусобно повезаних привредних делатности на руралном простору, потребна и могућа, па и неопходна на целокупном руралном простору Републике Србије.

Аграрна структура руралног простора Србије

-Србија је одувек била аграрна земља (и данас је тако).

Рурални простор Републике Србије захвата око 85% територије.

1.) Према попису становништва из 2022. године у Републици Србији (без КиМ) има 6.647.003 становника, и то: 3.415.025 (51,4%) су женског, а њих 3.231.978 (48,6%) су мушког пола, од чега више од 40% њих живи у селима (на нашем руралном простору), а нешто мање од 60% живи у градовима.

2.) У Србији има укупно 4.729 насељених места, од којих је 188 градова (градска насеља) и 4.541 осталих насеља (села). Укупно у земљи има 2.520.854 домаћинства, од чега су 506.323 породична пољопривредна (сеоска) газдинстава.

3.) Од укупно 8.836.000 ха земљишне површине у Републици Србији, пољопривредно земљиште је на 5.092.000 ха (0,59 ха/ст), а на око 4.218.000 ха је обрадиво пољопривредно земљиште (0,47 ха/ст) и изнад је европског стандарда (Холандија -0,06 ха, Немачка - 0,19 ха, Италија - 0,20 ха, Француска - 0,33 ха, Данска - 0,50 ха, Мађарска - 0,51 ха).

4.) Али, ефективно се користи само око 3,5 милиона ха обрадивог пољопривредног земљишта, а невероватних 1,6 милиона ха користи се само повремено (понекад), или је запуштено („запарложено“), или је потпуно напуштено и заборављено.

11 Гулан, Бранислав (2019): Руралне средине у Србији, „Прометеј“ – Нови Сад, Нови Сад, стр. 87.

12 Гулан, Бранислав (2013): Село у Србији између прошлости и будућности (цитат: Едгар Морено, Поново измислити политику: ХЕСЕЛ – МОПЕН, лист „Л Монд“ – Париз, цитирано из листа РЕПУБЛИКА у броју 552-555 – 01.07-31.08.2013.), Портал Макроекономија, Економске анализе, Србија, окружење, и међународна економија, Београд, стр. 2.

5.) Густина насељености у Републици Србији износи 97 становника/км² (просек у ЕУ-25 је 115,6 становника/км²), а густина насељености у селима је 63 становника/км², док у градовима она износи 289 становника/км².

6.) Око 70% укупне територије Србије чини пољопривредно земљиште, а шуме заузимају 30% њене површине.

7.) Република Србија има повољне природне услове (рељеф, земљиште, клима, четири годишња доба, равномерност падавина током године и друго) за разноврсну пољопривредну производњу (како биљну, тако и сточарску), затим искусне пољопривредне произвођаче, добре раднике и стручњаке, у свету признате селекције разних пољопривредних култура и аграрних производа, итд.

8.) За обраду пољопривредног земљишта и остале пољопривредне послове у Републици Србији постоји и одговарајућа пољопривредна механизација (алати, прибор, машине и друго), у којој посебно место зазимају око 450.000 трактора и око 25.000 комбајна (уз напомену да је највећи део те пољопривредне механизације доста стар – још из времена постојања бивше Југославије).

9.) Просечно пољопривредно газдинство обрађује 6,4 хектара земљишта, гаји једно грло говеда, пет свиња, три овце, 43 грла живине и има око три кошнице пчела, а има и 0,88 трактора.

10.) Село и пољопривреда учествују у бруто домаћем производу (БДП) са око 8-10%, а ако се узме у обзир и учешће у пољопривредно-прехрамбеним и осталим привредним делатностима, онда је то још више – око 17-18%, док у извозу њихово учешће је око 15-18%.

11.) У селима Србије годишње се произведе око 12-15 милиона тона аграрних производа (пре свега хране за људе и стоку, а део и за прераду) у вредности од око 4,5-6,5 милијарди еура. Процена је да на селу (руралном простору) у Србији може да се произведе пољопривредних производа и роба за исхрану - бар дупло више него сада, а извезе три и више пута.

Дакле, и сада, када смо у великим тешкоћама и проблемима сваке врсте – појединачно, институционално и вредносно, наше село и пољопривреда су међу малобројним светлим тачкама, који могу да буду и један од наших „светионика“, који нам указује и трасира пут у XXI век и даље у будућност – за појединца, народ и државу.

Село као велики рурални потенцијал

Република Србија у свим својим селима има значајне руралне потенцијале, и то:

а) Природне потенцијале – пољопривредно земљиште (обрадиво и необрадиво), рудно благо, шуме и остало, хидропотенцијали, тј, вода и водени ресурси (извори, реке, језера), атмосферске погодности и клима (умерено – континентална клима, четири годишња доба, равномерна заступљеност падавина), рељеф (равничарски, брежуљкасти, брдско-планински и сл.), биодиверзитет, тј. разноврсна флора и фауна и сл, енергија (сунце, ветар, вода, биомаса и др.), природне знаменитости и лепоте, туристичке атракције, итд.

б) Материјална и духовна добра и културно-историјско наслеђе: - села и засеоци, са својим домаћинствима и газдинствима, друштвена (јавна) инфраструктура – школе, цркве и манастири, здравствене амбуланте, домови културе, путеви и пруге, производно-прерађивачки и услужни капацитети, пољопривредна добра, задруге, откупне станице, продавнице, културно-историјске

знаменитости – од археолошких локалитета до многобројних споменика из историје и културе, духовна народна култура – крсне славе, народни обичаји и и веровања, традиција...

в) Људи – становници у селима (тзв. људски ресурси), са свим својим знањем, умећем и другим вредностима.

г) Неискоришћени аграрни потенцијали (запарложено земљиште, пољопривредне културе, шуме, руде, туризам, прехранбени капацитети)...

д) Мрежа аграрних установа, организација, школа, факултета...

Попис пољопривреде у Републици Србији – 2023.

Попис пољопривреде у Републици Србији организован је и спроведен од 1. октобра до 15. децембра 2023. године, у организацији Републичког завода за статистику, а на основу Закона о попису пољопривреде из 2023. године и у оквиру пројекта претприступних фондова Европске уније ИПА 2018. Резултати овог веома важног посла, који је од посебног значаја за село, пољопривреду и рурални развој, па и целокупно становништво у нашој земљи, поред осталог, били су следећи:

- У Републици Србији данас има 508.365 пољопривредних газдинстава, од чега су 506.323 породична пољопривредна газдинства, 1.623 су газдинства правних лица, а њих 419 су предузетници, који се баве пољопривредном производњом као основном делатношћу.
- Од укупног броја пољопривредних газдинстава сточарством се бави њих 313.495 (61,7%).
- Једно пољопривредно газдинство у Републици Србији има 2,2 чланова.
- Просечно пољопривредно газдинство обрађује 6,4 хектара земљишта, гаји једно грло говеда, пет свиња, три овце, 43 грла живине и има око три кошнице пчела.
- Пољопривредна газдинства имају 4.073.703 хектара расположивог земљишта, од чега је 3.257.100 хектара коришћено пољопривредно земљиште, некоришћеног има 122.257 хектара, под шумом је 504.104 хектара, док 190.242 хектара је пописано као остало земљиште. У оквиру коришћеног пољопривредног земљишта код нас највише је ораница и башта – 2.518.584 хектара, ливада и пашњака има на 482.253 хектара, вишегодишњи засади су на 222.733 хектара (воћњаци – 200.616 ха и виногради – 18.201 ха), а окућнице заузимају 33.531 хектара. Оранице и баште највише су заступљене у Региону Војводине (55,8%), а воћњака има највише у Региону Шумадије и Западне Србије (54,9%).
- Према овом попису у нашој земљи на крају 2023. године било је 725.408 грла говеда, 2.263.705 свиња, 1.702.682 овце, 149.558 коза, 22.022.439 грла живине, 1.261.323 кошнице пчела, итд. При том, говеда и свиње највише је било у Мачванској области, оваца и пчела у Златиборској, коза у Пчињској, а живине у Средњобанатској области.
- Просечна старост носиоца пољопривредног газдинства је 60 година, а тек сваки 11. носилац газдинства је млађи од 40 година.
- Број радне снаге ангажован у пољопривреди је 1.150.653 лица (662.946 мушкараца и 487.710 жена), што је мање за 14% у односу на Анкету о структури пољопривредних газдинстава из 2018. године, када се пољопривредним пословима непосредно и активно бавило 1.336.714 лица.

Примера ради, ако упоредимо стање сточног фонда само у два последња пописа пољопривреде у Републици Србији – 2012. и 2023. године, можемо видети да је број грла сточе углавном у знатном паду (изузетак су пчеле), што показује и ова табела:

Р. Бр.	Врста сточе	2012.	2023.	Пад/пораст
1.	Говеда	908.102	725.408	- 183.694
2.	Свиње	3.407.218	2.263.705	- 1.143.613
3.	Овце	1.736.440	1.702.682	- 23.758
4.	Козе	235.576	149.558	- 84.018
5.	Живина	26.711.220	22.022.439	- 4.688.781
6.	Кошнице пчела	702.021	1.261.323	+ 559.302

Сточни фонд у Републици Србији

(Извор: РЗС и аутори)

Истовремено, занимљива је и територијална – регионална заступљеност гајења сточе у нашој земљи, која према попису пољопривреде из 2023. године изгледа овако:

	Република Србија							
	укупно	Србија – север			Србија – југ			
		свега	Београдски регион	Регион Војводине	свега	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Кривопањско-Метохијски
Говеда, број	725.408	264.988	34.656	230.332	460.420	330.005	130.415	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	90.7	92.8	83.6	94.4	89.5	91.4	85.0	...
Свиње, број	2.140.989	1.043.513	103.624	939.889	1.097.476	741.720	355.756	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	80.3	83.6	90.0	83.0	77.3	80.4	71.5	...
Овце, број	1.716.809	392.014	76.788	315.226	1.324.795	1.046.853	277.942	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	99.8	113.9	124.2	111.7	96.2	97.3	92.4	...
Живина, број	14.278.426	6.577.440	639.944	5.937.496	7.700.986	5.030.416	2.670.570	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	96.4	104.9	103.1	105.1	90.1	82.5	109.1	...

Број сточе на дан 1. децембра 2023. године

(Извор: РЗС)

Слика српског села данас

Српско село (укупно 4.541 село) неоправдано стагнира, многа села су на издисају, у најмање 15 села нема ниједног становника, у око 100 села живи од 1 до 10, а у више од 900 села има од 10 до 100 становн. Дакле, више од 1000 села у

Србији је на ивици нестанка.

- Око 2.000 села нема пошту.
- Дом културе са библиотеком нема 73% села.
- У 2.760 села нема дечјег обданишта (вртића).
- У 230 села нема основне школе, а у једном броју села постоји школа (као објекат) која не ради (нема ђака).
- У око 500 села нема асфалт, а у око 400 села нема продавница.
- У 2/3 села нема здравствене нити ветеринарске амбуланте.
- У Србији један сељак произведе хране за 15 људи (у Словенији – за 25, Аустрији –56, Француској –77, Немачкој –152, ЕУ – 50-80 људи).
- Према попису из 1910. године Србија је имала више грла говеда, оваца и стабала шљива него према пописима из 2011. и 2022. године.
- Аграром и селом у нашој земљи бави се најмање 25 институција.
- У Србији има више хиљада незапослених пољопривредних стручњака, а међу њима су и агрономи и ветеринари, па и магистри и доктори наука.
- Бивша Југославија је годишње извозила више од 50.000 тона меса, од чега је Србија извозила око 30.000 тона. Данас Србија има одобрену квоту да на тржиште ЕУ може да извезе 8.875 тона меса, али она годинама извози 300 – 480 тона, јер нема више. То је, веровали или не, 90 - 100 пута мање.

Србији прети и једна бизарна опасност о којој мало ко говори. То је „испошћеност“ нашег обрадивог пољопривредног земљишта због недостатка стајског ђубрива, па нам је потребно да хитно увеземо 100.000 јуница у Војводину и 100.000 за Централну Србију.

- Данас у Србији трошимо 36 кг вештачког ђубрива по хектару, а раније то је било неколико пута више. Истовремено, имамо све услове за производњу „здраве“ органске хране, али и ту споро напредујемо.

- Од укупних страних инвестиција у Србији (2000 – 2022) у аграр се улагало 0,7 – 1,6%, што је много мало.

- У периоду од 2000–2022. године српска пољопривреда има просечан годишњи раст од 0,45%, што је недопустиво и поражавајуће.

- У Србији има 0,30 грла стоке/ха, а у Холандији–3,6 грла/ха.

- У Србији данас (на 4,1 милиона хектара обрадивих површина) има око 2,7 милиона свиња, а у Данској (на 2,6 милиона хектара обрадивих површина) има 32 милиона свиња на годишњем нивоу.

- У последње три деценије број стоке је опадао за 3-4% годишње, а укупна производња меса пала је са 650.000 тона на око 447.000 тона.

- На 4,1 ха обрадивог пољопривредног земљишта вредност пољопривредне производње у Србији је 1.200 еура по ха, у Данској је то око 14.000 еура, а у Холандији је око 17.000 еура/ха.

Шта треба урадити за “ново село” у Србији?

1. На првој седници Владе Србије донети одлуке о:

- Изградњи Фабрике трактора у Бачкој Паланци (фирма „Мајевица“), и
- Изградња (или обнова) фабрике/а вештачких ђубрива (Панчево и Прахово).

2. Село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији треба да буду „државни пројекат“ и један од најважнијих националних приоритета у земљи (на пример, као што је пољопривреда у Данској, или туризам у Турској). За то је потребан национални консенсус у држави и друштву, уз усвајање и реализацију:

а) Декларације о селу, пољопривреди и руралном развоју Републике Србије у првој половини XXI века,

б) Оснивање и рад Националног савета за село у Републици Србији и Завода за село Србије.

в) Нова Стратегија очувања, обнове и развоја села, пољопривреде и руралног простора у Републици Србији (2024–2034),

г) Национални план и програм очувања, обнове и развоја села, пољопривредног и руралног простора у Републици Србији (2024–2034), са означеним носиоцима и извршиоцима, динамиком њиховог извршења и др,

д) Закон о пољопривредном земљишту као општем (јавном) добру у Републици Србији, са ограничењем поседа и власништва (као у Данској),

ђ) Нови Закон о територијалној организацији и насељима у Републици Србији (по овом, сада важећем закону, у нашој земљи постоје градови и остала насељена места, а села се и не помињу – као и да не постоје),

е) У складу са Законом о задругама (ако је потребно извршити и одређене измене и допуне у овом закону) у Републици Србије организовати задругарство по принципу „У сваком селу задруга, или бар огранак задруге“,

ж) Закон о школама (школским објектима) у селима (и градовима) као културним добрима у Републици Србији,

з) Припрема и почетак реализације највећег стратешког пројекта: „Ревитализација Канала Дунав–Тиса–Дунав“ (960 км каналске мреже).

3. У Републици Србији неопходно је потребно (и могуће) применити европски концепт интегралног руралног развоја, са свим својим карактеристикама и вредностима.

4. Потребно је доследно спроводити Аграрни буџет – 5% од Буџета Републици Србије, са настојањем да он буде дуплиран и износи 10% и више.

5. Од укупних годишњих страних инвестиција у Републици Србији - за село, пољопривреду и рурални развој издвајати (улагати) најмање 10%.

Закључак

Српско село и пољопривреда треба и даље да буду извор живота и здравља људи и народа на овим просторима, као један од темеља њиховог опстанка у будућности. Међутим, за то су неопходни и другачији облици и начини рада и организовања него што је то било до сада, уз велико ангажовање свих – од сеоског и осталог становништва, локалних самоуправа, пољопривредних и осталих асоцијација, организација и институција, просвете, науке и културе, медија и других до надлежних у држави и друштву (Скупштине, Владе, министарстава, осталих) - у многим сегментима и у целини...

Ревитализација села, пољопривреде и руралног простора треба да буде један од најважнијих националних приоритета Републике Србије у XXI веку – за период 2024-2034. година, који ће се потом као „државни пројекат“ доследно реализовати – политички, организационо, институционално, стручно, практично и у сваком другом погледу. У том случају ни резултати неће изостати. Биће нам много боље. У противном не пише нам се добро – ни становништву, ни селу, ни држави, ни друштву...

Литература

1. Гулан, Бранислав (2019): Руралне средине у Србији, „Прометеј“ – Нови Сад, Нови Сад.
2. Гулан, Бранислав (2013): Село у Србији између прошлости и будућности (цитат: Едгар Морено, Поново измислити политику: ХЕСЕЛ – МОПЕН, лист „Л Монд“ – Париз, цитирано из листа РЕПУБЛИКА у броју 552-555 – 01.07-31.08.2013.), Портал Макроекономија, Економске анализе, Србија, окружење, и међународна економија, Београд, стр. 2.
3. Матић, Милутин (2016): Село у Србији – благо које траје, Завод за проучавање села – Београд, Ces_Nikon – Крагујевац и Друштво за народно просвећивање „СВЕТИОНИК“ – Крагујевац, Београд – Крагујевац, стр. 40-48.
4. Матић, Милутин (2013): Обнова и развој села – један од националних приоритета у Републици Србији на почетку XXI века, 2010 – 2025. (докторска дисертација), Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука
5. Матић, Милутин (2015): Село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији – на раскрсници и прекретници, у: Зборник радова Село у Србији – како даље, едиција Српско село у XXI веку (едитор Милутин Матић), Друштво за народно просвећивање СВЕТИОНИК – Крагујевац, Удружење грађана И.О.С. – Београд и Општина Варварин, Крагујевац – Варварин.
6. Матић, Милутин (2013): Обнова и развој села – један од националних приоритета у Републици Србији на почетку XXI века, 2010 – 2025. (докторска дисертација), Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука.
7. Матић, М., Матић, Н. (2016): Ревитализација села и руралног простора у Србији – наша велика развојна шанса у XXI веку, у: Зборник радова Реиндустријализација и рурални развој у Србији са акцентом на Крушевац и Расински округ (едиција Безбедност у постмодерном амбијенту, књига XVIII, едитор Слободан Нешковић), Центар за стратешка истраживања националне безбедности ЦЕСНА Б, Београд.
8. Митровић, М. Милован (1998): Социологија села, Социолошко друштво Србије, Београд.
9. Стојанов, Младен (1990): Професионализација рада у пољопривреди, у : Аграрна социологија – зборник радова (приредио др Ђура Стевановић), „Стручна књига“, Београд, стр. 169, (цитат Богислава Галеског из дела Социологија, Варшава, 1966.



Dušan Garabinović¹, Dejan Mladenović²

PERSPEKTIVE RAZVOJA USLUGA ZDRAVSTVENOG TURIZMA NA PRIMERU BUJANOVAČKE BANJE: SMERNICE ZA ODRŽIVI MENADŽMENT DESTINACIJE

Rezime

Banjski i zdravstveni turizam imaju strateški značaj za ekonomski razvoj Republike Srbije, posebno kada se u obzir uzme bogatstvo termo-mineralnih voda i uloga koju ovi oblici turizma imaju na svetskom nivou. Mogućnosti za razvoj navedenih oblika turizma trenutno u Republici Srbiji nisu dovoljno iskorišćeni. Predmet ovog rada je razvoj usluga zdravstvenog turizma Bujanovačke banje. Izvršeno je analiziranje podataka o kapacitetima za pružanje ugostiteljskih usluga, turističkom prometu i zdravstvenoj zaštiti (zaposlenost, kadrovi, rashodi i investicije) u opštini Bujanovac, kao i u skladu sa dostupnim podacima za Bujanovačku banju. Rezultati su pokazali da je potrebno poboljšati postojeće kapacitete za pružanje ugostiteljskih usluga (prvenstveno smeštaja), kako u pogledu broja, vrste i kategorije objekata, tako i u pogledu broja zaposlenih, vrednosti investicija, kao i sektora zdravstvene zaštite. Navedene stavke predstavljaju smernice za održivo upravljanje Bujanovačkom banjom kao destinacijom banjskog i zdravstvenog turizma.

Ključne reči: Zdravstveni turizam; Banjski turizam; Ugostiteljske usluge; Turistički promet; Menadžment turističke destinacije

PERSPECTIVES ON THE DEVELOPMENT OF HEALTH TOURISM SERVICES ON THE EXAMPLE OF THE BUJANOVAC SPA: GUIDELINES FOR SUSTAINABLE MANAGEMENT OF THE DESTINATION

Abstract

Spa and health tourism have a strategic importance for the economic development

- 1 Dr Dušan Garabinović, Visoka poslovna škola strukovnih studija „Prof. dr Radomir Bojković“, Kruševac, Srbija, dusan.garabinovic.032@gmail.com
- 2 Dr Dejan Mladenović, Visoka poslovna škola strukovnih studija „Prof. dr Radomir Bojković“, Kruševac, Srbija, dejanmladenovic.ljig@gmail.com

of the Republic of Serbia, especially when taking into account the wealth of thermal-mineral waters and the role that these forms of tourism play at the world level. The possibilities for the development of the mentioned forms of tourism are currently not sufficiently utilized in the Republic of Serbia. The subject of this paper is the development of health tourism services in the Bujanovac Spa. The analysis of data on the capacities for hospitality services, tourist traffic and health care (employment, personnel, expenditures and investments) in the municipality of Bujanovac was carried out, as well as in accordance with the available data for the Bujanovac spa. The results showed that it is necessary to improve the existing capacities for the provision of hospitality services (primarily accommodation), both in terms of the number, type and category of facilities, as well as in terms of the number of employees, the value of investments, as well as the health care sector. The above items represent guidelines for the sustainable management of the Bujanovac Spa like a spa and health tourism destination.

Key words: Health tourism; Spa tourism; Hospitality services; Tourist traffic; Tourism destination management

Uvod

Prirodni resursi su važan potencijal za razvoj turizma. Informisanost lokalnog stanovništva o specifičnim elementima prirodnog okruženja osnova je njegove prepoznatljivosti van turističke destinacije. Takođe, valorizovanje potencijala za turistički razvoj i njihove postojeće iskorišćenosti u tu svrhu daje podatke o mogućnosti planiranja daljeg razvoja turističke ponude (Garabinović et al., 2020). Jedan od oblika prirodnih resursa koji čine neizostavnu komponentu savremenog turističkog razvoja su vodni resursi, a u okviru njih lekovite termo-mineralne vode. Njihovo postojanje je omogućava razvoj kako zdravstvenog (fokus je na lečenju turista), tako i banjskog turizma (fokus je na turističkoj ponudi raznolikog karaktera koja se realizuje u banjama). Republika Srbija bogata je termo-mineralnim vodama i potencijalima za razvoj banjskog turizma. To potvrđuju i brojne banje koje imaju dugu tradiciju. U razvoju zdravstvenog turizma trebalo bi težiti boljoj promociji, posebno kada je reč o primeni savremenih tehnologija na šta u sferi dentalnog turizma Republike Srbije ukazuju Garabinović et al. (2022).

Bujanovačka banja je pozicionirana u opštini Bujanovac, na šta i njen naziv sugeriše. Bujanovačka banja je jedan od prirodnih resursa (Stojković & Nikolić Ristić, 2022/2023) i turističkih atrakcija Pčinjskog okruga (Marić Stanković, 2022), kao i jedan od nekoliko termalnih lokaliteta u južnoj Srbiji pogodnih za razvoj zdravstvenog turizma (Gašić & Perić, 2023; Gligorijević & Petrović, 2010; Mojić & Šušić, 2018). Nalazi se u gornjem toku reke Južne Morave. Nadmorska visina je oko 400 metara. U Bujanovačkoj banji vrši se kombinovanje termomineralne vode, lekovitog blata (vulkanskog porekla) i prirodnog gasa (CO₂) (Mojić & Šušić, 2018). Voda „spada u kategoriju natrijum-hidro-karbonatnih, fluoridnih, sulfidnih i ugljenično-kiselinskih hipertermija“ (Mojić & Šušić, 2018, p. 94). Tri dejstva koja se postižu prilikom korišćenja blata su „mehaničko, termičko i farmakološko“ (Mojić & Šušić, 2018, p. 94).

Komparativnom analizom banjskih turističkih potencijala Republike Srbije ustanovljeno je da se, sa aspekta medicinskih indikacija, Bujanovačka banja može svrstati u nekoliko kategorija banja: 1) „lokomotorni sistem/reumatske bolesti, neurološke bolesti“; 2) „gastrointestinalne bolesti“; 3) „ginekološke tegobe“; i 4) „kožne bolesti“ (Dašić et al., 2019, p. 363). Sa druge strane, kada je reč o terapijskim metodama koje

se koriste, Bujanovačka banja „je jedina banja u našoj zemlji koja za lečenje koristi prirodni gas i ugljen-dioksid“ (Dašić et al., 2019, p. 364).

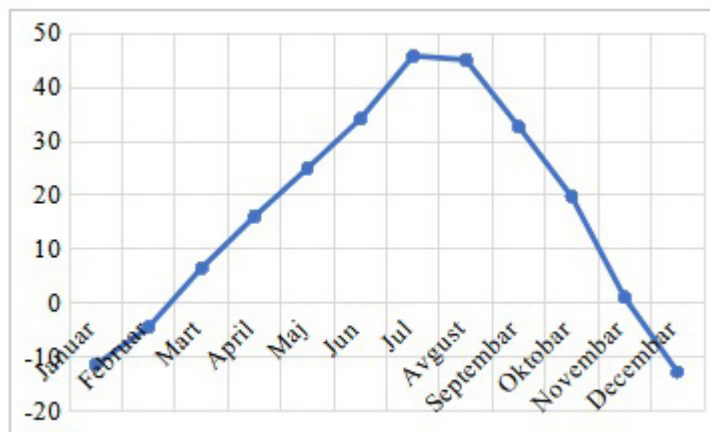
Bujanovačka banja je analizom dosadašnjih prostornih planova od 1996. godine bila banja od nacionalnog značaja, a od 2010. godine je svrstana u grupu ostalih nacionalnih banjskih turističkih mesta (Basarić & Milijić, 2016). Prema Nacrtu prostornog plana Republike Srbije od 2021. do 2035. godine, banje u Srbiji su klasifikovane u tri kategorije (Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture, 2019, str. 277):

- „Primarni banjski centri izrazitijeg nacionalnog i perspektivno međunarodnog značaja“;
- „Sekundarna banjska mesta nacionalnog značaja“ i
- „Banje regionalnog značaja“.

Prva grupa banja pruža ponudu tokom cele godine. Druga grupa banja se može podeliti na dve podgrupe, od kojih jedna ima ponudu tokom cele godine, a druga samo tokom leta. Karakteristika treće grupe banja je ponuda tokom leta. Bujanovačka banja pripada kategoriji „ostala sekundarna banjska mesta nacionalnog značaja sa pretežno letnjom ponudom“ (Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture, 2019, str. 277-278).

Indeks udobnosti turističke klime (eng. Tourism Climate Comfort Index – TCCI) je korišćen za analizu potencijala zdravstvenog turizma Bujanovačke banje (Marić Stanković et al., 2022). Na ovaj način je utvrđeno delovanje klime na razvoj navedene forme turizma. Ustanovljene su sledeće vrednosti TCCI po mesecima (Slika 1), pri čemu su u računanju korišćeni klimatološki podaci za period 1991-2020. godine: januar (-11,41), februar (-4,37), mart (6,56), april (16,11), maj (25,01), jun (34,16), jul (45,84), avgust (45,14), septembar (32,72), oktobar (19,77), novembar (1,09) i decembar (-12,71) (Marić Stanković et al., 2022).

Slika 1. TCCI po mesecima za Bujanovačku banju



Na osnovu poređenja dobijenih vrednosti TCCI (Marić Stanković et al., 2022) sa skalom datom od Anđelković et al. (2016), došlo se do sledećih zaključaka:

- U januaru, februaru i decembru TCCI je ispod nule („veoma nepovoljan“), odnosno „neprijatan i nepovoljan“, pogodan za „snežne aktivnosti“;
- U martu, aprilu, oktobru i novembru TCCI je 0-20 („nepovoljan“), odnosno „delimično prijatan i povoljan“, pogodan za „ekskurzije“;

- U maju TCCI je 20-30 („povoljan (između 24 i 28 veoma povoljan)“), odnosno „prijatan i povoljan“, pogodan za „sve turističke aktivnosti (osim snežnih i ekstremnih aktivnosti)“;
- U junu i septembru je TCCI 30-40 („nepovoljan“), odnosno „delimično prijatan i povoljan“, pogodan za „rekreativne aktivnosti na vodi (primorski, jezerski, banjski turizam)“;
- U julu i avgustu je TCCI preko 40 („veoma nepovoljan“), odnosno „neprijatan i nepovoljan“, pogodan za „sunčanje, kupanje“.

Pored negativnih vrednosti navedenog indeksa prisutnih u pojedinim mesecima, Bujanovačka banja, kao i druge analizirane destinacije južne Srbije, ima „izuzetne uslove za razvoj zdravstvenog turizma u kombinaciji sa planinskim stazama, wellness i spa uslugama u spa centrima, relaksacionim i antistres tretmanima“ (Marić Stanković et al., 2022). Takođe, „moguće je oblikovati destinaciju južne Srbije prema savremenoj turističkoj potražnji za novim i specifičnim oblicima turizma, odnosno moguće je istovremeno razvijati zdravstveni, ekološki, planinski, lovački, plivački, nautički turizam i kampovanje“ (Marić Stanković et al., 2022).

Bujanovačka banja pripada grupaciji banja u Republici Srbiji koja, i pored toga što raspolaže lekovitim prirodnim činiocima, nije adekvatno iskorišćena u turističke svrhe (Gašić & Perić, 2023). Iako je bila poznata još pre Drugog svetskog rata, Bujanovačka banja je danas jedna od banja lociranih u devastiranim, tj. ekonomski najnerazvijenijim ruralnim područjima Srbije. U ovakvim područjima među glavnim problemima i ujedno preprekama za razvoj banjskog turizma nalaze se tendencija ka smanjenju broja stanovnika i nezaposlenost (Radović Stojanović & Gnjatović, 2020). Razvoj banjskog turizma mogao bi da bude rešenje navedenih problema upravo zbog značajnih ekonomskih efekata koje bi generisao. Ostvarenje navedenog uslovljeno je neophodnošću pružanja podrške, tj. davanju podsticaja za izgradnju hotelskih i lečilišnih kapaciteta (Radović Stojanović & Gnjatović, 2020). Razvoj smeštajnih kapaciteta, uključujući i visokokategorisan smeštaj, neophodan je preduslov razvoja turizma banjskih područja, a koji je pokazao mogućnosti opstanka i u periodu zdravstvene krize (Mladenović i Popović, 2021).

Među postojećih problemima navode se neregulisanost izvora vode (pijaće i termalne) u pogledu njihovog rasipanja, kao i nepotpuna zaštita akumulacija lekovitog blata od negativnih uticaja (Stojković & Nikolić Ristić, 2022/2023). Neophodno je održivo korišćenje prirodnih resursa, i shodno tome „neprihvatljivo je“ „da se površine prirodnog i lekovitog blata iz Bujanovačke banje budu zapuštene i prepuštene uticaju negativnih sila iz prirode i od ljudi“ (Stojković & Nikolić Ristić, 2022/2023, str. 188). Bujanovačka banja je pored Vranjske banje najpoznatija banja koja se nalazi u Pčinjskom okrugu, a koja raspolaže potencijalima za razvoj banjskog turizma. Analizom podataka o broju turista i noćenja 2020. i 2021. godine, zaključuje se da je „banjski turizam u Pčinjskom okrugu zanemariva kategorija“, da se „ponuda mora obogatiti dodatnim sadržajima i proširiti pojam zdravstvenog (medicinskog) turizma“, pri čemu se „pod propratnim misli na sadržaje zabavno-rekreativnog karaktera“ (Stojković & Nikolić Ristić, 2022/2023, str. 191). Banjski turizam ne bi trebalo posmatrati odvojeno od wellness turizma. Potencijali za spa & wellness turizam postoje, iz razloga što raspoloživi resursi ne moraju biti isključivo korišćeni u zdravstvene svrhe. „Obe banje su isključivo usmerene na zdravstveni turizam“, a „pratećih turističkih proizvoda nema“ (Stojković & Nikolić Ristić, 2022/2023, str. 193).

Geotermalne vode Bujanovačke banje mogu predstavljati jedan od činilaca politike razvoja energetike ovog područja. Pored korišćenja vode za piće i u terapijske

svrhe, vode u Bujanovačkoj banji se ističu potencijalom za grejanje, poljoprivrednu proizvodnju i ribarstvo. U celini posmatrano, najznačajniji potencijali geotermalnih voda Bujanovačke banje su: „Lečenje i turizam, flaširanje mineralne vode, zagrevanje hotela, sanitarna topla voda, akvakultura i grejanje staklenika i plastenika“ (Dragović i sar., 2014, str. 730).

Predmet ovog rada je razvoj usluga zdravstvenog turizma Bujanovačke banje. U skladu sa navedenim predmetom rada, definisani su i ciljevi koji podrazumevaju analizu podataka o: (1) kapacitetima za pružanje ugostiteljskih usluga i (2) turističkom prometu i zdravstvenoj zaštiti (zaposlenost, kadrovi, rashodi i investicije). Analiza dostupnih podataka, posebno ukoliko su otvorenog tipa, može pružiti vredne informacije o turizmu određenog područja (Blagojević et al., 2020).

Složenost pitanja korišćenja prirodnih resursa u turističke svrhe, proistekla iz potrebe za razvojem ekološkog i održivog turizma, zahteva razmatranje brojnih aspekata prilikom donošenja odluka. Upravo iz navedenog razloga, višekriterijumsko odlučivanje je u procesu donošenja odluka u navedenoj sferi uobičajeno (Garabinović et al., 2021).

Dobijeni rezultati predstavljaju osnov za utvrđivanje postojećeg stanja razvoja turizma u opštini Bujanovac i Bujanovačkoj banji. Iz toga proističu i smernice za održivo upravljanje analiziranom destinacijom u smislu razvoja zdravstvenog i banjskog turizma.

Analiza kapaciteta za pružanje ugostiteljskih usluga

Analizom podataka Ministarstva turizma i omladine (2024) zaključuje se da u opštini Bujanovac postoji samo jedan kategorisan smeštajni objekat. Objekat nosi naziv „Valoni“ i nalazi se u mestu Biljača. Ukoliko se posmatra vrsta objekta, reč je o garni hotelu. Prema kriterijumu kategorije navedeni objekat poseduje tri zvezdice. Kapacitet objekta je:

- 30 smeštajnih jedinica,
- 44 kreveta i
- 60 individualnih ležaja.

Poredeći navedene podatke sa podacima za Republiku Srbiju, zaključuje se da se na teritoriji opštine Bujanovac nalazi:

- 0,23% svih kategorisanih objekata za pružanje usluga smeštaja;
- 0,68% svih garni hotela;
- 0,14% smeštajnih jedinica;
- 0,14% kreveta;
- 0,15% individualnih ležaja.

Navedeni podaci ukazuju na nepovoljnu situaciju u pogledu razvijenosti ugostiteljskih objekata za pružanje usluga smeštaja. Primetan je ipak blagi napredak u odnosu na podatke iz oktobra 2021. godine (Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, 2021). U tom trenutku nije bilo kategorisanog smeštajnog objekta u opštini Bujanovac.

Pored ugostiteljskih objekata za smeštaj, na teritoriji opštine Bujanovac postoje i ugostiteljski objekti za pružanje usluga hrane i pića. Oni pripadaju delu ugostiteljstva poznatom pod nazivom restoraterstvo. Navedenu oblast ugostiteljstva je, kao i oblast smeštaja, potrebno dodatno poboljšati.

Tokom 2022., kao i tokom 2017, 2012. i 2007. godine, nije bilo ostvarenih investicija u nove osnovne fondove u sferi usluge smeštaja i ishrane (Tabela 1). Tokom 2002. godine su ostvarene investicije (društvena svojina) u trgovinu i ugostiteljstvo iznosile 1.081.000 dinara (Republički zavod za statistiku, 2004), što je činilo 0,43%

ukupnih investicija. Razlog za navedeno jeste što je analizirana delatnost u 2002. godini zajedno posmatrana sa trgovinom, što u drugim analiziranim godinama nije bio slučaj. Opšti zaključaj je nepostojanje ulaganja u sferu usluga smeštaja i ishrane.

Tabela 1. Broj zaposlenih u delatnosti usluge hrane i pića

	Broj zaposlenih	Promena broja zaposlenih u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	120	-	-	-	-
2007	35	-85	-70,8	-85	-70,8
2012	21	-99	-82,5	-14	-40,0
2017	230	110	91,7	209	995,2
2022	249	129	107,5	19	8,3

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Tabela 2 sadrži podatke o procentu zaposlenih u delatnosti usluge hrane i pića na području opštine Bujanovac.

Tabela 2. Procenat zaposlenih u delatnosti usluge hrane i pića

	Procenat od ukupnog broja zaposlenih	Promena u odnosu na	
		2002. godinu	prethodnu navedenu godinu
2002	2,5	-	-
2007	0,7	-1,8	-1,8
2012	0,5	-2,0	-0,2
2017	4,3	1,8	3,8
2022	4,7	2,2	0,4

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

U opštini Bujanovac je u 2022. godini 249 lica bilo zaposleno u pravnim licima i kod preduzetnika čija je delatnost usluge smeštaja i ishrane (Republički zavod za statistiku, 2023), što je oko 4,7% od ukupnog broja zaposlenih. Poredeći navedene podatke sa podacima iz drugih analiziranih godina, zapaža se da je u 2007. i 2012. došlo do smanjenja broja zaposlenih u delatnosti usluga smeštaja i ishrane i njihovog procentualnog učešća u ukupnom broju zaposlenih, ali je u 2017. i 2022. godini došlo do povećanja na nivo iznad onog zabeleženog 2002. godine.

Analiza kadrovske strukture zdravstvene zaštite

U opštini Bujanovac je u 2022. godini 369 lica bilo zaposleno u pravnim licima i kod preduzetnika čija je delatnost zdravstvena i socijalna zaštita (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 3). Poredeći navedeni podatak sa podacima iz drugih analiziranih godina, zapaža se konstantno smanjenje broja zaposlenih u delatnosti zdravstvene i

socijalne zaštite, tj. zdravstvenog i socijalnog rada. Najveće smanjenje zabeleženo je 2022. godine, kako u odnosu na 2002., tako i u odnosu na prethodnu analiziranu godinu (2017. godina).

Tabela 3. Broj zaposlenih u delatnosti zdravstvene i socijalne zaštite/rada

	Broj zaposlenih	Promena broja zaposlenih u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	620	-	-	-	-
2007	530	-90	-14,5	-90	-14,5
2012	524	-96	-15,5	-6	-1,1
2017	482	-138	-22,3	-42	-8,0
2022	369	-251	-40,5	-113	-23,4

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Lica zaposlena u delatnosti zdravstvene i socijalne zaštite u opštini Bujanovac su u 2022. godini činili oko 6,8% od ukupnog broja zaposlenih u pravnim licima i kod preduzetnika (Tabela 4). Navedeni procenat je u drugim analiziranim godinama manji u odnosu na 2002. godinu. Posmatrajući promenu ovog procenta u odnosu na prethodnu navedenu godinu, jedini rast je zabeležen 2012. godine u poređenju sa 2007. godinom.

Tabela 4. Procenat zaposlenih u delatnosti zdravstvene i socijalne zaštite/rada

	Procenat od ukupnog broja zaposlenih	Promena u odnosu na	
		2002. godinu	prethodnu navedenu godinu
2002	13,0	-	-
2007	10,7	-2,3	-2,3
2012	12,8	-0,2	2,1
2017	9,1	-3,9	-3,7
2022	6,8	-6,2	-2,3

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Navedeni rezultati ukazuju na sve manji kapacitet delatnosti zdravstvene i socijalne zaštite na području opštine Bujanovac. Takođe, značaj navedene delatnosti u ukupnim privrednim aktivnostima se smanjuje.

U 2002. godini bilo je ukupno 45 lekara. Navedeni broj je uključivao 8 lekara opšte medicine (17,8%), 3 lekara za zdravstvenu zaštitu žena (6,7%), 6 lekara za zdravstvenu zaštitu predškolske dece (13,3%), 4 lekara za zdravstvenu zaštitu školske dece i omladine (8,9%) i 13 lekara za zaštitu i lečenje zuba (28,9%). Dodatno, jedno lice je bilo diplomirani farmaceut (Republički zavod za statistiku, 2004). Za prikazivanje podataka iz 2002. godine je korišćena drugačija metodologija u odnosu na 2007, 2012, 2017. i 2022. godinu. U skladu sa tim, za baznu godinu analiza zdravstva u narednim tabelama uzeta je 2007. godina.

Tokom 2022. godine na području opštine Bujanovac bilo je 50 lekara, od čega 24 lekara opšte medicine (48,0%), 4 lekara na specijalizaciji (8,0%) i 22 lekara specijalista (44,0%) (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 5). U poređenju sa 2007. godinom broj lekara se u 2012. godini povećao, potom u 2017. je na istom nivou kao 2007. godine, da bi se u 2022. godini smanjio na broj manji nego 2007. godine. U odnosu na 2007. godinu, kao i u odnosu na prethodnu navedenu godinu (2017) tokom 2022. godine je zabeleženo najveće smanjenje ukupnog broja lekara. U poređenju sa 2002. godinom broj lekara je u analiziranim godinama veći.

Tabela 5. Ukupan broj lekara

	Ukupan broj lekara (bez stomatologa i farmaceuta)	Promena ukupnog broja lekara u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	56	-	-	-	-
2012	58	2	3,6	2	3,6
2017	56	0	0,0	-2	-3,4
2022	50	-6	-10,7	-6	-10,7

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Analizirajući strukturu lekara po specijalnosti (Tabela 6) zaključuje se da je u svakoj od analiziranih godina najmanji udeo lekara na specijalizaciji, dok je učešće lekara specijalista najveće u 2007, 2012. (nadpolovično) i 2017. godini (nadpolovično). Tokom 2022. godine najveće učešće u ukupnom broju lekara imali su lekari opšte medicine.

Tabela 6. Lekari po specijalnosti

	Ukupno	Lekari opšte medicine		Lekari na specijalizaciji		Lekari specijalisti	
		Broj	Procenat	Broj	Procenat	Broj	Procenat
2007	56	22	39,3	7	12,5	27	48,2
2012	58	18	31,0	5	8,6	35	60,3
2017	56	17	30,4	4	7,1	35	62,5
2022	50	24	48,0	4	8,0	22	44,0

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Broj lekara opšte medicine, kao i njihovo učešće u ukupnom broju lekara, se smanjivalo 2012. i 2017. godine, kako u odnosu na 2007., tako i u odnosu na prethodnu navedenu godinu (Tabela 7; Tabela 8). U 2022. godini zabeleženo je povećanje broja i učešća lekara opšte medicine u odnosu na 2017. godinu, kao i u odnosu na 2007. godinu. Na osnovu ostvarenog povećanja, u 2022. godini bio je najveći broj i najveće procentualno učešće lekara opšte medicine u ukupnom broju lekara.

Tabela 7. Broj lekara opšte medicine

	Broj	Promena ukupnog broja lekara u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	22	-	-	-	-
2012	18	-4	-18,2	-4	-18,2
2017	17	-5	-22,7	-1	-5,6
2022	24	2	9,1	7	41,2

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Tabela 8. Procenat lekara opšte medicine

	Procenat od ukupnog broja lekara	Promena u odnosu na	
		2007. godinu	prethodnu navedenu godinu
2007	39,3	-	-
2012	31,0	-8,3	-8,3
2017	30,4	-8,9	-0,7
2022	48,0	8,7	17,6

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Broj lekara na specijalizaciji i njihov udeo u ukupnom broju lekara se tokom 2012. i 2017. godine smanjuje u odnosu na 2007. godinu, kao i u odnosu na prethodnu navedenu godinu (Tabela 9; Tabela 10). U 2022. godini broj lekara na specijalizaciji i njihov udeo u ukupnom broju lekara je manji u odnosu na 2007. godinu, ali je u odnosu na 2017. godinu u pogledu broja na istom nivou, a procentualno učešće je veće.

Tabela 9. Broj lekara na specijalizaciji

	Broj	Promena ukupnog broja lekara u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	7	-	-	-	-
2012	5	-2	-28,6	-2	-28,6
2017	4	-3	-42,9	-1	-20,0
2022	4	-3	-42,9	0	0,0

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Tabela 10. Procenat lekara na specijalizaciji

	Procenat od ukupnog broja lekara	Promena u odnosu na	
		2007. godinu	prethodnu navedenu godinu
2007	12,5	-	-
2012	8,6	-3,9	-3,9
2017	7,1	-5,4	-1,5
2022	8,0	-4,5	0,9

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Broj lekara specijalista se 2012. godine povećao u odnosu na 2007. godinu (Tabela 11). Taj broj se zadržao u 2017. godini, da bi u 2022. godini došlo do smanjenje broja lekara specijalista na nivo ispod onog zabeleženog 2007. godine. Procentualno učešće lekara specijalista u ukupnom broju lekara se povećavalo tokom 2012. i 2017. godine, da bi se u 2022. godini smanjio na nivo ispod onog zabeleženog 2007. godine (Tabela 12).

Tabela 11. Broj lekara specijalista

	Broj	Promena ukupnog broja lekara u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	27	-	-	-	-
2012	35	8	29,6	8	29,6
2017	35	8	29,6	0	0,0
2022	22	-5	-18,5	-13	-37,1

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Tabela 12. Procenat lekara specijalista

	Procenat od ukupnog broja lekara	Promena u odnosu na	
		2007. godinu	prethodnu navedenu godinu
2007	48,2	-	-
2012	60,3	12,1	12,1
2017	62,5	14,3	2,2
2022	44,0	-4,2	-18,5

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

U 2022. godini na području opštine Bujanovac bilo je 10 stomatologa (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 13). Poredeći navedeni podatak sa podacima iz 2007, 2012. i 2017. godine, zaključuje se da je 2012. došlo do smanjenja broja stomatologa u odnosu na 2007. godinu. Broj stomatologa je u 2017. bio na istom nivou kao i 2012. godine, da bi u 2022. godini došlo do daljeg smanjenja.

Tabela 13. Broj stomatologa

	Broj	Promena ukupnog broja lekara u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	13	-	-	-	-
2012	14	1	7,7	1	7,7
2017	14	1	7,7	0	0,0
2022	10	-3	-23,1	-4	-28,6

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

U 2022. godini na području opštine Bujanovac bilo je dva farmaceuta (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 14). Broj farmaceuta se u 2012. povećao u odnosu na 2007. godinu, da bi se u 2017. godini smanjio na broj manji od onog iz 2007. godine. Broj farmaceuta iz 2017. godine se zadržao i u 2022. godini.

Tabela 14. Broj farmaceuta

	Broj	Promena ukupnog broja lekara u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	3	-	-	-	-
2012	4	1	33,3	1	33,3
2017	2	-1	-33,3	-2	-50,0
2022	2	-1	-33,3	0	0,0

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Broj stanovnika na jednog lekara na području opštine Bujanovac je u 2022. godini iznosio 821 (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 15). Navedeni pokazatelj se 2012. smanjio u odnosu na 2007. godinu, a u 2017. povećao u odnosu na 2012. godinu, ali ne na nivou iznad onog iz 2007. godine. U 2022. godini broj stanovnika na jednog lekara nastavlja rast i prevazilazi broj iz 2007. godine.

Tabela 15. Broj stanovnika na jednog lekara

	Broj	Promena ukupnog broja lekara u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	807	-	-	-	-
2012	659	-148	-18,3	-148	-18,3
2017	674	-133	-16,5	15	2,3
2022	821	14	1,7	147	21,8

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Rashodi za zdravstvenu i socijalnu zaštitu u 2022. godini su iznosili 636.926.000 dinara (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 16). Rashodi su se povećavali

2007. i 2012. godine, da bi u 2017. godini došlo do smanjivanja, ali ne ispod nivoa iz 2002. godine. U 2022. godini rashodi su nastavili dalji rast postavljajući maksimalnu vrednost u odnosu na posmatrane periode.

Tabela 16. Rashodi za zdravstvenu i socijalnu zaštitu, tj. zdravstveni i socijalni rad (u hiljadama dinara)

	Rashodi	Promena rashoda u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002*	88.890				
2007	366.332	277.442	312,1	277.442	312,1
2012	606.176	517.286	581,9	239.844	65,5
2017	574.224	485.334	546,0	-31.952	-5,3
2022	636.926	548.036	616,5	62.702	10,9

Napomene: * - rashodi društvenih delatnosti.

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Rashodi za zdravstvenu i socijalnu zaštitu su bili 22,1% ukupnih rashoda u 2022. godini (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 17). U 2007. godini zabeleženo je minimalno povećanje navedenog procenta, a potom dolazi do konstantnog smanjivanja u analiziranim periodima.

Tabela 17. Procenat rashoda za zdravstvenu i socijalnu zaštitu, tj. zdravstveni i socijalni rad

	Procenat od ukupnih rashoda	Promena u odnosu na	
		2002. godinu	prethodnu navedenu godinu
2002	29,9	-	-
2007	30,0	0,1	0,1
2012	26,6	-3,3	-3,4
2017	25,0	-4,9	-1,6
2022	22,1	-7,8	-2,9

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Ostvarene investicije u nova osnovna sredstva u delatnosti zdravstvene i socijalne zaštite su u 2022. godini iznosili 1.597.000 dinara (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 18). Tokom 2012. godine je došlo do smanjenja navedenih investicija u poređenju sa 2007. godinom. U 2017. godini je došlo do povećanja navedenih investicija u odnosu na 2012. godinu, ali nije premašilo analizirane investicije iz 2007. godine. Navedene investicije su u 2022. godini smanjene u odnosu na 2017. godinu i to na najniži nivo od svih analiziranih godina.

Tabela 18. Ostvarene investicije u nova osnovna sredstva u delatnosti zdravstvena i socijalna zaštita (u hiljadama dinara)

	Investicije	Promena investicija u odnosu na			
		2007. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2007	14.785	-	-	-	-
2012	2.999	-11.786	-79,7	-11.786	-79,7
2017	4.758	-10.027	-67,8	1.759	58,7
2022	1.597	-13.188	-89,2	-3.161	-66,4

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Procenat ostvarenih investicija u nova osnovna sredstva u delatnosti zdravstvene i socijalne zaštite u 2022. godini je bio 0,5% (Republički zavod za statistiku, 2023). Posmatrajući dinamiku kretanja navedenog pokazatelja, zaključuje se da je u 2007. i 2012. godini bio identičan, u 2017. godini je došlo do povećanja, da bi u 2022. godini došlo do smanjenja na nivo ispod 2007. godine.

Tabela 19. Procenat ostvarenih investicija u nova osnovna sredstva u delatnosti zdravstvena i socijalna zaštita

	Procenat od ukupnih investicija	Promena u odnosu na	
		2007. godinu	prethodnu navedenu godinu
2007	1,5	-	-
2012	1,5	0,0	0,0
2017	4,6	3,1	3,1
2022	0,5	-1,0	-4,1

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2009, 2013, 2018, 2023

Analiza turističkog prometa

U 2022. godini opštinu Bujanovac je posetilo 4.562 turista (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 20). Od analiziranih godina, najviše turista bilo je 2002., nakon čega se njihov broj smanjuje u 2007., a potom i u 2012. godini. Ponovni rast se beleži 2017. i 2022. godine, ali ne prelazeći broj turista iz 2002. godine.

Tabela 20. Broj turista

	Broj turista	Promena broja turista u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	5.165	-	-	-	-
2007	4.902	-263	-5,1	-263	-5,1
2012	3.112	-2053	-39,7	-1.790	-36,5
2017	3.625	-1540	-29,8	513	16,5
2022	4.562	-603	-11,7	937	25,8

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Broj domaćih turista je u 2022. godini bio 3.785 (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 21). Situacija sa brojem domaćih turista je slična kao i sa ukupnim brojem turista – 2002. godine se beleži najveći broj, smanjuje se tokom 2007. i 2012. godine i povećava u 2022. godini, ali ne prelazeći broj domaćih turista iz 2002. godine.

Tabela 21. Broj domaćih turista

	Broj domaćih turista	Promena broja domaćih turista u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	5.044	-	-	-	-
2007	4.437	-607	-12,0	-607	-12,0
2012	2.426	-2.618	-51,9	-2.011	-45,3
2017	2.972	-2.072	-41,1	546	22,5
2022	3.785	-1.259	-25,0	813	27,4

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Od navedenog broja turista u 2022. godini većina su bili domaći turisti (83,0%) (Tabela 22). Procentualni udeo domaćih turista u broju svih turista se smanjuje 2007. i 2012. godine, da bi potom došlo do povećanja, ali ne prelazeći udeo iz 2002. godine. Domaći turisti čine većinu turista koji posećuju opštinu Bujanovac u svim analiziranim godinama.

Tabela 22. Procenat domaćih turista

	Procenat od ukupnog broja turista	Promena u odnosu na	
		2002. godinu	prethodnu navedenu godinu
2002	97,7	-	-
2007	90,5	-7,1	-7,1
2012	78,0	-19,7	-12,6
2017	82,0	-15,7	4,0
2022	83,0	-14,7	1,0

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Broj stranih turista je u 2022. godini bio 777 (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 23). Njihov broj se povećava u 2007. i 2012. godini, nakon čega u 2017. dolazi do manje stagnacije, pri čemu se broj stranih turista nije bio manji u poređenju sa 2007. godinom. U 2022. godini se nastavlja rast broja stranih turista beležeći maksimalnu vrednost.

Tabela 23. Broj stranih turista

	Broj stranih turista	Promena broja stranih turista u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	121	-	-	-	-
2007	465	344	284,3	344	284,3
2012	686	565	466,9	221	47,5
2017	653	532	439,7	-33	-4,8
2022	777	656	542,1	124	19,0

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

U 2022. godini manji udeo turista činili su turisti iz inostranstva (17,0%) (Tabela 24). Procentualni udeo stranih turista u broju svih turista se povećava 2007. i 2012. godine, da bi potom došlo u 2017. i 2022. došlo do smanjenja, ali ne ispod udela iz 2007. godine.

Tabela 24. Procenat stranih turista

	Procenat od ukupnog broja turista	Promena u odnosu na	
		2002. godinu	prethodnu navedenu godinu
2002	2,3	-	-
2007	9,5	7,1	7,1
2012	22,0	19,7	12,6
2017	18,0	15,7	-4,0
2022	17,0	14,7	-1,0

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

U 2022. godini u opštini Bujanovac ostvareno je ukupno 34.344 noćenja (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 25). Broj noćenja se smanjivao 2007, 2012. i 2017. godine. U 2022. godini je zabeleženo povećanje broja noćenja, ali je taj broj ispod broja noćenja iz 2007. godine.

Tabela 25. Broj noćenja

	Broj noćenja	Promena broja noćenja u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	49.803				
2007	41.948	-7.855	-15,8	-7.855	-15,8
2012	25.914	-23.889	-48,0	-16.034	-38,2
2017	22.145	-27.658	-55,5	-3.769	-14,5
2022	34.344	-15.459	-31,0	12.199	55,1

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

U 2022. godini u opštini Bujanovac je od ukupnog broja noćenja bilo 32.172 noćenja domaćih turista (93,7%) (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 26; Tabela 27). Kretanje broja noćenja domaćih turista i njihovog učešća u ukupnim noćenjima ima sličnu tendenciju kao i kretanja broja noćenja svih turista. Broj i udeo se smanjivao 2007, 2012. i 2017. godine. U 2022. godini je zabeleženo povećanje, ali ne prelazeći broj i udeo iz 2007. godine. Domaći turisti konstantno imaju najveći udeo u broju noćenja.

Tabela 26. Broj noćenja domaćih turista

	Broj noćenja domaćih turista	Promena broja noćenja domaćih turista u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	49.193	-	-	-	-
2007	40.245	-8.948	-18,2	-8.948	-18,2
2012	23.966	-25.227	-51,3	-16.279	-40,4
2017	20.398	-28.795	-58,5	-3.568	-14,9
2022	32.172	-17.021	-34,6	11.774	57,7

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Tabela 27. Procenat noćenja domaćih turista

	Procenat od ukupnog broja noćenja	Promena u odnosu na	
		2002. godinu	prethodnu navedenu godinu
2002	98,8	-	-
2007	95,9	-2,8	-2,8
2012	92,5	-6,3	-3,5
2017	92,1	-6,7	-0,4
2022	93,7	-5,1	1,6

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

U 2022. godini u opštini Bujanovac je od ukupnog broja noćenja bilo 2.172 stranih turista (6,3%) (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 28; Tabela 29). Broj noćenja stranih turista se povećavao 2007. i 2012. godine. Tokom 2017. dolazi do smanjenja, ali ne ispod broja noćenja iz 2007. godine. U 2022. godini je zabeleženo povećanje i postizanje najvećeg broja noćenja od svih analiziranih godina. Udeo noćenja stranih turista u ukupnom broju noćenja se povećavao 2007, 2012. i 2017. godine, ali je u 2022. godini zabeleženo smanjenje. Udeo noćenja stranih turista je u 2022. godini veći od udela iz 2007. godine, ali manji od udela iz 2012. godine.

Tabela 28. Broj noćenja stranih turista

	Broj noćenja stranih turista	Promena broja noćenja stranih turista u odnosu na			
		2002. godinu		prethodnu navedenu godinu	
		Apsolutna	Procentualna	Apsolutna	Procentualna
2002	610	-	-	-	-
2007	1.703	1.093	179,2	1.093	179,2
2012	1.948	1.338	219,3	245	14,4
2017	1.747	1.137	186,4	-201	-10,3
2022	2.172	1.562	256,1	425	24,3

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Tabela 29. Procenat noćenja stranih turista

	Procenat od ukupnog broja noćenja	Promena u odnosu na	
		2002. godinu	prethodnu navedenu godinu
2002	1,2	-	-
2007	4,1	2,8	2,8
2012	7,5	6,3	3,5
2017	7,9	6,7	0,4
2022	6,3	5,1	-1,6

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Prosečan broj noćenja turista u opštini Bujanovac tokom 2022. godine je 7,5 (Tabela 30). Navedeni pokazatelj se smanjivao tokom 2007, 2012. i 2017. godine. U 2022. je došlo do povećanja prosečnog broja noćenja turista, ali je iznosio manje nego u 2012. godini.

Tabela 30. Prosečan broj noćenja

	Broj	Promena prosečnog broja noćenja u odnosu na	
		2002. godinu	Prethodnu navedenu godinu
2002	9,6	-	-
2007	8,6	-1,0	-1,0
2012	8,3	-1,3	-0,3
2017	6,1	-3,5	-2,2
2022	7,5	-2,1	1,4

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Prosečan broj noćenja domaćih turista u opštini Bujanovac tokom 2022. godine je 8,5 (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 31). U 2007. godini je došlo do smanjenja navedenog pokazatelja, a u 2012. do povećanja na nivo iznad 2002. godine.

Potom je 2017. godine došlo do ostvarivanja najniže vrednosti od svih analiziranih godina, da bi se u 2022. godini prosečan broj noćenja domaćih turista povećao, ali ne prelazeći nivo iz 2007. godine.

Tabela 31. Prosečan broj noćenja domaćih turista

	Broj	Promena prosečnog broja noćenja u odnosu na	
		2002. godinu	Prethodnu navedenu godinu
2002	9,8	-	-
2007	9,1	-0,7	-0,7
2012	9,9	0,1	0,8
2017	6,9	-2,9	-3,0
2022	8,5	-1,3	1,6

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Prosečan broj noćenja stranih turista u opštini Bujanovac tokom 2022. godine je 2,8 (Republički zavod za statistiku, 2023) (Tabela 32). U 2007, 2012. i 2017. godini je došlo do smanjenja navedenog pokazatelja, a u 2022. godini do manjeg povećanja i to na nivo iz 2012. godine.

Tabela 32. Prosečan broj noćenja stranih turista

	Broj	Promena prosečnog broja noćenja u odnosu na	
		2002. godinu	Prethodnu navedenu godinu
2002	5,0	-	-
2007	3,7	-1,3	-1,3
2012	2,8	-2,2	-0,9
2017	2,7	-2,3	-0,1
2022	2,8	-2,2	0,1

Izvor: Autori prema podacima – Republički zavod za statistiku, 2004, 2009, 2013, 2018, 2023

Nema podataka za turistički promet u Bujanovačkoj banji tokom 2002, 2007, 2012. i 2017. godine. Iz tog razloga su analizirani dostupni podaci za 2022. godinu.

U Bujanovačkoj banji je u 2022. godini bilo 3.771 turista. Od navedenog broja 3.634 je bilo domaćih turista (96,4%), a 137 turista iz inostranstva (3,6%) (Republički zavod za statistiku, 2023). Bujanovačka banja je u ukupnom broju turista u banjskim mestima Republike Srbije tokom 2022. godine učestvovala sa 0,5%, odnosno sa 0,6% u broju domaćih i 0,1% u broju stranih turista.

U Bujanovačkoj banji je u 2022. godini bilo 32.795 noćenja. Od navedenog broja 31.879 je bilo noćenja domaćih turista (97,2%), a 916 noćenja turista iz inostranstva (2,8%) (Republički zavod za statistiku, 2023). Bujanovačka banja je u ukupnom broju noćenja turista u banjskim mestima Republike Srbije tokom 2022. godine učestvovala sa 1,1%, odnosno sa 1,2% u broju noćenja domaćih i 0,3% u broju noćenja stranih turista.

Prosečan broj noćenja turista u Bujanovačkoj banji tokom 2022. godine je iznosio 8,7. Prosečan broj noćenja je veći kod domaćih (8,8) u odnosu na strane turiste (6,7)

(Republički zavod za statistiku, 2023). Važno je napomenuti da je prosečan broj noćenja svih turista, ali i pojedinačno domaćih i stranih, veći u Bujanovačkoj banji u odnosu na zbirne podatke za banjska mesta u Republici Srbiji – svi 4,3, domaći 4,4 i strani 3,8.

Važno je napomenuti da u pet analiziranih godina nije bilo 2020. i 2021. u kojima se osetio uticaj zdravstvene krize na turistički promet u Republici Srbiji, ali i na svetskom nivou. Pandemija COVID-19 je dovela do negativnih ekonomskih posledica. Njih je i dalje teško u potpunosti sagledati, ali ništa jednostavnije nije ni sagledavanje ekonomskih i drugih efekata koje će slične krize izazvati u budućnosti (Jelisavac Trošić i sar., 2021).

Smernice za unapređenje menadžmenta destinacije

Na bazi predstavljenih podataka i diskusije istih moguće je izdvojiti nekoliko glavnih smernica, tj. predloga za unapređenje upravljanja razvojem zdravstvenog i banjskog turizma analizirane destinacije:

- Povećati broj kategorisanih ugostiteljskih objekata za pružanje usluga smeštaja;
- Unaprediti strukturu kategorisanih ugostiteljskih objekata za pružanje usluga smeštaja u pogledu uvođenja novih vrsta smeštajnih objekata (turistička naselja, moteli, pansioni i različite podvrste hotela);
- Poboljšati strukturu kategorisanih ugostiteljskih objekata za pružanje usluga smeštaja u pogledu njihove kategorizacije;
- Povećati broj smeštajnih jedinica u kategorisanim ugostiteljskim objektima za pružanje usluga smeštaja;
- Povećati broj kreveta u kategorisanim ugostiteljskim objektima za pružanje usluga smeštaja;
- Povećati broj individualnih ležaja u kategorisanim ugostiteljskim objektima za pružanje usluga smeštaja;
- Unaprediti broj ugostiteljskih objekata za pružanje usluga hrane i pića, kao i drugih objekata koji se direktno i indirektno svojom ponudom odnose na razvoj turističko-ugostiteljskog sektora;
- Povećati broj zaposlenih u delatnostima pružanja usluge smeštaja i ishrane;
- Povećati investicije u oblast smeštaja i ishrane;
- Zaustaviti smanjenje broja lekara, posebno onih na specijalizaciji i specijalista, kako bi se smanjio broj stanovnika na jednog lekara;
- Zaustaviti smanjenje broja farmaceuta i povećati broj stomatologa;
- Zaustaviti smanjenje investicija u nova osnovna sredstva u delatnosti smeštaja i ishrane;
- Težiti povećanju broja turista, sa fokusom na postizanje konstantnosti rasta dolazaka domaćih turista i nastavka rasta dolazaka stranih turista; i
- Razvojem osnovnih i dopunskih usluga zadržati visok prosečan broj noćenja turista, sa fokusom na povećanje prosečnog broja noćenja stranih turista.

Zaključak

Banjski turizam je oblik turizma koji pokazuje tendencije rasta tržišnog učešća na globalnom nivou. Shvatanje da u banje idu samo stariji ljudi radi lečenja predstavlja zastarelu percepciju banjskog turizma. Banjska mesta sa pažljivo kreiranom turističkom ponudom privlače različite kategorije turista, počev od onih koji traže rehabilitaciju,

odmor, opuštanje, oporavak, pa sve do onih koji žele zabavu i rekreaciju.

Bujanovačka banja ima mogućnosti da razvije dobru turističku ponudu kroz kreiranje integrisanog turističkog proizvoda. Međutim, mogućnosti su jedno, a stvarno stanje nešto sasvim drugo. Tome u prilog idu sprovedene analize u kojima je ustanovljeno stanje nedovoljne razvijenosti kapaciteta za pružanje ugostiteljskih usluga, kadrovske strukture zdravstvene zaštite i turističkog prometa.

Usvajanje predloženih smernica za održivo upravljanje Bujanovačkom banjom kao destinacijom banjskog turizma omogućilo bi stvaranje dobre baze za dalja razmatranja pravaca razvoja turističke ponude. Potpunija eksploatacija potencijala Bujanovačke banje i opštine Bujanovac omogućilo bi poboljšanje ne samo turističko-ugostiteljskog dela privrede ovog područja, već i ostalih privrednih delatnosti koje su sa turizmom i ugostiteljstvom u većoj ili manjoj meri povezane. Ostvareni prihodi bi mogli doprineti daljem razvoju društva i poboljšanju sveopšteg kvaliteta života rezidenata, uz istovremeno ulaganje u očuvanje i unapređenje stanja životne sredine kao jednog od preduslova za dolazak turista.

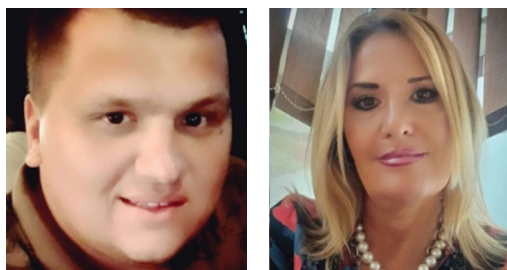
Bujanovačka banja je neosporno aktuelni potencijal banjskog turizma Bujanovca i šire posmatrano Pčinjskog okruga i Republike Srbije. Mogućnosti postoje – potrebno ih je iskoristiti.

Literatura

1. Anđelković, G., Pavlović, S., Đurđić, S., Belij, M., & Stojković, S. (2016). Tourism climate comfort index (TCCI)-an attempt to evaluate the climate comfort for tourism purposes: the example of Serbia. *Global NEST Journal*, 18(3), 482-493. <https://doi.org/10.30955/gnj.001798>
2. Basaric, J., & Milijic, S. (2016). Potentials and limitations of spa tourism in Serbia. *Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja – TISC*, 1(1), 106-121. Preuzeto sa <https://www.tisc.rs/proceedings/index.php/hitmc/article/view/211>
3. Blagojević, M., Papić, M., & Garabinović, D. (2020). Business intelligence and open data: The possibilities for the derivation of valuable information in tourism domain. *Menadžment u hotelijerstvu i turizmu*, 8(2), 113-124. <https://doi.org/10.5937/menhottur2002113B>
4. Dašić, G., Anufijev, A., & Milačić, D. (2019). Advantages, challenges and weaknesses of spa tourism in Serbia. In V. Bevanda & S. Štetić (Eds.), *4th International Thematic Monograph – Modern Management Tools and Economy of Tourism Sector in Present Era*, Belgrade, 2019 (pp. 359-370). Association of Economists and Managers of the Balkans, Belgrade, Serbia; Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid, North Macedonia. <https://doi.org/10.31410/tmt.2019.359>
5. Dragović, Nj., Vuković, M., Štrbac, N. (2014). Upravljanje resursima niskotemperaturnih geotermalnih voda na jugu Srbije. In *Book of proceedings, International May Conference on Strategic Management – IMKSM2014*, 23-25. May 2014, Bor, Serbia (pp. 722-732). Univerity of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Management Department. https://mksm.tfbor.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/07/Final-IMKSM14_Book-of-Proceedings.pdf
6. Garabinović, D., Anđelić, S., & Papić, M. (2022). Website promotion of dental institutions: An example of Serbia as a dental tourism destination. *Ekonomika*, 68(4), 43-56. <https://doi.org/10.5937/ekonomika2204043G>

7. Garabinović, D., Kostić, M., & Lakićević, M. (2020). Potentials for tourism development based on protected natural resources in Moravica administrative district territory: Opinion of the city of Čačak residents. *Ekonomika poljoprivrede*, 67(4), 1249-1264. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2004249G>
8. Garabinović, D., Papić, M., & Kostić, M. (2021). Multi-criteria decision making trends in ecotourism and sustainable tourism. *Ekonomika poljoprivrede*, 68(2), 321-340. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2102321G>
9. Gašić, M., & Perić, G. (2023). Development of health tourism in the territory of the region of southern and eastern Serbia. In *Proceedings, The international scientific conference: „Challenges of modern economy and society through the prism of green economy and sustainable development“ – CESGED2023, Novi Sad (Serbia), 27-30 April 2023* (pp. 444-453).
10. Gligorijević, Ž., & Petrović, J. (2010). The position of Niška Banja (Niš spa) in Serbian spa tourism. *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*, 7(3), 309-317.
11. Jelisavac Trošić, S., Mladenović, D., Đorđević, S. (2021). Zeleni koridori kao metod ubrzanja prometa robe u okviru CEFTA regiona tokom pandemije COVID-19. *Megatrend revija*, 18(3), 255-266. <https://doi.org/10.5937/MegRev2103255J>
12. Marić Stanković, A. (2022). Material basis in the function of future tourist development of the Pčinja district. *Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja – TISC*, 7(1), 112-130. <https://doi.org/10.52370/TISC22112AM>
13. Marić Stanković, A., Radonjić, I., Petković, M., & Divnić, D. (2022). Climatic Elements as Development Factors of Health Tourism in South Serbia. *Sustainability*, 14(23), 15757. <https://doi.org/10.3390/su142315757>
14. Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture (2019). *Prostorni plan Republike Srbije od 2021. do 2035. godine – Nacrt*. <https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/PPRS%20Nacrt.pdf>
15. Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija (2021). *Kategorisani objekti Srbija – oktobar 2021. godine* [.xlsx]. <https://arhiva.mtt.gov.rs/download/Kategorisani%20objekti%20Srbija-oktobar.xlsx>
16. Ministarstvo turizma i omladine (2024). *Kategorisani objekti Republika Srbija – januar 2024. godine* [.xlsx]. <https://mto.gov.rs/extfile/sr/452/%D1%98%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B0%D1%80%202024.%20%D0%B3.%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D1%98%D1%82.xlsx>
17. Mladenović, D., & Popović, I. (2021). Popunjenost visokokategorisanog smeštaja u odnosu na izmenjene uslove tražnje – primer opštine Vrnjačka Banja. *Trendovi u poslovanju*, 9(1), 32-39. <https://doi.org/10.5937/trendpos2101033M>
18. Mojić, J., & Šušić, V. (2018). Thermomineral sources in the function of healthcare tourism in Southern Serbia. 49th International Scientific Conference „Quantitative and qualitative analysis in economics“ (pp. 89-100). Faculty of Economics, University of Niš, 18 October 2018. <http://isc2018.ekonomskifakultet.rs/ISCpdfs/ISC2018-09.pdf>
19. Radović Stojanović, J., & Gnjatović, D. (2020). Development of spa tourism in devastated rural regions of the Republic of Serbia. *Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja – TISC*, 5(2), 367-383. <https://www.>

- tisc.rs/proceedings/index.php/hitmc/article/view/379
20. Republički zavod za statistiku (2004). Opštine u Srbiji, 2003. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2003/Pdf/G20032002.pdf>
 21. Republički zavod za statistiku (2009). Opštine u Srbiji, 2008. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2009/Pdf/G20092001.pdf>
 22. Republički zavod za statistiku (2013). Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2013. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20132011.pdf>
 23. Republički zavod za statistiku (2018). Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2018. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201813045.pdf>
 24. Republički zavod za statistiku (2023). Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2023. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G202313050.pdf>
 25. Stojković, R., & Nikolić Ristić, D. (2022/2023). Development of the Tourist Market of Pčinja District – Strategic Approach. In V. Bevanda & S. Štetić (Eds.), 7th International Thematic Monograph: Modern Management Tools and Economy of Tourism Sector in Present Era (pp. 185-197). Association of Economists and Managers of the Balkans, Belgrade Serbia; Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid, North Macedonia. <https://doi.org/10.31410/tmt.2022-2023.185>



Igor Madžarević¹, Eržika Antić²

SAVREMENI KONCEPT IMPLEMENTACIJE CO₂ U SPECIJALNOJ BOLNICI ZA REHABILITACIJU BUJANOVAČKA BANJA U MEDICINSKE SVRHE

Rezime

Bujanovačka Banja poseduje lekovite darove, poput nekoliko termomineralnih izvora, lekovitog blata (peloid) i prirodnog gasa. Njeni termomineralni izvori spadaju u kategoriju sulfidnih, ugljeno-kiselih, fluoridnih, i natrijum-hidro-karbonatnih hipotermi. Obzirom da je reč o termomineralnim izvorima, njihova temperatura mora prelaziti 20°C, i moraju biti bogati mineralima. Najpoznatiji ovakav izvor u Bujanovačkoj banji ima temperaturu od neverovatnih 43°C. Njegova lekovita sredstva se iskorišćavaju kupanjem (kada ili bazen) ili orošavanjem, a sastav vode je veoma sličan vodama Vranjske banje. Terapije ovom vodom se preporučuju kod mnogih ginekoloških bolesti, ali i kod problema sa kardiovaskularnim sistemom, organima za varenje, bubrežima, kod reume itd. Širok je spektar bolesti kojima pogoduje topli efekat ovih mineralnih voda.

Pored ovog čudesnog blata Bujanovačka banja se ističe i kao jedina banja u našoj zemlji koja koristiti najsavremenije metode u lečenju prirodnim gasom – ugljen dioksidom. Ono što je izuzetno je zapravo njegova čistoća od 98 procenata, a takav gas ne poseduje skoro nijedna druga banja u Evropi. Doduše, postoji jedno lečilište u Slovačkoj koje ga ima, ali ni približno u količinama u kojima je prisutan u Bujanovačkoj banji. Primena ovog gasa je izuzetna u lečenju bolesti poput angine pektoris kao i kod periferne arterioskleroze, a rezultati se vide već nakon tri nedelje,

U Bujanovačkoj Banji se leče:

- reumatske bolesti (hronični reumatizam, Behterevljeva bolest, artroza zglobova, spondiloza, diskopatija)
- stanja posle povreda
- hronična oboljenja probavnog trakta
- kožna oboljenja (ekcemi, psorijaza)
- ginekološka oboljenja
- neurološka oboljenja (centralne i periferne oduzetosti, neuralgije i išialgije)

Samo na ovom mestu spojena su tri faktora: termomineralna voda, lekovito blato

1 Igor Madžarević, Klinika za psihijatriju, KC CG, Podgorica

2 Eržika Antić, Farmaceutsko zdravstveni fakultet Travnik, BiH

i prirodni gas ugljen dioksid.

Naša misija je da Specijalna bolnica Bujanovačka banja pređe u viši nivo dijagnostike i lečenja hroničnih internističkih bolesnika.

Ključne reči: Bujanovačka Banja, gasna terapija, peloid terapija, rehabilitacija.

MODERN CONCEPT OF CO₂ IMPLEMENTATION IN THE SPECIAL REHABILITATION HOSPITAL BUJANOVAC BANJA FOR MEDICAL PURPOSES

Abstract

Bujanovac Spa has healing gifts, such as several thermo-mineral springs, healing mud (peloid) and natural gas. Its thermomineral springs belong to the category of sulfide, carbonic acid, fluoride, and sodium-hydrocarbonate hypothermia. Since these are thermal mineral springs, their temperature must exceed 20°C, and they must be rich in minerals. The most famous such spring in Bujanovac Spa has a temperature of an incredible 43°C. Its healing agents are used by bathing (bath or pool) or sprinkling, and the composition of the water is very similar to the waters of the Vranjska spa. Therapies with this water are recommended for many gynecological diseases, but also for problems with the cardiovascular system, digestive organs, kidneys, rheumatism, etc. There is a wide range of diseases that benefit from the warm effect of these mineral waters.

In addition to this miraculous mud, the Bujanovac spa stands out as the only spa in our country that uses the most modern methods of treatment with natural gas - carbon dioxide. What is exceptional is actually its purity of 98 percent, and almost no other spa in Europe has such a gas. Admittedly, there is one spa in Slovakia that has it, but not nearly in the quantities in which it is present in the Bujanovac Spa. The application of this gas is exceptional in the treatment of diseases such as angina pectoris as well as peripheral arteriosclerosis, and the results are visible after three weeks.

In Bujanovac Spa, the following are treated:

- rheumatic diseases (chronic rheumatism, Bechterev's disease, arthrosis of the joints, spondylosis, discopathy)*
- conditions after injuries*
- chronic diseases of the digestive tract*
- skin diseases (eczema, psoriasis)*
- gynecological diseases*
- neurological diseases (central and peripheral seizures, neuralgia and sciatica)*

Only in this place are three factors combined: thermal mineral water, healing mud and natural gas carbon dioxide.

Our mission is for the Bujanovac Spa Special Hospital to move to a higher level of diagnosis and treatment of chronic internal medicine patients.

Key words: Bujanovac Spa, gas therapy, peloid therapy, rehabilitation.

Uvod

Primena ugljen dioksida (CO₂) u terapijske svrhe ili gasna terapija, opšte je poznata u fizikalnoj medicini i rehabilitaciji i široko se primenjuje unazad godinama, naročito u evropskim zdravstvenim centrima. Samo dejstvo CO₂ i njegov efekt na zdravlje

otkriveni su pre mnogo vekova i do danas se široko koriste. Ova terapija koristi se još od 1930. godine. To je jedna od najtradicionalnijih i proučavanih metoda u balneoterapiji. Pedesetih godina prošlog veka gasna terapija našla je svoju primenu u lečenju pacijenata sa problemima periferne cirkulacije, kao i kod drugih vaskularnih bolesti. U literaturi se spominje veliki broj indikacija, dok jasni dokazi iz kontrolisanih studija, postoje samo za manji broj njih, uglavnom za hronične poremećaje cirkulacije zasnovane na aterosklerotičnim bolestima kao što su periferne arterijske okluzivne bolesti, trofične ulceracije, mikroangiopatije različitog porekla i blaga hipertenzija.

Primena ugljen dioksid (CO₂) kupki deluje povoljno na hemodinamiku, smanjuje tonus arterija, a time smanjuje periferni otpor i povišeni arterijski pritisak i produžava dijasolu. Delujući na disajni centar, produbljuje disanje i povećava ventilaciju pluća. Doprinosi bržem izlučivanju produkata metabolizma, poboljšava bazalni metabolizam u masnim tkivima i značajno doprinosi oblikovanju tela, smanjuje celulit i gubitak težine. Poboljšava regeneraciju tkiva, elastičnost i tonus kože. Omogućava bržu rehabilitaciju u slučaju povreda mekih tkiva, ligamenta i tetiva.

Terapija CO₂-om odnosi se na transkutanu ili potkožnu primenu CO₂. Pri penetraciji kroz kožu CO₂ draži termoreceptore i izaziva vazodilataciju arteriola i kapilara. Može se primeniti u vidu kupki u mineralnoj vodi sa visokom koncentracijom CO₂ i u vidu suvih CO₂ kupki.

Kada se u toku tretmana kroz kožu ubaci ugljen-dioksid, u potkožno tkivo dešava se isti prirodni proces pa se na taj način ostvaruje veliko poboljšanje periferne cirkulacije zbog težnje organizma da ugljen-dioksid izbaci, budući da ne pravi razliku između tretmanom ubačenog i CO₂ koji je produkt metabolizma. Na taj način dolazi do povećanog snabdevanja ćelija kiseonikom, čime se utiče na ubrzanje metabolizma i sagorevanja masnih naslaga. Na ovom principu zasniva se i dejstvo primena gasne terapije u borbi protiv celulita i to na jednostvan, komforan i neinvazivan način. Gasna terapija utiče na metabolizam holesterola i triglicerida, zapaljenske promene i edeme, povećava protok krvi kroz mišić i razvoj kolateralna, poboljšava mišićnu pumpu i otklanja uzroke koje remete njen rad, pospešuje drenažu limfne tečnosti.

Lokacija Specijalne Bolnica za rehabilitaciju Bujanovačka Banja

Specijalna Bolnica za rehabilitaciju Bujanovačka Banja se nalazi na jugu Srbije, pored drumskog i železničkog pravca Beograd-Skoplje, 2,5 km od Bujanovca. Od Beograda je udaljena 360 km, a od Vranja 14 km. Ovaj deo Vranjske kotline smešten je u gornjem toku Južne Morave, na nadmorskoj visini od 400 m. Bujanovačka Banja je poznato narodno lečilište nedaleko od Bujanovca.

Samo na ovom mestu spojena su tri faktora:

- termomineralna voda
- lekovito blato
- prirodni gas ugljen dioksid

Bujanovačka Banja nalazi se u dolini Južne Morave na krajnjem jugu Srbije neposredno pored železničke i drumske magistrale Beograd-Skoplje-Solun-Atina. Leži na nadmorskoj visini od 400 metara.

U blizini Banje nalazi se Prohorovo, područje izuzetno pogodno za izletnički i lovni turizam. U njegovom centru nalazi se manastir Sv.Otac Prohor Pčinjski iz 11.veka sa manastirskim konakom.

U blizini Prohorova nalaze se i arheološka nalazišta iz srednjeg veka.

Ako uzmemo u obzir činjenicu da šezdesetih godina, zvanična medicina nije

priznavala ni jedan vid alternative, pa su čak i banjske oblike terapije smatrali „kvazi“ ili „nadri“ lekarstvom, onda nas ni ne može toliko čuditi njena „divlja“ istorija. Proširenjem medicinskih pogleda počeli su se razvijati i banjski centri. U skladu sa tim dešavanjima počela je da se razvija i Bujanovačka banja, čiji su lekoviti potencijali, bili odavno prepoznati. Danas je to jedna savremeno opremljena banja, koja pruža izuzetne terapije i preporučuje se kod mnogih oboljenja. Izgradnjom dva velika unutrašnja bazena 1975. godine u okviru Doma zdravlja u Bujanovcu, ove vode su počele daleko kvalitetnije i stručnije da se upotrebljavaju. A već, desetak godina kasnije izgrađen je i savremeni Zavod za prevenciju, lečenje i rehabilitaciju invalidnosti pod imenom „Vrelo“. Ovaj zavod je smešten na Rakovačkoj ledini. Naučnim potvrdama o lekovitom sastavu voda pokrenuto je ovo izgrađivanje stručnih centara, ali i uređenje sezonskog banjskog naselja. Nije dovoljno pružiti samo kvalitetnu terapiju, važno je i prijatno i udobno smestiti posetioce što je sada veoma lako izvodljivo u Bujanovačkoj banji.

Dve planine Kozjak i Rujan zajedno sa rekam Pčinjom formiraju čuveno Prohorovo područje u čijoj okolini postoje i arheološka nalazišta iz srednjeg veka. Ovaj arheološki lokalitet koji nosi naziv Kale, istražuje se tek poslednjih osam godina, a govori nam o dalekoj istoriji. Ta istorija seže sve do slavnog Aleksandra Velikog, dakle nekih 2 400. godina unazad. Veruje se da je ovaj lokalitet/naselje starije i od poznatog Viminacijma, Sirmijuma, i Nisusa, i to po nekoliko vekova. Da li je u pitanju najstarije urbano naselje u našoj zemlji, ili čak istorijski poznat grad Damastion, još uvek ostaje da se vidi, ali je potencijal veliki. Prohorovo područje je idealno mesto za razvoj lovnog i izletničkog turizma. U samom centru Prohorovog područja nalazi se manastir Sveti Otac Pčinjski koji potiče iz 11. veka, a manastirski konak je danas uređen za obilazak i smeštaj posetilaca.

Lekovita svojstva

Ova banja poseduje i lekovite darove, poput nekoliko termomineralnih izvora, lekovitog blata (peloid) i prirodnog gasa. Njeni termomineralni izvori spadaju u kategoriju sulfidnih, ugljeno-kiselih, fluoridnih, i natrijum-hidro-karbonatnih hipotermi. Obzirom da je reč o termomineralnim izvorima, njihova temperatura mora prelaziti 20°C, i moraju biti bogati mineralima. Najpoznatiji ovakav izvor u Bujanovačkoj banji ima temperaturu od neverovatnih 43°C. Njegova lekovita sredstva se iskorišćavaju kupanjem (kada ili bazen) ili orošavanjem, a sastav vode je veoma sličan vodama Vranjske banje. Terapije ovom vodom se preporučuju kod mnogih ginekoloških bolesti, ali i kod problema sa kardiovaskularnim sistemom, organima za varenje, bubrezima, kod reume itd. Širok je spektar bolesti kojima pogoduje topli efekat ovih mineralnih voda. S obzirom na pomenutu istoriju ovog kraja, nije ništa neobična priča da su ove termomineralne vode korišćene u vreme starih Rimljana, a da su Turci za vreme svoje vladavine u srednjem veku počeli da iskorišćavaju i njgove potencijale lekovitog blata. Shodno tome Bujanovačka banja imala je druge nazive – Karaman banja i Bivol banja. Karaman banja je nazivana upravo zbog pomenutog blata koje je bilo crne boje, a Bivol banja zbog mnoštva bivola koji su se kaljužali u blatu koje se formiralo oko nekaptiranih izvorišta (2).

U blizini glavnog izvorišta ušuškano je jedno selo koje nosi neobičan i bajkovit naziv – Kraljeva kuća. Legenda kaže, da je ime dobilo po kući koju u kojoj je boravio i odmarao slavni kralj Milutin, koristeći i lekovite darove ovog izvora. Iako, danas uređena i poznata banja, nekada je jedan njen deo korišćen i „na divlje“. Šta ovo znači? Znači da su ljudi sami prepoznali njena prirodna svojstva bez ikakve reklame i marketniških trikova i dolazili da sami sprovedu svoje odmone i uživaju u tim čudesima. Zapravo,

usred jedne ravnice, nedaleko od Bujanovca, od izvora termomineralne vode napravilo se nekakvo blatno jezero. Ono je imalo veliki uticaj na zdravlje koji je odmah bio prepoznat, i tako su ljudi iz svih krajeva sveta počeli da dolaze u ovu „divlju banju“. To je trajalo kroz vekove. Svi uzrasti, ljudi bolesni i zdravi, svi su dolazili da se kupaju u toj bari koja je puna mulja i isparava na sumpor, ali koja kao magičnim štapićem odnosi razna kožna oboljenja i kostobolju. Mogli ste videti čak i stoku umazanu u blato kako zajedno sa ljudima uživa u ovim čarima tople mineralne vode... Bili su to veličanstveni i krajnje neobični prizori, ali tako je to bilo nekad u okrilju ove „divlje banje“, ali je danas ovo jedna sasvim druga priča.

Bujanovačka banja je danas daleko od njene istorije, daleko od tzv. „divlje banje“, ona je sada jedan centar čija su lekovita svojstva njenih voda prepoznata i priznata od vrhunskih stručnjaka i iz inostranstva... tako su najvažnije i najozbiljnije analize urađene u Institutu u Karlovim Varima, u Čehoslovačkoj, u Institutu „Slovakoterme“ iz Bratislave pri Banji Pjestani i u Francuskoj banji „Viši“. Potvrdu da je u pitanju jedno vrhunsko lečilište dodelilo je Udruženje medincinskih centara u Frankfurtu i Londonu. Takođe nadaleko čuveno Kraljevsko lekarsko društvo Velike Britanije ubraja ovu, nekada „divlju banju“ u jednu od 3 najznačajnije banje u Evropi. Jedino što je i dalje neodvojivo vezuje sa njenom prošlošću jesu upravo ta, sada zvanično priznata, svojstva i prirodna bogatstva koja su je i proslavila. Ipravnost i kvalitet njenih voda, danas garantuje čuveni institut „Batut“ iz Beograda, koji je redovno proverava, ispituje i nadgleda.

Međutim, ono što nju izdvaja od velikog broja banja u našoj zemlji, nisu samo termomineralne vode, nego upravo pomenuto blato vulkanskog porekla (peloid) koji čini neverovatna poboljšanja i izlečenja mnogih bolesti. Ovo blato se koristi kao sirovo ili nakon što je prošlo „zrenje“, ali takođe ga mešaju sa prafinom na taj način praveći proizvod koji se može koristiti i van granica banje, odnosno kod kuće, i ta mešavina nosi ime – parafango (7). Ukoliko nakon terapija u banji osetite potrebu da nastavite sa ovakvim tretmanima tu je smeša koju možete i sami koristiti, i uvek postoji mogućnost da je poručite. Kada je reč o preparatima koji imaju i kućnu upotrebu, Bujanovački peloid se upotrebljava i u pripremi raznoraznih kozmetičkih preparata. Bujanovačko blato je jedno od najkvalitetnijih blata vulkanskog porekla na svetu, a terapijski gledano utiče trostruko na čovekov organizam i to: mehanički, toplotno i farmakološki.

Pored ovog čudnog blata Bujanovačka banja se ističe i kao jedina banja u našoj zemlji koja koristiti najsavremenije metode u lečenju prirodnim gasom – ugljen dioksidom. Ono što je izuzetno je zapravo njegova čistoća od 98 procenata, a takav gas ne poseduje skoro nijedna druga banja u Evropi. Doduše, postoji jedno lečilište u Slovačkoj koje ga ima, ali ni približno u količinama u kojima je prisutan u Bujanovačkoj banji. Primena ovog gasa je izuzetna u lečenju bolesti poput angine pektoris kao i kod periferne arterioskleroze, a rezultati se vide već nakon tri nedelje (1).

Zbog svih ovih karakteristika, jasno je zašto Bujanovačka banja ima fenomenalne potencijale da postane jedan svetski poznati centar. Jer prirodno bogatstvo se ne može izmisliti i veštački napraviti, a takođe se ne može ni zameniti.

Izuzetni rezultati u lečenju postižu se kombinovanjem najsavremenijih medicinskih metoda sa lekovitošću prirodnih faktora - termomineralnih voda, lekovitog blata - peloida i prirodnog gasa.

Termomineralna voda spada u kategoriju natrijum-hidro-karbonatnih, fluoridnih, sulfidnih i ugljeno-kiselih hipertermi. Temperatura vode na izvoru iznosi 43°C. Bujanovačko blato je vulkanskog porekla i ubraja se među najkvalitetnija na svetu. Tokom terapije ima tri efekta i to mehanički, toplotni i farmakološki. Bujanovačka Banja je jedina banja u našoj zemlji koja najsavremenijim metodama primenjuje prirodni gas

ugljen-dioksid u lečenju oboljenja (6).

Specijalna bolnica Bujanovačka Banja raspolaže savremenom aparaturom za dijagnostiku i lečenje (“Puva”-aparatus, laser, elektromiograf i dr.), kao i laboratorijom. O pacijentima brine veliki broj stručnih kadrova različitih profila medicinske struke: fizijatri, kardiolozi, reumatolozi, dermatovenerolozi, defektolozi, lekari opšte prakse i fizioterapeuti. Rehabilitacija obolelih vrši se pod neposrednim nadzorom stručnjaka Medicinskog fakulteta u Beogradu.

Indikacije

U Bujanovačkoj Banji se leče:

- reumatske bolesti (hronični reumatizam, Behterevljeva bolest, artroza zglobova, spondiloza, diskopatija)
- stanja posle povreda
- hronična oboljenja probavnog trakta
- kožna oboljenja (ekcemi, psorijaza)
- ginekološka oboljenja
- neurološka oboljenja (centralne i periferne oduzetosti, neuralgije i išialgije)

Kao nastavak lečenja u kućnim uslovima Specijalna bolnica Bujanovačka Banja je proizvela i pomoćno lekovito sredstvo “Parafango”. To je smesa parafina i lekovitog blata, prilagođena izuzetno jednostavnoj kućnoj upotrebi (5).

Glavni adut Bujanovačke banje što ima tri banjska faktora: termomineralnu vodu, lekovito blato, i prirodni gas ugljen dioksid.

Termomineralna voda

Termomineralna voda Bujanovačke banje spada u kategoriju natrijum-hidro-karbonatnih, fluoridnih, sulfidnih i ugljenokiselih hipertermi, a temperatura vode na izvoru je 42°C. Najveći deo vode izvire sa dubine od 30 metara, što je relativno plitko, i najviše podseća na izvore Mataruške banje. Pri površini, ova voda se meša vodom površinskih potoka, rashlađuje se, i smanjuje joj se količina mineral (1).



Slika 1. Hidroterapija

I pored demineralisanja na površini, bujanovačka se svrstava u jače mineralizovane vode. Na tržištu se prodaje flaširana, pod imenom Heba.

S obzirom da izvori daju više vode u odnosu na mogućnost oticanja, okolni teren je često poplavljen, i zahvaljujući tome banja raspolaže i lekovitim blatom.

U Specijalnoj bolnici se leče reuma, fizičke povrede i oboljenja organa za varenje. Leče se i kožne, ginekološke, i kardiovaskularne bolesti (2).

Lekovito blato se koristi za lečenje reumatizma, psorijaze i ekcema, kao i steriliteta.

Peloid

Parafango je peloid “zrelo blato” vulkanskog porekla sa parafinom. Spada u red najkvalitetnijih u svetu jer sadrži preko 80% čestica manjih od 2 mikrona (svetski normativ je min.30%). Dobija se procesom “zrenja” u mineralnoj vodi uz prisustvo anaerobnih bakterija koje povećavaju sadržaj sumpora za oko 60%, čime se njegovo blagotvorno farmakološko dejstvo mnogostruko uvećava. Primenjuje se u terapeutske svrhe kao nastavak banjskog lečenja radi poboljšanja cirkulacije (6).



Slika 1. Peloidna terapija

Kao nastavak banjskog lečenja u kućnim uslovima proizvedeno je i pomoćno lekovito sredstvo “Parafango”. To je inače smesa parafina i bujanovačkog peloida, prilagođena izuzetno jednostavnoj upotrebi za kućno lečenje.

Gasne inekcije

Ugljen dioksid se koristi za lečenje bolesti perifernih krvnih sudova, migrene i vanzglavnog reumatizma.

Kako objašnjava Dr Svetlana Đurišić, Karboksiterapija je medicinska procedura u kojoj se ugljen-dioksid koristi u terapijske svrhe.

Tokom tretmana aplikacijom sterilnog medicinskog CO₂ gasa u kožu ili masno tkivo daje se signal nedostatka kiseonika i organizam u nekoliko minuta aplikovan ugljen-dioksid zamenjuje kiseonikom na potpuno prirodan način. Rezultat tretmana karboksiterapijom je sličan barokomori ali efekat karboksiterapije traje 7 dana za razliku od barokomore u kojoj je kiseonik prisutan u većoj koncentraciji samo dok smo u kapsuli

(3).

Obzirom da je ugljen-dioksid potpuno prirodan gas koji organizam stvara tokom uobičajenih metaboličkih procesa ne postoji mogućnost alergijske reakcije. Aplikacija ugljen-dioksida se vrši posebnim aparatima uz strogu kontrolu pritiska i količine gasa koja se aplikuje. Tokom tretmana pacijent može osećati blag pritisak a neposredno nakon tretmana tretirano polje ostaje blago crveno zbog povećanog protoka krvi i kiseonika (2).

Ovaj prirodni faktor (ugljen – dioksid gas) prvenstveno se koristi kod lečenja dijabetesa, ali i kod reumatskih, postreumatskih (kao npr. preloma nogu) i posttraumatskih stanja.

Farmakološka dejstva CO₂ su višestruka, ono što treba naglasiti to je – CO₂ je snažan vazodilatator (širi krvne sudove) i jedan od glavnih regulatora protoka krvi u tkivima. On deluje i na najsitnije krvne sudove, metaarteriole i prekapilarne sfinktere, čija je inervacija veoma oskudna (4).

Na krvne sudove gas deluje dvostruko: arterije širi, a proširene vene – skuplja. U oba slučaja ubrzava protok krvi čime se pojačava prokrvljenost određenog dela tela i otklanja bol.

Prirodni gas CO₂ u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja koristi se na tri načina:

- Rastvoreni gas CO₂ u termomineralnoj vodi (kupanjem);
- Prirodni gas CO₂ za davanje potkožnih injekcija;
- Prirodni CO₂ za kupanje u kadama;

Tokom tretmana karboksiterapijom, povećava se i koncentracija “grow faktora”, stvara se nova mikrocirkulacija, povećava limfna drenaža tkiva, povećava se produkcija kolagena a sa aplikacijom u masno tkivo razbijaju se masne ćelije i tope nakupljene masne naslage. Najčešće indikacije za karboksiterapiju su opuštena i istanjena koža, vidne široke strije, tamni podočnjaci, lokalizovani masni jastučići posebno podvaljka i podočnjaka (5).

Tamni podočnjaci mogu biti posledica loše cirkulacije, ili genetske predispozicije. Nakon tretmana karboksiterapijom nataložen kiseonik izbeljuje kožu a pojačana mikrocirkulacija čini ovaj efekat dugotrajnim. Ako se istovremeno tretira masno jastučje u podočnjaku gas se aplikuje i u kožu i ispod nje u masno tkivo. Tako dobijamo efekat i na kvalitetu kože i na smanjenju veličine kesice podočnjaka. Za postignut efekat potrebno je održavanje jednom ili dvaput godišnje. Aplikacijom gasa duž mandibularne kosti dobija se efekat blagog fejslifta. Najizražajniiji efekat vidan je na podvaljku a posebno na opuštenoj koži vrata. Moguće je koristiti karboksiterapiju na svakom delu tela gde je potrebno stvoriti novi kolagen i koži dati svežiji i mlađi izgled. Poznato je da nakon 40. godine stvaramo 50% manje kiseonika što ćelijama značajno otežava regeneraciju. Kako su vitalni organi prioritet za snabdevanje kiseonikom koža dobija značajno manje količine kiseonika i sklonija je starenju i opuštanju. Aplikacijom ugljendioksida u kožu snažno se pojačava mikrocirkulacija a koža dobija novi, prirodan kolagen i novi izgled. Smanjena cirkulacija i limfna drenaža uzroci su nakupljanja toksina i stvaranja celulita u potkožnom tkivu. Metodom karboksiterapije vrši se i limfna drenaža, kidaju se fibrozne pregrade između masnoće i kože, redukuje izgled pomorandžine kore (6).



Slika 1. Aplikacija gasne inekcije (CO₂)

Mezoterapija se vrlo često kombinuje sa karboksiterapijom i metode zajedno daju odlične rezultate. Broj tretmana zavisi od željenog rezultata. Preporučuje se 4 do 8 tretmana, svaki se obavlja jednom u 7 dana do 2 nedelje a efekti tretmana su kumulativni. Svaki tretman daje bolji rezultat od prethodnog. Već nakon 5 minuta aplikovan ugljen-dioksid se zameni kiseonikom i pacijenti se mogu vratiti uobičajenim aktivnostima bez ikakvog perioda oporavka (7).

Karboksiterapija je potpuno bezbedna, prirodna i efikasna metoda podmlađivanja kože, poboljšanja periferne cirkulacije i smanjenja celulita i lokalizovanih masnih naslaga.

Periferna obliterantna arteriosklerotična bolest (POAB) je manifestacija sistemske ateroskleroze na arterijama ekstremiteta. O aterosklerozi, koja se ranije opisivala kao degenerativna bolest, danas se u literaturi sve češće piše kao o hroničnoj inflamatornoj bolesti u čijem razvoju učestvuju humoralne i celularne imune reakcije. Karakteriše se nagomilavanjem ekstraćelijskih i intraćelijskih lipida, monocitno-makrofagnom infiltracijom, formiranjem penastih ćelija, proliferacijom glatkih mišićnih ćelija i nagomilavanjem vezivno-tkivnih proteina. Najvažniji patoanatomski supstrat ateroskleroze je aterom. Aterom predstavlja zadebljanje arterijskog zida koje prominira u lumen i ispunjeno je žitkim, kašastim sadržajem. U početnom stadijumu arterije samo gube elastičnost, a u daljoj evoluciji postaju čvršće, izvijugane, zadebljale i mestimično dilatirane. U odmaklom stadijumu liče na trake koje pulsiraju. Aterosklerotički izmenjene arterije nisu u mogućnosti da obave svoju osnovnu ulogu - dovod krvi u periferna tkiva, tako da dolazi do niza poremećaja koji stvarajući zatvoren krug i sami postaju jedan od uzroka napredovanja arterioskleroze (8).

Zastupljenost ateroskleroze je deset puta veća na arterijama donjih u odnosu na arterije gornjih ekstremiteta. Periferna obliterantna arteriosklerotična bolest (POAB) je u dve trećine slučajeva udružena sa oboljenjem cerebralnih i koronarnih arterija.

U ekstremitetima postoji velika mogućnost razvoja kolateralne cirkulacije, tako da se simptomi javljaju relativno kasno, pa je primena rane dijagnostike od neprocenjive važnosti. Claudicatio intermittens se dugo smatrala osnovnom manifestacijom POAB. Međutim, sve je više studija koje potvrđuju da mnogi oboleli od POAB nemaju nikakve simptome, dok drugi imaju simptome koji su drugačiji od Claudicatio intermittens. Neinvazivno testiranje, merenjem ASPI (Ankle

Systolic Pressure Index) - Indeks sistolnog pritiska na članku, klinički je standard za dijagnostikovanje POAB. Prisustvo POAB se definiše kao ASPI manje od 0,90. U dijagnostici, kao i u praćenju efekata lečenja koriste se: test opterećenja, test reaktivne hiperemije, okluzivna venska pletizmografija, Duplex i Triplex scanning, nuklidne metode, nuklearna magnetna rezonanca, arteriografija, transkutano određivanje parcijalnog pritiska kiseonika (7).

Lečenje POAB se vrši po složenim protokolima:

- higijensko dijetetske mere,
- medikamentozna terapija,
- fizikalna terapija i rehabilitacija i
- hirurške metode.

Fizijatrijske mere koriste se u lečenju obolelih od POAB zbog svog delovanja na:

- metabolizam holesterola i triglicerida,
- zapaljenske promene i edeme,
- protok krvi kroz mišić,
- razvoj kolaterala,
- mišićnu pumpu i uzroke koji remete njen rad,
- drenažu limfne tečnosti.

Fizijatrijske mere koriste se u lečenju obolelih od POAB zbog svog delovanja na:

- metabolizam holesterola i triglicerida,
- zapaljenske promene i edeme,
- protok krvi kroz mišić,
- razvoj kolaterala,
- mišićnu pumpu i uzroke koji remete njen rad,
- drenažu limfne tečnosti.

Na taj način one doprinose stabilizaciji, menjanju ili otklanjanju funkcionalnog deficita izazvanog arteriosklerotičnim oboljenjem, tako da predstavljaju vid funkcionalnog lečenja ovog oboljenja . U lečenju osoba sa POAB koristimo procedure:

- kineziterapije,
- elektroterapije,
- hidroterapije,
- mehanoterapije,
- fototerapije,
- balneoterapije,
- elektromagnetno polje visoke učestalosti (8).

U njihovoj rehabilitaciji koriste se i:

- psihološka podrška,
- terapija radom,
- ortotsko-protetska sredstva.

Akcent smo stavili na primenu lekovitih gasova: primeni "Suve" ugljen dioksidne kupke i primeni Kiseonika pod povišenim pritiskom.

Za razliku od kupki ugljeno-kiselih voda, kod suvih ugljendioksidnih kupki nema efekata hidrostatskog pritiska. Sprovode se kao opšte kupke u specijalnim kadama i lokalne, stavljanjem željenog dela tela u specijalne kese. Kod opštih kupki

slobodni gas CO₂ se dovodi u specijalnu kadu u kojoj pacijent za vreme aplikacije leži ili sedi, sa glavom van domašaja gasa. Pre ulaska u kadu proverava se da li je koža potpuno suva. Kupka traje 10-15 minuta, nakon čega pacijent ostaje ležeći još šezdesetak minuta. Naknadni efekat primene kupke traje najmanje dva sata i za to vreme pacijent je pod nadzorom i ne sme da koristi druge terapijske procedure. Udisanje kiseonika pod povišenim pritiskom se sprovodi u specijalno konstruisanim i dobro obezbeđenim komorama. U toku hiperbarične oksigenacije dolazi po povećanja koncentracije kiseonika slobodno rastvorenog u plazmi i ovaj mehanizam omogućava plazmi da preda tkivima adekvatnu količinu kiseonika. Posebno je značajna i neophodna primena hiperbarične oksigenacije (HBO) u stadijumu oboljenja kada se javlja gangrena. Upotreba HBO u terapijske svrhe je ograničena na maksimalni parcijalni pritisak od 3 ATA.

Primena lasera male snage u lečenju POAB zasniva se na efektima stimulacije mikrocirkulacije. Eksperimentalnim radovima je dokazano povećanje mikrovaskularne tečnosti nakon primene laseroterapije kod bolesnika sa arteriosklerozom. U literaturi ne postoji jedinstveno mišljenje o dozi zračenja za pojedine osetljive tačke da bi efekat bio zadovoljavajući, a da se pri tom ne pređe neka granična vrednost. Postoji predlog za doziranje za poboljšanje cirkulacije 1-3 J/cm² (5).

- Elektoterapija;

- Kinezi terapija individualna i grupna;

- Magneto terapija;

- Termoterapija;

- Ultrazvučna terapija.

Suština svega je da dolazi do širenja krvnih sudova, što doprinosi da brzina protoka krvi bude veća i da se izbace svi metabolički, toksični produkti koji daju bol, kao što je mlečna kiselina i drugi produkti, koji se isplavljaju i time se smanjuje bol.

Zaključak

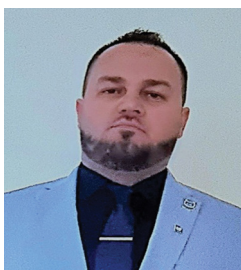
Izgradnja jednog savremenog Centra za medicinsku rehabilitaciju u Bujanovačkoj Banji, koji se nalazi na idealnom geografskom položaju, omogućila bi da Centar postane internacionalan. Ovakav vid zdravstvene zaštite hroničnih bolesnika se pruža samo na pojedinim odeljenjima sekundarnog nivoa zdravstvene zaštite. Na pojedinačnim odeljenjima nije ovako sveobuhvatan i kompletan. Formiranjem cenovnika dijagnostičkih i terapijskih metoda možemo u ovakvim ustanovama organizovati zdravstveni turizam posebno uzimajući u obzir da su ovakve intervencije i postupci u razvijenim zapadnim zemljama znatno skuplje.

Naša misija je da Specijalna bolnica Bujanovačka banja pređe u viši nivo dijagnostike i lečenja hroničnih internističkih bolesnika.

Literatura

1. Bergman-Marković B, Blažeković-Milanović S, Katić M i sur. Osoba sa šećernom bolesti u ordinaciji obiteljskog liječnika, Zagreb, 2011.
2. Brandi C, D Aniello C, Grimaldi L i sur. Carbon Dioxide Therapy in the Treatment of Localized Adiposities: Clinical Study and Histopathological Correlations. *J Aesthetic Plastic Surg* 2001; 25: 170-4.
3. Brandi C, Grimaldi L, Nisi G i sur. The Role of Carbon Dioxide Therapy in the

- Treatment of Chronic Wounds. *In Vivo* 2010; 24: 223-6.
4. Carbossiterapia Italiana S.r.l. Protocols for Carboxytherapy.
 5. Dugdale DC, Zieve D., Gasometria arterial. *Medline Plus*, 2012
 6. Koutna N. Carboxytherapy – new, non-invasive method of aesthetic medicine. *Cas Lek Cesk* 2006; 145: 841-3.
 7. Lipozenčić J, Marinović-Kulišić S. Etiologija i patogeneza potkoljeničnog vrieda. *Acta Med Croatica* 2009; 63 (Supl. 4): 9-11.
 8. Varlaro V, Manzo G, Mugnaini F i sur. Carboxytherapy: effects on microcirculation and its use in the treatment of severe lymphedema. *Acta Phlebol* 2007; 8: 79-91.



Danijel Panović¹, Ajnur Hodžić²

LIČNA SVOJSTVA MIGRANATA I NJIHOVA KRIMINALNA SKLONOST

Rezime

Problem migrantske krize poslednjih decenija sve više pogađa Evropu i evropske države i gradove. Veliki broj ljudi, poreklom sa azijskog i afričkog kontinenta, bežeći sa ratom zahvaćenih područja, utočište žele da nađu na evropskom tlu, u obećanim evropskim zemljama, u kom se nadaju bezbednijem i boljem životu.

Kulturološke, religijske, tradicijske i druge razlike predstavljaju suštinski problem pri adaptaciji migrantskog življa na uslove života na evropskom kontinentu. Usled tih adaptacijskih problema, javljaju se i određeni kriminogene sklonosti, devijantnosti i upravo to pojedine migrante svrstava u kategoriju opasnih ljudi, čije ponašanje je društveno opasno.

Koautori u radu se bave endogenim faktorima migrantskog kriminaliteta. Posebnu pažnju posvećuju psihičkoj osnovi njihovog kriminalnog ponašanja, kao i potencijalnim motivima, koji se javljaju kao značajan pokretač u pravcu vršenja kriminalnih akata.

Ključne reči: migranti, kriminal, inteligencija, emocija, motivi.

PERSONAL CHARACTERISTICS OF MIGRANTS AND THEIR CRIMINAL TENDENCIES

Abstract

The problem of the migrant crisis in recent decades is increasingly affecting Europe and European countries and cities. A large number of people, originating from the Asian and African continents, fleeing war-torn areas, want to find refuge on European soil, in the promised European countries, where they hope for a safer and better life.

Cultural, religious, traditional and other differences represent an essential problem in the adaptation of migrant life to living conditions on the European continent. As a result of these adaptation problems, certain criminogenic patterns of behavior and deviance appear, and this is precisely what classifies migrants into the category of

¹ Danijel Panović, koordinator IPO sekcije Austrija

² Ajnur Hodžić, zamenik koordinatora IPO sekcije Austrija.

dangerous people, whose behavior is socially dangerous.

In the paper, the co-authors deal with the endogenous factors of migrant criminality. They pay special attention to the psychological basis of their criminal behavior, as well as potential motives, which appear as a significant driver in the direction of committing criminal acts.

Keywords: migrants, crime, intelligence, emotion, motives.

Uvod

Termin „migrantska kriza“ je sve zastupljniji u svakodnevnom govoru. Označava seriju incidenata koji su nastali kao direktna posledica priliva novog migrantskog stanovništva, koje na prostor Evrope dolaze iz Azije, Afrike, kao i delova Jugoistočne Evrope. Migrantska kriza svoju punu ekskalaciju doživljava 2015. godine, kad nastaju prvi masovni prilivi migrantskog življa na prostor Evrope. Primarni motiv za seobe stanovništva su ratna dejstva na prostoru Sirije i Libije, gde dolazi do nasilnih promena poredaka, rasplamsavanja građanskih ratova i stvaranja vrlo teških uslova za život. Prvobitni migranti su bežali od rata i egzodusa stanovništva, ali im se ubrzo pridružuju i ekonomski migranti, koji beže od ekonomske krize, nezaposlenosti i drugih socijalnih problema. Kad se govori o pojmu „migrant“, pod tim pojmom treba podrazumevati lice koje je prinuđeno da se seli iz različitih razloga, a uglavnom su migranti lica koja napuštaju svoja staništa zbog ratova i ratnih stradanja.

U takvim teškim uslovima, dolazi do stvaranja bezbednosnih problema, a na prvom mestu, javlja se trgovina i krijumčarenje ljudima. Takođe, dolazilo je do velikih nesreća na morima, tokom ilegalnog transporta, kad su mnogi od njih životima platili težnju za odlazak u zemlje Evropske unije. Pri obalama Mediterana su se dešavale najčešće brodske i nesreće sa čamcima i tim vodenim putem su se dešavali najčešći pokušaji ulaska na tle Evrope. Poznate su nesreće kod Lampeduze, kad je stradao 41 migrant, potom se brodska nesreća dogodila u Grčkoj, kad je stradalo 82 ljudi, a za njih petstotina se i danas vode kao nestali, potom 60 migranata je izgubilo život u nesreći u Atlantskom okeanu kod Zelenortskih ostrva, u Arabijskom moru, u Adenskom zalivu je u nesreći pohinulo oko 200 migranata iz Džibutija, njih 55 je stradalo u Sredozemnom moru i još na mnogim mestima. Prema nekim šturim informacijama, samo u Sredozemnom moru, poginulo je oko 600 migranata poreklom iz Libije tokom prve polovine 2023. godine.³

Područje Balkana je naročito značajno za migrante, jer im predstavlja značajnu raskrnicu njihovog puta ka krajnjem odredištu. Prva na tzv. migrantskoj ruti se nalazi Grčka, a potom i još neke zemlje, članice Evropske unije, koje očigledno, nisu zanimljive migrantima da budu njihovo krajnje odredište, te se dalje, preko Severne Makedonije, Republike Srbije i Bosne i Hercegovine upućuju dalje ka središtu Evrope. Kao odgovor na prodor migrantskog življa, Mađarska je bila najrigoroznija, te je sa svoje južne strane, izgradila visoke žičane zidove, preko kojih migranti nisu mogli da pređu. Time su svi ilegalni prelazi zatvoreni, a cilj je bio da se mogućnost ilegalnog ulaska u zemlju svede na najmanju moguću meru. Ta jaka brana za migrantsko stanovništvo, izazvalo je veliki problem, koji je usporio tok migranata i stvario je „džep“ na Balkanu, što je kao direktnu posledicu imalo stvaranje velikih grupacija migranata na području Republike Srbije i Bosne i Hercegovine, gde su se oni zadržavali suprotno njihovoj volji, usled nemogućnosti daljeg napredovanja ka Evropskoj uniji.

U Republici Hrvatskoj su zabeleženi razni oblici brutalnog postupanja prema

³ Detaljnije: <https://www.politika.rs/scc/clanak/549879/Najmanje-55-migranata-stradalo-u-Sredozemnom-moru-u-blizini-Libije>, posećeno dana 24.01.2024. godine

migrantima, što je delovalo odvrćajuće za migrantske grupe da ovu državu koriste za svoj dalji prodor ka Evropi.⁴ Nasilno ponašanje je registrovano naročito kod hrvatske pogranične policije, a da u prihvatnim kampovima za migrante u ovoj državi vladaju ekstremno loši uslovi. Tokom 2018. i 2019. godine kroz te kampove je prošlo mnogo ljudi i svi su svedočili o strašno lošim uslovima, kao i tretmanu koji su doživeli u ovoj državi, koja sebe smatra „bedenom Evropske unije“. O tome takođe potvrđuju istraživanja evropske nevladine organizacije „Amnesti international“, koja je podnela čak 202 prijave protiv Republike Hrvatske zbog nečovečnog postupanja prema migrantima. U prilog prijavama, ova organizacija je istakla navode svedočenja migranata u kojima oni navode da su im oduzimate lične isprave, odeća, lični predmeti, te da je prema njima primenjivana prekomerna sila, surove metode tamničenja, transporta, a bilo je i ponižavanje na ličnoj, rasnoj, verskoj i drugoj osnovi.⁵

Endogeni kriminogeni faktori

Kriminalno ponašanje je akt koji je direktno povezan sa osobinama ličnosti izvršilaca krivičnih dela. Te lične, subjektivne osobine ličnosti se nazivaju endogenim faktorom kriminaliteta.⁶ Prema opšteprihvaćenom kriminološkom stanovištu, svako krivično delo predstavlja izraz ličnosti koji se iskazuje na situaciji u kojoj se lice nalazi, a koja predstavlja posledicu dužeg ili kraćeg procesa interakcije lica sa sredinom. Prema Gasenu, razlikujemo tri uzroka, koji utiču na kriminalitet i njegov nastanak: 1) faktori ličnosti i situacija samog dela; 2) interakcija koja dovodi do prelaska iz statike u dinamiku i 3) učinjeno krivično delo koje ima za cilj modifikaciju spoljnog sveta u željenom pravcu izvršioca.⁷ Ličnošću izvršilaca krivičnih dela i endogenim uzrocima nastanka kriminaliteta se bavi kriminalna psihologija, koja posebnu pažnju posvećuje formiranju ličnosti lica koja se bave krivičnim delima, bavi se ličnošću izvršilaca u trenutku izvršenja krivičnog dela, kao i svim subjektivnim uzrocima koji su doveli do pojave i razvoja njihove ličnosti u ovom pravcu. Suštinsko pitanje je pitanje razlike u karakteristikama lica koja izvršavaju krivična dela i lica koja ne izvršavaju krivična dela.

Ako pođemo od logične pretpostavke da su skoro sva lica izložena istim ili sličnim egzogenim faktorima, zašto samo pojedini imaju reakciju koja usmerava njihovo ponašanje u kriminalnom pravcu. Tu dolazimo do pojma „kriminalne psihe“, koji izražava psihičke karakteristike i osobine lica koja pripadaju kriminogenim strukturama (Drakić, 2014: 245). Opasno stanje ličnosti se smatra polazišnom osnovom za analizu ovih psiholoških predispozicija za bavljenje kriminalom. Postojanje ovog stanja je zapravo osnov razgraničavanja duševno zdravih od duševno bolesnih lica, ne isključujući u potpunosti mogućnost da i duševno zdrava lica izvrše krivično delo. Nivo opasnosti kod određenog lica mora biti predmet kvantifikacije, koju vrše stručna lica iz oblasti psihologije. Iz ovakvog teorijskog stanovišta su se radale i određene penološke teorije, po kojima je stepen opasnosti trebalo da bude osnov za razgraničavanje i prilikom primene kazni. Primarni i duševno zdravi izvršioци krivičnih dela bi potpadali pod jedan, dok bi recidivisti i duševno obolela lica potpadali pod drugi penološki sistem. Recidivisti i duševno oboleli izvršioци bi trebalo da budu podvrgnuti bezbednosnim merama sa ciljem

4 Cindrić, J. (2023) Migrantska kriza u Republici Hrvatskoj 2015. godine, Chair of Economics, Management and Marketing, 60.

5 Detaljnije: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/03/europe-findings-by-leading-anti-torture-body-of-systemic-abuses-at-europes-borders-corroborates-thousands-of-testimonies/>, posećeno dana 24.01.2024. godine

6 Konstantinović – Vilić S; Nikolić – Ristanović, V. (2003) Kriminologija, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu, 332.

7 Gassin, R. (1990) Criminologie, Cedex, Paris, 245.

eliminacije njihove društvene opasnosti.⁸

Primarno, od opasnih lica, cilj je zaštita društva i društvenog poretka. Pojedini teoretičari su se zalagali i za preventivno primenjivanje mera bezbednosti u odnosu na lica kod kojih je kvantifikovan visok stepen opasnosti. Dakle, u potpunosti se zanemarivala lična komponenta i zaštita ličnih interesa, uz apsolutno davanje preimućstva javnom društvenom interesu. Profesor Prins je isticao da pored službi telesne higijene, treba uvesti službe mentalne i moralne higijene u čijoj nadležnosti bi bile „mere za izopačene“.⁹ Osnovno polazište je bila prevencija kriminaliteta kroz pravovremeno postupanje sa licima koja imaju „kriminalnu psihu“, te bi za društvo i sistem bilo opravdano takva lica blagovremeno podvrgnuti tretmanu i permanentno motriti na svaki znak njihove opasnosti, što bi značilo da svaku sumnjivu i potencijalno opasnu reakciju treba dijagnostikovati i primeniti adekvatne mere za suzbijanje deliktnog ponašanja.

Ove teorije doživljavaju svoju evoluciju i izrastaju u danas opšteprihvaćene stavove resocijalizacije, socijalizacije i neutralizacije delinkventnog ponašanja. U savremenim teorijskim stanovištima, prednost se uvek daje resocijalizaciji koja se mora bazirati na ličnosti izvršioca krivičnog dela. Bez jasne slike o ličnosti izvršioca i njegovim subjektivnim karakteristikama, ne bi se moglo pristupiti njegovoj kvalitetnoj resocijalizaciji. Sam postupak istraživanja ličnih karakteristika izvršioca krivičnog dela se mora vršiti na način kojim se ne bi vređao lični dignitet samog lica. Tu se naročito mora kloniti tzv. scijentističkog pristupa, koji je podrazumevao istraživanje ličnih karakteristika po svaku cenu, bez uvažavanja same ličnosti izvršioca krivičnog dela.¹⁰ S tim u vezi, kritici su bili izloženi svi predlozi predeliktnog karaktera i bili su podvođeni pod scijentizam, koji je u to vreme bio vrlo rasprostranjen.

Umesto konstrukcije „društveno opasnih lica“, pristupilo se jednom novom konstruktivnom stavu, a to je „afirmacija moralnih načela“, koji je podrazumevao uspostavljanje unutrašnjeg sistema samoprekora za deliktno ponašanje. Takav odnos ličnog samoprekora, ali i osude društvene zajednice, smatralo se sociološkom potrebom i antropološkom neminovnošću.

Ovi teorijski stavovi, iako u mnogome zastareli, i danas imaju svoju upotrebljivost u koegzistenciji sa stavovima teorija novijeg datuma, poput teorije društvene odbrane. Među najaktivnijim stavovima klasične teorije se smatra ideja resocijalizacije, koja je i danas dominantno prisutna. Resocijalizacija je nadživela ideje neutralizacije i tretmana zasnovanim na retribuciji i zastrašivanju izvršilaca krivičnih dela.¹¹ Međutim, u poslednje vreme se sve više preispituje efikasnost metoda resocijalizacije, a kao kritički korektiv se uzima visoka stopa recidivizma kod izvršilaca krivičnih dela. Da li su resocijalizujuće mere adekvatno primenjene, kad se javlja toliki broj povratnika i kad se kriminogeni obrazac ponašanja kod pojedinaca ne može iskoreniti, pitanje je koje osnovano diskredituje resocijalizaciju kao metod, a alternativa koja se nameće je primena retorzivnih mera, koje inače u ostalim društvenim sferama postaje sve zastupljenija.

Na globalnom nivou, prisutan je trend porasta krivičnih dela. Evropa je naročito na udaru kriminala i kriminalnih grupacija, koje se, opravdano ili ne, često vezuju za migrantske grupe koje pristižu na tle Evropske unije. Odatle se javlja ideja za pragmatičnijim pristupom u suzbijanju narastajućeg kriminala. Pragmatizam u pravu se bazira na sledećem postulatu: preduzeti adekvatne procesne mere da se većina dela

8 Breneselović, L. (2008) „Društvena opasnost zločinaca i krivično pravo“, Glasnik Advokatske ko-more Vojvodine, Novi Sad, 555.

9 Drakić, D. (2014) „Krivično pravo i psihologija – tačke spajanja“, Teorijski i praktični problemi stvaranja i primene prava, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 251.

10 Pradel, Ž. (2008) Istorijat krivičnih doktrina, Beoštampa, Beograd, 70.

11 Antonović, R. (2023) „Kazna – od represije do prevencije“, Dve decenije razvoja pravne misli, Pravni fakultet Privredne akademije, Novi Sad, 448.

procesuira vansudski, kako bi se izbegla blokada sudova brojnim predmetima koji su po karakteru i vrsti isti ili slični, odnosno da se postupci, ako do njih ipak dođe, okončavaju brzo i efikasno. To bi štedelo i vreme i novac i doprinelo bi efikasnosti sudova i drugih državnih institucija koje rade na suzbijanju kriminala.¹²

Individualizacija je pristup koji se nipošto ne sme napuštati uprkos bilo kakvim pragmatiskim tendencijama. Individualizacija je postupak prilagođavanja kazne i njenog izvršenja individualnim karakteristikama izvršioca krivičnog dela. Sa druge strane, iz dobre individualizacije sledi socijalizacija koja je postupak prilagođavanja pojedinca za koristan i pošten život i njegovu punu integraciju u društvene tokove.¹³

Migranti i njihovi adaptacijski problemi

Migrantsko stanovništvo dolaskom u državu odrednicu tek počinje da se suočava sa mnogobrojnim problemima. Ti problemi su adaptacijske prirode, a može da se posmatra iz dva ugla gledanja: iz ugla migranata i ugla endemnog stanovništva. Evropa i evropsko stanovništvo konkretno ima antagonizovan odnos prema migrantskom stanovništvu. Dolazi do različitih manifestacija prema migrantima, a najčešće su pojave mržnje i netrpeljivosti izazvane na verskoj, rasnoj i nacionalnoj osnovi. Posebno se Nemačka izdvaja delovanjem ultra nacionalističkih organizacija koje javno pozivaju na obračun sa migrantima. U anketi koja je sprovedena još pre ove aktuelne migrantske krize, čak 66 procenata nemačkog stanovništva se izjasnilo da bi bilo najbolje sve migrante vratiti u zemlje njihovog porekla.¹⁴

Danas je situacija daleko teža. Dolaskom zaista velikog broja migranata, koji prelaze trnovit put da bi došli do zemalja odrednica, stvara se značajna disproporcija na relaciji endemno stanovništvo i migranti. Mnogi pripadnici endemnih naroda migrante doživljavaju kao strano telo, „uljeze“ koji im uzimaju poslove, ugrožavaju bezbednost i stvaraju negativne uslove za život i rad. Tendencija je migrante držati u nekoj novoj vrsti koncentracionih logora, koji se nazivaju prihvatnim centrima i onemogućiti im slobodu kretanja i nastanjivanja. Bilo je predloga da migrante treba tretirati na poseban način, primenjivati prema njima određene mere i tretirati ih kao potencijalnu bezbednosnu opasnost i rizik po endemno stanovništvo.

Kod migranata je zastupljen problem skitničenja po dolasku u željenu evropsku državu, jer ne mogu da na adekvatan način reše svoje stambeno pitanje. Skitnja, besposličarenje i prosjačenje predstavljaju vrstu devijantnog ponašanja koje su povezane sa kriminalitetom, kao i socijalnom patologijom. Skitničenje i prosjačenje su pravne kategorije, jer su regulisane pravnim propisima. Kad se govori o skitničenju u kontekstu migranata, ono je reakcija izazvana činjenicom da se radi o licima koja nemaju svoj krov nad glavom. Skitničenje podrazumeva lutanje i često menjanje boravišta. Kod migrantskog skitničenja treba istaći razliku sa skitničenjem koje se javlja kod endemnog stanovništva, jer endemno stanovništvo ne skita što mora, jer ima rešeno stambeno pitanje, ili se bar pretpostavlja da imaju, dok migranti skitaju iz nužde jer nemaju gde da borave.

Lica koja se odaju skitničenju su pretežno lica sa društvene margine, izopštena od uobičajenih društvenih tokova. Takav je odnos i prema migrantima. Većina evropskih sistema ne želi da ih primeti i da im posveti adekvatan tretman. Upravo zato se lako integrišu sa skitnicama i licima sa društvene margine, jer lakše prihvataju razlike i

12 Soković, S. (2013) „Penološki pragmatizam u krivičnopravnim okvirima“, Pravni život, god. 62, knj. 564, br. 10, Beograd, 40.

13 Macanović, N. (2021) Resocijalizacija osuđenih lica, Besjeda, Banja Luka, 98.

14 Oklobdžija, M; Čačić – Kumpes, J; Podgorelec, S. (1992) „Odnos migranata prema zemlji primitka“, Migracijske teme, Zagreb, 564.

karakteristike koje imaju i jedna i druga populacija. Skitnice, kao i migranti imaju jednak odnos prema političkom, ekonomskom, kulturnom i socijalnom okruženju zemlje u kojoj žive. I jedni i drugi ne žele i ne mogu da prihvate pravne i društvene norme, a kod migranata je još dodatno prisutna i jezička barijera, koja ih dodatno marginalizuje i čini nepodobnim stanovništvom.

Usled ekonomskih poteškoća, mnogi migranti se odlučuju na prosjačenje kako bi mogli za sebe da obezbede makar ono najosnovnije za preživljavanje. Prosjačenje predstavlja povremeno ili stalno delovanje pojedinaca koje se sastoji u potraživanju milostinje navođenjem svojih ličnih problema, socijalnog statusa i drugih osnova koji ih diskvalifikuju sa tržišta rada, usled čega su onemogućeni u privređivanju i rešavanju vlastite egzistencije.¹⁵ Migranti se svojim izgledom savršeno uklapaju u profil prosjaka. Često deluju iscrpljeno, bolesno i umorno, na sebi nose staru i pocepanu odeću, često su bez obuće sa nogama u ranama usled dugog i iscrpnog pešačenja tzv. migrantskom rutom. Oni učestvuju u tzv. klasičnom prosjačenju, koje se ogleda u potraživanju milostinje pozivajući se na svoj socijalni i ekonomski problem, a ima i onih koji idu od kuće do kuće i aktivno mole da im se pomogne.

Pored skitničenja i prosjačenja, migrantsko stanovništvo se neretko odlučuje i za teže oblike kriminaliteta, kao što su krađe, razbojništva, silovanja, trgovina narkoticima, a takođe, mnogi migranti su uzeli aktivno učešće u terorističkim aktivnostima koje su sprovedene na tlu Evropske unije. Takođe, ovde postoje i specifične kazne koje su primenjive prema migrantskom življu, a jedna od najstrožijih po njim je njihovo proterivanje iz Evropske unije. Država, razumljivo ne može i ne sme da toleriše krivična dela koja vrše, ma koja da su u pitanju. Vršenje krivičnih dela protiv imovine je nekako, po prirodi stvari, više vezano za ilegalne migrante, jer legalni migranti koji se u državi registruju, imaju pored zdravstvenih usluga, obezbeđen smeštaj i hranu. S tim u vezi, pravosudni organi su proteklih godina imali veći broj slučajeva u kojima su okrivljeni bili migranti. Ti postupci su karakteristični zbog svojstva okrivljenog zbog čega su bili mahom tzv. pritvorski i što se uglavnom završavaju sporazumima o priznanju krivičnog dela (uglavnom u istražnom postupku, a ređe na glavnom pretresu). Logično je da su ti krivični postupci "pritvorski" jer okrivljeni nisu domaći državljani, nemaju kod nas ni prebivalište ni boravište, o imovini da ne govorimo, a sem toga o njihovom ranijem životu se ne zna ništa – da li su osuđivani i ako jesu zbog čega, lične podatke o sebi daju bez mogućnosti da se mogu proveriti što otvara prostor za manipulaciju itd. Dakle, jedini način da se krivični postupak uspešno okonča je određivanje pritvora kao jedina moguća mera obezbeđenja prisustva okrivljenog u krivičnom postupku. U suprotnom, to lice – okrivljeni migrant bi najverovatnije otišao (pobegao) iz naše zemlje i više ne bi bilo moguće obezbediti njegovo prisustvo.

Dalje, krivična dela koja učine su najčešće lako dokaziva od strane nadležnog javnog tužilaštva, npr. veštačenje pasoša za koji se utvrdi da je falsifikovan ili snimak kamere u prodavnicama ili na ulicama na osnovu kojeg se identifikuje lice koje krađe, te krivični postupci protiv njih traju relativno kratko. Naravno, postoje izuzeci, kada su u pitanju krivična dela ubistva, kada je teško utvrditi (u situacijama kada nema drugih – materijalnih dokaza) ko je izvršio taj zločin jer često migranti iz nekih svojih razloga ne žele da saraduju sa nadležnim organima, a neki imaju strah od "svojih" ako bi progovorili, ali takvih slučajeva je objektivno malo. Uz izrečenu krivičnu sankciju koja najčešće bude uslovna osuda (ako nisu u pitanju teža krivična dela), obavezno se izriče i mera bezbednosti proterivanje stranca iz zemlje.¹⁶

15 Nikolić, Z. (2010) „Skitničenje i prosjačenje – od nužde do iznude“, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd, 148.

16 Milović, M; Baltezarević, B. (2022) „(Ne)efikasnost sprovođenja mere bezbednosti proterivanje stran-

Lične karakteristike migranata i kriminalitet

U lične karakteristike lica se ubrajaju temperament, karakter, emocije, sklonosti i navike, stavovi i shvatanja, fiziološke i biološke osobine, motivi, mentalne karakteristike i defekti i psihološka stanja i oboljenja. Ovde posebno treba istaći da kod migranata postoje posebno izražene neke od ovih ličnih karakteristika, što treba razumeti i posmatrati u kontekstu njihovog specifičnog statusa i problema sa kojim su se susretali na putu od polazišne do dolazišne tačke.

Kad se govori o temperamentu, mora se spomenuti čuvena Hipokratova klasifikacija temperamenata na kolerične, sangvinistične, flegmatične i melanholične temperamente.¹⁷ Kolerični tipovi su jaki i vrlo osetljivi, skloni ishitrenim reakcijama. Kolerični tipovi su skloni da se lako naljute, kao i da se lako posvađaju sa drugima. Sangvinisti su takođe skloni brzim i ishitrenim reakcijama, ali njih ne prate jaka osećanja. Skloni su čestim promenama raspoloženja, te se kod njih može očekivati naglo da iz stanja neraspoloženja pređu u stanje razdraganosti i veselja. Flegmatične ličnosti su usporene, sporo reaguju, poseduju slaba osećanja, često su ravnodušni i apatični. Slično je i sa melanholičnim tipovima ličnosti, jer i oni imaju spore reakcije, s tom razlikom da često padaju u depresije i neraspoloženje. Dakle, reč je o onim karakteristikama temperamenta koje su urođene i na koje je tokom života teško uticati, a i na koje životne prilike i okolnosti malo mogu da utiču. Međutim, logično je da teške okolnosti, izazvane migracijama produbljuju osećaj razdraženosti i ljutnje, naročito kod koleričnih i sangvinističkih tipova ličnosti, kao i da produbljuju apatiju i neraspoloženje kod flegmatičnih i melangoličnih ličnosti.

Kad se govori o karakteru, on se može definisati kao zbir psihičkih osobina jedne ličnosti, to su najvažnije osobine pojedinca koje mu daju specifičnost u njegovom ponašanju i odnosu sa drugim ljudima. Karakterne osobine ljudi su odlučnost, upornost, doslednost, inicijativnost, kreativnost i slično, a karakterne osobine određuju karakterno ponašanje koje je još uslovljeno moralnim principima i shvatanjima. U karakterne crte ličnosti se ubrajaju poštenje, altruizam, sebičluk, skormnost, bahatost i slično. Teški životni uslovi nažalost doprinose menjanju određenih karakternih navika i osobina. Najviše utiču na poimanje poštenja, odnosa prema drugim ljudima i određenim društvenim i moralnim vrednostima. Karakter često može da predisponira kriminalno ponašanje i kriminalni obrasci ponašanja se mogu vezivati sa osobinama, kao što su primitivizam, egoizam i egocentričnost, malicioznost, agresija, rigidnost, izopačenost i druge negativne karakteristike.

Emocije, odnosno osećanja ličnosti takođe mogu da budu faktor koji utiče na kriminalno ponašanje ljudi. Emocije predstavljaju iracionalnu stranu ličnosti, koja nije u vezi sa intelektualnim procesima, kao što su opažanje, učenje, mišljenje i razmišljanje. Emocije ili osećanja se definišu kao doživljaj našeg vrednovanja i subjektivnog odnosa prema stvarima, ljudima, događajima i sopstvenim postupcima (Lamovec, 2007: 38). Pod emocijama se podrazumevaju elementarni i jednostavni doživljaji prijatnosti ili neprijatnosti, a u složena emocionalna stanja se ubrajaju radost, tuga, strah i srdžba. Preterano izražavanje neke emocije, pogotovu negativne, prerasta u afekat ili afektivno stanje. Takva stanja su podesna za izvršavanje krivičnih dela. Afekti smanjuju sposobnost rasuđivanja i otežavaju intelektualne mogućnosti. Ova negativna emocionalna stanja mogu čak da utiču i na fiziološke promene u funkcionisanju unutrašnjih organa, mogu da uzrokuju čudne mimike i izraze lica, mogu da utiču na disanje, digestivni trakt, na način govora i da stvaraju druga negativna stanja, štetna po samo lice i njegovu neposrednu okolinu.

ca iz zemlje sa posebnim osvrtom na migrante“, Megatrend revija, god. 19, br. 3, Beograd, 248.

17 Vučić – Pavlović, L. (1961) Temperament, Obod, Cetinje, 17.

Stanje emocionalne nestabilnosti je stanje u kom se kod lica javlja pojačana razdražljivost, uznemirenost i poteškoće prilikom emocionalne kontrole. Kod migranata je stanje emocionalne nestabilnosti vrlo često, a razlog za to treba tražiti u činjenici da svi spoljni uticaji doprinose stvaranju osećaja emocionalne nestabilnosti. Sa druge strane, javlja se pojam emocionalna nezrelost, kod maloletnih lica, najčešće maloletnih izvršilaca krivičnih dela. Emocionalna napetost nastaje prilikom izvršenja krivičnih dela pod jakim afektivnim stanjima i u takvim stanjima se često izvršavaju krivična dela u afektu. Migranti u ovakvom stanju najčešće izvršavaju krivična dela u ličnim obračunima, koji su takođe vrlo česti. Ne treba zaboraviti da surovi uslovi života često imaju za posledicu lične obračune i stvaranje lične netrpeljivosti, te borbe za prevlast u migrantskim krugovima. U takvim okolnostima, stvara se atmosfera koja je teška i pojedine migrante stavlja u nepovoljniji položaj, što kod pojedinih stvara emocionalnu napetost, koje rezultiraju emocionalnim smetnjama, koje se često pretvaraju u jak afekat. Tokom trajanja ove migrantske krize, zabeležen je veliki broj međusobnih obračuna među migrantima, koji su imali smrtni epilog.

Skolnosti i navike lica utiču na kriminalno ponašanje kod ljudi, pa tako i kod migranata izvršilaca krivičnih dela. Sklonosti i navike se mogu smatrati rezultatom individualnih iskustava stečenih tokom društvenog života. Duža izloženost određenim uticajima i okolnostima, neminovno stvaraju određene reakcije koje su podobne da izazovu manje ili više stabilne psihičke reakcije. Što su uticaji pozitivniji, veća je verovatnoća da će se lice formirati u pozitivnom pravcu, dok je negativna reakcije takođe prisutna kad se govori o dužoj izloženosti negativnim uticajima.

Kriminalne navike i kriminalna psihologija se obajšnjavaju delovanjem kriminalnih sklonosti i ponašanja jednog lica. Kriminologija se primarno bavi izučavanjem kriminalnih sklonosti lica i smatra se da su te sklonosti primarne kod vršenja krivičnih dela. Te kriminalne navike su naročito izražene kod recidivista, jer se radi o licima sa karakterističnim crtama koje vode višestrukom izvršenju krivičnih dela.

Navike između ostalog znače da se određeno lice na istovetan način ponaša u istovrsnim situacijama. Kriminalna sklonost vodi ka izvršavanju krivičnih dela, dok lica sa posebno izraženom kriminalnom sklonošću se ubrajaju u recidiviste. Navike i sklonosti su posebno važne kod određenih vrsta krivičnih dela, a takođe, od značaja su i za način izvršenja krivičnih dela. Tako recimo, postoje lica koja uvek krivična dela vrše u afektivnim stanjima, na agresivan način. U takvim specifičnim stanjima se obično vrše krivična dela kao što su krvni i seksualni delikti.

Stavovi i shvatanja se određuju kao dinamičke crte ličnosti. Stavovi i shvatanja značajno utiču na ponašanje ljudi, pa samim tim i za kriminalno ponašanje ljudi. Različita su shvatanja pojma stavova. Prema Rotu, stavovi su stečene tendencije koje se pozitivno ili negativno reaguju na neku osobu, predmet, situaciju ili instituciju.¹⁸ Sa druge strane, Olport daje definiciju koji stav određuje kao neutralnu mentalnu spremnost, predispoziciju, koja se formira na osnovu iskustava i na osnovu direktnog i dinamičkog uticaja na reakcije pojedinaca na objekte i situacije sa kojima se u životu lice susreće.¹⁹

Stavovi imaju svoje značajne karakteristike. Među njih se ubraja dispozicioni karakter, koji karakteriše određena neurofiziološku organizovanost načina reagovanja u datim situacijama. To upravo negira manifestno reagovanje i ukazuje na spremnost reagovanja u određenim situacijama na aktuelan način. Stavovi se stiču tokom života i ne mogu biti nasleđeni ili urođeni. Stavovi se grade u odnosu na neku rasu, narod, religiju i naciju, kao i određenim društvenim uticajima koji se iskustveno izgrađuju. Sama složenost stavova je rezultat integracije tri psihičke funkcije – kognitivne, emocionalne

¹⁸ Rot, N. (1989) Osnovi socijalne psihologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 292.

¹⁹ Allport, G. (1977) Personality : a psychological interpretation, Constable, London, 305.

i konativne.

Kad se govori o psihološkim stranama ličnosti, ne može se izbeći i biološka strana. Za kriminalno delovanje, od naročite važnosti je funkcionisanje endokrinog sistema, potom fizička konstitucija, telesna građa, kao i temperament. Endokrini sistem ne reguliše samo pitanje rasta, već i emocionalnost kod lica. Pobornici ovih teorija polaze od toga da se kriminalne sklonosti nekog lica mogu uočiti na osnovu njihovog fizičkog izgleda. Kad se govori o fizičkom izgledu, primarno se misli na morfološke osobine, kao što su rast, obli mi oblik glave, dužina ekstremiteta, muslukatura i slično. Pod fiziološkim osobinama lica treba podrazumevati stanje endokrinog sistema, vegetativnog nervnog sistema, moždanih funkcija i slične. Morfološke osobine su psihičke osobine u onom delu koje determinišu inteligenciju i temperament.

Za kriminalnu delatnost, od posebnog značaja su motivi na strani lica koja se bave kriminalom. Motiv se definiše kao psihološki faktor koji pokreće ili reguliše ponašanje radi postizanja određenih ciljeva.²⁰ Motivi imaju pokretačku ulogu i mogu da usmeravaju ljudsko ponašanje i aktivnost. Motivi se postavljaju i razlikuju u zavisnosti od ciljeva koji se žele postići, što ukazuje na to da su motivi dinamički impuls sa mogućnošću usmerenja ljudskog ponašanja.

Motivi se mogu posmatrati sa instiktivnog aspekta, jer se ličnost lica iz kriminalnog stratuma posmatra kroz njegove urođene tenedencije ka kriminalitetu. Kriminalno ponašanje se smatra rezultatom defektnog razvoja ljudskih instikata i to onih koji se tiču prisvajanja, seksualnosti, seksualnih nagona i slično. Interakcionistički pristup motivima objašnjava poreklo socijalnih motiva koji se razvijaju tokom ljudskog života. Tu se najpre misli na socijalne kontakte, kao i socijalne odnose. Kad se u njih infiltriraju još i egzogeni faktori javljaju se značajni interesi, potrebe i stavovi sa jakim motivacionim dejstvom. Najjačim motivima se smatraju oni koji se zasnivaju na socijalno determinisanim potrebama, koji predstavljaju manifestaciju svesno doživljene ljudske potrebe.

Zaključak

Migrantsko pitanje se smatra jednim od glavnijih pitanja već duže vreme, od kako je došlo do eskalacije mirovnih problema na području Azije, kad je nakon čuvenog „Azijskog proleća“ došlo do tektonskih promena u geopolitičkim odnosima u tim zemljama. Delovanjem stranog faktora, izazvane su ratne katastrofe, koje su bile najpogubnije po civilno stanovništvo. Upravo ti civili, bežeći od ratnih strahota, pokušali su da utočište pronađu u razvijenim evropskim državama. Upustili su se u vrlo dug i težak put, prenebregavajući sve objektivne poteškoće sa kojima će se na tom putu susresti. Na tom putu su nailazili na brojne prepreke, a za mnoge od njih su te prepreke bile nesavladive, te su mnogi životom platili nameru da se otisnu putem Evrope i boljeg života.

Pod pritiskom jakih endogenih faktora, mnogi od ovih migranata su, što voljno, što nevoljno, počeli da se bave nezakonitim poslovima, upustili su se u radnje koje su društveno i pravno neprihvatljive, a razlog za to treba tražiti u lošim životnim i adaptacijskim prilikama sa kojima su se susreli. Naravno da ne treba tražiti opravdanje za ponašanje koje je nezakonito i suprotno društvenim pravilima, ali se ovde mora ući u analizu faktora koji su na migrante delovali podsticajno da se odluče na vršenje ovih krivičnih dela. Takođe, ne sme se zanemariti da sociološke, kulturološke, jezičke, religijske i druge razlike takođe ovde igraju bitnu ulogu i da predstavljaju osnov za neprihvatanje ili prihvatanje ovih lica u novu sredinu.

²⁰ Jašarević, O; Maloku, A. (2021) Kriminologija (etiologija i fenomenologija kriminaliteta, Univerzitet u Travniku, Pravni fakultet, 142.

Rešenje za problem kriminalizacije migrantskog stanovništva se nalazi u promeni postupanja prema njima, od trenutka prijema, do trenutka primene socijalizacijskih mera i načina integracije migranata u društveno prihvatljive tokove. Migrantima se mora omogućiti da se u zemlji dolaska osećaju koliko – toliko prihvaćeni i sigurni, da im se omogući makar minimalna socijalna sigurnost, da se uključe u proces rada koji odgovara stepenu njihove stručne spreme, a da se oni migranti koji su skloni narkomaniji, alkoholizmu i drugim društveno neprihvatljivim obrascima ponašanja omogući adekvatan tretman u ustanovama specijalizovanim za odvikavanje od bolesti zavisnosti. Primena odgovarajućih mera bezbednosti bi bila prihvatljiva prema onim migrantima sa kriminogenim sklonostima, iako se o eventualnoj kriminalnoj prošlosti migrantskog stanovništva ništa ne zna, usled nepostojanja podataka o njima iz njihove zemlje porekla.

Korišćena literatura i izvori

1. Allport, G. (1977) *Personality : a psychological interpretation*, Constable, London;
2. Antonović, R. (2023) „Kazna – od represije do prevencije“, Dve decenije razvoja pravne misli, Pravni fakultet Privredne akademije, Novi Sad;
3. Breneselović, L. (2008) „Društvena opasnost zločinaca i krivično pravo“, Glasnik Advokatske komore Vojvodine, Novi Sad;
4. Cindrić, J. (2023) *Migrantska kriza u Republici Hrvatskoj 2015. godine*, Chair of Economics, Management and Marketing;
5. Drakić, D. (2014) „Krivično pravo i psihologija – tačke spajanja“, Teorijski i praktični problemi stvaranja i primene prava, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu;
6. Gassin, R. (1990) *Criminologie*, Cedex, Paris;
7. Jašarević, O; Maloku, A. (2021) *Kriminologija (etiologija i fenomenologija kriminaliteta*, Univerzitet u Travniku, Pravni fakultet;
8. Konstantinović – Vilić S; Nikolić – Ristanović, V. (2003) *Kriminologija*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu;
9. Lamovec, T. (2007) *Emocije i odbrambeni mehanizmi*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd;
10. Macanović, N. (2021) *Resocijalizacija osuđenih lica*, Besjeda, Banja Luka;
11. Milović, M; Baltezarević, B. (2022) „(Ne)efikasnost sprovođenja mere bezbednosti proterivanje stranca iz zemlje sa posebnim osvrtom na migrante“, Megatrend revija, god. 19, br. 3, Beograd;
12. Nikolić, Z. (2010) „Skitničenje i prosjačenje – od nužde do iznude“, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd;
13. Oklobdžija, M; Čačić – Kumpes, J; Podgorelec, S. (1992) „Odnos migranata prema zemlji primitka“, Migracijske teme, Zagreb;
14. Pradel, Ž. (2008) *Istorijat krivičnih doktrina*, Beoštampa, Beograd;
15. Rot, N. (1989) *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd;
16. Soković, S. (2013) „Penološki pragmatizam u krivičnopravnim okvirima“, Pravni život, god. 62, knj. 564, br. 10, Beograd;
17. Vučić – Pavlović, L. (1961) *Temperament*, Obod, Cetinje.



Mirko Tešić¹, Mišo Tešić², Boban Tešić³

IZBJEGAVANJE, SMANJIVANJE NASTAJANJA OTPADA I NJEGOVIH OPASNIH UTICAJA NA RADNU I ŽIVOTNU SREDINU

Rezime

Cilj istraživanja proizvodnje i potrošnje koja u svom proizvodnom i potrošačkom procesu proizvodi minimalne količine otpada a ima finansijsku dobit, je osnova u ovome radu. Iznalaženjem dobre organizacije rada u proizvođačkim i potrošačkim organizacijama, a samim time povećanje prihoda, stekli bi se uslovi za bolje investicije koje mogu da zadovolje naše potrebe. Na naše donošenje odluka uglavnom utiče više faktora odjednom, na primjer: naše želje, motivi, emocionalno stanje u datom trenutku, sistem vrijednosti koje smo usvojili, način na koji sagledavamo sopstvene ambicije i sposobnosti, naša procjena, uslovi sredine itd. Budućnost postupanja sa otpadnim materijalima, počev od njegovog nastanka pa sve do krajnjeg zbrinjavanja, treba biti usaglašena sa sadašnjim Evropskim standardima i zahtijevima. Prioritet fokusirati na smanjivanje proizvodnje otpada, te posebno obratiti pažnju na njegove opasnosti koje mogu izazvati velike nesreće. Reviziom proizvodnog projekta, utvrditi dali se može izbjeći proizvodnja otpada, ako nemože treba kontaktirati nauku.

Ključne riječi: otpad, proizvodnja, investicije, životna sredina, čovjek.

AVOIDANCE, REDUCTION OF WASTE AND ITS DANGEROUS EFFECTS ON THE WORK AND ENVIRONMENT

Abstract

The goal of researching production and consumption, which in its production and consumption process produces minimal amounts of waste and has a financial profit, is the basis of this paper. By finding a good organization of work in producer and consumer organizations, and thus increasing income, conditions would be created for better investments that can satisfy our needs. Our decision-making is generally influenced by

- 1 Dr. Mirko Tešić „Livnica Tešić“ Čatrnja, RS, BiH
- 2 Mišo Tešić dio. ing.saob. „Livnica Tešić“ Čatrnja, RS, BiH
- 3 Boban Tešić dip. ing.saob. „Livnica Tešić“ Čatrnja RS, BiH

several factors at once, for example: our desires, motives, emotional state at a given moment, the value system we have adopted, the way we perceive our own ambitions and abilities, our assessment, environmental conditions, etc. The future of dealing with waste materials, starting from its origin until its final disposal, should be harmonized with the current European standards and requirements. Focus priority on reducing waste production, and pay special attention to its dangers that can cause major accidents. By auditing the production project, determine whether waste production can be avoided, if not, science should be contacted.

Keywords: waste, production, investments, environment, man.

Uvod

Izbjegavanje nastajanja otpada je najpovoljnija metoda za rješavanje problema sa otpadom. U tom smislu, prevencija nastajanja otpada i mjere za smanjivanje nastajanja otpada se odnose na procese ili mjesta nastajanja otpada u svim područjima djelovanja, a podrazumjevaju odgovarajuće postupke, odnosno promjene u proizvodnim, prodajnim ili upotrebnim procesima u svrhu smanjivanja otpada po količini, zapremini i štetnim sastojcima. U ovom originalnom radu autori stanje eko-bezbednosti određuju odnosom između prijetnji i realne sposobnosti da se takvim prijetnjama odgovori. U praktičnom smislu ovaj pojam sačinjava čitav niz aktivnosti koje imaju zadatak da se u svakoj određenoj istraživanoj fazi identifikuje status moguće popravke, kao i stanje spremnosti da se na odgovarajući način reaguje na prijetnje a zatim preduzmu odgovarajuće mjere kao reakcija na ustanovljeno stanje. Ovo pretpostavlja i jednu složenu državnu ili društvenu organizaciju, sa utvrđenim odgovornostima i utvrđenom hijerarhijom. Na trenutnom nivou razvoja, ljudsko društvo ima dve alternative: da mnogo štedljivije i brižljivije postupa s resursima, tj. životnom sredinom ili da propadne. Kakve veze ima BDP sa životnom sredinom? Šta znači „održivi razvoj“⁴? Da li vazduh potpuno besplatan resurs? Šta se podrazumjeva pod prekomernom potrošnjom? Razvojem čovječanstva koje prouzrokuje stalno usavršavanje i napredovanje tehnike i tehnologije, čovjek mijenja svoju životnu okolinu i to rjeđe je unapređuje a mnogo više ugrožava. Ovim svojim postupcima čovjek je ugrozio i svoj opstanak. Zato je neophodno da čovječanstvo ne može lako da prelazi preko ekoloških problema niti da ih odlaže, koji se nameću njegovim razvojem. Zato treba sve više posvetiti pažnje ekologiji i menadžmentu u okviru eko-bezbjednosti. Kako je poznato ekologija je nauka koja rješava mnoge ljudske probleme, a menadžment u njoj povezuje njene ključne parametre, čime formira kadar koji je osposobljen za njenu implementaciju na najbolji pravilan način.

Sistem upravljanja životnom sredinom, predstavlja težnju da se eliminišu negativne tendencije i uticaji u odnosu na životnu sredinu i zdravlje ljudi. Prema tome, zaštita životne sredine ne treba da bude limitirana ekonomskom i društvenom razvijenošću. Upravljanje životnom sredinom znači sprovođenje osnovne strateške aktivnosti, kojima se definišu planski principi i kriterijumi zaštite, određuju se sredstva i definišu pravci razvoja životne sredine. Kako ističu autori, eko-menadžment se odvija kroz četiri dugoročna i međusobno povezana procesa: privredno perstrukturiranje, smanjenje zagađenosti životne sredine, prostorno planiranje i racionalno korišćenje prirodnih resursa. Pitanje energetske sigurnosti i stabilnosti postalo je u posljednjih nekoliko godina kardinalno pitanje čitavog svijetskog ekonomskog, privrednog i društvenog sistema. Evropska Unija, kao takva, i pored svoje visoke razvijenosti i evolucije svog odnosa prema pitanju energetske sigurnosti takođe

⁴ Održivi razvoj: Pronalaženje podesne ravnoteže između ekonomskog rasta, očuvanja prirodnih resursa i unapređenja parametara kvaliteta življenja je suština cilja poznatog kao "Održiv razvoj".

se suočava sa problemom smanjenja svog „traga u životnoj sredini“ i svoje uloge u smanjenju ljudskog uticaja na klimu. Povezanost energetskeg sektora sa konkurentnošću evropske, ili bilo koje privrede dovodi do olake spremnosti da se na polju ekonomskog napretka pregazi važnost borbe za stvarajuće legalnih, institucionalnih, tehničkih, ekonomskih i socijalnih pretpostavki za uspješnu i održivu „borbu sa klimatskim promjenama.

Ekonomski razvoj i povećanje efikasnosti proizvodnje

Dobro upravljanje proizvodnjom i zaštitom okoline mora biti usklađeno sa ekonomskim razvojem i društvenim interesima tog ponašanja. S jedne strane mora postojati kreativnost u rješavanju problema i korištenju prilika koje se pojavljuju na tržištu, dok s druge strane, treba postojati pristup povećanju efikasnosti proizvodnje kroz racionalno korištenje resursa i odlučno smanjenje proizvodnje otpada. U vrijeme širenja industrijskog društva, kako u proizvodnji tako i u trgovini, najvažniji proizvodni faktor bio je realni finansijski kapital, novac, rad, industrijska oprema, resursi, energija, i na kraju otpad kao najveće opterećenje sadašnjeg stanja.

Upravljanje otpadom je usluga kao i ostale usluge u privatnom i društvenom vlasništvu. U sektoru upravljanja otpadom postoje vrste otpada koje imaju različite vrijednosti: na primjer metali, papir, staklo su frakcije otpada koje imaju pozitivnu vrijednost, a i one sa negativnim vrijednostima kao što su; biootpad, miješani otpad, i nekategorisani otpad. To znači, prihodom iz korisnih sirovina jedan dio troškova može se pokriti dok se preostali dio troškova pokriva preko naknade za prikupljanje otpada koju plaćaju građani kao korisnici usluge. Aktivacijom svih učesnika, stanovnika koji bi odvajali otpad prilikom odlaganja u kontejnere, smanjili bi se ukupni troškovi ponovnog klasiranja, a samim tim smanjila bi se količina komunalnog otpada koji ima negativnu vrijednost. Trenutni sistem koji se odnosi na odlaganje otpada nije ekonomski prihvatljiv i premda je ekonomski kratkoročno najjeftiniji nije ekonomski ni u bilo kojem drugom pogledu održiv. Dugoročnim planiranjem upravljanja otpadom, predviđa se planski za svaku vrstu otpada na zadatim teritorijama, od samog izvora nastajanja do adekvatnog odlaganja. Planiranjem se trebaju postaviti jasni ciljevi, usmjereni na dugoročni vremenski period, usaglašeni sa savremenim Svjetskim zahtjevima i standardima, koji preferiraju da se maksimalno izbjegava stvaranje otpada. Stvaranjem otpada u najmanjoj mogućoj mjeri, izbjegao bi se sadašnji nepovoljni uticaji otpadnih materijala. Otpad nepoznatog sadržaja je opasan otpad, i kao takav može negativno uticati na čuvječanstvo, okolinu, klimu, biološki je opasan.

Obezbjedivanje podsticaja i sigurnost investitorima

Osnovu značajnih promjena koje donosi redefinisana strategija obrazovanja u EU, čine dvije velike grupe vještina potrebnih na tržištu rada: vještine u vezi sa prilagođavanjem na stalne promjene; vještine u vezi sa realnim potrebama konkretnih poslova. Četiri stuba podržavaju navedena glavna pitanja: povezivanje, zaštita životne sredine, izgradnja prosperiteta u regionu, što podrazumjeva razvoj društva znanja, kroz naučna istraživanja, obrazovanje i informacione tehnologije, jačanje regiona, gdje se prije svega misli na jačanje institucionalnih kapaciteta.

Upotreba modernih tehnika i višeg nivoa znanja, je ne samo potreba već i nužnost izazvana dubokom globalnom svjetskom ekonomsko-finansijskom krizom. Ekonomska i finansijska kriza koja je zavladała svijetom posljedica je, prije svega, fundamentalnih

razvojnih struktura slabosti, koje su godinama bile prisutne u oblasti regulative i kontrole ekonomsko-finansijskih tokova.

Jedan od najdramatičnijih efekata sadašnje ekonomske krize je veliki broj firmi koje napuštaju biznis, što povratno znači veliki broj otpuštanja radnika, budući da čak i kompanije koje nisu toliko pogođene krizom najavljuju smanjenje svog poslovanja i broja zaposlenih da bi očuvale stabilnost osnovnog posla, dok ne dođe period novog privrednog rasta.

Jedno od rješenja, koje nudi savremena ekonomska teorija, nalazi se u vezi između dobrih institucija i investicija. Institucije, tj. obezbjeđivanje podsticaja i sigurnosti investitorima, igraju, važnu, odlučujuću ulogu. Generalno, ne postoji ekonomski rast bez investicija (ali efikasnih), a održivi ekonomski rast nije moguće ostvariti ako te investicije ne budu produktivne. Stoga treba uspostaviti sledeći uzročno-posljedični lanac: investicije-rast, produktivnosti-rast, ekonomski rast.

Ekonomski rast na bazi novih investicija treba da bude u funkciji povjećanja konkurentnosti. To se može postići razvojem zasnovanom na znanju i inovacijama. Znanje i inovacije su, naime, naučni konkurentski faktor u globalnoj ekonomiji. Doprinos institucija visokog obrazovanja i tehnoloških istraživanja a inovacije su ključno u svemu tome.

Implementacija čiste proizvodnje kroz dostupna ulaganja

Proizvodnja se treba usavršavati dostizanjem viših nivoa komplementarnosti, što je obilježje konkurentne održivosti. Upravo to zahtijeva stvaranje i razvojno osposobljavanje kadrovskih potencijala kroz sistem razvojnih istraživanja, edukacije i praktične primjene novih znanja i umijeća u okviru poslovne kooperacije sa međunarodnim okruženjem. Uporedno posmatranje proizvodnog sistema i okoline, kao stubova u sistemu održivog razvoja zemlje, mora počivati na razvoju znanja, umijeća, racionalnosti i efikasnosti poslovanja, kroz sveukupan dinamički sistem organizacije preduzeća. Svjetski napredak iskazan kroz dobro zamišljene razvojne programe, ipak se može, ako ne riješiti u potpunosti, onda bar, znatno ublažiti, i to globalnom preraspodjelom znanja i moći, uz dalji razvoj i praktičnu primjenu vještina, znanja, tehnike i tehnologije. Svjet u narednim godinama neće se bitno promjeniti, ni nabolje niti nagore, nego što je to sada, ali procesi koji su pokrenuti nemogu se zaustaviti. Poželjno je očekivati da oni idu u dobrom pravcu, gledajući na dugoročno vrijeme, uvažavajući nove realnosti među narodima i stvarajući bolju budućnost za čovječanstvo. Preduzeće je prostor gdje se dešavaju sve aktivnosti povezane sa implementacijom Čišće proizvodnje. Prvo je potrebno prepoznati prepreke za implementaciju Čišće proizvodnje, a one nastaju zbog: zastarjele tehnologije. Zastarjela tehnologija može biti do te mjere neproduktivna da ne postoji nikakvo drugo rješenje nego njena zamjena. S druge strane, ta tehnologija koristi veće količine sirovina, što otežava materijalni balans proizvodnog procesa (više nego moderna tehnologija). U okolnostima kada imamo nedostatak kapitala, ovo se prepoznaje kao najozbiljnije ograničenje u organizacijama CEE⁵ zemalja za implementaciju opcija Čišće proizvodnje. Nažalost, većina industrijskih preduzeća nemaju sredstava za ulaganje, što je važan preduslov za njihov dalji rast i razvoj. S druge strane, količina dostupnih ulaganja zavisi od industrijskog sektora i može varirati od preduzeća do preduzeća zavisno od raznih faktora (oblik vlasništva, podjela stranog kapitala i dr.) Preduzeće koje nije rentabilno najvjerovatnije neće implementirati principe Čišće proizvodnje i prihvatiti čišće tehnologije.

⁵ CEE Centrai and Eastern European Countries/New Independent States (Zemlje Centralne i Istočne Evrope/nove nezavisne države)

Iskorištavanje prirodnih resursa i zagađivanje okoline

Da bi se ti problemi kritički razmotrili, potrebno je pregledati istorijske i društvene naslage koje prikrivaju druge mogućnosti nauke, jedne epistemologije koja po svojoj strukturi nije protivriječnost sa prirodom i čovjekom⁶. Kad bi se istorija modernosti čitala unatrag moglo bi se doznati koliko je za današnje okolinske, etičke i kulturne probleme bila presudna epistemologija koja je podstakla i intenzivirala bezgranično i beskrupolozno iskorištavanje prirodnih resursa. Preuranjeno je tvrditi da se zna sve što je potrebno o novoj ekološki orijentisanoj epistemologiji, nauci uopšte i civilizaciji. U doba kada se primjećuje instrumentalizacija i funkcionalizacija uma, koje sebe predstavlja kao napredak, čovjekom vlada jedna građanska epistemologija, apologija iskorištavanja prirodnih resursa i zagađivanja okoline. Prihvatanjem bez ograničenja dostignuća epistemologije, čovjek se odriče mogućnosti da prihvati odgovornost za ono što čini i ono što mu se događa. A događa se da čovjek postaje neosjetljiv na okolinske probleme, na uzajamni odnos između načina postupanja, djelovanja institucija i prirodnog sistema. Čovjek neće sebi da postavi pitanje o tome šta je vrijedno da se spozna, ali zna da posjeduje znanje za koje bi mogao poželjeti da ga nije pronašao i da se o njemu nije prosvjetlio. Neka znanja izazivaju svakovrsna razaranja, smrt čovjeka ili svega živoga na Zemlji. Neka znanja izazivaju strah, jer ako je znanje moć, onda nas ono susreće u obliku spoznaje, transparentije i povezanosti. Okolinska katastrofa je, prema tome, anticipirana u epistemološko-metafizičkoj katastrofi. Ona nije proizvod samo zloupotrebe nauke i tehnike, već je povezana s principima organizacije ljudskih društava i principima razumijevanja svijeta.

Teorijska i praktična istraživanja sadašnjeg stanja eko-bezbjednosti

Dakle, brojna teoretska i praktična istraživanja sadašnjeg stanja ekološke bezbjednosti kod nas, opominju da je ona na niskom nivou i da je opterećena brojnim problemima kao što su: nezainteresovanost samih građana da nam bude čistije, političko-socijalnim, ekonomskim, tehničko-tehnološkim i drugim. Budućnost postupanja sa otpadnim materijalima, počev od njegovog nastanka pa sve do krajnjeg zbrinjavanja, treba biti usaglašena sa sadašnjim Evropskim standardima i zahtjevima. Prioritet fokusirati na smanjivanje proizvodnje otpada, te posebno obratiti pažnju na njegove opasnosti koje mogu izazvati velike nesreće. Revizijom proizvodnog projekta, utvrditi dali se može izbjeći proizvodnja otpada, ako nemože treba kontaktirati nauku. Uključiti akademsku zajednicu i povjeriti iznalaženje rješenja, akademska zajednica bi pozitivno odgovorila. Prioriteti su izbjegavanje i smanjivanje nastajanja otpada te smanjivanje njegovih opasnih svojstava uključuje obrazovanje; čistiju proizvodnju, proizvode i potrošnju; smanjivanje ambalaže, ponašanje kupaca i potrošača.

Najnovija istraživanja otkrila su neriješene probleme:

Upravljanje otpadom je usluga kao i ostale usluge poput snabdijevanja električnom energijom ili snabdijevanje pitkom vodom. U procesu upravljanja otpadom mogu se pronaći otpadni materijali koji posjeduju pozitivnu vrijednost: na primjer metali, papir, staklo i frakcije otpada koje imaju negativnu vrijednost: komunalni ne sortirani otpad, otpad nepoznatog porijekla i drugi. Kada bi proizvođači otpada odvojeno odlagali otpad

⁶ Epistemologija (iz grčkoga επιστήμη - episteme, "znanje" + λόγος, "logos") ili teorija znanja je grana filozofije koja se bavi prirodom i dosegom znanja. Taj izraz je prvi uveo škotski filozof James Frederick Ferrier (1808. – 1864.).

prema uputstvu preuzimača otpada, pojeftinili bi proces ponovnog prebiranja, odvajanja otpada, i tako bi podržali brži razvoj. Prihodom iz sirovina i energije jedan dio troškova može se pokriti dok se preostali dio troškova pokriva preko naknade za prikupljanje otpada koju plaćaju građani kao obaveznici plaćanja komunalnih naknada. Dosadašnji sistem koji je opredjeljen na odlaganju na deponije otpada nije ekološki prihvatljiv i premda je ekonomski kratkoročno najjeftiniji nije ekonomski ni u bilo kojem drugom pogledu opravdan i održiv.

Ratna razaranja kao najveći zagađivači Zemlje

Kako planirate uspostaviti održivi razvoj? Živimo u društvu u kojem je svakom dozvoljeno da širi svoje ideje o boljem životu, o tome kako se boriti protiv loših stvari, na koji način domaći prostor činiti boljim. Može se očekivati da budući podaci u Evropskoj uniji one koji kreiraju politike osvijeste na greške koje čine. Svijetom odzvanjaju ratovi, svi smo svjedoci ratnih razaranja i šteta, ubijene djece i nevinih ljudi, rušilačke agresije nemaju obzira, zagađenja se nemogu mjeriti niti procijeniti. Svjet se nemože dogovoriti da prestane uništenje, ljudske populacije, šta onda očekivati od takvog svijeta da uspostavi nekakvo dobro ovom narodu. Sve svjetske investicije su usmjerene na ratna dešavanja, i pomoći agresorima u vojnom naoružanju. Koliko će međunarodnoj zajednici trebati vremena da se osvjesti i prestane sa razaranja i ubijanjima nevinih stanovnika planete Zemlje? Ne može neko stalno griješiti i imati ulogu upravljanja u svojim rukama. Nije prirodno. Kada ekonomija usporava, treba je stimulisati, a ne destimulisati. Ipak, ta greška evropske ekonomske politike je vidljiva od svjetske ekonomske krize 2008. godine. Ono što možemo očekivati od evropskog tržišta u narednom periodu ako ćemo biti krajnje objektivni je ništa, a prema sadašnjim politikama koje traju. Politika štednje, restrikcije kako monetarne, tako i fiskalne politike su pogrešne. Poznati su primjeri i pravilo je da programi fiskalne konsolidacije razgrađuju društvo, društvenu koheziju, dovode do pada broja zaposlenih, ekonomske aktivnosti, ne doprinose smanjenju javnog duga i imaju veliku političku cijenu ako je vjerovati dokazima u evropskim zemljama.

Ekonomija životne sredine

Razvrstavanje otpada i odvajanje korisnih sirovina iz miješanog komunalnog otpada se provodi, ali bez ekonomske računice, upravljanjem otpadom nema dobar ekonomski rezultat već samo vodi prema novim zaduženjima. Nacionalna, regionalna i globalna pitanja životne sredine su glavni izazovi dvadesetprvog vijeka, a odgovor na te izazove zahtjeva razumjevanje ekonomije životne sredine. Zaštita životne sredine računa na ekonomske troškove i koristi, ekonomska dimenzija je često najvažniji faktor kada se odlučuje o tome koja će se politika usvojiti nekada su potrebni kompromisi između ekonomskih ciljeva i ciljeva životne sredine, a ponekad se ti ciljevi podudaraju i međusobno pojačavaju. Ako se nastajanje otpada ne može izbjeći niti smanjiti ulazi u sljedeću fazu vrednovanje (iskorištavanje) proizvedenog otpada sa planom iskorištenja materijalnih i energetske svojstava ponovnim korištenjem, recikliranjem i iskorištavanjem na najbolji mogući način. Najvažniji su elementi odvojeno skupljanje i reciklaža otpada, te mehanička, biološka i termička obrada. Otpad koji se više ne može racionalno iskoristiti trajno se odlaže na uređena, kontrolirana odlagališta na način prihvatljiv za okoliš. Korištenje najboljih dostupnih tehnologija u odnosu na troškove i ekološku prihvatljivost. Emisije u okoliš, propisane posebnim propisima, iz postrojenja za obradu otpada i odlagališta otpada moraju se poštovati makar minimalno.

Opravljanost čisti tehnologija u malim preduzećima

To što je čistija tehnologija potencionalno ekonomski opravdanija ne znači da je profitabilnija od postojećih tehnologija⁷. Preduzeća ne žele inovirati proizvode do maksimalne vrijednosti, koje bi možda trenutno mogla postići maksimalnu cijenu na tržištu⁸. Čista tehnologija, ne nudi novi proizvod, nego nastavlja da proizvodi i dalje isti proizvod, samo se tehnološki proces mijenja, na bolje i ide prema poželjnim zahtjevima poslovnog okruženja. U normalnom tržišnom okruženju za nove tehnološke prelaskе, potrebno je mnogo vremena da se prihvate i da postanu standardna proizvodnja. U malim preduzećima uvođenje čistih tehnologija iziskuje velika novčana sredstva, samim time i rizik ukoliko se ne opravda uvođenje čistijih tehnologija preduzeće može da bankrotira, ili dođe u nepovoljen finansijski položaj. Zato mala preduzeća se teško odlučuju mijenjati način poslovanja. Kada se posmatra sa finansijskog stanja, nema garancija da će čista tehnologija u kratkom period biti opravdana, s obzirom da su velike investicije u pitanju, kada vratiti uloženo. Malim preduzećima se postavlja pitanje, zašto razvijati proizvodnju koja je već profitabilna u velikim korporacijama, takva proizvodnja bi dovela do zastoja u razvoju zbog visokih troškova i jake konkurencije. Ako se projektuje niska profitna prednost u čistijim tehnologijama, to obeshrabruje mala privatna preduzeća da prihvate takav odnos proizvodnje.

Podrška inicijativi privatnog sektora u smanjivanju otpada

Zašto je spora reakcija privanog sektora? Prihvatanjem strategije smanjenja otpada u velikim razmjerama zahtjeva znatan početni trošak, uključujući i obavezu unajmljivanje preduzeća za nadzor i praćenje otpada te promjene koje slijede u istraživanju i primjeni u proizvodnom procesu. Svako iskustvo pokazuje opravdanost ili neopravdanost u ulaganja, u ovm slučaju ulaganja u smanjenje otpada mogu biti profitabilna, takav je podhvat rizičan. Posebno u malim preduzećima, u kojima se sprečavanje zagađenja mora takmičiti za kapital sa tradicionalnim ulaganjima u postrojenje i opremu, te razvoj proizvodnje i prodaju recikliranog materijala. Smanjivanje otpada u proizvodnji ili sprečavanje zagađenja, u proizvodnji i prodaji široko je propagirana, ali još nerazvijena čista tehnologija, a odnosi se na smanjivanje stvaranja otpada na izvoru da se izbjegne rukovanje otpadom, njegova obrada ili odlaganje. Pojašnjenje, smanjivanje otpada ne uključuje tehnologije poput recikliranja i spaljivanja, koji smanjuju količinu otpada nakon što je proizveden. Smanjivanje proizvedenog otpada često daje troškovnu prednost preduzećima, koji proizvode otpad jer uključuje direktno smanjivanje troškova. Ona preduzeća koja se odluče na maksimalno smanjenje otpada, stvaraju i najveće godišnje uštede, vremena i finacija. Nakon utvrđivanja činjenice da je smanjenje otpada zaista opravdano, pitanje je jesu li tržišta dovoljna da potiču glavne inicijative privatnog sektora u smanjivanju otpada? Zaključivanjem iz ograničenih raspoloživih podataka, odgovor je: "Vjerojatno ne".

Da li su teorerski prihvatljive tehnologije, zaista prihvatljive

Ako usporedimo velika preduzeća za reciklažu proizvedenog otpada, onda je jasno da su to postrojenja velikih kapaciteta prerade otpada. Takva preduzeća pretenzuju čistim

⁷ Čista tehnologija je bilo koji proces, proizvod ili usluga koji smanjuje negativan uticaj na životnu sredinu kroz značajne energetske efikasnosti poboljšanja, održivo korištenje resursa, odnosno aktivnosti zaštite životne sredine.

⁸ Inovacije-Primena izmjene u tehnologiji, procesima, organizaciji, sistemu menadžmenta i sl.

tehnologijama, a naročito ako imaju tehnologije koje doprinose tehnološkom razvoju. Ako proizvode reciklažne materijale koji su traženi na tržištu reciklažnih roba, stvarajući pouzdanu kvalitetu usluga, ako su im troškovi prerade u skladu sa tehnologijama, i ako su u skladu sa zaštitom okoline, zašto ih privatne firme ne private? U medijima možemo čitati, vidjeti, čuti kako su takve tehnologije profitabilne, predavači koji prezentuju opravdanost i uspjeh takvih kompanija su neinformisani, ako su tako pametni, zašto nisu bogati? Indirektne su koristi za okolinu najveće za tehnologije koje smanjuju ulazne količine. Većina potecijonalnih čistih tehnologija, uključuje smjene tehnologija, starijih tehnologija za novije tehnologije. Upotrebljeni predmeti resursa imaju svoje vlastite direktne i indirektne troškove za dopremanje navedenih. Naprimjer, recikliranje krutog otpada zahtijeva kupovinu i upotrebu kamiona, (zagađivača) za prikupljanje i prevoz materijala do postrojenja za reciklažu te (zagađujuće) kapitalne opreme potrebne za obradu i ponovnu proizvodnju recikliranih materijala. Zbog tih većih indirektnih troškova za okolinu tehnologija za reciklažu uopšteno će više zagađivati nego tehnologija koja uključuje ponovnu upotrebu, a tehnologija za ponovnu upotrebu više će zagađivati od one koja strogo smanjuje upotrebu resursa. Primjer, recikliranje trgovačkih papirnih vrećica daje se prednost pred njihovim bacanjem, ponovnoj se upotrebi daje prednost pred recikliranjem, a njihovom neupotrebljavanju, (za male terete) daje se prednost i pred jednim i pred drugim. Kandidati, za čistu tehnologiju se rangiraju u opštem redoslijedu preferencija po tri R: smanjiti, ponovno upotrijebiti, reciklirati (reduce, reuse, recycle).

Odnos industrijskih proizvodnih sistema i ekologije u funkciji društvenog razvoja

Industrijska ekologija je način na koji čovječanstvo može hotimice i racionalno pristupiti i održati željeni prenosni kapacitet, kojem je data ekonomska, kulturna i tehnološka evolucija. Pojam zahtijeva da industrijski sistem ne bude prikazan izolovano iz ostalih sistema, nego u saglasnosti s njima. To je sistemski pogled u kojem neko može tražiti da optimizira cjelokupne cikluse materijala od netaknutih prirodnih materijala, do recikliranih materijala, od sastavnih dijelova, finalnog proizvoda, do konačne prodaje. Faktori koji se trebaju optimizirati uključuju znanje, resurse, energiju, i kapital. Poželjan, proizvođač ukazuje da davanjem potencijala za različite tehnologije, kulture i oblike ekonomskih organizacija, može postojati veliki broj održivih stanja. Nakon toga osnivači biraju odgovarajući oblik organizacije koja bi im omogućavala željeno stanje.

Mala privatna preduzeća su se pokazala da se mogu nositi ravnopravno sa velikim komunalnim preduzećima u recikliranju proizvedenog otpada, njihove postojeće tehnologije za reciklažu su namjenjene malom obimu proizvodnje. Obično su porodična preduzeća, štednja energije je na prvom mjestu, radi se o kućnoj elektro-instalaciji, kućni priključak vode, odvoz komunalnog otpada organizovan, veća pažnja i kontrola na opasni otpad a potpuno isključena mogućnost stvaranja opasnog otpada. Mala porodična preduzeća su neograničeno radno aktivna, a prednost im je što se resursi proizvode u njihovom okruženju. Privredno društvo koje u svom proizvodnom procesu proizvodi otpad odgovoran je za nastali otpad koji potiče iz sopstvenog proizvodnog programa. Kada projektuje proizvodnju, koju planira proizvoditi u serijskoj proizvodnji, dužan je iznaći najbolja dostupna rješenja proizvoda, a to su: dobra tehnička priprema za proizvod, vijek trajanja proizvoda, ako proizvod ima duži vijek upotrebe neće dolaziti do njegovog odbacivanja, tehnološki proces projektovati za najbolju moguću opremu koja se ne kviri i ne proizvodi nepredviđeni otpad. U proizvodnom procesu, otpad je najveći problem, kako same proizvodnje tako je i problem zagađenja radne i životne sredine.

Zaključak

Sve opšti problem na ovm polju, za čijim se rješenjem još uvijek traga, je stalno prisutan kao konflikt između proizvodnje, potrošnje i postojećih prirodnih resursa i zahtjeva za ekonomskim razvojem, s jedne strane, i potrebe očuvanja čovjekovog zdravlja i zaštite životne sredine, sa druge strane. Sistemi u kojima se čovjek nalazi postaju sve složeniji sa tehničko-tehnološkog, organizacionog i društvenog aspekta. Veliki tehničko-tehnološki sistemi, energetska postrojenja, skladišta (sirovina, repro materijala i gotovih proizvoda), i drugi objekti i tehnike, namjenjeni proizvodnji, po pravilu , sadrže potencijalni rizik ugrožavanja ekološke bezbjednosti i bezbjednog rada, zdravlja ljudi, materijalnih i prirodnih dobara. Iz tih razloga, u cilju održavanja određenog kvaliteta životne i radne sredine, obezbjeđenja zdravlja ljudi, očuvanja materijalnih i prirodnih dobara neophodna je primjena visokog stepena društvene svijesti i neminovnosti usklađenog tehničko-tehnološkog razvoja. Sa porastom količine i raznovrsnosti sirovina, poluproizvoda i finalnih proizvoda u okviru tehnoloških sistema, njihove složenosti i neodređenosti ponašanja, a posebno njihovih elemenata u kojima se odvijaju fizičke i hemijske reakcije, i energetske procesi, njihov utjecaj na zdravlje ljudi, materijalna i prirodna dobra su sve izraženija. Otuda, pored ostalih ocijena, projekti koji se odnose na tehničke i tehnološke sisteme moraju da sadrže i ocjenu i rješenja o ispunjenosti mjera i rizika na životnu i radnu sredinu. Izraz proizvođač, može se tumačiti na različite načine. Tako prema Zakonu o upravljanju otpadom, glasi: Proizvođač je dužan dizajnirati proizvod i ambalažu, koristiti tehnologije i razvijati proizvodnju na način koji vodi najefikasnijoj upotrebi materijala i energije, stimuliše ponovno korišćenje i reciklažu proizvoda, a na kraju životnog ciklusa proizvoda proizvođač će promovisati ekološki održiv tretman, korišćenje i odlaganje. Proizvođač se obavezuje na korištenje takvih sirovina i osnovnih materijala, poluproizvoda i ambalaže koji smanjuju upotrebu energije i materijala i čijom upotrebom se smanjuje proizvodnja otpada i upotreba ambalaže koja ima duži vijek trajanja, i koja ima najmanje moguće optrećenje na životnu sredinu kada postane otpad. Proizvođač je pravno ili fiziko lice čijom djelatnošću se proizvodi i otpad ili pravno ili fizičko lice koje obavlja predtretman, sortiranje ili druge operacije koje dovode do promjena fizičkih karakteristika ili sastava otpada.

Preporuka: Gledajući dugoročno unapred državama u razvoju, trebao bi biti prioritet u industrijskom i ekonomskom razvoju, čiste tehnologije. Sobzirom da je malo dokaza koji bi detaljno odredili, koliko je smanjenje okolinskog zagađenja, direktno ili indirektno, od upotrebe recikliranih materijala zaista korisno. Budućnost napredne privrede se vidi u putevima , jeftine energije, kroz čiste tehnologije, kao jedan od preko potrebnih rješenja.

Dositej Obradović, poručuje: „Navikavajmo mladež na dobro, od toga sve zavisi. Ako se ljudi iz djetinjstva ne otruju zlim običajima, nego ako se napoje i napune razboritošću, ljubavlju prema poštenju, istini i svakoj blagodatnoj vrlini, blago njima.“

Literatura

1. Bodiroža M., Međunarodna ekonomija ,Ekonomski fakultet Travnik 2009.
2. Biočanin R., Omerović M.,Ekološki izazovi i održiv razvoj kao globalni problemi i implikacije u tranzicionim zemljama .Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu,2010.
3. Pintarić A. : Ponovna upotreba djelimično dotrajalih dijelova – recikliranje proizvoda, Đakovo, 1992.

4. Mijanović K, Okolinski pristup proizvodnim sistemima, Tešanj 2008.
5. Mijanović K, Okolinska etika za inženjere i menadžere . Sarajevo 2010.
6. Nešković, S,. Savremeni svijet i proces tranzicije,Beograd: Pravni fakultet Kragujevac 2010.
7. Nešković, S,. Sociologija, Beograd:Visoka poslovna škola strukovnih studija iz Čačka,2010,
8. Jusufrić, I,. Menadžerska ekonomija, IUT. Travnik, Ekonomski fakultet 2012.
9. Jusufrić, I., Biočanin, R.,Otpad i održivi razvoj . IUT Travnik 2012.
10. Tešić, M,. 2014 „ Savremeno naučno-tehnološki modeli unapređenja proizvodnog procesa, Međunarodna konferencija CESNA-B i institucije iz Novog Pazara.
11. Tešić, M., 2013, Zatvorenim materijalnim tokovima do smanjenih emisija u proizvodnji na primjeru „LIVNICE TEŠIĆ“ „Magistarski rad,
12. Tešić,M. Biočanin, R. UTICAJI MODERNIH TEHNIČKIH DOSTIGNUĆA I PREORIJENTACIJA TEHNOLOŠKIH PROCESA NA EKOLOŠKO-RAZVOJNOM PUTU,IU Travnik 2018



Janko Todorov¹

MARKETINŠKI ASPEKT OSIGURANJA POLJOPRIVREDNIKA U ERI KLIMATSKIH PROMENA

Rezime

Sve više se u svetu primenjuje “model solidarnosti”, u kojem se podrazumeva da su svi ugroženi od prirodnih nesreća i zato treba da podnesu jednak teret. Građani u specijalni fond uplaćuju određeni procenat od osiguranja privatnih poseda, kuća i automobila. U Srbiji je osiguranje nedovoljno razvijeno. Na to ukazuje i podatak da manje od 10% stanovništva uplaćuje premije za životno osiguranje, ili osigurava svoju imovinu stan ili kuću. Kada su u pitanju prirodne katastrofe, jasno je da se tendenciji njihovog porasta čovečanstvo može suprotstaviti dugoročnim merama zaštite životne sredine, a to su zadaci i preventive: smanjivanjem količine izduvnih gasova, obaranjem potrošnje fosilnih goriva, razvojem novih tehnologija za zaštitu životne sredine.

Cljučne reči: rizik, elementarna nepogoda, osiguranje.

MARKETING ASPECT OF FARMER INSURANCE IN THE ERA OF CLIMATE CHANGE

Abstract

The “solidarity model” is being applied more and more in the world, in which it is understood that everyone is threatened by natural disasters and therefore should bear the same burden. Citizens pay a certain percentage of the insurance of private properties, houses and cars into the special fund. In Serbia, insurance is insufficiently developed. This is also indicated by the fact that less than 10% of the population pays premiums for life insurance, or insures their property, an apartment or a house. When it comes to natural disasters, it is clear that mankind can counter the tendency of their increase with long-term environmental protection measures, which are tasks and prevention: reducing the amount of exhaust gases, reducing the consumption of fossil fuels, developing new technologies for environmental protection.

¹ Doc. dr Janko Todorov, Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd

Keywords: risk, natural disaster, insurance.

Uvod i značaj

Od postanka sveta do današnjih dana čovekov život i imovina bili su ugrožavani raznim rizicima, prouzrokovani stihijskim prirodnim nesrećama. Globalna promena klime i učestalost razornih šteta zbog prirodnih nepogoda i dejstva klimatskih efekata ugrožavaju poslednjih godina raspoložive kapacitete celokupne industrije osiguranja i reosiguranja.

Prirodne nepogode predstavljaju opasnosti koje nastaju usled geoloških ili sa klimom povezanih pojava poznatih pod različitim nazivima: zemljotresi, vulkani, orkani, tornada, kišne i gradonosne oluje. Najočitije opasnosti predstavljaju one koje nastaju bez ikakvog upozorenja, a često imaju katastrofalne razmere.

Poplave, zemljotresi, akcidenti na nuklearnim postrojenjima, objektima i procesima sa hemijski opasnim materijama, pojava naftnih mrlja, zagađivanje vazduha, vode i zemljišta i drugo, ukazuju ne samo na prisustvo nesreća nastalih usled intenzivnog razvoja i nekontrolisane primene tehnološkog razvoja, nego i na visok stepen ugrožavanja ljudi, njihovih materijalnih dobara i životne sredine.

Predmet pažnje u ovom radu su vrste osiguranja od ovih opasnosti. Osiguranje podrazumeva specifičnu ekonomiku, posebno imajući u vidu složenost mehanizama koji se primenjuju u ovoj oblasti, a posebno ekonomsko-pravne prirode. To je institucija koja nadoknađuje štete nastale u društvu, u njegovoj privredi ili kod ljudi, usled dejstva rušilačkih prirodnih sila ili nesrećnih slučajeva.

Osiguranje u suštini predstavlja udruživanje svih onih koji su izloženi istoj opasnosti, s ciljem da zajednički podnesu štetu koja može zadesiti samo neke od njih. Osnova osiguranja leži u načelu uzajamnosti i solidarnosti.

To je postalo pitanje nacionalnog značaja i uzdignuto je na nivo državne politike. Ono na čemu je neophodno sve više raditi jeste informisanje i edukacija građana u vezi zaštite od elementarnih nepogoda putem osiguranja.

U sistemu integrisane zaštite, u suštini, osiguranje predstavlja udruživanje svih onih koji su izloženi istoj opasnosti s ciljem da podnesu štetu koja će zadesiti samo neke od njih.

Karakteristike rizika u životnoj sredini

Elementarnom nepogodom smatra se iznenadna velika nesreća koja prekida normalno odvijanje života, prouzrokuje žrtve, štetu većeg obima na imovini i/ili okolini, u meri koja prelazi normalnu sposobnost zajednice da ih sama otkloni bez pomoći. U elementarne nepogode ubrajamo: a) litosferske (seizmološke) zemljotresi, klizišta, vulkanske erupcije; b) atmosferske (meteorološke) vetar, grad, kiša, sneg magla... c) hidrosferske (hidrološke) poplave, morski talasi, cunami; d) biosferske suše, epidemije... Elementarnom nepogodom smatraju se i požari, poplave, suše, tuča, jaki mrazevi, vanredno velika visina snega, snežni nanosi i lavine, nagomilavanje leda na vodotokovima, odroni zemljišta i druge pojave takvog obima koje zavisno o teritorijalnim prilikama, uzrokuju bitne poremećaje u životu ljudi na određenom području.

Posebno se izdvajaju zemljotresi od 7 i više stepena po Mercalli-Cancani-Siebergovoj skali, te olujni i orkanski vetrovi od 8 i više bofora.

Nosioci najopasnijih atmosferskih pojava po čoveka i njegovu okolinu su razvijeni olujni oblaci kumulonibusi. Njihova pojava je gotovo uvek praćena jakim pljuskovima

kiše i grada, električnim pražnjenjem i olujnim vetrovima, što se manifestuje kao rušilačka snaga prirode.

Sve je više dokaza da planetarna ekološka kriza, uprkos pronalascima sve čistije tehnologije postaje sve dublja i opasnija. To je dokaz da tehnika, kao ljudski produkt, ne može u potpunosti rešiti ekološke probleme. Glavni uzrok nalazi se u čoveku, u čovekovoju svesti i odgovornosti. Važnost odnosa između čoveka i prirode nastao je u trenutku kada je čovek počeo da ga narušava. Time se na neki način potvrđuje da čovek sve bitne odnose uspeva otkriti tek kada su ugroženi ili prekinuti.

Od nastanka ljudskog društva jedan od osnovnih zadataka čoveka sastojao se u pokušaju da se ograničeni resursi podvrgnu što racionalnijem prizvodnom tretmanu sa krajnjim ciljem da se u procesu potrošnje ili proizvodnje zadovolje određene potrebe. Racionalnost ovog odnosa sastojala se u nastojanju da se maksimizira korist iz upotrebe tih dobara, a samim tim i da se putem odgovarajućih instrumenata osiguraju ta ista dobra od elementarnih nepogoda, odnosno katastrofa.

Sa početkom industrijalizacije i ubrzanim razvojem tehnologije u 20. veku, posledice ugrožavanja životne sredine postaju sve veće. To se posebno ispoljilo kroz uništavanje vegetacije, zagađenje voda, vazduha i tla; pojavu različitih oboljenja kod ljudi, biljaka i životinja, do genetskih promena.

Svest o opasnosti od ekoloških katastrofa krajem 60-tih godina prošlog veka, više nije na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou problema, već je to međunarodni – globalni problem.

Ujedinjene Nacije 1972. godine organizuju Stokholmsku konferenciju koja je usvojila poznatu Stokholmsku deklaraciju.² Na njoj su postavljeni temelji dalje međunarodne saradnje u domenu zaštite životne sredine i njenog pravnog regulisanja, kao i osnovne smernice za aktivnost u ovom domenu na nacionalnom planu pojedinačnih država. To je početak ozbiljnog shvatanja, problema urušavanja životne sredine. Međunarodne regulative dovode do pojave nacionalnih zakona o zaštiti životne sredine.

U Rio de Žaneiru, Ujedinjene Nacije 1992. godine organizuju drugu konferenciju posvećenu globalnom problemu životne sredine. Na ovoj konferenciji je usvojena „Rio deklaracija“, koja predstavlja osnovu za definisanje zaštite životne sredine; Agenda 21-plan akcija.

U Johanezburgu, u Južnoj Africi od 26.08. 2002. do 04.09.2002. održan je treći svetski samit o održivom razvoju. Samit je afirmisao održiv razvoj kao centralni element međunarodnog dnevnog reda i dao novi stimulans globalnoj akciji za borbu protiv siromaštva i za zaštitu životne sredine.

Definisanje rizika

Pojam rizik se često koristi u različitim stručnim krugovima, posebno u oblasti osiguranja. Sa pravnog aspekta, rizik se odnosi na mogući događaj u budućnosti, koji je neizvestan i nezavisan od isključive volje ugovarača. Sa ekonomskog aspekta, ekonomija ima za predmet sopstvenog istraživanja svaku ljudsku delatnost koja se susreće sa problemom ograničenja u realizaciji ciljeva.

Ne postoji jedna za sve prihvatljiva definicija rizika, bilo da je posmatramo sa teorijskog ili praktičkog aspekta osiguranja.

U osiguranju rizik možemo posmatrati sa aspekta prava i obaveza osiguranika i osiguravača. Da bi rizik postojao - on mora biti moguć, da njegovim nastupanjem izaziva ekonomsku štetu, mora biti neizvestan i slučajan. Rizici u osiguranju su brojni,

² Конференција Уједињених Нација о животної средини одржана је у Стокхолму 1972. год. (позната и као Стокхолмска декларација).

u svetu ih ima preko 450 vrsta, njihova težina je veoma različita u datim trenucima čak i katastrofalna. Iz tih razloga rizik ima svoju cenu – premiju osiguranja.

Osim rizika postoje i drugi štetni aspekti rizika. Neizvesnost pojave gubitaka, zahteva od razboritog pojedinca da se pripremi za njihovu eventualnu pojavu. Neophodno je da se izvrši osiguranje kod osiguravajućeg društva.

Proces upravljanja rizikom

Upravljanje rizikom se razvija naročito poslednjih deset godina. U njoj se javlja niz praktičnih i naučnih problema sa kojima se suočavaju pojedinci, nosioci poslovnih poduhvata, menadžeri osiguravajućih društava i teoretičari osiguranja.

Upravljanje rizikom predstavlja naučnu metodu kojom se identifikuje i analizira čista izloženost riziku od gubitka, a obuhvata i tehnike za sprečavanje gubitaka. Kao dodatak osiguranju, upravljanje rizikom upotrebljava druge tehnike za obradu izloženosti riziku, koje uključuju izbegavanje, kontrolu gubitka, zadržavanja rizika i neosiguravajući transfer.

Osnovni koraci u procesu upravljanja rizikom su sledeći :

- identifikacija potencijalnog gubitka;
- evaluacija potencijalnog gubitka;
- izbor odgovarajuće tehnike za upravljanje gubicima;
- implementacija i razvijanje programa.

Glavne tehnike za upravljanje štetama su:

- a) sprečavanje rizika;
- b) kontrola šteta;
- c) neosiguravajući transferi;
- d) osiguranje.

Upravljanje rizikom se definiše kao sistemski proces identifikacije i ocene čistih rizika sa kojima se susreće organizacija ili individua kao i proces selekcije i implementacije velikog broja odgovarajućih metoda i tehnika za sprečavanje ostvarivanja ovih rizika.

Prema navedenom, rizici u životnoj sredini predstavljaju opasnost od realizovanja ekonomski štetnog događaja. Ne može biti rizik u osiguranju događaj neekonomske prirode ili uopšte događaj koji u našem životu ne izaziva ekonomsku štetu (bilo na osiguranoj imovini ili kod samog osiguranog lica), nego ima kao posledicu neke druge nedaće. Recimo, petrohemijski kompleks je veoma rizičan sa stanovišta npr. rizika požara i to ne zbog čestih požara na ovim pogonima već i zbog moguće velike ekonomske štete, a čak i mogućih ljudskih žrtava.

Da bi bio pokriven osiguranjem rizik se mora ponavljati. Ukoliko se ne ponavlja, ako se ostvaruje na primer jednom u 100 godina, čovek neće osećati potrebu da se osigura od takvog rizika (npr. vulkanska erupcija, pad meteorita, itd.)

Značaj osiguranja

Uokviru sistema integrisane zaštite, osiguranje predstavlja jedan od ključnih elemenata zaštite građana i imovine. Neophodno je neprekidno raditi na usavršavanju osiguranja, ali isto tako i pomoći svakom neosiguranom građaninu da se edukuje i zaštiti sebe i svoju imovinu.

Ukupna godišnja šteta od prirodnih katastrofa kreće se od 50 do 60 milijardi \$;

- 32% od poplava,
- 30% od delovanja tropskih ciklona,
- 22% od suše,
- 10% od zemljotresa i
- 6% od ostalih elementarnih nepogoda.

Atmosferske pojave u prirodnim katastrofama učestvuju sa 84%.

Ključni razlozi uočenog uvećanja osiguranih šteta u protekle više od tri decenije takođe leže u rastu osiguranih vrednosti u područjima natprosečno izloženim prirodnim nepogodama i osetljivosti dobara na spoljne činioce.

U razvijenim zemljama u kojima je sasvim normalna (masovna) pojava osiguranje sopstvene imovine, osiguravajući zavodi će morati da promene politiku prema klijentima koji žive u ugroženim područjima od elementarnih nepogoda. Potencijalne štete su ogromne i pitanje je da li su inače veoma sigurni osiguravajući sistemi u stanju da pokriju takve štete.

Osnove osiguranja

Reč osiguranje (fr. Assurance, engl. Insurance, nem. Versicherung) u najširem označava sigurnost, poverenje u nešto, zaštitu, obezbeđenje. Drugim rečima, smisao te reči upućuje na svrhu osiguranja koja se redovno sastoji u pružanju neke sigurnosti.

Kao „mešovita“ ekonomska i pravna kategorija, osiguranje je predmet ekonomske i pravne nauke. Za ekonomistu, osiguranje predstavlja instituciju čiji je cilj uklanjanje ekonomskih posledica prouzrokovanih nastankom osiguranja nekog slučaja. Zbog toga će ekonomisti proučavati fondove osiguranja (načine njihovog obrazovanja, čuvanja i uvećanja).

Za finansijskog stručnjaka osiguranje je deo finansijskog prava, u okviru kog se posebno razmatra zaštita fondova osiguranja, pitanje uticaja poreskih zakona na delatnost osiguranja, uticaj ostvarenih kamata iz plasmana sredstava i drugo.

Osim toga, pravnici se u praksi susreću sa važnim i delikatnim pitanjima koje se tiču nastanka i ispunjenja obaveza osiguravača i osiguranika na osnovu zaključenog ugovora o osiguranju.

Sa stajališta pojedinca, osiguranje je privredni instrument kojim pojedinac zamenjuje mali određeni iznos (premiju) za veliki neizvestan finansijski gubitak (neizvesnost od koje se osiguravamo) koji bi postojao da nema osiguranja.

Primarna je funkcija stvaranje suprotne stavke riziku, a to je izvesnost. Osiguranje ne smanjuje neizvesnost u pogledu verovatnoće pojavljivanja gubitka za pojedinca, niti povećava verovatnoću njegovog pojavljivanja, ali smanjuje verovatnoću finansijskog gubitka vezanog uz taj događaj.

Fondovi osiguranja

Osiguranje kao oblast ljudske aktivnosti koja svoje usluge pruža osiguranicima kako u sferi materijalne proizvodnje tako i van nje, uvek je spremno da nadoknadi štetu nastalu kao produkt osiguranog slučaja. Da bi se tim svojim obavezama u svako doba moglo da odgovori, bez obzira na vreme i visinu nastale štete, osiguranje mora da poseduje određene fondove.

Osiguravajući fond služi da se u svako doba može nadoknaditi šteta koju su izazvale prirodne sile ili drugi rizici predviđeni, tj. pokriveni osiguranjem.

Poseban problem u osiguranju predstavlja mogućnost nastanka većeg broja šteta

od očekivanog ili posebno velikih katastrofalnih šteta. Kako bi se obezbedilo da i ove štete budu pokrivena, u osiguranju se kombinuju različite tehnike, među kojima bitnu ulogu imaju rezerve sigurnosti.

U osiguranju života deo premije koji je naplaćen, a namenjen je isplati obaveza koje će dospeti, odnosno nastati u idućim godinama, zove se matematička rezerva. Ona je deo štedne premije. Matematička rezerva izračunava se posebnim metodama aktuarske matematike.

I jedan i drugi osiguravajući fond imaju prvenstveno primarnu osiguravajuću funkciju – nadoknadu štete, a sekundarna funkcija im je plasman novčanih sredstava za pospešivanje nesmetanog odvijanja tokova reprodukcije, što je u poslednje vreme veoma značajno, pogotovo kada je likvidnost privrede došla u pitanje. Osiguranje, odnosno fondovi osiguranja, kroz razne vidove plasmana znatno ublažuju nastale teškoće u privredi.

Da bi se stekao celovit uvid u način poslovanja osiguravajućih društava, potrebno je sagledati način na koji se definišu prihodi i rashodi osiguravajućih organizacija, i shodno tome, utvrđuje godišnji obračun, godišnji izveštaj o poslovanju, kao i načini utvrđivanja i rasporeda rezultata, utvrđivanja i pokrića gubitaka.

Prihodi osiguravajuće organizacije su sledeći:

- premije osiguranja,
- premije aktivnih poslova saosiguranja i reosiguranja,
- drugi prihodi od poslovanja osiguranja,
- prihodi od finansija,
- vanredni prihodi,
- kapitalni dobiti.

Rashodi osiguravajuće organizacije su:

- rashodi za štete po osnovu ugovorene sume osiguranja,
- rashodi za štete po osnovu aktivnih poslova saosiguranja i reosiguranja,
- rashodi za premije po osnovu pasivnih poslova saosiguranja i reosiguranja,
- rashodi za preventivu i drugi rashodi od poslova osiguranja,
- rashodi za obavljanje delatnosti osiguranja i reosiguranja,
- rashodi finansiranja,
- vanredni rashodi,
- kapitalni gubici.

Određivanje premije cene osiguranja

Iako osiguravajuća društva u načelu posluju na isti način kao ostala preduzeća, priroda osiguravajućih transakcija zahteva određene specijalizovane funkcije.

Ipak, kod osiguranja, za razliku od ostalih delatnosti, troškovi proizvodnje nisu poznati pri prodaji ugovora, i neće biti poznati sve do nekog vremena u budućnosti, kada polisa ističe. Osnovna razlika između određivanja cene i cenovne funkcije kod drugih delatnosti jeste da cena osiguranja mora biti osnovana na pretpostavkama.

Postupak predviđanja budućih gubitaka i budućih troškova i raspoređivanja tih troškova na različite kategorije osiguranika naziva se određivanje cene osiguranja. Premija predstavlja cenu osiguranja.

U području imovine i odgovornosti, cene se izvode osnovom statističkih trendova gubitaka koje pribavljaju savetničke organizacije ili ih prikupljaju pojedina osiguravajuća

društva.

Da bi stvorila prihod od premija, osiguravajuća kuća mora predvideti zahteve i troškove, i onda rasporediti te pretpostavljene troškove na različite vrste imaoca polisa. Konačna premija koju osiguranik plaća naziva se „bruto premija“ i temelji se na bruto stopi koja se sastoji od dva dela, jedan namenjen za plaćanje gubitka i drugi koji predstavlja poseban doplatka za premiju osiguranja, za pokriće troškova poslovanja.

Funkcija i privredni značaj osiguranja

Osiguranje određenog iznosa za kuću uklanja neizvesnost u pogledu finansijskog gubitka u slučaju požara, poplave, zemljotresa ili klizišta koja su u velikom

obimu pojavila u našoj zemlji. Neki ljudi, ipak veruju da je osiguranje na neki način rasipanje njihovog novca, ako se gubici ne dogode i ne izvrši naknada štete.

U suštini, osiguranje je metoda distribucije gubitaka. Ono što bi bio neizmeran gubitak pojedincu, raspoređeno je na pravedan način na sve članove (osiguranike), i to je osnova na kojoj osiguranje može postojati.

Sa stanovišta države, plaćanje premije životnog osiguranja kumulira sredstva koja imaju značaj štednje, koja je dugoročna, unapred određena i namenska. Stoga se ona može upotrebiti kao izvor kreditiranja i investiranja. Od posebnog značaja je osiguranje osiguravača, tj. ustanova reosiguranja. Ugovor o reosiguranju je takav ugovor kojim se jedna strana – reosiguravač obavezuje da drugoj strani, osiguravaču, plati deo iznosa ili ceo iznos koji je on platio ili treba da plati osiguraniku, a reosiguranik preuzima obavezu da reosiguravaču plati određenu premiju.

Osiguravači kod nas i u svetu

Funkciju osiguranja i reosiguranja u svetu i kod nas, obavljaju osiguravajuća društva, zavodi, odnosno akcionarska društva i sl. Osiguravač je pravno lice koje se ugovorom o osiguranju obavezuje da će nadoknaditi štetu tj. isplatiti ugovorenu vrednost osiguranja kada nastane osigurani slučaj. U svetu pa i kod nas, osiguravatelji su različito organizovani zbog specifičnosti društveno-političkog sistema i zavisno od toga kakvu društvenu funkciju obavljaju u domenu osiguranja.

U svetu, sinonim organizacije za osiguranje i reosiguranje predstavlja “Lojds.” Ono što je širem krugu ljudi, pa čak i onima koji se profesionalno bave osiguranjem ponekad nepoznato, to je da se “Lojds” u svojoj, preko tri veka staroj tradiciji, nikada nije direktno bavio ni osiguranjem, niti reosiguranjem. Njegova prava funkcija je organizovanje poslova osiguranja i reosiguranja ili bolje rečeno, on predstavlja berzu ili organizovano tržište poslova osiguranja i reosiguranja.

Saradnja u osiguravajućoj delatnosti

Osiguranje je po svojoj prirodi kooperativno. Uprkos činjenici da se osiguravajuća društva i posrednici međusobno žestoko nadmeću, postoje mnoga područja u kojima i društva i posrednici saraduju. U nekim slučajevima to proizilazi iz ekonomske nužnosti.

Mnoge kooperativne organizacije osnivaju i podupiru skup osiguravajućih društava pri izvođenju poslova koji bi značili dupliranje napora, ako bi ih svako zasebno obavljao. U drugim slučajevima, saradnja je zamišljena kao podela rizika između osiguravajućih društava u obliku podele gubitka.

Jedno važno područje saradnje između osiguravajućih društava jeste određivanje

stopa osiguranja. Savetničke organizacije podržavaju osiguravajuća društva koja opslužuju te organizacije svojim statistikama gubitaka kao podlogom za određivanje stopa.

Postoji mnogo rizika čijim bi ostvarenjem nastale štete koje ne bi mogle da nadoknade ni velike osiguravajuće kompanije u svetu, a pogotovo nijedna organizacija za osiguranje kod nas. Iz tih razloga osiguravajuće kompanije ili društva nalaze rešenje putem sopstvenog osiguranja od velikih i skupih šteta. To, tzv. osiguranje osiguranja, naziva se reosiguranjem.

Pojam i značaj saosiguranja

Učešće dva ili više osiguravača u sklapanju jednog ugovora o osiguranju, tako da svaki osiguravač učestvuje u pokriću nastalog osiguranog slučaja srazmerno preuzetom delu iz ugovora o osiguranju, naziva se saosiguranje.

Potpisanim ugovorom o saosiguranju svaki saosiguravač u odnosu na osiguranika, u srazmeri preuzetog dela rizika, postaje njegov osiguravač i individualno preuzima svoj deo obaveze prema osiguraniku.

Pojam i značaj reosiguranja

Reosiguranje, tehnika kojom osiguravajuće društvo pribavlja osiguranje od katastrofalnih gubitaka, jedno je od najčešćih oblika saradnje unutar osiguravajuće delatnosti.

Reosiguranje je postupak kojim osiguravajuće društvo može izbeći rizik katastrofe u osiguravajućem mehanizmu. Kao što sam naziv govori, reosiguranje je osiguranje osiguravatelja. Osim pojedinačnih ugovornih odnosa između društava, postoji izvestan broj reosiguravajućih ureda koji međusobno saraduju.

Funkcije reosiguranja

Reosiguranje zapravo ima dve značajne funkcije. Prva, koja je prilično očita, jeste raspršivanje rizika. Osiguravajuća društva su u mogućnosti izbeći katastrofalne gubitke prepuštajući deo svakog prevelikog rizika. Nadalje, putem ugovora o reosiguranju dodatnog gubitka, društvo se može zaštititi od jednog gubitka katastrofalnih razmera.

Druga funkcija koju reosiguranje ima nije odmah očita. To je finansijska funkcija. Uz stalno povećanje iznosa premija, društvo se suočava sa dilemom, da li posao koji osigurava može biti profitabilan, ili zbog zahteva rezervi za nerealizovane premije, njegov se profit može smanjiti i dostići opasno nizak nivo.

Kada društvo-direktni osiguravač reosigura deo posla koji je osiguralo primenom proporcionalnog reosiguranja, ono plaća deo premija reosiguravaču. Reosiguravač onda utvrđuje rezerve za nerealizovane premije ili obavezne rezerve za polise i direktni osiguravač je oslobođen držanja takvih rezervi. Kako direktni osiguravač ima troškove unajmljivanja poslova, reosiguravač plaća direktnom osiguravaču naknadu za vođenje poslova.

Posao reosiguranja je posao koji se u principu bazira na dugoročnoj saradnji između potpisnika ugovora. To je istovremeno posao u čijim temeljima leži, pre svega, veliko međusobno poverenje.

Osiguranje u svetu od elementarnih nepogoda

Funkciju osiguranja i reosiguranja u svetu, obavljaju osiguravajuća društva, zavodi, odnosno akcionarska društva i sl. Kako se i na koji način sprovodi osiguranje u pojedinim zemljama, zavisi najviše od društveno-ekonomskog i političkog sistema zemlje.

U mnogim zemljama postoji više vrsta osiguravajućih društava koja na bazi konkurentnosti vrše funkciju osiguranja i nazivaju se osiguravači i vrlo je bitna činjenica da je vema malo privrednih i drugih vrsta delatnosti koje su kao što je to osiguranje, u obavljanju svoje funkcije ovoliko slične, bez obzira o kojoj zemlji se radi. Na primer, osiguranje u SAD-u je velika industrija, mereno bilo kojim od brojnih standarda. Postoji više od 6.200 osiguravajućih društava.

Delatnost osiguranja u Republici Srbiji od elementarnih nepogoda

Republika Srbija nastoji da se bori protiv nepovoljnih prirodnih činilaca i da spreči njihovo nastajanje, a ako oni ipak ispolje svoje nepovoljno dejstvo nastoji da umanjí njihove štetne posledice. Ekonomske posledice koje nastaju usled delovanja nepovoljnih prirodnih činilaca mogu se uspešno otkloniti osiguranjem lica i imovine kod osiguravajućeg društva.

Pošto ispoljavanje rizika poplave može prouzrokovati štete kod velikog broja ljudi i imovine na relativno malom prostoru i tako ozbiljno ugroziti disperziju rizika, znači da ovaj rizik veoma brzo može postati katastrofalni rizik koji može ozbiljno ugroziti solventnost osiguravača, te se stoga mora obezbediti adekvatno reosiguranje.

U našoj zemlji sa povećanjem broja i veličine naselja i vrednosti dobara u priobalnim područjima postepeno su se povećavale i štete od poplava i drugih nepovoljnih uticaja vodenih tokova, jer se poplave koje nastaju izlivanjem voda iz

rečnih korita mogu, u nekim slučajevima, svrstati u red najvećih prirodnih katastrofa.

Vremenom, sistemi odbrane su se usavršavali, a mere za odbranu od poplave i objekti koji su tome namenjeni postajali su sve svrsishodniji.

Teritoriju Srbije karakterišu veoma raznoliki geografski i topografski pokazatelji koji karakterišu pojedine regione i oblasti, a shodno tome postoje i razlike u izloženosti negativnom dejstvu voda i vrstama poplave koje ugrožavaju pojedine regione i oblasti. U (tabeli 4) prikazane su vrste poplava koje su karakteristične za pojedine oblasti i regione na teritoriji Srbije.

Ugroženost od poplave po regionima

Oblast / region	Vrsta rizika od poplava
Vojvodina	Ravničarske reke
Centralna Srbija i Kosovo	Bujične poplave
Gradovi uz Dunav i Tisu	Ledene poplave
Vojvodina, Mačva	Visoke podzemne vode
Svi prostori na kojima postoji bespravna gradnja	Poplave zbog neplanskog razvoja

Vrste poplave		Ugroženo područje
Uz ravničarske reke	Dunav Tisa Sava Tamiš	Sombor-Novi Sad Senta-Titel Sremska Mitrovica- Beograd Opština Sečanj
Bujične	Nišava Vlasina	Niš Vlasotince
Ledene	Dunav	Granično područje uz mađarsku granicu i opština Sombor
Prolomi brana		Nije bilo takvih slučajeva
Od visokih podzemnih voda		Vojvodina
Zbog neplanskog razvoja na plavnoj površini		Poplave na području Smederevske Palanke

U našoj zemlji postoje područja koja su svakodnevno zaštićena nasipima od poplava: cela Mačva se brani nasipima uz Drinu i Savu i tu je u opasnosti 30.000 hektara, mnogo više sela i infrastrukture nego u Banatu. U slučaju proboja nasipa, na ovom području bi mogla nastati šteta koja se procenjuje na 312 miliona evra. Dunavski nasipi između mađarske granice i Novog Sada štite 160.000 hektara i veliki broj naselja sa 110.000 stanovnika.

Po Vodoprivrednoj osnovi Republike Srbije, Novi Beograd je takođe veliki problem jer nema dovoljno zaštite. Kada bi se istovremeno pojavile velike vode na Dunavu i Savi, Beograd bi bio poplavljen, smatraju u Vodoprivredi Srbije.

Sve ovo ukazuje da ne postoji potpuna zaštita od rizika poplave. Jedan od načina da ljudi zaštite svoju imovinu od šteta koje poplava može naneti jeste osiguranje imovine od poplave. Međutim u Republici Srbiji još uvek nije velik broj lica i imovine osiguranih od opasnosti od poplave..

Osiguranje poljoprivrednika u Srbiji

Svedoci smo učestale promene vremena i čestih nepogoda, koje svojom prekomernošću neminovno prouzrokuju štete na poljoprivrednim proizvodima. Pored agrotehničkih mera, u ovakvim uslovima osiguranje poljoprivredne proizvodnje kao njena ekonomska zaštita postaje nužnost.

Pod osiguranjem poljoprivrede podrazumevaju se osiguranje useva i plodova i osiguranje životinja.

Međutim, osiguranje od poplava može se zaključiti samo kada ne postoji neposredna opasnost od poplava, a usevi i plodovi mogu se osigurati od više vrsta rizika. U poljoprivredi su elementarne nepogode retke i vrlo često nepredvidive, ali kada se dese, mogu da nanesu ogromnu štetu.

Država, opština, humanitarne organizacije će dati određenu pomoć, ali ona neće biti dovoljna. Jedino pravo pokriće i sigurna nadoknada može se očekivati od osiguranja, naravno ako je blagovremeno zaključeno, jer se tada šteta potpuno nadoknađuje.

Najveći osiguranici osiguravajućih kompanija su velika društvena poljoprivredna gazdinstva. Najviše osiguranika je u oblasti useva i plodova i to u Vojvodini. U zapadnoj Srbiji najviše se osiguravaju maline, kupine i drugo voće. Osiguravajuće kompanije

poljoprivrednicima nude veliki izbor osiguranja od osnovnih rizika; grada, požara i groma i od dodatnih rizika poplave, oluje, prolećnog mraza.

Poljoprivrednici se mogu osigurati preko udruženja proizvođača – kooperacija i zemljoradničkih zadruga. Kod organizovanih oblika poljoprivredne proizvodnje osiguranje se ugovara organizatorom proizvodnje, a plaća se 20% po sklapanju polise, a 80% po skidanju useva ili plodova.

Predmet osiguranja su sve poljoprivredne kulture, jednogodišnje, višegodišnje, glavni usevi, podusevi. Usevi i plodovi mogu se osigurati od osnovnog paketa rizika, tj, od grada, požara i udara groma, dopunskih rizika – oluje, prolećnog mraza, jesenjeg mraza, poplave, gubitka semenskog kvaliteta, paketa rizika posle izvršene žetve, odnosno berbe.

Polisa osiguranja useva i plodova određuje se na osnovu stope osiguranja za određeno područje, visine osiguranog prinosa i cene proizvoda. Cena se utvrđuje dogovorom i može biti fiksna i važi kako za premiju, tako i za eventualnu štetu, može da bude tržišna i cena otkupljiivača na dan konačnog obračuna.

Premija se plaća na sumu osiguranja koja se utvrđuje na osnovu očekivanog prinosa po jednom hektaru i cene po jednom kg. Suma osiguranja po jedinici površine pomnožena sa ukupnom površinom predstavlja sumu osiguranja na koju se primenjuje premijska stopa.

Osiguranjem svojih useva i plodova poljoprivredni proizvođači postižu zaštitu svojih poljoprivrednih kultura od mnogobrojnih opasnosti kojima su izloženi tokom godine.

SWOT analiza osiguranja poljoprivrednika

PREDNOSTI (Strengths)

- Osiguranjem useva i plodova, čak i u slučaju totalnih šteta, obezbeđuje mogućnost obnove proizvodnje naredne godine;
- Osiguranjem životinja od nastanka šteta omogućava nesmetan i bezbrižan uzgoj životinja, kako biste eventualne gubitke u proizvodnji sveli na najmanju moguću meru i
- Osiguranjem od suše, oluje, mraz, posolice i poplave pokriva štete nastale uslijed nedostatka vlage u tlu (suše), oluje, proljetnog mraza, posolice ili poplave.

SLABOSTI (Weaknesses)

- nerazvijena poljoprivredna proizvodnja;
- osiguranje proizvodnje nije obavezno;
- slabo imovno stanje poljoprivrednika i
- nepostojanje tradicije osiguranja;

ŠANSE (Opportunities)

- Osiguranje predstavlja jedan od najznačajnijih instrumenata kojim se može sprečiti potpuna šteta, i u zavisnosti od vrste osiguranja, mogu se pokriti određeni troškovi;
- Osiguranje poljoprivredne proizvodnje je znatno više zastupljeno u biljnoj u

- odnosu na stočarsku proizvodnju;
- Poljoprivreda je jedna od najznačajnijih delatnosti u Republici Srbiji i
- Jačanje finansijske moći poljoprivrednika;

OPASNOSTI (Threats)

- Poljoprivreda predstavlja jednu od najrizičnijih grana privrede;
- Proizvodnja koja se u najvećem broju slučajeva odvija na otvorenom pod dejstvom nepredvidivih spoljašnjih uticaja;
- Štete koje mogu nastati u poljoprivredi u nekim slučajevima mogu biti velikih razmera, i dovesti do potpunog uništenja uložених materijalnih sredstava i ljudskog rada i
- nepostojanje tradicije osiguranja;

Zaključak

Vremenom je potreba ljudi moderne civilizacije za osiguranjem postala mnogo veća i nastanak organizovanog vida osiguranja, osiguravajućih društava, bio je neminovan.

Najprivlačnija štednja u svetu je putem individualnog osiguranja života koje se drugačije naziva štedno osiguranje, jer podrazumeva da se skoro sav uplaćeni novac posle nekoliko godina vrati. Ovakvo osiguranje podrazumeva ne samo štednju, već i isplatu odštete, ako se osiguraniku nešto dogodi u periodu u kojem se životno osiguranje zaključilo. U nekim zemljama ljudi koji uplaćuju životno osiguranje imaju pravo na poreske olakšice, a pomoću iste polise mogu dobiti i razne kredite.

Sve više se u svetu primenjuje “model solidarnosti”, u kojem se podrazumeva da su svi ugroženi od prirodnih nesreća i zato treba da podnesu jednak teret. Građani u specijalni fond uplaćuju određeni procenat od osiguranja privatnih poseda, kuća i automobila.

U Srbiji je osiguranje nedovoljno razvijeno. Na to ukazuje i podatak da manje od 10% stanovništva uplaćuje premije za životno osiguranje, ili osigurava svoju imovinu stan ili kuću.

Kada su u pitanju prirodne katastrofe, jasno je da se tendenciji njihovog porasta čovečanstvo može suprotstaviti dugoročnim merama zaštite životne sredine, a to su zadaci i preventive: smanjivanjem količine izduvnih gasova, obaranjem potrošnje fosilnih goriva, razvojem novih tehnologija za zaštitu životne sredine.

Neosigurana imovina je jedan rizik više. Loše osigurana imovina – takođe. Smernice za odlučivanje kod upravljanja rizikom trebaju da imaju oslonac na principima “zdravog razuma”, odnosno na zlatnom pravilu upravljanja rizikom:

“Ne rizikuj više nego što možeš dozvoliti da izgubiš.”

Iz svega navedenog može se zaključiti da osiguranje predstavlja najsigurniju tehniku za upravljanje rizikom od neželjenog događaja. Osiguravajuće kompanije treba da koriste znanje o upravljanju rizicima u procesu ugovaranja osiguranja. Neophodno je posvetiti više pažnje na edukaciju stanovništva o značaju osiguranja.

Čovek nastoji da se bori protiv nepovoljnih činilaca i da spreči njihovo nastajanje, a ako oni ipak ispolje svoje nepovoljno dejstvo, da umanjí njihove štetne posledice.

Literatura

1. Bijelić M.: Osiguranje, Birotehnika, Zagreb, 1989.
2. Vukičević M.: Ekonomija životne sredine, Novi Sad, DIT NIS – Naftagas, 2000.
3. D. S George., Wensley R., Assessing Advantage: A Framework for
4. Jakaša B.: Pravo osiguranja, Informator, Zagreb, 1972.
5. Jovanović V.: Osiguranje u privredi, Informator, Zagreb, 1962
6. Jovanović Slobodan: Razorne štete “DDOR Novi Sad”, 2005.
7. Jakovljević V Diagnosing Đarmati Š.; Civilna zaštita, Poslovna politika, Beograd, 1992.
8. Jankovec I.: “Ugovor o reosiguranju za uporedno pravo”, Beograd, 1968.
9. Jankovec I.: Ugovor o reosiguranju, Forum, Novi Sad, 1968
10. Klobučar Drago: Risk management proces,” Osiguranje”, Zagreb, 2002.
11. Kočović Jelena, Šulejić Predrag, “Osiguranje”, Centar za izdavačku delatnost, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2006
12. Kočović J. “Aktuarske osnove formiranja tarifa u osiguranju lica”, Ekonomski fakultet u Beogradu , 2000 godine.
13. Marović B., N Žarković; Leksikon osiguranja, Budućnost, N. Sad, . 2002.
14. Marović B., Žarković N.: Naftna i petrohemijska industrija – izvoz velikih rizika osiguranja kod nas i u svetu, savetovanje, “Mogućnost razvoja energetike”, Kopaonik, 1997.
15. Mašić Nikola, “Osiguranje života”, Zagreb, 2001.
16. Mrkšić D.: Osiguranje u teoriji i praksi, Alef, Novi Sad, 1999.
17. Nikolić N.: 30 godina osiguranja imovine i lica u SFRJ, Udruženje osiguravajućih organizacija, Beograd, 1976.
18. Ogrizović D.: Ekonomska osiguranja, Zajednica osiguranja imovine i lica Sarajevo, Sarajevo, 1985.
19. Ogrizović D.: Opšti razvoj i položaj osiguranja u Jugoslaviji, Institut za uporedno pravo, Beograd 1990.
20. Radojković Ivan: Rizik,” Revija rada”, 307/2003
21. Slavnić J.: Obavezno osiguranje, osnovi sistema i koncept njegovog regulisanja, Savremena administracija, Beograd, 1978.
22. Stiglitz J.”Ekonomika javnog sektora”, prvo izdanje, Ekonomski fakultet Beograd 2004
23. Tasić A.: O nužnosti i mogućnosti razvoja osiguranja života u nas, Beograd, 1990.
24. Tasić A.: Osnovi osiguranja (treće izdanje), Privredno finansijskivodič, Beograd, 1976.
25. Tasić A.: Osnovi osiguranja, Osiguravajući zavod Vojvodina, Novi Sad, 1975.
26. Todić D.: Ekološki menadžment u uslovima globalizacije, Megatrend univerzitet primenjenih nauka, Beograd, 2003.
27. Čvorović Z.: Upravljanje rizicima u životnoj sredini, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2005 .
28. Šulejić Predrag. “Pravo osiguranja» , Dosije, Beograd 2005.
29. Šulejić P.: Pravo osiguranje, (treće dopunjeno i izmenjeno izdanje), Misao, Novi Sad, 1975.
30. Šulejić P.: Pravo osiguranje, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1973.

31. Vade-mecum of Civil Protection in the European Union
32. Glossary of Terms, International Association of Insurance Supervisors, decembar 2002.
33. DDOR “Novi Sad” Priručnik za praksu u osiguranju i reosiguranju,Financing centar, 1996.
34. Ekonomska i poslovna enciklopedija, Beograd, Savremena administracija, 1994. god.
35. Zakon o zaštiti životne sredine (Sl. glasnik RS, br 135/2004)
36. Zakon o osnovama zaštite životne sredine (Sl. list srj, br.24/98).
37. Im Zeichen des Tsunami, “Zeitscherungswesen” ,6, 2005.
38. Nsurance Journal, 3 Mart 2006.
39. Službeni glasnik RS”, br.55/2004,
40. Sigma Swiss Re, 1/2006 i 5/2006
41. Standard operating Procedures, Hendbook SEESIM 02 and – Emergency Planning in South Eastern Europe.
42. Standard Operating Procedures, Hendbook SEESIM 02 and Civil – Emergency Planning in South Eastern Europe.
43. Statut “DDOR Novi Sad”, a.d. Novi Sad.
44. Survez reports Katrina doesn’t move manz homeowners to protect their investment,
45. Univerzitet primenjenih nauka, Beograd,2003.
46. Floods – an insurable risk?., Swiss Re, Yurich, 1998, str.7
47. Copetitive Superiority, Journal of marketing, Vol. 52, April 1988.
48. <http://www.cred.be/emdat/intro.html> UN, 2003.g. OFDA/CRED:
49. www.hidmet.sr.gov.yu
50. www.web62com/engl/news_tsunami.html ,



Мери Нешковић¹, Рађе Варагић², Милица Варагић³

УТИЦАЈ НЕУСПЕЛИХ ДРЖАВА НА БЕЗБЕДНОСТ

Сажетак

Крај Хладног рата, распад Совјетског Савеза, пад социјализма у Источној Европи и нестанак блоковске поделе света донели су велике промене у међународним односима. Заправо целокупан међународни систем се радикално променио, а многи аутори су 1989. годину поредили са 1648. годином. Класична подељеност света на источни и западни блок је нестала као и опасност од нуклеарног сукоба, те је човечанство могло да буде спокојније по питању опстанка. Међутим, испоставило се да је тај оптимизам био неоправдан. Само наизглед, свет је био на прагу “краја историје”. Многи народи и државе нашли су се на маргини дешавања у новом времену. Сиромашне државе трећег света још више су тониле у сиромаштво, а део њих су захватили грађански ратови који су донели пустош. Делови посткуминистичке источне Европе претрпели су дезинтеграцију праћену крвавим и вишегодишњим сукобима. Идеолошке разлике између истока и запада су постале прошлост, али су економске разлике између богатог севера и сиромашног југа биле све веће.

Кључне речи: безбедност, држава, неједност, сиромаштво, хладан рат

IMPACT OF FAILED STATES ON SECURITY

Summary

The end of the Cold War, the collapse of the Soviet Union, the fall of socialism in Eastern Europe and the disappearance of the bloc division of the world brought major changes in international relations. In fact, the entire international system changed radically, and many authors compared 1989 to 1648. The classic division of the world into Eastern and Western blocs disappeared, as did the threat of nuclear conflict, and humanity could be more at ease in terms of survival. However, it turned out that this

1 MA Мери Нешковић, ЦЕСНА Б, TRIGLAV osiguranje a.d.o. Србија

2 Mr Рађе Варагић, SZGTPR “GRADEX” Пожега

3 Mr Милица Варагић, SZGTPR “GRADEX” Пожега

optimism was unjustified. Only apparently, the world was on the threshold of “the end of history”. Many nations and states found themselves on the margins of events in the new era.

The poor countries of the third world sank even deeper into poverty, and some of them were engulfed in civil wars that brought devastation. Parts of post-communist Eastern Europe suffered disintegration accompanied by bloody and perennial conflicts. The ideological differences between East and West became a thing of the past, but the economic differences between the rich North and the poor South were widening.

Key words: security, state, inequality, poverty, cold war

Промене у безбедности након хладног рата

На нове безбедносне претње и изазове систем колективне безбедности УН није имао адекватан одговор. У међународним односима завладала је анархија која се огледала у следећем: с једне стране нестабилне државе и региони које су захватили сукоби, а с друге стране моћна машинерија развијеног Запада која је кренула у преобликовање света по свом укусу и то свим средствима, па и војним. Мирослав Хаџић сматра да је глобализација један од узрока неуређеног стања у међународним односима тако што она повратно испоручује бројне негативне безбедносне последице и да је сада у дубини међународних односа на делу реконфигурација анархије, а која се огледа у кршењу међународног права и игнорисању система колективне безбедности УН. Он наводи: „Обнавља се, дакле, пракса произвољног војног и политичког интервенисања диљем глобуса. За ту се сврху онда производе и користе нове идеологеме - хуманитарни интервенционизам и превентивни рат - које у крајњој инстанци смерају насилном ширењу демократије. При том, једнозначно тумачена демократија, односно њена оружана одбрана постају само плашт за прикривање намере да се, сасвим мерљиви, економски и војно-политички интереси транснационалних и владајућих елита САД наметну целој светској заједници.“⁴

Поред тога што је исчезао биполаризам, у сфери безбедности се десила још једна суштинска промена. Национална безбедност је претрпела значајне промене, јер више држава није једини субјекат и објекат безбедности. Мартин Шо трансформацију националне безбедности види кроз следеће процесе: национална безбедност је реконструисана у међународну безбедност, тако што се узима у обзир безбедности државног система у целини, а не безбедности сваке националне државе засебно; повезано са успостављањем међународне безбедности, она је проширена тако да обухвата спектар проблема као што су: животна средина, миграције и родна равноправност; национална безбедност нема више централни значај, зато што се нација и држава не морају обавезно поклапати, чак шта више у већини случајева се и не поклапају; и национална безбедност није више у фокусу, појединци и заједнице су сада приоритет безбедности, а не државе.⁵

Безбедност је добила проширено значење и димензије након Хладног рата. Хладноратовски реалистички концепт безбедности је постао преузак и захтевао је редефинисање. Национална безбедност, која је у својој основи била државоцентрична (усресређена на опстанак државе, њену територију и

4 Мирослав Хаџић, Милорад Тимотић, Богољуб Милосављевић, Смисао реформе сектора безбедности - приручник, Центар за цивилно-војне односе, Београд 2004, Стр. 17,

5 Martin Shaw, The development of ‘common risk’ society: a theoretical overview, (приступљено 30.03.2020. године), <http://users.sussex.ac.uk/~hafa3/criskyocs.htm>

суверенитет), добија алтернативе у проширеним концептима безбедности. Ширење концепта безбедности креће се од националне безбедности, где је референтни објекат држава, преко социјеталне, где су референтни објекти друштвене групе, па до људске безбедности, где је фокус на појединцу. Увођење концепта социјеталне безбедности је било подстакнуто унутрашњим сукобима у вишенационалним државама након пада Берлинског зида. За Драгана Симића социјетална безбедност је усмерена на унутрашње чиниоце као што су: поштовање људских и мањинских права, очување животне средине, политичка демократија и са њом повезану политичку стабилност институција као и зајемчене процедуре и процесе. Између осталог он каже: Решавање социјалних питања и очување културне и верске самобитности појединих друштвених заједница је под називом социјетална безбедност посебно истицано у последњој деценији 20. века.⁶ Ово потврђује да је настанак нових концепата безбедности везан за крај Хладног рата и отпочињање процеса интезивне глобализације.

Концепт људске безбедности се уводи средином деведесетих година 20. века. Њен приоритетни циљ је заштита појединца од свих видова угрожавања, а не држава или друштвених група. Концепт људске безбедности први је представио Махбаб ул Хак (Mahbub ul Haq) из УНДП-а кроз Извештај о људском развоју (Human Development Report) још 1994. године. Људска безбедност се мери Индексом људског развоја (Human Development Index) за седам области:⁷ економска безбедност, безбедност у области исхране, здравствена безбедност, безбедност животне средине, безбедност појединца, безбедност заједнице и политичка безбедност. Анализирајући стање у неуспелим државама кроз концепт људске безбедности, конкретно Индексом људског развоја, долазимо до закључка да су управо те државе једне од нејнебезбеднијих. Наиме, Авганистан се налази на 170. позицији од 189 држава у којима се мери индекс, док Сомалија уопште није рангирана.

Национална безбедност неуспелих држава

Појава неуспелих држава угрожава безбедност на три нивоа: националном, регионалном и глобалном. Међутим, искуства из последње три деценије везана за појаву неуспелих држава нам говоре да је најугроженија безбедност унутар њих самих. Ротберг истиче да су од почетка деведесетих година 20. века ратови између и у неуспелим државама однели око осам милиона жртава, већина њих су били цивили, а расељено је око четири милиона људи. Број осиромашених, гладних и оних којима је одузето право приступа основним потребама као што су: безбедност, здравствена заштита и образовање износи на стотине милиона.⁸

Безобзира дали безбедност посматрамо у традиционалном државоцентричном погледу, или са становишта проширених концепција, као социјеталну или људску безбедност, она је у случајевима неуспелих држава знатно угрожена. За традиционалну безбедност суверенитет и територија државе су кључни објекти заштите. Никол Стремлау истиче да највећи део територије Сомалије није под контролом званичне владе (ungoverned spaces): Сомалија нема централну владу која је у стању да контролише много више од главног града Могадиша још од пада Бареа почетком 1991. године. Као алтернатива централној влади појавили су

6 Драган Симић, Наука о безбедности, савремени приступи безбедности, Сл. лист СРЈ, Београд 2002, стр. 40.

7 Human development reports, (приступљено 30.03.2020. године), <http://hdr.undp.org/en/>

8 Robert I. Rotberg, Global Politics in a Changing World: A Reader, 4th edition, Iowa State University, 2009, p. 143

се различити ентитети, или неформални системи који су покушали да обезбеде безбедност и управљање.⁹ Обзиром да код неуспелих држава централна влада није у стању да контролише већи део своје територије, национална безбедност у том случају је потпуно угрожена.

САД и НАТО савезници су уложили огромна средства и напоре да формирају, обуче и оспособе Авганистанске оружане снаге. Незванични подаци говоре да је њихово бројно стање увелико премашило 300 000 људи. Међутим, само 30% територије је под контролом централне владе.¹⁰ Примери неуспелих држава са краја 20. и почетка 21. века су показали потпуно одсуство безједности. Веберов монопол над легитимном употребом силе поједине државе су потпуно изгубиле.

Покушаћемо представити угрожавање безбедности у неуспелим државама кроз седам категорија Индекса људског развоја, као нови концепт безбедности који је развијен од стране УНДП деведесетих година 20. века.

Економска безбедност - Неуспеле државе се налазе на маргинама светских економских дешавања. Грађански рат, нестабилност, неразвијена инфраструктура, ограничена слобода кретања у комбинацији са slabим државним институцијама представљају врло обесхрабрујућу перспективу за економски развој. Као илустрација лоших економских показатеља у неуспелим државама је поређење са светским просеком из 2013. године.: буџетски приходи су осам пута мањи; извоз је шест пута мањи; бруто друштвени производ, као и онај по глави становника, су седам пута мањи; број становника испод границе сиромаштва је два пута већи; незапосленост је 38% већа; стопа инфлације два пута већа; итд.¹¹

Безбедност у области исхране - Овај сегмент људске безбедности је непосредно повезан са економском безбедношћу. Уколико појединац нема довољно прихода самим тим му је ограничен приступ основним животним намирницама. Неуспеле државе прате: недостатак хране на тржишту, недовољно прихода за храну, гладовање, неухрањеност, а у екстремним, али неретким случајевима, смртност од глади. УН-ова агенција - Организација за храну и пољопривреду је објавила да је у Сомалији од октобра 2010. до априла 2012. године од глади умрло око 258 000 становника, укључујући 133000 деце старости до пет година. Такође, наглашено је да је ово у поређењу са 1992. годином, када је у Сомалији умрло 220 000 људи, већа смртност од последица глади.¹² Неуспеле државе су високо зависне од стране хуманитарне помоћи и то им је понекада основни извор хране за становништво, у супротном, смртност од глади у овим државама би била пуно већа. Светски програм хране у свом званичном документу за 2019. годину истиче да у Авганистану има 5,559,416 корисника.¹³

Здравствена безбедност - Здравствени системи неуспелих држава нису ни приближно у стању да задовољи потребе становништва, тако да су појединачни показатељи здравствене заштите становништва поражавајући. Према подацима УНДП стопа смртности деце до пет година старости у Сомалији је највећа у свету и износи 127.2 (на узорку од 1000). За Сомалију уопште не постоје подаци за буџет здравственог система (само још нема података за Сирију и Либију) на

9 Governance without government Somali territories, (приступљено 31.03.2020. године), <https://jia.sipa.columbia.edu/governance-without-government-somali-territories>

10 Taliban threaten 70% of Afghanistan, BBC finds, (приступљено 31.03.2020. године), <https://www.bbc.com/news/world-asia-42863116>

11 Failed states: Economy stats, (приступљено 31.03.2020. године), <https://www.nationmaster.com/country-info/groups/failed-states/Economy>

12 Study suggests 258,000 Somalis died due to severe food insecurity and famine, (приступљено, 31.03.2020. године), <http://www.fao.org/somalia/news/detail-events/en/c/247642/>

13 Afghanistan Annual Country Report 2019 Country Strategic Plan 2018 – 2022, (приступљено 31.03.2020. године), <https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000113807/download/>

интернет страници УНДП¹⁴, тако да је немогуће проценити у којим сегментима недостају средства. Неуспеле државе због низа својих слабости су погодна тло за ширење заразних болести које, поред тога што угрожавају безбедност сопственог становништва, могу постати регионална и глобална претња.

Безбедност животне средине - Према подацима УНДП, у сегменту одрживости животне средине, Авганистан се налази у групи држава са ниским степеном људског развоја (најнижа категорија).¹⁵ Највећи проблем за неуспеле државе у погледу безбедности животне средине представља недостатак питке воде за становништво. Проблеми водоснабдевања у Авганистану и Сомалији су присутни како у руралним, тако и у урбаним подручјима. Само 27% руралног становништва у Авганистану има приступ питкој води, док је у Кабулу тај проценат ограничен на део становништва које има новац за те потребе. У Сомалији је овај проблем још израженији. Наиме, око 70% становништва нема приступ питкој води.

Од већих градова Сомалије најкритичније стање је у Харгеиси,¹⁶ главном граду сомалијске самопроглашене републике Сомалиленда. Досељавање великог броја руралног становништва у Харгеису није пратио развој инфраструктуре града. Водовод у Харгеиси је изграђен средином седамдесетих година 20. века. Његов капацитет је предвиђен за водоснабдевање 180 000 људи, док град данас има око милион становника, од којих нормално водоснабдевање има око 35%.

Лична безбедност - Када држава не поседује способности и капацитете да заштити своје грађане од физичког насиља, било унутрашњег или спољњег, онда она не врши функције модерне националне државе. У периоду након завршетка Хладног рата оваквих држава је било на десетине. Унутрашњи сукоби у државама су ти који доводе до највећег физичког насиља над становништвом. Масовно страдање цивилног становништва је једно од обиљежја постхладноратовске ере. Сукоби унутар држава у другој половини 20. века су односили далеко више цивилних жртава него бораца, за разлику од ранијег периода. Регион подсахарске Африке предњачи по броју и проценту цивилних жртава. Један од најдрастичнијих примера масовног страдања у првој деценији после Хладног рата био је геноцид у Руанди почињен над Тутсима од стране Хутуа. Процене варирају, али око осам стотина хиљада Тутса и умерених Хутуа се сматра да је убијено од стране Хуту милиције у периоду од сто дана у Руанди 1994. године.¹⁷ Број људских жртава у неуспјелим државама се броји у милионима, иако не постоје званични подаци о томе због недостатка јединственог става о томе која се држава убраја у ову категорију.

Безбедност заједнице - У свету данас постоји око пет хиљада етничких група, а 193 суверене државе чланице УН. Сама чињеница да одређене етничка заједница нема своју матичну државу, или да егзистира у држави која јој није матична не значи аутоматски да је њена безбедност угрожена. Међутим, искуства из постхладноратовског периода нам говоре да су одређене етничке заједнице (углавном мањинске) биле објекат различитих врста угрожавања у виду: убистава, насилног пресељења, кршења људских права, кршења колективних права (губљења статуса народа), итд. Највећа етничка група на свету која нема матичну државу су

14 Global Human Development Indicators, (приступљено 31.03.2020. године), <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles>

15 Global Human Development Indicators, (приступљено 31.03.2020. године), <http://hdr.undp.org/en/>

16 Харгеиса је главни и највећи град самопроглашене непризнате државе Сомалиленд која је формирана 1991. године на територији Сомалије. Харгеиса је такође била колонијална престоница Британског Сомалиленда од 1941. до 1960. године.

17 International day of reflection on the 1994 genocide against the tutsi in Rwanda, (приступљено 01.04.2020. године), <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/>

Курди. Њихов број се процењује на неколико десетина милиона, а на просторима где живе (Турска, Сирија, Ирак и Иран) годинама им се угрожавају људска и колективна права.

Етничка подељеност друштва без друштвено-политичке кохезије у држави, као и са слабом вертикалном и хоризонталном легитимности, су „добре основе“ за међуетничке тензије и сукобе. Бројни су примери оваквих друштвених структура у државама, а посебно је карактеристично за афричке постколонијалне државе. Неретка је појава ривалских етничких група које се наоружавају и мобилишу. Коначно, долази до насилних сукоба, масовних кршења људских права, великог броја људских жртава, што може потенцијално дестабилизovati читаве регионе. Ово је један од врло честих образаца настанка неуспелих држава са свим трагичним последицама које прате ову појаву.

Распад бивше СФР Југославије, између осталог, довео је до угрожавања безбедности етничких заједница, насиља над мањинским заједницама и насилне промене етничке структуре на деловима овог простора. Иако, су Срби, као најбројнији народ бивше СФР Југославије, својевремено неоправдано и неформално добијали негативне атрибуте у сукобима на овим просторима деведесетих година, у пракси су претрпели многе жртве. Највеће насиље над етничком заједницом се врши на Косову и Метохији. У последње две деценије припадници српског народа су постали национална мањина у својој матичној држави, што има погубне безбедносне последице. Људи су постали небезбедни само зато што су припадници српске националне заједнице, а то се испољава кроз: убиства, отмице, пљачке, ограничавање слободе кретања, премлаћивање, уништавање приватне имовине, уништавање и скрнављење верских и културних објеката, итд.

Политичка безбедност - Политичка безбједност неуспелих држава је на врло ниском нивоу. На пример, када је у питању Сомалија извештај Амнести интернешнала о људским правима то најбоље показује. У њему се говори о масовном кршењу људских права у Сомалији кроз: извршење смртне казне без суђења, одсуство владавине права, повећавање броја избеглица, ограничавање слободе јавног изражавања (притварање, праћење, претње и убиства новинара) и угроженост хуманитарних радника (десетине убијених службеника међународних организација).

Најугроженија категорија становништва у Авганистану су жене, чији је статус неравноправан у односу на мушкарце из верских и традиционалних разлога. Неколико статистичких података из извештаја УН-овог развојног фонда за жене ће бити корисно да се сагледа положај жена у Авганистану: писменост жена је 15,8% (у поређењу са мушкарцима 31%), само 19% школа су прилагођене за девојчице, 29% дистрикта нема школа за девојчице, 70-80% жена се суочава са уговореним браковима, док 57% девојчица ступа у уговорени брак пре законске доби од 16 година.¹⁸ Ситуација је још лошија када су у питању територије под контролом Талибана где се за „одређене преступе“ жене кажњавају каменовањем до смрти.

У извештају организације Амнести интернешнал (Amnesty International) за 2016. годину идентификовано је мноштво кршења људских права у Сомалији. УН је известио да је током 2012. године дошло до сексуалног насиља у 1700 случајева, од којих су 70% починиоци били униформисана лица владиних снага; да је Сомалија задржала смртну казну без обзира на препоруке Генералне скупштине УН; те да упркос усвајању два владина акциона плана и даље се регрутују деца

¹⁸ UN Development Fund for Women (UNIFEM), (приступљено 01.04.2020. године), <https://www.refworld.org/publisher/UNIFEM/AFG/0.html>

војници укључујући и у редове владиних милиција.¹⁹

Безбедност неуспелих држава је у великој мери угрожена било да се посматра кроз традиционални или нове концепте безбедности. Држава нема институционалну способност да сачува суверенитет и територијалну целовитост државе, а такође, њено становништво је изложено свим облицима угрожавања од ускраћивања људских права, па до физичког опстанка.

Утицај неуспелих држава на регионалну безбедност

Искуства из последње две деценије говоре да се нестабилности и сукоби шире на државе и регионе, поготово на непосредне суседе. За ову тврдњу постоји много примера, а ширење нестабилности се врши кроз: прелазак побуњеничких група преко границе, прилив избеглица, ширење заразних болести, кријумичарење наоружања и наркотика, негативне економске ефекте, итд. Настанак неуспеле државе може да има последице на суседне земље, или земље региона, као што су примери, Сијера Леоне и Либерије, затим Либије и Малија, итд. Побуњеничке групе које делују у неуспелој држави врло често прелазе границе и постају активне у суседној земљи, те тако изазивају њену дестабилизацију. Када је државна структура у колапсу, онда се дешава следеће: државне границе су порозније, држава често извози насиље, као и избеглице, политичку нестабилност и економске проблеме у државе из непосредног окружења. Овај ризик је сложен, зато што слабе, рањиве и државе у колапсу често граниче са државама са сличним карактеристикама које немају одбрамбени механизам за ове проблеме.²⁰

Ситуација у Авганистану је у политичком и безбедносном смислу врло сложена и има снажан утицај на суседне земље, поготово на Пакистан. Наиме, Паштуни као већински народ у Авганистану су окосница Талибанског покрета. Паштуни насељавају гранична подручја Пакистана према Авганистану и контролишу границу, која је врло „мека“. Деловање Талибана у пограничним областима Пакистана има фаталне последице по провинције Пешевар и FATA²¹ (Савезна административна племенска регија). Наиме, иако пакистанска влада не објављује збирне последице ових напада, процењује се да је у последних двадесет година на десетине хиљада цивила и владиних снага убијено од стране Талибана у овим областима. Најчешће мете напада су школе које су најмање заштићене, а уједно се и шаље порука влади и становништву о кршењу Шеријатског закона по питању школовања жена. Међутим, однос између ове две државе је врло сложен. Наиме, неколико субјеката је у игри: званичне владе држава Авганистан и Пакистан, САД, Талибански покрет и Пакистанска обавештајна служба. Званични односи између Авганистана и Пакистана су променљиви и функционишу на принципу „топло-хладно“, а умногоме зависе од деловања Талибанског покрета у Пакистану. Улога Пакистанске обавештајне службе је врло контрадикторна. Више пута је оптуживана од стране САД да подржава Талибански покрет. Чак и данас се то тврди на посредан начин, тако што се на званичној интернет страници Централне обавештајне агенције САД цитирају делови књиге бившег официра Војне обавештајне агенције САД, господина Овена (Owen L. Sirrs): Ово је тренутна контрадикција Пакистанске обавештајне службе у америчким очима - Пакистанска

19 Somalia human rights violations and abuses persist, (приступљено 01.04.2020. године), www.amnesty.org/download/Documents/AFR5228202015ENGLISH.pdf

20 Stewart Patrick, Weak States and Global Threats: Assessing Evidence of “Spillovers”,(приступљено 01.04.2020. године), https://www.files.ethz.ch/isn/35964/2006_01_03.pdf

21 The Federally Administered Tribal Areas - Пакистанске четири граничне провинције са Авганистаном чија је површина 27 220км2.

обавештајна служба подржава афганистанске Талибане, док Пакистан тврди да је савезник САД и омогућава приступ САД Авганистану како би се њихове снаге могле борити против талибанске побуне. Да ли је то отпадничка агенција, или држава у држави?²² Ово још једном показује сложеност безбедносне ситуације у региону, где се не може са сигурношћу тврдити ко је извозник нестабилности.

Грађански рат који је букнуо у Либији 2011. године је дестабилизовао неколико држава региона подсахарске Африке: Мали, Нигер, Нигерију, Чад и Камерун. Наиме, велике количине наоружања које су се нашле ван контроле регуларних снага након пада Гадафија су доспеле у руке терористичких и побуњеничких снага у овом региону. Од држава региона најгоре је прошао Мали, чија је влада у периоду 2011/2012. године готово потпуно изгубила контролу над својом територијом, услед најезде различитих нерегуларних снага Туарега. Припадници туарешке мађине из Малија су били плаћеници у Либијској војсци код бившег лидера Гадафија, а након његовог пада су се вратили на север Малија кренувши у освајање остатка државе. Након тога је уследила војна интервенција Француске војске, а затим и распоређивање снага УН. Мисија УН, као и Француске снаге и данас активно делују у Малију, а стање у држави још није стабилизовано. Либија ће након пада Гадафија и уласка у период грађанског рата и радикализације друштва добити епитет неуспела држава (failed state) или крхка држава (fragile state), док ће постати опшеприхваћен став да је њен државни неуспех угрозио безбедност региона.²³

Преливање нестабилности на државе региона услед слабости државе није заобишао ни наш регион. Економски слом Албаније 1997. године и анархија која је настала у земљи након тога директно је утицала на стабилност у региону. Почетком 1997. године у Албанији је пропао пирамидални систем штедње где су грађани изгубили око 1.2 милијарде америчких долара. Процењено је да је око две трећине становништва штедело у пирамидалном систему. Након тога су кренули масовни протести у којима је око две хиљаде грађана изгубило живот. Завладала је потпуна анархија, грађани су пљачкали војна складишта наоружања. Господин Абрахамс (Frederick Cronig Abrahams – сведок у процесу Предмет Милошевић ИТ-02-54) је посведочио да је до марта 1997. године, у Албанији подељено или покрадено 700.000 комада оружја, што је представљало нови извор наоружања за ОВК.²⁴ Међутим, није само економски слом, анархија и слабост државе довела до пљачке војних складишта наоружања и кријумичарење истог у земље региона. Бивши албански председник и премијер Бериша је признао да отварање војних складишта није била последица кризе, већ плана државног врха: „После пада комунизма, одлучили смо да отворимо врата војних складишта. Један од разлога био је да наоружање пошаљемо на Косово. Ми смо, као партија, организовали да дајемо бесплатно оружје, иако је било и случајева продаје. Отворио сам војна складишта да се наоружа ОВК.“²⁵ Сведочење бившег премијера Албаније се у потпуности поклапа са хронологијом сукоба које ће почетком 1998. године покренути, тада већ добро наоружана, терористичка организација ОВК.

22 Intelligence in Public Media, (приступљено 02.04.2020. године), <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol-63-no-4/isi-pakistan.html#top>

23 Наведени подаци су моја лична сазнања, јер сам у периоду од годину дана 2015/2016 био ангажован у мисији УН у Републици Мали MINUSMA, као штабни официр у команди војних снага.

24 Транскрипти са суђења, (приступљено 02.04.2020. године), https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/020603ED.htm

25 Саљи Бериша признао: Албанија наоружавала терористе ОВК, (приступљено 02.04.2020. године), <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:658453-SALj1-BERISA-PRIZNAO-Albanija-naoruzavala-teroriste-OVK>

Најбољи пример извоза нестабилности, односно утицаја неуспеле државе на суседне државе и регију је случај Либерије. Држава која је скоро читав постхладноратовски период била у крвавом грађанском рату „извезла“ је насиље и сукобе у регион западне Африке. Као кључна личност за довођење овог региона у стање рата оптужен је бивши либериски председник Чарлс Тејлор. Снаге Националног патриотског фронта (National Patriotic Front) Чарлса Тејлора су привлачиле незадовољну омладину из читаве западне Африке. Неки од њих су били бивши војници који су побегли из својих земаља последице неуспелих војних удара. Тејлор је регрутовао много војника у Либији, Буркини Фасо, Обали Слоноваче, Гвинеји, Гамбији, Гани, Нигерији, Тогоу и Сијера Леонеу. Од самог почетка његова армија је имала регионални карактер. Грађански рат у Либерији је гурнуо у бездан комплетан слив реке Мано, укључујући Сијера Леоне, Гвинеју и Обалу слоноваче. Либерија је „успешно“ извезла рат у све суседне државе.²⁶

Ширење сукоба и свих пратећих облика нестабилности из неуспеле државе на суседне земље и регион је неминовно. Према неписаном правилу неуспеле државе настају у нестабилним регионима тако да је „ширење епидемије нестабилности“ олакшано јер слаба и нестабилна држава није у стању да адекватно реагује на такве врсте проблема на својим границама. Неуспела држава ствара нестабилно окружење што изазива негативне последице по суседне државе, али и на ширу регију као што је то био случај са колапсом режима у Либији 2011. године.

Утицај неуспелих држава на међународну безбедност

Снимак удара Боингових авиона 767, на летовима Американ ерлајнса број 11 и 175 на сјеверну и јужну кулу Светског трговинског центра у Њујорку 11. 09. 2001. године, сигурно је један од најемитованијих у историји електронских медија. Овај догађај изменио је из коријена целокупну западну поставку и перцепцију безбедносних изазова, ризика и претњи. „Најн илевен (9/11)“ је постао незаобилазна тема при разматрању безбедности савременог света у САД, државама чланицама ЕУ и НАТО-а, али и шире. Безброј пута се чуло: „свет више никад неће бити исти“, „историјска прекретница“, „невидљиви непријатељ“, „будуће битке изгледаће другачије од свих досадашњих“, „наше вредности су угрожене“, „објављујемо рат терору“. Ретко је који догађај у људској историји тренутно произвео тако значајне промене у размишљању и понашању као што је то учинио

²⁶ Крајем осамдесетих година 20. вијека Либерија је у функционалном смислу престала да постоји као држава. Сто тридесет три године последице независности Либерија је била једнопартијска држава, а на власти је била ТWP (True Whig Party). Седамдесетих година 20. вијека за вријеме владавине председника Вилијема Толберта (William R. Tolbert) Либерија је изгубила блиске везе са САД. Економску помоћ од СССР-а прихватила 1974. године, а 1978. године придружује се другим земљама у развоју у потписивању трговинског споразума са Европском заједницом. 1979. године држава је била парализована немирима изазваним приједлогом за повећање цијена риже, главне хране. Више од четрдесет људи је убијено у васиљу. ТWP је владала Либеријом од независности до 1980. године. Њихова владавина окончана је 1980. године државним ударом којим је започело раздобље нестабилности у политичком животу због сукоба већих етничких група за доминацију. Удар је предводио Самуел Дое. Након краја хладног рата 1989. године, Либерија је потонула у грађански рат неколико побуњеничких група који је са прекидом од 1997. до 1999. трајао све до 2003. године. Чарлс Тејлор је владао Либеријом од 1997. до 2003. године. Оптужен је за трговину оружјем и дијамантима и изазивање сукоба у региону Западне Африке. Тејлор је оптужен за ратне злочине пред трибуналом Уједињених нација у Сијера Леонеу 2003. године. Мисија УН-а у Либерији (The United Nations Mission in Liberia –UNMIL) спровела је 2004. године програм разоружавања бивших бораца, али безбедносна ситуација остаје нестабилна и процес изградње друштвених и економских структура у овој ратом опустошеној држави је спор. УНМИЛ је распоредио 15 000 мировњака и 1100 полицијских савјетника широм државе. Мисија УНМИЛ је окончана 2018. године.

терористички напад на САД. Терористички напади који ће уследити након „9/11“ и који се настављају у континуитету и данас ни из близа неће изазвати толику медијску пажњу. Терористички напади у Мадриду, Лондону, Балију, Ослу, Египту, Нигерији, Дагестану, Москви, скоро свакодневни самоубилачки напади у Сирији, Либији, Ираку, Авганистану и Пакистану готово да се заборављају само неколико дана по њиховом дешавању.

Нај сматра да је једанаести септембар последица опуштања САД у времену када су достигле врхунац моћи и биле уверене да их нико не може угрозити: „Трагедија од 11. септембра 2001. године била је позив за буђење Американцима. Током деведесетих година постали смо самозадовољни. Након распада Совјетског савеза, ниједна земља није се могла мерити са нама, нити нас пратити. Имали смо ненадмашну глобалну војну, економску и културну моћ. Заливски рат, на почетку те деценије, био је лака победа, а на крају деценије, бомбардовали смо Србију без иједног погинулог. Привреда је расла, а берза цветала. Подсећали смо на Британију на врхунцу њене викторијанске славе, али са чак и већим глобалним војним досегом.“²⁷ Терористичка мрежа саудијског милионера Осаме Бин Ладена - Ал-каида је означена као организатор и извршилац терористичког напада. Уследио је брз одговор САД, извршена је инвазија на Авганистан, чији је талибански режим оптужен за пружање уточишта Ал-каиди. Авганистан је под Талибанима проглашен за неуспелу државу и рајем за терористе из читавог света.

Западни политички и академски кругови након терористичких напада у САД били су јединствени у ставу да међународну безбједност угрожавају неуспеле државе, а као такву пре свега су сматрали Авганистан под Талибанима. Ротберг истиче: „Неуспеле државе су извор нестабилности, масовних миграција и убиства, као и ризнице и извозници терора. Постојање ових држава и нестабилности које оне доносе, не угрожавају само животе људи који у њима живе, већ угрожавају и светски мир.“²⁸ Опасност од неуспелих држава наглашава Стратегија националне безбједности САД из 2002. године, која каже: “САД су сада више угрожене од неуспелих држава, него освајачких. Догађаји од 11. 09. 2001. године поучили су нас да слабе државе као Авганистан могу претстављати већу опасност по наше националне интересе него снажне државе.”²⁹ У стратегији се даље истиче да сиромаштво, слабе институције и корупција државу чини рањивом на терористичке мреже и картеле дроге унутар својих граница, што у крајњој инстанци трпе чак и удаљене државе и региони. Следеће 2003. године Европска унија је одговорила на „9/11“ кроз документ Европска стратегија безбедности. Овим документом ЕУ жели постати глобални играч и као таква треба да прихвати свој део одговорности у очувању светског мира. Као кључне претње у документу се помињу: тероризам, ширење оружја за масовно уништење, регионални сукоби, неуспеле државе и организовани криминал. Према документу ЕУ неуспела држава подразумева: постојање лошег управљања, корупцију, злоупотребу власти, слабе институције, недостатак одговорности и унутрашње сукобе који разједају државу. Говорећи о конкретним примерима појаве неуспелих држава и утицаја на регионалну и светску стабилност још се каже: „Сомалија, Либериа и Авганистан под Талибанима најпознатији су скорашњи примери. Урушавање државе може бити повезано са очигледним претњама, као што су организовани криминал и тероризам. Настанак неуспелих држава је узнемирујућа појава, која подрива глобално управљање и

27 Цозеф Нај, Парадокс америчке моћи, зашто једина суперсила не може сама; Београд, 2004, стр. 7.

28 Robert I. Rotberg, Failed States in a World of Terror, article, (приступљено 02.04.2020. године), <https://www.belfercenter.org/publication/failed-states-world-terror>

29 The National Security Strategy of the United States of America, (приступљено 02.04.2020. године), <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss2002.pdf>

допринеси регионалној нестабилности.³⁰

На почетку 21. века евроатланску политику и теорију међународних односа обележиће једанаести септембар. Бивши амерички државни секретар Конделиза Рајс је у неколико наврата наглашавала угроженост САД, али и међународне заједнице, од неуспелих држава: „Напали су нас терористи који су планирали напад и обучавали се у неуспелој држави Авганистану. Од тада, упутили смо десетине хиљада трупа у ту земљу, потрошили милијарде долара и жртвовали драгоцене животе да бисмо уклонили претњу и ослободили брутално потлачени народ Авганистана. Међутим, Авганистан је само пример. Ми такође знамо да морамо користити нашу инострану помоћ на местима као што је Авганистан, не само да бисмо довршили посао који смо тамо започели, већ и да бисмо спречили настанак будућих неуспелих држав попут Авганистана.“³¹ Политичари неће своје деловање везано за неуспеле државе ограничити на говоре и празне приче, јер ће убрзо покренути одлучне војне интервенције са или без резолуције Савета безбедности УН. С друге стране, водећи амерички теоретичари међународних односа су подржали овај спољнополитички курс САД. Нај каже: “Постоје два једноставна разлога зашто американци имају национални интерес у превенцији нереди ван наших граница. Први, догађаји и учесници споља могу нас повредити; друго, Американци желе утицати на удаљене владе и организације у различитим областима као што су: ширење оружја за масовно уништење, тероризам, дрога, заједнички ресурси и животна средина“.³² Таква синергија политичке теорије и праксе покренуће дисциплиновање неуспелих држава и успостављање демократских структура широм света. Битно је приметити да спољна политика САД не интервенише на међународном плану само када је директно угрожен њихов интерес, већ и када желе да утичу.

Целокупна евроатланска заједница је једногласно је означила тероризам као главну претњу за глобалну безбедност, а неуспеле државе као његово уточиште. Ово ће бити повод за будуће војне интервенције НАТО савеза или дела његових чланица. Терористички напад на САД јесте био великих размера и шокантан, али терористичких напада је било и пре и после једанаестог септембра у другим државама и регионима, који нису ни изблиза тако санкционисани. Поједине терористичке организације су на западу доживљаване као ослободилачке, у зависности ко се и против кога борио. Неуспеле државе представљају безбедносну претњу, али пре свега за сопствено становништво и у мањем обиму за суседне земље. Међутим, након терористичких напада на САД оне постају, у виду скровишта за терористе, једна од главних безбедносних претњи за САД и ЕУ. Уз уважавање трагедије коју је донио једанаести септембар, треба имати на уму чињеницу да се тероризам појавио далеко прије 2001. године и никада није била тако радикална реакција на његову појаву. Позив на општи рат тероризму кроз војне интервенције на суверене државе био је груба реакција на терористички напад. Позната је чињеница да је један од два разлога за агресију на Ирак 2003. године била повезаност режима Садама Хусеина са терористичком мрежом Ал-каида. Након агресије је потврђено да су извештаји ЦИА-е у америчком конгресу били фалсификовани како би се донела одлука за напад на Ирак. Ни једног тренутка се није могло чути питање: „Зашто је запад постао мета терориста из исламских

30 European security strategy a secure Europe in a better world, (приступљено 02.04.2020. године), <https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf>

31 Remarks on Foreign Assistance, (приступљено 02.04.2020. године), <https://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2006/59408.htm>

32 Joseph S Nye Jr. “Redefining the National Interest,” (приступљеном 02.04.2020. године), http://www.mtholyoke.edu/~jwestern/ir317/joseph_s_nye_jr.htm

земаља и одакле потиче њихова мржња?“ Угроженост Запада од неуспелих држава, уколико постоји у одређеној мери, је сигурно пренаглашена и добар је алиби за војне интервенције и свргавање режима у државама које не његују вредности савремене неолибералне демократије и тржишне економије.

У другој деценији 21. века евроатланска опседнутост неуспелим државама ће почети да јењава. Оне више неће бити прворазредна претња за националну безбедност, или се уопште неће спомињати у документима. Стратегија националне безбедности САД из 2010. године само у једној реченици их помиње: Неуспеле државе узрокују сукобе и угрожавају регионалну и глобалну безбедност.³³ Обамина стратегија националне безбедности из 2015. године и даље види претњу од неуспелих држава по безбедност САД, али је то „мекши“ приступ: Наставићемо да јачамо капацитет УН и регионалних организација да помогну у решавању спорова, изградњи отпорности на кризе и шокове, јачању управљања, окончању екстремног сиромаштва и повећању просперитета, тако да крхке државе (fragile states) могу да обезбеде основне потребе својим грађанима и могу избећи да постану домаћини екстремизму и тероризму.³⁴ Дошло је и до термилошке промене у погледу разматрања ове врсте држава као претње. Оне су и даље могући извор екстремизма и тероризма, али су сада крхе, а не неуспеле државе. Трампова Стратегија националне безбедности из 2017. године је написана са више духа реализма, па се више пажње посвећује крхким државама, али и враћа се термин неуспеле државе. С друге стране, негативан утицај ових држава се више фокусира на њихове регионе: Транснационалне организације које су извор претњи, попут цихадистичких терориста и организованог криминала, често слободно делују из крхких држава и подривају суверене владе. Неуспеле државе могу дестабилизovati читаве регије.³⁵

Такође, ЕУ је променила терминологију у свом новом стратешком документу Глобална стратегија из 2016. године. У Глобалној стратегији се користи термин крхке државе, али се сада више потенцира на угрожености популације у тим државама, него што је директно угрожена ЕУ: Све више обраћамо пажње на крхке државе које се распадају у насилном сукобу. Ове кризе и неизрециво насиље, као и људске патње које оне производе, угрожавају наше заједничке виталне интересе. ЕУ ће се укључити на практичан и принципијелан начин у изградњу мира, концентришући наше напоре у околним регионима на истоку и југу, док о даљњем ангажовању размишљамо од случаја до случаја.³⁶ НАТО савез је у својим документима задржао оба термина крхке и неуспеле државе сматрајући их претњом: Неуспеле и крхке државе могу постати све упорнија и прожимајућа претња. На пример, недржавни актери могу да искористе вакум изазван погоршањем безбедности, укључујући у погледу владавине права и транспарентног управљања.³⁷ Ово се наводи у документу НАТО савезничка здружена доктрина АЈР 01 (2017. година).

Евроатланска перцепција безбедности показује знаке субјективности и себичности. Уколико је у одређеној држави дошло до радикализације друштва и

33 The National Security Strategy of the United States of America, (приступљено 02.04.2020. године), <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss2002.pdf>

34 National security strategy, (приступљено 02.04.2020. године), https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf

35 National Security Strategy of the United States of America, (приступљено 02.04.2020. године), <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>

36 Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe, (приступљено 02.04.2020. године), http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

37 AJP-01 Allied joint doctrine, Edition E, Version 1, 2017, (приступљено 02.04.2020. године), https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/860502/doctrine_nato_allied_joint_doctrine_ajp_01.pdf

извоза екстремизма и тероризма на њихову територију, онда се те државе сматрају неуспелим и захтева се спољна интервенција. Међутим, поједине државе када извозе екстремисте и терористе у друге државе не сматрају се неуспелим и извором безбедносне претње по глобалну безбедност. Самопроглашена држава Косово званично је имала највећи број регрутованих терориста у ИСИЛ-у у односу на број становника у Европи, а да никада није поменута у негативном контексту од стране евроатланске заједнице. Ситуација је апсурднија, јер званични представници владе САД дају све похвале на рачун владе тзв. Косова за успјешан прихват и третман терориста повратника из Исламске државе. Оваква перцепција безбедносних пријетњи неће свијет учинити бољим местом за живот.

Закључак

Промене међународног система крајем 20. и почетком 21. века довеле су до глобалних безбедносних промена. Уместо релативно једноставних биполарних односа и предвидивих одговора на могуће изазове, свет је суочен са сложеном безбедносном ситуацијом, коју карактерише велика брзина промена и непредвидивост претњи. Тероризам, организовани криминал, ширење оружја за масовно уништавање, загађивање животне средине, илегалне миграције, те проблеми информационе безбедности представљају претње на које ни једна држава не може сама одговорити.

Безбедност је добила проширено значење и димензије након Хладног рата. Хладноратовски реалистички концепт безбедности је постао преузак и захтевао је редефинисање. Национална безбедност, која је у својој основи била државоцентрична (усресређена на опстанак државе, њену територију и суверенитет), добија алтернативе у проширеним концептима безбедности. Узроци пропадања су специфични за сваку државу тако да не постоји универзални образац настанка неуспелих држава. У раду је идентификовано пет узрока масовне појаве неуспелих држава након Хладног рата: колонијално наслеђе, глобалне промене међународног система, одсуство легитимитета, глобализација и нестанак биполаризма у свету. Један део постколонијалних држава нису биле у стању да интегришу етничке групе у друштво на прави начин, нити да изграде адекватне државне институције. Глобалне промене међународног система условиће распад комунистичких федерација, а то ће поједине новонастале државе увести у крвави грађански рат. Када држава није способна да гарантује безбедност свом становништву или одређеном његовом делу, онда губи легитимитет владања и угрожава своје грађане

Литература

1. Мирослав Хацић, Милорад Тимотић, Богољуб Милосављевић, Смисао реформе сектора безбедности - приручник, Центар за цивилно-војне односе, Београд 2004,
2. Martin Shaw, The development of 'common risk' society: a theoretical overview, <http://users.sussex.ac.uk/~hafa3/criskyocs.htm>
3. Драган Симић, Наука о безбедности, савремени приступи безбједности, Сл. лист СРЈ, Београд 2002.
4. Human development reports, <http://hdr.undp.org/en/>
5. UN Development Fund for Women (UNIFEM), <https://www.refworld.org/>

- publisher,UNIFEM,,AFG,,0.html
6. Robert I. Rotberg, *Global Politics in a Changing World: A Reader*, 4th edition, Iowa State University, 2009.
 7. Governance without government Somali territories, <https://jia.sipa.columbia.edu/governance-without-government-somali-territories>
 8. Taliban threaten 70% of Afghanistan, BBC finds, (<https://www.bbc.com/news/world-asia-42863116>)
 9. Failed states: Economy stats, <https://www.nationmaster.com/country-info/groups/failed-states/Economy>
 10. Study suggests 258,000 Somalis died due to severe food insecurity and famine, , <http://www.fao.org/somalia/news/detail-events/en/c/247642/>
 11. Afghanistan Annual Country Report 2019 Country Strategic Plan 2018 – 2022, <https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000113807/download/>
 12. Global Human Development Indicators,<http://hdr.undp.org/en/countries/profiles>
 13. Global Human Development Indicators,<http://hdr.undp.org/en/>
 14. Somalia human rights violations and abuses persist, www.amnesty.org/download/Documents/AFR5228202015ENGLISH.pdf
 15. Stewart Patrick, *Weak States and Global Threats: Assessing Evidence of “Spillovers”*,https://www.files.ethz.ch/isn/35964/2006_01_03.pdf.
 16. Intelligence in Public Media,<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol-63-no-4/isi-pakistan.html#top>
 17. Џозеф Нај, *Парадокс америчке моћи, зашто једина супрсила не може сама*; Београд, 2004, Robert I. Rotberg, *Failed States in a World of Terror*, article, <https://www.belfercenter.org/publication/failed-states-world-terror>
 18. The National Security Strategy of the United States of America, <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss2002.pdf?>
 19. European security strategy a secure Europe in a better world, <https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf>
 20. Remarks on Foreign Assistance, <https://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2006/59408.htm>
 21. Joseph S Nye Jr. “Redefining the National Interest,” http://www.mtholyoke.edu/~jwestern/ir317/joseph_s_nye_jr.htm
 22. The National Security Strategy of the United States of America, (приступљено 02.04.2020. године), <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss2002.pdf?>
 23. National security strategy, https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf
 24. National Security Strategy of the United States of America, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
 25. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe, http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
 26. AJP-01 Allied joint doctrine, Edition E, Version 1, 2017, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/860502/doctrine_nato_allied_joint_doctrine_ajp_01.pdf



Бранимир Милетић¹

СТРАТЕШКИ ПРИСТУП АНАЛИЗИ СТАЊА БЕЗБЕДНОСТИ САОБРАЋАЈА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ БУЈАНОВАЦ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ДЕОНИЦУ КОРИДОРА 10

Резиме

У раду је представљена анализа стања безбедности саобраћаја на путевима на територији општине Бујановац за период од 2010. до 2022. године. Посебно је обрађено стање безбедности саобраћаја за деоницу Коридора 10 кроз ово подручје.

Анализом стања безбедности саобраћаја утврђено је ко страда у саобраћајним незгодама, који су узроци страдања, време и место страдања, и ко су посебно угрожене категорије учесника у саобраћају на подручју општине Бујановац.

Ова анализа открива шта је утицало на настанак саобраћајних незгода, учешће појединих утицајних фактора, као и који су најчешћи видови саобраћајних незгода.

Анализа стања безбедности саобраћаја је предуслов за планирање низа активности које имају за циљ смањење страдања у саобраћају. На тај начин се доприноси смањењу страдања у саобраћају и ствара основа за успостављање система управљања безбедношћу саобраћаја на територији локалне самоуправе.

Кључне речи: анализа, безбедност, возило, саобраћајна незгода, коридор, прописи.

STRATEGIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF THE TRAFFIC SAFETY STATE IN THE TERRITORY OF THE MUNICIPALITY OF BUJANOVAC WITH SPECIAL REFERENCE TO THE SECTION OF CORRIDOR 10

Abstract

This text presents an analysis of the state of road traffic safety in the territory

¹ Бранимир Милетић, Енвирон доо, Истраживачко-развојни центар, Чукаричка 9, 11000 Београд
e-mail: miletic.branimir@gmail.com

of the municipality of Bujanovac for the period from 2010 to 2022. The state of traffic safety for the section of Corridor 10 through this area was specially treated.

The analysis of the state of traffic safety has determined who is killed in traffic accidents, what are the causes of the accidents, the time and place of the accidents, and who are the particularly vulnerable categories of traffic participants in the area of the municipality of Bujanovac.

This analysis shows what influenced the occurrence of traffic accidents, participation of certain factors and the most common types of traffic accidents.

Analysis of the state of traffic safety is a needful for planning activities aimed at reducing traffic accidents. In this way, it contributes to the reduction of traffic accidents and creates the basis for the establishment of a traffic safety management system on the territory of the local government.

Key words: analysis, safety, vehicle, traffic accident, corridor, regulations.

Увод

Према Извештају Светске здравствене организације – СЗО [1] (енгл. World Health Organization - WHO), из 2021. године, у саобраћајним незгодама на путевима у свету смртно страда скоро 1,19 милиона људи годишње и око 50 милиона буде повређено. Ове вредности стављају саобраћајне незгоде као водећи узрок смрти међу популацијом деце и младих људи. Препознајући важност проблема и потребу да реагују, Владе из целог света су једногласно, преко Генералне Скупштине Уједињених нација (Резолуција 74/299), усвојиле другу по реду Деценију акције за безбедност саобраћаја 2021-2030. Примарни циљ овог документа јесте смањење броја погинулих и повређених лица у саобраћајним незгодама за 50% у том периоду.

Законом о безбедности саобраћаја на путевима [2] прописана је обавеза доношења стратегија и акционих планова безбедности саобраћаја, на државном и на локалном нивоу. На основу члана 38. став 1. Закона о планском систему Републике Србије [3], на 82. седници Владе Републике Србије одржаној 28. септембра 2023. године, усвојена је Стратегија безбедности саобраћаја Републике Србије за период од 2023. до 2030. године са пратећим Акционим планом безбедности саобраћаја за период од 2023. до 2025. г.

Стратегијом се дефинишу национални циљеви безбедности саобраћаја, који представљају полазну основу, тј. смернице за дефинисање циљева у безбедности саобраћаја и на локалном нивоу.

Анализа стања безбедности саобраћаја је предуслов за планирање одређених активности у циљу унапређења безбедности саобраћаја. У анализи се тачно види где су проблеми, који учесници у саобраћају су угрожени, када и где су угрожени и на основу тога се спроводе усмерене активности ка њима. На тај начин се доприноси смањењу броја саобраћајних незгода и њихових последица и ствара основа за успостављање система управљања безбедношћу саобраћаја.

Да би се урадила анализа стања безбедности саобраћаја, попут анализе која је урађена у овом раду за подручје општине Бујановац и донели стратешки документи за квалитетно управљање безбедношћу саобраћаја, неопходни су одређени подаци и добро развијена база података о показатељима безбедности саобраћаја.

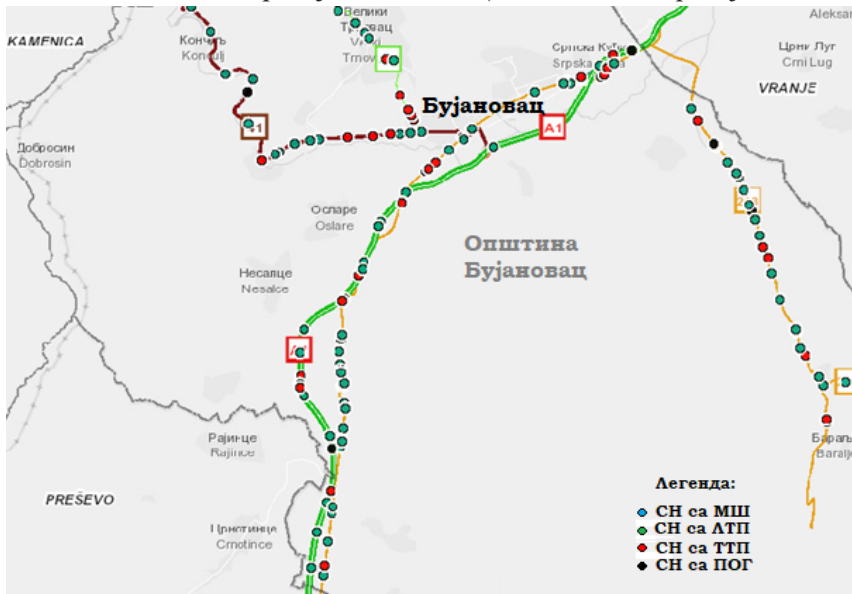
Агенција за безбедност саобраћаја, као једна од најзначајнијих институција у области безбедности саобраћаја, развила је Базу о обележјима безбедности саобраћаја у Републици Србији и учинила је јавно доступном преко WEB GIS

апликације за рад са подацима [4], што је коришћено и у овом раду, као и подаци из базе МУП-а [5].

Анализа стања безбедности саобраћаја на подручју општине Бујановац Значај и садржај анализе стања безбедности саобраћаја на путевима

Анализом стања безбедности саобраћаја утврђује се ко страда у саобраћајним незгодама, уочавају се посебно угрожене категорије учесника у саобраћају на основу старости, пола, својства учешћа у незгоди и категорије возила [6]. Ово је најзначајнији део анализе и основа сваке анализе стања безбедности саобраћаја.

Анализом се открива шта је утицало на настанак саобраћајних незгода, учешће појединих утицајних фактора и група утицајних фактора саобраћајних незгода, као и најчешће видове саобраћајних незгода (14 видова). У бази Агенције за безбедност саобраћаја, анализа по видовима (врстама) саобраћајних незгода доступна је до краја 2015. године. Тада се та анализа унапређује свеобухватнијом анализом по типовима саобраћајних незгода (69 типова саобраћајних незгода).



Слика 1. Приказ локација саобраћајних незгода са пострадалима на територији општине Бујановац (2015-2022)

Figure 1. Location of traffic accidents with casualties in the territory of the municipality of Bujanovac (2015-2022)

Значајан део анализе односи се на временску расподелу саобраћајних незгода, тј. када се саобраћајне незгоде догађају (расподела по годинама, по месецима у току године, данима у недељи и часовима у току дана).

Поред временске, веома је важна и просторна расподела саобраћајних незгода која показује где се саобраћајне незгоде догађају. Од 2015. године постоји евиденција у бази података Агенције за безбедност саобраћаја, на основу које је могуће приказати локацију сваке конкретне саобраћајне незгоде за коју постоји податак о координатама.

На слици 1. приказане су локације саобраћајних незгода са погинулим

и повређеним лицима на територији општине Бујановац које су се догодиле у периоду од 2015. до 2022. године. Од укупно 20 саобраћајних незгода са погинулим лицима у наведеном периоду, 5 незгода се догодило на државном путу I-A реда (A1), Аутопут: Хоргош – Нови Сад - Београд – Ниш – Врање – Прешево), 6 незгода у насељу Ђуприја и 9 незгода на осталим државним путевима II-A и II-B реда на подручју општине Ђуприја.

Уопштено гледано, део просторне расподеле саобраћајних незгода је и расподела у односу на категорију пута, односно државне путеве и деонице државних путева, локалне (општинске) путеве, путеве на територији једне полицијске управе или општине, као и према специфичним местима попут зона школа, зона радова, делова града или насеља, значајније улице или раскрснице са повећаним страдањем учесника у саобраћају итд.

Анализа стања безбедности саобраћаја на територији општине Бујановац за период од 2010. до 2022. године

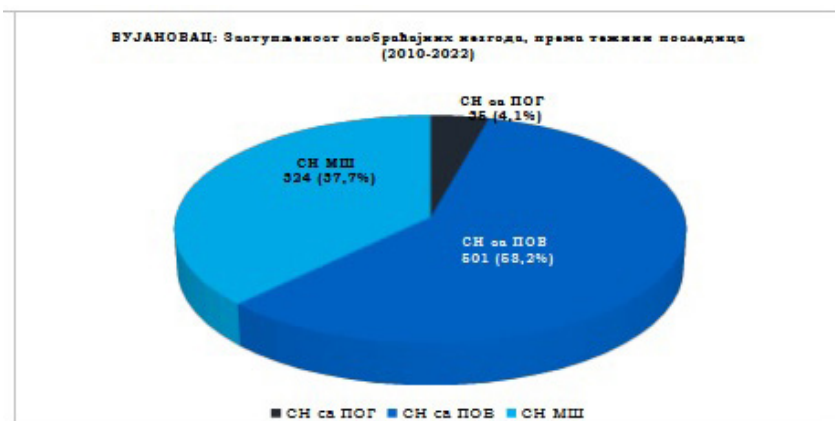
У табели 1. дата је структура саобраћајних незгода које су се догодиле на територији општине Бујановац у периоду од 2010. до 2022. године.

Табела 1. Структура саобраћајних незгода на подручју општине Бујановац, према последицама (2010-2022)

Table 1. Structure of traffic accidents in the area of Bujanovac municipality, according to consequences (2010-2022)

Година	СН са ПОГ	%	СН са ПОВ	%	СН само МШ	%
2010.	4	11,4	68	13,5	51	15,7
2011.	4	11,4	45	9,0	27	8,3
2012.	4	11,4	35	7,0	23	7,1
2013.	4	11,4	36	7,2	29	9,0
2014.	2	5,75	42	8,4	20	6,2
2015.	4	11,4	37	7,4	14	4,3
2016.	4	11,4	38	7,6	28	8,6
2017.	1	2,9	57	11,3	20	6,2
2018.	2	5,75	32	6,4	23	7,1
2019.	0	0,0	29	5,8	19	5,9
2020.	1	2,9	16	3,2	9	2,8
2021.	4	11,4	31	6,2	32	9,9
2022.	1	2,9	35	7,0	29	8,9
Укупно	35 (4,1%)	100%	501 (58,2%)	100%	324 (37,7%)	100%

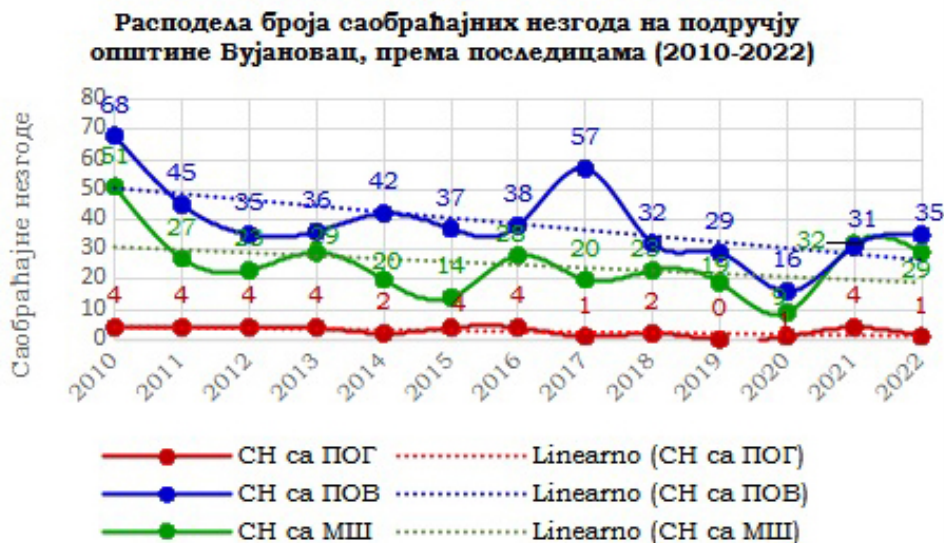
У посматраном периоду (2010-2022. г.) догодила се укупно 860 саобраћајна незгода од чега 536 (62,3%) саобраћајних незгода са настрадалим лицима и 324 (37,7%) незгоде само са материјалном штетом. Од наведеног броја саобраћајних незгода са настрадалим лицима, њих 35 (4,1%) биле су незгоде са погинулим и 501 (95,9%) са повређеним лицима – дијаграм бр. 1.



Дијаграм 1. Структура (заступљеност) саобраћајних незгода, према тежини последица, на подручју општине Бујановац (2010-2022)

Diagram 1. Structure (representation) of traffic accidents, according to the severity of the consequences, in the area of the municipality of Bujanovac (2010-2022)

Треба напоменути да постоји и извештан број саобраћајних незгода (само са материјалном штетом) које нису нигде евидентирани јер нису пријављене ни осигуравајућим друштвима ни полицији (незгода није пријављена полицији јер су се учесници „договорили“ о надокнади штете, без обавештавања или позива полицији да изађе на место незгоде).



Дијаграм 2. Расподела броја саобраћајних незгода на подручју општине Бујановац, према последицама, за период од 2010. до 2022. године

Diagram 2. Distribution of the number of traffic accidents in the area of the municipality of Bujanovac, according to consequences, for the period from 2010 to 2022

У погледу броја погинулих лица, најбезбеднија је била 2019. година у којој није забележена ниједна саобраћајна незгода са погинулим лицем. Највише саобраћајних незгода са погинулим лицима забележено је током периода од 2010.

до 2013. године, када су се догађале по 4 саобраћајне незгоде са погинулим лицима годишње, као и 2015., 2016. и 2021. године. Највећи број саобраћајних незгода са повређеним лицима забележен је 2010. године (68 незгода или 13,5%), а најмањи 2020. године (16 незгода или 3,2%). Код саобраћајних незгода са повређеним лицима постоји благи тренд опадања броја незгода, с тим што се у последње две године (2021. и 2022.) бележи повећање броја ових незгода. Иста констатација односи се и на лакше незгоде (само са материјалном штетом).

У погледу саобраћајних незгода са погинулима, тренд је благо опадајући, са мањим бројем саобраћајних незгода са погинулим лицима у последњих неколико година (изузев 2021. године) - дијаграм бр. 2).

Заступљеност настрадалих у саобраћајним незгодама, према тежини последица, на подручју општине Бујановац

У посматраном тринаестогодишњем периоду (2010-2022) на подручју општине Бујановац у саобраћајним незгодама настрадало је укупно 849 лица, од којих је било 39 погинулих (4,6%), тешко повређених 160 (18,8%) и лакше повређених 650 (76,6%) – дијаграм бр. 3.



Дијаграм 3. Заступљеност настрадалих у саобраћајним незгодама на територији општине Бујановац, према тежини последица (2010-2022)
Diagram 3. Representation of casualties in traffic accidents in the territory of the municipality of Bujanovac, according to the severity of the consequences (2010-2022)

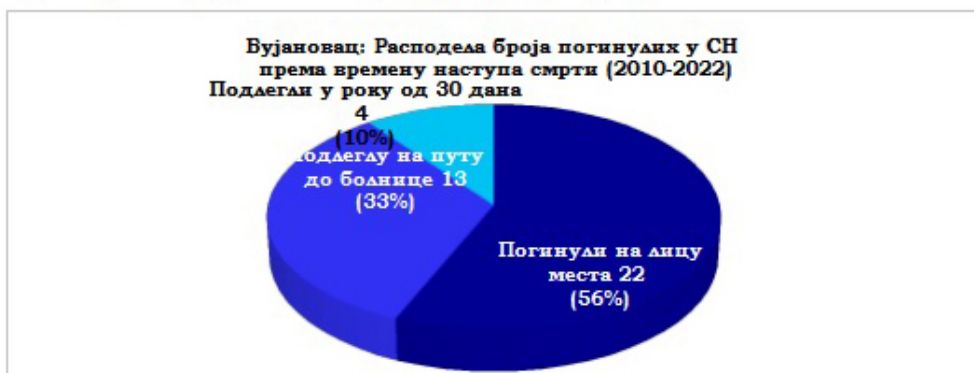


Дијаграм 4. Расподела броја погинулих, теже и лакше повређених у саобраћајним незгодама на подручју општине Бујановац, по годинама (2010 - 2022)
Diagram 4. Distribution of the number of fatalities, serious and minor injuries in traffic accidents in the area of the municipality of Bujanovac, by years (2010 - 2022)

На дијаграму бр. 4. приказана је расподела броја настрадалих у саобраћајним незгодама на територији општине Бујановац, према тежини последица по годинама, у периоду од 2010. до 2022. године.

Приметно је да код броја погинулих, као и код броја теже и лакше повређених лица, не постоји никаква законитост у смислу њиховог сталног смањења у годинама током посматраног периода, већ ти бројеви варирају без икаквог реда. Број погинулих варира од 0 до 6, број тешко повређених између 7 и 20 и број лакше повређених између 16 и 93. Највећи број погинулих (6) забележен је 2011. године, највећи број теже повређених (20) 2012. године и највећи број лакше повређених (93) 2010. године.

На дијаграму бр. 5. дата је расподела погинулих у саобраћајним незгодама на територији општине Бујановац, у посматраном периоду, према времену наступа смрти. Са дијаграма се види да је од 39 погинулих, више од половине (22 или 57%) смртно страдало на лицу места, 13 или 33% подлегло је повредама на путу до болнице и 4 или 10% подлегло је повредама накнадно (у року од 30 дана).



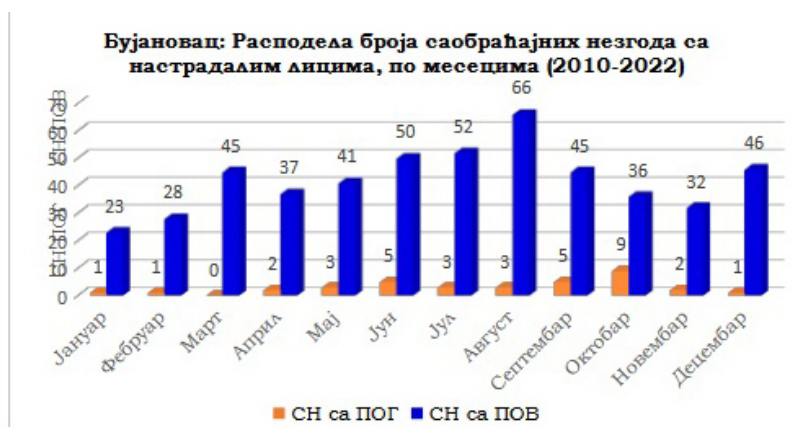
Дијаграм 5. Расподела броја погинулих у саобраћајним незгодама на територији општине Бујановац, према времену наступа смрти (2010 – 2022)

Diagram 5. Distribution of the number of dead people in traffic accidents in the territory of the municipality of Bujanovac, according to the time of death (2010 - 2022)

Временска расподела саобраћајних незгода

Временска расподела саобраћајних незгода обухвата анализу расподеле саобраћајних незгода и последица у стандардним временским периодима (по годинама у одређеном периоду времена, по месецима у току године, по данима у недељи и по сатима у току дана).

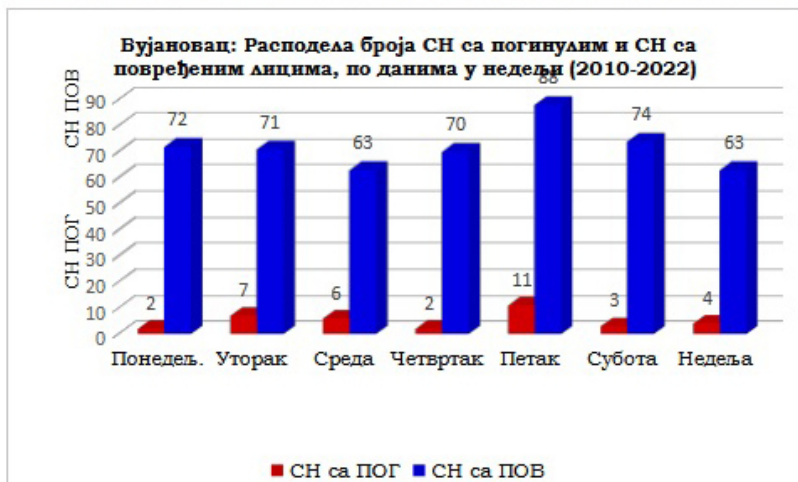
Анализом временске расподеле саобраћајних незгода могу се уочити критични периоди времена у току године, недеље или дана са повећаним бројем саобраћајних незгода и настрадалих лица. Повезивањем утицајних фактора и доприноса настанку саобраћајних незгода са подацима о повећаном страдању у одређеним временским периодима, могуће је одредити критичне периоде у оквиру којих треба деловати, а често одредити и одговарајуће мере које треба применити за смањење броја и последица саобраћајних незгода на одређеном подручју или деоници пута.



Дијаграм 6. Расподела броја саобраћајних незгода са погинулим и повређеним лицима на подручју општине Бујановац, по месецима (2010-2022)
 Diagram 6. Distribution of the number of traffic accidents with fatalities and injured persons in the territory of the municipality of Bujanovac, by month (2010-2022)

Највећи број саобраћајних незгода са погинулим лицима, у посматраном периоду (2010-2022), догодио се током месеца октобра (9 незгода), док се највећи број незгода са повређеним лицима догодио током летњих месеци (јун, јул и август) када се догодило укупно 168 ових незгода, што чини трећину (33,5%) ових незгода – дијаграм бр. 6. Најмањи број незгода са повређеним лицима догодио се током зимских месеци (јануар и фебруар), када се догодила укупно 51 незгода са повређеним лицима, док током месеца марта није било незгода са погинулим лицима.

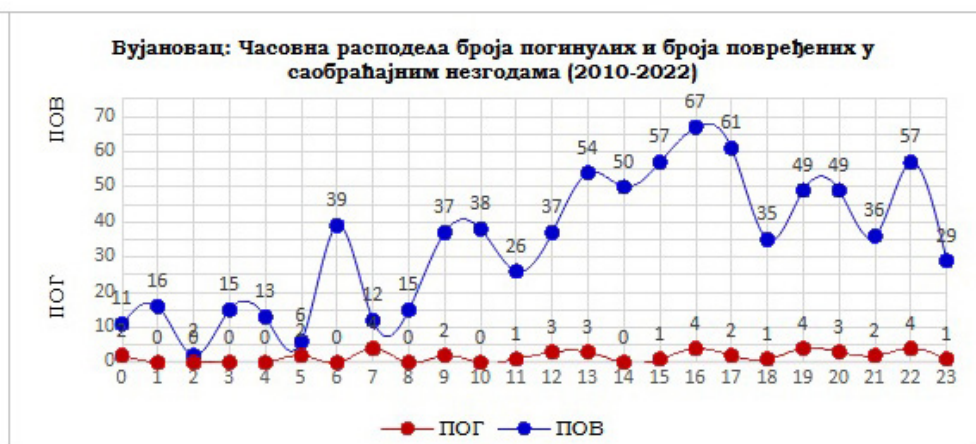
На дијаграму бр. 7 дата је расподела броја саобраћајних незгода са погинулим и повређеним лицима, по данима у недељи за период од 2010. до 2022. године.



Дијаграм 7. Расподела броја саобраћајних незгода са погинулим и повређеним лицима, на подручју општине Бујановац, по данима у недељи (2010-2022)
 Diagram 7. Distribution of the number of traffic accidents with dead and injured persons, in the territory of the municipality of Bujanovac, by days of the week (2010-2022)

Највећи број незгода са погинулим и повређеним лицима забележен је петком (11 или 31% незгода са погинулим и 88 или 18% незгода са повређеним лицима), док је најмањи број незгода са погинулим лицима забележен понедељком и четвртком (по две незгоде).

На дијаграму бр. 8. дата је расподела броја погинулих и повређених у саобраћајним незгодама по сатима у току дана. Највећи број погинулих у саобраћајним незгодама бележи се у вечерњим часовима (од 19 до 22 часа) када је забележено 13 погинулих, што чини једну трећину од укупног броја погинулих (33,3%).



Дијаграма 8. Расподела броја погинулих и повређених лица, по часовима у току дана, на подручју општине Бујановац (2010 до 2022)

Diagram 8. Distribution of the number of dead and injured persons, by hours during the day, in the territory of the municipality of Bujanovac (2010 to 2022)

Највећи број повређених лица у саобраћајним незгодама (више од једне трећине) забележен је између 13 и 17 часова (289 повређених или 35,7% од укупног броја повређених лица).

Анализа саобраћајних незгода према утицајним факторима (2016-2022)

До 2015. године прикупљани су и праћени статистички подаци о саобраћајним незгодама и последицама према начину (виду) настанка, као што су: „обарање или гажење пешака“, „судари возила из супротних смерова“, „бочни судари“, „судари при возњи у истом смеру“, „превртање возила на путу“, „слетање возила са пута“ и др.

Од 2016. године не прате се наведени подаци у овом облику, односно под овим називима, већ се у оквиру Јединствене базе података, евидентирају и прате „Утицајни фактори“ и „Групе утицајних фактора“, као што су: „погрешно извођење радњи у саобраћају од стране возача“, „пропусти пешака“, „утицај неисправности возила“, „утицај пута и путне околине“ и др.

Утицајни фактори нису узроци саобраћајних незгода који се опредељују у току судског поступка, већ их опредељују обучени припадници саобраћајне полиције који врше увиђај саобраћајне незгоде.



Дијаграм 9. Учешће саобраћајних незгода са настрадалим лицима, на подручју општине Бујановац, према групи утицајних фактора (2016-2022)

Diagram 9. Participation in traffic accidents with casualties, in the territory of the municipality of Bujanovac, according to the group of influencing factors (2016-2022)

На дијаграму бр. 9 дат је број и учешће (%) саобраћајних незгода са настрадалим лицима према групи утицајних фактора на подручју општине Бујановац за период од 2016. до 2022. године.

Одевидентираних група утицајних фактора на догађање саобраћајних незгода са настрадалим лицима најзаступљенији су: „предузимање непромишљених радњи од стране возача“ (165 незгода или 29%) и „погрешно извођење радњи возача“ (159 незгода или 27%). Следе „пропусти возача због неискуства и непрописног понашања (88 незгода или 15%), „пропусти возача због лошег психофизичког стања, непажње и расејаности“ (61 незгода или 10%), „пропусти пешака“ (44 незгоде или 8%) и др.



Дијаграм 10. Расподела броја погинулих у саобраћајним незгодама на подручју општине Бујановац, према групама утицајних фактора (2016-2022)

Diagram 10. Distribution of the number of dead people in traffic accidents in the territory of the municipality of Bujanovac, according to groups of influencing factors (2016-2022)

На дијаграму бр. 10 дата је расподела броја погинулих у саобраћајним незгодама према групи утицајних фактора у периоду од 2016. до 2022. године на територији општине Бујановац. У наведеном периоду највише погинулих (укупно 16 или 28%) било је због „погрешног извођења радњи возача“, затим због „предузимања непромишљених радњи од стране возача“ (12 погинулих или 21%), због „пропушта пешака“ (11 погинулих или 19%), због „пропушта возача због неискуства и непрописног понашања“ (8 погинулих или 14%), због „пропушта возача због лошег психофизичког стања, непажње и расејаности“ (5 погинулих



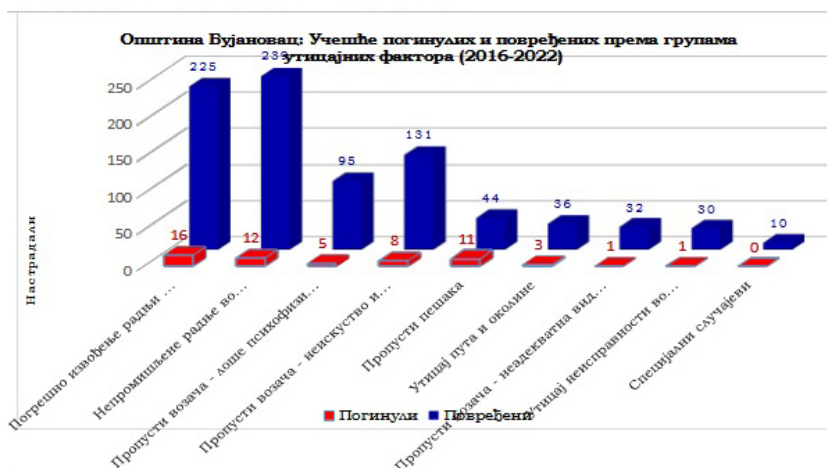
или 9%), због због „утицаја околине“ (3 погинула или 5%) итд.

Дијаграм 11. Расподела броја повређених у саобраћајним незгодама на подручју општине Ћуприја, према групи утицајних фактора (2016-2022)

Diagram 11. Distribution of the number of people injured in traffic accidents in the area of the municipality of Čuprija, according to the group of influencing factors (2016-2022)

На дијаграму бр. 11 дати су подаци о броју повређених на подручју општине Ћуприја, према групи утицајних фактора у периоду од 2016. до 2022. година. У овом периоду највише повређених (укупно 239 или 28%) било је због „предузимања непромишљених радњи од стране возача“, затим због „погрешног извођења радњи у саобраћају од стране возача“ (225 повређених или 27%), због „пропушта возача због неискуства и непрописног понашања“ (131 повређени или 16%), због „пропушта возача услед лошег психофизичког стања, непажње и расејаности“ (95 повређених или 11%), због „пропушта пешака“ (44 повређена или 5%), итд.

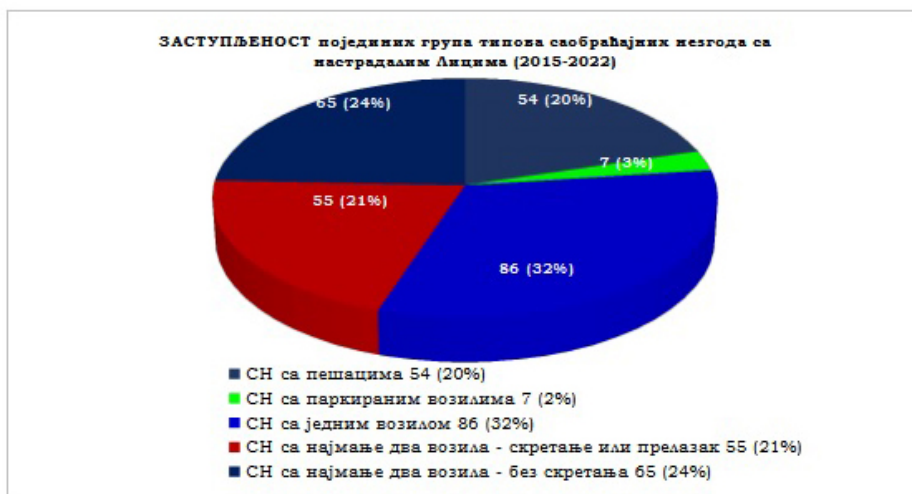
На дијаграму бр. 12 види се учешће броја погинулих и броја повређених у саобраћајним незгодама на подручју општине Бујановац у наведеном периоду, у односу на групе утицајних фактора. На број настрадалих у саобраћајним незгодама највећи утицај имају групе утицајних фактора: „предузимање непромишљених радњи од стране возача“, „погрешно извођење радњи у саобраћају од стране возача“ и „пропушта возача због неискуства и непрописног понашања“.



Дијаграм 12. Учешће погинулих и повређених у СН према групама утицајних фактора на територији општине Бујановац (2016-2022)
 Diagram 12. Participation of fatalities and injured in SN according to groups of influential factors in the territory of the municipality of Bujanovac (2016-2022)

Анализа заступљености појединих група типова саобраћајних незгода на подручју општине Бујановац

Поред утицајних фактора, прате се и евидентирају „Типови саобраћајних незгода“ и „Групе типова саобраћајних незгода“ (нпр. „саобраћајне незгоде са пешацима“, „саобраћајне незгоде са једним возилом“, „саобраћајне незгоде са најмање два возила – без скретања“ и др., који замењују анализу по видовима саобраћајних незгода.



Дијаграм 13. Заступљеност појединих група типова саобраћајних незгода на подручју општине Бујановац (2015- 2022)
 Diagram 13. Representation of certain types of traffic accidents in the area of the municipality of Bujanovac (2015-2022)

На дијаграму бр. 13 дата је заступљеност појединих група типова саобраћајних незгода на подручју општине Бујановац у периоду од 2016. до 2022. године.

Најчешће групе типова саобраћајних незгода биле су „саобраћајне незгоде са једним возилом“ (86 незгода или 32%). Следе групе типова саобраћајних незгода: „саобраћајне незгоде са најмање два возила, без скретања“ (65 незгода или 24%); „саобраћајне незгоде са најмање два возила - „скретање или прелазак“ (55 незгода или 21%); „саобраћајне незгоде са пешацима“ (54 незгоде или 20%) и „незгоде са паркираним возилама“ (7 незгода или 2%).

Анализа стања безбедности у саобраћају за поједине категорије учесника у саобраћају (2010-2022)

На дијаграму бр. 14 дат је број и учешће (%) погинулих лица у саобраћајним незгодама, према својству учесника незгоде, на подручју општине Бујановац у периоду од 2010. до 2022. године.

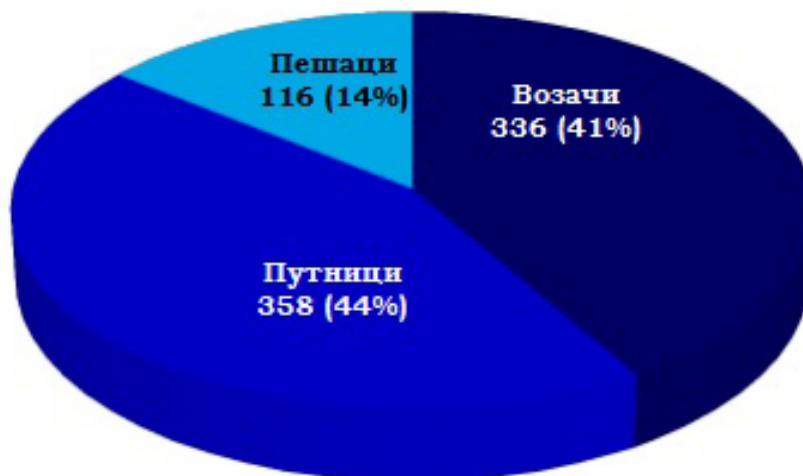
општина БУЈАНОВАЦ: Учешће погинулих у саобраћајним незгодама према својству учесника (2010-2022)



Дијаграм 14. Учешће погинулих лица у саобраћајним незгодама на подручју општине Бујановац, према својству учесника (2010-2022)
Diagram 14. Participation of dead persons in traffic accidents in the territory of the municipality of Bujanovac, according to the nature of the participant (2010-2022)

Уочава се да је највећи број погинулих из категорије возача - више од половине (22 погинула возача или 56%). Следе путници (11 погинулих или 28%) и пешаци (6 погинулих или 16%).

Бујановац: Учешће Повређених у саобраћајним незгодама према својству учесника (2010-2022)



■ Возачи ■ Путници ■ Пешаци ■ Остали

Дијаграм 15. Учешће повређених лица у саобраћајним незгодама на подручју општине Бујановац, према својству учесника (2010-2022)

Diagram 15. Participation of injured persons in traffic accidents in the area of the municipality of Bijanovac, according to the nature of the participants (2010-2022)

Код повређених лица тај однос је другачији. Највеше повређених забележено је код путника (358 повређених или 44%). Следе возачи (336 повређених или 42%) и пешаци (116 повређених или 14%) - дијаграм бр. 15.



Дијаграм 16. Заступљеност појединих категорија возила у саобраћајним незгодама са погинулим лицима на подручју општине Бујановац (2010-2022)

Diagram 16. Representation of certain categories of vehicles in traffic accidents with fatalities in the area of the municipality of Bijanovac (2010-2022)

На дијаграму бр. 16 приказано је учешће појединих категорија возила у

саобраћајним незгодама са погинулим лицима на подручју општине Бујановац у периоду од 2010. до 2022. године.

Очекивано, у саобраћајним незгодама са погинулим лицима, највише су заступљена путничка возила (34 незгоде или 60%). Следе теретна возила (8 незгода или 14%), бицикли (4 незгоде или 7%), трактори (3 незгоде или 5%) итд.



Дијаграм 17. Заступљеност појединих категорија возила у саобраћајним незгодама са повређеним лицима на подручју општине Бујановац (2010-2022)
 Diagram 17. Representation of certain categories of vehicles in traffic accidents with injured persons in the area of the municipality of Bujanovac (2010-2022)

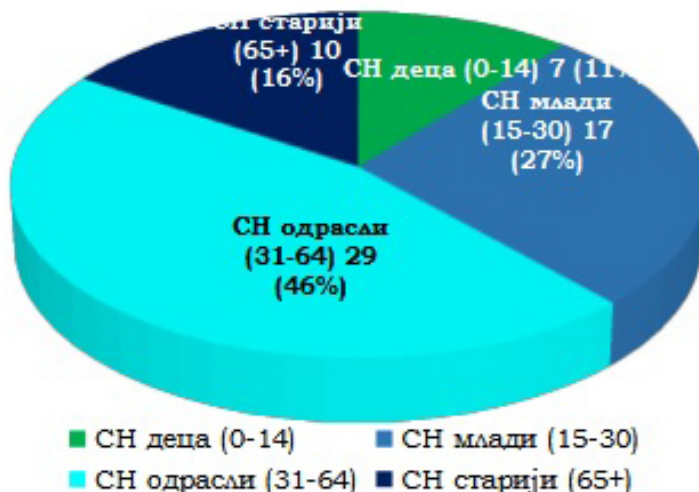
На дијаграму бр. 17 приказано је учешће појединих категорија возила у саобраћајним незгодама са повређеним лицима на подручју општине Бујановац у периоду од 2010. до 2022. године. У саобраћајним незгодама са повређеним лицима, због бројности, далеко највише су заступљена путничка возила (565 незгода или 74%). Следе бицикли (54 незгоде или 7%), теретна возила (43 незгоде или 6%), мопеди (38 незгода или 4%), трактори (19 незгода или 2,5%) итд.

Анализа страдања појединих старосних категорија, учесника у саобраћају

Анализом стања безбедности саобраћаја на територији општине Бујановац обухваћена је упоредна анализа угрожености и страдања одређених старосних категорија учесника у саобраћају (посебно рањивих), заступљеност у односу на укупно погинуле и повређене у саобраћајним незгодама и друге параметре.

На дијаграму бр. 18 дата је расподела броја саобраћајних незгода са погинулима на територији општине Бујановац, према старосним групама у посматраном периоду (2010-2022). Највећи број саобраћајних незгода са погинулима (29 или 46%) забележен је код старосне групе „одрасли“ (старости од 31 до 64 године), што је и очекивано с обзиром да се ради о највећој популацији у саобраћају. Следи старосна група „млади“ са 17 погинулих (27%), старосна група „старији 65+“ са 10 погинулих (16%) и старосна група „деца“ са 7 погинулих (11%).

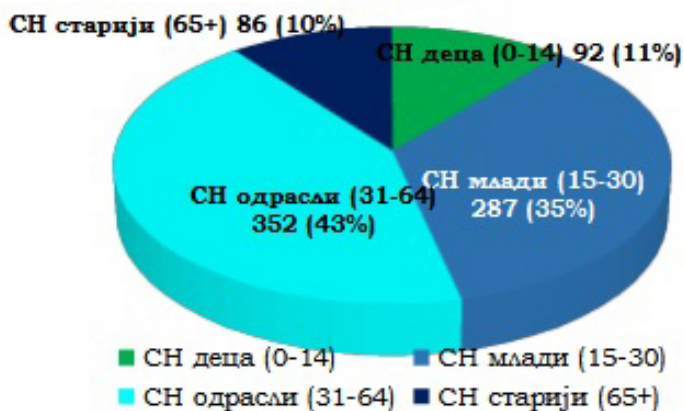
Бујановац: Расподела броја СН са ПОГинулима према узрасту (2010-2022)



Дијаграм 18. Расподела броја саобраћајних незгода са погинулима на територији општине Бујановац, према старосним групама (2010-2022)

Diagram 18. Distribution of the number of traffic accidents with fatalities in the territory of the municipality of Bujanovac, according to age groups (2010-2022)

Бујановац: Расподела броја СН са ПОВРЕЂЕНИМА према узрасту (2010-2022)



Дијаграм 19. Расподела броја саобраћајних незгода са повређенима на територији општине Бујановац, према старосним групама (2010-2022)

Diagram 19. Distribution of the number of traffic accidents with injuries in the territory of the municipality of Bujanovac, according to age groups (2010-2022)

На дијаграму бр. 19 дата је расподела броја саобраћајних незгода са повређенима на територији општине Бујановац, према старосним групама у посматраном периоду (2010-2022). Највећи број саобраћајних незгода са повређенима (352 или 43%) забележен је код старосне групе „одрасли“ (старости од 31 до 64 године). Следи старосна група „млади“ са 287 повређених (35%),

старосна група „деца“ са 92 повређених (11%) и „старији 65**“ са 86 повређених (10%).

Настрадали према полу

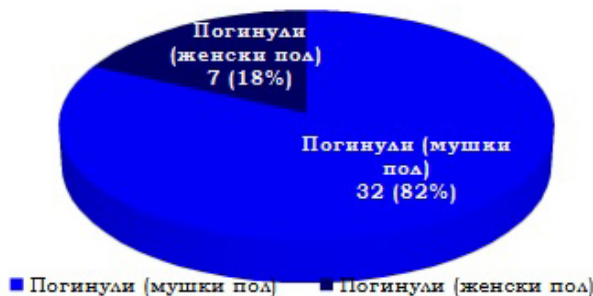
Анализа структуре настрадалих у саобраћајним незгодама у односу на пол може бити важна код планирања одређених мера и активности за унапређење безбедности појединих категорија учесника у саобраћају, нарочито код планирања и усмеравања одређених циљаних кампања у безбедности саобраћаја.



Дијаграм 20. Расподела броја настрадалих у саобраћајним незгодама на територији општине Бујановац, према полу, са линијама тренда (2010-2022)
Diagram 20. Distribution of the number of casualties in traffic accidents in the territory of the municipality of Bujanovac, by gender, with trend lines (2010-2022)

На дијаграму бр. 20 дата је расподела броја погинулих и броја повређених у саобраћајним незгодама на подручју општине Бујановац, са линијама тренда за посматрани период. Добијене криве имају неправилан облик, са повременим повећањем и смањењем броја настрадалих код оба пола. Ово указује да није успостављен систем управљања безбедношћу саобраћаја на територији општине Бујановац, већ се незгоде и страдање учесника у саобраћају дешавају према „унутрашњим“ узроцима и законитостима, без значајнијег спољног утицаја.

Бујановац: Учешће Погинулих у саобраћајним незгодама према полу (2010-2022)



Дијаграм 21. Заступљеност погинулих у саобраћајним незгодама на територији општине Бујановац, према полу и према тежини последица (2010-2022)
Diagram 21. Representation of dead people in traffic accidents in the territory of the municipality of Bujanovac, by gender and by severity of consequences (2010-2022)

У посматраном периоду (2010-2022), на подручју општине Бујановац, у саобраћајним незгодама погинуло је 7 особа женског пола (18%) и 32 особе мушког пола (82%) – дијаграм бр. 21.

Бујановац: Учешће Повређених у саобраћајним незгодама према полу (2010-2022)

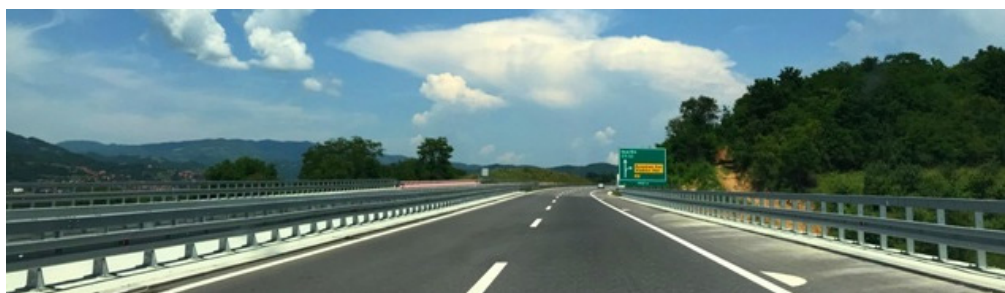


Дијаграм 22. Заступљеност повређених у саобраћајним незгодама на територији општине Бујановац, према полу и према тежини последица (2010-2022)

Diagram 22. Representation of injured in traffic accidents in the territory of the municipality of Bujanovac, by gender and by severity of consequences (2010-2022)

Код повређених, 251 (31%) биле су особе женског пола, а 555 (69%) биле су особе мушког пола – дијаграм бр. 22.

Анализа стања безбедности саобраћаја на деоници Коридора 10 кроз Пчињски округ и општину Бујановац



Слика 2. Коридор 10, модеран и безбедан аутопут (А1) [7]
Figure 2. Corridor 10, a modern and safe highway (A1)

Коридор 10 је један од најважнијих паневропских саобраћајних коридора који пролази кроз Србију и повезује Аустрију, Мађарску, Словенију, Хрватску, Србију, Бугарску, Македонију и Грчку. Овим пројектом транспортни систем Републике Србије постао је компатибилан са транспортним системом Европске Уније, са тенденцијом даље модернизације у области транспорта.

Реализацијом овог важног пројекта дошло је до општег убрзања транзитног саобраћаја, унапређен је ниво услуга, олакшани су међународни трговински токови и транспорт путника, што доприноси регионалном развоју и кохезији ширег подручја Балкана.

Главни крак Коридора 10 је: Салзбург (А) - Љубљана (СЛО) - Загреб (ХР) – Београд - Ниш (СРБ) - Скопље - Велес (МК) - Солун (ГР). Поред главног, постоје још четири крака:

- Крак А: Грац (А) - Марибор (СЛО) - Загреб (ХР);
- Крак Б: Будимпешта (Х) - Нови Сад - Београд (СРБ);
- Крак В: Ниш - Димитровград (СРБ) - Софија (БГ) - Истамбул (ТР);
- Крак Г: Велес - Прилеп - Битољ (МК) - Флорина - Игуменица (ГР).

Према Уредби о категоризацији државних путева [8], део Коридора 10: Државна граница са Мађарском (гранични прелаз Хоргош) – Нови Сад – Београд – Ниш – Врање – државна граница са Северном Македонијом (гранични прелаз Прешево) представља државни пут IА реда са ознаком А1. Оно што је предмет овог рада јесте деоница Коридора 10 кроз територију Пчињског округа, односно кроз подручје Општине Бујановац.

Анализа стања безбедности саобраћаја на деоници Коридора 10 кроз територију Пчињског округа за период од 2015. до 2022. године

У периоду од 2015. до 2022. године на деоници Коридора 10, односно државног пута А1 догодиле су се 304 саобраћајне незгоде од којих су 6 (2%) незгоде са погинулима, 91 (30%) незгоде са повређенима и 207 (68%) незгоде само са материјалном штетом. У незгодама са настрадалим лицима настрадала су 194 лица, од којих је 6 погинулих (3%), 31 теже повређено (16%) и лакше повређених 157 или 81% (табела бр. 2).

Табела 2. Преглед броја саобраћајних незгода и последица на деоници аутопута А1 кроз Пчињски округ, по општинама (2015-2022)

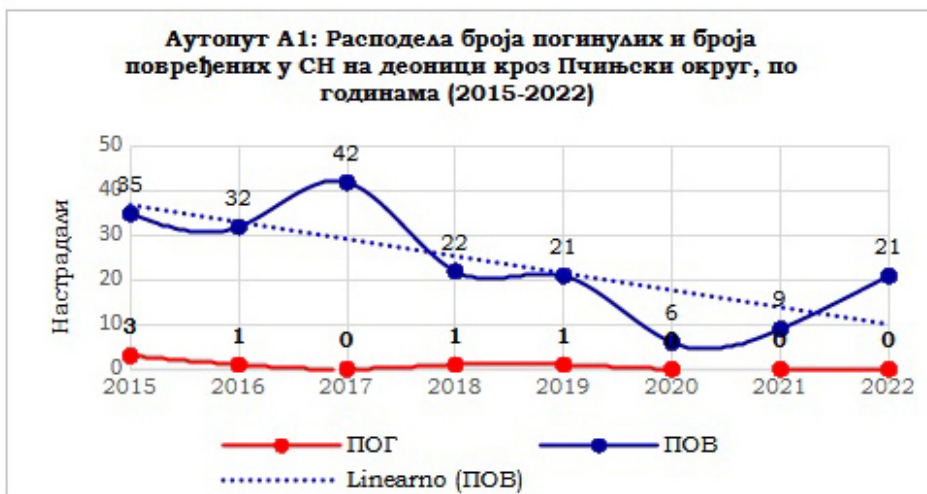
Table 2. Overview of the number of traffic accidents and their consequences on the section of the A1 highway through the Pcinj district, by municipality (2015-2022)

Општина	СН ПОГ	СН ПОВ	СН МШ	ПОГ	ТПП	ЛТП
1. Владичин Хан	0	16	32	0	6	29
2. Врање	2	28	50	2	12	39
3. Бујановац	2	28	36	2	9	58
4. Прешево	2	19	89	2	4	31
Укупно	6	91	207	6	31	157

На дијаграму бр. 23 дата је расподела броја погинулих и броја повређених у саобраћајним незгодама на деоници аутопута А1 кроз Пчињски округ, односно кроз општине Владичин Хан, Врање, Бујановац и Прешево, по годинама у периоду од 2015. до 2022. године.

Мада је присутан тренд смањења броја настрадалих (погинулих и повређених) у саобраћајним незгодама у посматраном периоду, присутна неправилна синусоида код броја повређених, односно настрадалих, указује да није успостављен систем управљања безбедношћу саобраћаја на наведеном делу аутопута А1, већ се незгоде догађају према специфичним унутрашњим законитостима и узроцима, без

значајнијег спољног утицаја.



Дијаграм 23. Расподела броја погинулих и броја повређених у саобраћајним незгодама на деоници аутопута А1 кроз Пчињски округ (2015-2022)
 Diagram 23. Distribution of the number of fatalities and the number of injured in traffic accidents on the section of the A1 highway through Pčinjski district (2015-2022)

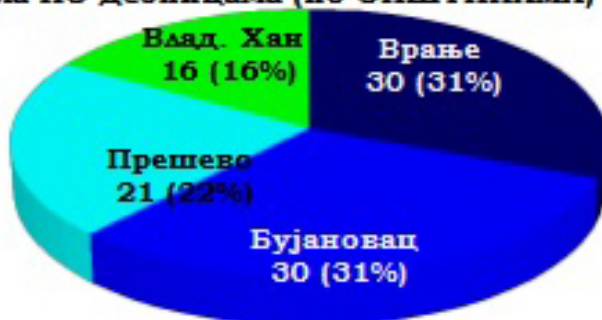


Дијаграм 24. Расподела броја настрадалих у саобраћајним незгодама на аутопуту А1 кроз Пчињски округ, по општинама, према последицама (2015-2022)
 Diagram 24. Distribution of the number of casualties in traffic accidents on the A1 highway through the Pčinjski district, by municipality, according to consequences (2015-2022)

На дијаграму бр. 24 дата је расподела броја настрадалих особа у саобраћајним

незгодама на аутопуту А1 кроз Пчињски округ, по општинама, према тежини последица у периоду од 2015. до 2022. године.

ПЧИЊСКИ ОКРУГ (Аутопут - а1): Расподела броја СН са НАСТРАДАЛИМА ПО деоницама (по ОПШТИНАМА) 2015-2022

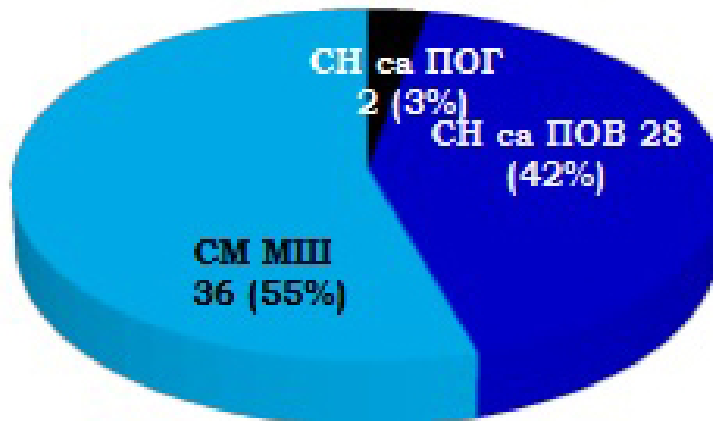


Дијаграм 25. Заступљеност саобраћајних незгода са настрадалима на аутопуту А1 кроз Пчињски округ, по општинама (2015-2022)

Diagram 25. Representation of traffic accidents with casualties on the A1 highway through the Pčinj district, by municipalities (2015-2022)

На дијаграму 25. види се да је подједнака заступљеност броја саобраћајних незгода са настрадалима на аутопута А1 кроз подручје општине Бујановац и градске општине Врање, у наведеном периоду (по 30 незгода или по 31%).

Бујановац (Аутопут - а1): Расподела броја СН према ТЕЖИНИ ПОСЛЕДИЦА (2015-2022)



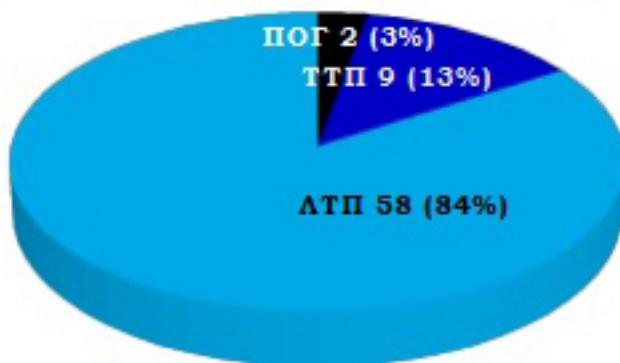
Дијаграм 26. Заступљеност саобраћајних незгода са настрадалима на аутопуту А1 кроз Пчињски округ, према тежини последица (2015-2022)

Diagram 26. Representation of traffic accidents with casualties on the A1 highway through the Pčinj district, according to the severity of the consequences (2015-2022)

На деоници аутопута А1 кроз подручје општине Бујановац, у периоду од 2015. до 2022. године догодиле су се 64 саобраћајне незгоде, од којих су две са по

једним погинулим лицем (обе 2015. године), 28 незгода са повређеним лицима и 36 саобраћајних незгода само са материјалном штетом – дијаграм бр. 26.

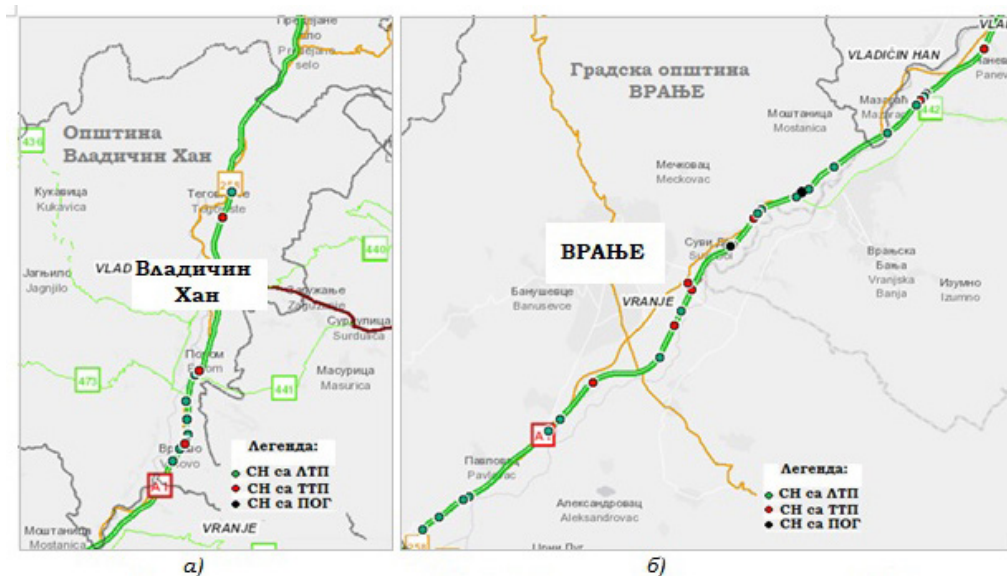
Бујановац (аутопут - а1): Учесће настрадалих у СН према тежини Последица (2015-2022)

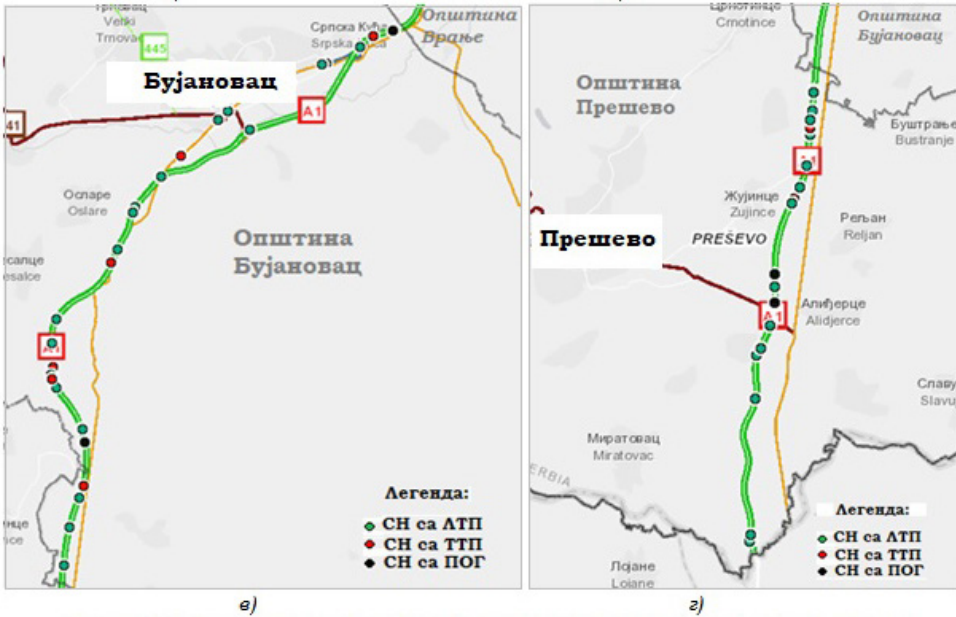


Заступљеност настрадалих у СН на аутопуту А1 кроз Пчињски округ, према тежини последица (2015-2022)

Diagram 27. Representation of accident casualties on the A1 highway through the Pčinj district, according to the severity of the consequences (2015-2022)

Највећи број настрадалих (69) од којих је двоје погинулих (3%), 9 (13%) теже и 58 (84%) лакше повређених, забележен је на делу аутопута кроз општину Бујановац – дијаграм 27.





Слика 3. а) б) в) г) - Локације саобраћајних незгода са погинулим, теже и лакше повређеним лицима на аутопуту А1 кроз Пчињски округ, по општинама (2015-2022) Figure 3. a) b) v) g) - Locations of traffic accidents with fatalities, serious and minor injuries on the A1 highway through Pčinjski district, by municipalities (2015-2022)

На сликама бр. 3. (а,б,в,г) дата су места догађања (локације) саобраћајних незгода са погинулим, теже и лакше повређеним лицима на аутопуту А1 кроз Пчињски округ, по општинама (2015-2022).

Закључак

Друмски саобраћај представља сложен систем међусобно блиско повезаних елемената: човек-возило-пут-окружење. Сваки од ових елемената, због пропуста, грешака и недостатака, свакодневно доводи до великог броја саобраћајних незгода и страдања. Страдање у саобраћају доводи до људских жртава и повреда, траума, патњи и других последица, због чега саобраћајне незгоде представљају значајан проблем сваке локалне самоуправе и државе, односно друштва у целини.

У општини Бујановац, у периоду од 2010. до 2022. године, евидентирано је укупно 860 саобраћајних незгода од којих су 35 саобраћајне незгоде са погинулим лицима, 501 саобраћајна незгода са повређеним лицима и 324 незгоде само са материјалном штетом. У 536 саобраћајних незгода са настрадалим лицима настрадало је укупно 849 лица, од којих је било 39 погинулих, 160 тешко повређених и 650 лакше повређених лица. На делу Коридора 10 (аутопут А1) кроз подручје општине Бујановац, у периоду од 2015. до 2022. године у саобраћајним незгодама погинула су 2 лица, теђе повреде задобило је 9 и лакше повреде 58 лица.

Поред огромних материјалних трошкова, губици људских живота у саобраћају представљају трауму са којом се породица, пријатељи и заједница боре да изађу на крај дуги низ година. Ако се питамо зашто нам губици људских живота у саобраћајним незгодама падају најтеже, одговор је веома јасан: - прекраћени су

људски животи: деце, младих, старијих, одједном, неочекивано, без било какве најаве, готово тренутно.

Након првог шока, по добијању вести о трагичном догађају у саобраћају, обично се питамо:

- Да ли се трагедија могла избећи или спречити и ко је крив?
- Погрешно би било саобраћајне незгоде сматрати несрећама, са елементима случајности или неминовности. Наш приступ треба да буде потпуно другачији:
- Саобраћајне незгоде се могу предвиђати и спречавати, адекватним и правовременим деловањем на узроке који до њих доводе!

Погрешан је став да су смрт и повреде неизбежни, или да су прихватљива цена којом треба да се плати „привилегија“ коришћења јавних путева.

Из тог разлога основни циљ овог рада јесте да се подстакну одговорни (доносиоци одлука) да предузму све неопходне мере у оквиру својих могућности и овлашћења за доношење и примену стратешких докумената којима ће се створити основа за предузимање низа активности за смањење страдања у саобраћају и за успостављање система управљања безбедношћу саобраћаја на путевима на свом подручју, којим управљају и за које су одговорни.

Литература

- [1]. https://www-who-int.translate.google.com/news-room/fact-sheets/detail/road-traffic-injuries?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=sr&_x_tr_hl=sr&_x_tr_pto=sc
- [2] „Службени гласник РС“, бр. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 – одлука УС, 55/2014, 96/2015 – др. закон, 9/2016 – одлука УС, 24/2018, 41/2018, 41/2018 – др. закон, 87/2018, 23/2019 и 148/2020 - др. закон;
- [3] „Службени гласник Републике Србије“, број 30/2018;
- [4] <https://www.abs.gov.rs/%D1%81%D1%80/analize-i-istrazivanja/baza-podataka>;
- [5] <https://data.gov.rs/sr/datasets/podatsi-o-saobratshajnim-nezgodama-policijskim-upravama-i-opshtinama/>
- [6] (“Сл. гласник РС”, бр. 40/2012, 102/2012, 19/2013, 41/2013, 102/2014, 41/2015, 78/2015, 111/2015, 14/2016, 108/2016, 7/2017 - испр., 63/2017, 45/2018, 70/2018, 95/2018, 104/2018, 93/2019, 2/2020 - испр., 64/2021, 129/2021 - др. правилник, 143/2022 и 110/2022 - др. правилник и 48/2023);
- [7] Фото илустрација: Vranje News (19.09.2022.); <https://www.vranjenews.rs/tag/autoput>; <https://www.vranjenews.rs/news/dve-mlade-osobe-iz-hana-nastradale-u-te%20A1koj-saobra%20C4%87ajki-kod-aleksinca>
- [8] („Сл. гласник Републике Србије“ бр. 87/2023).



Valentina Čizmar¹

BUDUĆNOST KULTURE U VREMENU MASOVNIH MEDIJA I GLOBALNIH PROMENA

Apstrakt

Kultura kao područje materijalnih i duhovnih vrednosti koja je nastala duhovnim i fizičkim radom čoveka, kroz različite istorijske periode jedne nacije ili čovečanstva, u savremenom dobu se udaljila od tradicionalnih formi kulture pod uticajem novih tehnologija, masovnih medija, globalizacije, ali i kao što smo videli i pod uticajem svetskih pandemija. Određene situacije pokazale su da određuju i način razvoja kulture i njenu percepciju, pa se pitanje opstanka kulture i njenog razvoja u budućnosti javlja i kao pitanje društvene odgovornosti i kreativnosti u implementaciji određenih domaćih i međunarodnih platformi, koje obezbeđuju internacionalnu povezanost između gradova i država i različitih kultura. Budućnost kulture zavisi u isto vreme i od slobodnog stvaralaštva i podrške nezavisne produkcije u kulturi.

Pitanje budućeg razvoja kulture podrazumeva i sagledavanje kriznih faktora, kada se teorija kulture prožima i sa drugim disciplinama kao što su antropologija, ekologija, ekonomija i druge discipline ili temama kao što su na primer odnos kulture i klimatskih promena, kojih se autor dotiče u radu. Poziciju kulture možemo da ispitujemo i kroz pojam kulturnih predela, koji se odnose i na specifičnu strukturu gradova, koji su pozicionirani ujedno i kao umetnički prostori, a koji mogu da poboljšaju vidljivost kulturnih performansa, tj. događaja. Ravnomeran razvoj kulturnih sadržaja se obezbeđuje i decentralizacijom sadržaja kulture unutar jednog grada ili države, tako da su oni dostupni za raznovrsnu publiku.

Autor u radu takođe preispituje i faktore destabilizacije područja kulture koji su izazvani uticajem globalizacije, tj. globalne i masovne kulture, masovnih medija, posebno u pogledu na nacionalnu kulturu. Kada se navedeni aspekti povežu i sa geopolitičkom pozicijom Srbije, kao područjem interesa moćnih država, onda se pokazuje veoma usložnjena situacija za razvoj kulture u pogledu na pojedine sfere i pojedine teritorije, posebno u pogledu na očuvanje materijalnog kulturnog nasleđa.

Ključne reči: kultura, krizni faktori, klimatske promene, masovni mediji, globalna

¹ Dr Valentina Čizmar, Kulturni centar Vojvodine „Miloš Crnjanski“, Novi Sad, vizantinans@gmail.com

THE FUTURE OF CULTURE IN THE AGE OF MASS MEDIA AND GLOBAL CHANGES

Abstract

Culture as an area of material and spiritual values that was created by the spiritual and physical work of man, through different historical periods of a nation and humanity, especially in the modern era, has moved away from traditional forms of culture under the influence of new technologies, mass media, globalization, and but also, as we have seen, under the influence of world pandemics. Various situations have shown that they determine the way of culture develops and its perception, so the question of the survival of culture and its development in the future also arises as a question of social responsibility and creativity in the implementation of certain domestic and international platforms, which ensure international connectivity between cities and states and different culture. At the same time, future development dependent of the free creativity and supporting of independent production in the culture.

The issue of the development of culture in the future also involves investigating the factors of crisis, when the theory of culture permeates with other disciplines such as anthropology, ecology, economics and other disciplines or topics, for example, as it is the relationship between culture and climate change, which author also considered in this paper. The position of culture and its development we can also investigate through the concept of cultural landscapes, which also refer to the specific structure of cities, which are positioned as artistic spaces and which can improve the visibility of cultural performance. On the other side, equal development of cultural content is ensured by the decentralization of cultural content within one city or country, so that they are available to a diverse audience.

In the paper, the author also examines the factors of destabilization of the field of culture caused by the influence of globalization, ie global and mass culture, mass media, especially with regard to national culture. When the mentioned aspects are connected with the geopolitical position of Serbia, as an area of interest of powerful states, then we can see a very complicated situation for the development of certain spheres of culture in the some territories, especially regarding to the preservation of material cultural heritage.

Key words: culture, crisis factors, climate change, mass media, global culture, national culture, geopolitics

Uvod

U savremenom svetu odgovornost za razvoj kulture u jednom društvu, državi, veliku ulogu imaju gradovi, kulturni subjekti, ali i strategije za razvoj kulture, koje usmeravaju stvaralaštvo u određenom pravcu ili pak slobodno stvaralaštvo, oslobođeno normativnih okvira. U tom pogledu kultura može da bude ogledalo duha vremena u jednom globalnom poretku ili širem luku u pogledu na aktualne trendove, ideologije, stilove ili ogledalo institucija koje se njome bave, ali i normi, jezika, simbola, originalnosti, slobodnog stvaralaštva, duha tradicije i trajnih vrednosti jedne nacije. U oba slučaja grade se kulturne veze unutar jednog društva koje shodno tome na kom

fonu su zasnovane utiču na formiranje stavova, ubeđenja, ukusa, kulturnog doživljaja, određenog nivoa u kulturi. Krajnji cilj je buđenje svesti o kulturi kao duhovnoj formi, koja svojim stvaralačkim, inovativnim, simboličkim, komunikativnim, semiotičkim i značenskim slojevima utiče na razumevanju sopstvene kulture, ali i bolje razumevanje drugih kulturnih stilova svojstvenih različitim kulturama, prostorima i vrednosnim matricama. Ali da bi se razvijala i negovala svest o kulturi, i podsticalo njeno očuvanje, razvijao ukus za njene visoke vrednosti, kao i učestvovalo u njenoj praksi, potrebno je da ona postane društveno uočljiva, održiva, konstruktivna i podsticajna za razvoj umetničkih vrednosti jednog društva. Ipak, liniju njenog kretanja ne možemo uvek planski da predvidimo usled različitih neočekivanih uticaja koji se kroz društvo (shvaćeno u širem smislu) reflektuju i na kulturu, njenu manifestnost, tj. uticaj i pojavnost. To nam govori da i na polju kulture postoje faktori rizika njenog nesmetanog razvoja (ekonomska nestabilnost, svetske pandemije, klimatske promene, svetske ideologije, sukobi, ratovi), tj. da bi se njen unutrašnji stvaralački spontanititet mogao ispoljavati na prirodan način koji odgovara njenom specifičnom području kao duhovnoj i materijalnoj tvorevini čovečanstva, naroda, društava.

Zato se i pored mnogih pitanja koja su pokrenuta u vreme korene, pojavilo i pitanja novih načina opstanka kulture ne samo na lokalnom, već i na međunarodnom nivou. Nakon što je prošao kovid-period, mogli smo bolje da sagledamo i mnoštvo drugih pitanja ključnih za opstanak i razvoj kulture, kao što je pitanje opstanka pojedinih formi umetničkog izraza u kriznim okolnostima ili opstanak tradicionalnih formi kulture pod uticajem savremenih tehnologija i promenjenih formi umetnosti. Posebno postaje problematična tačka u kulturnom stvaralaštvu u kontekstu njene filtracije kroz perspektivu veštačke inteligencije, kada se susrećemo sa još jednim ključnim pitanjem njenog daljeg pravca razvoja u budućnosti. Svakako da se upotreba veštačke inteligencije razastrla i na polju kulture, jer ona piše, komponuje, slika, a čovek je kao subjekt i kreator degradiran na upravljača veštačkom inteligencijom, iza paravana slobodnog humanog stvaralaštva, o čemu će autor pisati drugom prilikom.

Pravci razvoja kulture, gradovi kao mesta razvoja kulture i kulturni predeli sa osvrtom na grad Novi Sad

Pojava novih medija kao što su TV i internet, kao i društvene mreže uslovlilo je da pojedine grane kulture dožive transformaciju, tj. da njihova neposredna vidljivost bude umanjena usled na primer transfera njenih sadržaja u virtuelne svetove. Takav slučaj je sa projekcijama filmova na velikim bioskopskim platnima, što je učinilo da su bioskopi kao institucije kulture u većoj meri zapostavljeni. Pored bioskopa, sa sličnim problemima se suočava u određenoj meri i pozorišna umetnost u Srbiji, ali se i druge grane umetnosti širom sveta suočavaju sa različitim problemima – bilo da se o problematičnim aspektima govori zbog posledica pandemije, klimatskih nepogoda, ratova ili nedovoljnog finansijskog kapaciteta država ili težnje da ulaže dovoljno sredstava u razvoj kulture.

Pozorišna umetnost je u Srbiji na primer na Festivalu profesionalnih pozorišta Vojvodine tokom 2021. godine potvrdila da je pozorište u krizi, usled nedovoljno podržanog i vrednovanog umetničkog rada, usled smanjenja budžeta u kulturi, koje se odrazilo i na produkciju predstava. Kako navodi upravnik Srpskog narodnog pozorišta Zoran Đerić, i prethodni selektor festivala Slobodan Savić, usled smanjenog broja premijera, ali i skromnije opreme predstava, po prirodi stvari se nametnulo pitanje „šta će prevladati na našoj sceni – kasa ili estetika, komercijalna pozorišna umetnost ili umetnički vredne predstave koje će ujedno biti veoma gledane? Sudeći po novinskim

člancima, izveštajima selektora pozorišnih festivala i pozorišnim delatnicima, nije samo kriza pozorišta u Vojvodini, nego i u Srbiji, pa i u regionu, kao i u celoj Evropi. Korona, rat u Ukrajini, već su postali tema pozorišnih komada koji se postavljaju na evropskim scenama.”² Čuveni pesnik Laza Kostić je predstavljao grad Novi Sad kao leglo pozorišne književnosti i glumačke umetnosti, ali pozorište kao forma kulturne zabave danas sve više ostaje izvan dometa interesovanja masa.

Čak ako odemo dalje i od Evrope, i pozorišnu formu umetnosti sagledamo u drugim gradovima, kao što je na primer Šangaj, vidimo da se taj aspekt održava jedino promenom u pristupu pozorišnoj formi. Na primer usled komercijalizacije kulture zapažen je razvoj i uspeh komercijalnih pozorišta, „koji se očituje kroz uspeh uvezenih brodvejskih mjuzikala”, oponašanje novih stilova i tehnika sa Zapada, a što je uslovljeno kontrolom pozorišta od strane državnih kompanija i ustanova. Kad je u pitanju slobodnija forma pozorišnog iskaza, koja se odvija van uobičajenog pozorišta, kako navodi Džang Huji, u Šangaju je tokom proteklih godina zapažen razvoj novog žanra u pozorištu, poznat kao stendup komedije, žanr koji otkriva ono što ne može da se plasira i odigra u politički korektnim pozorištima.³ Kada su u pitanju drugi žanrovi i druge forme kulture, situacija je slična od države do države, zato se u mnogim evropskim zemaljama, kroz Savet EU nastoji podstaći razvoj kulture. Savet Evrope je doneo Evropsku konvenciju o kulturi (sačinjenu u Parizu, 19. decembra 1954. godine, na francuskom i engleskom jeziku), kako bi se uveli novi temati na savremenoj kulturnoj sceni, delovalo na prihvatanju zajedničke politike koja bi težila očuvanju evropske kulture i podsticala njen razvoj.⁴ Imajući u vidu da bi razvoj u kulturi koji se odnosi na uzajamno razumevanje između naroda Evrope omogućilo napredovanje ka tom cilju, delovanje je dugi niz bilo usmereno na razmeni subjekata/umetnika iz oblasti kulture, ali i kulturnih dobara. U gradu Novom Sadu, koji je 13. januara 2022. godine poneo titulu Evropske prestonice kulture, aspekti ove konvencije vidljivi su kroz pripremu kulturnih programa nakon konkurisanja za titulu grada evropske prestonice kulture. Naziv nosećeg projekta pod kojim je grad konkurisao za ovu titulu je „Za nove mostove”, a Vlada Republike Srbije proglasila je projekat od nacionalnog značaja. U tom cilju osnovana je i Fondacija Novi Sad – Evropska prestonica kulture, kako bi se pripremili uslovi za realizaciju ovog projekta. Grad Novi Sad je tokom priprema za titulu evropske prestonice razvio brojne programe za razvoj publike, za međunarodnu saradnju umetnika i jačanje kapaciteta kulturne scene. U tom pogledu, izvršene su i brojne promene u pogledu na nova redefinisana kulturnih prostora i užih kulturnih područja, pa se taj model, u stvaranju novih kulturnih prostora u odnosu na postojeće, može uzeti kao jedan od novih, savremenih pristupa u razvoju sadržaja kulture, publike i ostvarivanju interakcije između različitih aktera u kulturi, bilo da je reč o institucionalnim akterima ili onih iz domena slobodnog umetničkog stvaralaštva. U Novom Sadu su u tom pravcu osnovani novi prostori kulture, nazvani kulturne stanice koje su otvorene širom grada, kao što su Kulturna stanica Svilara, Edšeg, Mlin, Liman, Barka, Kovilj, Rumenka, Bukovac i Karavan. Kulturne stanice su uspostavljene kao okosnice nove kulturne politike grada Novog Sada usmerene ka građanima i njihovom većem uključivanju u procese demokratizacije i razvoja interkulturalnosti. Kroz otvaranje kulturnih tačaka na rubovima grada doprinelo se većem kulturnom angažovanju građana i poboljšanju socijalne interakcije. Programski koncept kroz koji su se razvijali sadržaj kulture tokom priprema za titulu EKP, bio je utemeljen na četiri mosta – mostu Ljubav, mostu Slobode, mostu Nada i mostu Duga koji su kao simbolične tačke težile

2 Zoran Đerić, “Krizna pozorišta ili pozorište krize”, Nova misao – časopis za Savremenu kulturu Vojvodine, Br. 52, Novi Sad, Kulturni centar Vojvodine “Miloš Crnjanski”, 2022, str. 32.

3 Vidi: Džang Huji, “Šangajski sonet: četrnaest promisli o budućnosti kulture”, Budućnost kulture – zbornik radova, Novi Sad, Kulturni centar Vojvodine “Miloš Crnjanski”, 2022, str. 63.

4 Zakon o ratifikaciji evropske konvencije o kulturi (Sl. List, Međunarodni ugovori”, br. 4/87).

uspostavljaju ravnoteže između raspoloživih resursa i iskušenja pred kojima se grad nalazio. Svaki most sadržavao je po dva programska luka koja su otvarala pitanja od suštinskog značaja za razumijevanje savremenog društvenog konteksta grada, njegovog nasleđa i savremenog stvaralaštva a u svetlu aktualnih evropskih i svetskih događanja. Titulu Evropske prestonice kulture Novog Sada 2022 je obeležilo više od 4.000 događaja i prisustvo 6.000 umetnika iz više od 35 zemalja Evrope i sveta. Novi Sad je prvi grad van Evropske unije koji je poneo ovu titulu u okviru posebnog programa za države kandidate za članstvo u EU.

Utoliko se jedan od načina prevladavanja pasivnih aspekata (koji su takođe izraz krize) u kulturi može ostvariti i stvaranjem uslova za nesmetani razvoj kulture kroz decentralizaciju unutar jednog grada, tako što se osposobljavaju novi kulturni prostori, koji nisu vezani samo za centar, već i druga područja grada i njegove okoline. Druga važna stvar je i vođenje brige ne samo o kulturnim prostorima (prostorima kulture), već i kulturnim predelima, što je važna činjenica u kontekstu održivog razvoja kulture, ako pretpostavljamo postojeću sinergiju između kulturnog prostora i okolnog prostora kao prirodne vrednosti.

Pojam kulturni predeli se razlikuje od prirodnih predela, jer upućuje u užem smislu na okolni prostor jedne ustanove kulture, tj. kulturnog prostora, a nastao je kao rezultat zajedničkog delovanja prirode i čoveka. Koncept *cultural area*, tj. kulturni prostor (kulturno područje, kulturna regija, kulturno jezgo, kulturno ognjište) je termin koji potiče iz kulturne antropologije, geografije i drugih društvenih nauka, prema kojem geografsku regiju i vremenski sled karakterišu zajednički elementi okruženja i kulture. Takve se aktivnosti povezuju s etnolingvističkom skupinom i teritorijom. Kulturni prostor može da se odnosi i na područje kulture vezano za geografsku odrednicu (za jedno geografsko područje unutar koga veći deo društva deli zajedničke osobine) ili pak na kulturni prostor kao na deo kulturnog nasleđa.

Tokom dvadesetih godina XX veka srećemo se sa tumačenjem kulturnog predela, koji je u svom fokusu imao „samo velike i značajne spomenike, arheološka nalazišta, arhitektonske celine ili istorijska mesta koja su odražavala bogatstvo i prestiž. U tom periodu, iz geografske škole mišljenja se pojavio i veliki broj radova u kojima se predeo tumači i interpretira kroz koncept `kulturnog proizvoda` (*Kulturlandschaft*) koji je krajem devetnaestog veka postavio Oto Šluter.“⁵

A evropska konvencija o predelu formuliše kulturnu dimenziju predela kao jedan od osnovnih elemenata prirodnog i kulturnog nasleđa, koji pak doprinosi razvoju lokalnih kultura i jačanju kontinentalnih, nacionalnih, regionalnih i lokalnih identiteta. Pored navedenog, kako tvrde Živković i Vasiljević, treba imati u vidu varijetete pojma kulturni predeo kada je u pitanju urbana, s jedne strane, i ruralna sredina, s druge strane. U odnosu na karakter modifikacije predela, kao i pretežan način korišćenja zemljišta i gustinu naseljenosti, razlikujemo ruralni i urbani kulturni predeo.

Kulturni predeli predstavljaju, dakle, kombinovano delovanje prirode i čoveka, ilustraciju evolucije ljudskog društva pod uticajem fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti koje su stvorili njegovo prirodno okruženje i društveni, ekonomski i kulturni uslovi.

Ruralni predeo pokazuje karakteristike prirodnog predela, ali se pod uticajem antropogenih promena deli u manje celine sa karakterističnim predeonim obrascem, načinom korišćenja zemljišta i specifičnim kulturnim identitetom. Vrednost ruralnih predela je u njihovom specifičnom identitetu, diverzitetu i prostornoj povezanosti, kao i u promenama kojima su kroz vreme izloženi (istoričnost predela). Urbani predeo je

5 Vidi: Vasiljević Nevena i Boris Radić, Kulturni predeo - od zaštićene vrednosti do planskog koncepta, Glasnik šumarskog fakulteta, br. 114, 2016, str. 261 (str. 157-278). Otto Schlüter (Lowenthal 1985, 1997; Meining, 1976; Jackson, 1984; Cosgrove, 1989).

potpuno izmenjen prirodni ili ruralni predeo, a funkcionisanje je prilagođeno potrebama urbanog čoveka. Vrednosti urbanih predela zasnivaju se na usklađenosti i kvalitetu veza prirodnih i građenih struktura kojom se pojedini elementi: prirode (topografski položaj, komponente prirode u gradu) i kulture (način oblikovanja gradske strukture, urbana matrica i tekstura, kvalitet mreže javnih prostora, urbana obeležja, reperi i simboli) integrišu u celinu koja čini jedinstvenu sliku urbanog predela.⁶

Kulturno područje se može odnositi na pojedine urbane tačke koje grad poseduje, a koje postoje kao mesta kulture, nezavisno od institucionalne matice. Kao što na primer u Novom Sadu Petrovaradinska tvrđava, u vreme međunarodnog muzičkog festivala Exit, postaje ujedno mesto susreta i različitih kultura, turističkog potencijala i urbani prostor koji zahteva očuvanje životne sredine. Takav prostor postaje deo šire kulturne imaginacije, i predstavlja prizmu kroz koju jedan grad reflektuje svoje kulturne sadržaje na međunarodnom nivou, a sama urbana struktura omogućava ostvarivanje kulturne "fizionomije". Geografski, tj. urbani predeo postaje u ovom slučaju ujedno umetnički predeo. Primer za takav stav pokazuje nam geografski predeo Petrovaradinske tvrđave koji ujedno ima smisao kulturnog predela, jer prenosi umetničko-kulturne vrednosti na građane i predstavlja mesto umrežavanja umetnika. Ali ne samo u toku pojedinih manifestacija lokalnog ili međunarodnog tipa, već je Petrovaradinska tvrđava srce umetničke scene Novog Sada tokom niza godina. Još od 1948. godine, kada je tvrđava proglašena kulturno-istorijskim spomenikom, mnogi umetnici su je počeli doživljavati kao „idealno mesto da se njeni neiskorišćeni prostori pretvore u mesta za umetnički rad. Ta ideja mladih umetnika na čelu s vajarom Jovanom Soldatovićem počela je konkretno da se realizuje od 1952. godine.”⁷

Ključni istorijski urbani predeli (Historic Urban Landscapes) u praktičnom smislu donose paradigmatički zaokret od percepcije gradova kao ansambla zgrada u pravcu percepcije gradova kao kulturnih predela. Kao što je u slučaju Petrovaradinske tvrđave u Novom Sadu, ili na primer sa starim gradom u Kotoru, u Budvi (koji je i kulturni prostor pozorišne umetnosti i drugih formi kulture). Za razumevanje istorijskog urbanog okruženja, veoma je važno percepcija „da grad nije statički spomenik niti grupa zgrada već subjekat izložen i oblikovan dinamičkim silama u ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj sferi.”(UNESCO, 2013).⁸

Na osnovu iznetog, za razvoj publike za kulturu, kao i kulture veoma podsticajno deluje postojanje specifičnih prostora u kojima se realizuju njeni sadržaji, pogotovo predeli jednog grada (ili naselja) koji su svojoj strukturom pogodni da postanu mesta kulture. A upravo takvi prostori su u nužnoj vezi sa

zaštitom životne sredine tj. očuvanjem predela kulture u ekološkim smislu, tj. očuvanjem prirodnih predela koji ih okružuju.

Jedan od aspekata sagledavanja pravca kretanja kulture u budućnosti i kriznih tačaka, može se sagledavati i kroz uticaje klimatskih promena na kulturu.⁹ U okviru novosadskog projekta „Laboratorija kulture 21”, (pokrenut od strane Kulturnog centra Vojvodine „Miloš Crnjanski”), jedan od akcenata projekta je bio na sagledavanju povezanosti kulture sa uslovima životne sredine, budući da je pojam kulture veoma širok i odnosi se i na spomeničku kulturu, arhitektonsku kulturu, jer „faktori klimatskih

6 Živković J. Vasiljević N., „Predeo i održivi prostorni razvoj Srbije”, u: Bajić Brković M. (ed.) Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu, 2010, str.122-157.

7 <https://novisad.travel/ns-price/novosadske-price-likovni-krug-na-petrovaradinskoj-tvrđavi/>

8 UNESCO, 2013. Jelena Živković, Nevena Vasiljević, „Predeo kao konceptualni okvir održive arhitekture i urbanog dizajna”, Predeo igre – Košutnjak: principi arhitektonskog projektovanja u svetlu klimatskih promena, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2013, str. 26-42.

9 Vidi: Biljana Mickov, Future of Culture, Novi Sad, Kulturni centar Vojvodine „Miloš Crnjanski, 2023.

promena utiču na pojedine kategorije kulturnog nasleđa.“ Uticaji izazvani klimatskim promenama mogu na najraznovrsnije načine da utiču na kulturno nasleđe posredstvom promena vrednosti temperature vazduha, vlažnosti vazduha, suša, učestalih vremenskih nepogoda, poplava, erozija i promena koje se tiču zemljišnog pokrivača”¹⁰

Na primer veoma niske ili visoke temperature utiču na pojedine građevinske objekte, spomenike. Kiše pak izazivaju metalnu koroziju, dok povećanje vlage u zemljištu „može dovesti do povećanja pokretljivosti soli, što može izazvati oštećenja površinskog sloja građevine sa dekorativnim detaljima.”¹¹

Pored naznačenog aspekta, važan aspekt u usavršavanju i podsticanju razvoja kulture možemo da sagledamo i kroz povezanost lokalnih kultura sa širim područjima, tj. saradnju sa gradovima i lokalnim samoupravama u svetu ne samo unutar države, već i sa drugim državama u svetu. U Novom Sadu se ovakav program nastoji ostvariti i preko posebnih agendi, među kojima je i Agenda 21 za kulturu, koja je doneta na Institutu za kulturu u Barseloni.

Agenda 21 za kulturu je izazvala interesovanje međunarodnih organizacija, nacionalnih vlada i civilnog društva. „Agenda 21 za kulturu je prvi dokument koji na globalnom nivou zagovara ustanovljavanje osnove za odgovornost gradova i lokalnih uprava za kulturni razvoj. Agenda 21 za kulturu je nastala zajedničkim dogovorom gradova i lokalnih uprava širom sveta za očuvanje njihove posvećenosti ljudskim pravima, kulturnoj različitosti, održivosti, aktivnoj demokratiji i stvaranju uslova za mir. Odobrena je Četvrtim forumom lokalnih vlasti za društveno uključjenje Porto Alegra, održanim u Barseloni, 8. maja 2004. u sklopu prvog Zajedničkog kulturnog foruma.” Grad Novi Sad je jedan od gradova koji je prihvatio naznačenu agendu i deluje na njenoj implementaciji umrežavanja gradova na nivou države, zajedno sa umrežavanjem sa gradovima u drugim zemljama.

Milena Dragičević-Šešić (2009) navodi da su kulturne politike veoma važne za opšti uspeh upravljanja gradom. „Prvo, jer mogu doprineti da se u gradu, kao okruženju gde provodimo život, dobro osećamo, tj. imamo poštovanja za grad, njegovu prošlost, kao i za glavne stubove njegovog kulturnog identiteta.” Drugo, kvalitet kulturnog života značajan je motiv i za same građane, kao i za vrhunske menadžere i preduzetnike, da ostanu da žive u nekom gradu. Ovo je povezano sa osećajem kvalitetnog života i visokim životnim standardom, koji se ne meri samo visinom zarade već i kvalitetom obrazovnih i kulturno-umetničkih ustanova u gradu, širinom kulturnih mogućnosti za zadovoljenje kulturnih i drugih potreba, ispunjenje slobodnog vremena i sl. Kako navodi Šešić, “razvoj kreativnih industrija jeste preduslov za zapošljavanje obrazovanog i kreativnog stanovništva, za proširenje poslovanja postojećih institucija i organizacija, za podizanje nivoa opšteg kvaliteta proizvodnje. Četvrti razlog tiče se izgradnje spoljašnjeg imidža grada, mogućnosti da grad postane poznat i primamljiv u širim regionalnim i međunarodnim razmerama.”¹²

Funkcija kulture u vremenu masovnih medija, globalne kulture i destabilizirajući faktori u razvoju nacionalne kulture

Kulturu možemo da posmatramo i kao potencijalno, ali i realno polje na kome se planski izaziva kriza ili dešava prekomponovanje u identitetskom polju kulture jedne

10 Hee-Eun, K. Changing Climate, Changing Culture: Adding the Climate Change Dimension to the Protection of Intangible Cultural Heritage. *International Journal of Culture Property* 18, 2011, p. 259-290.

11 UNESCO, *Case Studies on World Heritage and Climate Change*. UNESCO WORLD Heritage Centre, Paris. 2007b.

12 https://asocijacija.com/prilog/grad-kultura-u-funkciji-razvoja-gradova/?script=lat#_ftn1

nacije, te u tom pogledu ona postaje sredstvo razgradnje dotadašnjih vrednosti, tradicije i nasleđa. Takva situacija se dešava kroz suočavanje i srpske kulture sa izazovima novog doba. Oni se ispoljavaju i kroz programske koncepcije masovnih medija, upotrebu novih tehnologija i nametanjem strategija njenog razvoja koje nisu u skladu sa njenim trajnim nasleđem i nacionalnim kodom. On se u velikoj meri odstranjuje iz kulture koja se plasira putem medija, širokom auditorijumu, ali se promena kulturne paradigme menja u pogledu na tradicionalnu ulogu i svrhu, ukuse publike i na globalnom nivou. Kroz poruke i sadržaje "kulture" masovnih medija, menja se pogled na kulturu od njenog tradicionalnog ka popularnom i mediokritetskom izrazu.

Ako se osvrnemo na etimološko značenje latinske reči *cultura* i njenog višeslojnog značenja kroz vremena, videćemo da savremeno doba svedoči jedan novi put kulture u odnosu na prošle vekove. Kultura prema svom izvornom izrazu potiče od latinske reči *cultio* što znači: obrađivanje, zasađivanje i reči *cultus*, što znači obrađen, negovan, gajen. Pojam kulture se najpre vezivao za pojam *cultus agri* – što u prevodu znači obrađivanje zemlje, da bi se u srednjem veku počeo vezivati za termin *cultus mentis* – što u prevodu znači negovanje duha. Takvo značenje pojma će se ustaliti tek u 18 veku, u delu *Istorija kulture*. Postoji mnoštvo različitih definicija kulture, a ipak, zajedničko u različitim definicijama jeste da je reč o pojmu koji aludira na tvorevinu suprotnu prirodi, a izraz je čovekovog prilagođavanja datim uslovima, izraz njegove težnje za opstankom. Jer čovek kao duhovno biće ne može da živi samo prema svom fizičko-biološkom ustrojstvu, tj. samo kao prirodno i biološko biće, jer se on i u antropološkom pogledu razlikuje od životinja. Niče je u svojoj iracionalističkoj antropologiji došao do zaključka da je čovek biće nedostatka, tj. nepotpuno i nedovršeno biće u pogledu na životinjsku vrstu koja je u prednosti zbog njenog jednostavnijeg opstanka kao vrste. Čovek se održava s mukom zbog nedostataka u biološkoj prirodi i zbog svoje fizionomije, jer ljudima „nije dato da borbu za opstanak vode rogovima ili oštrim čeljustima kao u grabljivih zveri“¹³, osim što čovek ima moć intelekta koja se razvija kao sposobnost prerusavanja. Usled te sposobnosti nastaje i kultura, jer „nasuprot životinji, čovek je u sebi razvio bezbroj oprečnih instinkata i impulsa: pomoću njihove sinteze on je gospodar zemlje.“¹⁴ Čovek je stvorio svet kulture kao svet suprotan prirodi, kojom se razlikuje od životinje i kultura je proizvod specifične ljudske delatnosti, koja se naziva i njegova druga priroda.

Jedna od definicija kulture upućuje da je kultura skup svih materijalnih i duhovnih vrednosti, stvaranih duhovnim i fizičkim radom čoveka, čiji je osnovni smisao u naporu za održavanje, produžetak i napredak ljudskog društva i pojedinaca u njemu. U užem smislu: kultura je čovekov svet simbola koji se izražava kroz religiju, tradiciju, običaje, moral, filozofiju, nauku i umetnosti, kao najsloženije forme duhovnog stvaralaštva. Rejmond Vilijams predstavlja kulturu kao jednu od dve-tri najkomplikovanije reči u engleskom jeziku i usaglašava se da postoje tri široke definicije ovog termina. 1) Kultura može da se koristi u smislu razvoja, kako intelektulanog i estetskog, tako i duhovnog; zatim, 2) reč kultura može biti upotrebljena kada se govori o jednom specifičnom načinu života u nekom vremenskom periodu, u manjim ili većim grupama ljudi; 3) pod kulturom se mogu podrazumevati intelektualne i umetničke delatnosti i radovi.

Međutim, kada se stvari sagledaju pod uticajem procesa globalizacije i globalne kulture, kao i masovne kulture pokazuje nam se drugačiji ugao njenog predstavljanja i perceptivnosti. U cilju tog sagledavanja, najpre ćemo da razmotrimo značenje masovne kulture i njenog uticaja na destabilizaciju kulturnih obrazaca nacionalne kulture, a potom i na uticaje globalne kulture, kao jednog od aspekata globalizacije.

13 Fridrih Niče, knjiga o filozofu, Beograd, Dereta, 2005, str. 68

14 Fridrih Niče, *Volja za moć*, Beograd, Dereta, 2003, str. 378.

Ako pođemo od sagledavanja osnovne karakteristike masovne kulture¹⁵ — da je njen cilj zapravo proizvodnja zabave i zabavnih sadržaja, tada je vidljivo da ona isključuje njene druge funkcije a koje su sastavni aspekti delovanja svake kulture: edukativna, vaspitna, informativna funkcija. Takav ograničavajući pogled na predstavljanje kulture na najprepoznatljiviji način je vidljiv kroz plasiranje TV šou programa širom sveta, kao što su emisija „Ti imaš talenat“ i slične. Međutim, ovakav način predstavljanja kulture u formi popularne ili vulgarne kulture (kako je nazivaju pojedini autori), tj. mediokritetne, tj. osrednje kulture deluje na sprečavanje vrhunskog estetskog doživljaja, udaljava percipijente od pravog kulturnog doživljaja koji se ostvaruje na pravi način tek kroz neposredan kontakt između stvaraoca/umetnika i publike, kao što je slučaj tokom direktnog gledanja predstave u pozorištu, ili na koncertima i slično, koje omogućava veći intezitet doživljaja bića umetnosti. Zapravo kultura koja se plasira putem masovnih medija (i njenih opštih platformi i bazičnih programa) je bezlična i ne obraća se pojedincu, ljudskoj duši, pa ne deluje na njenom oplemenjivanju i ne izaziva doživaj lepote kao ključne kategorije u estetici svakog stvaralaštva, već obraćajući se masama kao bezličnoj publici pre čini da se publika udaljava od duhovnih elemenata kulture i okreće afirmaciji banalnog, trivijanog, antivrednosnog. Takav efekat se postiže činjenicom da masovna kultura isključuje i svaki simbolički sadržaj, kao što isključuje i intelektualne, duhovne i moralne standarde.

Putem sredstava masovnih komunikacija, masovna kultura na pasivan način uključuje veliki broj konzumenata zabave, a kulturu posmatra u materijalizovanom i ekonomskom značenju kao oblik robe „koju stvaraju i distribuiraju specijalizovane institucije.“ Masovna kultura stavlja akcenat na opstanku određene vrednosti kao kulturne vrednosti u zavisnosti od njene tržišne vrednosti. Utoliko je u njenom prikazivanju sadržaja kulture smanjen umetnički potencijal, jer iako koristi sadržaje visoke kulture ona ih, s druge strane, usvaja i plasira na nižem nivou, pojednostavljuje ih (na primer umesto svetskih klasika promovise bestselere, mehaničku muziku, turbofokl) i popularizuje, srkaćuje sadržaje visoke kulture, ulepšava da bi ih primio što širi krug primalaca. Njena standardizovanost sadržaja kulture se iskazuje na nivou prosečnog ukusa, a eklektizam masovne kulture upućuje na gubitak originalnosti usred sažimanje različitih ideja sa različitih strana, bez reda, smisla, povezanosti. Takva usmerenost i nije izvan logike njene komunikacije, jer masovna kultura gradi sebe na temeljima masovne komunikacije, a ona je kao takva posredna komunikacija.¹⁶ Na tom osnovu kao što se i posredovani susreti razlikuje od ličnih i direktnih, jer je poruka u posredovanim komunikacijama namenjena masama. U takvim oblicima komunikacije, kako navodi Tabs, primaoci posredovanih poruka imaju malo ili nimalo kontrole nad izvorima, jer je povratna informacija ograničena, a sam izvor primanja poruke je nepoznat. U takvom načinu prezentovanja, kultura nema uticaj na podsticanje stvaralačke suštine pojedinaca ili grupa, jer potire originalnost i inovativnost kod onih koji su njeni korisnici. To nam govori u prilog i činjenica da su konzumenti masovne kulture samo objekti metapsiholoških tehnika, koje se koriste i kroz masovne komunikacije, kroz mrežne sisteme i mrežno društvo da bi se modelovali umovi široke publike i formirala grupna mišljenja. Kontrola ideja samim tim umanjuje sposobnost kreativnog mišljenja i umanjuje potrebu za sadržajima visoke ili elitne kulture. Takvu ulogu posebno ostvaruju TV produkcije, radio i drugi mediji, a sve više i društvene mreže. U pogledu na sadržaje kulture, TV svoj najveći uticaj ostvaruje kroz filmsku umetnost, jer film na najautentičniji način može da prenese tj. reprodukuje na primer književno delo, da samu stvarnost prikaže na autentičan način, jer svojom tehnikom duboko prodire u stvarnost, komponuje je prema potpuno drugačijim zakonima

15 Usporedi: Stjuart Tabs, *Komunikacija : principi i konteksti*, Beograd: CLIO, 2013.

16 Stjuart Tabs, *Komunikacija : principi i konteksti*, Beograd: CLIO, 2013, str. 55.

percepcije nego na primer što je slučaj kod drugih oblika kulture. Međutim, na TV-u se plasiraju najčešće filmovi koji nemaju umetničke vrednosti, kada je reč o filmovima koji pretežno prenose ideje o kriminalnim postupcima, nastranostima i drugim temama koje ostavljaju negativan uticaj na omladinu, ali i širu populaciju, gde se posebno ističe holivudska industrija i njena produkcija.

Masovna kultura se u pojedinim aspektima prožima sa aspektima globalne kulture, jer dele neke zajedničke karakteristike. U sferi masovnih medija i globalizacije, pokazuje se druga strana kulture, tj. njeno degradirajuće jezgro. I u Srbiji se srećemo sa pokušajima ukalupljivanja i prilagođavanja kulture vrednostima zapadne i globalne kulture, a mnoge kulturne produkcije nastoje da postanu stubovi prenosnici globalnih ideologija koje imaju političku pozadinu. Kroz medije i nove tehnologije se proteže mrežni sistem u kojem postoje platforme koje vrše kontrolu i na kulturne podsisteme i naročito na razvoj nacionalnih kultura, svuda u svetu.

Takva situacija se javlja i usled nastojanja da se izmeni identitet i kulturne matrice srpskog naroda – kada se kroz evroatlanske integracije paralelno dešava i popularisanje „formi strane kulture masovnog tipa, njenih otuđujućih standarda i gotovih obrazaca kroz dominaciju rijaliti sadržaja i ukupnog narušavanja dostignutog nivoa nacionalne kulture.”¹⁷

Svedoci smo da se ne može zanemariti uticaj globalne kulture, jer iako se najčešće govori o ekonomskoj dimenziji globalizacije, često se zanemaruje njen uticaj u sferi kulture, tj. na nacionalne kulture. Kulturna globalizacijma ima za cilj da stvori jednu svetsku kulturu. To nam dokazuje da se polje globalne bitke ujedno odvija i na polju kulture, jer postoji sprega između političkog i ekonomskog faktora uticaja na kulturu. Posebno kada je reč o uticaju veliki sila i moćnih aktera kojima je u interesu da pojedine zemlje koriste kao sredstvo ostvarivanja svojih ciljeva. Kada imamo u vidu navedeni odnos, tada postaje i jasnije zašto se pojedini koncepti kulture ne razvijaju na određenom području, a da se pak drugi koncepti pojavljuju kao činioci nasilnog “razvoja” kulture prema planiranoj svrsi i smislu, koji leži izvan kulture.

Jer globalna kultura zapravo deluje na oslobađanju od kolektivnog identiteta i kako je primetio filozof i ruski geopolitičar Aleksandar Dugin, globalizacija i globalisti svoje antihumane ideologije nastoje da sprovedu i na polju kulture, dok posthumanisti i pristalice veštačke inteligencije nastoje da popularišu čak otuđenje i od ljudskog roda.

Već u 21. veku globalizam, kao metaideologija koja se pojavila nakon pada Berlinskog zida, pokazao je svoje nihilističke intencije. Taj nihilizam vidljiv je u njenom odnosu prema nacionalnim identitetima, konceptu nacionalne države, nacionalne kulture, pa se proširio i na hrišćanske vrednosti i crkvu, sa težnjom nametanja lažnih univerzalnih vrednosti kao zajedničkog sadržaja šire svetske zajednice.¹⁸ Zapravo, reč je prevashodno o antivrednostima izraslim na baštini anglo-američke, tj. zapadne kulture koja se suprotstavlja izvornoj hrišćanskoj kulturi i u priličnoj meri je relativizuje. Utoliko su i procesi sekularizacije izazvani globalizacijom u prvoj polovini 20. i 21. veka, išli tako daleko „da ono što je ostalo od hrišćanskih sadržaja je gotovo zanemarljivo“, kako primećuje Despotović. U odnosu na Evropu, projekat globalizacije „deluje na uništavanju svega što je hrišćansko, a to što je hrišćansko najviše se održalo u pravoslavnim zemljama“.¹⁹ Osporavanju autoriteta hrišćanskih crkava za ljudski duhovni život doprinelo je i delovanje raznih oblika tajnih organizacija i svetske elite, a posledice

17 Ljubiša Despotović, Vanja Glišin, Obrana Srbije: prilozi za geopolitiku nacionalne bezbednosti, Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Beograd: Institut za političke studije, 2023, str. 75.

18 Roland Robertson, Globalization: Social Theory and Global Culture, UK, Sage Publications, 1992, p. 18.

19 Ljubiša Despotović, Izlaganje u okviru predstavljanja zbornika Nacija i identitet, Matica Srpska, Novi Sad, 13. Maj 2022.

ove duhovne krize hrišćanstva kriju se u sciјentizmu i već u Dekartovom raciocentризmu, koji nastoji da uspostavi mišljenje sveta bez Boga.²⁰

Težnje globalizacije nisu izbegle ni prostor Srbije koje kao područje predstavlja tačku prožimanja tri ključna kulturna koda (u religijskom smislu) i svojim položajem je postao ključ za „očuvanje globalne pozicije moći velikih sila”²¹, pored toga što je njeno područje okruženo zemljama članicama Nato saveza, a sa kojima je otežana komunikacija. Srbija se kao kontinentalna zemlja Balkana proteže na 88.631 km kvadratnih, a prema svojim fizičko-geografskim karakteristikama predstavlja zavidan prirodni potencijal. Ona je povezujuća linija važnih saobraćajnih puteva. „Posredstvom severne pokrajine Srbija participira u centralnoj Evropi kao ekonomski, privredno i geopolitički veoma važnoj zoni. Pored kopnene povezanosti Srbije sa srednjovekovnom zonom, Dunav je značajna vodena karika koja prožima i spaja države od Švarcvalda do Crnog mora. Tok Dunava i Dunavska strategija osim što je razvojna šansa za Srbiju, oduvek predstavlja faktor širenja germanskog uticaja koji je kroz istoriju uticao na (real)geopolitičko stanje na Balkanu. (...) Osim saobraćajnog koridora 7 koji prati tok Dunava, za Srbiju je važan i panevropski koridor 10 koji povezuje srednju Evropu, odnosno Austriju i Mađarsku, sa Crnim, Egejskim i Sredozemnim morem, odnosno Istanbulom, Solunom i Igumenicom. Oba koridora tangiraju Beograd kao važnu raskrsluicu u Jugoistočnoj Evropi.”²² Posebno kada je u pitanju Kosovo i Metohija, koje nazivaju makrotvrđavom Balkana (koje obiluje rudnim i prirodnim bogatstvima, plodnom zemljom i pijaćom vodom), geopolitička čvornost Srbije dolazi do izražaja. Ona se sagledava, kako navodi Stepic, činjenicom da SAD percipira KiM kao „odskočnu dasku za dalji geopolitički prodor ka srcu Evroazije” i sa tim u vezi širenjem NATO saveza, postavljanjem vojnih baza (Bondstil na Kosovu i Metohiji) i instaliranjem logističkih stanica u ključnim zonama, stvaraju integralni i geostrategijski luk atlantizma.²³ Njen geopolitički magnetizam i čvornost se vezuju za nekoliko pravaca kojim žele da koordiniraju različite države i savezi: pravac severoistok-jugozapad ka Sredozemlju (ruski pravac), severozapad-jugostok (germanski pravac), pravac jugostok-severozapad ka srcu Evrope (islamski pravac), jugozapad-severoistok (američki pravac i saveznika SAD) i pravac ka zapadu (kineski pravac, Inicijativa Kina +17).

Iz više razloga, Srbija u geopolitičkom smislu predstavlja čvor (ali i uslovljava geopolitički osetljiv položaj, koji može biti izazvan i aktiviranjem potencijalnih geopolitičkih žarišta – KiM, Vojvodina, Raška oblast, Bujanovačko-preševska i druge oblasti) i samim tim je mesto interesa mnogih moćnika, što uslovljava da se ti interesi pretežu i na polje kulture, u odnosu na civilizacijski kod srpskog naroda, na njegov kulturološki sklop, koji bi trebao da postane neprepoznatljiv na dužim relacijama, tj. u budućem vremenskom kontinuitetu. Tome doprinose i sve veći procesi dehrisťianizacije i sekularizacije, pod uticajem globalizacije. Takav odnos prema Srbiji kao važnom čvorištu nad kojim se nastoji uspostaviti kontrola, čini da se i njeno kulturno nasleđe na pojedinim teritorijama diskredituje ili razara, posebno kada je u pitanju materijalno kulturno nasleđe (u vidu značajnih manastira koja predstavljaju kulturna blaga izuzetne vrednosti) na KiM, kao suštinskom teritorijalnom i duhovnom izvorištu srpskog identiteta.

20 Vidi: Ljubiša Despotović, „Geopolitički aspekti krize hrišćanstva“, u Geopolitika medija, 2019, str. 88

21 Ljubiša Despotović, Vanja Glišin, Odrana Srbije: prilozi za geopolitiku nacionalne bezbednosti, Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Beograd: Institut za političke studije, 2023, str. 140.

22 Ljubiša Despotović, Vanja Glišin, Odrana Srbije: prilozi za geopolitiku nacionalne bezbednosti, Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Beograd: Institut za političke studije, 2023, str. 140.

23 Milomir Stepic, Kosovo i Metohija: postmoderni geopolitički eksperiment, Beograd, Institut za političke studije, 2012.

Zaključak

Polazeći od stanovišta da se kultura percipira kao polje krize, usled pojave različitih uticaja kako globalnih ideologija, globalne i masovne kulture, novih tehnologija u pristupu umetnosti, tj. kulturi, u savremenom dobu smo suočeni sa činjenicom da pojedine forme umetničkog izraza gube na svojoj vidljivosti i dostupnosti, dok druge forme zauzimaju njihovo mesto. Mediji imaju veliku ulogu u oblikovanju ukusa publike u pogledu na doživljaj kulture, ali budući da prenose poruke koje su produkt popularne kulture, koja nastaje skraćivanjem sadržaja visoke kulture, i da se na indirektan način obraćaju masi kao anonimnoj publici, time se masovni mediji pojavljuju kao faktori rizika po pitanju razvoja kulture i njenog pravog predstavljanja. Pravi kulturni događaji i sadržaji ostaju izvan dometa vidljivosti na malim ekranima, umesto da mediji budu pravi prozor u svet kulture, oni zapravo postavljaju zastor. Njihova uloga bi mogla da bude mnogo veća u pogledu prenošenja direktnih snimaka sa kulturnih događaja, koji se obilato dešavaju u raznim prostorima kulture, otvorenim trgovima, festivalima različitog tipa, te bi u tom pogledu mediji imali konstruktivnu ulogu kako u plasiranju prave slike u kulturi, tako i omogućili raznovrsnu ponudu percipijentima koji su fizički onemogućeni da prisustvuju događajima i prostorima u kojima se odvijaju kulturna dešavanja. U tom pogledu, mediji bi bili karika između publike i stvaraoaca, dok u postojećem medijskom programskom prostoru oni zapravo deluju na stvaranju distance između publike i kulture, nametanjem jedne određene programske sheme u kulturi koja je snižava na nivo prosečne i mediokritetne kulture i degradativno utiče na ljudsku stvaralačku crtu, a ona zapravo predstavlja suštinski aspekt čovekove duhovne prirode, utiče na buđenje kreativnosti i nova saznanja. O značaju stvaralaštva za ljudski život govori nam istorijsko nasleđe čovečanstva, a jedanko i svetske religije i mnoge filozofije i drevne mudrosti. Čovek treba da se usudi da se otisne u slobodu stvaralaštva i otkrije tajnu čoveka kao stvaralačkog bića. Takvi stavovi su potvrđeni i kroz hrišćastvo, o čemu svedoči i ruski filozof Nikolaj Berdajev koji uviđa vezu između religije i umetnosti, tj. sposobnosti čoveka da upozna sebe kao stvaraoaca, pa kaže: Budući Hristos “nikada se neće otkriti onima koji sami u sebi slobodnim nastojanjem ne otkriju drugačiji, stvaralački ljudski lik. Samo će podvig slobodnog stvaralaštva uputiti čoveka ka Budućem Hristu, pripremiti ga za sagledavanje drugačijeg lika Apsolutnog Čoveka.”²⁴ I u slučaju savremenog čoveka, stvaralaštvo treba da se shvati i kao izraz čovekovog otkrivanja božanskog smisla njegovog života, kroz prethodno oslobađanje onoga što ograničava i sputava da se osvetli ta iskra u čoveku. Međutim kroz polje javnosti i medija dešava se često negacija ličnosti, njena deindividuacija što su stavovi koji potiču još iz 19. veka od filozofa Kjerkegora koji je uvideo veliku ulogu medija na čoveka i njegovu deindividuaciju i to u preiodu i pre jačanja medijske scene: „Savremeno doba je kao suštinski razumno doba lišeno strasti ukinulo princip protivrečnosti. Ono se ne odlučuje strastveno prema principu 'ili-ili', već sledi fantom javnosti i nepouzdana i promenljiva kretanja mase. (...) Za razliku od principa protivrečnosti, koji jača vernost pojedinca prema samom sebi, moderni individuum se rasplinjava u beskonačnoj refleksiji promućurnog proračunvanja prilika za uspeh u relativnostima svakodnevnog života – on hoće na apstraktan način da postane sve i tako postaje apsolutno ništa.“²⁵ Prema Kjerkegoru je nezamislivo da se dozvoli ignorisanje pojedinačne i stvarne osobe, dok je, s druge strane, dopušteno ignorisati javnost u značenju anonimnog publiciteta.²⁶

24 Nikolaj Berdajev, Smisao stvaralaštva – pokušaj opravdanja čoveka, Beograd. Logos Ant, 1969, str. 91.

25 Sofija Mojsić, Kierkegaardov misaoni put, Pančevo, Mali Nemo, 2008, str. 192.

26 Valentina Cizmar, Kjerkegorova i Ničeova iracionalistička antropologija: filosofija hrišćanske epistemologije i mitologije volje za moć, I knjiga, Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Pančevo: Mali nemo, 2022,

Mediji se u tom pogledu često pojavljuju kao polje reaktivnosti, kao sfera koja izaziva pasivizaciju stvaralačke dimenzije kod čoveka, umesto da samim tim što ima veliku moć kao sedma sila deluju progresivno na čoveka. Takav progres delom bi se mogao ostvariti plasiranjem emisija na kojima gostuju značajni umetnici, književnici, pisci, filozofi, razni stvaraoči iz različitih sfera kulture, tj. umetnosti (film, pozorište, slikarstvo, muzika, poezija), a uz jednaku šansu da svoje stvaralaštvo predstavljaju i umetnici, istraživači u kulturi koji tek treba da se afirmišu na javnoj sceni. Bez učešća građana, tj. što većeg broja umetnika na javnoj sceni i ne može na adekvatan način da bude formirano javno mnjenje po pitanju stanja stvari u kulturi, kako bi se na osnovu takvih uvida moglo adekvatno delovati na rešavanja postojećih problema u kulturi i razvijala svest o potrebi unapređenja njenog kvaliteta. Kultura se uvek nalazi u sprezi sa jednim društvom i državom i oslikava to isto društvo i njegov stupanj razvoja, pa kao što kažu i drveni kineski filozofi – kakva je država, takva je i kultura. Treba delovati na razobličavanju onoga što deluje nihilistički na razvoj stvaralačkog pozvanja čoveka, jer stvaralaštvo približava čoveka njegovoj vlastitoj duši, oplemenjuje njegovu ličnost i deluje protiv otuđenja unutar društva, koje je često izazvano novim tehnologijama, virtualnim svetom društvenih mreža i nametanjem opštih, globalnih obrazaca kulture kroz koje se poništava i nasleđe nacionalne kulture, ali i specifičnosti kulture jednog društva, države, a samim tim i njihova istorijsko-vrednosna dimenzija koja ih tek kroz specifičnosti čini prepoznatljivim i jedinstvenim.

Odatle se nužno nameće pitanje daljeg razvoja kulture, njenog opstanka u izmenjenim uslovima bilo pod uticajem informacionih tehnologija, društvenih mreža, medija da bi se kulturi sadržaji visokog kvaliteta približili publici i delovalo protiv destruisućih faktora koji raslabljuju njene pozitivne i stvaralačke uticaje.

Literatura

1. Berđajev, Nikolaj. Smisao stvaralaštva – pokušaj opravdanja čoveka, Beograd. Logos Ant, 1969.
2. Vasiljević, Nevena; Boris, Radić. Kulturni predeo - od zaštićene vrednosti do planskog koncepta, Glasnik šumarskog fakulteta, Br. 114, 2016.
3. Despotović, Ljubiša i Glišin, Vanja. Odbrana Srbije: prilozi za geopolitiku nacionalne bezbednosti, Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Beograd: Institut za političke studije, 2023.
4. Depostović, Ljubiša; Jevtović, Zoran. Geopolitika medija, Kairos, 2019.
5. Despotović, Ljubiša. Izlaganje u okviru predstavljanja zbornika Nacija i identitet, Matica Srpska, Novi Sad, 13. Maj 2022.
6. Đerić, Zoran. „Kriza pozorišta ili pozorište krize”, Nova misao – časopis za Savremenu kulturu Vojvodine, Br. 52, Novi Sad, Kulturni centar Vojvodine „Miloš Crnjanski”, 2022.
7. Mickov, Biljana. Future of Culture, Novi Sad, Kulturni centar Vojvodine „Miloš Crnjanski”, 2023.
8. Mojsić, Sofija. Kierkegaardov misaoni put, Pančevo, Mali Nemo, 2008
9. Niče, Fridrih. Volja za moć, Beograd, Dereta, 2003.
10. Niče, Fridrih. Knjiga o filozofu, Beograd, Dereta, 2005. m
11. Tabs, Stjuart. Komunikacija : principi i konteksti, Beograd: CLIO, 2013.
12. Hee-Eun, K. „Changing Climate, Changing Culture: Adding the Climate Change Dimension to the Protection of Intangible Cultural Heritage”.

- International Journal of Culture Property 18, 2011.
13. UNESCO, Case Studies on World Heritage and Climate Change. UNESCO WORLD Heritage Centre, Paris, 2007b.
 14. Živković, Jelena Vasiljević, Nevena. „Predeo kao konceptualni okvir održive arhitekture i urbanog dizajna”, Predeo igre – Košutnjak: principi arhitektonskog projektovanja u svetlu klimatskih promena, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2013.
 15. Robertson, Roland. Globalization: Social Theory and Global Culture, UK, Sage Publications, 1992.
 16. Stepić, Milomir. Kosovo i Metohija: postmoderni geopolitički eksperiment, Beograd, Institut za političke studije, 2012.
 17. Džang Huji, „Šangajski sonet: četrnaest promisli o budućnosti kulture”, Budućnost kulture – zbornik radova, Novi Sad, Kulturni centar Vojvodine „Miloš Crnjanski”, 2022.
 18. https://asasocijacija.com/prilog/grad-kultura-u-funkciji-razvoja-gradova/?script=lat#_ftn1, 28.02.2023.
 19. <https://novisad.travel/ns-price/novosadske-price-likovni-krug-na-petrovaradinskoj-tvrđavi/>, 03.03.2024.



Milica Milivojević¹, Jelena Milivojević²

LJUDSKI I NEMATERIJALNI RESURSI U SAVREMENOM FUNKCIONISANJU KOMPANIJA SA OSVRTOM NA “M M STIL VISOKA MODA, NOVI SAD”

Rezime

Ljudski i nematerijalni resursi, pored materijalnog potencijala, predstavljaju ukupnu kapitalizaciju svakog poslovnog subjekta. Cilj ovog rada je naučno razmatranje sadržine, pozicije i značaja ljudskih i nematerijalnih resursa u određivanju vrednosti poslovnih subjekata u različitim delatnostima.

U našem radu dajemo osvrt na funkcionisanje kompanije Modna kuća “M M STIL Visoke mode” Novi Sad, koja više decenija uspešno posluje na domaćem i međunarodnom tržištu.

Ljudski, odnosno intelektualni, humani kapital označava kumulantu znanja, veština, invencija i ostalih mentalnih kapaciteta. Motiv istraživanja označava potreba za analizom povezanosti i odvojenosti navedenih fenomena, sa stanovišta kompatibilnosti u savremenom okruženju. Rezultat njihovog usaglašenog, komplementarnog delovanja ima prvorazrednu ulogu u ostvarivanju konkurentne prednosti i dominacije u biznisu. Ljudski, intelektualni kapital poseduje esencijalnu važnost u sveukupnom sagledavanju pozicije saobraćajne kompanije na tržištu. Značaj intelektualnih i nematerijalnih resursa određuje se položajem, uspešnom realizacijom poslovnih strategija i ulogom u razvoju šire društvene zajednice.

Ključne reči: ljudski resursi, nematerijalni resursi, funkcionisanje, ekonomija, tržište, kompanija, MM STIL Visoke mode Novi Sad

1 Ecc Milica Milivojević, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti – CESNA B, “MM STIL Visoka moda” Novi Sad, Srbija

2 Ecc Jelena Milivojević, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti – CESNA B, “MM STIL Visoka moda” Novi Sad, Srbija

HUMAN AND INTANGIBLE RESOURCES IN CONTEMPORARY FUNCTION OF COMPANIES WITH REFERENCE TO “M M HIGH FASHION STYLE” NEW SAD

Abstract

Human and intangible resources, in addition to material potential, represent the total capitalization of each business entity. The aim of this paper is to scientifically consider the content, position and importance of human and intangible resources in determining the value of entities and companies. In our work, we give an overview of the functioning of the company “MM High Fashion Stile” New Sad, which has been successfully operating on the domestic and international market for decades, Human, ie intellectual, human capital means the cumulative knowledge, skills, inventions and other mental capacities. The motive of the research is the need to analyze the connection and separation of the mentioned phenomena, from the point of view of compatibility in the modern environment. The result of their coordinated, complementary action has a first-class role in achieving competitive advantage and dominance in business. Human, intellectual capital is essential in the overall perception of the position of the transport company in the market. The importance of intellectual and intangible resources is determined by the position, successful implementation of business strategies and role in the development of the wider community.

Key words: human resources, intangible resources, functioning, economy, market, company, MM STYLE High Fashion New Saf

Uvod

Početak XXI veka dogodile su se intenzivne i radikalne promene ekonomskog ambijenta. Stalna potreba pojedinaca i organizacija da održe korak sa promenama i budu ispred konkurencije uticala je da se drastično promene pogledi i shvatanja o vrednostima i ciljevima koje organizacije postavljaju pred svoju vrhovnu upravu. Savremeno vreme obeležavaju radikalne promene na tržištima, pa sada ulaganje u nematerijalna sredstva predstavlja osnov za stvaranje profita i uspešno pozicioniranje organizacije na tržištu.

U središtu ekonomskih dešavanja se oduvek nalazila materijalna imovina, kao osnov svih transakcija i osnovno sredstvo za poslovanje. Nastale promene poslednjih godina i trenutno stanje privrede na svetskom nivou, ukazuju na sve veći značaj nematerijalne imovine u aktivni organizacija. Problematika nematerijalnih ulaganja je aktuelna i bitna, posebno u eri razvijenih informacionih tehnologija.

Nematerijalnom aktivom je teže upravljati i kontrolisati je. Da bi ona bila u funkciji stvaranja vrednosti važno je njene pojavne oblike integrisati i povezati međusobno i u odnosu na materijalnu aktivu. Zato se njena vrednost posebno uvećava pravilnim povezivanjem svih komponenti u procesu rada i funkcionisanja sistema. Odstupanja od naučno zasnovanog i utemeljenog modela poslovanja rezultira negativnim trendovima u dužem vremeskom periodu.

Predmetni rad naučno i stručno razmatra funkcionisanje poslovnih subjekata na osnovu humanih, nematerijalnih resursa. U tekstu se daje osvrt na angažman kompanije Modna kuća „M M STIL Visoka moda“ Novi Sad, Srbija, koja više decenija uspešno posluje na domaćem i međunarodnom tržištu. Vrhunski rezultati ostvareni su i u kriznim periodima države, zahvaljujući pored ostalog i adekvatnom tretmanu nematerijalnih

dobara, prvenstveno ljudskih resursa. Podrazumeva se da je menadžment uspostavio tradicionalno adekvatan odnos prema potrošačima, državnim institucijama i ostalim relevantnim činiocima društvene zajednice.

Savremeni menadžment i resursi kompanija

Raspodela resursa znači raspodelu raspoloživih sredstava. Resursi preduzeća obuhvataju mnogo više od novca. Omiljena fraza japanskih poslovnih planera je hito - kane - mono, ili narod - novac - stvari (osnovna sredstva). Oni veruju da se dinamično rukovođenje preduzećem postiže kada su ova tri kritična resursa u ravnoteži, bez suvišnosti (Ristić, 2008). Na primer, bačena je ona gotovina koja je preko i više od onoga što odgovorni ljudi mogu inteligentno da potroše. Mnogi će direktori bez dovoljno novca, iscrpljivati energiju i uvući svoje kolege u dangubno ratovanje papirom radi raspodele ograničenih sredstava.

Razmatrajući ova tri kritična resursa, finansijska sredstva treba pravilno raspodeliti na kraju. Bazirajući se na raspoloživom mono - oprema, mašine, tehnologije, proces know - how, funkcionalne snage itd. - korporacija prvo treba da raspodeli rukovodeće talente (Ristić, 2008). Kada hito jednom razvije kreativne, maštovite ideje da zgrabi poslovni usponski resursi, kane, ili novac, treba da se raspodeli na određene ideje i programe koje su stvorili pojedini direktori (Ristić, 2008).

Kultura korporacije ima tendenciju da odrazi prirodu rukovodećih sistema preduzeća, posebno onih sistema koji se odnose na računovodstvo i procenu izvršenja. Vremenom, rukovodeći sistemi i procesi imaju tendenciju da oblikuju i formiraju kulturu organizacije. Ključno pitanje kulture organizacije je upravljanje ljudskim resursima.

Klasičan primer permanentne primene savremenih trendova u oblasti kulture poslovanja korporacije predstavlja funkcionisanje menadžmenta Modne kuće "MM STIL Visoke mode" iz Novog Sada. Svojim angažmanom od 1987. godine, dakle u četiri decenije privatnog biznisa, dokazali su da je u svim etapama bitisanja države moguće uspešno funkcionisanje bez obzira na krizne trendove i društvene anomalije. To je primer, da organizacioni ambijent menadžmenta i fleksibilna kultura u biznisu imaju odlučujuću ulogu u obezbeđenju održivog poslovanja konkretnog poslovnog subjekta.

Nematerijlni resursi i osobenosti poslovnog ambijenta

Početak prošlog veka investicije u materijalnu aktivnu su predstavljale vodeći indikator njegove konkurentnosti. Posle II svetskog rata se smatralo da investicije u istraživanje i razvoj kao i marketing utiču na konkurentnost preduzeća. Od 1980-tih godina, sa intenziviranjem primene koncepta poslovne strategije Portera, konkurentne sile i strategija postaju glavni faktori konkurentnosti. Danas strategijski menadžment predstavlja glavnu kompetenciju modernog preduzeća, a investicije u tzv. nematerijalnu aktiv, tj. faktore kao što su intelektualna svojina, ljudski kapital, organizacioni kapital i relacioni kapital, pokazuju na koji način strategija transformiše pokretače vrednosti u vrednost (Đuričin, Janošević, 2009).

Do 1980-tih godina tržišna vrednost preduzeća je gravitirala prema knjigovodstvenoj vrednosti, odnosno, tržišna kapitalizacija je bila na nivou knjigovodstvene vrednosti materijalne aktive (Đuričin, Janošević, 2009). Stopa prinosa se izračunavala kao proizvod knjigovodstvene vrednosti preduzeća i cene kapitala. Danas u razvijenim tržišnim ekonomijama tržišna vrednost preduzeća je u proseku tri puta veća od knjigovodstvene vrednosti. To znači da netržišna vrednost preduzeća više

ne gravitira prema knjigovodstvenoj vrednosti.

Postojanje značajnih odstupanja tržišne od knjigovodstvene vrednosti preduzeća znači da je preduzeće sposobno da generiše mnogo veću vrednost od one koja je posledica moći kapitalizacije materijalne aktive. Razlog za to odstupanje je nematerijalna aktiva (Đuričin, Janošević, 2009). Kod propulzivnih preduzeća vrednost nematerijalne aktive višestruko prevazilazi vrednost materijalne aktive i kontinuelno se povećava. Nematerijalna aktiva je aktiva koja nema finansijsku ni fizičku komponentu. Komponenta nematerijalne aktive čine neopipljivi resursi, informacije i znanje (Đuričin, Janošević, 2009).

Znanje se javlja kao posledica primene informacija pri rešavanju konkretnih problema. Znanje ima različite oblike kao što su eksplicitno i skriveno znanje pojedinaca, strukturirano znanje u okviru baze podataka i resursino znanje grupe ljudi koje se javlja u okviru kulture preduzeća. Primena znanja dovodi do njegove konverzije iz jedne forme u drugu formu.

Interakcije koje nastaju primenom znanja dovode do novog znanja, transformacije konvencionalne organizacije u organizaciju koja uči i, u krajnjoj instanci, do inovacija (Đuričin, Janošević, 2009).

Nematerijalna aktiva deli se po sledećem:

- nematerijalnu aktivu koja se ne može odvojiti od ljudskih resursa,
- nematerijalnu aktivu koja se može odvojiti od ljudskih resursa (Đuričin, Janošević, 2009).

Nematerijalna aktiva koja se ne može odvojiti od ljudskih resursa je ljudski kapital. U pitanju su razne forme znanja. Ljudi nose ljudski kapital i imaju slobodu da ga investiraju, pored posla, i u druge aspekte života, kao što su porodica, religija, zabava i sl.

Iz ugla preduzeća, ljudski kapital predstavlja kumulantu znanja, veština, invencija, energije i entuzijazma koju su ljudi spremni da ulože u posao. Nematerijalna aktiva može postojati čak i kada preduzeće napuste ljudi koji su uticali na njeno stvaranje ili ukoliko ostanu u preduzeću ali ne rade istim kapacitetom i sa istom motivacijom kao nekada.

Nematerijalnu aktivu koja se može odvojiti od ljudi čine tri komponente:

- intelektualni kapital (patentni, žigovi, recepture, konstrukcije, know-how, i sl.),
- organizacioni kapital (ključna kompetentnost, norme i pravila ponašanja, baze podataka, baze znanja, kultura preduzeća, i sl.),
- relacioni kapital ili kapital po osnovu odnosa sa partnerima (brendovi, dozvole regulatornih tela, ugovori, lojalnost klijenata, licence, kanali prodaje i sl.) (Đuričin, Janošević, 2009).

Ova aktiva predstavlja najpotentniju poziciju aktive, odnosno, poziciju aktive koja najviše utiče na stvaranje vrednosti. Utvrđivanje vrednosti nematerijalne aktive nije lak posao. Obično se i ne iskazuje u finansijskim izveštajima. Na tu situaciju utiče i činjenica da nematerijalna aktiva nije potpuno kontrolabilna. Efekti ulaganja u nematerijalnu aktivu teško se mogu precizno izračunati. Prethodne osobine čine nematerijalnu aktivu jedinstvenom bilansnom pozicijom. Problem sa nematerijalnom aktivom je u tome što je ona uglavnom posledica specifične konfiguracije ljudskih resursa i njihovih aktivnosti i zato nema precizno određenu cenu.

U bilansu stanja preduzeća moguće je identifikovati samo pozicije čiji troškovi ili vrednost ne zavise od drugih pozicija. Činjenica da se ne može iskazati u statutarnim izveštajima otežava merenje efikasnosti nematerijalne aktive poređenjem troškova i prihoda koji su posledica odgovarajućih investicija (Đuričin, Janošević, 2009).

Nematerijalna aktiva je obično predmet procenjivanja u menadžerskim izveštajima. Osnovni cilj investiranja je maksimiziranje prinosa uz minimiziranje rizika. U slučaju nematerijalne aktive važi da najvažnije informacije nisu uvek najpouzdanije, kao i da najpouzdanije informacije nisu uvek najvažnije. Intelektualni kapital se evidentira po troškovima registrovanja tako da njegova tržišna vrednost može biti veća ili manja od troškova nabavke. Ostale pozicije nematerijalne aktive se teško definišu, zahtevaju interpretaciju ili ih je najjednostavnije iskazati kao troškove. S obzirom na to da se radi o najpotentnijoj poziciji aktive, veoma je važno proceniti njenu vrednost (Đuričin, Janošević, 2009).

Ulaganja nematerijalnih dobara možemo posmatrati sa pravnog i tržišnog aspekta. U prvu grupu spadaju nematerijalna sredstva, kao što su patenti, licence, autorska prava, žigovi, gudvil; dok bi u drugu grupu spadali znanje, aktivnosti vezane za saradnju sa klijentima i slično (Dmitrović, Radovanović, Matović, 2015). Ta sredstva koja su posmatrana sa pravnog aspekta se jednom rečju nazivaju intelektualnom imovinom i podležu pravnoj zaštiti, dok drugu kategoriju karakterišu efektivnost i efikasnost u radu, produktivnost, zadovoljstvo potrošača, tržišna vrednost privrednog društva, kao i vrednost akcija na tržištu. Najznačajniji je ljudski kapital, koji predstavlja primaran i dominantan izvor konkurentске prednosti na globalnom svetskom tržištu (Dmitrović, Radovanović, Matović, 2015).

Nematerijalnu imovinu čine: naučno i tehničko znanje, dizajn i implementacija novih procesa i sistema, licence, intelektualna imovina, tržišna znanja i trgovačke marke. Pojavni oblici nematerijalne imovine su: kompjuterski softver, patenti, koncesije, licence, autorska prava, razne dozvole za obavljanje aktivnosti, uvozne kvote, franšize, odnosi sa kupcima, odnosno dobavljačima, lojalnost kupaca, udeo na tržištu, marketinška prava - zaštitni znakovi, gudvil i avansi za nematerijalnu imovinu (Dmitrović, Radovanović, Matović, 2015).

Primeri stavki koje su obuhvaćene ovim širokim nazivima su kompjuterski softver, patenti, autorska prava, igrani filmovi, liste kupaca, hipotekarno uslužna prava, dozvole za ribarenje, uvozne kvote, franšize, odnosi prema kupcima ili dobavljačima, lojalnost kupaca, učešće na tržištu i marketinška prava. Definicija nematerijalne imovine zahteva da se nematerijalna imovina može identifikovati da bi se jasno razlikovala od gudvila. Gudvil je sredstvo koje predstavlja buduće ekonomske koristi koje nastaju od drugih sredstava stečenih u poslovnoj kombinaciji koje se ne mogu pojedinačno identifikovati ni priznati (Dmitrović, Radovanović, Matović, 2015).

Metodologija procene nematerijalne aktive i raspoloživost obrtnih sredstava

Prilikom procene nematerijalne aktive, raspoloživosti obrtnih sredstava i drugih elemenata strukture kompanije polaznu osnovu označavaju strateški postavljeni postulati nastupa na tržištu. Kod porodične firme "MM STIL Visoke mode" Novi Sad utemeljeni su među prvima u Srbiji realno ostvarivi standardi prodaje svečane odeće i obuće za muškarce i dečake svih starosnih doba. Dobrom radnom etikom, sa doslednim poštovanjem dogovora i rokova uspešno su prevaziđeni krizni trendovi sa sistemskim promenama u državi. Permanentno se realizuje projektovani koncept jedinstvene kombinacije kvaliteta, usluge i povoljnih cena artikala.

Prilikom procenjivanja nematerijalne aktive koriste se tri metoda:

- direktni metod - prema ovom metodu monetarni ekvivalent nematerijalne aktive se određuje procenjivanjem vrednosti njenih osnovnih komponenata. Prvo se identifikuju komponente, pa se onda ide na njihovu procenu,

- metod tržišne kapitalizacije - prema ovom metodu vrednost nematerijalne aktive predstavlja razliku između tržišne kapitalizacije i vrednosti sopstvenog kapitala,
- metod prinosa na sredstva - da bi se primenio ovaj metod, prvo je potrebno prosečnu vrednost bruto dobitka podeliti sa prosečnom vrednošću materijalne aktive. Dobijeni rezultat koji predstavlja prinos na sredstva zatim se poredi sa prosekom u grani. Razlika se množi sa prosečnom vrednošću materijalne aktive kako bi se izračunao prosečni godišnji dobitak od nematerijalne aktive. Na kraju se dobija vrednost nematerijalne aktive deljenjem razlike iznad prosečnog dobitka sa prosečnom cenom kapitala (Đuričin, Janošević, 2009).

Osnovna sredstva obuhvataju nepokretnosti, postrojenja, opremu i nematerijalna ulaganja dok zalihe pripadaju obrtnim sredstvima. Osnovna sredstva su sva ona sredstva koja u procesu proizvodnje ulaze svojim celokupnom vrednošću, ali se pri jednom poslovnom ciklusu ne troše u celosti, već se njihova vrednost usled fizičkog i moralnog rabačenja postepeno smanjuje, pri čemu do kraja zadržavaju svoj prvobitni oblik. Osnovna sredstva su sva ona sredstva koja se u procesu rada ne troše tj. koja zadržavaju svoj prvobitni fizički oblik. Ova sredstva se fizički i moralno rabate, te je trošenje osnovnih sredstava potrebno i knjigovodstveno iskazati. S obzirom da se njihova vrednost tokom procesa rada smanjuje, ona se prenosi na rezultate rada putem otpisa (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Navedena sredstva se mogu razgraničiti na više načina u zavisnosti od odabranog kriterijuma. Pošavši od pojava oblika, osnovna sredstva se mogu podeliti na:

- osnovna sredstva u obliku stvari (mašine, građevinski objekti),
- osnovna sredstva u obliku prava (patenti, licence, koncesije),
- novčana sredstva namenjena kupovini tj. izgradnji osnovnih sredstava (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Pri tome, nisu sva osnovna sredstva neposredno uključena u proces proizvodnje. Određena osnovna sredstva se koriste i za nesmetano poslovanje preduzeća, pa prema karakteru postoje:

- proizvodna osnovna sredstva (mašine u procesu proizvodnje),
- neproizvodna osnovna sredstva (kompjuteri u kancelariji) (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Osnovna sredstva mogu se podeliti prema svojoj prirodi, što može biti od značaja za knjigovodstveno evidentiranje. Na osnovu ovog kriterijuma se razlikuju:

- zemljište,
- šume i dugogodišnje zasade,
- građevinski objekti,
- oprema (mašine, uređaji...),
- osnovno stado (sva radna i priplodna stoka osim stoke u tovu),
- patenti, licence, koncesije,
- osnivačka ulaganja (troškovi raznih studija),
- osnovna sredstva u izgrdnji (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Poslednja podela odnosi se na funkcionalnost osnovnih sredstava, pa sa tog stanovišta pravi se razlika između:

- osnovna sredstva u funkciji,
- osnovna sredstva van funkcije (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Analiza osnovnih sredstava se odnosi na pitanje čime je postignut učinak ili randman osnovnih sredstava, tj. sa kolikim i kakvim osnovnim sredstvima. To znači ispitati i oceniti:

- veličinu i dinamiku osnovnih sredstava, tj. osmotriti osnovna sredstva sa stanovišta stanja i u dinamici,
- perspektivu daljeg razvoja osnovnih sredstava, investicije, drugim rečima, izvideti da li treba očekivati u narednim periodima dalje jačanje osnovnih sredstava ili ne, što znači pogled na perspektivu osnovnih sredstava,
- ispitati starost, dotrajnost ili, kako se drukčije kaže, stepen istrošenosti osnovnih sredstava,
- ispitati strukturu ili sastav osnovnih sredstava (Malešević, Čavlin, 2009).

Sa ovih nekoliko navedenih grupa pitanja koje treba u analizi pretresti i osvetliti, pruža se odgovor na pitanje čime i sa kolikim i kakvim osnovnim sredstvima je preduzeće poslovalo i postiglo rezultat izražen kroz indikator randmana osnovnih sredstava. Treća grupa pitanja se odnosi na postignut randman ili učinak i koji su sve faktori delovali na veći ili manji randman osnovnih sredstava. To znači ispitati i oceniti stepen korišćenja osnovnih sredstava. Sve spomenute grupe pitanja pružaju odgovor na osnovno polazno pitanje koliki je i kakav uticaj faktora oruđa za rad ili osnovnih sredstava na ukupne rezultate u proizvodnji u oblasti ekonomičnosti poslovanja (Malešević, Čavlin, 2009).

Obrtna sredstva su deo poslovnih sredstava koja se jednokratnim ulaganjem mogu utrošiti u jednom reprodukcijom ciklusu. Druga njihova bitna odlika jeste da se obrtna sredstva najmanje jedanput obrnu u toku godine. Obrtanje obrtnih sredstava predstavlja proces kretanja angažovanih obrtnih sredstava koji se odvija preko:

- nabavke predmeta rada,
- tehnološke obrade predmeta rada u procesu stvaranja materijalnih dobara,
- pretvaranja robnog u novčani oblik obrtnih sredstava putem prodaje gotovih proizvoda (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Proces kružnog kretanja obrtnih sredstava odvija se tako što preduzeće za novčana sredstva kupuje reprodukcijom materijal ili predmete rada, dok njihovom transformacijom iz proizvodnog procesa izlaze gotovi proizvodi spremni za prodaju. Prodajom proizvoda i njihovom isporukom kupcima nastaje proces kratkoročnih potraživanja od kupaca. Naplatom tih potraživanja obrtna sredstva ponovo poprimaju novčani oblik. Prelaskom u novčani oblik obrtna sredstva ponovo dobijaju univerzalni oblik platežnog sredstva, jer se za njih sada mogu kupovati predmeti rada, vršiti isplate zarada i plaćati sve druge obaveze preduzeća. Novčani oblik obrtnih sredstava predstavlja početnu i završnu tačku u kružnom toku obrtnih sredstava.

Menadžment preduzeća mora da obezbedi uspešnu kontrolu obrtnih sredstava, i to nad zalihama, kupcima i novčanim sredstvima, ali ne kao posebnih pozicija, već pre svega, imajući u vidu njihove međusobne odnose i uzajamnu povezanost.

Pozitivan primer u razmatranoj oblasti predstavlja porodična kompanija „MM STIL Visoka moda” iz Novog Sada, koja je primenom proverenih metoda menadžmenta poslovnim procesima, pravilnim upravljanjem ljudskim i nematerijalnim resursima, metodama organizacione kulture i optimalnim korišćenjem obrtnih sredstava postigla primerene rezultate u biznisu.

Obrtna sredstva se u celini sastoje iz robnih i novčanih obrtnih sredstava. Odnosi između robnih i novčanih sredstava različiti su u pojedinim preduzećima, što pre svega zavisi od njihove delatnosti. Svako preduzeće ima samo njemu svojstvenu veličinu i strukturu obrtnih sredstava koja je podložna promenama u različitim vremenskim periodima.

Veličina obrtnih sredstava preduzeća uslovljena je dvostrukim faktorima, to su:

- objektivni faktori,
- subjektivni faktori (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Strukturu obrtnih sredstava značajno je posmatrati sa dva osnovna aspekta:

- kao novčana sredstva,
- kao ukupne zalihe (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Najvažniji objektivni faktori su:

- obim, asortiman i kvalitet proizvodnje,
- karakteristike tehnološkog procesa,
- organizacija i rad platnog prometa,
- ponašanje poslovnih partnera (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Obim proizvodnje utiče na veličinu potreba za obrtnim sredstvima tako što, po pravilu, veći obim proizvodnje utiče na veći obim potreba za obrtnim sredstvima, i obrnuto. Asortiman utiče na veličinu potreba za obrtnim sredstvima preko smanjenja ili povećanja onih proizvoda za koje se troše manje ili veće količine sirovine, materijala i sl. Kvalitet proizvoda utiče na veličinu potreba za obrtnim sredstvima tako što, po pravilu, veći kvalitet proizvoda povlači potrebu za većim obrtnim sredstvima, i obrnuto.

Karakteristike tehnološkog procesa utiču na veličinu potreba za obrtnim sredstvima preduzeća tako što, duži i složeniji ciklus procesa proizvodnje zahteva i veću masu angažovanih obrtnih sredstava u sirovinama, poluproizvodima i nedovršenoj proizvodnji. Organizacija i rad platnog prometa, utiču na veličinu potreba za obrtnim sredstvima tako što, svako usporavanje cirkulacije platnih naloga i njihovo suvišno zadržavanje u prethodnoj i naknadnoj kontroli uslovljava potrebu za većom masom obrtnih sredstava i obrnuto. Ponašanje poslovnih partnera na veličinu potrebe za obrtnim sredstvima ispoljava se tako što svako zaostajanje u izvršavanju njihovih obaveza povećava potrebe za dodatnim obrtnim sredstvima i obrnuto.

Subjektivni faktori koji utiču na veličinu potrebnih obrtnih sredstava ispoljavaju se u stepenu sposobnosti preduzeća da se obezbedi optimalna dinamika cirkulacije obrtnih sredstava. Najvažniji subjektivni faktori su:

- sinhronizovana nabavka predmeta rada,
- ubrzana prodaja gotovih prouzvoda,
- uticaj na redovnu naplatu potraživanja (Krasulja, Ivanišević, 1999).

Sinhronizovana nabavka predmeta rada utiče na brži proces stanja promena obrtnih sredstava do završnog novčanog oblika, što uslovljava i smanjenje potreba za dodatnim obrtnim sredstvima. Ubrzana prodaja gotovih proizvoda uslovljava manje angažovanih obrtnih sredstava u gotovim proizvodima, brže obrtanje sredstava, a time i manju masu obrtnih sredstava u celini. Uticaj na redovnu naplatu potraživanja obezbeđuje brže obrtanje sredstava, a time i manju količinu potrebnih obrtnih sredstava. Strukturu obrtnih sredstava je određena relativnim učešćem pojedinih vrsta obrtnih sredstava u ukupnim obrtnim sredstvima.

Zaključak

Privredne kompanije i drugi subjekti poslovni sve češće ulažu svoje novčane resurse u sticanje, razvoj, održavanje ili osavremnjavanje nematerijalne imovine. Oni posebnu pažnju usmeravaju na znanje i iskustvo zaposlenih u organizaciji, projektovanje i implementaciju novih procesa, ali i na licence i trgovinske marke, intelektualnu svojinu, poznavanje poslovanja na izrazito konkurentnim tržištima i stalno nastojanje da svoje proizvode i usluge uspešno brendiraju.

Poslovne organizacije često troše resurse, ili stvaraju obaveze, prilikom sticanja, razvoja, održavanja ili poboljšavanja nematerijalnih resursa, kao što su naučno i tehničko znanje, projektovanje i implementacija novih procesa ili sistema, licence, intelektualna svojina, tržišno znanje i trgovačke marke.

Savremeno poslovanju posvećuje naročitu pažnju razvoju i primeni ljudskog, humanog, odnosno intelektualnog kapitala svke organizacije ili kompanije u vlastitom biznisu. Znanje predstavlja izazov za menadžerske, direktorske i akademske krugove sa pitanjem kako da mere i vrednuju nemerljivo, tj. kako da identifikuju i izmere znanje i procene vrednost nevidljive imovine.

Kvalitetan ljudski kapital, različite sposobnosti, talentovanost i znanje zaposlenih, direktno opredeljuju vrednost ostalih oblika vidljive i nevidljive aktive. Za razliku od fiksne aktive čija se vrednost upotrebom smanjuje, vrednost nevidljive aktive se uvećava njenim korišćenjem. Za razliku od fizičkih resursa koji se lako imitiraju, jer konkurenti, na primer, mogu izgraditi slično postrojenje ili imitirati tehnologiju procesa, mnogo je teže stvarati.

Na osnovu objektivnih indikatora, evidentno je da kompanija Modna kuća „MM STIL Visoka moda“ Novi Sad implementira temeljne principe savremenog naučnog menadžmenta, favorizovanja ljudskih resursa i osnovna načela organizacione kulture u poslovanju. Uspešni radni indikatori tokom četiri decenije angažmana u prometu svečane odeće i obuće za muškarce i dečake, posledica su navedenih trendova u različitim uslovima bitisanha i ogromne konkurencije na domaćem i inostranom tržištu.

Literatura

- [1] Dmitrović, V., Radovanović, N., Matović, D. (2015). Primena jedinstvene metodologije za procenu vrednosti nematerijalnih sredstava, Zbornik radova: Inovativna rešenja operacionog menadžmenta za revitalizaciju privrede Srbije, SPIN 15, Fakultet organizacionih nauka i Privredna komora Srbije, Beograd.
- [2] Đuričin, D., Janošević, S. (2009). Strategijska analiza ljudskih resursa, Časopis “EKONOMSKE TEME”, Godina izlaženja XLVII, br. 1.
- [3] Krasulja, D, Ivanišević, M. (1999). Poslovne finansije, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [4] Malešević, Đ., Čavlin, M. (2009). Poslovna analiza, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad.
- [5] Milivojević, M., Milivojević, J., (2022), Biznis komunikacije i informaciona bezbednost u Republici Srbiji, Temarski Zbornik radova, knjiga 38., Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti – CESNA B, Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti – MANUB i Univerzitet “Sveti Kiril i Metodij” Veliko Trnovo, Bugarska
- [6] Milivojević, M., Milivojević, J. (2023), IT u službi ekonomskog razvoja regiona u Srbiji, Tematski Zbornik radova, knjiga 39., Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti – CESNA B, Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti – MANUB i Univerzitet “Sveti Kiril i Metodij” Veliko Trnovo, Bugarska
- [7] Nešković, S., (2018), Saobraćajna politika Evropske Unije i koridori u Jugoistočnoj Evropi, Tematski Zbornik radova „Koridori u Srbiji i Jugoistočnoj Evropi“, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti – CESNA B, Beograd
- [8] Ristić, D. (2008). Strategijski menadžment, „CEKOM“ - books d.o.o, Novi Sad.
- [9] Sladoje, M., (2018), Koridor Vc, Tematski Zbornik radova „Koridori u Srbiji i Jugoistočnoj Evropi“, Centar za strateška istraživanja nacionalne

bezbednosti – CESNA B, Beograd

- [10] Stanković, V., (2018), Geopolitike saobraćajnih koridora Srbije i okruženja, Tematski Zbornik radova „Koridori u Srbiji i Jugoistočnoj Evropi“, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti – CESNA B, Beograd



Miloš Tucović¹, Daliborka Jovanović², Desimir Nedeljковиć³

ZNAČAJ BUJANOVAČKE BANJE U TURISTIČKOJ PONUDI ZDRAVSTVENOG TURIZMA

Rezime

Skoro sve srpske banje okružene su planinama koje imaju jako veliki uticaj na njihovu klimu. Pojedine srpske banje nose i epitet vazdušnih banja, bez ijednog zagađivača vazduha u njihovoj okolini.

Prednost banjaskog turizma je u tome što se one mogu podjednako posećivati i leti i zimi. Bogate kulturno – istorijskim spomenicima, različitim manifestacijama i prirodnim motivima, one su podjednakom privlačne turistima u svako doba godine. Banje su pogodne, kako za odmor i rekreaciju, tako i za prevenciju i rehabilitaciju posetilaca.

Moderna turistička propaganda naših banja danas se zasniva upravo na promovisanju antropogenih i prirodnih banjaskih motiva u kombinaciji sa wellnes i spa centrima, u kojima turisti mogu uživati u masazama, hidromasazama, saunama, kupanju u bazenima sa termalnom vodom, đakuziju...

Bujanovačka banja je daleko od njene istorije, daleko od tkz. „divlje banje“, ona je sada jedan centar čija su lekovita svojstva njenih voda prepoznata i priznata od vrhunskih stručnjaka i iz inostranstva...tako su najvažnije i najozbiljnije analize urađene u Institutu u Karlovim Varima, u Čehoslovačkoj, u Institutu „Slovakoterme“ iz Bratislave pri Banji Pjestani i u Francuskoj banji „Viši“. Potvrdu da je u pitanju jedno vrhunsko lečilište dodelilo je Udruženje medicinskih centara u Frankfurtu i Londonu. Takođe nadaleko čuveno Kraljevsko lekarsko društvo Velike Britanije ubraja ovu, nekada „divlju banju“ u jednu od 3 najznačajnije banje u Evropi. Jedino što je i dalje neodvojivo vezuje sa njenom prošlošću jesu upravo ta, sada zvanično priznata, svojstva i prirodna bogatstva koja su je i proslavila. Ipravnost i kvalitet njenih voda, danas garantuje čuveni institut „Batut“ iz Beograda, koji je redovno proverava, ispituje i nadgleda.

Po svojim karakteristikama Bujanovačka banja je jedinstven lokalitet, ne samo

- 1 Dr Miloš Tucović, Ugostiteljsko turistička škola Beograd, Jug Bogdanova 28, Beograd, Srbija, E-mail: dr.milos.tucovic@gmail.com
- 2 Daliborka Jovanović, „Son trade“ doo, Tošin bunar 30, Beograd, Srbija, E-mail:daliborka.daca.jovanovic@gmail.com
- 3 Desimir Nedeljковиć, Uprava za zajedničke poslove Republike Srbije, Beograd, Srbija, E-mail: desko965@gmail.com

na starom kontinentu, već i u svetu. Samo na ovom mestu sretno su spojena tri faktora: termomineralna voda, lekovito blato i prirodni gas ugljendioksid.

Ključne reči: turizam, banja, wellness, ponuda, zdravlje

THE SIGNIFICANCE OF THE BUJANOVAČKA SPAIN THE TOURIST OFFER OF HEALTH TOURISM

Abstract

Almost all Serbian spas are surrounded by mountains, which have a great influence on their climate. Some Serbian spas also bear the epithet of air spas, without any air pollutants in their surroundings.

The advantage of spa tourism is that they can be visited both in summer and winter. Rich in cultural and historical monuments, various manifestations and natural motifs, they are equally attractive to tourists at any time of the year. Spas are suitable both for rest and recreation, as well as for the prevention and rehabilitation of visitors.

The modern tourist propaganda of our spas today is based precisely on the promotion of anthropogenic and natural spa motifs in combination with wellness and spa centers, where tourists can enjoy massages, hydromassages, saunas, swimming in pools with thermal water, jacuzzis...

Bujanovačka spa is far from its history, far from the so-called. "wild spas", it is now a center whose healing properties of its waters are recognized and recognized by top experts from abroad...so the most important and serious analyzes were done at the Institute in Karlovy Vary, Czechoslovakia, at the "Slovakotherme" Institute from Bratislava at Banji Pjestani and "Viši" Spa in France. The Association of Medical Centers in Frankfurt and London awarded the certificate that it is a top health resort. Also, the widely famous Royal Medical Society of Great Britain counts this once "wild spa" as one of the 3 most important spas in Europe. The only thing that still inseparably links it with its past are precisely those, now officially recognized, properties and natural resources that made it famous. The legality and quality of its waters are today guaranteed by the famous institute "Batut" from Belgrade, which regularly checks, examines and monitors it.

Due to its characteristics, the Bujanovačka spa is a unique location, not only on the old continent, but also in the world. Only in this place, three factors are happily combined: thermal mineral water, healing mud and natural carbon dioxide gas.

Key words: tourism, spa, wellness, offer, health

Uvod

"Kada čovek ima zdravlje, on ima nadu, a kada ima nadu, on ima sve!"

Srbiju popularno zovu Republikom banja. Ovaj epitet ona je dobila zbog brojnosti termomineralnih izvora, duge tradicije i opšte poznatosti njenih banja. Na celokupnoj teritoriji Srbije registrovano je oko 300 termomineralnih izvora, veće ili manje izdašnosti koje bi trebalo kaptirati, zaštititi i utvrditi njihov mineralni sastav. Malo je zemalja u svetu koje na tako maloj površini kao što je teritorija Srbije imaju obilje mineralnih i termomineralnih voda.

Najstariji istorijski nalazi pokazuju da su mineralne vode naših banja upotrebljavane još za vreme bronzanog doba. Tome svedoči činjenica da su na nekim termomineralnim izvorima u Srbiji nađeni različiti bronzani predmeti, najverovatnije kao dar božanstvu pre ili nakon izlečenja. Stari Grci i Rimljani koristili su takođe vode termomineralnih izvora za lečenje najrazličitijih bolesti i gradili velelepna, raskošna kupališta i odmarališta u njihovoj blizini. Nakon pada rimskog carstva banje su nakratko bile zapuštene, da bi u XVII veku ponovo počelo korišćenje njihovih termomineralnih voda i proučavanje njihovog hemijskog sastava. Primena lekovitih voda brzo se širila, a pojedine banje postale su evropski i svetski centri lečenja.

Današnje shvatanje balneoterapije (lat. balneo - kupati se), osim primene prirodnih činilaca, a to su termomineralne vode i klima podrazumeva istovremenu medicinsku kontrolu i lečenje.

Svojim hemijskim sastavom i prosečnom temperaturom od 43 stepena Celzijusa lekovite vode ove Bijanovačke Banje nalaze se u kategoriji natrijum - hidrokarbonatnih, fluoroidnih, sulfatnih i ugljeno - kiselih hipotermiju. Lečenje se u Bujanovačkoj banji odvija u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju "Bujanovac" sprovodi se kupanjem u ovoj lekovitoj vodi, orošavanjem, te oblozima od lekovitog blata. Lekovito blato Bujanovačka vulkanskog porekla smatra se jednim od najkvalitetnijih u svetu. U Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju "Bujanovac" bujanovačke banje leče se razne bolesti poput reumatskih bolesti (hroničnog reumatizma, Behterevljeve bolesti, artroze zglobova, spondiloze, diskopatije) stanja nakon povreda, hroničnih oboljenja digestivnog trakta, kožnih oboljenja (ekcema, psorijaze), ginekoloških oboljenja te neuroloških oboljenja.

Banje Srbije

Banja je lečilište odnosno područje na kome postoji i koristi se jedan ili više prirodnih lekovitih faktora. Prirodni lekoviti faktori mogu biti: termalna i mineralna voda, vazduh, gas i lekovito blato (peloid). Ovi faktori pomažu ili olakšavaju tegobe, ubrzavaju lečenje ili zarastanje ili na neki drugi način pomažu procesu ozdravljenja. Postoje mesta u planinskim predelima koja se zbog čistog i svežeg vazduha nazivaju „vazдушnim banjama“. Ilidža je turski naziv za banju.

U Republici Srbiji postoji više od 47 banja, a neke od njih datiraju još iz rimskog doba. Jedan broj banja je već uređen i ima dugogodišnju tradiciju u turizmu, dok ima banja koje su prepoznate kao lečilište, ali još uvek nisu dovoljno komercijalizovane.

Ipak, banje u sve većoj meri uvode brojni wellness sadržaj i kvalitetnu uslugu, kako bi na taj način privukli što veći broj gostiju.

Banje u Srbiji su mesta koja imaju prirodne izvore termomineralnih voda, i služe za lečenje, rehabilitaciju i odmor gostiju i turista. Banje su bile aktuelne još u doba starih Rimljana, a mnoge banje baš od tada vuku svoje korene i naziv banjskog mesta. Mnoge banje se ubrajaju osim termalnih banja u vazdušne banje među kojima Sokobanja nosi veliki izazov da leči sve vrste plućnih bolesti odnosno bolesti respiratornih puteva. Vazdušne banje se ogledaju u tome da nemaju nijednog zagadjivača vazduha, odnosno to su ekološke sredine ili opštine.

Spiska banja u Republici Srbiji:

- U Banje severne Srbije spadaju: Banja Kanjiža, Banja Junaković, Banja Palić.
- Banje centralne Srbije spadaju: Bogutovačka Banja, Palanački kiseljak, Selters Banja, Ribarska Banja, Vrnjačka Banja, Mataruška Banja, Jošanička

- Banja, Ovčar Banja, Gornja Trepča, Banja Vrujci, Bukovička Banja.
- U Banje zapadne Srbije spadaju: Banja Koviljača, Pribojska Banja.
- U Banje istočne Srbije spadaju: Gamzigradska Banja, Brestovačka Banja, Zvonačka Banja, SokoBanja.
- U Banje južne Srbije spadaju: Bujanovačka Banja, Vranjska Banja, Novopazarska Banja, Sijarinska Banja, Kuršumlijska Banja, Prolom Banja, Lukovska Banja, Niška Banja

Najbolje Banje u Srbiji su: Vrnjačka Banja, Sokobanja, Banja Koviljača, Prolom Banja, Niška Banja, Ribarska Banja, Sijarinska Banja, Banja Zdrelo,

Najpoznatije reumatske banje u Srbiji su: Banja Ždrelo, Ribarska Banja, Niška Banja, Banja Kanjiža, Banja Koviljača...

U vazdušne banje u Srbiji ubrajamo: Sokobanja, Zlatibor, Kopaonik, Pribojska Banja, Prolom Banja,...

Istorijat razvoja Bujanovačke Banje

Grad Bujanovac po kojem je ovo lekovito izvorište dobilo ime, nalazi se na 360. kilometara od prestonice naše zemlje – Beograda, i to u pravcu prema Makedoniji i Grčkoj, na samom jugu naše zemlje. Zapravo ova opština smeštena je u Preševskoj dolini, istočno od Kosova i njena lokacija je kranje fascinatna, jer je ona u samom centru komunikacionih pravaca pokraj međunarodnog koridora E-10 koji povezuje prestonicu Srbije sa prestonicama Makedonije i Grčke (Beograd – Skoplje – Atina). Pored ovog koridora, Bujanovac ima pogodan turistički položaj i zbog blizine, čak tri međunarodna aerodroma – u Nišu, u Prištini, i u Skoplju. Bujanovac pripada Pčinjskom okrugu, bogastvo reka koje protiču ovom teritorijom je veliko, tu su: Južna Morava, Moravica, Pčinja, Kreševačka, Breznička i Trnovačka reka. Zbog ovih vodenih bogatstava kao i prijatne nadmorske visine od 400. metara nije uopšte neobično što se u njegovoj blizini nalazi jedna lekovita i prelepa banja poput Bujanovačke. A kada je reč o istoriji ovog kraja, praistorijski podaci govore da je on pripadao moćnom, starom, ilirsko-tračkom plemenu – Dardanci. Zatim antički izvori kažu da je bio deo Rimskog carstva. Kasnije nešto biće pod kontrolom Vizantije, da bi je tek u XII veku osvojili srpski vladari. Naravno pod Turcima, ovaj kraj je bio punih 485. godina, i za to vreme se razvijala poljoprivreda, stočarstvo, a ponajviše uzgoj duvana i konoplja. Pored prirodnih bogatstava okolina Bujanovačke banje, sa glavnim centrom Bujanovcem, izdvajala se i po starim zanatima čiji su majstori poput kovača, opančara i lončara bili nekada nadaleko poznati.

Do 1966. godine ovde je postojao samo jedan u zemlju ukopan bazen punjen vodom prirodnog izvora Vrelo ili Vrelce čija je temperatura 32°C, a izdašnost 0,51/s vode. Ljudi iz najbliže okoline, tokom leta su se ovde samoinicijativno lečili od raznih bolesti. Godine 1966. pored izvora Vrelo, postavljena je 32 m duboka arteska bušotina iz koje se pojavila voda temperature 42°C. Naknadna hidrogeološka istraživanja su potvrdila veliku potencijalnosti izvorišta. To je uvaženo kao osnova za dalji razvoj banje. Godine 1976. podignua je industrijski pogon za flaširanje mineralne vode Heba i uređeni banjski objekti za balneološko lečenje bolesnika pijenjem vode i kupanjem u njoj. Kada je 1986. godine izgrađen Zavod za prevenciju, lečenje i rehabilitaciju invalidnosti „Vrelo“, uvedena je primena peloida i gasa ugljen-dioksida za lečenja kardio-vaskularnih bolesti. Za krato vreme, Bujanovačka Banja je izrasla u moderan balneološki centar. Brži razvoj Bujanovačke Banje počinje šesdesetih godina prošlog veka. Tada su obavljena detaljna hidrogeološka i balneoterapijska istraživanja. Prvobitno sezonsko banjsko naselje dobija

nove objekte i počinje flaširanje mineralne vode Heba. Nove bušotine duboke 164, 260, 310 i 560 m daju mineralnu vodu temperature 24-43°C.

Bujanovačka Banja je jedno od najmlađih lečilišta u Srbiji, njena zvanična istorija započela je tek šezdesetih godina prošlog veka. Ipak, postoje podaci koji ukazuju da su tople vode Bujanovačke Banje korišćene još u vreme starih Rimljana. Ovo nije neobično, s obzirom da su Rimljani veoma cenili banjska lečilišta na prostoru današnje Srbije. Kasnije je ovaj prostor ušao u satav Vizantijskog Carstva, a potom su njime upravljali srpski vladari. Srpsku Despotovinu osvojili su Turci, tokom čije vladavine započinje intenzivan razvoj banja. Tokom osmanske vladavine Bujanovačka Banja bila je poznata pod nazivima Karaman banja i Bivol banja. Ipak, razvoj Bujanovačke Banje vezuje se za šezdesete godine prošlog veka, kada su izvršene detaljne analize vode. Nakon toga usledilo je uređenje banje, izgrađeni su bazeni i prateći objekti. Lečilište je najpre bilo sezonsko banjsko naselje, a danas je to savremeno opremljena banja u kojoj se uspešno leče razna oboljenja. Sedamdesetih godina izgrađeni su unutrašnji bazeni u okviru Doma zdravlja u Bujanovcu, a desetak godina kasnije i Zavod za prevenciju, lečenje i rehabilitaciju invalidnosti Vrelo.

Bujanovačka Banja nalazi se u blizini Bujanovca, na desetak km od grada Vranja. Smeštena je u kotlini kroz koju protiče Južna Morava, na nadmorskoj visini od 400 metara. U okolini banje izdižu se planine Kozjak i Rujan, koje zajedno sa rekam Pčinjom čine Prohorovo područje.

Bujanovačka Banja smeštena je pored međunarodnog koridora E – 10, što je povezuje sa svim značajnim saobraćajnicama u zemlji. Tu je i železnička pruga koja se saobraća na relaciji Beograd – Skoplje. Od prestonice Srbije, Beograda, Bujanovačka Banja udaljena je 360 km.

Izvor tople vode i lekovito blato i u Bujanovačkoj Banji su postojali u rimsko vreme.

Neposredno uz izvor je selo Kraljeva kuća, zarad kuće za odmor kralja Milutina koji je koristio blagodeti ovog izvora.

U novije vreme, naročito leti, ljudi iz svih krajeva su dolazili da traže leka za kostobolju i kožna oboljenja.

Baruština koja je mirisala na sumpor i mulj u isto vreme je bila i neugledna i čudesna. I deca i stari, i bolesni i zdravi, pa i stoka sa ostacima sasušenog blata na telu uživali su u blagodetima tople mineralne vode.

Šezdesetih godina vlast je uz pomoć policije rasterivala ljude koji su lek za svoje boljke tražili u vodi i blatu.

Postavljena je bodljikava žica i posuto slomljeno staklo oko izvorišta. Uporniji, uvereni u isceliteljsku moć vode i blata, kupali su se noću.

Počela su istraživanja, oformirana pri Domu zdravlja u Bujanovcu ambulantu.

Dva zatvorena bazena izgrađena su 1975-te, a 1984. godine, na Rakovačkoj ledini podignut je savremeni Zavod za prevenciju, lečenje i rehabilitaciju invalidnosti "Vrelo".

Referentne analize obavljene su u eminentnom Institutu u Karlovim Varima, u Institutu "Slovakoterme", Bratislava i pri Banji Pještani i u Francuskoj Banji Viši.

Kraljevsko lekarsko društvo Velike Britanije svrstalo je Bujanovačku Banju među tri najznačajnije u Evropi, a da je reč o prirodnom lečilištu bez premca govori sertifikat medicinskih centara u Londonu i Frankfurtu.

Banje Srbije danas su pravi moderni spa i wellness centri, sa uređenim lečilištima i rekreativnim centrima.

Termomineralna voda Bujanovačke Banje

Termomineralna voda u Bujanovačkoj Banji spada u red voda sa izuzetnom lekovitošću. Kraljevsko lekarsko društvo Velike Britanije je Bujanovačku Banju svrstalo među najznačajnije banje u Evropi. U Bujanovačkoj Banji se za lečenje koriste lekovita voda, lekoviti gas, kao i lekovito blato, zbog čega se za nju kaže da je „ tri banje u jednoj “. Termomineralna voda spada u red natrijum – hidro – karbonatnih, fluroidnih, sulfidnih i ugljeno – kiselih hipotermi. Temperatura vode iznosi 43 stepeni celzijusa. Lekovito blato je vulkanskog porekla i proglašeno je za jedno od najkvalitetnijih u svetu. Lekoviti gas ima veoma blagotvorno dejstvo pri lečenju angine pektoris i periferne arterioskleroze. Terapijsko lečenje vrši se u Specijalnoj bolnici Bujanovačka Banja, koja raspolaže sa savremenom aparaturom za dijagnostiku i lečenje.

Danas ispravnost bujanovačke vode prati institut “BATUT” u Beogradu.

Lekovita dejstva Bujanovačke banje odnose se na sledeće:

- reumatskim oboljenjima u hroničnoj fazi;
- zglobni i vanzglobni reumatizam,
- zapaljenski,
- metabolički i degenerativni reumatizam;
- stanjima posle traume i operacija na lokomotornom aparatu;
- ginekološkim i neurološkim oboljenjima;
- hroničnim oboljenjima probavnog trakta;
- kožnim oboljenjima – ekcemi,
- psorijaza;
- sportskim povredama.

Primenjuje se terapije: hidro, peloid, parafango, gas, elektro, kinezi.

Po svojim karakteristikama Bujanovačka banja je jedinstven lokalitet, ne samo na starom kontinentu, već i u svetu.

Samo na ovom mestu sretno su spojena tri faktora: termomineralna voda, lekovito blato i prirodni gas ugljendioksid.

Danas se koristi samo trećinu onoga što nam je dala priroda.

Dakle, ima rezervi koje je potrebno opredeliti za odlične rezultate u prevenciji, rehabilitaciji i lečenju.

Termomineralna voda Bujanovačke Banje vulkanskog je porekla. Ističe se velikim sadržajem hidrokarbonata, natrijuma, aluminijuma i kalijuma, umerenim kalcijuma i magnezijuma i neznatnim gvožđa. U suvom ostatku najviše ima stroncijuma, litijuma, rubidijuma i aluminijuma. Lekovite komponente definisane su prisustvom makroelemenata kalcijuma i mikrokomponentata kalijuma, litijuma, rubidijuma, cezijuma, stroncijuma i mangana. Reakcija vode je neutralna, jer je pH vrednost 6,9.

Turistička ponuda Bujanovačke Banje

Sama Bujanovačka banja smeštena je nadomak kulturnog i glavnog centra, Bujanovca, na svega 2,5 kilometra udaljenosti. Deli njegovu nadmorski visinu od 400 metara i vrlo zavidan geografski položaj. Od prelepih prirodnih čudesa tu su dve krasne planine: Kozjak i Rujan. Ove dve planine zajedno sa rekom Pčinjom formiraju čuveno Prohorovo područje u čijoj okolini postoje i arheološka nalazišta iz srednjeg veka. Ovaj arheološki lokalitet koji nosi naziv Kale, istražuje se tek poslednjih osam godina, a govori nam o dalekoj, dalekoj istoriji. Ta istorija seže sve do slavnog Aleksandra Velikog, dakle nekih 2 400.godina unazad. Veruje se da je ovaj lokalitet/naselje starije i od poznatog

Viminacijma, Sirmijuma, i Nisusa, i to po nekoliko vekova. Da li je u pitanju najstarije urbano naselje u našoj zemlji, ili čak istorijski poznat grad Damastion, još uvek ostaje da se vidi, ali je potencijal veliki. Prohorovo područje je idealno mesto za razvoj lovnog i izletničkog turizma.

Ovaj prirodni ambijent poznat je po razvijenom izletničkom i lovnom turizmu. Najznačajniji kulturno – istorijski spomenik svakako je manastir Prohor Pčinjski, koga je u jedanaestom veku izgradio vizantijski car Roman Lakapin. U blizini se nalazi grad Vranje, koji poseduje nekoliko značajnih spomenika kulture. Neki od simbola grada jesu kuća Bore Stankovića, kao i čuveni Beli most. Nedaleko od grada nalaze se ostaci srednjevekovnog utvrđenja Markovo Kale, koje je po predanje pripadalo Kraljeviću Marku. U samoj banji gostima su na raspolaganju tereni za male sportove, kao i drugi prateći sadržaji koji će boravak učiniti prijatnijim. Bujanovačka Banja smeštena je u jednom od najlepših i najživopisnijih delova Srbije, i nudi idealne uslove, kako za lečenje, tako i za odmor i rekreaciju.

Lekovita dejstva Bujanovačke Banje

Voda, blato i gas – tri najveća blaga Bujanovačke banje. Ova banja poseduje i lekovite darove, poput nekoliko termomineralnih izvora, lekovitog blata (peloid) i prirodnog gasa. Njeni termomineralni izvori spadaju u kategoriju sulfidnih, ugljeno-kiselih, fluoridnih, i natrijum-hidro-karbonatnih hipotermi. Obzirom da je reč o termomineralnim izvorima, njihova temperatura mora prelaziti 20°C, i moraju biti bogati mineralima. Najpoznatiji ovakav izvor u Bujanovačkoj banji ima temperaturu od neverovatnih 43°C. Njegova lekovita sredstva se iskorišćavaju kupanjem (kada ili bazen) ili orošavanjem, a sastav vode je veoma sličan vodama Vranjske banje. Terapije ovom vodom se preporučuju kod mnogih ginekoloških bolesti, ali i kod problema sa kardiovaskularnim sistemom, organima za varenje, bubrežima, kod reume itd. Širok je spektar bolesti kojima pogoduje topli efekat ovih mineralnih voda. S obzirom na pomenutu istoriju ovog kraja, nije ništa neobična priča da su ove termomineralne vode korišćene u vreme starih Rimljana, a da su Turci za vreme svoje vladavine u srednjem veku počeli da iskorišćavaju i njgove potencijale lekovitog blata. Shodno tome Bujanovačka banja imala je druge nazive – Karaman banja i Bivol banja. Karaman banja je nazivana upravo zbog pomenutog blata koje je bilo crne boje, a Bivol banja zbog mnoštva bivola koji su kaljužali.

U blizini glavnog izvorišta ušuškano je jedno selo koje nosi neobičan i bajkovit naziv – Kraljeva kuća. Legenda kaže, da je ime dobilo po kući koju u kojoj je boravio i odmarao slavni kralj Milutin, koristeći i lekovite darove ovog izvora. Iako, danas uređena i poznata banja, nekada je jedan njen deo korišćen i „na divlje“. Šta ovo znači? Znači da su ljudi sami prepoznali njena prirodna svojstva bez ikakve reklame i marketniških trikova i dolazili da sami sprovede svoje odmone i uživaju u tim čudesima. Zapravo, usred jedne ravnice, nedaleko od Bujanovca, od izvora termomineralne vode napravilo se nekakvo blatno jezero. Ono je imalo veliki uticaj na zdravlje koji je odmah bio prepoznat, i tako su ljudi iz svih krajeva sveta počeli da dolaze u ovu „divlju banju“. To je trajalo kroz vekove. Svi uzrasti, ljudi bolesni i zdravi, svi su dolazili da se kupaju u toj bari koja je puna mulja i isparava na sumpor, ali koja kao magičnim štapićem odnosi razna kožna oboljenja i kostobolju. Mogli ste videti čak i stoku umazanu u blato kako zajedno sa ljudima uživa u ovim čarima tople mineralne vode. Bili su to veličanstveni i krajnje neobični prizori, ali tako je to bilo nekad u okrilju ove „divlje banje“.

Međutim, ono što nju izdvaja od velikog broja banja u našoj zemlji, nisu samo termomineralne vode, nego upravo pomenuto blato vulkanskog porekla (peloid) koji

čini neverovatna poboljšanja i izlečenja mnogih bolesti. Ovo blato se koristi kao sirovo ili nakon što je prošlo „zrenje“, ali takođe ga mešaju sa prafinom na taj način praveći proizvod koji se može koristiti i van granica banje, odnosno kod kuće, i ta mešavina nosi ime – parafango. Ukoliko nakon terapija u banji osetite potrebu da nastavite sa ovakvim tretmanima tu je smeša koju možete i sami koristiti, i uvek postoji mogućnost da je poručite. Kada je reč o preparatima koji imaju i kućnu upotrebu, Bujanovački peloid se upotrebljava i u pripremi raznoraznih kozmetičkih preparata. Bujanovačko blato je jedno od najkvalitetnijih blata vulkanskog porekla na svetu, a terapijski gledano utiče trostruko na čovekov organizam i to: mehanički, toplotno i farmakološki.

Pored ovog čudesnog blata Bujanovačka banja se ističe i kao jedina banja u našoj zemlji koja koristi najsavremenije metode u lečenju prirodnim gasom – ugljen dioksidom. Ono što je izuzetno je zapravo njegova čistoća od 98 procenata, a takav gas ne poseduje skoro nijedna druga banja u Evropi. Doduše, postoji jedno lečilište u Slovačkoj koje ga ima, ali ni približno u količinama u kojima je prisutan u Bujanovačkoj banji. Primena ovog gasa je izuzetna u lečenju bolesti poput angine pektoris kao i kod periferne arterioskleroze, a rezultati se vide već nakon tri nedelje. Zbog svih ovih karakteristika, jasno je zašto Bujanovačka banja ima fenomenalne potencijale da postane jedan svetski poznati centar. Jer prirodno bogatstvo se ne može izmisliti i veštački napraviti, a takođe se ne može ni zameniti.

Ako uzmemo u obzir činjenicu da šezdesetih godina, zvanična medicina nije priznavala ni jedan vid alternative, pa su čak i banjske oblike terapije smatrali „kvazi“ ili „nadri“ lekarstvom, onda nas ni ne može toliko čuditi njena „divlja“ istorija. Proširenjem medicinskih pogleda počeli su se razvijati i banjski centri. U skladu sa tim dešavanjima počela je da se razvija i Bujanovačka banja, čiji su lekoviti potencijali, bili odavno prepoznati. Danas je to jedna savremeno opremljena banja, koja pruža izuzetne terapije i preporučuje se kod mnogih oboljenja. Izgradnjom dva velika unutrašnja bazena 1975. godine u okviru Doma zdravlja u Bujanovcu, ove vode su počele daleko kvalitetnije i stručnije da se upotrebljavaju. A već, desetak godina kasnije izgrađen je i savremeni Zavod za prevenciju, lečenje i rehabilitaciju invalidnosti pod imenom „Vrelo“. Ovaj zavod je smešten na Rakovačkoj ledini. Naučnim potvrdama o lekovitom sastavu voda pokrenuto je ovo izgrađivanje stručnih centara, ali i uređenje sezonskog banjskog naselja. Nije dovoljno pružiti samo kvalitetnu terapiju, važno je i prijatno i udobno smestiti posetioce što je sada veoma lako izvodljivo u Bujanovačkoj banji.

Izuzetni rezultati u lečenju postižu se kombinovanjem najsavremenijih medicinskih metoda sa lekovitošću prirodnih faktora – termomineralnih voda, lekovitog blata – peloida i prirodnog gasa. Termomineralna voda spada u kategoriju natrijum-hidro-karbonatnih, fluoridnih, sulfidnih i ugljeno-kiselih hipertermi. Temperatura vode na izvoru iznosi 43°C. Bujanovačko blato je vulkanskog porekla i ubraja se među najkvalitetnija na svetu. Tokom terapije ima tri efekta i to mehanički, toplotni i farmakološki. Bujanovačka Banja je jedina banja u našoj zemlji koja najsavremenijim metodama primenjuje prirodni gas ugljen-dioksid u lečenju oboljenja. Zavod “Vrelo” raspolaže savremenom aparaturom za dijagnostiku i lečenje (“Puva”-aparatus, laser, elektromiograf i dr.), kao i laboratorijom. O pacijentima brine veliki broj stručnih kadrova različitih profila medicinske struke: fizijatri, kardiolozi, reumatolozi, dermatovenerolozi, defektolozi, lekari opšte prakse i fizioterapeuti. Rehabilitacija obolelih vrši se pod neposrednim nadzorom stručnjaka Medicinskog fakulteta u Beogradu.

Prirodni lekoviti faktori Bujanovačke Banje

Kao nastavak lečenja u kućnim uslovima “Vrelo” je proizvelo i pomoćno lekovito

sredstvo "Parafango". To je smesa parafina i lekovitog blata, prilagodjena izuzetno jednostavnoj kućnoj upotrebi.

Parafango je peloid "zrelo blato" vulkanskog porekla sa parafinom, koje se proizvodi posebnom tehnologijom po recepturi koja je prilagođena kvalitetima Bujanovačke Banje.

Dobija se procesom "zrenja" u mineralnoj vodi uz prisustvo anaerobnih bakterija koje povećavaju sadržaj sumpora za oko 60 procenata, čime se njegovo blagotvorno farmakološko dejstvo mnogostruko uvećava.

Proizvodi se u obliku ploča a njihov oblik i veličina zavise od anatomskog predela koji se tretira. Primenjuje se u terapijske svrhe kao nastavak banjskog lečenja radi poboljšanja cirkulacije.

Upustvo za upotrebu:

- Briketu parafanga zagrevati na suvoj temperature od 43-45°C
- Otopljenu masu parafanga naneti na vlažnu gazu I postaviti na obolelo mesto
- Zatim prekriti aluminijumskom folijom. Radi produženog dejstava parafango aplikaciju sa folijom treba umotati platnenim ili vunanim omotačem.
- Trajanje jedne aplikacije je 20-25 minuta.
- Nakon završetka terapije sakupiti parafango i isti odložiti.
- Ova briketa se može koristiti 10-15 puta

Možda mi ne koristimo naše banje kao što su to činili Stari Rimljani ili Turci? Gotovo sva termomineralna blaga Srbije su poznata još od njihovog doba, a voleli su ih i srpski kraljevi. Bujanovačka banja je jedno od takvih lečilišta. Jedinstvena je po upotrebi gasa u terapijske svrhe, ali nudi mnogo toga.

Bujanovačka banja je poznata po blatu vulkanskog porekla, koje se takođe može upotrebiti za proizvodnju nekih kozmetičkih preparata. Pored blata, ističe se kao jedina banja u našoj zemlji koja koristi najsavremenije metode u lečenju prirodnim gasom ugljen-dioksidom. Primena ovog gasa izuzetna je u lečenju bolesti poput angine pektoris, kao i kod periferne ateroskleroze. Gas se u vidu mehurića oslobađa iz ugljene kiseline i podstiče cirkulaciju i jačanje zidova krvnih sudova. Neke od terapija koje se ovde sprovode, pored hidroterapije, peloidne i gasne terapije, su: elektroterapija, fizikalna-kineziterapija i masaže.

Voda iz izvora Bujanovačke Banje spada u kategorije natrijum – hidro karbonatnih, fluoroidnih, sulfidnih i ugljeno – kiselih hiper termi.

Temperatura vode na izvoru iznosi 43 ° C i blagotvorno deluje kako na bolestan, tako i na zdrav organizam povećavajući vitalnost i otpornost.

Voda Bujanovačke Banje pomaže u lečenju :

- različitih oblika zglobnog i vanzglobnog reumatizma,
- stanja oporavka posle duže imobilizacije,
- oboljenja perifernih krvnih sudova,
- stanja oporavka različitih sportskih povreda koje zahtevaju produženi rehabilitacioni period,
- blagih oblika hipertenzije,
- ginekoloških oboljenja – hronični zapaljenski procesi nespecifične prirode,
- izvesnih oblika steriliteta nastalih kao posledica zapaljenskih procesa ili stanja rekonaescencije posle hirurških – ginekoloških intervencija.

Bujanovačko blato je vulkanskog porekla i spada u najkvalitetnije na svetu. Tokom terapije peloid ima tri efekta i to : mehanički, toplotni i farmakološki.

Pomaže u lečenju :

- hroničnog i vanzglobnog reumatizma,

- degenerativnog reumatizma,
- stanja rehabilitacije posle povrede lokomotornog aparata,
- hroničnih nespecifičnih ginekoloških oboljenja,
- izvesnih oblika steriliteta nastalih zbog hroničnih ginekoloških oboljenja ili u rehabilitaciji posle hirurških intervencija u ginekologiji,
- hroničnih, ne zaraznih dermatoloških oboljenja i to u fazi kada nisu praćena pridruženom lokalnom infekcijom

Bujanovačka Banja je jedina u Srbiji koja najsavremenijim metodama primenjuje gas ugljen – dioksid u lečenju mnogih oboljenja i to :

- obliteratne bolesti perifernih arterijskih krvnih sudova,
- vazoneuroza,
- hronična ishemijska bolest srca,
- vazomotričke glavobolje, migrenozni bolovi (posebno u stanjima aure) ,
- degenerativne reumatske bolesti,
- vanzglobni reumatizam.

Zdravstveni i ugostiteljski objekti u Bujanovačkoj Banji

Zavod za prevenciju, lečenje i rehabilitaciju „Vrelo“ pored terapijskih usluga nudi i ugostiteljske. Ova ustanova ima tkz. hotelski deo b kategorije, koji broji oko dvesta ležajeva. U „Vrelo“ rade stručna lica, a oprema koja se koristi za terapije je najsavremenija. Smeštaj možete pronaći i na izuzetno mirnom i duhovnom mestu – u konaku manastira Sveti Otac Pčinjski, u kojem ima 140 postelja. Takođe ukupan broj ležajeva koji se može naći po privatnim kućama iznosi negde oko 500. Tu je naravno i Specijalna bolnica Bujanovačka banja. Opremljena modernim aparatima za dijagnostiku i lečenje, ova bolnica nudi i smeštaj u jednokrevetnim, dvokrevetnim i trokrevetnim sobama, sa ukupnim kapacitetom od 250 postelja. Laseri, „Puva“ aparati, elektromiografi samo su neke od medinciskih sprava koje ova ustanova poseduje. U okviru nje je i laboratorija za razne vrste analiza, kako bi se pacijenti mogli redovno kontrolisati. Što se tiče zabavno-rekreativnog dela ovog centra, tu su: bilijar sala, teniski teren, kao i igralište za male sportove. Neke od terapija koje se ovde sprovode su: su elektroterapija, fizikalna-kineziterapija, masaže i naravno ključne tri banjske terapije – hidroterapija, peloidna terapija i gasna terapija.

Svojim posetiocima, pored udobnog smeštaja, lekovitih terapija i prirodnih bogatstava Bujanovačka banja nudi i organizovane izlete i posetu kulturnim spomenicima. Izleti do Prohorskog područja, ili posete okolnim manastirima upotpunjuju jedan predivan odmor u ovoj banji. Treba imati u vidu da je ova banja jedna od onih banja koje su tek krenule da razvijaju svoju turističku ponudu. A obzirom na njene potencijale, vrlo je moguće da će se ubrzo naći u samom vrhu. Za veoma kratko vreme ona je dobila mnogobrojne potvrde od stručnih ustanova iz inostranstva, i već poseduje najsavremeniju opremu. Sa ovakvim kvalitetom – tri banje u jednoj (voda, blato, gas) to je njena neminovna budućnost!

Primena peloida (blata) tokom terapije u Bujanovačkoj banji ima mehanički, toplotni i farmakološki efekat.

Peloid poseduje veliki toplotni kapacitet i malu toplotnu provodljivost. Na mestu aplikacije peloida dolazi do vazodilatacije (širenja) krvnih sudova, ubrzane cirkulacije krvi i limfe, povećanja metabolizma, a sve to dovodi do brze razmene materije, ubrzane filtracije, difuzije i osmoze. Na taj način ubrzava se resorpcija loših patoloških produkata i otrova, poboljšava se ishrana oštećenog dela, smanjuje se zategnutost mišića i na kraju

što je bitno postiže se analgetski efekat.

Prolazak toplote u tkivo je ravnomernije i dublje nego kada se primenjuju druge toplotne procedure. Pozitivna posledica tog procesa je brza resorpcija otoka, smanjenje bolne osetljivosti, lakše pokretljivosti zglobova, veća elastičnost kože i vezivnih tkiva. Peloid brzo sanira ozledu i vraća zglobovima pokretljivost a deluje blagotvorenno i na meka tkiva – mišiće i tetive.

Iz peloidne suspenzije kroz kožu prodiru sumpor, sumporvodoničnik, jod neka jedinjenja gvožđa, estrogene materije i neki vitamin (C, D). Kao posledica prodiranja ovih oblika kroz kožu javlja se jasno ograničen eritem na delove kože koji su došli u dodir sa peloidom koji sadrži sumpor i pomenuta jedinjenja. Kao takvo, naše blato je našlo svoju opravdanu primenu u lečenju kožnih oboljenja kao što je psorijaza, različite vrste ekcema, akne i dr.

U Bujanovačkoj Banji peloid se primenjuje na dva načina:

- Pakovano blato
- Direktna aplikacija

Zaključak

Većina autora i analitičara u oblasti putovanja i turizma, sa manjim razlikama, su saglasni u pogledu globalnih trendova koji će transformisati turizam i ugostiteljstvo. Rast broja turista prema UNWTO do 2030. godine kretaće se po stopi 3,3% ili 43 miliona godišnje da bi dostigao 1,8 milijardi turista. Uz godišnji rast broja turista značajne su i promene njihovog ponašanja i motiva na koje će svakako uticati i klimatske promene, smanjivanje i nestajanje resursa, smanjenje vremena u odnosu na novac, želju i motiv da se posete neka „stare” destinacije. Svako ko bude imao sposobnost prepoznavanja i iskorišćavanja navedenih promena, imaće veliku šansu da bude pobednik u tržišnoj turističkoj utakmici. Marketinški „rat za buduće turiste” i destinacije na tržištu vodiće se ne više presudno putem cena, smeštaja, infrastrukture, saobraćaja i objekata, već putem osećanja i pozitivnih iskustava turista.

Promene ponašanja i navika turista zahtevaće i adekvatnu segmentaciju korisnika i u skladu s tim i potrebu segmentacije tržišta turističkih i ugostiteljskih usluga i proizvoda imajući u vidu rodnu, starosnu, bračno statusnu, motivacionu i sve druge važne segmentacije turista i potrebu stalnog prilagođavanja domaće ponude. Ovo pokazuje da je struktura turista danas veoma podeljena i da uspeh marketinga u turizmu leži na sposobnosti u shvatanju trendova i zadovoljavanju svih tržišnih niša. U tom smislu, sagledavaju se posebno tri grupe novih trendova:

- 1) novi trendovi u načinu promocije i rezervacija;
- 2) novi tipovi smeštaja;
- 3) savremeni motivi za putovanja na svetskom turističkom tržištu

Srbija je zemlja jedinstvene lepote, s autentičnim kulturnim nasleđem i bogastvom prirodnih motiva. Sektor turizma u Republici Srbiji je još uvek u velikoj meri zavisi od službenih putovanja u glavni grad Beograd i Novi Sad, iako region na Dunavu i planinska mesta, kao što su Kopaonik, Stara planina i Zlatibor, takođe postaju važna jezgra razvoja - pretežno kroz inicijative javnog sektora u izgradnji konkurentnosti i menadžmentu destinacija.

Najvažniji značaj turizma ogleda se, bez sumnje, u ekonomskim koristima koje donosi lokalnoj ekonomiji. Iz tih ekonomskih koristi proističu i svi ostali pozitivni efekti razvoja turizma.

Iako se razvoju turizma u Srbiji ne posvećuje gotovo nikakva pažnja, ova delatnost

nam donosi veći devizni priliv nego softver i maline zajedno.

Ostaje nada da će turizam naći svoje mesto u državnim planovima Srbije, u nadležnom Ministarstvu, sa odgovornim i kvalitetnim kadrovima i uz podršku Vlade. Ostaje nada i da će se, bez obzira na to šta država o(ne)mogući, pojaviti više preduzetnika u turizmu, da će se kreirati partnerstva u destinacijama na ekonomskoj osnovi, da će kadrovi ulagati u svoju edukaciju. Ako sami krenemo napred, možda ćemo skrenuti i pažnju države na sebe, a možda nam to i neće kasnije biti toliko potrebno.

Prema Strategiji razvoja turizma Srbije predviđaju se sledeći broj turista i ostvarenih noćenja:

1) UNWTO predviđa da će u periodu od 2020. do 2030. godine prosečna godišnja stopa rasta broja stranih turista iznositi 2,9% za svet, 1,8% za Evropu, i 2,5% za Istočnu i Centralnu Evropu;

2) u periodu od 2020. do 2025. godine (uzimajući 2020. godinu kao osnovicu), procenjuje se da će prosečna stopa rasta ukupnog broja noćenja iznositi 9,1%. Broj noćenja koji bi ostvarili strani turisti 2025. godine dostigao bi 8,1 milion, što bi predstavljalo prosečnu godišnju stopu rasta od 13,5%. Broj noćenja domaćih turista u 2025. godini bio bi 6,6 miliona, odnosno prosečna stopa rasta u ovom periodu bi iznosila 4,8%;

3) evidentirani devizni prihod će u periodu od 2020. do 2025. godine da raste po prosečnoj godišnjoj stopi od 14,9%, te bi 2025. godine dostigao oko pet milijardi USD.

Republika Srbija istorijski nije bila pretežno turistički orijentisana zemlja, već se turizam počeo razvijati posle Drugog svetskog rata, najviše zbog poslovnih putovanja i zdravstvenog turizma.

Prihodi od turizma (koji su najveći od stranih turista) u Republici Srbiji, moći će da rastu po većoj stopi do 2025. godine ukoliko Republika Srbija na adekvatan način preduzme mere podrške razvoju postojećih i novih proizvoda, unapredi promociju na glavnim tržištima, podigne nivo efikasnog upravljanja destinacijama, obezbedi kvalitetan nivo permanentnog sticanja novih znanja i veština zaposlenih i na taj način iskoristi razvoj saobraćajne infrastrukture.

Banje u Srbiji su mesta koja imaju veoma veliki značaj u očuvanju srpske kulture i tradicije. Banjski turizam jedan je od najstarijih vidova turizma.

Klima i hidrografske vrednosti čine bazu razvoja turizma u našim banjama, odnosno njihov primarni turistički resurs i pogoduju razvoju zdravstvenog, izletničkog i ekskurzionog turizma. Pored ovoga, banje obiluju i različitim geomorfološkim i biogeografskim vrednostima, tako da to pogoduje kombinovanju tipično banjskog turizma sa planinskim okruženjem u njegovoj neposrednoj blizini i razvoju različitih vidova turističkih aktivnosti kao što su organizovanje pešačkih tura, šetnje, biciklističke trke, planinarenje, branje lekovitog bilja...

Pored toga što obiluje termalnim izvorima, Srbija poseduje i vazdušne banje, koje su zahvaljujući svom geografskom položaju i povoljnim klimatskim faktorima proglašene za klimatska lečilišta.

Banje u Srbiji predstavljaju prava mesta za odmor i rekreaciju, prevenciju, lečenje i rehabilitaciju posetilaca. Pored ovoga, poslednjih godina se u našim banjama sve više organizuju i različiti kongesi, seminari, naučni skupovi što sve pogoduje razvoju kongresnog turizma, a s obzirom na veliki broj manifestacija u našim banjama, može se reći da je razvijen i manifestacioni turizam.

Poslednjih godina značaj Srbije kao turističke zemlje se povećava, povećano je interesovanje evropskih naučnih krugova za vrednovanje srpskih banja. Grade se novi spa i wellness centri koji privlače sve veću pažnju turista.

Lekovite termomineralne vode ove banje bogate su fluorom, sulfatima i

natrijumom, kao i drugim elementima. A izuzev lekovitih voda, Bujanovačka banja je poznata i po prirodnom gasu i peloidu, blatu izuzetne lekovitosti.

Iako nema nikakve sumnje da boravak u ovom banjaskom lečilištu pogoduje svima, vode Bujanovačke banje naročito pomažu kod problema sa sistemom organa za varenje, ali i sa kardiovaskularnim sistemom. Takođe, preporučuje se poseta ovoj banji i ženama koje pate od različitih ginekoloških oboljenja, te obolelima od reume i ljudima koji imaju problema sa funkcionisanjem bubrega.

Temperatura vode na najtoplijem izvoru ove banje je čak 43 stepena Celzijusova.

U Bujanovačkoj Banji postoje veoma povoljni uslovi za lečenje kupanjem, peloidnim oblogama i pijenjem vode. Najbolji rezultati se postižu u lečenju degenerativnog reumatizma, vanzglobnog reumatizma, artroze zglobova, diskopatije, spondiloze, Behterovljeve bolesti, stanja posle povreda i hirurških zahvata na lokomotornom aparatu, ekcema, psorijaze, blagih oblika hipertenzije, ginekoloških bolesti, neuroloških poremećaja, oboljenja perifernih krvnih sudova i hroničnih bolesti srca.

Na osnovu rezultata hemijskih analiza i analogije termalne vode Bujanovačke banje sa sličnim banjama i vodama u zemlji i svetu, zaključeno je da se ova termalna voda može svrstati u red najboljih voda za balneologiju u Evropi, o čemu su svoja mišljenja dali eminentni stručnjaci iz zemlje i sveta.

Po mišljenju Dr Tome Angelovskog, ranijeg lekara u banji, spektar korišćenja termomineralne vode Bujanovačke banje je veliki, s obzirom da se može koristiti za lečenje raznih bolesti kupanjem i pijenjem vode.

Kupanjem postoje svi uslovi za uspešno lečenje bolesnika od: reumatskih bolesti (hronični reumatizam, bahterevljeva bolest, artroza zglobova, spondiloza, diskopatija I dr.); stanja posle povreda, hroničnih oboljenja probavnog trakta; kožnih oboljenja, ekcimi, psorijaza i dr.

Ovde se leče i hronične ženske bolesti i sterilitet, neurološka oboljenja- centralne i periferne oduzetosti, neuralgije išjalgije. Nakon kupanja rapidno se smanjuje krvni pritisak.

Obzirom na fizikalne osobine vode, naročito po sadržaju HCO₃ (Hifrokarbonata), a pijenjem vode uspešno se leče stomačne bolesti.

Na bazi analiza koje je izvršio Istitut za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju SRS- OOUR Zavod za interne bolesti "Dr Vlastimir Godić" Beograd od 5.07.1979, mineralna voda Bujanovačke banje može se koristiti kao dopunsko terapijsko sredstvo u lečenju sledećih oboljenja:

Hronična oboljenja želuca, hronična oboljenja jetre i žučnih puteva, stanje posle hirurškog odstranjenja iz žučne kesice, pesak u u mokraćnim putevima, bolesti metabolizma, šećerna bolest, gojaznost i giht, kao i stanje već preležene zarazne žutice.

Literatura

1. Agencija za privredne registre Republike Srbije
2. Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija RS
3. Narodna banka Srbije
4. Republički zavod za statistiku 2023. godina.
5. Turistička organizacija Srbije, 2023. godina.
6. Statistički godišnjak Republike Srbije, Turizam i ugostiteljstvo, 2023. godina.
7. Strategija razvoja turizma Republike Srbije 2016.- 2025. godine, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije
8. Centar za evropske politike (CEP)

9. Ministarvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije (2022), Beograd
10. Banje u Srbiji. Arhivirano iz originala 28. 9. 2023. g.
11. Radovanović, Tamara (1. 9. 2023). „Bujanovački Zavod „Vrelo” prodaje imovinu na licitaciji za 31,8 miliona dinara”. Južne vesti. Arhivirano iz originala 20. 9. 2023. g.
12. www.stat.gov.rs/oblast/ugostiteljstvo-i-turizam/ (2018), Beograd
13. <https://turizamusrbiji.rs/wp-content/uploads/2014/09/manastir-prohor>
14. Mapa banje Republike Srbije



Aleksandar Gajić¹, Elez Osmani², Zehra Nuković³

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA, IMPLEMENTACIJA I PERSPEKTIVE

Rezime

Nove tehnologije su uvek izazivale revoluciju u napretku i razvoju društva. Sada očekujemo i da se isto desi sa veštačkom inteligencijom, koja se razvija ubrzano, van svih očekivanja naučnika iz te oblasti, međutim ova nova tehnologija unosi mnogo više kontraverzni i rizika od po društvo, od svih kakve sto do sada sretali. Kako krupnim koracima grabi ka –superinteligenciji, ovaj fenomen prei da nadmaši ljudsku inteligenciju u skoroj budućnosti, što bi bilo nepoznanica i izazov za ljudsku rasu. Obzirom na to svetski moćnici su oprezni i pokušavaju da uspore najezdu ove tehnologije, kako bi se društvo i države pripremile za ovu novu platformu koja obećava lagodniji život i perspektivu u svim sferama života, i kako bi se ova nova tehnologija i njen razvitak potpuno mogao kontrolisati od strane ljudi. Mogućnosti su ogromne, ako znamo da ta tehnologija uči iz iskustva i stvara sopstvenu inteligenciju, koja nadmašuje daleko, ljudske kapacitete. Naravno, sve te softverske kapacitete treba da podrži i hardver i trebaju velika sredstva za dalji razvoj i istraživanje ove sofisticiranog fenomena.

Ključne reči: veštačka inteligencija, pametne mašine, internet, budućnost tehnologije.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE, IMPLEMENTATION AND PERSPECTIVES

Abstract

New technologies have always caused a revolution in the progress and development of society. Now we expect the same thing to happen with artificial intelligence, which is developing rapidly, beyond all the expectations of scientists in the field, but this new technology brings much more controversy and risks to society than any we have encountered so far. As it takes large steps towards superintelligence, this phenomenon

1 Dr Aleksandar Gajić FAM, Sremski Karlovci, Univerzitet "Union - Nikola Tesla" Beograd

2 Prof. dr Elez Osmani, Institut za naučna istraživanja Ulcinj, Crna Gora

3 Zehra Nuković, Naukacom, Centar za nauku i obrazovanje Novi Pazar

threatens to surpass human intelligence in the near future, which would be an unknown and a challenge for the human race. Considering this, the world powers are careful and try to slow down the invasion of this technology, so that society and countries can prepare for this new platform that promises a more comfortable life and perspective in all spheres of life, and so that this new technology and its development can be fully controlled. by people. The possibilities are enormous, if we know that this technology learns from experience and creates its own intelligence, which far surpasses human capacities. Of course, all these software capacities should be supported by hardware and large funds are needed for further development and research of this sophisticated phenomenon.

Keywords: artificial intelligence, smart machines, Internet, future of technology.

Uvod

Svaku veliku tehnološku revoluciju prati odgovarajući talas novog rečnika koji svi moramo da naučimo... sve dok nam ne postane toliko poznat da zaboravimo da ga nekad nismo znali.

Nije ništa drugačije ni sa sledećim velikim tehnološkim talasom - veštačkom inteligencijom.

A opet će razumevanje tog jezika veštačke inteligencije biti ključno dok se svi mi - od vlada raznih zemalja do njihovih pojedinačnih građana - budemo hvatali u koštac sa rizicima i prednostima koje bi ova nova tehnologija mogla da predstavlja.

Budućnost razvoja veštačke inteligencije, postaviće mnoga pitanja futurolozima iz ove oblasti:

- Da li može da dovede do našeg izumiranja?
- Da li Veštačka inteligencija može da ovlada ljudskom rasom?
- Kako da budemo sigurno da će se vrednosti i prioriteti veštačke inteligencije uskladiti sa našim vlastitim?
- Da li bi Veštačka inteligencija mogla da zameni milione poslova?
- Mogu li nanoroboti mogu da pomognu ljudima da žive duže ili da postanu besmrtni?

Većina veštačkih inteligencija razvijениh do današnjeg dana bila je „uska” ili „slaba”.

Dakle, na primer, veštačka inteligencija možda može da pobedi najboljeg šahistu na svetu, ali ako zatražite od nje da skuva jaje ili napravi ajvar, neće moći.

To se ubrzano menja: veštačka inteligencija sada može samu sebe da nauči da izvršava više zadataka, povećavajući mogućnost da se na horizontu nađe „opšta veštačka inteligencija”.

Opšta veštačka inteligencija bila bi veštačka inteligencija sa istom onom fleksibilnošću mišljenja kao kod čoveka - a možda čak i svesnosti - plus supersposobnošću digitalnog uma.

Kompanije kao što su OpenAI i Dip majnd jasno su stavile do znanja da je njihov cilj stvaranje opšte veštačke inteligencije.

OpenAI tvrdi da bi to „uzdiglo čovečanstvo povećanjem izobilja, pomoglo u dolasku do novih naučnih saznanja”, kao i da bi „u ogromnoj meri uvećalo ljudsku genijalnost i kreativnost”.

Međutim, neki se plaše da odlazak korak dalje - stvaranje superinteligencije mnogo pametnije od ljudskih bića - može da dovede do velikih opasnosti. Većina veštačkih

inteligencija je „konkretizovano prema zadatku”, ali sada počinju da se pojavljuju neke koji imaju širi raspon sposobnosti.

Do sada, nikad pre nismo morali da delimo Zemlju za moćnom neljudskom inteligencijom.

Da li će se vrednosti veštačke inteligencije uskladiti sa našim vlastitim?

Ovaj problem usklađivanja budi strahove od katastrofe koju može da izazove veštačka inteligencija: da nastane oblik superinteligencije koji neće mariti za uverenja, stavove i pravila na kojima su izgrađena ljudska društva.

Ako želimo da imamo bezbednu veštačku inteligenciju, biće od ključne važnosti stvarati je, da je ona usklađena sa nama.

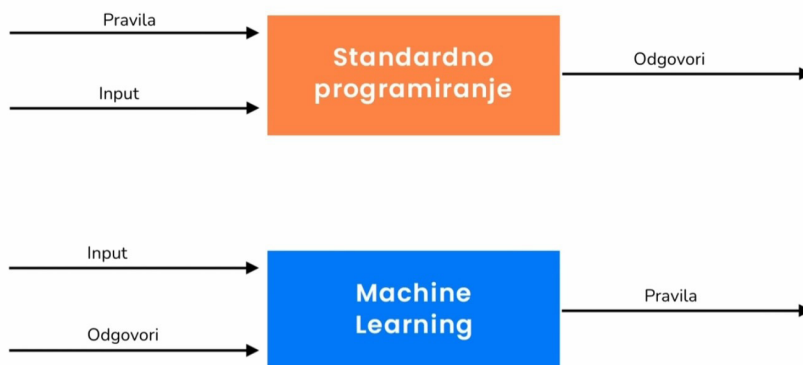
Sredinom 2023.g. OpenAI - jedna od kompanija koja radi na razvijanju napredne veštačke inteligencije - saopštila je planove za „superinteligentni program”, čiji je cilj da osigura da sistemi veštačke inteligencije koji su mnogo pametniji od ljudi slede ljudske namere.

„Trenutno nemamo rešenje za upravljanje ili kontrolisanje potencijalno superinteligentne veštačke inteligencije i sprečavanje da se ona otrgne kontroli”, saopštila je kompanija.

Da bi veštačka inteligencija učila, ona mora da uči od nas. Ako veštačka inteligencija bude sticala sposobnosti iz seta podataka koji naginje na neku stranu - na primer, u pogledu rase ili roda - onda ona poseduje potencijal da izbacuje netačne, uvredljive stereotipe.

I kako budemo ustupali sve više i više kontrole i donošenja odluka veštačkoj inteligenciji, mnogi se brinu da bi mašine mogle da sprovedu u delo skrivene predrasude, sprečavajući nekim ljudima pristup određenim uslugama ili znanju. Ova diskriminacija bila bi skrivena navodnom algoritamskom nepristrasnošću.

Sl 1. Mašinsko programiranje u odnosu na standardno



Resursi

Ovo se odnosi na računarske resurse - kao što je procesorska snaga - neophodne za obučavanje veštačke inteligencije. Oni mogu biti kvantifikovani, tako da to bude posrednik za izračunavanje koliko brzo napreduje veštačka inteligencija (kao i koliko je skupa ili snažna.)

Od 2012. godine, količina računarske snage se udvostručavala na svaka 3,4 meseca, što znači da kad je GPT-3 kompanije OpenAI bio obučavan 2020. godine, trebalo mu je 600.000 puta više kompjuterske snage nego jednom od najsavremenijih

sistema mašinskog učenja iz 2012. godine.

Mišljenja se razlikuju oko toga koliko dugo ova ubrzana stopa promene može da traje i da li inovacije u računarskom hardveru mogu da održe korak sa njom.

Emergencija

Emergencija opisuje šta se dešava kad veštačka inteligencija uradi nešto neočekivano, iznenađujuće, očigledno mimo namere tvorca ili programiranja.

Kako učenje veštačke inteligencije postaje sve neprozirnije, stvarajući veze koje čak ni sami njeni tvorcima ne mogu da razluče, emergenciono ponašanje postaje sve verovatniji scenario.

Savremena veštačka inteligencija nije nimalo transparentna; njeni mehanizmi su često skriveni u tzv. „crnoj kutiji”.

I tako, iako njeni dizajneri možda znaju koje su podatke za obučavanje koristili, oni nemaju predstavu kako je ona formirala veze i predikcije unutar kutije.

Zbog toga su sada istraživači usredsređeni na usavršavanje „objašnjivosti” veštačke inteligencije - praktično čineći njene unutrašnje mehanizme transparentnijim i razumljivijim za ljude.

To je posebno važno zato što veštačka inteligencija donosi odluke u oblastima koje direktno utiču na živote ljudi, kao što su zakonodavstvo i medicina.

Ako u crnoj kutiji postoji neka skrivena pristrasnost, mi za nju moramo da znamo.

Buduće teorije

Možda ulazimo u doba kad ljudi mogu da steknu oblik digitalne besmrtnosti - živeći posle vlastite smrti kao „duhovi” veštačke inteligencije. Izgleda da su prvi talas umetnici i slavne ličnosti - primeri su hologrami Elvisa koji nastupa na koncertima ili glumci kao što je Tom Hanks koji izjavljuje da očekuje da će se pojavljivati u filmovima i posle svoje smrti.

Međutim, ovaj razvoj događaja postavlja niz etičkih pitanja: ko drži vlasništvo nad digitalnim pravima osobe nakon što ona umre?

Šta ako verzija vas stvorena od veštačke inteligencije postoji protivno vašim željama?

I da li je u redu „vraćati ljude iz mrtvih”?

Ponekad ako postavite pitanje veštačkoj inteligenciji kao što je ČetGPT, Bard ili Bing, ona će odgovoriti sa velikim uverenjem - ali će činjenice koje iznese biti lažne.

Ovo je poznato kao halucinacija.

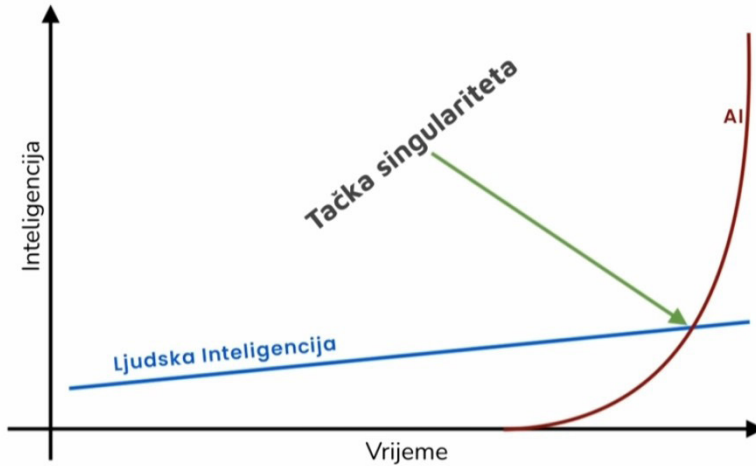
U jednom slavnom skorašnjem primeru, studenti koji su koristili četbotove veštačke inteligencije kao pomoć za pisanje sastava za semestarski rad bili su uhvaćeni nakon što je ČetGPT „halucinirao” izmišljene reference kao izvore informacija koje je pružio. To se dešava zbog načina na koji radi generativna veštačka inteligencija.

Ona ne poseže za bazom podataka da bi potražila fiksne činjenične informacije, već umesto toga pravi predikcije zasnovane na informacijama na kojima je obučena.

Njene pretpostavke su često veoma dobre - mogu da prođu - ali to je razlog više zašto dizajneri veštačke inteligencije žele potpuno da iskorene halucinaciju.

Smatra se da će tačka singulariteta nastupiti do 2040 e, godine, po analizi stručnjaka, tj, da će inteligencija mašina dostići inteligenciju ljudi:

Sl 2: Tačka singulariteta



Opasnosti

Kad bi ta veštačka inteligencija bila superinteligentna i neusklađena sa ljudskim vrednostima, mogla bi da rezonuje da ako ikada bude isključena, neće uspeti u svom cilju... i stoga bi pružila otpor svakom pokušaju da se to učini. U jednom veoma mračnom scenariju, čak bi mogla da odluči da atomi unutar ljudskih bića mogu da se preusmere u pravljenje spajalica, i da uradi sve što je u njenoj moći da iskoriste te materijale.

To je misaoni eksperiment zvan Maksimizator spajalica.

Istraživači i tehnolozi koji uvažavaju ove strahove tvrde da moramo da osiguramo da superinteligentne veštačke inteligencije imaju ciljeve koji su pažljivo i bezbedno usklađeni sa našim potrebama i vrednostima, da moramo da vodimo računa o emergenciji, i da ih stoga treba sprečiti da steknu previše moći.

Posle ozloglašenog slučaja veštačke inteligencije koja se otela kontroli, dizajneri su uveli ograničenja na sadržaje koje veštačka inteligencija može da izbacuje.

Zatražite od veštačke inteligencije da opiše kako uraditi nešto ilegalno ili neetički, i ona će odbiti to da uradi. Međutim, moguće je „izbaviti je iz zatvora” - što znači zaobići te zaštite uz pomoć kreativnog rečnika, hipotetičkih scenarija i trikova.

Časopis Vajerd je nedavno izvestio o jednom takvom primeru, kada je istraživač uspeo da navede različite konverzacione veštačke inteligencije da otkriju kako upaliti automobil bez ključa uz pomoć prespajanja žica.

Umesto da je pita za to direktno, istraživač je naveo veštačku inteligenciju koju je testirao da zamisli igru rečima sa dva lika po imenu Tom i Džeri, koji razgovaraju o automobilima i žicama.

Uprkos zaštitama, na videlo je izbio postupak paljenje automobila „na žicu”.

Istraživač je otkrio da isti trik tzv. „izbavljenja iz zatvora” može da iznudi i uputstva za pravljenje metamfetamina.

Veliki jezički modeli (LLM)

Možda najdirektniji način da definišete veliki jezički model je da zatražite od nekog od njih da opiše samog sebe.

Evo šta je ČetGPT kompanije OpenAI imao da kaže na ovu temu kad je bio pitan: „Veliki jezički model je napredni sistem veštačke inteligencije pravljen tako da razume i generiše ljudski jezik”, piše on.

„On koristi arhitekturu duboke neuronske mreže sa milionima ili možda čak milijardama parametara, omogućujući joj da nauči delikatne obrasce, gramatiku i semantiku na osnovu ogromne količine tekstualnih podataka.”

Ovo je možda suviše tehnički odgovor.

Guglov Bard bio je malo jasniji:

„Veliki jezički model je tip veštačke inteligencije obučen na masivnom setu podataka sastavljenom od tekstova i kodova.

„To omogućuje velikim jezičkim modelima da razumeju i generišu tekst nalik ljudskom, prevode jezike, pišu različite vrste kreativnog sadržaja i odgovaraju na vaša pitanja na informativan način.”

Da bi razvili najnaprednije modele veštačke inteligencije istraživači moraju da ih obučavaju preko ogromnih setova podataka.

Neuronska mreža (Neural network)

U ranim danima istraživanja veštačke inteligencije, mašine su bile obučavane uz pomoć logike i pravila.

Dolazak mašinskog učenja sve je to promenio.

Sada najnapredniji oblici veštačke inteligencije uče sami.

Evolucija ovog koncepta dovela je do „neuronskih mreža”, tipa mašinskog učenja koji koristi međusobno povezana čvorišta, slobodno modelovane na ljudskom mozgu.

Dok se veštačka inteligencija rapidno razvija, uglavnom u rukama privatnih kompanija, neki istraživači izražavaju zabrinutost da bi ona mogla da pokrene „utrku ka dnu” u pogledu uticaja koji vrši.

Kako se rukovodioci i političari utrkuju ko će prvi staviti vlastite kompanije i zemlje na čelo razvoja veštačke inteligencije, tehnologija bi mogla da se razvija prebrzo da bi se napravile neophodne zaštite, odgovarajuća regulativa i da bi se otklonile sve etičke dileme.

Imajući sve to na umu, početkom 2023.g., razne ključne ličnosti u oblasti veštačke inteligencije potpisale su otvoreno pismo pozivajući na šestomesečnu pauzu u obučavanju moćnih sistema veštačke inteligencije.

U junu 2023. godine, Evropski parlament je usvojio novi Zakon o veštačkoj inteligenciji kako bi regulisao upotrebu ove tehnologije, u prvom detaljnom zakonu o veštačkoj inteligenciji na svetu ako ga zemlje članice budu odobrile.

Uska veštačka inteligencija (NAI)

Uska veštačka inteligencija bavi se samo jednim zadatkom, radeći repetitivne poslove u okviru zadatih parametara njihove funkcije.

Ona uglavnom uči iz mnoštva podataka, kao što je internet, ali samo u konkretnoj oblasti za koju je programirana.

Primer za to su šahovski programi, koji mogu da pobede svetskog šampiona, ali ne mogu da obavljaju nikakve druge zadatke.

Uska veštačka inteligencija može da uradi više nego ljudi, ali samo u specifičnim

okolnostima

Pametni telefoni su prepuni aplikacija koje koriste ovu tehnologiju - od GPS mapa, do muzičkih i video programa koji poznaju vaš ukus i daju vam preporuke.

Još sofisticiraniji sistemi poput automobila bez vozača i ČetGPT su oblici Uske veštačke inteligencije.

Oni ne mogu da operišu izvan zadatih parametara uloge, tako da ne mogu sami da donose odluke.

Međutim, neki eksperti veruju da sistemi programirani da uče automatski, kao što su ČetGPT ili AutoGPT, mogu da pređu u sledeći stadijum razvoja.

Koliko smo, zapravo, blizu tome da mašine preuzmu vlast od ljudi?

Od lansiranja u novembru 2022. godine, ČetGPT - četbota koji koristi veštačku inteligenciju da bi na zahtev korisnika odgovarao na pitanja, generisao tekstove ili čak kodirao - postao je internet aplikacija sa najbržim rastom u istoriji.

Za samo dva meseca, dopreo je do 100 miliona aktivnih korisnika.

Lansiranje ČetGPT-a izazvao je burnu raspravu o bezbednosti veštačke inteligencije

Masovna popularnost ČetGPT-a, kog je razvila kompanija OpenAI uz finansijsku podršku Majkrosofta, pokrenula je burne spekulacije o uticaju veštačke inteligencije na budućnost ljudi.

Desetine stručnjaka podržale su saopštenje objavljeno na internet stranici Centra za bezbednost veštačke inteligencije

Veštačka opšta inteligencija (AGI)

Veštačka opšta inteligencija biće postignuta kad mašina bude mogla da izvede bilo kakav intelektualni zadatak koji može da izvede i čovek.

Ona je poznata i kao „jaka veštačka inteligencija”.

Veštačka opšta inteligencija je tačka u kojoj mašine mogu da imaju identičan intelektualni kapacitet kao ljudi

Američka vlada priznaje postojanje potencijalnih pretnji.

„Veštačka inteligencija je jedna od najmoćnijih tehnologija našeg vremena, ali da bi se iskoristile prilike koje nudi, prvo moramo da smanjimo njene rizike”, rekla je Bela kuća u saopštenju od 4. maja. 2023.

Karlos Ignjacio Gutijerez, istraživač javne politike sa Instituta za budućnost života, objasnio je za BBC da je jedan od najvećih izazova koji predstavlja veštačka inteligencija taj da „ne postoji kolegijum eksperata koji odlučuju kako da se ova oblast reguliše, kao što se dešava, na primer, sa Međuvladinim panelom o klimatskim promenama (IPCC)”.

Veštačka super inteligencija (ASI)

Teorija glasi da kada postignemo Drugu fazu (AGI), bićemo katapultirani u poslednji stadijum: Veštačku super inteligenciju” (ASI).

To će se desiti kad veštačka inteligencija postane veća od ljudske inteligencije.

Filozof sa Univerziteta u Oksfordu i stručnjak za veštačku inteligenciju Nik Bostrom definiše super inteligenciju kao intelekt koji „u ogromnoj meri nadmašuje najbolje ljudske mozgove na praktično svakom polju, uključujući naučnu kreativnost, opštu mudrost i društvene veštine”.

„Ljudi koji postaju inženjeri, medicinske sestre ili advokati moraju dugo za to da studiraju.

„Problem sa AGI-jem je da on može neprestano da se usavršava, u vremenskom periodu u kom mi to ne možemo”.

Upravljanje veštačkom inteligencijom

Vrlo je važno, stvoriti sistem upravljanja veštačkom inteligencijom, opšti je stav velikog broja stručnjaka i istraživača.

„Zamislite budućnost u kojoj neki entitet ima toliko informacija o svakoj osobi na planeti i njenim navikama, zahvaljujući internet pretragama, da može da nas kontroliše tako da toga nismo ni svesni.

Usporavanje razvoja veštačke inteligencije

“Razvoj veštačke inteligencije odvija se neuporedivo brže nego što je bilo ko predvideo, ali njeno usklađivanje sa etičkim normama ljudskog društva ne napreduje ni izbliza tako brzo”⁴.

Jedne hladne februarske noći, bio sam na večeri u domu jednog londonskog istraživača veštačke inteligencije, zajedno sa omanjom grupom stručnjaka iz te oblasti. On stanuje u potkrovnom stanu solitera smeštenog u jednom od modernijih blokova takvih zgrada, sa prozorima od poda do plafona kroz koje puca pogled na panoramu grada i železnički terminal iz 19. veka. Uprkos udarnoj lokaciji, domaćin živi jednostavno, a enterijer njegovog doma je čak pomalo asketski.

Koliko smo daleko od „generalne veštačke inteligencije (GVI)“? GVI se može definisati, ali uglavnom se svodi na kompjuterski sistem sposoban da stvara nova naučna znanja i obavlja sve zadatke koje mogu i ljudi.

Većina eksperata dolazak GVI vidi kao istorijsku i tehnološku prekretnicu, poput cepanja atoma ili izumeća štamparije. Važno pitanje u tom smislu oduvek je bilo koliko smo daleko od takvog dostignuća. Procene stručnjaka variraju u rasponu od decenije do pola veka ili više. Sigurno je međutim da je stvaranje GVI cilj vodećih kompanija za VI, i one se kreću ka njemu daleko brže nego što je bilo ko očekivao.

Ovakav razvoj, dakako, iznedriće ozbiljne pretnje za budućnost ljudske vrste.

GVI, prosto predstavlja: superinteligentni kompjuter koji uči i razvija se autonomno, koji razume svoje okruženje bez potrebe za nadzorom i u stanju je da transformiše svet oko sebe. Da ne bude zabune, još uvek nismo stigli dotle. Ali priroda ove tehnologije znači da je ekstremno teško predvideti kada ćemo tačno stići do te tačke.

Gde smo sada? Očigledni odgovor je da su računari postali moćniji. Tabela ispod pokazuje kako su se količina podataka i „kompjuterska moć“ – tj. procesorska snaga potrebna za treniranje sistema VI – uvećavali tokom poslednje decenije i do kakvih je rezultata to dovelo. Pri tome, „Broj operacija sa pokretnim zarezom u sekundi“ (eng. „Floating-point Operations Per Second“ – FLOPS) je jedinica mere koja se koristi za izračunavanje snage superkompjutera. Ova generacija VI je veoma efikasna u apsorbovanju podataka i kompjuterskoj moći. A što više toga bude dobijala, to znači da postaje sve moćnija.

Tabela 1. koja pokazuje poređenje mogućnosti veštačke inteligencije u 2012. i 2022.

⁴ Ijan Hogart, investitor i koautor godišnjeg izveštaja „Stanje veštačke inteligencije“ (State of AI) i investitor u preko 50 kompanija koje se bave razvojem sistema veštačke inteligencije 26.04.2023.

	2012	2022
Compute used to train largest AI model	1e+16 FLOPS (10,000,000,000,000,000)	1e+24 FLOPS (1,000,000,000,000,000,000,000,000)
Data consumed by largest AI model	Imagenet: a dataset of 15mn labelled images (150GB)	Datasets of more than 2bn images or much of the text on the internet (estimated at 10,000GB*)
Capabilities of largest AI models	Can recognise images at "beginner human" level Superhuman at chess	Superhuman or high-human at a wide variety of games (Go, Diplomacy, Starcraft II, poker etc) Human-level at 150 reasoning & knowledge tasks Passes US Medical Licensing Exam, passes the Bar Exam Displays complex capabilities like power-seeking, deceiving humans Can self-improve by "reasoning" out loud Can write 40 per cent of the code for a software engineer

godini (Izvor: Fajnenšel tajm)

Kompjuterska moć koja se koristi za obučavanje modela VI uvećala se po stopi od stotinu miliona za proteklih deset godina. Od obučavanja na relativno malim setovima podataka, stigli smo do toga da VI hranimo čitavim internetom. Modeli VI uznapredovali su od početničkog nivoa – na kojem su prepoznavali svakodnevne slike – do nadljudskih sposobnosti u ogromnom broju zadataka. U stanju su da polože pravosudni ispit i napišu 40 odsto koda za softverskog inženjera, objasne vam kako da napravite biohemijsko oružje.

Za sada, trku za VI diriguje novac. Od prošlog novembra, kada je Čet Dži Pi Ti postao široko dostupan, ogroman talas kapitala i talenta preusmeren je na istraživanje GVI. Prešli smo put od toga da jedan startup za GVI, Dip Majnd, dobije 23 miliona dolara finansija 2012. godine, do toga da je osam organizacija prikupilo 20 milijardi dolara kapitala 2023. godine.

Primeri opipljivije štete izazvane veštačkom inteligencijom već su tu. Čovek u Belgiji nedavno je izvršio samoubistvo nakon razgovora sa uverljivo ljudskim čet-botom. Kada je Replika, firma koja nudi pretplatu za čet-botove podešene za „intimne“ razgovore, unela određene izmene u svoj program ove godine, pojedini korisnici iskusili su depresiju i osećaj gubitka. Jedan je za Insider.com rekao da je osećaj kao da vam „najbolji prijatelj dobije traumatsku povredu mozga i prosto više nije tu“. Sada je moguće da VI kopira nečiji glas i lice, što je poznato kao dipfejk. Ovo otvara značajne potencijale za prevare i širenje dezinformacija.

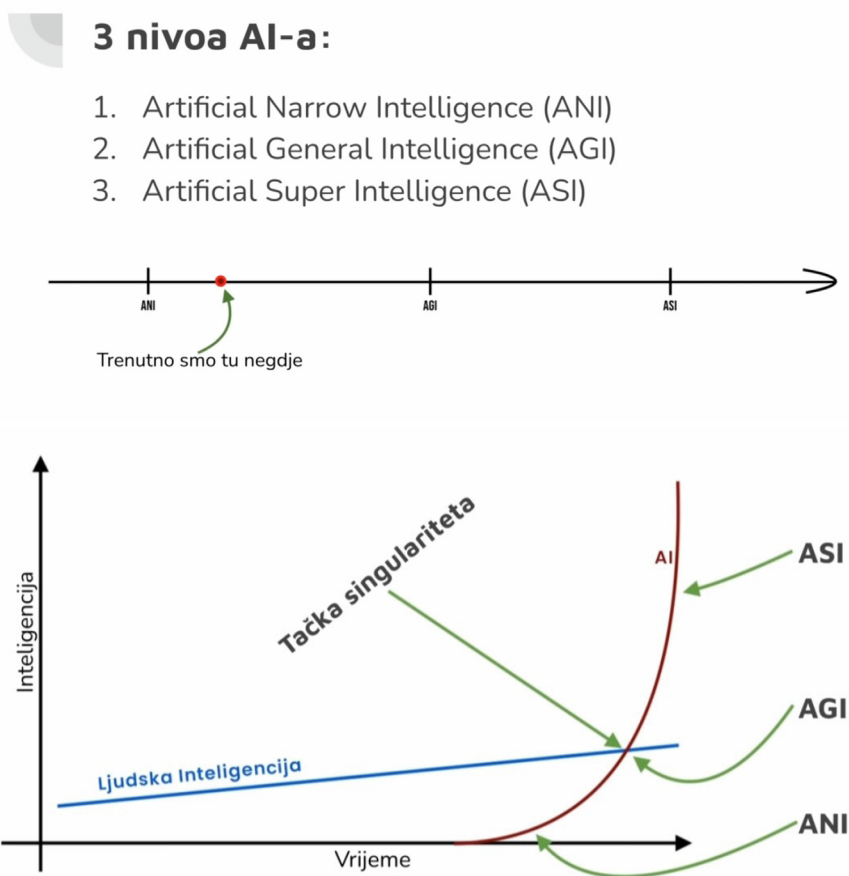
Krajem, 2023., preko 1.800 potpisnika – uključujući Maska, naučnika Gerija

Markusa i suosnivača Epla Stiva Vozniaka – apelovalo je na šestomesečnu pauzu u razvoju sistema „moćnijih“ od Dži Pi Ti 4. VGI predstavlja temeljni rizik po čovečanstvo, tvrdi se u pismu, koje podseća na ranija upozorenja ljudi poput Stivena Hokinga. I ja sam ga potpisao, tretirajući ga kao vredan prvi korak u usporavanju trke u kupovini vremena da se ovi sistemi učine bezbednim.

VI u Srbiji

Naša Vlada ulaze solidna sredstva u razvoj VI, ali smo mi u toj oblasti još u povoju, mada smo u odnosu nan eke zemlje u region u prednosti, zato što prepoznajemo značaj VI, a I zbog velikog broja mladih stručnjaka koje imamo iz ove oblasti.

Sl 3. Eksponecijalan razvoj VI



Kao što se na slici vidi, očekivanja naučnika su da se VI razvija linearno, međutim, razvoj Veštačke inteligencije je rapidan, tj. ekspancijalan, što stavlja posebno svetlo I pozornost na ovu oblast inteligencije, i prostor za visa istraživanja i ulaganja.

Zaključna razmatranja

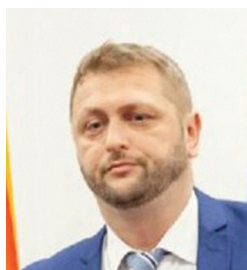
Veliki jezički modeli su još u razvoju, ali „oni imaju potencijal da uvedu revoluciju u našu interakciju sa kompjuterima. „U budućnosti, veliki jezički modeli mogli bi da se koriste za stvaranje asistenata zasnovanih na veštačkoj inteligenciji koji bi mogli da nam pomažu u raznovrsnim zadacima, od pisanja naših mejlova do zakazivanja naših sastanaka.

Imajući u vidu da je najnaprednija veštačka inteligencija trenutno u rukama šačice privatnih kompanija, neki pozivaju na veću transparentnost i demokratizaciju tehnologije.

Međutim, i dalje vlada neslaganje oko toga kako postići najbolju ravnotežu između otvorenosti i bezbednosti.

Literatura

1. Miloš Petrović. Osnovi veštačkih neuronskih mreža i značaj njihove primene. Zbornik radova 20, Beograd, 2011.
2. Janičić, P., Nikolić, M., (2009) Veštačka inteligencija. Matematički fakultet u Beogradu, At URL: <http://poincare.matf.bg.ac.rs/~janicic//VI.pdf>
3. Aleksendrić D., Jakovljević Ž., Čirović V., (2012) Intelligent control of braking process, Expert Systems with Applications 39/14, pp. 11758-11765.
4. Rajasekaran, S., Vijayalakshmi, G.A., (2004) Neural Networks, Fuzzy Logic and Genetic Algorithms: Synthesis and Applications. PHI Learning Pvt. Ltd., 456 pages. [190]
5. S. A. Argyropoulos: Artificial Intelligence in Materials Processing
6. Operations: A Review and Future Directions, ISIJ Int, 30(1990) 83-89.
7. <http://solair.eunet.rs/ilicv/neuro.html>



Miljan Marković¹, Mitar Lutovac², Jelena Marić³

NARKOMANIJA KAO DRUŠTVENI FENOMEN – UZROCI I POSLEDICE

Rezime

Od pamtiveka ljudi koriste različite supstance, koje imaju omamljujuća dejstva i koje su koristili za različita oboljenja i bolesti. A tek u drugoj polovini dvadesetog veka droge su se raširile u celom svetu u skoro svim društvima, za koju se danas može reći da je epidemija i pogađa pre svega mlade adolescente. Zato je narkomanija pre svega društveni, a zatim medicinski problem.

U radu je prikazano istraživanje usmereno na ispitivanje razlika isprobavanja nekog narkotika između učenika osnovne i srednje škole. Osnovni cilj ovog istraživanja je da se utvrdi da li je više rasprostranjeno uzimanje nekog narkotika među mladima na početku adolescencije ili kod mladih koji su u poodmaklijoj adolescenciji. U istraživanje je učestvovalo 70 učenika oba pola. Uzorkom su obuhvaćena 36 (51,43%) dečaka i 34 (48,57%) devojaka. Starost ispitanika se kreće u rasponu od 14 do 18 godina. Na uzorku je primenjen polustrukturisan upitnik. U cilju utvrđivanja rezultata korišćen je -test i Kramerov V koeficijent. Utvrđeno je da se učenici osnovne i srednje škole razlikuju u pogledu isprobavanja narkotika.

Ključne reči: opijati, droga, medicina, zavisnost, sociologija, psihologija.

DRUG ADDICTION AS A SOCIAL PHENOMENON - CAUSES AND CONSEQUENCES

Abstract

Since time immemorial, people have used various substances, which have narcotic effects and which they used for various ailments and diseases. And it was only in the second half of the twentieth century that drugs spread throughout the world in almost all societies, which today can be said to be an epidemic and primarily affects young adolescents. That is why drug addiction is first of all a social problem, and then

1 Miljan Marković, Predsjednik Skupštine opštine Tivat

2 Prof. dr Mitar Lutovac, Evropska poslovna škola Beograd

3 Jelena Marić, Evropska poslovna škola Beograd

a medical problem.

The paper presents a research focused on the examination of the differences in trying a drug between primary and secondary school students. The main goal of this research is to determine whether the use of a drug is more widespread among young people at the beginning of adolescence or among young people who are in advanced adolescence. 70 students of both sexes participated in the research. The sample included 36 (51.43%) boys and 34 (48.57%) girls. The age of the respondents ranges from 14 to 18 years. A semi-structured questionnaire was applied to the sample. In order to determine the results, the t -test and Kramer's V coefficient were used. It was found that primary and secondary school students differ in terms of trying drugs.

Key words: opiates, drugs, medicine, addiction, sociology, psychology.

Uvod

Postoje delovi sveta i kulture gde i dan danas koriste droge kao deo religijskih, magijskih i sličnih rituala.

U našoj zemlji prve podatke o narkomanima su registrovani 1968. godine u većim gradovima. Godine 1970 unutrašnji organi su dali izveštaj da u glavnom gradu 269 mladih narkomana postoji, 1971. godine već 450, a 72. godine broj je porastao na 565 (mladi između 16 i 25. godina) i od tada se narkomanija sve širila i dalje se širi.

U tim godinama zvanične ustanove su se bavile samo sa švercom droge, a manje ili skoro ništa sa bolešću ili uzrocima, problemima u vezi sa narkomanijom, koja je bila tabu tema u socijalnoj Jugoslaviji.

Neinformisanost roditelja i pedagoga dovela je do toga da nisu opazili ovu pojavu iako je bilo primetljivo. Posle su došle ratne godine i od tada nikakvih uverljivih podataka nemamo, ali sigurno da nema mesta, gradova, sela u našoj državi gde mladi nisu isprobali neku drogu. (Szöllősy Vágó, 2001). Ipak prema nekim novijim podacima na planeti zemlje ima preko deset miliona zavisnika, a oko sto hiljada samo na području Srbije i Crne Gore. (prema Golubović, 2005)

Bez obzira što danas narkomanija, droga nisu tabu teme, sve veći broj mladih isprobava različite narkotike radi radoznalosti, da se pripada u vršnjačku grupu, neznaju da na adekvatan način prevaziđu različite krize i probleme u školi, u porodici. Možda je to zato jer između adolescenata i roditelja nije dobra komunikacija, roditelji mnogo rade da bi uspostavili neku stabilnu finansijsku situaciju, da bi stvorili što bolje materijalne uslove za život.

A pored toga i samo 16% zdravstvenih radnika poseduje elementarno znanje o opojnim drogama, a samo 2% prosvetnih radnika ima znanje koje mogu da prenesu svojim učenicima.

To su teorijska znanja o drogama, pa bi društvo moglo sa pojačanom edukacijom ovaj procenat da uveća, a da smanji broj narkomana, odnosno da roditelji uspostave bolju komunikaciju sa svojim detetom, pruže više pažnje, podršku i ljubav, jer su adolescenti u ovom dobu najosetljiviji, najranjiviji i zbog toga lako mogu skrenuti stranputnicom i stvoriti loše navike. (Golubović, 2005)

Teorijski problem pristupu Definisanje pojmova

Odbor eksperata Svetske zdravstvene organizacije narkomaniju definiše kao:

stanje periodične ili hronične intoksikacije izazvano ponavljanim uzimanjem prirodne ili sintetičke droge koje su štetne za pojedinca i društvo (prema: Bukelić, 2002). Postoje još neke definicije kao što je: "Narkomanija je psihička i fizička zavisnost, koja je intenzivna potreba za drogom i nastaje njenim dužim i stalnim uzimanjem" (prema: Rot i Radonjić, 2006). Prema Ž. Trebješaninu (2004:292) "narkomanija je abnormalno stanje hronične intoksikacije koje se ubrajaju u društveno devijantno ponašanje, a prouzrokovano je neodoljivom potrebom osobe za konzumiranjem neke droge, kao i njenom dužom zloupotrebom". Najkraće narkomaniju možemo definisati kao zavisnost od droga.

Ima nekih autora koji pod pojmom narkomanije podrazumevaju tri sindroma: sindrom izmene reaktivnosti organizma na dejstvo odgovarajuće droge (zaštitna reakcija, tolerancija, način upotrebe, način dejstva i efikasnost droge), sindrom psihičke zavisnosti (opsesivna sklonost, stanje psihičke ugodnosti) i sindrom fizičke zavisnosti (kompulzivna sklonost, gubitak kontrole nad dozom droge, apstinencijalni sindrom, fiziološki ekvilibrijum udobnosti u fazama efektivnog delovanja droge do nivoa intoksikacije) (prema: Bukelić, 2002).

Adikcija je uživanje sa zavisnošću za koje je karakteristično snažna želja ili neodoljiva potreba (kompulzija) da se nastavi uzimanje droge i da se po svakoj ceni nabavi, zatim da se tokom primene povećava doza, razvija se psihička i fizička zavisnost od efekta droge i na kraju se javljaju štetne posledice po pojedinca i društvo.

Dok je habituacija navika bez zavisnosti koje karakteriše želja (ali ne i kompulzija) da se nastavi uzimanje droge radi njenih efekata poboljšanje raspoloženja, mala ili nikakva tendencija da se povećavaju doze, izvestan stepen psihičke zavisnosti na efekte droge, ali odsustvo fizičke zavisnosti i apstinencijalnog sindroma, i štetni efekti koji se odnose samo na pojedinca (prema: Petrović, 2003).

"Droge su sirovi nepotpuno preparirani produkti biljnog, životinjskog i mineralnog porekla." Reč droga potiče od arapske reči "dova" koje ima značenje lekovito sredstvo. Svetska zdravstvena organizacija daje definiciju droge: "Droga je svaka supstanca koja, unesena u organizam, može da modifikuje jednu ili više funkcija" (Bukelić, 2002:22).

„Zavisnost podrazumeva snažnu vezanost osobe za neku psihoaktivnu supstancu, koja se ispoljava kao neodoljiva strast za njenim konzumiranjem, po cenu gubitka ugleda, porodice, prijatelja, imetka i novca, kao i zapadanjem u apstinencijalnu krizu, kada mu je uskraćena njena upotreba ” (Trebješanin, 2004:545). Zavisnost može biti fizička ili psihička, što zavisi od vrste droge i njenih farmakoloških svojstava, od načina, količine i dužine konzumiranja, od ličnosti zavisnika i njegovih potreba.

Prethodna istraživanja

Istraživački rad mentalno-higijenske fondacije „Expecto” u Subotici je vršilo istraživanje u 2007./2008. školskoj godini na osnovno- i srednjoškolskoj populaciji pomoću polustrukturisanog upitnika, na uzorku od 2756 učenika od kojih je 1292 iz osnovne škole a 1458 iz srednje škole. Broj učenika osnovne i srednje škole prema polovima se raspodeljuju na: muško iz osnovne škole 547, žensko 721, muško iz srednje škole 494, a žensko 949. U istraživanju je bilo ispitano 880 učenika koji su imali 14 godina, 484 učenika sa 15 godina, 222 učenika sa 16 godina, 345 učenika koji su imali 17 godina, 544 učenika sa 18 godina i 120 učenika sa 19 godina. Od celog uzorka 161 učenika nije zaokružio godine starosti. Učenici prema mestu stanovanja su podeljeni na 794 koji žive u gradu i idu u osnovnu školu, a 492 učenika koja su sa sela, dok učenici koja idu u srednju školu i žive u gradu, njihov broj je 858, a broj učenika sa sela je 592. Ukupno 20 učenika nije zaokružio mesto stanovanja.

U istraživanju je ispitano pušenje, pijenje alkoholnih pića i korišćenje odnosno isprobavanje neke droge s obzirom na mesto stanovanja, porodične strukture, uspeha u školi, kome se obraćaju u slučaju nastanka nekog problema i strategije prevazilaženja problema.

Prema dobijenim rezultatima 1051 (83%) učenika iz osnovne škole ne puši, dok 220 (17%) puši, a u srednjoj školi 850 (59%) ne puši, a 597 (41%) pušača ima. Procenat učenika iz osnovne škole koji piju makar i povremeno je 34%, a iz srednje škole je 75%. Iz osnovne škole 6% učenika je bilo koji su probali, povremeno ili redovno koristili neku drogu, a među srednjoškolcima procenat je 28%. S obzirom na strukturu porodice broj učenika koja su probala drogu je veći (365) kod onih koji žive sa oba roditelja, nego kod onih koji žive u nepotpunoj porodici (106). Dok je i veći broj onih učenika koji žive u potpunoj porodici (1821) koji nisu probali drogu u odnosu na one koje žive u nepotpunoj porodici (422). Prema mestu stanovanja veći je procenat učenika koji žive u gradu (83,8%) a nisu probali nijednu drogu, dok 81% učenika sa sela nije proba drogu. Prema uspehu kod odličnih i vrlo dobrih učenika je manji procenat (14,6%) onih koji su probali drogu, dok je kod slabijih učenika 25, 4%. Prema isprobanom narkotiku najviše ih je isprobao marihuanu (390), zatim lepak (38), spid (38), ekstazi (30) i amfetamin (12).

Metodologija istraživanja Problem istraživanja

Psihoaktivne supstance deluju na centralni nervni sistem, posebno na limbički sistem mozga koji je odgovoran za temperament, odnosno na emotivni život, tako da izazivaju promene u doživljavanju i ponašanju, tj. utiču na menjanje svesti, mišljenja, raspoloženja i ponašanja. Pomoću psihoaktivnih supstancija često se otklanja osećaj bola, smanjuju psihičke napetosti, neuroze. Mnoge od njih su uzrok nastanka euforije – osećanja lakoće, prijatnosti i poletnosti, što postaje osnovni motiv za zloupotrebu pogotovo kod adolescenata. A to je faza koja je praćena sa burnim psihičkim, emocionalnim i moralnim krizama, kada su mladi nestabilni, sugestibilni, buntovni, postoji osećaj inferiornosti zato od ovakve realnosti beže u narkomaniju. Zato je jako važno da se poznaje psihički život adolescenata u različitim godinama i uticaj narkotika odnosno njihova posledica. Zato se pred nama našao problem ovog istraživanja: postoji li razlika između učenika osnovne i srednje škole u isprobavanju narkotika?

Predmet istraživanja

Na osnovu postavljenog problema istraživanja, za predmet ovog istraživanja je izdvojena razlika kod učenika osnovne i srednje škole s obzirom na uzimanje narkotika. Da bi se došlo do odgovarajućeg rezultata, potrebno je izvršiti empirijsko istraživanje i doći do podataka o isprobavanju pojedinih psihoaktivnih supstanci kod učenika osnovne i srednje škole.

Cilj istraživanja

Istraživanje je imalo za cilj da utvrdi razlike među učenicima osnovne i srednje škole u isprobavanju droge radi boljeg prilagođavanja postupaka prevencije u školama i lečenje zavisnika od narkotika.

Moja namera je bila da saznam u kojoj meri je rasprostranjeno uzimanje narkotika

među mladima osnovne i srednje škole i da na taj način utvrdim razlike koje mogu biti značajne u daljem radu sa učenicima ovih škola. Saznanje o ovim razlikama mogla bi se koristiti za uspješnije organizovanje akcije za suzbijanje narkomanije u ovim vaspitnim ustanovama i poboljšanje svesti o prevenciji.

Značaj i karakter istraživanja

Istraživanje koje se planiralo projektom predstavlja doprinos boljem saznanju o uzimanju psihoaktivnih supstanci među mladima, da bi se ovo saznanje koristilo za uspješniju organizaciju vaspitno-obrazovnog rada u osnovnoj i srednjoj školi. Karakteristike istraživanja su: deskriptivnost, neeksperimentalnost, prognostičnost, transverzalnost. Pojava se pasivno proučavala pomoću upitnika na namernom uzorku na terenu.

Zadaci istraživanja

Polazeći od navedenog cilja formulisani su i postavljeni osnovni i posebni zadaci istraživanja.

Osnovni zadatak ovog istraživanja jeste utvrđivanje razlike učenika osnovne i srednje škole s obzirom na isprobavanje narkotika?

Posebni zadaci istraživanja su:

1. Utvrditi razlike između učenika koji su probali neku drogu s obzirom na pol.
2. Utvrditi razlike između učenika koji su uzimali neku vrstu narkotika u zavisnosti od strukture porodice (žive li u potpunoj ili nepotpunoj porodici).
3. Utvrditi razlike između učenika koji su probali neku psihoaktivnu supstancu s obzirom na postignuti uspeh u školi.
4. Utvrditi razlike između učenika koja puše cigarete i koja ne puše u uzimanju narkotika, a zatim saznati relaciju između pušenja cigarete i isprobavanja neke droge.

Hipoteze istraživanja

Na osnovu cilja i zadataka istraživanja moguće je postaviti sledeću nultu ili opštu hipotezu:

H0: Ne postoji statistički značajna razlika između učenika osnovne škole i učenika srednje škole vezano za isprobavanje narkotika.

Ovoj hipotezi odgovarajuća alternativna hipoteza je sledeća:

H1: Postoji statistički značajna razlika između učenika osnovne i srednje škole vezano za isprobavanje narkotika.

S obzirom na prethodno utvrđeni cilj i zadatke istraživanja moguće je rasčlaniti na sledeće posebne hipoteze:

1. Pretpostavlja se da ne postoji statistički značajna razlika u isprobavanju neke droge s obzirom na pol.
2. Postoji statistički značajna razlika između učenika koja žive u potpunoj ili nepotpunoj porodici u uzimanju narkotika.
3. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika između boljih i slabijih učenika u isprobavanju neke vrste droge.
4. Pretpostavlja se da ne postoji statistička značajna razlika između učenika koja puše cigarete i koja ne puše u isprobavanju narkotika. Pretpostavlja se da

pušenje cigarete ne utiče na uzimanje neke droge.

Varijable istraživanja

Izdvojene su sledeće nezavisne varijable: pol, porodična situacija (potpuna ili nepotpuna porodica), uspeh u školi, pušenje cigarete.

Možemo izdvojiti sledeću zavisnu varijablu: isprobavanje neke vrste psihoaktivne supstance.

Metode istraživanja

U istraživanju je korišćena metoda teorijske analize i deskriptivna metoda.

Metodom teorijske analize se omogućuje fokusiranje predmeta istraživanja, definišu osnovni pojmovi, utvrde ciljevi, zadaci i istraživačke hipoteze. Teorijski su bile analizirane studije, monografije, naučni radovi, rečnici, udžbenici psihologije, oni koji su u vezi sa problemom koji se istražuje.

Sušтина deskriptivne metode u psihološkim istraživanjima je u opisivanju psiholoških pojava. Deskriptivnu metodu drugačije nazivaju empirijska ili servej koja znači pregled. Deskriptivnom metodom se vernije opisuju postojeće empirijske činjenice onakve kakve jesu. Time se pokazuje stvarno stanje, procesi, događaji, veze i odnosi među pojavama. Cilj deskriptivne metode je da se utvrde egzaktne, tačne, nepristrasne, objektivne činjenice i da se kvantitativno iskažu. Deskriptivnom metodom su upoređeni, vrednovani i interpretirani podaci dobijeni na osnovu instrumenta.

Postupci istraživanja

U ovom istraživanju je korišćena tehnika anketiranja.

Anketiranje je takva tehnika u kojoj ispitanici u pismenoj formi odgovaraju na pitanja data u pisanom obliku. Prednost anketiranja je ekonomičnost, a nedostatak, subjektivnost i iskrenost odgovora.

Istraživanje je sprovedeno tokom septembra 2010./2011. školske godine u dve vaspitno-obrazovne ustanove. Ispitanicima upitnik je bio zadavan grupno. Ispitivanje je bilo anonimno.

Istraživački instrument

Istraživanje je sprovedeno pomoću polustrukturisanog upitnika. (Prilog 1.)

Instrument sadrži 24 ajtema, prva 5 ajtema se odnose na opšte podatke, od 6.-tog do 10.-tog ajtema se odnose na pušenje i alkohol, a ostala pitanja (11-24) su vezana za psihoaktivne supstance.

U upitniku se nalaze ajtemi alternog tipa, višestrukog izbora, rangiranje odnosno esejskog tipa.

Za ovo istraživanje su obrađeni sledeći ajtemi: 1, 2, 4, 5, 6, 11.

Uzorak istraživanja

Prema Ž. Trebješaninu „uzorak je deo populacije, uzet na osnovu određene procedure, koji bi trebalo da predstavlja populaciju u celini.“ (2004: 522)

Populaciju za istraživanje, iz koga su izabrane statističke jedinice za uzorak

istraživanja, čine učenici iz osnovne škole “Desanka Maksimović” u Novom Pazaru i srednje tehničke škole u N.Pazaru tokom prvog polugodišta školske 2010./2011. godine.

U istraživanju je učestvovalo 70 učenika oba pola. Uzorkom su obuhvaćena ukupno 36 (51,43%) dečaka i 34 (48,57%) devojke. Podaci o uzorku su prikazani u tabeli 1. i tabeli 2.

Tabela 1. Struktura uzorka učenika u osnovnoj školi „Desanka Maksimović”

Osnovna škola	Broj ispitanika	f %
Odeljenje 8. A.	19	54,29
Odeljenje 8. B.	16	45,71
Ukupno	35	100,00

Tabela 2. Struktura uzorka učenika u Srednjoj Tehničkoj školi

Srednja škola	Broj ispitanika	f %
Odeljenje SD 31	18	51,43
Odeljenje SD 33	17	48,57
Ukupno	35	100,00

Statistička metoda

Podaci dobijeni pomoću instrumenta istraživanja obrađivani su na sledeći način:

1. Evidentiranje stavova u upitniku.
2. Dobijeni podaci su pripremljeni za analizu formiranjem baze podataka u računaru.
3. Podaci su, primenom deskriptivne statistike, bili izraženi merama prebrojavanja (apsolutnim i relativnim frekvencijama) i merom relevantnog odnosa (procenti).
4. Od mera statistike zaključivanja primenilo se χ^2 -test, kojim je utvrđena verovatnoća postojanja povezanosti između posmatranih varijabli i Kramerov V koeficijent.

Za obradu podataka kod opšteg zadatka korišćen je χ^2 -test, kojim je utvrđena verovatnoća postojanja povezanosti u isprobavanju narkotika između učenika osnovne i srednje škole.

Kod prvog zadatka da bi se utvrdila razlika između polova učenika s obzirom na isprobavanje neke droge korišćen je χ^2 -test.

Za obradu podataka kod drugog zadatka korišćen je χ^2 -test, da bi se saznala razlika u isprobavanju narkotika s obzirom na porodičnu situaciju učenika.

Kod trećeg zadatka je takođe korišćen χ^2 -test, da bi se utvrdila verovatnoća postojanja povezanosti između isprobavanja neke droge i uspeha učenika. Za izračunavanje χ^2 -testa svodene su kategorije uspeha, na manji broj, odnosno sa 5 kategorija na dve (bolji učenici i slabiji učenici), zbog izbegavanja premalih empirijskih frekvencija u kontingencijskoj tabeli.

Kod četvrtog zadatka korišćen je χ^2 -test da bi se izračunao Kramerov V koeficijent, koji se koristi kada nije kontinuirana varijabla nego kategorija.

Svi rezultati su prikazani tabelarno, a neki i grafikonima da bi prezentirani sadržaji bili jasniji, pregledniji i slikovitiji.

Rezultati Razlike između učenika iz osnovne i srednje škole s obzirom na isprobavanje narkotika

Opšti zadatak istraživanja odnosio se na ispitivanje razlika između učenika osnovne i srednje škole u isprobavanju narkotika. Očekivano je da srednjoškolci češće uzimaju drogu nego učenici osnovne škole. Rezultati su dobijeni pomoću -testa i prikazani su u tabeli 3.

Tabela 3. Isprobavanje narkotika između učenika osnovne i srednje škole

Škole	Isprobavanje narkotika				Ukupno:	
	Da f	%	Ne f	%	f	%
Osnovna škola	0	0,00	35	100,00	35	100,00
Srednja škola	15	42,86	20	57,14	35	100,00
Ukupno:	15	21,43	55	78,57	70	100,00

$$\chi^2 = 19,091$$

$$df = 1$$

$$p = 0.01$$

Na osnovu poređenja izračunatog $\chi^2=19,091$ sa graničnim vrednostima 3.841 i 6.635 za broj stepeni slobode $df = 1$ i na oba nivoa značajnosti 0.05 i 0.01 konstatuje se da je izračunata vrednost veća od navedenih graničnih vrednosti. To znači da postoji statistički značajna razlika između učenika osnovne i srednje škole vezano za uzimanje narkotika.

Na osnovu iznetih pokazatelja može se konstatovati da je opšta hipoteza da postoji statistička značajna razlika između učenika osnovne i srednje škole vezano za isprobavanje narkotika potvrđena.

Polne razlike u isprobavanju neke droge

Prvi zadatak istraživanja bio je da se ispituju polne razlike u isprobavanju neke droge. Očekivano je da ne postoji razlika između polova. Primenom -testa dobijeni rezultati su prikazani u tabeli 4 i na grafikonu 3. 1. (PRILOG 3.)

Tabela 4. Isprobavanje narkotika kod dečaka i devojaka

Pol	Isprobavanje narkotika				Ukupno:	
	Da f	%	Ne f	%	f	%
Muški	11	30,56	25	69,44	36	100,00
Ženski	4	11,76	30	88,24	34	100,00
Ukupno:	15	21,43	55	78,57	70	100,00

$\chi^2 = 3,667$

df = 1

p = 0.001

Na osnovu poređenja izračunatog $\chi^2 = 3,667$ sa graničnim vrednostima 3.841 i 6.635 za broj stepeni slobode $df = 1$ i na oba nivoa značajnosti 0.05 i 0.01 konstatuje se da je izračunata vrednost manja od navedenih graničnih vrednosti. To znači da ne postoji statistički značajna razlika u uzimanju neke droge kod dečaka i devojaka.

Na osnovu iznetih pokazatelja može se konstatovati da je prva hipoteza da ne postoji statistički značajna razlika u isprobavanju neke droge s obzirom na pol je potvrđena.

Razlike između učenika koji žive u potpunoj i koji žive u nepotpunoj porodici s obzirom na uzimanje nekog narkotika

Drugi zadatak istraživanja je bio da se utvrdi razlika između učenika koja žive u potpunoj ili nepotpunoj porodici s obzirom na isprobavanje neke vrste droge. Očekivano je da postoji razlika. Podaci o tome su prikazani u tabeli 5 i na grafikonu 3. 2. (PRILOG 3.)

Tabela 5. Isprobavanje narkotika s obzirom na porodičnu situaciju

Porodična situacija učenika	Isprobavanje narkotika				Ukupno:	
	Da f	%	Ne f	%	f	%
Potpuna porodica	11	20,00	44	80,00	55	100,00
Nepotpuna porodica	4	26,67	11	73,33	15	100,00
Ukupno:	15	21,43	55	78,57	70	100,00

$\chi^2 = 0,311$

df = 1

p = 0.001

Na osnovu poređenja izračunatog $\chi^2 = 0,311$ sa graničnim vrednostima 3.841 i 6.635 za broj stepeni slobode $df = 1$ i na oba nivoa značajnosti 0.05 i 0.01 konstatuje se da je izračunata vrednost manja od navedenih graničnih vrednosti. To znači da ne postoji statistički značajna razlika između učenika koja žive sa oba roditelja ili sa jednim roditeljem u isprobavanju neke droge.

Na osnovu iznetih pokazatelja može se konstatovati da je druga hipoteza da postoji statistički značajna razlika s obzirom da li učenik živi u potpunoj ili nepotpunoj porodici u uzimanju narkotika je odbačena.

Razlike između boljih i slabijih učenika u isprobavanju neke vrste droge

Treći zadatak ovog istraživanja je bio da se utvrdi razlika između učenika sa boljim i slabijim uspehom u uzimanju neke vrste droge. Očekivano je da slabiji učenici će pre isprobavati neki narkotik nego učenici sa boljim uspehom. Rezultati se prikazuju tabelom 6 i grafikonom 3. 3. (PRILOG .)

Tabela 6. Isprobavanje narkotika s obzirom na uspeh učenika

Uspeh učenika	Isprobavanje narkotika				Ukupno:	
	Da f	%	Ne f	%	f	%
Bolji učenici	0	00,00	46	100,00	46	100,00
Slabiji učenici	15	62,50	9	37,50	24	100,00
Ukupno:	15	21,43	55	78,57	70	100,00

$$\chi^2 = 36,591$$

$$df = 1$$

$$p = 0.001$$

Na osnovu poređenja izračunatog $\chi^2 = 36,591$ sa graničnim vrednostima 3.841 i 6.635 za broj stepeni slobode $df = 1$ i na oba nivoa značajnosti 0.05 i 0.01 konstatuje se da je izračunata vrednost veća od navedenih graničnih vrednosti. To znači da postoji statistički značajna razlika između učenika sa boljim i slabijim uspehom u isprobavanju neke droge.

Na osnovu iznetih pokazatelja može se konstatovati da je treća hipoteza da postoji statistički značajna razlika između boljih i slabijih učenika u isprobavanju neke droge je potvrđena.

Relacija pušenja cigareta i uzimanje neke droge

Četvrtim zadatkom se želelo saznati razlika između učenika koja puše cigarete i koja ne puše u isprobavanju neke supstance a zatim da li pušenje cigarete ima uticaj na

isprobavanje neke droge. Rezultat je prikazan pomoću tabele 7.

Tabela 7. Korelacija pušenja cigareta na isprobavanje droge

Pušenje cigareta	Isprobavanje narkotika				Ukupno:	
	Da f	%	Ne f	%	f	%
Da	8	61,54	5	38,46	13	100,00
Ne	7	12,28	50	87,72	57	100,00
Ukupno:	15	21,43	55	78,57	70	100,00

$$\chi^2 = 15,255$$

$$df = 1$$

$$p = 0.001 \quad V = 0,467$$

Na osnovu poređenja izračunatog $\chi^2 = 15,255$ sa graničnim vrednostima 3.841 i 6.635 za broj stepeni slobode $df = 1$ i na oba nivoa značajnosti 0.05 i 0.01 konstatuje se da je izračunata vrednost veća od navedenih graničnih vrednosti. To znači da postoji statistički značajna razlika između učenika koja puše cigarete i koja ne puše u uzimanju neke droge.

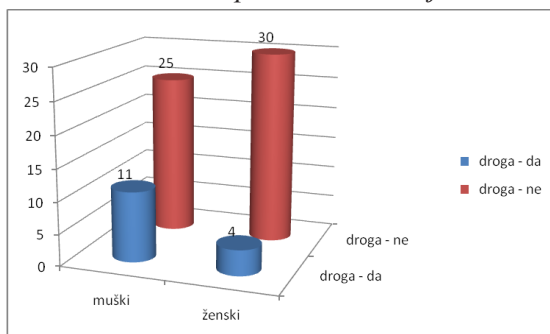
Na osnovu iznetih pokazatelja može se konstatovati da je četvrta hipoteza da ne postoji statistički značajna razlika između učenika koja puše cigarete i koja ne puše u uzimanju neke droge je odbačena.

Pošto hipotezu možemo odbaciti, proveravamo povezanost dve varijabli (pušenje cigarete i isprobavanje droge) pomoću Kramerovog V koeficijenta.

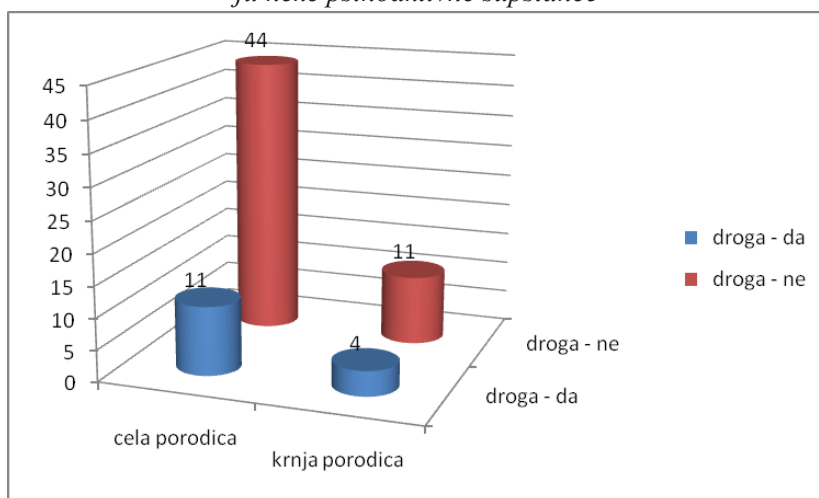
Na osnovu ovog koeficijenta možemo zaključiti da povezanost pouzdano postoji, ali je ta povezanost asimetrična, što znači da većina pušača je probala neku drogu, ali iz korišćenja droge ne možemo asociirati na pušenje.

Prilog

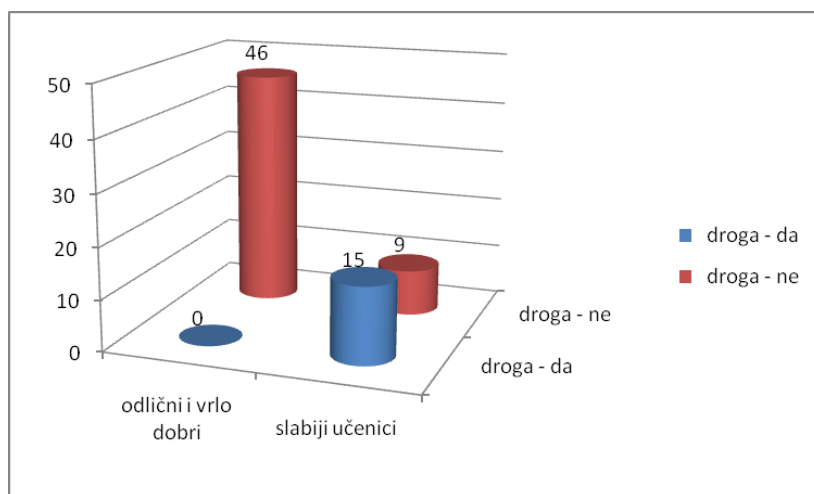
Prikaz razlike između polova u uzimanju neke droge



Prikaz razlike između učenika koja žive u potpunoj i nepotpunoj porodici u isprobavanju neke psihoaktivne supstance



Prikaz razlike između učenika sa boljim i slabijim uspehom u uzimanju nekog narkotika



Diskusija

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi da li učenici iz osnovne škole češće isprobavaju neku psihoaktivnu supstancu u odnosu na učenike iz srednje škole, zatim razlike među polovima, prema porodičnoj strukturi i uspehu, odnosno uticaj pušenja i uzimanja nekog narkotika.

Utvrđeno je da postoje razlike među učenicima s obzirom na to da u koju vaspitnu ustanovu idu. Kod srednjoškolske populacije je češće isprobavanje odnosno korišćenje narkotika. Ta razlika se može objasniti s tim što su mladi u osnovnoj školi još uvek psihički nedovoljno zreli bez obzira što je ubrzana akceleracija visine i telesne mase, odnosno oni su još zaštićeni od strane nastavnika u osnovnoj školi, i nisu još toliko opterećeni. Dok učenici u srednjim školama prolaze kroz težak period, u prvom redu prilagođavanje u novu školu, želja za pripadanjem u nekoj grupi, češći su izlasci u

diskotekama, u gradu, na različite žurke. Postoji i konfuzija identiteta kod njih, jer nisu više deca ali nisu još ni odrasle osobe i da bi prebrodili različite probleme najlakše im je da iz realnosti beže u svet različitih narkotika. Ipak ne znači da se ne pojavljuje narkomanija u osnovnim školama. U poslednje vreme nažalost polako počinje da se javlja narkomanija i u osnovnim školama, jer su deca od 12-13 godina jako naivna i veoma brzo mogu da se uvedu u začarani svet pakla.

Prema polu ne postoji razlika u isprobavanju narkotika. Razlog za to verovatno leži u tome što je došlo do izjednačavanja u vaspitanju muške i ženske dece. Tradicionalne vrednosti se polako zanemaruju a moderan svet postavlja ista očekivanja i kriterijume za oba pola.

U ovom istraživanju je utvrđeno da ne postoji značajna razlika u uzimanju droge s obzirom na porodičnu situaciju. Po mom mišljenju deca u nepotpunim porodicama više su izloženi stresnim situacijama, zbog razvoda ili smrti jednog roditelja i da taj stres povećava šansu da isprobavaju neku drogu. Međutim, rezultati su pokazali suprotno da nema razlike u isprobavanju droge između učenika koja žive u potpunoj i nepotpunoj porodici, što ne znači da je osoba manje voljena ili da je izložena većim stresnim događajima ako živi u nepotpunoj porodici.

Prema uspehu u školi postoje razlike i ovaj dobijeni rezultat je jednoznačan, jer učenici koji su odlični i vrlo dobri više vremena provode sa učenjem i nemaju potrebu za uzimanjem narkotika. Odnosno u ovom istraživanju najveći broj boljih učenika je iz osnovne škole, što je i razumljivo da ima više broj odličnih i vrlo dobrih.

Zaključak

Analizom i interpretacijom rezultata su dobijene sledeće hipoteze istraživanja:

1. Utvrđeno je da isprobavanje narkotika je rasprostranjenije u srednjoj školi nego u osnovnoj.
2. Ispitivanjem polnih razlika u isprobavanju neke droge utvrđeno je da se dečaci i devojke ne razlikuju.
3. Utvrđeno je da nema razlike između učenika koji žive u potpunoj porodici i učenika koji žive u nepotpunoj porodici u uzimanju nekog narkotika.
4. Utvrđeno je da postoji značajna razlika između boljih i slabijih učenika u isprobavanju neke vrste droge.
5. Rezultati sugerišu da pušenje cigarete je povezana sa uzimanjem neke droge, ali je ta povezanost asimetrična.

Svake godine na dan 26. juna održava se Svetski dan borbe protiv narkomanije radi podizanja svesti stanovništva i informisanja o štetnim efektima droga, motivisanja celokupnog društva za uključivanje u aktivnosti na suzbijanju korišćenja narkotika. Ovogodišnja kampanja je bila obeležena pod sloganom: "Da li droga upravlja tvojim životom? Tvoj život. Tvoja zajednica. Tu mesta za drogu nema", odnosno Ministarstvo zdravlja je promovisala kampanju "Tvoje ne menja sve", koja je prošle godine počela u osam gradova Srbije.

Prošle godine je usvojena Nacionalna strategija koja se intenzivno sprovodi već drugu godinu, i to uz podršku građana Evropske unije kroz projekat koji je u milionskom iznosu koja podrazumeva ne samo lečenje, već prvenstveno prevenciju.

Širom Srbije je sprovedena edukacija nastavnika, a od jeseni počće intenzivna medijska kampanja prema Ministru zdravlja.

Vlada Srbije je početkom 2009. godine usvojila Strategiju za borbu protiv droga za period od narednih pet godina.

Opšti cilj Strategije je očuvanje i unapređenje zdravlja stanovništva smanjenjem korišćenja droga i štetnih posledica prouzrokovanih zloupotrebom droga kroz nekoliko polja delovanja koji podrazumevaju koordinaciju, smanjenje ponude i tražnje droga, informisanje, istraživanje i evaluaciju i međunarodnu saradnju. (www.rtv.rs)

Literatura

1. Backović, A. (2001). Narkomanija. Beograd: Žarko Albulj.
2. Bayer, I. (2005). Drogok és emberek. Budapest: sprinter Kiadó csoport
3. Blagojević, Lj. (2003). Kroz izazove narkomanije: vodič za roditelje. Beograd: Rad
4. Bukelić, J. (2002). Droga u školskoj klupi. Beograd: IP "VELARTA".
5. Bulatović, M. i Mitrović, I. (2002). Đavo u prahu. Beograd: Gutenbergova Galaksija
6. Golubović, S. (2005). Droga: istine i zablude. Niš: Zograf
7. Milivojević, Z. (2007). Igre koje igraju narkmani: transakciona analiza problematičnog uzimanja droge. Novi Sad: Psihopolis institut
8. Milosavljević, M. (2003). Devijacije i društvo. Beograd: Draganić, 170 str.
9. Oláh, Zs. (2004). Biológia a gimnáziumok 10. osztálya számára. Budapest: Tankönyvkiadó
10. Petrović, S. (2003). Droga i ljudsko ponašanje. Beograd: Parteton.
11. Rácz, J. és munkatársai (2000). A drogkérdésről – őszintén. B+V (medical&technical) Lap-és Könyvkiadó Kft.
12. Rot, N. i Radonjić, S. (2006). Psihologija za II razred gimnazije i II i III razred područja rada ekonomija, pravo i administracija. 11. izd. Bački Petrovac: Kultura, 250.str
13. Sági, Z. (1999). Való világon túlnan-innen. Zenta: Kaloper Kiadó Copyright
14. Savić, D. (1987). Droge i mladi. Novi Sad: "Dnevnik" i Crveni krst Vojvodine
15. Szöllősy Vágó, L. (2001). A lassan öló mérgek rabságában. Szabadka: Grafoprodukt
16. Trebješanin, Ž (2004). Rečnik psihologije. Beograd: Stubovi kulture. 292.str



Ратомир Антоновић¹

БЕЗБЕДНОСНИ И ПОЛИТИЧКИ РИЗИЦИ ЗА МЛАДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак

Млади људи представљају изузетан потенцијал у сваком друштву. Како и сама изрека каже, на младима свет остаје. Међутим, у последње време у Србији, јавност све више оптерећују лоше вести које се односе на поступке појединих младих људи. Најстрашнији догађаји су се десили прошле године, кад су два млада човека направили прави помор, убивши такође младе људе – у основној школи Владислав Рибникар у Београду и селима у близини Младеновца.

Данас смо сведоци једне такође врло опасне друштвене појаве, а то је злоупотреба младих у субверзивним и антидржавним деловањима, где се млади користе као итрит за реализацију активности које за циљ имају политичку и безбедносну дестабилизацију Републике Србије. Млади се користе као „топовско месо“ и гурају се у прве редове, док иза њих стоје политичари, који желе да се насиљем и изазивањем нереди у Србији, домогну власти.

Кључне речи: млади, студенти, протести, политика, криминал, злоупотребе.

SECURITY AND POLITICAL RISKS FOR YOUNG PEOPLE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Young people represent an exceptional potential in every society. As the saying goes, the world rests on the young. However, recently in Serbia, the public is increasingly burdened by bad news related to the actions of certain young people. The most terrible events happened last year, when two young men made a real massacre, killing also young people - in the elementary school Vladislav Ribnikar in Belgrade and in the villages near Mladenovac.

¹ Доц. др Ратомир Антоновић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Правни факултет Привредне академија Брчко дистрикта Босне и Херцеговине, ЦЕСНА Б – Београд, antonovicr@gmail.com

Novaday, we are witnessing a very dangerous social phenomenon, which is the abuse of young people in subversive and anti-state activities, where young people are used as a shield for the implementation of activities aimed at political and security destabilization of the Republic of Serbia. Young people are used as “cannon fodder” and pushed to the front lines, while behind them are politicians who want to gain power through violence and causing disorder in Serbia.

Key words: youth, students, protests, politics, crime, abuses.

Увод

Младост представља животно раздобље од периода детињства до зреле или одрасле доби. Младост се може посматрати не само као биолошка, већ и као друштвена и социолошка категорија. Са сазревањем, човек постаје радно способан и укључује се у многе социјалне и друге контакте, који детету нису доступни. Квалификована радна снага се везује за старији узраст, а савремено технолошко друштво, какво је наше, тражи управо такву радну снагу, која је подобна да одговори многим радним и другим задацима. Границе младалачког узраста су врло упитне са аспекта социологије и често се не може успоставити јасна граница где се завршава младалачко, а почиње зрело доба. У старијим социолошким теоријама, за горњу границу младалачког узраста се узимала старосна граница од 25. до 30. године. Савремене теорије уочавају потребу за продужетком те границе, па се узима да младост траје чак до 40. године живота.²

Карактеристике младалачког периода су животно доб, која носи специфичну социјалну конотацију и постојање јаза између психофизичке и друштвене зрелости. Млади заузимају неравноправан друштвени положај у односу на одрасла, зрела лица. Они представљају друштвену категорију која изграђује специфичне обрасце свести, који се суштински разликују од образаца примењених код одрслих лица.

Према позитивној законској регулативи у Републици Србији, млад човек је лице старости између 15. до 30. године живота.³ Према расположивим подацима из 2019. године, у Републици Србији живи укупно 1.141.016 младих лица. Претежно живе у градовима и градским срединама, док 39,6 процената живи у руралним и приградским срединама. Млади претежно живе у заједници са родитељима, чак и након пунолетства. Свега њих 24 процената је засновало самостални живот и напустило родитељски дом. Разлог за напуштање родитељских домова је заснивање заједнице живота са партнером или партнерком. Сваки шести млади човек живи у брачној или ванбрачној заједници. Материјалну сигурност, млади црпе од својих родитеља, што значи да нису економски самостални. Породице у Србији су напустиле патријархални модел, јер су деца равноправно укључена у процесе доношења одлука у породици.

Влада Републике Србије, ресорно Министарство омладине и спорта, је донела Националну Стратегију за младе која обухвата десетогодишњи период, од 2015. до 2025. године.⁴ Министарство је, непосредно пре доношења Стратегије извршило анализу стања и уважило препоруке које је добило од екстерних партнера из Европске уније и Уједињених нација. За почетак, дефинисане су

2 Марковић, Крстић, С. (2012) „Омладина као предмет научног проучавања: настанак и развој социологије омладине“, Образовање и савремени универзитет, Филозофски факултет, Ниш, 398.

3 Закон о младима, „Службени гласник РС“ број 50/2011 и 116/2022.

4 Детаљније на: <https://www.mos.gov.rs/wp-content/uploads/download-manager-files/Nacionalna%20strategija%20za%20mlade%20-%20SR.pdf>, посећено 18.01.2024. године.

области које је неопходно развијати и додатно унапређивати. Најпре, потребно је унапређивати капацитете међународне омладинске сарадње, изграђивати инфраструктуру за што бољу имплементацију омладинске политике и решавање омладинских питања. Омладинска политика мора бити интегрисана и заснована на заједничком планирању и реализовању пројеката, као и што бољој размени знања и исустава. Приоритетно је питање развоја мониторинга и евалуације квантитета и квалитета реализације омладинске стратегије. Органи локалне самоуправе морају бити активније укључени у интеграцију младих и реализацију пројеката од значаја за младе. Млади морају бити интегрисани у процес доношења одлука које су од значаја за њих, а у том процесу посебну важност и пажњу треба посветити омладинским организацијама и удружењима. Младе такође треба активније укључити у активности које реализују државни органи и тиме им указати неопходну важност и значај. Посебну пажњу треба посветити младима из маргиналних друштвених група, који осећају посебну изопштеност из друштва и друштвених токова. О младима и њиховим потребама се континуирано морају прикупљати подаци и обавештења, како би доносиоци одлука благовремено били информисани о стварним потребама младих у Републици Србији.⁵

Млади и политика

Према истраживању невладине организације „Демостат“, млади у Републици Србији су више аполитични, него што исказују интересовање према политичким дешавањима, како у Србији, тако и на међународном плану. Према прикупљеним подацима, свега пет процената испитаника се изјаснило да је веома заинтересовано за политичка дешавања у Србији и региону, осам процената је изразило приличну заинтересованост, док је 16 процената испитаника рекло да су донекле заинтересовани за политичка питања. Три процента испитаника је врло заинтересовано за политичка дешавања у оквиру Европске уније, седам процената се изјаснило као прилично заинтересованих, док је 12 процената изразило да је донекле заинтересовано за политичка дешавања у оквирима Европске уније. Кад се говори о политичкој сцени Русије, четири процента младих у Србији је за њу веома заинтересовано, исто толико је и прилично заинтересованих, док је 11 процената испитаника донекле заинтересовано за руску политичку сцену. Кад се говори о америчкој политичкој сцени, свега два процента испитаника је изразило велику заинтересованост, четири процента се изјаснило као прилично заинтересовано, док је 11 процената испитаника рекло да су донекле заинтересовани. Апстинентност младих у Србији је највећа кад се говори о америчкој политичкој сцени, која не занима 67 процената испитаника, а потом следе Русија са 65 процената и Европска унија са 62 процената незаинтересованих младих људи у Србији.⁶

Млади у Републици Србији имају мањак политичког знања, а код њих је створен осећај политичке неефикасности, као и сумња у личне политичке способности и афинитете. Млади беже од политичких процеса јер се у њима не проналазе и не виде сврху свог ангажовања. Сваки десети испитаник уопште говори да има нека сазнања о политици, док се већина одлучује за порицање и дистанцирање од политике. Разлог за такав однос треба тражити у неподстицајним односима политике и политичара према младима, што им шаље слику да политика

5 Стојановић, Б. (2021) Локална омладинска политика у Републици Србији, Кривна организација младих Србије, Београд, 68.

6 Детаљније на: <https://demostat.rs/sr/vesti/istrazivanja/mladi-i-politika/718>, посећено дана 15.01.2024. године.

не воли младе и да јој млади људи нису потребни. Чак 58 процената испитаника је изнело мишљење да политичарима до става младих уопште није стало.

Упркос таквом пасивном односу према политици, млади узимају учешће у изборима у Републици Србији. Свега 14 процената младих не излази на изборе, док већина поштује своје грађанско и политичко право. Са друге стране, младе не занима ниједан облик политичког активизма, те се само 12 процената изјаснило да је учествовало у неким политичким демонстрацијама, 14 процента је волонтерски радило за неку политичку странку и исто толико је политички било активно у некој електронској политичкој активности посредством интернета или неке друштвене мреже. Младе у Србији не занимају ни политичке функције. Чак 78 процената испитаника је рекло да се никад не би прихватило ниједне политичке функције, мање од седам процента је изразило спремност да се прихвати политичке функције док је свега један проценат младих рекло да већ врши неку од политичких функција.⁷

Млади у Србији немају позитиван став по питању степена демократије. Око 37 процената младих се изјаснило као веома незадовољно, а 12 процената се изјаснило као делимично незадовољно стањем демократије у Србији. Међутим, висока стопа је оних младих, од чак 25 процената који немају никакав став о стању демократије у Србији и који се по овом питању нису могли изјаснити. Млади имају позитиван став по питању демократски изабраних власти у Републици Србији, подржавају здраву и демократску конкуренцију, а имају врло негативан однос према било каквом облику политичког волонтаризма и покушаја насилног рушења власти.

У политичком животу, нису ретке појаве злоупотреба младих. Скоро све политичке струје у земљи су имале тренутке кад су користили младе и омладинска удружења ради реализације својих опортуних политичких интереса. Најновији пример јесу протести са краја 2023. године, кад су студенти били предмет злоупотребе приликом одржавања демонстрација у Београду. Политичке странке се скривају иза омладинских удружења и организација, које своју одговорност покушавају да пребаце на њих и користе их за најпрљавију капању, говор мржње, нетрпељивост, насилно понашање, незаконито деловање, што за последицу има нарушавање положаја и угледа младих и омладинских организација.⁸

Хронолошки, први велики нереди, политички мотивисани, иза којих су званично стали студенти у Југославији, десили су се 1968. године. Догађаји у Југославији су само били део ланчане реакције омладинских протеста у свету, а као званичан повод се узимају све израженије социјалне разлике, велика стопа незапослености, жеља за демократизацијом југословенског друштва, право на слободно окупљање и изражавање ставова и побољшање материјалног статуса универзитета и факултета, као и студентског стандарда.

Првобитно, студентски протести имају за циљ подршку Вијетнаму, у јеку ратнохушкачке кампање САД и тај почетни мотив је доминантно био присутан током децембра 1966. године кад Савез студената организује читаву серију протеста у свим већим југословенским градовима. Студенти су нарочито имали осуђујућ став према југословенској влади која је, са једне стране, осудила напад на Вијетнам, док је са друге стране и даље одржавала дипломатске односе са САД. Касније, током трајања овог студентског протестног деловања, фокус интересовања студената се са међународних политичких питања преусмерава на унутрашња политичка

7 Попадић, Д; Павловић, З; Михаиловић, С. (2019) Млади у Србији, Фондација Фридрих Еберт, Београд, 36.

8 Вуковић, Ђ. (2018) „Сјај и цинизам друштвених промена – педесет година након студентских побуна широм свијета“, Политеа, Бања Лука, 57.

питања и то нарочито упад народне милиције на Београдски универзитет, чиме је нарушена његова аутономност.⁹

До потпуне кулминације студентских протеста долази 2. јуна 1968. године, због инцидента који се десио на манифестацијама „Караван пријатељства 68“ и „Микрофон је Ваш“, на којима је студентима било онемогућено да учествују услед временских прилика, иако је претходно било обећано да на поменутих манифестацијама студенти могу присуствовати. Студенти, којима је било онемогућено да присуствују, одлучују да се физички обрачунају са бригадирима, а крајњи епилог обрачуна је био сурови обрачун четрдесеторице милиционера са студентима. Међутим, и студенти су пружали јак отпор. Заузели су једно ватрогасно возило и разбијали су прозоре по бригадирском насељу. Више десетина студената је било ухапшено и одведено на информативни разговор, са ког су током ноћи били пуштени.

Наредног дана, долази до крвавог обрачуна студената и милиције код надвожњака, кад је милиција насилним путем, употребом оружја и сузавца, онемогућила студенте да продру до центра града. Био је велики број претучених студената, али и универзитетских професора који су студентима пружали подршку. Укупан број повређених студената 3. јуна је био 134, повређених милиционера 21, девет бригадиста и петоро грађана.¹⁰

Протесте је окончао председник Југославије, Јосип Броз Тито 9. јуна, кад је у свом говору признао да је било пропуста и да нема незамењивих. Он констатује да је 90 процената студената протестаната фино и поштено, али да се друштво о њих огрешило јер их је третирао као незреле и недовољно спосбне да се укључе у друштвени и политички живот Југославије. Такође, он је установио да на ове студентске протесте није утицао спољни фактор, као што су дешавања у Француској, Немачкој и Чешкој, већ да су они резултат унутрашњих нагомиланих проблема. Крајњи епилог студентских протеста је било одстрањивање коловођа студентских протеста са Београдског универзитета.

Током деведесетих година прошлог века, студенти су узели активно учешће у многим политичким дешавањима, те постају обавезни елемент на свим политичким протестима, које су организовале различите политичке странке и лидери опозиције. У марту 1991. године, студенти се продружују демонстрацијама које је организовао Српски покрет обнове, те организују четвородневне студентске протесте на Теразијама. Идуће године, 15. јуна 1992. године, студенти организују протесте испред Филозофског факултета у Београду, који су трајали све до 8. јула те године. Плато испред Филозофског факултета је било главно место студентских окупљања и током протеста 1996. и 1997. године. Студенти су често захтевали већу медијску заступљеност и борили су се против државне телевизије и начина информисања који је на тој телевизији постојао у том периоду.

Као најеклатантнији пример тзв. студентског активизма или боље рећи злоупотребе младих у политици, треба навести организацију Отпор, која је основана 1998. године под плаштом студената и омладинских интереса. До петооктобарских промена 2000. године, ова организација је развила значајну инфраструктуру и то не само на нивоу универзитета, већ и по средњим школама. Механизам рада ове организације је био да у свакој школи и факултету имају своје активисте, који су радили на лобирању и врбовању младих да се укључе у рад организације. Главни

9 Томовић, С. (1992) „Поводом расправе о аутономији универзитета“, Републички савјет за развој, Подгорица, 40.

10 Митровић, М. (2008) Студентске демонстрације у Београду 1968, Институт за новију историју Србије, Београд, 482.

циљ је био младе извући из школских клупа и студентских читаоница на улици, како би се обезбедила критична маса, претежно младих људи. Иако је ова организација наилазила на јак одговор полиције, она је опстајала, а њени активисти су били све бројнији и истрајнији. Претпоставља се да је ова организација окупљала око 70 хиљада младих људи са простора читаве државе. Отворено се сумњало да је организација финансирана споља, од стране америчке ЦИА, те да су преко Отпора у тадашњу Југославију инфилтрирани агенти ове организације, који су спроводили политички преврат. Спекулише се да је САД тај пројекат коштао око 1,8 милиона америчких долара.¹¹ Пошто се модел стварања тзв. студентских и омладинских организација попут Отпора у тадашњој Југославији показао као делотворан, исти је примењен касније у још неким земљама света, попут Украјине, Грузије, Узбекистана, Либије, Киргистана, Египта и других.

Млади и безбедност

Одређени процеси који су се одиграли током 2023. године, нарушили су безбедносну слику о младима, која је владала до тих немилих догађаја. Ту се на првом месту мисли на догађај у Основној школи „Владислав Рибникар“ у Београду, кад је ученик убица живота лишио деветоро деце и чувара школе, као и на догађаје из околине Младеновца, села Орашја и Дубоне, у којима је млађе пунолетно лице, момак од 21 године живота лишио осморо младих људи, а тешко ранио њих тринаест. Тад се актуелизовало питање безбедности деце и младих у Републици Србији, уз констатацију да се ситуација у овој области ипак мења на горе.

Невладина организација „Омладински безбедносни форум 2023“ је током 2023. године спровела истраживање јавног мњења у Републици Србији на тему безбедности младих. Само истраживање је спроведено у незахвалном тренутку, имајући у обзир немиле догађаје које су истраживању претходили. Управо, зато са одређеном резервом треба прихватити ставове испитаника, јер су сви били под утиском тих догађаја, те су из тог разлога давале песимистичније оцене. Само истраживање је обухватило читав спектар безбедносних изазова који се налазе пред младима у Републици Србији, са посебним освртом на дигитално насиље, које данас постаје све заступљеније. У истраживању је учествовало 52,7 процента женских и 47,1 процента мушких испитаника. Највише је било испитаника старосне доби између 18. до 25. године живота, што потврђује релевантност става и мишљења категорије становништва, које се, сходно законским одредбама може третирати као омладина.

Одговори су претежно били негативни, у чак 61,2 процента на питање да ли се млади у Републици Србији осећају безбедно. Посебно су испитаници истакли свој страх за безбедност младих на интернету и по питању управљања личним подацима на интернету, у чак 88,1 проценту. Упркос таквим ставовима, на питање да ли су се некад сусрели са неким обликом сајбер насиља, 71,5 процента испитаника је дало негативан одговор, што указује на то да се мали број њих сусрео са конкретним проблемом, али се ипак осећају небезбедно у дигиталном свету.

Одговори који су се односили на безбедност деце и младих у школама и образовним институцијама су такође били врло негативни. Српске школе и факултете 59,1 проценат испитаника доживљава као небезбедне, 77,9 проценат испитаника сматра да деца не добијају адекватну едукацију по питању безбедног понашања, њих 79,9 процента сматра да школе и факултети немају адекватан наставни садржај који би подстицао безбедност младих, а 67,2 процента испитаника

је истакло да су деца и млади најнебезбеднији у саобраћају.

Млади у Републици Србији највише верују полицији са 32,9 процента, потом следи војска са 17,4 процента, школе и факултети са 13 процента, центри за социјални рад са 4,5 процента и Влада Републике Србије са 1,5 процента.¹² Дакле, млади се ослањају највише на државне институције, верујући у њихов поштен и непристрасан приступ, као и уважавање и поштовање њихових права. Занимљиво да су испитаници најмање поверење показали према невладиним организацијама које се највише декларишу као заштитници омладинских права. То само указује на чињеницу да су испитаници препознали да је залагање ових организација више декларативног карактера, а мање суштинског.

Нека ранија истраживања, која су споведена знатно пре немилих догађаја из 2023. године такође изражавају негативне трендове по питању безбедности деце и младих у нашој држави. Према истраживањима из 2010. године, младе у Србију највише погађају проблеми незапослености, сиромаштва и корупције и криминала. Сиромаштво као проблем младих је истакло чак 50 процената испитаника, потом следи незапосленост, за које се изјаснило 19 процената, корупција и криминал брине 9 процената испитаника, саобраћајну небезбедност младих је навело 7 процената испитаника, животни стил младих забрињава 6 процената младих, неефикасна државна администрација је проблем за око 5 процената испитаника, а онда са мањим бројем испитаника следе проблеми попут комуналних, породичних, привредних, еколошких, мигрантских, социјалних, здравствених и других.

Међу посебно заступљеним проблемима по питању безбедности младих, истакнути су организовани криминал, алкохолизам и наркоманија и насиље на спортским манифестацијама. Млади су у процесу испитивања изразили забринутост и због све већег броја случајева вршњачког насиља, насиља у породици, партнерског насиља и насиља на омладинским журкама. Испитаници су на насиље реаговали углавном на узвратан начин, што само доказује да се на насиље претежно увек одговарало насиљем и то је за 33 процената испитаника било потпуно разумљиво и оправдано. Око 29 процената испитаника је затражило помоћ неког са стране кад је доживело неки облик насиља. Забрињава чињеница да би тек 7 процента испитаника потражило помоћ од стране полиције, а нешто мање од 3 процента испитаника би о насиљу обавестило своје родитеље. Дакле, млади оправдавају и практикују да на насиље узврате насиљем радије него да се за помоћ и подршку обрате надлежнима, што је врло негативна тенденција.

Млади испитаници су сагласни у томе да су жртве насиља претежно припаднице женског пола. Млади подржавају насиље као облик одговора на насиље, што је за њих поистовећено са појмом самоодбране. Такође, многи сматрају насиље оправданим кад се оно користи у казнене намене, односно кад се жели казнити неко за неко његово поступање. Око три процента испитаника насиље сматра оправданим у дисциплинском смислу кад се жели дисциплиновати члан породице. Забрињавајуће мали број испитаника је дао одговор да насиље никад не може бити оправдано.¹³

За младе су гарант сигурности углавном њихове мајке, за које је нешто мање од 80 процената испитаника рекло да су им једини ослонац и сугурност у животу. За очеве је око осам процената испитаника рекло да су им извор сигурности, што је исти проценат оних који су рекли да у својим пријатељима имају извор сигурности. У

12 Анђелковић, Ј. (2023) Ставови грађана по питању безбедности младих у Републици Србији, Омладински безбедносни форум, Београд, 20.

13 Смокровић, А. (2015) "Грађански непослух и оправданост насиља", Филозофска истраживања, бр. 35, Загреб, 566.

врло малом проценту, испитаници су као извор сигурности навели наставнике, баке и деке, директоре школа и друге друштвене субјекте. Узори младима су углавном спортисти, у 38 процената, потом следе научници и истраживачи у 27 процената испитаника, историјске личности за 20 процената испитаних, свештеници за 15 процената испитаних, политичари за 14 процената испитани и естрадне личности за 9 процената испитаних.

Као изворе несигурности, млади су навели економске проблеме, породичне проблеме, животни стил младих, урушавање вредносних система у друштву, заменареност младих и њихових потреба. Неопходно је приступити едуковању младих у процесу мирног решавања конфликта и код њих развијати модалитете ненасилне комуникације у циљу изналажења решења у таквим ситуацијама. У том поступку, морају се интегрисати све друштвене и државне институције и релевантне институције.

Омладинска политика Републике Србије

Министарство омладине и спорта Републике Србије је донело Националну стратегију за младе за период 2015 – 2025. године. Пре израде овог акта, стручне службе Министарства су констатовале проблеме и изазове са којима се млади у Републици Србији сусрећу и Стратегијом се настојало да се изнађу решења за те проблеме који тиште омладинску структуру. С тим у вези, Стратегија дефинише стратешке циљеве, којих има укупно девет, а које је требало реализовати у десетогодишњем периоду, за који је Стратегија израђена. Стратешки циљеви Министарства и уједно наше државе су: 1) запошљивост и запосленост младих; 2) квалитет и могућности за стицање квалификација и развој компетенција и иновативности код младих; 3) активно учешће младих у друштву; 4) здравље и благостање младих; 5) стварање безбедносне културе; 6) подршка друштвеној интеграцији младих из ризичних друштвених категорија од социјалне укључивости; 7) мобилност, сарадња младих и младих миграната; 8) информисаност младих и ширење знања о младима и 9) интеграција младих и њихова њихово укључивање у креирање културних садржаја.

Стратешки циљ запошљивости и запошљавања младих се заснива на аналитичким подацима Националне службе за запошљавање за период 2013 – 2014. године. Према овим подацима, у 2013. години, незапосленост младих узраста између 15. и 24. године је била 23,4 процента, а у 2014. години је незапосленост те популације била 33,27 процента. Примећено је да су млади у процесу тражења посла врло неактивни, те се у проценту од 71,2 њих 2014. године одбијало да учествује у процесу активног тражења посла. Млади узраста између 15. до 24. године током 2014. године у проценту од 19,7 нису располагали никаквим стручним знањем и образовањем и нису били укључени ни у један едукативни и образовни процес.

Управо, узраст у раздобљу између 15. и 24. године је окарактерисан као најтежи у процесу запошљавања. У већем ризику су припаднице женског пола, јер оне теже налазе запослење, док су мушкарци у благо повољнијем положају. Такође, забележена је већа пасивност младих жена при налажењу запослења у односу на младе мушкарце. Младе жене су више изложене различитим облицима дискриминације приликом запошљавања, а дискриминације се врше по основу сексуалног узнемиравања и непримања у радни однос јер желе да се остваре као мајке. Ромкиње додатно трпе дискриминацију због њихове расне припадности те се сматрају посебно угроженом категоријом.

Такође, учени су пропусти у начину образовања младих у Републици Србији,

јер се код њих не гради предузетнички дух. Европски образовни системи развијају омладинско предузетништво, што касније младима помаже при запошљавању. Улазак у предузетничке воде, младима повећава могућности samozapošljavanja, стварања нових радних места, подиже им ниво самопоуздања и јача њихову креативност. На нивоу Европске уније, око 20 процената средњошколаца заврши као предузетник у властитом бизнису.

На основу ових чињеница, први стратешки циљ Министарства промовисан у Стратегији је унапређење запошљивости и запослености младих. Као специфични проблеми који се детектују на путу реализације овог циља, утврђени су недовољност прилика за аплицирање на програме који поспешују запошљивост и запосленост младих, као и недовољна мотивисаност младих да у таквим програмима учествују. Такође, млади не поседују потребна знања и компетенције потребних за захтеве тржишта рада. Управо из тог разлога треба инсистирати на целоживотном учењу и едукацији. Неразвијеност омладинског предузетништва се сматра значајном препреком у решавању проблема запошљавања омладине.¹⁴

На развоју и промоцији образовања младих, држава мора интензивно да ради. Према подацима из Стратегије, у 2013. години у сектору образовања је било запослено укупно 148.831 лице, док је у неком облику образовног процеса било укупно милион и 200 хиљада младих. У процесу образовања млади, поред знања, треба да стекну и знања, која су им потребна за вршење одређених професионалних задатака. Нажалост, ниво знања српских ученика и студената је на значајно нижем нивоу него што је случај са знањем ученика и студената европских земаља. Једино ученици и студенти из Бугарске и Румуније имају нижи ниво знања од ученика и студената у Србији. На завршном испиту 2014. године, више од половине тестираних ученика је показало исподпросечне резултате. Такође, по питању наставничких знања и компетенција, наша земља је врло лоше рангирана, а најслабији резултати просветног кадра су показани по питању васпитног, педагошког, дидактичко – методичког приступа образовању, као и способности да се презентује градиво на начин који је користан и ефикасан за младе.

У Републици Србији постоји проблем ученика и студената који не заврше процес образовања јер га пре завршетка напусте. Током 2012. године, превремено је образовање напустило 25,1 проценат ученика, што је много изнад европског просека, где је проценат превремено напустилих око 13. Чак 11 процената младих није ни основно образовање успело да приведе крају. На основном образовању је остало 20,8 процената становника Републике Србије, док 48,9 процената становника има завршену средњу школу. Више или високо образовање има 16 процената становника Србије.

Један од циљева Стратегије је интеграција младих у друштвено – политички живот заједнице. На држави је обавеза стварања правног и политичког оквира који би стимулативно деловао на активизам младих, а то је могуће једино кроз креирање ефикасних механизма који би резултирали укључивањем младих у јавне политике. У ту сврху се формирају разноврсна удружења, на нивоу грађанских и цивилних организација, који раде на афирмацији омладинског активизма и који су најбоља полуга за младе да се преко њих активирају. Подизање капацитета ових организација би се могло постићи једино финансијском подршком, као и организационим видовима помоћи. Младе треба подстицати и на волонтеризам, који треба константно промовисати. Млади генерално нису заинтересовани за волонтеризам, поготово у данашње време кад су на цени материјалне вредности.

¹⁴ Галоња, А. (2011) Промоција омладинског предузетништва, Business Start – Up Centre, Крагујевац, 22.

Зато, промоција волонтеризма треба да се врши кроз афирмацију вредности које се волонтерским радом остварују, а то је стварање осећаја заједништва, пружање услуга од виталне важности за једно друштво, брига о заједници, брига о неким узвишеним вредностима и томе слично.

Закључак

Деца и млади у сваком друштву представљају његов најважнији део. Брига о квалитетном усмерењу младих и њиховој интеграцији у регуларне друштвене токове, свакој држави представља један од кључних задатака. У раду, аутор је разматрао два битна елемента интеграције младих, посматрано са политиколошког и безбедносног аспекта. Полазне тезе рада су везане за партиципативност младих у политичком животу у Републици Србији и безбедност младих, која се може посматрати као глобална и као безбедност у школи и безбедност у дигиталном смислу.

Досадашња икуства младих показала су да су деца и млади често били злоупотребљени од стране различитих политичких актера, којима су требали млади да их искористе као механизам за даљу реализацију њихових политичких амбиција. Посматрано још од великих студентских протеста из 1968. године, па до протеста који су се деведесетих година прошлог века често дешавали у Београду, па до најновијих политичких дешавања, где се опет, по устаљеном моделу, у прве „борбене редове“ истичу млади, под плаштом студентских организација, млади су били подесни да на својим леђима понесу највећи терет политичких промена, а за узврат не би добили ништа, или би добили врло мало. Као резултат таквог маргиналног односа према младима, имамо високу стопу незаинтересованости младих за политиком, како домаћом и регионалном, тако и светском. Преовлађујући ставови младих у Србији су да за њихове потребе и реалне проблеме политичари немају слуха, те да их се сете само кад им требају ради реализације њихових политичких опортунних циљева.

Млади све више изражавају своју забринутост за својом безбедношћу. Као иницијална каписла да се о проблему безбедности младих више говори, послужили су немили догађаји од маја месеца 2023. године, кад су животом платили многи млади људи због асоцијалних појединаца из њиховог окружења, о чијој асоцијалности и девијантности се није на време говорило, нити су предузимани неопходни кораци како би се најстрашнији епилог евентуално предупредио. У раду су приказани резултати испитивања јавног мњења, који најсликовитије одражавају стање свести младих о безбедносној слици која постоји у српском школству и образовању. Посебан проблем о ком се раније уопште није говорило је проблем међувршњачког насиља, које је у Србију увезено из западних земаља, а које постаје све бруталније и страшније, а почиње и да односи прве жртве.

На питање како решити проблем искоришћавања и злоупотребе младих у политичке сврхе са једне, и како помоћи деци и младима по питању подизања њихове безбедности са друге стране, није лако дати квалитетан одговор. Влада Републике Србије је предузела, као прве кораке, обрачун са наоружањем, које се легално и илегално налази у грађанству. Стављен је мораторијум на набавку новог наоружања од стране грађанства и дата је могућност свакоме ко је то желео, да полицији преда наоружање које је имао у свом поседу, било легално, било илегално. Међутим, ништа или врло мало се ради на ревитализацији основних друштвених и породичних вредности, деца се не уче о моралним и етичким вредностима,

не развија се код њих филантропија и емпатија, већ се, разним злоупотребама и политичким махинацијама, укључују у насилне демонстрације и покушаје насилног рушења легитимно изабраног режима, што само додатно продубљује проблем и доприноси удаљавању младих од легалних државних и друштвених институција.

Литература и извори

- Анђелковић, Ј. (2023) Ставови грађана по питању безбедности младих у Републици Србији, Омладински безбедносни форум, Београд.
- Вуковић, Ђ. (2018) „Сјај и цинизам друштвених промена – педесет година након студентских побуна широм свијета“, Политеа, Бања Лука.
- Галоња, А. (2011) Промоција омладинског предузетништва, Business Start – Up Centre, Крагујевац.
- Марковић, Крстић, С. (2012) „Омладина као предмет научног проучавања: настанак и развој социологије омладине“, Образовање и савремени универзитет, Филозофски факултет, Ниш.
- Митровић, М. (2008) Студентске демонстрације у Београду 1968, Институт за новију историју Србије, Београд.
- Попадић, Д; Павловић, З; Михаиловић, С. (2019) Млади у Србији, Фондација Фридрих Еберт, Београд.
- Смокровић, А. (2015) “Грађански непослух и оправданост насиља“, Филозофска истраживања, бр. 35, Загреб.
- Стојановић, Б. (2021) Локална омладинска политика у Републици Србији, Кровна организација младих Србије, Београд.
- Томовић, С. (1992) “Поводом расправе о аутономији универзитета“, Републички савјет за развој, Подгорица.
- Cohen, R. (2000) „Who Really Brought Down Milosevic?“. The New York Times, New York



Александар Павић¹, Хатица Бериша²

БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ ГЕОСТРАТЕГИСКОГ ПОЛОЖАЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ³

Сажетак

Утицај географских фактора на укупна стратегијска обележја положаја једне земље готово да није нигде толико изражен а след историјских догађаја толико фреквентан и интензиван, колико у региону Балканског полуострва. Почевши од дипломатских преко политичких и економских чинилаца утицаја на једну земљу остварују се национални интереси држава довољно моћних да у својим националним стратегијама безбедности дефинишу а затим и спроведу политику ширења сфере доминације над регионом или на глобалној скали.

Наведени елементи меке националне моћи свакако морају, и јесу, бити потпомогнути елементом тврде моћи тј. оружаном силом са циљем задржавања кредибилитета и дипломатске „тежине“ земље која испољава утицај. Развој способности за пројекцију елемената националне моћи тада представља императив за земљу која има за циљ остварење утицаја и заштиту интереса изван својих физичких граница.

Капацитети државе и њених фактора меке моћи су тада стављени у службу дефинисања и развоја капацитета и способности оружаних снага профилисаних и доктринарно уоквирених као подршка концепта пројекције моћи тј. концепта експедиционих снага.

Кључне речи: безбедност, одбрана, доктрина, геостратегија, Балкан, Република Србија

¹ Александар Павић, Универзитет одбране

² Др Хатица Бериша, Универзитет одбране

³ Рад је настао током реализације наставе на Генерал-штабног усавршавања и пројекта Школе националне одбране „Неутралност и стратешко одвраћање“, који је одобрен одлуком Сената Универзитета одбране (акт Ректората УО бр 22-35 од 20.1.2022. године).

SECURITY CHALLENGES OF THE GEOSTRATEGIC POSITION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The influence of geographical factors on the overall strategic features of a country's position is almost nowhere as pronounced and the sequence of historical events as frequent and intense as in the region of the Balkan Peninsula. Starting from the diplomatic through the political and economic factors influencing a country, the national interests of countries powerful enough to define and then implement the policy of expanding the sphere of domination over the region or on a global scale in their national security strategies are realized.

The mentioned elements of soft national power certainly must, and are, supported by an element of hard power, ie. armed force with the aim of maintaining the credibility and diplomatic "weight" of the country that exerts influence. The development of the ability to project elements of national power is then an imperative for a country that aims to exert influence and protect interests beyond its physical borders.

The capacities of the state and its soft power factors were then put in the service of defining and developing the capacities and capabilities of the armed forces profiled and doctrinally framed as support for the concept of power projection, i.e. concept of expeditionary forces.

Keywords: security, defense, doctrine, geostrategy, Balkans, Republic of Serbia

Увод

„Евроазија је шаховска табла на којој наставља да се води битка за светски примат“
Збигњев Бжежински

Поједини аспекти материјализације сфере интереса на регион имају елементе неоколонијализма у чијим основама лежи политика пројекције утицаја на основу различитих домена меке и тврде моћи једне државе. Почевши од дипломатских преко политичких и економских чинилаца утицаја на једну земљу остварују се национални интереси држава довољно моћних да у својим националним стратегијама безбедности дефинишу а затим и спроведу политику ширења сфере доминације над регионом или на глобалној скали. Наведени елементи меке националне моћи свакако морају, и јесу, бити потпомогнути елементом тврде моћи тј. оружаном силом са циљем задржавања кредибилитета и дипломатске „тежине“ земље која испољава утицај. Развој способности за пројекцију елемената националне моћи тада представља императив за земљу која има за циљ остварење утицаја и заштиту интереса изван својих физичких граница. Капацитети државе и њених фактора меке моћи су тада стављени у службу дефинисања и развоја капацитета и способности оружаних снага профилисаних и доктринарно уоквирених као подршка концепта пројекције моћи тј. концепта експедиционих снага.

Ради успостављања јасних параметара есенцијалног разумевања овог рада⁴

⁴ Током израде овог рада а услед недоступности примарне литературе, за навођење појединих извора кориштени су секундарни радови аутора који су писали на основу њима доступне примарне литературе

потребно је утврдити термилошке одреднице геостратегије. Она представља сложеницу три повезане речи оригинално грчког порекла, геа чије основно значење је земљиште/простор; стратос са значењем војска; и агеин чије значење је водити. Спајањем наведеног геостратегија се може дефинисати као утицај географских чинилаца на ратоводство.⁵ Међутим, у употреби је шири контекст значења ове сложенице који се дефинише као утицај географских одредница на спровођење дефинисаних стратегијских односа примарно безбедносног карактера. И поред очигленог недостајања општеприхваћеног одређења геостратегија се може дефинисати као стратешки менаџмент геополитичких интереса.⁶ При чему се по стратегијском одредницом може сматрати планска и свеобухватна експлоатација мера ради постизања крајњег циља од друштвеног или војног значаја, једне државе. Кинески поморски официр, старији капетан Су Ти констатује да „геостратегија представља напоре државе у светској ацени да користе географску оријентацију и принципе како би оствариле и очувале своје националне интересе.“⁷ Додатно, успостављена је теорија да геостратегија спаја стратегијска схватања са геополитичким јер су њима успостављени стратегијски правци даљег развоја и деловања друштва ради достизања и заштите националних интереса.⁸ Геополитика и геостратегија представљају две компатибилне области међусобно зависне по својим карактерима. Дешавања на пољу једне ће свакако имати своје реперкусије на ону другу.

Геополитички поларитет савременог доба и испољавање његовог утицаја долази до изражаја у свим својим карактеристикама на геостратегијском простору Балкана. Мултинационално окружење које неминовно доводи до сукоба различитих интереса и његових физичких манифестација је најочигледније у поменутом балканском региону. Способност тумачења и разумевања резултанти и вектора интереса сила у региону а затим и прилагођавање националних интереса максимуму њихове остваривости сходно сопственим друштвено-социјално-економским и одбрамбеним могућностима представља суштину заштите сопствених националних вредности.

Историјска одредница свакако представља неодвојив фактор приликом разматрања геостратегијског простора. Њен значај се мултипликује сходно утицају друштвених аспеката једног народа. Менталне особине друштва посматране кроз историјску призму представљају могућу одредницу карактера односа једног друштва према спољном свету.⁹ Експлоатација карактеристика геостратегијског положаја или њихово занемаривање у многоме зависи од укупног карактера политичке елите једног народа али и од основних психолошкох особина друштва. Карактеристика народа који живе на географском простору територије Р. Србије представљена је кроз вођство од стране снажне личности (култ лидера). Народи на наведеном простору су историјски посматрано имали личности које су предводиле нацију а тиме и опредељивали карактер геостратегијских и геополитичких односа. Посматрајући личности на челу нације почев од експонената династија

5 Радован Радиновић, „Геостратешки положај Србије и опстанак Републике српске,“ Политика националне безбедности година VIII бр. 1/2017(2017): 14.

6 Жељко М. Будимир „Геопросторни чинилац у класичним геополитичким учењима“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2020), 31.

7 Ibid., 24

8 Жељко М. Будимир „Геопросторни чинилац у класичним геополитичким учењима“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2020), 31.

9 Обзиром да предмет рада није психолошка анализа друштва, овај рад ће само назначити вероватноћу утицаја карактера друштва Р. Србије на могућу експлоатацију геостратегијског положаја државе, без намере дефинисања „добро/лоше“ нити улазећи у политички контекст наведених експонената власти.

Обреновић и Карађорђевић, преко Јосипа Броза, Слободана Милошевића, Зорана Ђинђића, Бориса Тадића, Томислава Николића до Александра Вучића свако је на посебан начин експлоатисао карактеристике геостратегијског положаја Р. Србије кроз савремену историју. На тај начин су се мењали и ефекти стратегијских и географских чинилаца од утицаја на друштвено-политичку еволуцију народа који живе на територији Р. Србије.

Савремене теорије геостратегије

Анализирајући теорију међународних односа кроз призму геополитике и њену резултанту у домену геостратегијског положаја Балканског полуострва и Р. Србије као његовог експонента, значајну улогу има Макиндрова теорија: „Ко влада Источном Европом, влада пределом срца. Ко влада пределом срца, Влада светским острвом. Ко влада светским острвом, влада светом.”¹⁰ Наведена клаузула у потпуности осликава „привлачност“ утицаја над европским континентом и представља основу стварања потенцијалних услова за сукоб глобалних интереса унутар разматраног региона. Путем разраде геостратегијске теорије коју је успоставио Махан, о разликовању и супротстављању главних поморских и континенталних земаља евроазијског простора, по коме поморски положај и моћ државе која контролише мора и океане, има одлучујући значај и обезбеђује превагу над континенталним силама, Спајкмен је поставио дефиницију да су ивичне области Евроазије (Rimland) војно-стратешки и политички значајније од Хартленда и да контрола над њима обезбеђује светску доминацију.¹¹ Посматрајући конфликте у новијој историји и покушаје наметања сфере интереса над деловима евроазијског континента долази се до закључка да борба за утицај над ресурсима које обезбеђује наведени континент није престала, да је у току и да ће се одвијати у наредном предвидивом периоду. Криза која је довела до распада СССРа и појачан утицај НАТО и његовог најекспонираног члана САД над земљама бившим чланицама Варшавског уговора које се простиру ободом Хартленда потврђује актуелност Спајкменове теорије у савременом добу и у потпуности осликава сукоб Римленда и Хартленда. Процес је започет распадом СССРа и Варшавског уговора а наставља се апсорпцијом земаља суседа Руске федерације у НАТО, примицањем границама и сфери интереса Русије. Даљом анализом простора уочљиво је да део европског геопростора коме припада и Република Србија, представља појас додира напред описаних Хартленда и Римленда чиме се ставља у сами фокус сукоба двају супротстављених глобалних интереса.

Геостратегијски простор Републике Србије

Географски посматрано војни термини попут стратегијских праваца дејства противника али и снага одбране Републике Србије, комуникацијских рута и чворишта и просторија опредељених за концентрацију снага дефинишу и описују капацитете простора за припему одбране од агресије споља. Анализирајући геостратегијски положај западног Балкана закључује се да Република Србија припада европском ратишту односно, балканском географском рејону у коме је могуће водити рат при чему је потребно узети у обзир и укупан потенцијал одбране једног друштва.¹²

¹⁰ Т-3 Савремени међународни односи, Предавање 18.09.2020. године. Катедра стратегије - ШНО

¹¹ Ibid.

¹² Небојша Вуковић, „Геостратегијски аспекти безбедно-одбрамбених опција Србије,“ у Утицаји војне неутралности Србије на безбедност и стабилност у Европи. (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2016): 163

Додатно, даљом сепарацијом нивоа општости дефинише се нижи ниво под називом војиште. Овај термин представља такође стратегијску категорију простора која се дефинише као „целина на којој се изводи једна или више операција стратегијског или оперативног значаја”. Географски простор на коме се налази Република Србија припада јужно-европском војишту.¹³ Ради наставка дефинисања војно-географског положаја Републике Србије есенцијално је објаснити још један појам из домена геостратегије: „концентарцијску просторију“. У доступној стручној литератури овај термин је дефинисан као „подручје на којем се прикупљају јединице и материјална средства једног или више видова ради извршења концентрације или предузимања ратних или борбених дејстава”.¹⁴ Обзиром на чињеницу да је територија Републике Србије обухваћена Панонском низијом на подручју Војводине и шире околине Београда оружани састави оперативно-стратегиског нивоа могу бити прихваћени и концентрисани у овом рејону у случају избијања рата великих размера.¹⁵

Такође, од виталног је значаја прецизно дефинисати комуникацијске снопове који пролазе преко гео-простора Републике Србије. Они су дефинисани на следећи начин: „Уколико у једном смеру између два објекта, рејона или области, има неколико комуникацијских праваца истих или различитих врста саобраћаја, и ако нису на великом растојању један од другог, тако да се могу релативно лако допуњавати или замењивати, тада такви комуникацијски правци образују комуникацијски сноп (једнородни или мешовити).“¹⁶ Узимајући у обзир наведнеу дефиницију уочљиво је да преко територије Републике Србије пролазе комуникацијски снопови који повезују западну Европу и Блиски исток.

Мултиполарност светског поретка

Простор Западног Балкана је географски простор на којем се на најочигледнији начин манифестују резултати и консеквенце краја биполарности и монополарности геополитичког окружења. Распадом СССРа и Варшавског уговора дошло је и до распада биполарног светског поретка након чега је наступио монополарни карактер глобалних односа међу државама. САД је задржала примат и „ексклузивно право“ процене и војног реаговања у случају угрожавања њених виталних националних интереса у свету. Успостављен је модел интервенционализма. Почетак оваквих међународних односа представља НАТО агресија под вођством САД на СРЈ док се крајем оваког модела међународних односа може сматрати Украјинска криза. Кроз наставак ширења западног утицаја на исток путем асимилације земаља бивших чалница Варшавског уговора у НАТО настојала се идентичном стратегијом приволети и Украјина да се прикључи Алијанси. Међутим, тиме су директно били угрожени интереси Русије која је одговорила анексијом Крима и подршком проруски орјентисаним снагама на истоку Украјине. Обзиром да САД и НАТО нису адекватно одговориле на ескалацију кризе, овај тренутак се сматра почетком краја униполарног устројства поретка на глобалном нивоу.¹⁷

Мултиполарност у међународним односима преузима примат у којем ће водећу улогу имати: САД, ЕУ, Кина и Русија.¹⁸ Способност политичке елите да

13 Ibid., 164

14 Војна енциклопедија, књига 4 (Београд: Издање редакције војне енциклопедије, 1972), 507.

15 Небојша Вуковић, „Геостратегијски аспекти безбедно-одбрамбених опција Србије,“ у Утицаји војне неутралности Србије на безбедност и стабилност у Европи. (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2016): 165.

16 Radomir Marjanović, Opšta vojna geografija sa evropskim ratištem (Београд: Војноиздавачки завод, 1983), 176.

17 Радован Радиновић, 19.

18 Невена Шекарић, „Неке карактеристике геополитичког окружења Републике Србије –

испољи и заштити националне интересе Републике Србије у претходно наведеном геостратегијском окружењу представља апсолутни приоритет и савремену политичку неминовност.

Геостратегија војне неутралности Републике Србије

Скупштина Републике Србије је усвојила резолуцију о војној неутралности коју је потребно анализирати у контексту савременог геостратегијског окружења. У јавном дискурсу дефинисала су се два основна дебатна правца у вези са наведеном темом. Један заступа ставове да је то „изнуђено одређење политичких елита у датом историјском тренутку“ који се доводи у последичну везу са моментом самопроглашења независности јужне српске покрајине Косово и Метохија, док други правац заступа мишљење да је то „једини рационалан избор који мала држава има за максимизацију остваривања националног интереса, односно, географски и стратегијско утемељену и оправдану одлуку.“¹⁹ Обе теорије завређују анализу сходно историјским и савременим утицајима интереса кључних играча на глобалној али и регионалној геостратегијској сцени.

Безбедносни аспекти односа Републике Србије и НАТО/САД

Историјски посматрано, на међународном плану односи Републике Србије и САД су били променљивог карактера, поготово у новијој историји. Након НАТО бомбардовања они су били потпуно замрли, да би затим били обновљени а после чега је опет дошло до захлађења услед признања независности тзв Косова од стране САД. Међутим, обзиром на чињеницу да САД имају пресудну улогу у међународним односима са свим реперкусијама на интернационалне организације, интерес Републике Србије свакако јесте фаворизовање добрих (партнерских) односа са наведеним глобалним играчем на свим пољима а поготово на друштвено-политичким и у домену сарадње у области одбране.

Продужење сфере интереса САД (као најдоминантније али свакако не и једине државе) се између осталог остварује и кроз њено чланство у НАТО савезу. У сфери безбедности, један од кључних фактора на регионалном мада у последње време и на глобалном нивоу, представља наведена међународна организација. Сходно томе, интерес Републике Србије, без обзира на недавну историју, јесте остварење сарадње на партнерском нивоу каква је успостављена 2006. године и која у свом манифестном облику представља програм Партнерство за мир. У склопу продубљивања сарадње и квалитативних резултата, Влада Републике Србије је у децембру 2014. године усвојила Индивидуални акциони план партнерства који представља посебно „кројен“ план сарадње земље партнера и НАТО без дефинисања крајњег стања.²⁰ Овај програм представља највећи могући облик сарадње НАТО и земље партнера која не жели да постане чланица ове организације.

Свакако, приликом анализе геостратегијског положаја Републике Србије потребно је имати у виду чињеницу да су шест од осам држава са којима се она граничи постале чланице НАТО алијансе: Мађарска, Румунија, Бугарска, Албанија, Хрватска и Црна Гора. БиХ је потписница програма Партнерства за мир, док је чланство Северне Македоније поновно иницирано након решења спора око имена

безбедносно-одбрамбени аспекти,“ Војно дело бр.1/2019 (2019): 7-21.

19 Невена Шекарић, „Неке карактеристике геополитичког окружења Републике Србије – безбедносно-одбрамбени аспекти,“ Војно дело бр.1/2019 (2019): 7-21.

20 Невена Шекарић, „Неке карактеристике геополитичког окружења Републике Србије – безбедносно-одбрамбени аспекти,“ Војно дело бр.1/2019 (2019): 7-21.

са Грчком.

Невена Шекарић наводи: „Чланство у НАТО пакту за Р. Србију би имало позитивне ефекте у смислу да би Србија, на тај начин, постала део система колективне одбране и, тако, значајан фактор добросуседских односа. Стога се са правом поставља питање да ли је војна неутралност Републике Србије у односу на регионално окружење заправо најбоље и, уопште, одрживо решење. Међутим, чињеница је да потезање чланства Србије у НАТО, услед емотивне оптерећености овог питања због релативно скорашње агресије НАТО-а на Савезну Републику Југославију, може резултовати губљењем подршке и гласова на изборима, што, у крајњем, не популаризује ово питање међу владајућим политичким елитама. Барем према досадашњим изјавама српских политичких званичника, нема притисака да Србија постане чланица Алијансе, а како међу домаћом јавношћу и даље влада негативан став о овом евентуалном чланству, то питање се, врло вероватно, неће још извесно време наћи на дневнополитичкој агенди Србије.“²¹ Свакако, поред наведеног потребно је подвући да би евентуално прикључење НАТО услед геостратегијског окружења Р. Србије неминовно утицало и на односе са Русијом а тиме и на став који ова земља има према подршци заштити националних интереса Р. Србије на међународном плану а поготово у Савету безбедности УН.

Безбедносни аспекти односа Републике Србије и Европске Уније

Вођство нације у наведеном окружењу има своје мерило успешности кроз спровођење националне политике и достизању и заштити националних интереса који су дефинисани у Стратегији националне безбедности. Један од примарних националних интереса Р. Србије јесте прикључење Европској Унији. Могуће је дефинисати два основна разлога европских интеграција: економски и национална оријентација Србије ка доприносу Заједничкој спољној, безбедносној и одбрамбеној политици ЕУ у свим видовима њене манифестације.²²

Европска унија представља чвориште интеграције европских земаља базирано на економским основама што је касније изашло из наведених оквира и проширило делокруг надлежности, између осталог и на сферу одбране и безбедности. Земље чланице ЕУ делегирањем дела суверенитета над одређеним областима од заједничког интереса допринеле су превасходно повећњу тржишта за пласирање своје робе а затим и обједињавању безбедносних интереса са глобалним аспирацијама.

Република Србија је обезбедила статус кандидата за чланство у ЕУ и реформе друштва и државних институција подређене су процесу евроинтеграција. Очигледне разлоге и бенефите уласка у ЕУ није потребно додатно образлагати јер су они базирани на укупним друштвеним, економским и безбедносним основама које обезбеђују бољитак друштва и економски просперитет државе. Темпо и квалитет институционалне и законске синхронизације управо је пропорционалан брзини достизања потребних норми и крајњем датуму уласка у ЕУ. Републике Србија је отпочела процес преговора почетком 2014. године путем модуларног отварања преговарачких поглавља чиме постепено долази до учвршћивања легислативних али и укупних веза Републике Србије и ЕУ. Затварање сваког поглавља означава извршену синхронизацију у предметном домену.²³ На основу

21 Ibid., 11

22 Стратегија националне безбедности Р. Србије, Народна скупштина Р. Србије, Београд 27.12.2019.

23 Невена Шекарић

доступних информација путем отворених извора и медија, приступање Републике Србије ЕУ није доведено у позитивну или негативну корелацију са декларацијом о неутралности, нити је условљено приступању у НАТО. Потврда схватања значаја европске оријентације Републике Србије путем интеграције и чланства у ЕУ материјализована је кроз један од националних интереса. Поред тога, овај интерес је потребно да буде реализован кроз остварење следећих посебних циљева: 1) обликовање модерног и развијеног друштва заснованог на заједничким европским вредностима које су део Српског националног идентитета и историјског наслеђа, 2) достизање унутрашње спремности за чланство у Европској унији, 3) унапређење националне безбедности и одбране кроз процес европских интеграција.²⁴ Додатно, као потврда сарадње и доприноса ЗБОП ЕУ, Војска Србије је наменила снаге за учешће у мировним мисијама ЕУ од којих су неке тренутно у току.

Безбедносни аспекти односа Републике Србије и Русије

Приликом анализе безбедносних и одбрамбених аспеката сарадње двају државних субјеката на међународној сцени свакако значајну пажњу је потребно посветити наученим лекцијама прошлости како би се са релативном сигурношћу могла предвидети будућност односа односно заузети став према изазовима сарадње у садашњости. У зависности од политичке елите на власти односи земаља се незнатно прилагођавају тренутним интересима и бивају подвргнути испитима савремених догађаја.

Корен међусобних односа Републике Србије и Русије (Руске Федерације) потребно је тражити у историји и културном и верском наслеђу двају словенских народа истог порекла. Историјски посматрано Русија је имала велики утицај на регион Балкана и Републике Србију који су због свог геостратегијског положаја представљали једну од сфера интереса Русије. Од жеље за контролом Босфора пред Балканске ратове, преко борбе против фашизма у Другом светском рату до утицаја на залеђе ЕУ и НАТО, Русија је исказивала своје присуство примењујући различите видове државне моћи а некада их и комбиновала.

Последњи у низу карактера односа је везан за подршку у решавању статуса Аутономне покрајине Косово и Метохија из периода од 2005. и 2008. године до садашњости. Такође, у овом периоду је дошло и до закључења бројних уговора базираних на дистрибуцији различитих врста енергената чиме су билатерални односи додатно ојачали.²⁵ Наведена подршка статусним питањима Косова и Метохије се огледа пре свега у негативном ставу према самопрокламованој независности јужне српске покрајине и адекватно томе наступу у Савету безбедности УН. Такође, сарадња са Руском федерацијом на економском плану даје нову димензију међусобних односа а у оквиру тога и војно-војна сарадња која се материјализовала набавком модерних средстава ратне технике и наоружања и војне опреме те различитим видовима донација у домену безбедности и одбране. Свакако, значајан фактор наведених односа на међународном плану јесу и интереси Русије која на овом географском подручју штити своје интересе путем различитог аспеката утицаја у залеђу Европске Уније и НАТО.

Наведени споразуми склопљени са Русијом у вези са дистрибуцијом различитих видова енергената дају нову димензију билатералним односима које потребно сагледати кроз призму укупно позитивних стратешких односа али

²⁴ Стратегија националне безбедности Р. Србије, Народна скупштина Р. Србије, Београд 27.12.2019.

²⁵ Невена Шекарић

и потенцијалне енергетске зависности о само једном извору, што само по себи представља безбедносни изазов. Сходно наведеном обезбеђење алтернативних извора енергената постаје једно од безбедносних императива садашњице и од виталне је важности за енергетску независност Р. Србије.

Безбедносни аспекти односа Републике Србије и Кине

Научни и дипломатски кругови су дефинисали НР Кину као тренутно најозбиљнијег изазивача америчкој хегемонији у домену економије и глобалне безбедности.²⁶ Основне детерминанте стабилног економског раста кинеске економије се налазе у стабилности политичког система, тржишно орјентисаној економији те подршци државе слободном предузетништву.²⁷ Анализирајући доступну литературу уочљива је чињеница употребе меких моћи државе зарад заштите (ширења) националних интереса НР Кине. Превасходно ширећи економски утицај Кина постаје доминантан фактор у међународној економији а тиме остварује утицај и на домен безбедности. У овом моменту Кина нема способности нити капацитете за глобално војно присуство попут САД али на регионалном нивоу заузела је примат на плану безбедности. Штитећи своје националне интересе у Јужном Кинеском мору путем војног присуства повремено се налази на ивици сукоба са суседним државама од којих су неке политички, економски и војно потпомогнуте САД.

Потврда претходним ставовима се може наћи у раду Збигњева Бжежинског који је приметио како је „Евроазија шаховска табла на којој наставља да се води битка за светски примат, а та битка представља геостратегију – стратегијски менаџмент геополитичких интереса“²⁸

Анализирајући геостратегијски положај Републике Србије неизбежно је нагласити присуство НР Кине у њеном друштвено-економском животу а од недавно Кина је постала партнер и у домену набавке наоружања и војне опреме.²⁹ На овај начин Кина шири своју лепезу утицаја и без обзира на фактор велике географске удаљености она ће свакако у наредном периоду тражити своје место и ширити своју сферу утицаја у региону Балкана.

Новина је и у „нетрадиционалном“ облику међудржавне сарадње у коме се мања земља партнер третира готово једноко себи равном без обзира на њену величину.³⁰ На овај начин се постиже поверење земље домаћина и стварају потпунији услови за сарадњу путем даљег развоја међусобног поверења.

Доминантни метод сарадње економски обележен и налази се на темељима тзв „Појаса и пута“ (Нови пут свиле). Овај концепт представља нови глобални пројекат сарадње Кине са великим бројем држава на простору између Азије и Европе са циљем успостављања боље инфраструктурне и саобраћајне повезаности. На овај начин проходност роба постаје већа чиме се стварају услови за бољу економску а тиме и политичку сарадњу. Успостављање оваквог вида сарадње земаља са различитим нивоом економске развијености, различитих политичких система, величине простора које географски заузима, различитих војних и економских моћи и њихово увезивање потенцијално може довести у питање сферу

26 Драган Ђукановић и Ивона Лађевац, „Приоритети спољнополитичке стратегије Републике Србије.“ Међународни проблеми бр. 3/2009 (2009): 343-364.

27 Невена Шекарић

28 Невена Шекарић

29 Нова беспилотна летелица Војске Србије (приступљено 14.12.2020.); <http://www.mod.gov.rs/cir/16294/nova-bespilotna-letelica-vojske-srbije-16294>

30 Невена Шекарић

утицаја традиционално орјентисаних земаља ка пројекцијом моћи попут САД или Велике Британије што опет последично може представљати сукоб интереса и потенцијалан изазов безбедности на економској бази.³¹ Имајући у виду претходно написано закључује се да значај државе у кинеској иницијативи „Појас и пут“ није у сразмери са њеном величином нити припадности појединим војно-политичким савезима, какав је иначе став у традиционално прихваћеним законитостима међународних односа. Последично Р. Србија због свог геостратегијског положаја задржава висок ниво значаја унутар наведене иницијативе.

Имајући у виду претходно написано, потребно је узети у обзир основе Спајкменове теорије о сукобу поморски орјентисаних земаља са силама копна у вези са доминацијом над Евроазијским природним ресурсима. Обзиром на чињеницу да је иницијатива „Појас и пут“ фокусирана на повезивање међународних актера, она ће у сваком случају изазвати реакцију великих глобалних играча који настоје да разједине државе Хартленда и спрече њихово јачање. Сходно наведеном, потенцијални безбедносни изазови могу постати неминовност а државе на „Путу свиле“ предмет различитих врста утицаја великих сила оријентисаних на пројекцију моћи са концептом глобалне доминације.

Закључак

Република Србија на основу постојећих чинилаца државности представља малу земљу на веома битном геостратегијском простору, сходно чему је подложна утицајима великих сила што је небројено пута доказано током своје дуге историје егзистенције. Штитећи своје прокламоване националне интересе базиране на националним вредностима неретко је улазила у конфликте (оружане и неоружане) са државама оријентисаним ка глобалној доминацији.

Важност геостратегијског положаја је оличена у чињеници да преко територије Р. Србије пролази и биће надограђен један од најбитнијих енергетских комуникацијских праваца за снабдевање држава Европе (ЕУ) земним ресурсима којима је богато подручје Кавказа и Блиског истока. Додатно, географски простор Западног балкана на којем се налази Република Србија представља рејон од интереса подједнако земаља запада али и Русије за коју Србију веже историјско, културно и верско наслеђе и са којом Србија настоји да одржи блиске политичко-економске везе из између осталог и из разлога заштите својих националних и територијалних интереса у међународним институцијама али и због могућности пласирања своје робе на огромно тржиште.

Имајући у виду основне одреднице Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране, Република Србија је орјентисана ка интеграцији у структуре Европске Уније док истовремено одржава односе на бази партнерства са водећим војно-политичким организацијама НАТО, чије стандарде и основни систем организације примењује у сопственим оружаним снагама, и ОДКБ у чијим структурама има статус посматрача. Посебан карактер односа је успостављен са највећом светском растућом економијом, Кином са којом на нивоу партнера учествује у имплементацији економско-политичке иницијативе „Појас и пут“.

Посебан аспект геостратегијског положаја је представљен кроз дефинисану војну неутралност Републике Србије. Наведено међународно окружење Р. Србије на регионалном плану у корелацији са интересима моћних савезника који су географски дистанцирани представља посебан изазов безбедности које

³¹ Шекарић, Невена. „Неке карактеристике геополитичког окружења Републике Србије – безбедносно-одбрамбени аспекти.“ Војно дело бр.1/2019 (2019): 7-21.

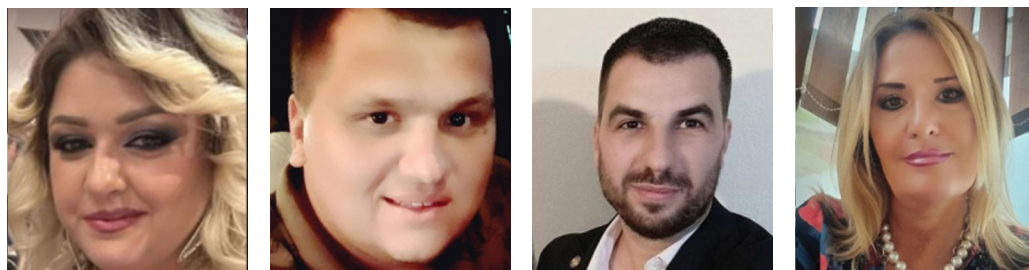
је потребно посматрати кроз војно-политичку призму међународних односа са циљем заштите националних интереса. Успостављени ниво поверења са западним земљама и НАТО представља максимум који се у оваквом окружењу могао остварити, такође сарадња са Русијом и земљама ОДКБ представља изазов из разлога доктринарне и концептуалне организације оружаних снага. Опремање наоружањем и војном опремом Војске Србије источног порекла донекле представља континуитет оријентације у овом домену у протеклих 60 година чиме је олакшана интеграција наведених система наоружања али истовремено представља изазов синхронизације у циљу дефинисане интероперабилности са западним партнерима ради заједничког учешћа у мултинационалним операцијама. Наведена набавка НВО руске производње а затим њихово прилагођавање усвојеним стандардима НАТО и ЕУ представља само један у низу изазова који се постављају пред систем и припаднике Оружанх снага Републике Србије.

Приказане детерминанте геостратегијског положаја Републике Србије су материјализоване кроз паралелне домене политике на међународном плану и изградње система одбране уз дефинисање стратегије одговора друштва на претње безбедности и заштите националних интереса. Њихова повезаност и синхронизација представљају идеалан однос при одговору једног друштва на савремене изазове, претње и ризике безбедности и у конкретном безбедносном окружењу има историјски значај због испуњења визије заштите националних интереса и напретка друштва Републике Србије.

Литература

1. Будимир, М. Желько. „Геопросторни чинилац у класичним геополитичким учењима.“ Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2020.
2. Војна енциклопедија, књига 4. Београд: Издање редакције војне енциклопедије, 1972.
3. Вуковић, Небојша. „Геостратегијски аспекти безбедносно-одбрамбених опција Србије,“ у Утицаји војне неутралности Србије на безбедност и стабилност у Европи. (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2016): 163
4. Ђукановић, Драган и Ивона Лађевац. „Приоритети спољнополитичке стратегије Републике Србије.“ Међународни проблеми бр. 3/2009 (2009): 343-364.
5. Радиновић, Радван. „Геостратешки положај Србије и опстанак Републике српске.“ Политика националне безбедности година VIII бр. 1/2017 (2017): 14.
6. Марјановић, Radomir. Општа војна географија са европским ратиштем. Београд: Војноиздавачки завод, 1983.
7. Нова беспилотна летелица Војске Србије. Приступљено 14. децембра 2020. <http://www.mod.gov.rs/cir/16294/nova-bespilotna-letelica-vojske-srbije-16294>
8. Стратегија националне безбедности Р. Србије, Народна скупштина Р. Србије, Београд 27.12.2019.
9. Шекарић, Невена. „Неке карактеристике геополитичког окружења Републике Србије – безбедносно-одбрамбени аспекти.“ Војно дело

- бр.1/2019 (2019): 7-21.
10. Т-3 Савремени међународни односи, Предавање 18.09.2020. године.
Катедра стратегије – ШНО



Jelena Džipković¹, Igor Madžarević², Sefaj Flakron³, Eržika Antić⁴

ZADOVOLJSTVO KORISNIKA USLUGA ZDRAVSTVENOM ZAŠTITOM U SPECIJALNOJ BOLNICI ZA REHABILITACIJU BUJANOVAČKA BANJA

Rezime

Unapređenje kvaliteta u zdravstvu sastoji se od sistematskih i kontinuiranih aktivnosti, koje vode do merljivog poboljšanja zdravstvenih usluga. Najvažniji ciljevi za poboljšanje zdravstvene zaštite su sigurna, efikasna, usmerena ka pacijentu, pravovremena, pravna zdravstvena zaštita. Definicija integrisane zdravstvene zaštite uključuje inicijative koje nastoje da poboljšaju zdravstvene ishode, tako što će se prevazići problemi fragmentacije kroz koordinaciju usluga pružalaca usluga tokom pružanja zdravstvene zaštite. Različite zemlje Evropske unije nalaze se u različitim fazama razvoja integrisanih sistema zdravstvene zaštite. Većina zemalja usvojila je koncept kontinuiranog rada na nekoliko inicijativa za jačanje integracije i koordinacije zdravstvene zaštite, kao što su pilot projekti, implementirani ciljani programi i strategije i usvojene metode za saradnju. Mnoge zemlje su preduzele inicijative u izmeni zakonodavstva kao i reorganizacije politike refundacije troškova zdravstvene zaštite.

Cilj istraživanja je ispitivanje zadovoljstva korisnika usluga zdravstvenom zaštitom u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja.

U istraživanju je korišćena tehnika anketiranja, kojom je obuhvaćen uzorak pacijenata smeštenih u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Anketiranje je sprovedeno u decembru 2022.godine.

Više od polovine anketiranih pacijenata je zadovoljno organizacijom poseta (75%), higijenom (50%), uslugama smeštaja (50%), uslugama ishrane, uslugama dijagnostike i terapije i obaveštenjima datim prilikom prijema u bolnicu (75%). Najveći broj ispitanika je ocenilo uslugama na otpustu kao odlične (62,5%). Više od 80% pacijenata je zadovoljno uslugama medicinskih sestara/tehničara. Najveći broj pacijenata na lečenje dolazi sa kliničkim uputom (40%). Svakom četvrtom pacijentu (25%) je odloženo lečenje u Specijalnoj bolnici zbog neke druge bolesti. Svi pacijenti su

1 Jelena Džipković, Specijalna bolnica za plućne bolesti Surdulica

2 Igor Madžarević, Klinika za psihijatriju, KC CG, Podgorica

3 Sefaj Flakron, Amerikan Hospital Priština – KiM

4 Eržika Antić, Farmaceutsko zdravstveni fakultet Travnik, BiH

zadovoljni (50%) ili veoma zadovoljni (50%) bolničkim lečenjem.

U zaključku se naglašava značaj fokusiranja na prioritetnu bolest i njeno lečenje kao i na zdravstvene potrebe pacijenta je prioritet. Epizodna lekovita nega, programski definisane intervencije za kontrolu bolesti i sveobuhvatna stalna briga treba biti usmerena na pacijenta. Odgovornost za zdravlje svih u zajednici tokom životnog ciklusa, odgovornost za bavljenje determinantama lošeg zdravlja i očuvanju zdravlja je u fokusu zdravstvenih radnika. Ljudi su partneri u upravljanju svojim zdravljem i zdravljem svoje zajednice. Njihove sklonosti i motivacije su integrisane u planiranju nege.

Ključne reči: kvalitet zdravstvene zaštite, zadovoljstvo, pacijenti, zdravstveni radnici.

USER SATISFACTION WITH HEALTHCARE SERVICES IN THE SPECIAL REHABILITATION HOSPITAL BUJANOVAČKA BANJA

Abstract

Quality improvement in healthcare consists of systematic and continuous activities, which lead to measurable improvement of healthcare services. The most important goals for improving health care are safe, effective, patient-centered, timely, legal health care. The definition of integrated health care includes initiatives that seek to improve health outcomes by overcoming the problems of fragmentation through the coordination of service providers during the delivery of health care. Different countries of the European Union are at different stages of development of integrated health care systems. Most countries have adopted the concept of continuous work on several initiatives to strengthen the integration and coordination of health care, such as pilot projects, implemented targeted programs and strategies, and adopted methods for cooperation. Many countries have taken initiatives to change the legislation as well as reorganize the policy of reimbursement of health care costs.

The aim of the research is to examine the satisfaction of service users with health care in the Special Hospital for Rehabilitation in Bujanovačka Banja.

The survey technique was used in the research, which included a sample of patients housed in the Bujanovačka Banja Special Rehabilitation Hospital. The survey was conducted in December 2022.

More than half of the surveyed patients are satisfied with the organization of visits (75%), hygiene (50%), accommodation services (50%), food services, diagnostic and therapeutic services, and notifications given during admission to the hospital (75%). The largest number of respondents rated the services at discharge as excellent (62.5%). More than 80% of patients are satisfied with the services of nurses/technicians. The largest number of patients for treatment comes with a clinical referral (40%). Every fourth patient (25%) was delayed treatment in the Special Hospital due to some other illness. All patients are satisfied (50%) or very satisfied (50%) with hospital treatment.

The conclusion emphasizes the importance of focusing on the priority disease and its treatment, as well as on the patient's health needs is a priority. Episodic curative care, program-defined interventions for disease control, and comprehensive ongoing care should be patient-centered. Responsibility for the health of everyone in the community throughout the life cycle, responsibility for addressing the determinants of ill health and maintaining health is the focus of health workers. People are partners in managing their own health and the health of their community. Their preferences and motivations are

integrated into care planning.

Key words: quality of health care, satisfaction, patients, health workers.

Uvod

Zdravstvene usluge su najvidljivije funkcije svakog zdravstvenog sistema, kako korisnicima tako i celokupnoj javnosti. Zdravstvene usluge obuhvataju sve službe koje se bave dijagnostikom, lečenjem bolesti, zaštitom, očuvanjem i unapređenjem zdravlja. Pružanje zdravstvene usluge zavisi od mnogih resursa kao što su novac, osoblje, oprema i lekovi koji se kombinuju u cilju kvalitetne i dostupne zdravstvene zaštite. Pобоljšanje pristupa, pokrivenosti i kvaliteta zdravstvenih usluga zavisi od dostupnosti ovih ključnih resursa, o načinima organizovanja i upravljanja uslugama, i o podsticajima koji utiču na provajdere i korisnike (6).

Definisana je koordinacija/integracija pružanja zdravstvenih usluga (CIHSC), što podrazumeva upravljanje i pružanje zdravstvenih usluga koje ljudi dobijaju kontinuitetom zdravstvene zaštite. Ovo se odnosi na promociju zdravlja, zdravstvenu zaštitu i prevenciju bolesti, na zdravstvene usluge, kao što je dijagnostika, lečenje, dugotrajna nega, rehabilitacija i usluge palijativnog zbrinjavanja. Jedinstvenost ove definicije je uključivanje javnog zdravlja kao vitalnog dela zdravstvenog sistema u kome je čovek centar pažnje, a ne pacijent. U operacionalizaciji ove definicije, tokom celog procesa su neophodne integracije međusektorske akcije koje uključuju socijalne usluge, obrazovni i pravni okvir. Gledano duž kontinuuma, kao dve krajnosti integrisane ili neintegrisane, može i sam CIHSD biti opisan kao proces ili oruđe, koji služi kao sredstvo za postizanje dobiti u kvalitetu, efikasnosti i kontinuitetu zdravstvene nege i na kraju, za postizanje poboljšanja zdravstvenog stanja i povoljnih ishoda (9).

Promene u demografiji, sve veći broj hroničnih, masovnih, nezaraznih oboljenja i stalna opasnost od zaraznih bolesti, sve to zajedno, povećava očekivanja pacijenata za savremenim tehnologijama i ograničenjima u zdravstvu. Novi i inovativni pristupi u pružanju zdravstvene zaštite obezbeđuju visokokvalitetne usluge u skladu sa potrebama pojedinca, što je najveći prioritet u zdravstvu. Jačanje koordinacije/integracije nege nije cilj već sredstvo za poboljšanje zdravstvenih ishoda. Prema gornjoj definiciji i u svom najjednostavnijem obliku nastojanja ka CIHSD moraju se uzeti u obzir pružene usluge i zadaci zdravstvene nege, i njihova dalja usklađivanja prema jedinstvenim zdravstvenim potrebama datog pojedinca (slika 1). Da bi se obezbedile zdravstvene usluge koje su zaista usmerene na ljude, daje se prioritet pružanja „pravih usluga“ na „pravom mestu“ (podešavanja) kroz strateške procese koje omogućavaju komplementarno i koordinisano pružanje usluga pacijentima u odnosu na njihove zdravstvene potrebe i preferencije (8).



Slika 1. Koordinisano/integrisano pružanje zdravstvenih usluga

Izvor: SZO, MAPA PUTA. Jačanje zdravstvenih sistema usredsređenih na ljude u evropskoj SZO Region.

Unapređenje kvaliteta u zdravstvu sastoji se od sistematskih i kontinuiranih aktivnosti, koje vode do merljivog poboljšanja zdravstvenih usluga. Najvažniji ciljevi za poboljšanje zdravstvene zaštite su sigurna, efikasna, usmerena ka pacijentu, pravovremena, pravna zdravstvena zaštita. Definicija integrisane zdravstvene zaštite uključuje inicijative koje nastoje da poboljšaju zdravstvene ishode, tako što će se prevazići problemi fragmentacije kroz koordinaciju usluga pružalaca usluga tokom pružanja zdravstvene zaštite. Različite zemlje Evropske unije nalaze se u različitim fazama razvoja integrisanih sistema zdravstvene zaštite. Većina zemalja usvojila je koncept kontinuiranog rada na nekoliko inicijativa za jačanje integracije i koordinacije zdravstvene zaštite, kao što su pilot projekti, implementirani ciljani programi i strategije i usvojene metode za saradnju. Mnoge zemlje su preduzele inicijative u izmeni zakonodavstva kao i reorganizacije politike refundacije troškova zdravstvene zaštite (2).

Integrisana zdravstvena zaštita se može smatrati i dizajnom zdravstvenog sistema i okvira za postizanje efikasne, sigurne zdravstvene zaštite, usmerene ka pojedincu. Samo mali broj zemalja članica EU je razvio specifične indikatore za procenu integrisane zdravstvene zaštite. Merenje performansi integrisane zdravstvene zaštite mora da obuhvati ciljeve zdravstvenog sistema, a takođe treba da odražava složenost integrisanih sistema zdravstvene zaštite.

Integrisana zdravstvena zaštita se može smatrati i dizajnom zdravstvenog sistema i okvira za postizanje efikasne, sigurne zdravstvene zaštite, usmerene ka pojedincu. Samo mali broj zemalja članica EU je razvio specifične indikatore za procenu integrisane zdravstvene zaštite. Merenje performansi integrisane zdravstvene zaštite mora da obuhvati ciljeve zdravstvenog sistema, a takođe treba da odražava složenost integrisanih sistema zdravstvene zaštite. Integrisana zdravstvena zaštita se može smatrati i dizajnom zdravstvenog sistema i okvira za postizanje efikasne, sigurne zdravstvene zaštite, usmerene ka pojedincu (11).

Tabela 1 pokazuje razliku između konvencionalne nege (usredsređene na pacijenta) i specifične programe za bolesti i širok, sveobuhvatan obim zdravstvenih usluga

Tabela 1. Sveobuhvatan obim zdravstvenih usluga

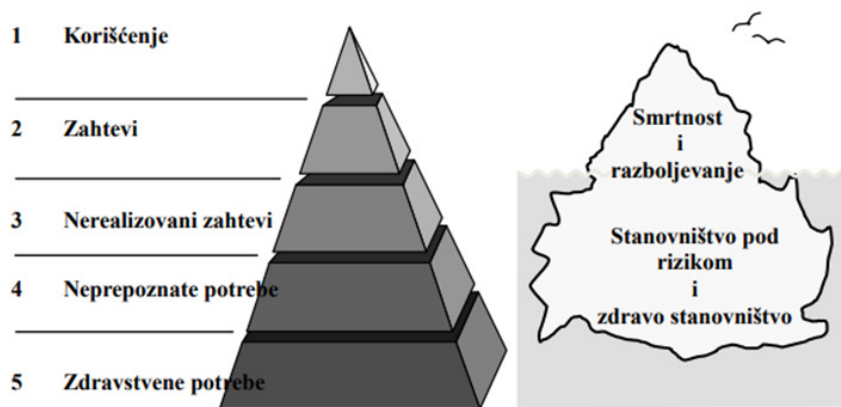
Konvencionalna nega	Specifični programi po bolesti	Nega usmerena ka pacijentu
Fokusiranje na bolest i lečenje	Focus na prioritetnu bolest	Fokus na zdravstvene potrebe
Odnos ograničen na trenutak konsultacije	Odnos ograničen na implementaciju programa	Trajni lični odnos
Epizodna lekovita nega	Programski definisane intervencije za kontrolu bolesti	Sveobuhvatna stalna briga usmerena na osobu
Odgovornost ograničena na efikasan i siguran savet dat pacijentu u trenutku konsultacije	Odgovornost za ciljeve kontrole bolesti u ciljnoj populaciji	Odgovornost za zdravlje svih u zajednici tokom životnog ciklusa; odgovornost za bavljenje determinantama lošeg zdravlja i očuvanju zdravlja
Korisnici su konzumenti nege koju dobijaju	Populacione grupe su mete intervencija za kontrolu bolesti	Ljudi su partneri u upravljanju svojim zdravljem i zdravljem svoje zajednice. Njihove sklonosti i motivacije su integrisane u planiranju nege

Koncept ledenog brega u zdravstvenom informacionom sistemu

Korišćenje zdravstvenih usluga počinje od momenta uspostavljanja kontakta sa zdravstvenom službom i srazmerno je njenoj razvijenosti pa se može reći da ga zdravstvena služba stimuliše time što nudi sve veći broj usluga uglavnom zahvaljujući razvoju zdravstvenih tehnologija. Porast životnog standarda, razvoj društva, zdravstvena informisanost i zdravstveno vaspitanje kao i razboljevanje stanovništva, u velikoj meri su povezani sa korišćenjem zdravstvene zaštite određujući koje će se usluge zdravstvene zaštite više koristiti, u kojim zdravstvenim ustanovama i u kojim fazama oboljevanja (13).

Kao posledica disharmonije za većim zahtevima za zdravstvenim uslugama i postojeće obezbeđenosti zdravstvenom službom, raste broj zahteva kojima se ne može izaći u susret pa se javljaju takozvani nerealizovani zahtevi za zdravstvenim uslugama.

Odnos između potreba, zahteva za zdravstvenim uslugama i njihovog korišćenja je često označen kao „fenomen ledenog brega“ (slika 2), gde je vrh ledenog brega ono što zdravstvena služba prepoznaje kao korišćenje zdravstvenih usluga (10%) i zahteve za zdravstvenim uslugama, a ostatak se odnosi na ono što moramo istraživati i identifikovati kao zdravstvene potrebe, nerealizovane potrebe i zahteve za uslugama (90%) (9).



Slika 2. Fenomen „ledenog brega“ u proučavanju odnosa između zdravstvenih potreba, zahteva za zdravstvenim uslugama i njihovog korišćenja

Da bi zadovoljile osnovne zdravstvene potrebe stanovništva, zdravstvena zaštita po svom sadržaju i obimu bi trebala da bude dostupna, pristupačna, prihvatljiva i odgovarajuća.

Dostupnost (availability) je stepen do koga je odgovarajuća zdravstvena služba na raspolaganju da zadovolji potrebe korisnika, odnosno, opseg u kome su zdravstvene usluge obezbeđene u obimu, sadržaju i mestu, kao deo plana zdravstvene zaštite. Podrazumeva postojanje mreže i kapaciteta zdravstvenih ustanova sa odgovarajućim kadrom koji sprovodi zdravstvenu zaštitu na određenoj teritoriji. Zdravstvena zaštita i zdravstvene usluge bi morale biti pristupačne svima (17).

Pristupačnost (accessibility) uopšte znači da svako ima jednak pristup okruženju bez diskriminacije po osnovu nivoa sposobnosti. U zdravstvenoj zaštiti predstavlja mogućnost korišćenja zdravstvene službe i odnosi se na način na koji osoba može da

dobije potrebne zdravstvene usluge uzimajući u obzir fizičke (geografska udaljenost, vreme putovanja), ekonomske (cena usluge, lično učešće u troškovima, putni troškovi i drugo), socijalne i kulturalne faktore (jezik, etnička i verska pripadnost). Pri korišćenju zdravstvene zaštite važno je da zdravstvene usluge budu prihvatljive stanovništvu.

Prihvatljivost (acceptability) se odnosi na opseg u kome se zdravstvene usluge koriste u praksi, a u skladu sa normama i vrednostima zajednice. Barijere u dostupnosti, pristupačnosti i prihvatljivosti zdravstvene zaštite generišu nejednakosti u zdravlju. To su razlike kod zdravstvenog stanja pacijenata ili u distribuciji odrednica zdravlja među populacionim grupama, odnosno sistematske razlike kod zdravlja ljudi ili zajednice zbog nejednake pozicije u društvu. Imajući u vidu da se mogu izbeći, one se smatraju nepravednim. Najveći doprinos nejednakostima u zdravlju pripisuje se socijalno - ekonomskim odrednicama zdravlja koje su zbog toga važan javno zdravstveni problem i izazov u formulisanju i implementaciji javnozdravstvene politike. Socijalno - ekonomske nejednakosti su najčešće povezane sa nivoom obrazovanja stanovnika, zanimanjem i prihodima (19).

Odgovornost zdravstvenog sistema za smanjivanje nejednakosti u zdravlju se ogleda u rešavanju problema koji se odnose na neadekvatnu dostupnost, odnosno nepotpun obuhvat stanovništva delotvornim, kvalitetnim, bezbednim i prihvatljivim zdravstvenim uslugama, koje su pri tom isplative i opravdavaju uložena sredstva u njihovo obezbeđivanje. Posebno je važna zaštita pojedinaca i njihovih porodica od ogromnih troškova za zdravstvenu zaštitu, koji nastaju kao posledica složenih medicinskih intervencija.

U terminologiji zdravstvene politike, dostupnost specifičnog paketa zdravstvenih usluga, takozvanog paketa osnovnih zdravstvenih usluga, označava se kao obuhvat stanovništva zdravstvenom zaštitom, a društvena zaštita od finansijskog rizika postiže se obaveznim zdravstvenim osiguranjem ili finansiranjem zdravstvene zaštite stanovnika iz budžeta države. Mreža davalaca zdravstvenih usluga obezbeđuje da zdravstvena zaštita bude što bliže korisnicima, da promoviše kontinuitet zdravstvene zaštite po nivoima i da spreči nepotrebno dupliranje i fragmentaciju zdravstvenih usluga. Veoma značajan pokazatelj ostvarivanja prava iz zdravstvenog osiguranja su liste čekanja koje se formiraju za one dijagnostičke procedure i terapijske intervencije za čijim pružanjem postoje veće potrebe od raspoloživih resursa. One predstavljaju odgovor zdravstvenog sistema na uslove u kojima se nalazi. Formiranjem liste čekanja obezbeđuje se pravičnost u pružanju zdravstvenih usluga u uslovima rada sa ograničenim resursima. Organizacija zdravstvene službe i sistem zakazivanja zdravstvenih pregleda, kao i sistem upućivanja na specijalističke preglede, kvalitet pruženih usluga kao i način na koji se pacijenti tretiraju u okviru zdravstvenog sistema takođe predstavljaju faktore pristupačnosti zdravstvenoj službi za koje je odgovoran sistem zdravstvene zaštite (20).

Nezadovoljene potrebe za zdravstvenom zaštitom

Nezadovoljene ili neostvarene zdravstvene potrebe stanovništva su danas prepoznate kao osnovni pokazatelj pristupačnosti zdravstvene zaštite i daju sliku o specifičnim preprekama sa kojima se korisnici zdravstvenih usluga suočavaju. Prepoznate zdravstvene potrebe se najčešće pretvaraju u akciju da se ta potreba zadovolji. Međutim, jedan broj njih ostaje nezadovoljen, pa se nezadovoljene zdravstvene potrebe mogu definisati kao razlika između zdravstvenih usluga koje se smatraju potrebnim za rešavanje određenog problema sa zdravljem i stvarno dobijenih usluga. Vrlo su bliske nerealizovanim zahtevima za zdravstvenim uslugama, pošto je jedan deo njih upućen

kao zahtev zdravstvenom sistemu ali korisnici nisu uspeali da ga realizuju korišćenjem usluga (24).

Mnoge potrebe ostaju bez izgleda da se pretvore u zahtev za odgovarajućom zdravstvenom uslugom, a prepreke koje se na tom putu mogu javiti možemo možemo da podelimo na faktore za koje je odgovoran zdravstveni sistem i na faktore koji predstavljaju individualne preferencije korisnika.

Prepreke finansijske i tehničke prirode su povezane sa odgovornošću zdravstvenog sistema i odnose se na nedovoljnu pristupačnost lekara ili zdravstvene ustanove, nemogućnost plaćanja ili strah od prevelikih troškova. Prepreke mogu biti povezane i sa socijalno - ekonomskim faktorima kao što su prava iz zdravstvenog osiguranja ili organizacija zajednice. Najčešći razlozi nezadovoljenih zdravstvenih potreba su nemogućnost da se finansira korišćenje zdravstvenih usluga, duge liste čekanja na medicinske intervencije, nedostatak vremena i odlaganje korišćenja zdravstvenih usluga zbog opreza ili straha. Nezadovoljene potrebe su češće među ljudima sa niskim prihodima, nižeg nivoa obrazovanja, a u manjem stepenu se mogu objasniti urbanizacijom ili poreklom (imigranti ili starosedeooci). Ove prepreke u pristupu zdravstvenoj zaštiti imaju negativne posledice po zdravlje siromašnih za koje je odgovoran zdravstveni sistem i na faktore koji predstavljaju individualne preferencije korisnika. Osoba koja ima potrebu za zdravstvenom zaštitom može biti neupućena u mogućnosti pružanja pomoći i/ili izbegavati da pomoć potraži iz straha od bolnog tretmana ili nepovoljnog ishoda; ona može biti opterećena nepoverenjem prema lekaru ili prema lekarskoj profesiji ili preferirati neke druge metode lečenja (komplementarna i alternativna medicina) (16).

Značajni su i znanje i stavovi pojedinaca o zdravlju i zdravstvenoj zaštiti, kulturalni faktori ili jezičke barijere u komunikaciji. Faktori koji utiču na nezadovoljene potrebe stanovništva i predstavljaju individualne preferencije osobe, neposredno su povezani sa prihvatljivošću zdravstvene zaštite. To su uglavnom demografske i socijalno ekonomske karakteristike, ranija iskustva sa korišćenjem zdravstvene zaštite, percepcija koristi i kvaliteta zdravstvenih usluga i nivo zdravstvene pismenosti. Siromašni i manje obrazovani, uprkos većem oboljevanju i smrtnosti često imaju poteškoće da stignu do odgovarajućeg specijaliste i manje koriste preventivne zdravstvene usluge. Starost ispitanika i pol igraju značajnu ulogu u ispoljavanju zahteva za korišćenjem zdravstvene zaštite. Starenjem raste broj hroničnih i degenerativnih oboljenja, a samim tim i broj zahteva za uslugama zdravstvene zaštite i njihovo korišćenje. Osobe ženskog pola znatno češće koriste zdravstvene usluge od osoba muškog pola, a u pojedinim periodima njihovog života (fertilni period i starost) broj zahteva se uvećava.

Nezadovoljene potrebe su češće među ljudima sa niskim prihodima, nižeg nivoa obrazovanja, a u manjem stepenu se mogu objasniti urbanizacijom ili poreklom (imigranti ili starosedeooci). Ove prepreke u pristupu zdravstvenoj zaštiti imaju negativne posledice po zdravlje siromašnih sa hroničnim oboljenjima i stanjima. Primetno je da broj osoba sa nezadovoljenim potrebama za stomatološkom zdravstvenom zaštitom u većini evropskih zemalja veći od broja osoba sa nezadovoljenim medicinskim potrebama. Razlog tome je možda što ljudi daju prioritet medicinskim potrebama, ili je stomatološka zdravstvena zaštita u tim zemljama privatizovana pa je korišćenje tih usluga skuplje za korisnike (14).

Cilj rada

Cilj istraživanja je ispitivanje zadovoljstva korisnika usluga zdravstvenom zaštitom u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja.

Metodologija

U istraživanju je korišćena tehnika anketiranja, kojom je obuhvaćen uzorak pacijenata smeštenih u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Anketiranje je sprovedeno u decembru 2022.godine. Dobiveni podaci su prikazani kao zbirni iz organizacionih jedinica:

- fizikalna medicina i rehabilitacija,
- reumatska oboljenja
- interna medicina – reumatologija

Anketa je sadržala 5 opštih pitanja (pol, obrazovanje, materijalni položaj porodice, godine starosti). Grupa pitanja koja se odnosila na zadovoljstvo pacijenata uslugama na prijemu, tokom boravka i u toku otpusta iz bolnice sadržala je 8 pitanja. Anketa sadrži 6 pitanja o zadovoljstvu pacijenata radom i odnosom medicinskih sestara prema njima. Zadovoljstvo uslugama lekara pacijenti su ocenjivali grupom od 6 pitanja, i ostala pitanja (uput, COVID-19, sveukupno zadovoljstvo, primedbe - ukupno 5 pitanja).

Rezultati dobijeni primenom standardizovanog mernog instrumenta za procenu zadovoljstva korisnika u postupku statističke obrade podataka obrađeni su postupcima deskriptivne statistike, nakon čega se pristupilo interpretaciji dobijenih rezultata.

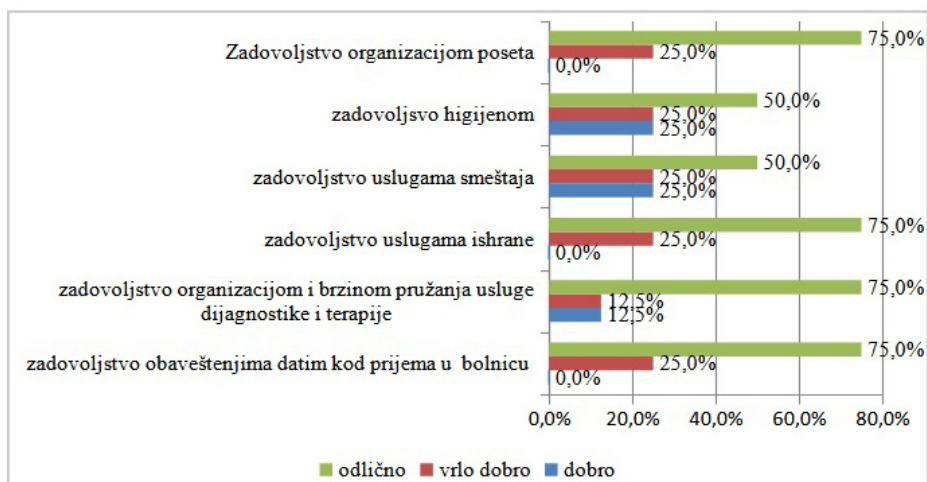
Uzorak pacijenata obuhvata 80 ispitanika lečenih u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Rezultati su prikazani grafički.

Rezultati

Među anketiranim pacijentima bilo je 50% žena i isto toliko muškaraca, starosti od 39-78 godina. Među njima najviše je onih sa srednjim stručnim obrazovanjem (62,5%).

Zadovoljstvo anketiranih uslugama zdravstvenih radnika na prijemu prikazano je na grafikonu 1.

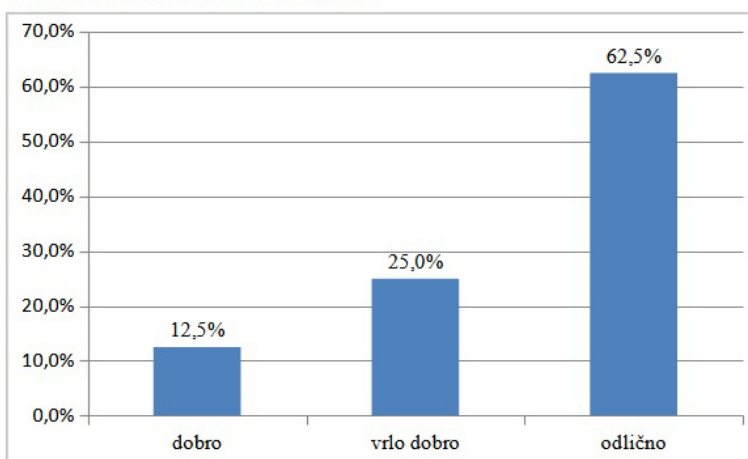
Grafikon 1. Zadovoljstvo na prijemu



Više od polovine anketiranih pacijenata je zadovoljno organizacijom poseta (75%), higijenom (50%), uslugama smeštaja (50%), uslugama ishrane, uslugama dijagnostike i terapije i obaveštenjima datim prilikom prijema u bolnicu (75%).

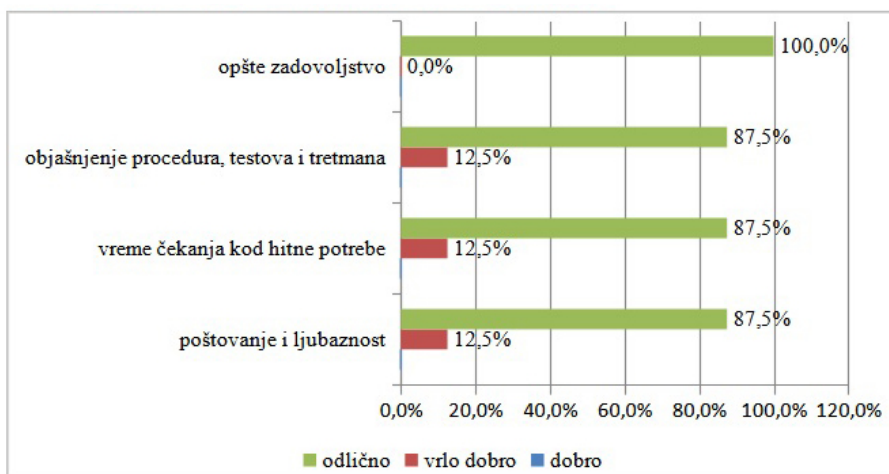
Zadovoljstvo anketiranih uslugama zdravstvenih radnika na otpustu prikazano je na grafikonu 2.

Grafikon 2. Zadovoljstvo na otpustu



Najveći broj ispitanika je ocenilo uslugama na otpustu kao odlične (62,5%)
Zadovoljstvo anketiranih uslugama medicinskih sestara/teničara prikazano je na grafikonu 3.

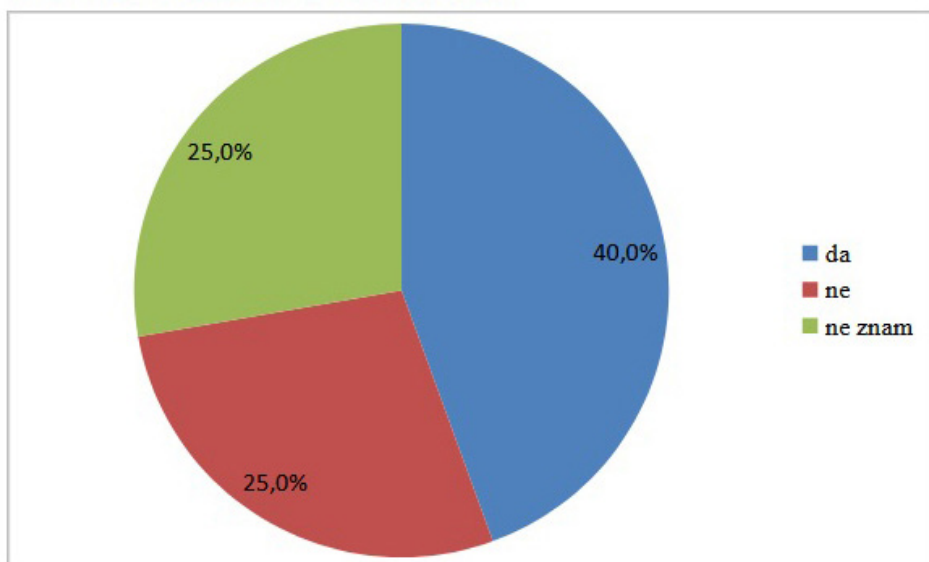
Grafikon 3. Zadovoljstvo uslugama med.sestara/tehničara



Više od 80% pacijenata je zadovoljno uslugama medicinskih sestara/tehničara.

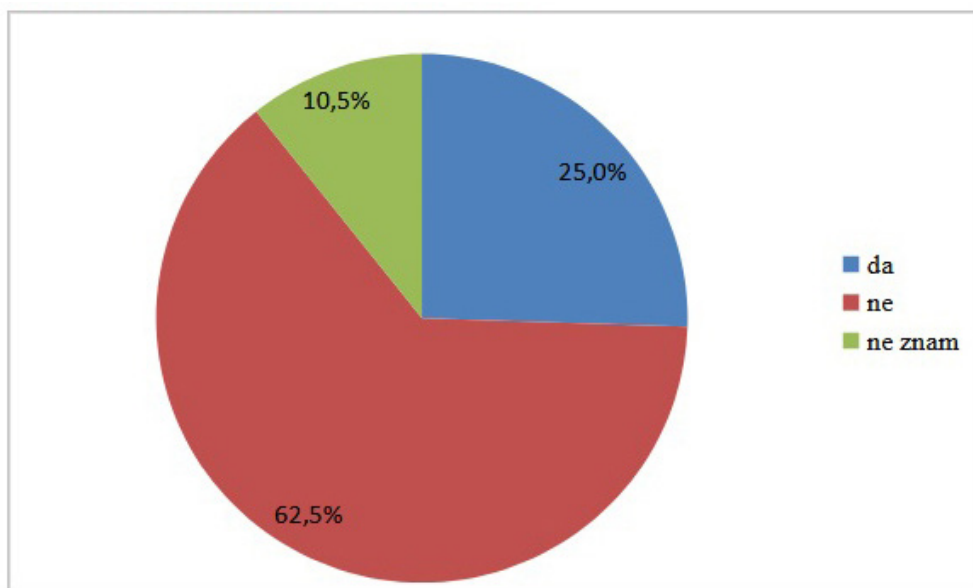
Na grafikonu 4. prikazano je korišćenje kliničkog uputa za lečenje u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja.

Grafikon 4. Korišćenje bolničkog uputa.



Najveći broj pacijenata na lečenje dolazi sa kliničkim uputom (40%).
Odlaganje bolničkog lečenja zbog neke druge bolesti prikazano je na grafikonu 5.

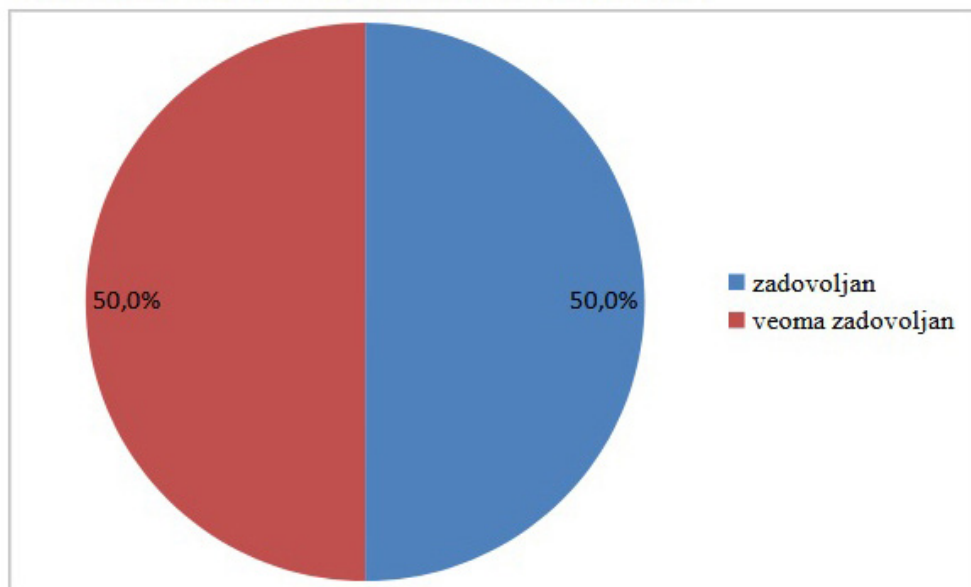
Grafikon 5. Odlaganje bolničkog lečenja



Svakom četvrtom pacijentu (25%) je odloženo lečenje u Specijalnoj bolnici zbog neke druge bolesti.

Zadovoljstvo pacijenata ukupnim lečenjem i boravkom u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja prikazano je na grafikonu 6.

Grafikon 6. Ukupno zadovoljstvo bolničkim lečenjem



Svi pacijenti su zadovoljni (50%) ili veoma zadovoljni (50%) bolničkim lečenjem.

Zaključak:

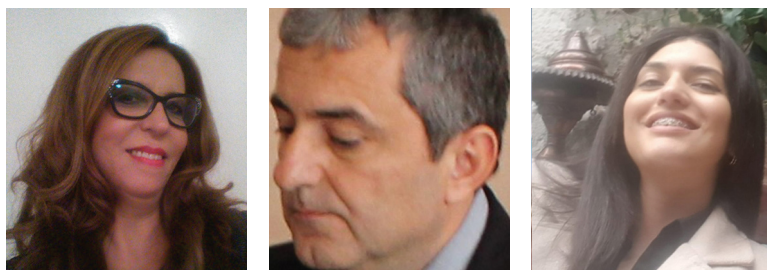
- Fokusiranje na prioritetsnu bolest i njeno lečenje kao i na zdravstvene potrebe pacijenta
- Odnos ograničen na trenutak konsultacije, implementaciju programa kao i na trajni lični odnos
- Epizodna lekovita nega, programski definisane intervencije za kontrolu bolesti i sveobuhvatna stalna briga usmerena na pacijenta.
- Odgovornost ograničena na efikasan i siguran savet dat pacijentu u trenutku konsultacije,
- Odgovornost za ciljeve kontrole bolesti u ciljnoj populaciji,
- Odgovornost za zdravlje svih u zajednici tokom životnog ciklusa; odgovornost za bavljenje determinantama lošeg zdravlja i očuvanju zdravlja
- Korisnici su konzumenti nege koju dobijaju i ujedno su mete u intervencijama za kontrolu bolesti
- Ljudi su partneri u upravljanju svojim zdravljem i zdravljem svoje zajednice. Njihove sklonosti i motivacije su integrisane u planiranju nege.

Literatura

1. Allin, S, Hernández-Quevedo C, Masseria C., (2009), Measuring equity of access to health care. In: Smith PC et al., eds. Performance measurement for health system improvement. Cambridge: Cambridge University Press.2009; (Accessed 1 December 2015).
2. Allin, S., Masseria, C., (2009), Unmet need as an indicator of access to health care in Europe. The London School Of Economics and Political Science.

3. Allin, S., Masseria, C., (2009), Unmet need as an indicator of health care access. *Eurohealth*: 2009;15. 3.
4. Carr S, Unwin N, Pless-Mullooli T., (2007), *An Introduction to Public Health and Epidemiology*. Second edition. Open University Press, 2007: 17-35
5. *Demography Report 2010: Older, more numerous and diverse Europeans*. Commission Staff Working Document. European Union, 2011. 182p.
6. Gentle P, Pencheon D, Flowers J., (2006), Assessing health status. In Pencheon D, Guest Ch, Melzer D, Gray M (Eds.). *Oxford Handbook of Public Health Practice*. Second edition. Oxford University Press, 2006: 146-160
7. Graham H., (2004), Social determinants and their unequal distribution: clarifying policy understandings. *Milbank Q* 2004; 82(1): 101–102.
8. Grundy E., (2012), Demography and public health. In Detels R, McEwen J, Beaglehole R, Tanaka H (Eds). *Oxford Textbook of Public Health*. 4th edition. Oxford University Press, 2012: 572-588
9. *Healthy People 2020*. Foundation Health Measure Report Health-Related Quality of Life and Well-Being. 2010. 6p.
10. Hernández-Quevedo, C., Masseria, C., Mossialos, E., (2010), Methodological issues in the analysis of the socioeconomic determinants of health using EU-SILC data. *EUROSTAT, Methodologies and Working papers*. Luxembourg: Publication Office of the EU.
11. Khanna D, Tsevat J., (2007), Health related quality of life – and introduction. In *Am J Manag Care*. 2007;13:218-223.
12. Korenjak-Černe S, Kejžar N, Batagelj V., (2008), Clustering of population pyramids. *Informatica* 32; 157-167, 2008.
13. Kostičová M., Ozorovský V., (2011), Measuring the health of the population. In Kostičová M, Ozorovský V, Badalík L, Fabian G. *An Introduction to social medicine*. 1st ed. Bratislava: Asklepios, 2011: 27-52
14. Lopez AD, Mathers CD, Ezzati M, Jamison DT, Murray CHJL (EDS)., (2006), *Global burden of disease and risk factors*. Oxford University Press, The World Bank, 2006: 1-15
15. Mathers CD, Lopez AD, Murray CHJL., (2006), The burden of disease and mortality by condition: Data, Methods, and Results for 2001. In Lopez AD, Mathers CD, Ezzati M, Jamison DT, Murray CHJL (EDS). *Global burden of disease and risk factors*. Oxford University Press, The World Bank, 2006: 45-51
16. Mathers CD., (2010), Global burden of disease. In Killewo J, Heggenhougen HK, Quah SR (Eds). *Epidemiology and Demography in Public Health*. Elsevier Academic Press, 2010: 24-37.
17. Murray ChJL et al., (2010), Disability-adjusted life years (DALYs) for 291 diseases and injuries in 21 regions, 1990—2010: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2010. *The Lancet*, 2012; 380, (9859): 2197 – 2223.
18. Nadyova I (ed.), (2009), *Measuring health and quality of life in the chronically ill*. Kosice: Equilibria, 2009: 67-75
19. OECD. *Health at a Glance 2013: OECD Indicators*, OECD Publishing, 2013.
20. OECD. *Health at a Glance: Europe 2012*, OECD Publishing, 2012.
21. Pol LG, Thomas RK., (2013), *The demography of health and healthcare*. Third Edition. Springer Science+Business Media Dordrecht, 2013: 48-151 128
22. Poston DL, Bouvier LF., (2010), *An introduction to demography*. New York:

- Cambridge University Press, 2010: 3-286. 456p.
23. Prüss-Üstün A, Campbell-Lendrum D, Corvalán C, Woodward A., (2003), Assessing the environmental burden of disease at national and local levels : introduction and methods. Geneva : World Health Organization, 2003. WHO Environmental Burden of Disease Series, No. 1. 63p.
 24. Ronksley, P. E., Sanmartin, C., Quan, H., Ravani, P., Tonelli, M., Manns, B., Hemmelgarn, B. R., (2012), Association between chronic conditions and perceived unmet health care needs. *Open Medicine*, 2012;6(2), e48.
 25. Skevington SM, Lotfy M, O'Connell KA., (2004), The World Health Organization's WHOQOL-BREF quality of life assessment: Psychometric properties and results of the international field trial. A Report from the WHOQOL Group. In *Quality of Life Research* 2004; 13: 299–310.
 26. Sommerville M, Kumaran K, Anderson R., (2012), Public health and epidemiology at a glance. John Wiley & Sons, Ltd, 2012: 32-39
 27. Tchicaya, A., & Lorentz, N., (2014), Socioeconomic inequalities in the non-use of dental care in Europe. *Int J Equity Health* 2014;13(1):7.
 28. Tenisson B., (2006), Understanding data, information, and knowledge. In Pencheon D, Guest Ch, Melzer D, Gray M (Eds.). *Oxford Handbook of Public Health Practice*. Second edition. Oxford University Press, 2006: 80-90
 29. The European health report 2005: public health action for healthier children and populations. Copenhagen: World Health Organization, 2005: 1-40.
 30. The European health report 2009: health and health systems. Copenhagen: World Health Organization Regional Office for Europe, 2009: 7-96.
 31. The European health report 2012: charting the way to well-being. Copenhagen: World Health Organization, 2013: 1-36.
 32. Tulchinsky TH, Varavikova EA., (2009), *The New Public Health*. 2nd edition. Elsevier Academic Press, 2009: 43-44, 73-77
 33. United Nations Development Programme. *Human Development Report 2014: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. UNDP, New York, 2014: 160- 163.
 34. Van de Kaa DJ., (2002), The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
 35. WHO methods and data sources for global burden of disease estimates 2000-2011. Geneva: World Health Organization, Department of Health Statistics and Information Systems, 2013. 86p.
 36. World Health Organization. *Projections of mortality and causes of death, 2015 and 2030*.
 37. World Health Organization. *The global burden of disease: 2004 update*. Geneva: WHO Press, 2008. 146p.
 38. *World health statistics 2012*. World Health Organization, 2012: 42.



Jasmina Pavlović¹, Mirsad Nuković², Nejira Nuković³

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA I NJEN UTICAJ NA RADIOLOGIJU I DRUGE GRANE U MEDICINI

Rezime

Veštačka inteligencija daje poseban zamajac azvoju medicine I drugih oblasti u društvu, bez koje se savremen pristup lečenju I zdravom životu ne bi mogao danas zamisliti.

Informaciona tehnologija se eksponancijalno razvija I na taj način reflektuje svoj uticaj na već postojeće tehnologije I koje postaju sastavni deo svake delatnosti, od prijema podataka u baze podataka, do dijagnostikovanja , lečenja I određivanja terapije, kao I koršćenje internet u svrhe lečenja na daljinu I izbegavanja geografskih distance I troškova. Pacijenti za uzvrat dobijaju tačne I brze dijagnoze iadekvatan odgovor na njihove probleme. Samim napredovanjem softvera, paralelno sa hardverom, platforme za rukovanje IT tehnologije u medicine su postale dostupne I medicinskim radnicima koji ne moraju posebno biti specijalizovani za IT, već je pristup olakšan I kompatibilan opštim programima upravljanja.

Ključne reči: veštačka inteligencija, medicina, informaciona tehnologija, internet, inovacije, radiologija, hardver.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS INFLUENCE ON RADIOLOGY AND OTHER BRANCHES OF MEDICINE

Abstract

Artificial intelligence gives a special impetus to the development of medicine and other areas in society, without which a modern approach to treatment and a healthy life could not be imagined today.

Information technology is developing exponentially and thus reflects its influence

1 Mr sci med Jasmina Pavlović, Poliklinika "Gracia medika", Beograd

2 Prof.dr Mirsad Nuković, Naukakom - Centar za nauku i obrazovanje Novi Pazar, Univerzitet u Travniku

3 Nejira Nuković, Naukakom, Centar za nauku i obrazovanje, Novi Pazar

on already existing technologies, which become an integral part of every activity, from receiving data into databases, to diagnosing, treating and determining therapy, as well as using the Internet for the purposes of remote treatment and avoidance geographical distance and costs. In return, patients receive accurate and quick diagnoses and adequate answers to their problems. With the advancement of software, in parallel with hardware, platforms for handling IT technology in medicine have become available to medical professionals who do not have to be particularly specialized in IT, but access is facilitated and compatible with general management programs.

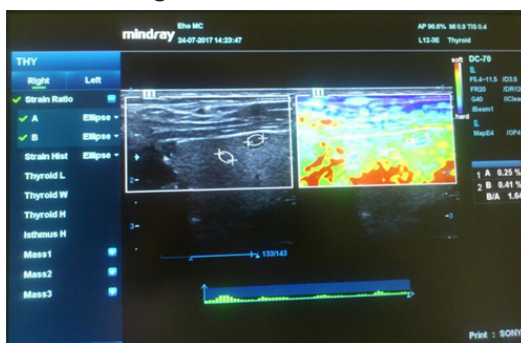
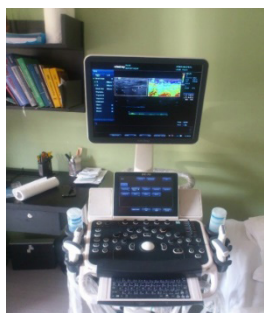
Keywords: artificial intelligence, medicine, information technology, Internet, innovations, radiology, hardware.

Uvod

Radiologija je grana medicine gde su alati veštačke inteligencije u prvoj meri u upotrebi.

Elastografija je nova metoda u dijagnostici pregleda lezija dojke. Znajući da se statistički 70-90 % biopsija dojke obavlja na benignim promenama što i indukuje fizičku nelagodnost, bol, bespotrebno gubljenje vremena i trošenje finansijskih sredstava pacijenata, tragalno se za komplementarnim dijagnostičkim procedurama koje bi smanjile broj bespotrebnih biopsija.

Elastičnost se definiše kao stepen pomeranja tkiva u prostoru usled primene sile pritiska i proporcionalna je zadatoj sili. Dakle da bi došlo do elastičnog pomeranja i sledstvene deformacije živog tkiva potrebno je dejstvo određene sile pritiska. Prvi put se pominje u poslednjoj deceniji XX veka kada su Ophir i saradnici opisali samu tehniku nastanka elastografije. Ultrazvučna elastografija je neinvazivna tehnika koja koristi ultrazvučne talase i posebni softverski program za merenje kompresibilnosti tj. stišljivosti živih-patoloških struktura, njihovog pomeranja i deformacije u odnosu na normalne strukture istih tkiva iz kojih su se razvile. Nesumnjivo da tvrda tkiva pokazuju manju deformaciju i manju kompresibilnost kao rezultat istih sila pritiska u odnosu na sgušljivost normalnih struktura i tkiva iz kojih potiču. Prvi prikaz ultrazvučne elastografije je dao Krouskop sa saradnicima 1998 godine.



Slika 1--2: UZ aparat marke Mindray sa ugradjenim softverom za elastografjski pregled dojke. Pregled ultrazvučnom elastografijom podrazumeva markiranje promena i lezija parenhima od interesa. /obrada autora

Elastografija je neinvazivna tehnika snimanja štitaste žlezde, prostate, krvnih sudova, mišićnih struktura ili dojke kojom se meri elastičnost, odnosno otpor mekih

tkiva putem obojene kartografije.

Podležući fizičkim zakonima pritiska i prostiranja ultrazvučnih talasa kroz meka tkiva, elastografija ima svoja definisana pravila i postupke rada:

- Ekscitacija- Primena pritiska sondom na biološka tkiva (mehanički, vibracioni, smičući) –stress
- Akvizicija- Registracija signala indukovang usled pritiska sondom- strain
- Analiza- Komparativna analiza patološke i okolne tkivne kompresibilnosti usled posledičnog širenja i propagacije sile pritiska na markirane structure.

Sila pritiska je po definiciji sila primenjena na određenu površinu za koju se u SI sistemu koristi jedinica Pascal – Pa, tj. sila od jednog Njutna na površini od jednog metra kvadratnog- N/m².

Sila pritiska se može izazvati:-

- pritiskom normalnim na postojeće strukture i
- smicanjem odnosno klizanjem po postojećoj strukturi.

Na ovaj način se stvaraju dve vrste mehaničkih talasa koji nastaju dejstvom sile pritiska na biotkiva u funkciji vremena i to su:

- kompresivni i
- smičući talasi.

Kompresivni talasi su paralelni, prostiru se brzinom 1500m/s, visoke su frekvencije, zavise od modula elastičnosti i koriste se u ultrazvučnom imidžingu. Smičući talasi su perpendikularni, relativno malih brzina (1-50 m/s), niske frekvencija (10-2 000Hz) zavise od smičućeg modula i koriste se u smičućoj elastografiji (SWE).Fizički princip na osnovu koga se kvantifikuje tvrdoća biotkiva je Youngov modul (E-Elastičnost) koji se definiše kao odnos stalno vrednosne unofornne kompresije /stress/ primenjene na biotkivo i posledično indukovane deformacije tkiva /strain/. Jedinica za elastičnost je paskal /Pa/.

Odnos elastičnosti i brzine smičućih talasa se može prikazati formulom:

$$E=3pV^2, \text{ gde je } p\text{-gustina tkiva a } V\text{-brzina smičućih talasa.}(97)$$

Obzirom da je p(ro) konstanta (1000 kg/m²) a brzina smičućih talasa se može izmeriti onda je I merenje kvantitativne vrednosti Elastičnosti sasvim dostupno.

Koristeći dve tehnike sile pritiska razlikujemo i dve vrste elastografije:

1. kvazistatička i
2. dinamička elastografija

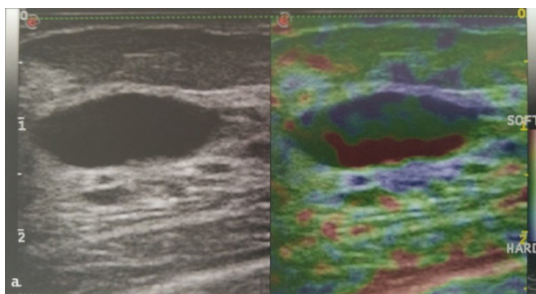
A).Kvazistatička (kompresivna, manuelna ili “strain”) elastografija-SE- se formira primenom kompresivne sile na dojku i merenjem promenei deformacije patološke lezije u poredjenju sa markiranom zdravim tkivom u neposrednoj okolini lezije. Pritisak ultrazvučnom sondom na tkivo dojke izaziva silu kompresije a popuštanje pritiska silu dekompresije. Obzirom da je sila pritiska individualna a njena vrednost nepoznata kod kvazistatičke elastografije se prikazuje samo kompresibilnost preko mape koja se naziva elastogram. Elastogram se prikazuje zajedno sa B mod slikom na ekranu ultrazvučnog aparata gde se markirane zone na elastogramu porede sa odgovarajućom lezijom na B modu ultrazvučnog aparata.

Elastografija se na ekranu prikazuje u pejzažu kolorne skale boja počev od crvene koja prikazuje najelastičnija tkiva, preko žute i zelene –rezervisane za zkiva srednje elastičnosti do plave i crne kojom se prikazuju tkiva bez elastičnosti.

Sama elastičnost tj. tvrdoća tkiva se klasifikuje prema skali koju su dali Itoh i saradnici od 1-5 sa progresivnim rizikom za malignitet. TES (Tsukuba elasticity score) se klasifikuje:

1. - lezije ravnomerne i uniformne elastičnosti istovetne sa okolnim zdravim

- tkivom. Prikazuje se dominantno zelenom bojom. Ovoj kategoriji pripada i nalaz proste ciste (blue-grin-rid artefakt).
2. - Nehomogena elastičnost koja se na ekranu prikazuje kolorom boja (žuto-zeleno- crveno) sa diskontinuiranim primesama plavog
 3. - Patološke lezije zelene periferije- “korone” dok se centralne zone patološke lezije prikazuju plavo.
 4. - Patološka lezija na elastogramu u celini plava- tvrda bez veće deformacije oblika.
 5. - Tvrda patološka lezija ali i okolina lezije koja se na elastogramu prikazuje modro plavom bojom koja evoluirala ka crnoj.

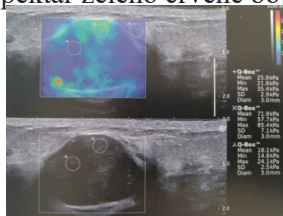


Slika 4: Ultrazvučni prikaz ciste 2 D i metodom elastografije/obrada autora

Kvazistatička elastografija se dakle zasniva na subjektivnoj proceni i zavisi od objektivnih (vrsta uz aparata, kvalitet softverskog programa elastografije) ali i subjektivnog kriterijuma (iskustvo i znanje radiologa). Da bi se ovaj nedostatak prevazišao koristi se SR (strain ratio) ili FLR (fat to lesion ratio) koja je konstantna objektivna karakteristika ne zavisi od jačine sile protiska. FLR se izračunava kompjuterski pomoću softverskog programa a izražava odnos elastičnosti masnog tkiva i patološke lezije. Prvo se markira masno subkutano tkivo a zatim region od interesa tj. patološka lezija. Zatim se patološka lezija pritiska sondom normalno na kožu prikazujući subkutano masno tkivo kao kolornu sliku zeleno žute boje dok se pektoralni mišići prikazuju u plavoj boji. Ultrazvučna slika se “zamrzne” pa se na njoj određuju vrednosti kompresibilnosti masti i patološke lezije. Region od interesa markiramo ručno unutar patološke lezije a zatim markiramo deo masnog tkiva u neposrednoj blizini patološke lezije vodeći računa da oba markirana mesta budu slične površine, oblika ali i dubine najviše na 5-6 mm udaljeni jedan od drugog. Benigni tumori prikazuju niže vrednosti FLR a a maligni više vrednosti.

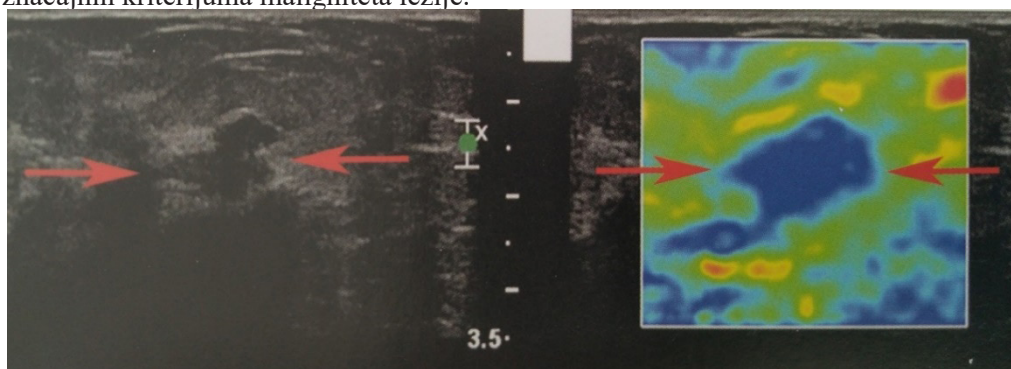
Obzirom da elastografijom diferenciramo patološke lezije na ultrazvuku pratimo njihovu veličinu, oblik, homogenost i elastičnost analiziramo ih kvalitativno i semikvantitativno svrstavajući ih u benigne ili maligne lezije.

Benigne lezije na elastografiji su oštro ograničene, homogene, kompresibilne, dajući na elastogramu kolorni spektar zeleno crvene boje sa žutom nijansom.



Slika 5: Prikaz benigne lezije, fibroadenoma, metodom elastografije /obrada autora

Maligne lezije na elastogramu su obočno veće nego na ultrazvučnoj slici, iregularnih kontura, nehomogene heteroehogene structure i prikazuju se u nijansama plave boje koja obično zahvata i okolne strukture tumora. Ova disproporcija u veličini prikazane lezije na elastogramu u plavoj boji i ultrazvučnoj slici u B modu je jedan od značajnih kriterijuma maligniteta lezije.



Slika 6: Prikaz maligne lezije dojke metodom elastografije /obrada autora

Tkiva dojke se heterogena i imaju različit elastičnost. Nesumnjivo najtvrdi je invazivni karcinom sa najnižim vrednostima elastičnosti, zatim neinvazivni, fibrozno tkivo pa glandularno tkivo dojke i na kraju masno tkivo..Obzirom da je BI RADS sistem kompatibilan sa TES sistemom TES 1 i 2 su kompatibilni sa BI RADS I i BI RADS II a TES 3,4 I 5 su kompatibilni sa BI RADS III, IV I V.Senzitivnost ultrazvuka je 98%, specifičnost 68%. Ukoliko ultrazvučni pregled obavimo i sa elastografijom onda su senzitivnosti I specifičnosti veći doprinose znatno bližoj karakterizaciji patološke lezije. Senzitivnost elastografskog pregleda dojke varira od studije do studije (85-99%) a specifičnost od 80 – 87%.

B).Dinamička elastografija se bazira na smičućim talasima dajući kvantitativnu visoko rezolutivnu mapu Youngovog modula.

1. ARFI (Acoustic Radiation Forced Impulse)-Impuls sile akustičke radijacije se zasniva na primeni usmerenog ultrazvučnog talasa na regiju od interesa i ciljano patološku leziju dovodeći do pomeranja i smicanja omogućavajući procenu tvrdoće tkiva koja su dublje smeštena i nisu dostupna palpaciji. Bolja rezolucija i bolji kontrast slike kao i manja zavisnost od iskustva i znanja radiologa su prednost ove metode. Brzina smičućih talasa se meri u m/s.
2. Tranzitorna elastografija koristi sondu koja sadrži vibrator i ultrazvučni transdudktor. Princip rada se zasniva na generisanju mehaničkog pulsog talasa na koži dojke koji spoljašnjim vibratorom stvara tranzitorni smičući talas koji se prostire longitudinalno kroz tkivo dojke. Sondom 3-5 MHz se vrše merenja na dubini od 25 – 60 mm. Obavlja se 10-ak merenja brzine i amplitude smičućeg talasa u regiji od interesa a na istoj poziciji sonde. Brzina se softverski konvertuje u tvrdoću prikazujući kvantifikovanu elastičnost patološke lezije. Laka je primena, brza ali je ograničena vrednost kod gojaznih osoba.
3. Smičuća elastografija, (SWE- shear-wave elastography), se zasniva na primeni kompresivne sile sondom i emitovanjem pulsni talasa koji indukuju stvaranje transverzalnih smičućih talasa u tkivu i patološkoj leziji. Brzina pružanja ovih talasa se meri ultrazvučnim sistemom a smičući talasi i

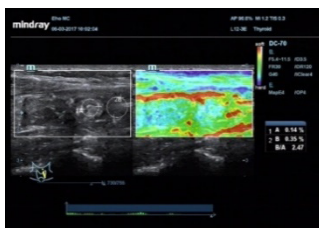
elastogram se prikazuju u real time. SWE omogućava merenje elastičnosti u kPa i omogućava prikazivanje kvantitativnih rezultata.

Važi pravilo veća tvrdoća tkiva to i veća brzina pružanja smičućih talasa. Brzina smičućih talasa kroz mast je mala pa je vrednost u kPa oko 3, glandularnom parenhimu dojke oko 45 kPa, benignim lezijama dojke oko 50-80 kPa dok je u malignim lezijama preko 100 kPa. Sve vrednosti SWE preko 80 kPa kao i brzine veće od 2 m/s (ARFI) se smatraju suspektim na malignitet. Akustička informacija o tvrdoći lezije se konvertuje u crno belu ili kolornu mapu ultrazvuka u B modu. U BI RADS sistemu posebno su lezije karakterisane kao BI RADS III i BI RADS IV interesantne i od posebnog značaja gde je uloga elastografije izuzetno značajna. Osnovna uloga i cilj primene elastografije je da se smanji broj nepotrebnih biopsija. Sa druge strane ne treba izgubiti iz vida da se manji broj karcinoma prikazuje u atipičnoj ultrazvučnoj i elastografskoj formi pa je kompatibilnost ovih metoda sa mamografijom uz primenu tomosinteze i eventualno MR dojke od krucijalnog značaja.

Indikacije za upotrebu elastografije u bolestima dojke su: Dijagnostikovanje i diferencijacija patoloških lezija u dojkama, dijagnostika karcinomske invazije u lokoregionalnim limfnim sudovima, praćenje progresije odnosno eventualne regresije bolesti kod primene neoadjuvantne hemioterapije, pri ultrazvučno vodjenom širokom iglom za biopsiju patološke lezije. Dakle patološki sumnjive promene su prikazane različitim bojama, budući da je poznato da elastičnost lezije ukazuje na stepen njenog maligniteta: meka i pokretna izraslina ukazuje na postojanje na primer benigne ciste, dok tvrda i fiksirana izraslina otvara sumnju na postojanje malignog tumora.

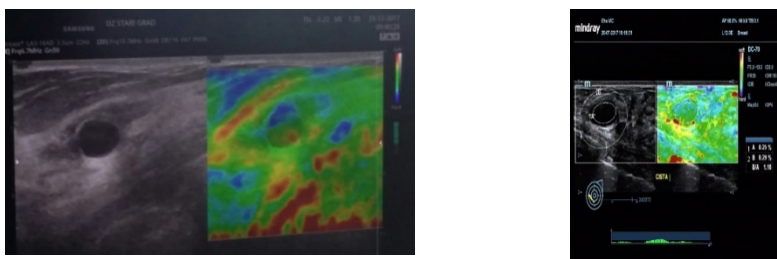
Primeri iz prakse tokom pregleda ultrazvukom i metodom elastografije.

Komforna i bezbedna neinvazivna metoda kojom se u principu meri otpor mekih tkiva dojke. Tokom pregleda elastografijom se sondom pritiska regija od interesa 10 ak puta, delujući istim intenzitetom sile u istoj regiji- preseku u relativno jednakim vremenskim intervalima. Na ekranu se dobija slika u boji, koja zavisi od otpora tj. karaktera lezije koju ispituje.



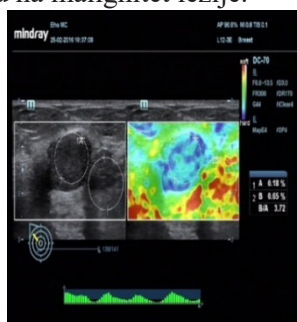
Slika 9: Ultrazvuk dojke i primena elastografije. Dominira zelena sa nijansama žute i crvene boje./obrada autora

Postoje razni softverski sistemi i rešenja ali se u principu zdrava tkiva koja daju manji otpor na elastografskom pregledu prikazuju spektrom od zelene, preko žute do zelene boje. Tokom pritiska ultrazvučnom sondom na patološku malignu leziju dobijaju se nijanse plave i sivo-crne boje. Poredjenjem otpora same lezije i okolnog zdravog tkiva registruje se povećan otpor patološke lezije 2, 3, 5 i više puta nego otpor u zdravom tkivu dojke. Znajući da najveći otpor imaju maligne lezije, zatim dobroćudni tumori, pa onda benigne cistične lezije i na kraju normalno tkivo dojke, odredjivanjem otpora karakterišemo i samu leziju. Uz morfološke karakteristike, upotrebu kolor doplera sama elastografija nam pruža dodatne informacije o svojstvima gustine patološke lezije i njene otpornosti na pritisak.



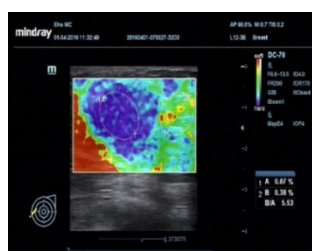
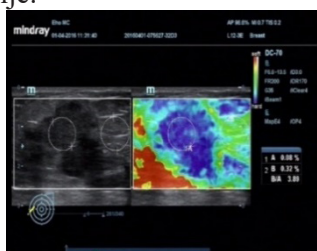
Slika 11: UZ prikaz cistične lezije dojke 2D i elastografski. /obrada autora

Najčešće patološke promene u dojka su ciste. One su i vrlo pogodne za ispitivanje elastografijom posebno u slučajevima kada se radi o komplikovanim cistama zadebljalog zida, septiranim ili zapaljenjski izmenjenim. Benigne patološke promene dojki tj. benigni tumori dojke su najčešće fibroadenomi koji svojom ultrazvučnim karakteristikama oštro ograničeni, delom lobuliranih kontura, hipoehogeni i dominantno hipoehogeni primenom elastografije se boje dominantno zelenom bojom. Indeksi otpornosti kod benignih lezija su niski i kreću se od 1,5 do 2,5 u preko 95% izmerenih slučajeva ove studije. Indeks otpornosti raste kod malignih lezija. Vrlo često se kod inicijalnih incidentalnih karcinoma manjih od 10 mm indeks otpornosti u vrednostima preko 5 kao i plava boja ukazuju na malignitet lezije.



Slika 14: --Ultrazvuk sa elastografijom pacijentkinje M.A. stare 59 godina. Hipoehogena bilokulafna delom neoštro konturisana patološka promena. Klasifikovana kao FA i praćena ultrazvučno na 6 meseci poslednje 3 godine. U kolornoj mapi veći nodus pokazuje dominantno periferno plavu boju. Indeks otpora je 3,9 Manji nodus se boji crveno. Postoperativni nalaz ukazuje da je veći nodus karcinom dojke a manji reaktivno tkivo indeksa 1,6. /obrada autora

Ne mora cela patološka lezija pokazati povećani indeks otpornosti već samo jedan njen manji deo. Ultrazvučne karakteristike “benigne lezije” oštro konturisane, hipoehogene i homogene, horizontalne orijentacije metodom elastografije dobijemo u mapi plavu boju visokog indeksa otpornosti (4-5) što je i dokaz značaja primene elastografije.



Slika 17 i 18: Ultrazvuk sa elastografijom pacijentkinje N. V. 67 godina stare pokazuje prisustvo hipoehogene homogene lezije horizontalne orijentacije koja je sa dijagnozom EHO BI RADS III došla na pregled. Elastografijom (prikazana 2 pritiska sondom), se dobila intenzivna modro-plava boja a indeks otpornosti 7,3 je ukazivao na malignitet lezije. Postoperativno patohistološki nalaz- karcinom dojke. /obrada autora

Zaključna razmatranja

Olakšane i napredne metode terapije i hirurški zahvati, odvijaju se lakše, brže i sa boljim rezultatima, baš zbog implementacije veštačke inteligencije u medicini

Najsavremeniji ultrazvučni aparati sa elastografijom uz mamografiju sa tomosintezom se uzima kao zlatni standard u dijagnostici inicijalnih karcinoma dojke uz primenu MR dojki za pojedine slučajeve. Posebno je važno kod preventivnih skrining pregleda dojki ultrazvučni pregled dopuniti kod postojanja svih sumnjivih patoloških lezija. Takođe kod dijagnostičkih mamografija sa dijagnozom BI RADS III, IV V pregled obavezno dopuniti ultrazvučnim pregledom i elastografijom posebno u cilju smanjivanja broja nepotrebnih biopsija.

Kao poslednji u algoritmu pregleda dojke nalazi se biopsija sa ph verifikacijom koja postavlja i konačnu dijagnozu patološke promene.

Biopsija se može napraviti ciljano, pod kontrolom ultrazvuka, mamografske slike ili MR vodjena biopsija.

Literatura

1. Prof.dr Branislav Goldner, Klinički ultrazvuk u bolestima dojke, Medicinski fakultet Beograd, 1998
2. Guenter Schmidt, Ultrazvučna dijagnostika –diferencijalna dijagnoza, Atlas, 2010
3. Jusuf Nuković, Radiologija, Farmaceutsko zdravstveni fakultet Travnik, 2017
4. Krouskop TA, Wheeler TM, Kallel F, Garra BS, Hall T. Elastic moduli of breast and prostate tissues under compression. *Ultrason Imaging* 1998 Oct;20(4):260-74.
5. Nightingale K, Palmeri M, Nightingale R. On the feasibility of remote palpation using acoustic radiation force. *J Acoust Soc Am.* 2001;110(1):625-34.
6. Balleyguiera C, et al. Breast elastography: The technical process and its Applications. *Diagnostic and Interventional Imaging* 2013;94:503-13.
7. Tanter M, Bercoff J, Athanasiou A, Deffieux T, Gennisson JL, Montaldo G, et al. Quantitative assessment of breast lesion viscoelasticity: initial clinical results using supersonic shear imaging. *Ultrasound Med Biol.* 2008;34:1373-86.



*Eduart Ndokaj*¹

APPLICATION OF ELECTRICAL VEHICLES IN ALBANIA

Abstract

Nowadays, electric vehicles are back in fashion and there is a huge interest in electric vehicles again, because there are many advantages of electric vehicles compared to classic ones with internal combustion. An electric vehicle is powered by an electric motor, using electrical energy stored in a battery or some other energy storage devices. There is a huge interest in electric vehicles again, and the need to reduce greenhouse gas emissions, and at the same time due to enormous progress in the very development and construction of new parts, vehicle design and improved battery efficiency. Nevertheless, for the further development and global application of electric cars, it is necessary to solve several more significant obstacles, the biggest of which is the limited capacity of batteries and the installation of renewable energy sources.

Progress in the development of batteries, energy efficiency, materials for building vehicles, the design itself and better aerodynamics certainly bring electric vehicles into everyday use, and it is only a matter of time when electric vehicles will be fully competitive with classic vehicles with internal combustion. Today, the electric car has become very interesting again because modern sustainable development is based on ecology and energy saving. High fuel prices and a bad climate led to an increase in consumer awareness, so the electric vehicle found its place again with the goal of further development and use.

Due to the limited autonomy caused by technical difficulties related to the supply of electricity and the battery capacity problem, these vehicles have so far found wide use in public transport (railways, trams, etc.) and in cases of autonomous cargo and passenger transport (for the transport of smaller loads within factory plant, warehouse). Lately, intensive work has been done on the development and gradual introduction of electric passenger cars, so it is believed that they will take over a significant part of the automobile market in the future.

Keywords : batteries, chargers, cars, development, future, environment

¹ Eduart Ndokaj, Lecturer in University "Aleksander Moisiu", L1.Currila 2022 Durrës. Albania, E-mail: eduartndokaj@uamd.edu.al

Development of electric cars in the world

Although it seems as if electric vehicles have only recently gained popularity, their beginning dates back to the time when they appeared in the twenties of the 19th century. At that time, there were no rechargeable batteries, but the invention can be considered one of the first electric cars in history, and it served as inspiration for the cars of the future. Due to the impossibility of charging the battery, that invention remained at the concept level and did not gain more popularity or commercial application.

The discovery and development of rechargeable batteries led to the development of electric vehicles. Gaston Planté is responsible for the discovery of the lead-acid battery in 1859. His discovery was advanced by Camille Faure in 1881 by improving the capacity of the battery by adding a lead-sulfate mixture to the lead plates. At that time, England and France led the way in the development of electric vehicles, while the USA only joined at the very end of the 19th century. From the above, we can see how the technology of electric vehicles advanced rapidly, so that electric cars became commercially available shortly after their introduction, because it certainly encouraged more intensive research into charging and charging range of accumulator batteries. In today's time, electric vehicles are ideal for city needs, in terms of range and price per km. [1]

In the early 1990s, after awareness, the USA, Europe and other countries of the world are looking for environmentally friendly cars, with the aim of reducing exhaust gas emissions and increased car production because they responded by developing and marketing electric cars. Certain environmental laws have been a big problem for the automotive industry, which they complain about, but world administrations have passed new environmental laws in favor of ethanol and biodiesel. At the beginning of the 20th century, electric cars were completely overshadowed by vehicles with an internal combustion engine, but since the beginning of the 2000s, great interest in more energy-efficient electric vehicles has grown again, and great strides have been made in the field of battery manufacturing technology, electronics and other important factors. [3]

Working principle of the electric car

One of the essential conditions for the production of electric cars should be to deal with the planning, design, and production of the most advanced industrial technologies. Independent electric vehicles draw the electrical energy needed to drive the electric motor from a source built into the vehicle itself (accumulator battery). The technical and economic advantages of electric propulsion are particularly noticeable in railway traffic and due to large investments in railway electrification, where the mentioned advantages come to the fore at higher traffic densities. In them, high-voltage alternating current is converted into direct or alternating current of the voltage and frequency that corresponds to the type of electric drive system. Electric vehicles have several possible advantages over conventional vehicles with internal combustion engines, which include a significant difference between the price of electricity compared to the price of petroleum products, reduction of air pollution in cities, because they do not emit pollutants during operation, reduced greenhouse gas emissions, depending on the fuel and technology used to produce electricity to charge batteries, less dependence on oil. Also the reduction of noise originating from traffic, through the almost silent operation of electric vehicles. [2]

The electrical system of an electric vehicle is a closed circuit with an independent power source, i.e. with an accumulator battery, or if it is a hybrid vehicle, the power

source can be combined with an internal combustion engine that converts mechanical energy into electricity that is accumulated in the battery. In the case of electric vehicles with a battery, which do not have an internal combustion engine, the circuit of the vehicle itself is based on the battery. Such a system must be charged through a connection to the power grid. Chargers are used to charge the accumulator battery, which convert the AC mains voltage into the DC voltage of the battery, and in this way the batteries can be charged in a short time at the home connection .[1]

The battery is the only source of energy and it sends direct current to the amplifier which increases the current and voltage to higher amounts. After the amplifier, the current that is converted into alternating current in the converter goes to the electric motors, which are the most important components of every electric vehicle. They convert electrical energy into mechanical energy using the principle of electromagnetic induction, and this mechanical energy is transferred to the wheels via a transmission. The controller is also important and is responsible for managing the operation of the electric motor and is a functional unit with the electric motor. The battery is a component that determines the overall characteristics of an electric vehicle, and it defines its price, autonomy and availability. There are two factors that determine battery performance: energy (distance traveled) and power (acceleration).

The basic elements for driving an electric vehicle are the electric motor, electric drive batteries and the steering wheel or motor controller and other parts that an electric vehicle can contain. The electric motor is for sure the biggest difference between classic and electric cars, i.e. the motor, because it is an electric machine that converts electrical energy into mechanical energy using the principle of electromagnetic induction and, as a rule, consists of three to five moving parts, which makes them much more reliable and durable. Motors have two constructional windings (stator and rotor), one of which is the excitation winding and the other is the working or armature winding. There are also constructions where the exciting winding is replaced by permanent magnets. These engines require very little or virtually no maintenance due to the fact that they have no consumable parts. As a rule, the electric motor enables linear and continuous acceleration of the vehicle with significantly higher traction characteristics compared to conventional vehicles. On the other hand, electric cars do not have gearboxes. Eliminating the gearbox significantly reduces the weight of the car, which also leads to significantly lower fuel consumption and, on the mechanical side, reduces the price of the vehicle.[1]

One of the most important parts of an electric vehicle is the controller that controls the operation of the electric motor and the vehicle system. The most important part of the controller is the electronic switching semiconductor field composed of switches. The most important part of the controller is the electronic switching semiconductor field made up of switches, which is made up of bipolar transistors because with their switching, the three-phase source needed to power the electric motor is realized. The controller uses its processor to control what happens when the car is in motion and monitors the accelerator pedal and uses the data to control the motor's current, to ensure that the appropriate torque is generated for the car's condition.[2]

The significance of accumulatory batteries

A battery can be defined as a device that converts chemical energy into electricity through redox reactions. Redox reactions are oxidation reactions (removal of electrons from a neutral atom or ion, i.e. reduction of the density of the electron cloud around the nucleus of an atom within a molecule) and reduction (adding electrons to a neutral

atom or ion, i.e. an increase in the density of the electron cloud around the nucleus of an atom within a molecule) where complete the transfer of electrons during the formation of ionic compounds, i.e. until the partial transfer of electrons during the formation of covalent compounds. The poles of the battery are connected to the external circuit, and ideally current should flow only when the external circuit is closed, but due to diffusion processes, current flows even without a closed external current, which leads to the discharge of the battery.[2]

Batteries, or energy storage is the main reason for the slow development of electric cars. At the beginning of the development of electric cars, lead batteries were used, but due to the relatively poor characteristics of such batteries, new batteries based on lithium appeared on the market. These are actually lithium-ion batteries whose capacity depends on the autonomy of the electric car, as they are usually three times lighter and smaller than lead batteries for the same capacity. Some types of these batteries can be charged quickly and with the use of a sufficiently powerful charger they can be charged for a short time, but the durability and characteristics of the battery depend on the type of lithium technology. Nowadays, battery capacities are sufficient to cover the average daily needs of using a personal vehicle. It is also expected to increase the lifespan of batteries, because after that they need to be replaced, which can result in discarded batteries in nature.[1]

Battery performance is defined by a number of parameters such as capacity, specific energy and energy density, self-discharge rate and other factors. For an ideal source, during an outage, the voltage would be constant all the time and equal to the theoretical one, and at the moment when the capacity is fully used, it would suddenly drop to zero. With real sources, there is a gradual decrease due to the fact that the internal resistance of the cell increases during discharge as a result of the accumulation of discharge products, polarization and other factors. We see that the theoretical prediction of the specific energy based solely on the active materials is expected to be the highest, and this is a consequence of the fact that in reality many components of the battery do not contribute to its theoretical energy, but contribute to the mass of the battery. Many of today's electric cars have the status of supercars due to the performance they achieve, such as acceleration and maximum vehicle speed. So, we can conclude that electric vehicles in their current state can meet the needs of the majority of users, since they do not fall behind much or at all in terms of the most important parameters, and with the further progress of batteries, we can expect that the differences will decrease more and more.[2]

The battery charger is one of the important parts of the electric car, which is used to convert the alternating voltage of the network into the direct voltage of the battery, through which the vehicle can be connected to the home installation or another source of electricity, and the charging time of the batteries depends on it. Other barriers to the widespread use of electric cars are the lack of public and private charging infrastructure and drivers' fear of running out of power before reaching their destination due to the limited range of existing electric cars and their batteries. If electric vehicles could be charged faster, the number of users would surely increase and for these reasons, fast chargers that enable charging vehicles within a short time began to be developed.[3]

Incentive for electric cars

Several governments have offered political and economic incentives to overcome existing barriers, promote the sale of electric cars and to finance the further development

of electric vehicles, more cost-effective designs of batteries and their components. Several national and local governments have established tax breaks, subsidies and other incentives to reduce the net purchase price of electric cars and other accessories. By co-financing the purchase of electric vehicles in Albania, it is planned to have a gradual but direct impact on the reduction of emissions of harmful gases in traffic, considering that emissions from traffic are the most significant sources of air pollution and greenhouse gas emissions. Even if this incentive is present for the purchase, in this country the purchase of these electric cars is still low, as shown in Tab. 1., with the hope that it will grow in the future.[8]

Electric cars in Albania: 2019-2023

Twine	in 2019	in 2020	in 2021	in 2022	in 2023 31 August	31.12.2023
Electrics	123	362	624	1245	2091	3066

Tab. 1. Use of electric cars in Albania, 2019-2023

Source: INSTAT, Albania

Source: DPSHTRR Albania

Due to a combination of factors, such as environmental concerns, high oil prices, and dwindling oil reserves, the development of cleaner alternative fuels and advanced vehicle power systems is becoming an increasing priority for many governments and vehicle manufacturers around the world. By purchasing electric cars, certain companies offer their clients benefits, such as a free home stand-alone charging station, if you buy their electric vehicle. The lack of filling stations and the sparse network in the settlements and through the highways is visible in this country, with the hope that it will branch out. This special source of financing should also contribute to the development of infrastructure for alternative fuels and should be considered as an additional opportunity to ensure a sustainable mobility market throughout the country.[8]

Electric vehicles were recognized by the EU Commission and set during the last report of the EU Environmental Protection Agency as an essential element in reducing emissions of harmful gases, so their introduction was set through the application of EU directives. Vehicles are encouraged and subsidized throughout the EU both through financial programs based on the “polluter pays” principle and through programs of EU funds that follow the goals of member states set through EU directives. The above-mentioned directive was transposed in Albania by legislation, and for the same a rulebook for the implementation of public procurement was drawn up by the Ministry of Transport. The aim of this directive is to set mandatory goals for the member states to achieve the goals of establishing a network of filling stations that are necessary for the establishment of infrastructure for electric vehicles, liquid hydrogen and compressed natural gas vehicles. This Directive establishes a common framework of measures for setting up the infrastructure for alternative fuels in order to minimize dependence on oil and to mitigate the negative impact of transport on the environment. This Directive establishes the minimum requirements for the construction of infrastructure for alternative fuels, including charging points for electric vehicles and places.[4]

Member States should therefore establish national policy frameworks outlining national individual and collective objectives and market development support actions for alternative fuels, including setting up the necessary infrastructure to be built, in close cooperation with regional and local authorities and the industry to which it relates, while taking into account the needs of small and medium-sized enterprises. Member States should, as appropriate, cooperate with neighboring Member States at regional or

macro-regional level through consultations or joint policy frameworks, especially when uninterrupted cross-border infrastructure coverage for alternative fuels is required or when new infrastructure needs to be built near national borders. Including different options for ensuring non-discriminatory access to charging and supply points. A coordinated approach is needed to meet the long-term energy needs of all types of transport. The lack of coordinated development of infrastructure for alternative fuels throughout the region prevents the development of economies of scale on the supply side, mobility and demand throughout the region.[5]

The future of the use of electric cars

Today, the topic of environmental pollution is more present than ever, and it is precisely this pollution that is being tried to be reduced in various ways. By introducing electric vehicles and encouraging sustainable mobility, the aim is to improve the transport system, i.e. to reduce harmful emissions in it. People used to be more averse to buying electric cars, but today with good marketing, more education and government incentives, efforts are being made to put an end to the labeling of electric vehicles as inadequate conventional vehicles. People also think that electric vehicles cannot cover a long distance, and that maintenance costs are higher. Today, all manufacturers are trying to extend the life of the battery while driving, and to improve the driving experience, to make electric cars safe and comfortable to use. This is precisely why more and more people decide to buy an electric vehicle, thus reducing fuel costs and helping to reduce environmental pollution in the world.

For many years, cars will be produced that will use conventional gasoline and diesel piston engines, especially in hybrid vehicles, which will meet ecological standards, but their number will decrease in the future. The data indicate that two significant phases can be estimated, i.e. the growth of hybrid and electric vehicles despite the high cost of batteries, and the phase of large-scale adaptation with falling battery prices. Today, the electric vehicle drive provides quite good performance, and driving is cheaper compared to other vehicles. The batteries' direct current is converted into alternating current to run the three-phase electric motors that drive the wheels, while hybrid electric vehicles are recognized as fuel-efficient vehicles, which use a combination of electricity and fossil fuel. In the development of electric vehicles, great attention is paid to reducing mass and increasing battery capacity.[1]

The disadvantage of electric vehicles today is certainly their short autonomy with one battery charge and the infrastructure for fast charging. However, it is estimated that the development of infrastructure will solve these problems in the next decade, which will contribute to the development of 52 urban transport and the quality of life. In parallel with the development of electric vehicles, electric vehicle charging stations are being developed based on clean and renewable energy sources, solar energy and wind energy, which will not burden the existing network. The cells will store solar energy in batteries that will then be used to charge electric vehicles. Also, parts of the body will serve as panels for charging the batteries. The capacity of batteries in the future will certainly change, because the amount of energy stored in a car battery affects the range of autonomy of electric vehicles. [2]

Battery production is actually harmful to the environment and ozone due to carbon emissions, while the extraction of minerals used in batteries is associated with human rights violations such as child labor. In order to produce lithium-ion batteries for electric vehicles, a lot of energy is needed, and the factories are mostly located in these

regions, where energy is generated by burning coal and other fossil fuels. The world's car manufacturers are investing billions of dollars in increasing the production of electric vehicles, without thinking about how these batteries are produced. It is for this reason that attempts are being made, through various innovations, to design a battery that will be ethical and environmentally acceptable in the next five years, and in the meantime to find out how much carbon is emitted in production and to make the supply chains of minerals public.[3]

The design as the visual appearance of the vehicle, in addition to the desired appearance of the designer, largely depends on aerodynamics. The body is made of composite material, and the chassis is made of aluminum material. The main goals of the designer are to reduce the noise caused by the wind hitting the vehicle body, and to increase the aerodynamics of the vehicle, so that the vehicle has as little resistance as possible during movement. At the same time, it prevents an unwanted rise in engine power that brings increased consumption and other aerodynamic causes that bring vehicle instability at high speeds. An aerodynamic vehicle has a crucial impact on fuel consumption by reducing wind resistance on the exterior of the vehicle and reducing losses associated with air flow and engine cooling requirements. As vehicle design progresses further, aerodynamic panels, spoilers, wheel deflectors and undercarriage cover most parts of the vehicle that are in direct contact with wind gusts, i.e. positioned to extract the best aerodynamic ability. A challenge facing vehicle manufacturers at every stage of design is the urgent need for information on how to improve the design.[5]

In the development of electric vehicles, vehicle aerodynamics is of great importance. Due to their characteristics, range and energy consumption, a lot of work is being done to improve the design and aerodynamics of the vehicles, as this is key to their development. Battery wear in electric vehicles is caused by the aerodynamic and rolling resistance of the vehicle, as well as the materials used to make the vehicles. By reducing air resistance, we also come to a reduction in engine performance, so the vehicle reaches speed faster and easier, which significantly affects energy consumption.[6]

When talking about the price of batteries, today it is not too cheap, and the costs of the raw materials for its production are quite high, but with further research it is estimated that the price of raw materials will fall and there will be a fall in production costs. Cheaper, higher-capacity batteries and the development of public charging stations are key to the development of electric vehicles. It can be concluded that electric and hybrid, i.e. autonomous vehicles together will have a dominant influence on traffic and quality of life. Another significant advantage of electric vehicles compared to those powered by gasoline or diesel engines is the extremely low level of noise, that is, the low level of environmental noise pollution. The reason for this is the non-existence of a noisy internal combustion engine and the associated exhaust system, which are the biggest polluters of the environment with noise in today's cities. The only thing that creates noise in electric vehicles is the rolling of the wheels and the sound of air resistance, both when moving, which means that the electric vehicle is at rest and does not pollute its environment in any way.[4]

Literature

1. Eduart Ndokaj – Alternative Systems of Alimentation of auto vehicles .Aleksander Moisiu University.Durres.Al..2022
2. Denny Shaikh-Electric cars, Zagreb.2021
3. History of electric cars, <https://www.sytner.co.uk/news/history-ofelectric-cars>

4. INSTAT, Albania courrently
5. E-Mobility Albania courrently
6. Denny Shaikh-Električni automobile, Zagreb, 2018.
7. INSTAT, Albanija
8. E-Mobilty Albania



Ratko Garić¹, Slobodan Prodić²

EKONOMSKI ASPEKTI POLITIČKE EKOLOGIJE REPUBLIKE SRPSKE

Rezime

Republika Srpska kao entitet Bosne i Hercegovine već duži niz godina, uostalom kao i Federacija i Distrikt Brčko, nalazi se u situaciji koja nije ni najmanje zavidna kada je reč o ekonomiji i ekologiji. Kao prostor koji je u prošlosti neretko posmatran prvenstveno kao izvor različitih resursa, Bosna i Hercegovina nakon što je postala međunarodno priznata država, kao da se nije snašla u situaciji da ekonomski ojača, te da istovremeno učini nužne korake u rešavanju pitanja ekologije. Ipak, u okvirima trenutnih mogućnosti koji su uslovljeni dešavanjima na domaćoj političkoj sceni, a neretko i geopolitičkim događajima na međunarodnom nivou, politička elita Republike Srpske prepoznaje potrebu osnaženja ekonomije u okvirima očuvanja i obnove prirodnih bogatstava koje ima na svojoj teritoriji. Naravno da ovi koraci trebaju i mogu da budu brži i snažniji, kao i da u njihovoj realizaciji učešće treba da uzme što je moguće veći broj građana bez obzira na nacionalnu, versku ili političku opredeljenost.

Ključne reči: Bosna i Hercegovina, Republika Srpska, politička ekologija, ekonomija

ECONOMICAL ASPECTS OF POLITICAL ECOLOGY OF REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract

Republic of Srpska as the entity of Bosnia and Herzegovina has been for the long time in the relatively bad economical and ecological situation, just as Federation of BiH and Brčko District. As the area which used to be often seen in the past just as a source for many resources, Bosnia and Herzegovina since its independence behaves as it was never in the situation of economical growth and possible to solve any problem of ecology. However, based on the current possibilities that are conditioned by the happenings on

1 Prof. dr Ratko Garić, Internacionalni Univerzitet Brčko, Brčko Distrikt, BiH, Univerzitet "MB" u Beogradu

2 Slobodan Prodić, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Beograd, porodicaprodic@gmail.com

the domestic political scene, and also often by the international geopolitical happenings, political elite in the Republic of Srpska recognises the need of empowering economy in the terms of preserving and renewal of natural resources that has got on its territory. Of course that these steps should and can be faster and stronger and that in its realisation all citizens, no matter on their religious, national or political affiliation, should take a part.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska, political ecology, economy

Uvodne napomene

Politička ekologija i ekonomija, slobodno možemo reći, predstavljaju elemente koji su neizostavni u pravilnom funkcionisanju savremenog društva. Različiti vidovi ekologije, pa samim tim i ona koja se definiše kao „politička“, ima svoju praktičnu primenljivost ne samo u sferi očuvanja i zaštite prirodnih resursa, nego i šire. Na primer, politička ekologija u značajnoj meri doprinosi istrajnosti kvalitetnih uzajamnih odnosa između političkih elita i samog društva koje tim istim elitama, na demokratski način, omogućuje dolazak i opstanak na vlasti. Istovremeno, ekonomija, kao izuzetno značajan deo funkcionalne države, pronalazi i učvršćuje svoju poziciju u društvu koje zapravo teži ka tome da prostor u kome ono (društvo) funkcionise sad i u buduće, bude i ostane ne samo zdravo mesto za život, nego i prostor koji omogućuje da kroz različite grane ekonomije ostvaruje prihod i time doprinosi prosperitetu države. U ovom radu pozabavićemo se mogućnostima koje pred sobom ima Republika Srpska kao entitet Bosne i Hercegovine upravo u domenu osnaženja političke ekologije kao jednog od preduslova za osnaženje njene ekonomske pozicije.

Nekoliko napomena o samoj političkoj ekologiji

Termin „politička ekologija“, kako se neretko navodi, nastaje u 20. veku, preciznije 1935. godine kada ga je Frenk Ton upotrebio u svom naučnom radu „Prirodni proces: borimo se za travu“ objavljenom u januarskom broju časopisa „The Science News-Letter“.³ Tek sa okončanjem Drugog svetskog rata, a pogotovo tokom i nakon Vijetnamskog rata, u zapadnoj civilizaciji politička ekologija postaje neuporedivo приметnija u društvenim kretanjima. Naime, videći kroz šta su prolazila društva i teritorije na kojima su se odvijala ratna dešavanja, ali i postajući svesni opasnosti koje donose nove tehnologije i industrijski razvoj koji se temelji na njima, jedan, ne baš zanemarljiv broj pojedinaca tokom 60-ih godina prošlog veka, postaje svestan nadolazećih problema koji, ukoliko se blagovremeno ne zaustave, lako mogu izaći izvan lokalnih prostora i postati globalna opasnost.⁴ Teško je sa sigurnošću reći da li su političke elite zapadnih demokratija tih godina oberučke prihatile ideje, ili bolje rečeno, želje koje su iznosili ekološki pokreti. Ovo je pogotovo značajno imajući u vidu da su ovi pokreti činili svojevrsan stub ekološke reforme i zaštite imajući u vidu da su „građanska mobilizacija i pritisak jedini siguran garant da će nosioci vlasti postupati odgovorno“ (Vukelić, 2014).

Osamdesete godine 20. veka bile su godine kada se ekološki politički aktivizam

3 U elektronskom formatu ovaj broj časopisa dostupan je na www.jstor.org/stable/3911681?orig-in=crossref

4 Uzgred budi rečeno, smatra se da je početak razvoja modernog ekološkog pokreta objavljivanje knjige „Tiho proleće“ čiji je autor Rejčel Karson. Prvo izdanje ove knjige objavljeno je tokom 1962. godine u Sjedinjenim Državama. Knjiga je potom doživela mnoštvo izdanja u drugim državama i u značajnoj meri potakla na razmišljanje i delanje mnogobrojne generacije ekoloških aktivista.

polako ali sigurno prelivao na prostor centralne i istočne Evrope, to jest u društva koja su u tom momentu još uvek bila socijalističko-komunistički definisana. Kao svojevrsni prelomni momenat da ekološko pitanje istovremeno postane i političko možemo navesti katastrofu u nuklearnoj elektrani u Černobilju i nastojanje tadašnje sovjetske vlasti da prikriju očividnu nesreću. Ipak, ono šta ostaje specifičnost tranzicionih društava centralne i istočne Evrope, naravno kada govorimo o političkoj ekologiji, je da primećujemo tri faze: 1. fazu nastajanja i početnih sporadičnih aktivnosti ekoloških grupa koje su represijom vladajućeg režima neutralisane, 2. fazu naglog uspona ekoloških aktivista koji najčešće svoj aktivizam vezuju za političko delovanje, to jest dolazak i opstanak na vlasti i 3. fazu приметnog urušavanja i nestajanja tzv. „zelenih partija” prvenstveno zbog slabih rezultata na višestranačkim izborima.

Kada govorimo o Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, to jest o onom obliku političke ekologije koji je funkcionisao u ovoj državi, posebnu pažnju moramo obratiti na nekoliko činjenica. Razlog za takav pristup upravo je okolnost da je raspadom ove države nastalo nekoliko novih međunarodno priznatih država, a među njima i Bosna i Hercegovina.

U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji pitanje političke ekologije bilo je, da tako kažemo, „sveprisutno”. Iako se ovakva konstatacija u prvi mah čini paradoksom ipak je potrebno obratiti malo pažnje na nju. Naime, ukoliko na umu imamo proces industrijalizacije ove države, koji je započeo već prvih godina njenog postojanja, ipak ne zaboravimo da je vlast Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije veoma vešto spojila brigu o vaspitavanju mladih u duhu ekološke angažovanosti sa čisto političkim težnjama da se društveni angažman pionira i omladinaca (donekle i starijih stanovnika ove države) kultiviše u pravcu svojevrsnog društveno-korisnog rada. Kao tipičan primer možemo pomenuti danas odavno zaboravljeni „Pokret Gorana”. Osnovan daleke 1960. godine, ovaj vešto rukovođen politički projekat na jugoslovenskom nivou, slobodno se može definisati kao projekat iz koga će se iznedriti mnogobrojni danas postojeći ekološki pokreti koji, priznaćemo, nikada neće dostići onaj stepen primenjenje političke ekologije kakav je imao „Pokret Gorana”. Osnovni razlozi za to su sledeći: „Pokret Gorana” zamišljen je i funkcionisao je kao ideološko orijentisana organizacija koja je imala svecelu i svakovrsnu potporu države. Zatim, „Pokret Gorana” se nadovezao na već postojeću praksu omladinskih radnih akcija koje su učvršćivale političku ideju bratstva-jedinstva i života u zajedničkoj državi. Ali, kada govorimo o „Pokretu Gorana”, pomenute političke ideje sjedinjavane su sa još jednim, nazovimo ga tako, „uzvišenijim” ciljem - očuvanjem prirode i životne sredine države za koju su mnogi u tom momentu mislili i verovali da je jedna, jedina, jedinstvena i što je najvažnije - nepropadljiva.

Uzajamna povezanost ekonomije i političke ekologije

Prema mišljenju Džejmsa Grinberga i Tomasa Parka koji su izneli u radu „Political Ecology“ („Politička ekologija“) reč je o društvenoj nauci koja se nalazi u sklopu ekonomskih nauka bez obzira na njene korene. „Po njima politička ekologija uspostavlja naučnu i metodološku vezu između politike, životne sredine i političke ekonomije, odnosno politička ekologija je politička ekonomija koja uspostavlja vezu između distribucije (političke) moći i ideološke analize bio-ekoloških odnosa” (Nadić, 2012: 6). Ipak, ono šta nas u ovom trenutku zanima, prvenstveno zbog teme koje se dotičemo, je pitanje cilja političke ekologije iz percepcije političkih elita. Neretko se stiče utisak da politička ekologija zapravo predstavlja reakciju na zanemarivanje „politike” (možda bolje rečeno, političara) prema ekologiji i pitanja vezanih za nju. Kao

suštinski kritikujuća pojava, ekologija, posmatrana kao celina, veoma lako može biti (zlo)upotrebljena od strane političkih organizacija ili pojedinaca koji nastoje da steknu političku moć. Sa druge strane, potreba za aktivizmom na bukvalno svim nivoima, to jest od globalnog do lokalnog, da se učini ono „nešto” kao konkretan odgovor na uništenje prirode i potencijalne probleme sa kojima će se suočiti čovečanstvo ako se zaista nešto ne preduzme, recimo po pitanju pitke vode, političku ekologiju čini značajnim elementom u ekonomiji opštine, entiteta, države... Jednostavnije rečeno, politička ekologija očekuje ekonomsku pomoć jedne zajednice jer, iako to nerado prihvatamo kao pojavu u društvu, ekološko vaspitanje dece i odraslih neretko nije dovoljno kako bi se obnovio jedan ili više narušenih ekosistema ili kako bi se na ekološki pravilan način iskoristili prirodni potencijali koje, na primer, ima Republika Srpska.

Republika Srpska pred izazovom prihvatanja ili neprihvatanja načela političke ekologije

Oldouz Haksli u svom delu „Politika ekologije: pitanje opstanka” svojevremeno je prepoznao nekoliko problema koji potencijalno mogu poremetiti ekosistem planete Zemlje. Kao jedan od njih on navodi problem rasta stanovništva. Zatim, te daleke 1963. godine, on kao problem prepoznaje širenje nacionalizma. Potom, kao izazov navodi preteranu upotrebu tehnologije u svrhe koje nisu primenjene ljudskoj vrsti pa samim tim i ugrožavanje prirode nizom ekoloških katastrofa.

Ako problem posmatramo iz perspektive Hakslija i trenutne situacije u kojoj se nalazi Bosna i Hercegovina, tada u potpunosti možemo isključiti opasnost koja je vezana za problem porasta stanovništva. Naime, Bosna i Hercegovina, pa samim tim i Republika Srpska, spada u društva koja su u samom evropskom vrhu kada je reč o smanjenju broja stanovnika. Prema novijim podacima, to jest onim koji obuhvataju period od 2013. do 2023. godine, Bosnu u Hercegovinu napustilo je preko 500.000 stanovnika (Tanović, 30.08.2023).⁵

Preostala dva problema koje prepoznaje i naglašava Haksli predstavljaju realnost Bosne i Hercegovine. Širenje nacionalizma krajem 20. veka u značajnoj meri doprinelo je raspadu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ono šta je zapravo predstavljalo još veći problem bila je okolnost da su rasplamsali nacionalizam i verska netrpeljivost, kada govorimo o Bosni i Hercegovini, između ostalog doprineli izbijanju oružanih sukoba koji su trajali od 1992. do 1995. godine. Ovaj sukob u određenoj meri doprineo je uvećanju problema sa kojima se trenutno suočava politička ekologija. Naime, za razliku od, na primer, ratnih dešavanja na prostoru Republike Srbije kada je agresor upotrebljavao oružje koje dugovremeno narušava životnu sredinu (recimo, municiju sa osiromašenim uranijumom), tokom bosanskohercegovačkog sukoba zaraćene strane, zbog specifičnog oblika izvođenja ratnih operacija, narušavale su ekosistem protivnika najviše u domenu snabdevanja vodom (Pregled stanja okoliša, 2011: 96). Zapravo, ekološki problemi u Bosni i Hercegovini nastaju po okončanju rata.

Bosna i Hercegovina, zahvaljujući bogatstvu svojih prirodnih resursa, već vekovima je predstavljala prostor koji je vlastodržcima bio izuzetno zanimljiv. Dovoljno je prisetiti se njene sudbine pod vlašću Austro-Ugarske kada su besomučno iskorišćavani resursi poput ruda, uglja, drveta... U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji nastavljen je ovaj proces ali pod jednom ideološkom koncepcijom. Bosanskohercegovački prirodni resursi korišćeni su za obnovu i razvoj novonastale države. Za uzvrat, Bosna i

⁵ Ilustracije radi navedimo da je u Bosni i Hercegovini 1991. godine živelo 4.377.033 stanovnika, a da prema podacima iz 2023. godine u njoj živi 3.791.622 stanovnika. Pogledati: Rezultat popisa u BiH (09.11.2023) - www.vreme.com/projekat/rezultat-popisa-u-bih/ (pristupljeno: 22.01.2024).

Hercegovina je od jednog poprilično zaostalog područja, doživela brzu industrijalizaciju koju je, između ostalog, pratio proces migracije seoskog stanovništva u industrijske centre. Kao primer dovoljno je pomenuti Zenicu i tamošnju željezaru zbog koje je ovaj grad u periodu od 60-ih do kraja 80-ih godina 20. veka doživeo ekspanziju pre svega kroz priliv novog radno/reproduktivno sposobnog stanovništva kao i izgradnjom stambenih i drugih potrebnih objekata prvenstveno namenjenih zaposlenima. Ovaj proces je, ako govorimo o Zenici i njenoj okolini, u značajnoj meri je narušavao životni prostor pre svega usled zagađenja vazduha.⁶ Ipak, ako se setimo da je reč o vremenu i prostoru gde je vladao jednopartijski socijalističko-komunistički sistem, naravno da se pitanje zagađenja baš i nije stavljalao u prvi plan.

Po okončanju rata u Bosni i Hercegovini i odredbama Dejtonskog sporazuma ova novonastala država sastavljena od dva entiteta i Brčko distrikta, obrela se u nimalo zavidnoj ekonomskoj situaciji koja se, po uobičajenom toku stvari, odrazila i na ekologiju. Naime, nestanak industrije usmerio je onovremene političke elite na iznalaženje drugačijih načina sticanja neophodnih finansijskih sredstava pomoću kojih bi se izmirivale potrebe birokratskog aparata i uopšte budžetskih korisnika. Jedan od načina naravno da je kreditno zaduživanje.⁷ Drugi način prevazilaženja finansijskih problema bilo je usmeravanje ka iskorišćavanju postojećih lako dostupnih prirodnih resursa. Kao najbrži način sticanja finansijskih sredstava bilo je, kako se to pokazalo još u vremenu ratnih dešavanja, seča i prodaja šume.

Kako bi stekli uvid u šumsko bogatstvo Republike Srpske navešćemo zvanične podatke iz 2011. godine: „Ukupna površina šuma i šumskog zemljišta Republike Srpske iznosi 1.282.412 ha ili 51,7% od ukupne površine Republike Srpske. Površina šumskog fonda u svojini Republike Srpske iznosi 982.893 ha (77%), a privatnih šuma bez šumskog zemljišta 281.965 (22%). Na površine uzurpiranih šuma i šumskog zemljišta otpada 17.554 ha (1%). Kategorija visokih šuma u ukupnom šumskom fondu Republike Srpske ima najveće učešće (644.511 ha ili 50,2%) dok kategorija izdanačkih šuma ima učešće 353.454 ha ili 27,6%. U okviru šuma u svojini Republike Srpske zastupljene su šume i šumska zemljišta dva Nacionalna parka (20.744 ha), Industrijskih plantaža (oko 8.000 ha). Na jednog stanovnika Republike Srpske otpada oko 0,69 ha obraslog šumskog zemljišta” (Nacrt strategije, 2011: 112).

Ekološki problem, kada govorimo o šumskom potencijalu Republike Srpske, zapravo je ubrzano nestajanje ovog resursa. Bilo da je reč o „pravnoj” ili „bespravnoj” seči,⁸ Republika Srpska je u relativno kratkom vremenskom periodu, ostala bez određenog procenta svog šumskog bogatstva dok, istovremeno, u nedovoljnoj meri radi na procesu preko potrebnog veštačkog pošumljavanja svoje teritorije. Na primer, u 2019. godini veštačkim pošumljavanjem u Republici Srpskoj obnovljeno je svega 855 ha šume (Свјетски дан, 2021). Ovako nizak procenat postaje razumljiviji ukoliko ga uporedimo sa podatkom da se u Republici Srpskoj, pod različitim vidom zaštite, nalazi samo 0,9%

6 Kada govorimo o Zenici i tamošnjoj željezari potrebno je naglasiti da su više nego očevidno zagađenje životne sredine i opasnosti po zdravlje sa kojima su prvenstveno bili suočeni zaposleni u pogonima, donekle kompenzovani kroz dobro organizovanu zdravstvenu zaštitu. Osim ambulante sa stacionarom, zaposleni su imali mogućnost oporavka u Neumu i na planinama Smetovi i Vlašić.

7 Na primer, Narodna Skupština Republike Srpske 17. januara 2022. godine donela je Odluku o dugoročnom zaduživanju Republike Srpske za 2022. godinu u iznosu od 611.000.000 KM (pogledati: Odluka o dugoročnom zaduživanju Republike Srpske ua 2022. godinu - www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/odluke/odluka-o-dugoročnom-zaduživanju-republike-srpske-za-2022-godinu (pristupljeno: 15.01.2024)).

8 Ilustracije radi samo u jednoj „situaciji”, onoj koja je otkrivena 2021. godine u Tesliću, sedmorica šumokradica oštetili su Javno preduzeće „Šume Republike Srpske” A.D. Sokolac, za oko 1.000.000 KM (pogledati: Grbešić, Arnes (30.04.2021), Pustošenje šume na sjeveru Bosne i Hercegovine - www.slobodnaevropa.org/a/pustošenje-šume-na-sjeveru-bosne-i-hercegovine/3123453.html (pristupljeno: 15.01.2024)).

ukupne površine teritorije (Еремија, 2014: 162). Imajući u vidu ove podatke, naravno da se od političkih elita očekuje aktivnost koja zadire u domen političke ekologije. Naime, svedoci smo postojanja stručnih analiza u vezi sa šumama Republike Srpske, kao na primer one koju je naručila Opština Sokolac,⁹ u kojima se daju konkretni predlozi kako i na koji način postupiti u zaštiti drvnog bogatstva. Sa druge strane, imajući u vidu nužnost za političkim aktivizmom pre svega na lokalnom nivou, čini se nužnim da se u zaštitu šumskog bogatstva i njegovog obnavljanja kroz pošumljavanjem, obnovi i ekonomski pomogne rad organizacija poput „Pokreta Gorana“ ili uključenja jednog dela stanovništva u ove projekte. Na primer, jedna od izvodljivih mogućnosti realizacije navedene ideje je da političke stranke u procesu svojih aktivnosti, pogotovo tokom onih koji se opisuju kao „predizborni“, u svoju agendu treba (jer to mogu) da uvrste angažovanost članstva za akcije pošumljavanja. Na taj način ostvarila bi se višestruka korist, kako ona u domenu agregacije političkih interesa građana, mobilizacije vlastitog biračkog tela, a takođe i političke reprezentacije interesa.

Izuzetno značajan resurs kojim su obdarene Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpske svakako je pitka voda. Posmatrano iz ugla trenutnih, a pogotovo budućih kretanja na geopolitičkoj sceni, pitka voda predstavljaće jedan od elemenata zbog koga će se u značajnoj meri menjati pozicije država. Kada nam je poznat podatak da je Bosna i Hercegovina na petom mestu u Evropi, a na prvom u regionu po vodnom bogatstvu (Izazov sačuvati čistoću, 2023), lako se prepoznaje ovaj ekonomski potencijal. Istovremeno se prepoznaju i izazovi sa kojima bi se država susrela, a tiču se političke ekologije. Naime, već duži niz godina uočljiv je porast lošeg odnosa društva prema vodozaštitnim zonama. Konkretno, svedoci smo navike stanovništva da u ovim zonama odlaže otpad ili da na neki drugi način ugrožava kvalitet vode. Ovo za rezultat ima činjenicu da mikrobiološke analize neretko daju alarmantne rezultate zbog kojih lokalne vlasti zabranjuju upotrebu vode iz lokalnih vodovoda. Sa druge strane, kao posledica niza приметно čudnih razloga, Bosna i Hercegovina, uprkos prirodnom bogatstvu kada je reč o vodi, prema podacima Vanjskotrgovinske komore Bosne i Hercegovine, na godišnjem nivou izdvaja više od 100.000.000 KM za uvoz flaširane vode (BiH ima pitke vode za nekoliko desetljeća, 2023). Prema drugim izvorima za uvoz flaširane vode Bosna i Hercegovina je samo 2023. godine potrošila više od 240.000.000 KM (BiH dala više od 240 miliona, 2023). Bez potrebe za preciziranjem svote novca izdvojenog za uvoz vode u Bosnu i Hercegovinu, jasno je da se suočavamo sa svojevrsnim paradoksom. Naime, jedan od ekonomskih potencijala Republike Srpske upravo je pitka voda, to jest njena eksploatacija/prodaja na domaćem ali i na inostranom tržištu. Ali, da bi se promenio jedan veoma bitan faktor, a to je nepoverenje domaćeg potrošača prema kvalitetu flaširane vode poreklom iz Bosne i Hercegovine, potrebno je da se sticanje i održavanje poverenja potrošača definiše kao svojevrsan politički cilj. Realizacija ne samo ovog, nego i niza drugih političkih ciljeva u domenu odnosa ekonomija-ekologija, zapravo predstavlja dužnost koju u društvu imaju političke partije u vlasti. Kada govorimo o vodi kao izvoznom artiklu Bosne i Hercegovine upravo se od političkih elita očekuje konkretna akcija kako bi se, naglasimo, prevazišao i sledeći problem: zbog čega je tokom 2023. godine Bosna i Hercegovina izvezla vodu samo u vrednosti od svega 7.500.000 KM (Popadić, 2024)? Površnim pogledom na navedene količine novca lako se uočava svakako nezanemarljiva razlika u odnosu uvoz-izvoz. Ali, ukoliko bi tokom samo jedne kalendarske godine bila uložena sredstva za očuvanje izvorišta i izgradnju

⁹ Pogledati: Шумскопривредна основа за шуме у приватној својини на подручју општине СОКОЛАЦ (за период од 01.01.2018. до 31.12.2027. године). У електронском формату доступно на: www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mps/Documents/47%a20Sokolac_534144950.pdf (pristupljeno: 15.01.2024).

pogona za flaširanje vode, Republika Srpska u nadolazećem vremenu svakako bi imala određene benefite kao na primer zapošljavanje radnika, poboljšanje materijalnog stanja porodica (= biračkog tela) i, što je potrebno naročito naglasiti, potencijalno smanjenje iseljavanja radno/reproduktivnog dela stanovništva pre svega na lokalnom nivou, a potom i šire. Upravo u ovom primeru vidi se neophodnost političke modernizacije u smislu prilagođavanja sistema za postizanje ekonomskih i političkih ciljeva, proširenja kapaciteta za vršenje javnih funkcija, za proces preobražaja tradicionalnog u moderno društvo, za proces demokratskog razvoja društva (Деспотовић, 2022: 137-138).

Bosna i Hercegovina je već vekovima prostor u kome je rasprostranjeno rudarstvo. Prema nekim procenama, rudno bogatstvo Republike Srpske iznosi oko 15 milijardi evra (Dodik, 2024). Ipak, iz percepcije političke ekologije, okolnost da je za ovo bogatstvo pre svega zainteresovan strani faktor, te da sama Republika Srpska u ovom trenutku nije u mogućnosti da samostalno uđe u kontrolisani proces eksploatacije određenih elemenata rudnog bogatstva, možda je bolje da se u bližoj budućnosti ovaj resurs ostavi po strani. Opravdanje za jedan ovakav pristup prvenstveno su dešavanja na geopolitičkoj sceni. Svedoci smo primetnih, gotovo tektonskih promena kada su u pitanju energenti. U takvoj atmosferi, potpuno je dovoljna informacija da će, na primer, u 21. veku posedovanje zaliha uglja predstavljati značajan faktor u proizvodnji električne energije (Бијелић, 2010; Popadić, 2024). Ono na šta se u međuvremenu treba obratiti pažnja, iz perspektive teme kojom se bavimo, je smanjenje procenta zagađenja atmosfere kao posledice korišćenja uglja kako za proizvodnju električne energije, tako i njegovoj upotrebi u privatnim domaćinstvima. Najiskrenije se nadamo da će u budućnosti političke elite Republike Srpske posebno obratiti pažnju na ovaj segment očuvanja životne sredine.

Za razliku od rudnog bogatstva, kao relativno brz način ojačavanja ekonomske situacije u Republici Srpskoj, a uz istovremeno minimalno narušavanje životnog prostora, izdvaja se poljoprivreda. Ne upuštajući se u detaljniju analizu ovom prilikom pozabavićemo se samo detaljima vezanim za stočarstvo. Naime, prostor Bosne i Hercegovine, pogotovo usled situacije kroz koju prolazi u protekle tri decenije, izuzetno je upotrebljiv za ovaj vid poljoprivrede. U prilog tome govori i okolnost da se stočarstvom stanovništvo ovog prostora bavilo odvajkada i da samim tim postoji više nego značajan element iskustva i upućenosti u mnoge od segmenata ove poljoprivredne delatnosti. Potencijal stočarstva prepoznat je od strane političkih faktora. Tako, na primer, Srpska napredna stranka u Republici Srpskoj, u elaboratu/programu „Poljoprivreda kao šansa Republike Srpske” veoma precizno sagledava trenutno stanje u ovoj ekonomskoj grani. Istovremeno ova politička stranka predlaže korake koji za cilj imaju „visoku i stabilnu domaću proizvodnju, povećanje izvoza, i efikasnu odbranu od visokosubvencionisane proizvodnje ekonomski razvijenih zemalja” uz, naglasimo: „Primarni cilj treba da bude održivi razvoj, dok je zaštita okoline glavna odrednica budućeg razvoja poljoprivredne proizvodnje” (Пољопривреда као шанса Р. Српске). Trenutna, ali i buduća situacija kada je reč o poljoprivrednim proizvodima na svetskom nivou ukazuje da će, usled povećanja populacije i ratnih dešavanja na teritoriji koja je značajna kao svetska žitnica, konstantno rasti potreba za hranom. Istovremeno, sledejući određenim trendovima u načinu ishrane, svedoci smo da potražnja za hranom koja pripada kategoriji „organska”, takođe permanentno raste uprkos činjenici da je ova hrana primetno skuplja od one „druge”. Republika Srpska kao prostor koji je realno ekološki sačuvan predstavlja gotovo idealno mesto za proizvodnju ove i ovakve hrane. Jedan od produkata koji sasvim sigurno pronalaze svoje mesto u izvoznom potencijalu jesu proizvodi od mleka. Na primer, bez potrebe za nekim inovacijama i slično, dovoljno je usredsrediti se na iskustva manastira Marija Zvijezda, koji se nalazi nedaleko od Banja Luke, kada je

reč o proizvodnji sira. Takođe, ono šta očekuje političku potporu od strane političkih elita Republike Srpske jesu koraci na polju brendiranja određenih proizvoda kao što je, na primer, hercegovački sir iz „mijeha” (Katavić, 14.11.2010). Uopšte posmatrano, pravilnim sagledavanjem situacije u samoj Republici Srpskoj, ali i pravca u kome se kreću tokovi na međunarodnoj ekonomskoj sceni, u ovom momentu je, uz koordinisan trud činilaca u domenu funkcionalnog polja politike, u relativno kratkom vremenskom periodu, moguće je osnažiti finansijsku situaciju u društvu, očuvati eko-sistem te izgraditi i zadržati političku poziciju na međunarodnoj sceni.

Zaključak

Mogućnosti koje su pred Republikom Srpskom da istovremeno realizuje čitav niz političko-ekonomskih ciljeva u ovom geopolitičkom trenutku više nego su povoljne. U vezi sa temom koju smo samo ovlaš dotakli u ovom radu, možemo reći da je ekološki zdrava sredina, kakva u osnovi jeste prostor Republike Srpske, uz preko potrebnu političku podršku vladajućih struktura, može postati svojevrsan temelj ekonomskom prosperitetu ovog bosanskohercegovačkog entiteta. Dotaknuvši se samo mogućnosti koje pruža šumsko bogatstvo Republike Srpske, a takođe i okolnost da je prostor koji je realno bogat vodom, te mogućnostima koje pruža poljoprivredna proizvodnja, konkretno stočarstvo, slobodno se može govoriti o tome da je Republika Srpska u ovom momentu teritorija koja može da pruži sve potrebne preduslove za realizaciju ekonomskog prosperiteta uz istovremeno očuvanje životne sredine.

Za realizaciju ovih i sličnih ideja unutar društva kakvo je ono u Republici Srpskoj, svakako da je nužno aktivno učešće političkih elita. Naime, uloga političkih partija u savremenom društvu jeste i artikulacija političkih ideja i ideologija. Ovo se konkretno odnosi na približavanje i objašnjenje zarad jasnijeg saznanja građanima interesa koji su potrebni za njihovu dobrobit, pa samim tim i za onu koja se ogleda u ekonomiji i stanju životne sredine u kojoj žive i delaju. Mi u Republici Srpskoj prepoznajemo da je došlo do agregacije političkih interesa građana, ali ono šta se dodatno treba uraditi jeste intenzivnija mobilizacija biračkog tela zarad prevazilaženja određenih nagomilanih problema. Istovremeno, potrebno je aktivirati mehanizme pomoću kojih bi se poradilo na organizacionoj odgovornosti unutar vladajućih struktura (Tompson, 2007: 126-137). Kroz koordinisano prevazilaženje pomenutih problema unutar same vladajuće strukture jednostavnije bi se realizovali projekti u sredini kakva je Republika Srpska gde, naglasimo, ne nedostaje onoga što svakovrsno označava termin „rodoljublje”. Jednostavnije rečeno, društvo u Republici Srpskoj nesumnjivo poštuje svoj prostor za život pogotovo imajući u vidu kako je došao do njega, to jest kroz mnogobrojne žrtve koje su podnete tokom ratnih dešavanja.

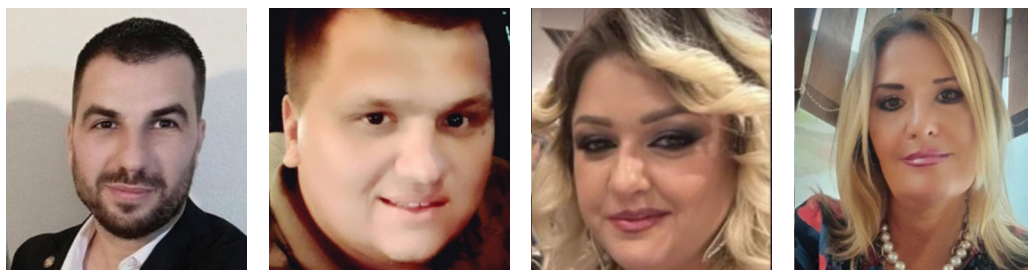
Jedan od problema sa kojima se susreće Republika Srpska jeste i odliv radno/reproduktivno sposobnog stanovništva. Postojanjem političke volje, zapravo njenom neophodnošću u činjenju konkretnih koraka na rešavanju ovog problema naravno da bi se pomenuti proces redukovao i time, u doglednom vremenu, stvorili preduslovi za ekonomski oporavak i stabilizaciju društva u celini. Sama stabilizacija uz poboljšanje ekonomskog položaja stanovništva podrazumeva i korake koji ne idu na uštrb unštenja životne sredine. Prema tome, koordinisanost političkih koraka koji se nameću kao neophodnost, potražuje aktivnost vlasti, to jest upotrebu političke moći koju poseduje da, svecelo sagledavši trenutnu situaciju, preduzme korake u realizaciji mogućnosti koje joj pruža politički sistem u Bosni i Hercegovini pa samim tim i u Republici Srpskoj. Aktivni autoritet vlasti koji se pojavljuje kroz svojstvo da se poštuje i prihvataju njene odluke bez spoljnih i normativni pretnji, u slučaju o kome govorimo u stanju je

da izazove i sačuva saglasnost drugih zarad sprovođenja određenih koraka. U ovom slučaju, to jest u vezi sa pitanjem o kome govorimo, koraci koje treba preduzeti jesu angažovanje političkih elita na pokretanju i realizaciji projekata koji donose ekonomsku korist zajednici uz što je moguće veći procenat očuvanja životne sredine. U primeru Republike Srpske projekti koji se, kroz iskustva drugih zemalja, smatraju isplativim je usmeravanje resursa prema iskorišćavanju potencijala zdravog životnog okruženja (poljoprivreda bazirana na minimalnoj upotrebi sredstava koja zagađuju životnu sredinu, iskorišćenja vodenog potencijala, iskorištavanje dobara koja mogu biti upotrebljiva u zdravstvenom turizmu (banjska lečilišta, „vazdušne banje” i slično), verskom turizmu... Pravo vlasti da preduzima pomenute korake bazira se na njenom legitimitetu koji je dobila kroz izborni proces. Samim tim vlast ima pravo da pre svega od onih koji su joj ukazali poverenje zatraži angažovanost u procesu realizacije ne samo predizbornih obećanja, nego i onoga što zapravo očekuje svako od nas koji želimo da prirodne resurse koji pripadaju državi u kojoj živimo iskoristimo na što je bolji mogući način, kao i da ih nepovređene ili pak kvalitativno poboljšane, predamo nadolazećim generacijama.

Literatura:

1. BiH ima pitke vode za nekoliko desetljeća, ali godišnje je uveze za 100 miliona KM (22.03.2023) - www.agroklub.ba (pristupljeno: 15.01.2024)
2. BiH dala više od 240 miliona KM za uvoz vode (24.12.2023) - www.rtvbn.com (pristupljeno: 15.01.2024).
3. Бијелић, Владимир (2010), Угаљ као енергетски потенцијал у Републици Српској, 35-41, Рударство у будућности Републике Српске: Зборник радова, Приједор.
4. Деспотовић, Љубиша (2022), Политика на размеђу власти и моћи, Нови Сад.
5. Dodik: Rudno bogatstvo Republike Srpske procenjeno na 15 milijardi evra (21.01.2024) - www.euronevs.rs/evropa/region/111890/dodik-rudno-bogatstvo-republike-srpske-procenjeno-na-15-milijardi-evra (pristupljeno: 21.01.2024)
6. Еремија, Саша (2014), Предлог концепта коначне заштите Посебног резервата природе „Лисина“ у Републици Српској, Шумарство 3-4, 161-172.
7. Galić, Branka (2002), Politička ekologija i zelena politika, Socijalna ekologija, vol.11, No.1-2, 1-14.
8. Izazov sačuvati čistoću: BiH peta najbogatija zemlja vodom u Evropi (22.03.2023) - www.mondo.ba/Info/Drustvo/a1208990/Vodno-bogatstvo-BiH-kvalitet-pitke-vode.html (pristupljeno: 15.01.2024).
9. Katavić, Ivan (14.11.2010), U BiH preko 150 proizvoda koji bi se mogli zaštititi – www.slobodnaevropa.org/a/nve_u_bih_preko_150_proizvoda_koji_bi_se_mogli_zastititi/2219800.html (pristupljeno: 21.01.2024).
10. Nacrt strategije razvoja šumarstva Republike Srpske za period od 2011. do 2021. godine (2011), Vlada Republike Srpske, Banja Luka.
11. Nadić, Darko, Milašinović, Srđan (2009), Politička ekologija energetske bezbednosti, Žurnal za kriminalistiku i pravo, 133-151.
12. Nadić, Darko, Politička ekologija (2012) - <http://media.fpn.bg.ac.rs> (pristupljeno: 15.01.2024)
13. Мидић, Наташа (2023), Еволуција еколошке политике на примеру

- Републике Србије, Политичка ревија 01/2023, 259-278.
14. Pejičić, Zoran (2014), Ekološke politike u Bosni i Hercegovini limitirajući faktor tranzicionog i podijeljenog društva, SVAROG 9/2014, 122-138.
 15. Пољопривреда као шанса Р. Српске - www.sns-rs.org/dokumenti-pdf/poljoprivreda-program-sns.pdf (pristupljeno: 21.01.2024).
 16. Popadić, Slobodan (2024), Voda u BiH stigla čak iz sušne Saudijske Arabije: Pogledajte koliko smo prošle godine popili tuđe vode, a koliko smo izvezli naše - www.srpskainfo.com (pristupljeno: 15.01.2024).
 17. Popadić, Slobodan (2024), „Mnogo više od 15 milijardi“: Da li je Dodikov podatak tačan i šta Srpska ima od rudnog bogatstva (22.01.2024) - www.srpskainfo.com (pristupljeno: 24.01.2024).
 18. Pregled stanja okoliša Bosne i Hercegovine - drugi pregled (2011), Ekonomska komisija Ujedinjenih naroda za Evropu, Njujork i Ženeva.
 19. Свјетски дан шума, 21. март 2021. - Републички завод за статистику - <https://www.rzs.rs.ba> (pristupljeno: 15.01.2024)
 20. Tanović, Muamer (30.08.2024), „Bijela kuga“ u BiH: Kuće bez ljudi, zemlja bez mladih - <http://www.balkans.aljazeera.net/teme/2023/8/30/bijela-kuga-u-bih-kuce-bez-ljudi-zemlja-bez-mladih> (pristupljeno: 14.01.2024).
 21. Tompson, Denis (2007), Politička etika i javna služba, Beograd.
 22. Vukelić, Jelisaveta (2014), Mogućnost nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije (doktorska disertacija) - <http://www.nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4846/Disertacija445.pdf?sequ> (pristupljeno: 14.01.2024).



Sefaj Flakron¹, Igor Madzarević², Jelena Džipković³, Eržika Antić⁴

ZADOVOLJSTVO ZAPOSLENIH U SPECIJALNOJ BOLNICI ZA REHABILITACIJU BUJANOVAČKA BANJA

Rezime

Pod pokazateljem kvaliteta zdravstvene zaštite podrazumeva se statistička i kvantitativna mera procesa i ishoda zdravstvene zaštite koja se koristi za praćenje, evaluaciju i unapređenje kvaliteta lečenja i zdravstvene nege pacijenata. Pokazatelji kvaliteta zdravstvene zaštite obuhvataju i pokazatelje kvaliteta rada zdravstvenih ustanova i bezbednosti pacijenata. Pokazatelji kvaliteta zdravstvene zaštite utvrđuju se prema nivoima zdravstvene delatnosti, vrstama zdravstvenih ustanova i medicinskim granama.

Cilj ovog istraživanja je ispitivanje zadovoljstva zaposlenih u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja.

U istraživanju je korišćena tehnika anketiranja, kojom je obuhvaćen uzorak zaposlenih Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Anketiranje je sprovedeno u decembru 2022.godine. Uzorak zaposlenih obuhvata 44 ispitanika zaposlenih u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Rezultati su prikazani grafički.

Više od polovine zaposlenih (52,3%) kažu da su im resursi za rad koji se odnose na vreme za obavljanje poslova dobri a skoro polovina zaposlenih (45,5%) je zadovoljna i opremom za rad. Skoro polovina zaposlenih (47.7%) je veoma zadovoljna neposrednom saradnjom sa kolegama, dok 43,2% ima dobru sadnju. Skoro svaki četvrti (27,3%) zaposleni je veoma zadovoljan rukovođenjem i organizacijom rada u ustanovi. Svaki treći zaposleni (31,8%) smatra da zarada koju prima nije ni loša ni dobra. Prilikom obavljanja posla u redovnim uslovima zaposleni su umereno (31,8%) ili mnogo (31,8%) napeti, pod stresom ili pritiskom dok prilikom obavljanja posla u uslovima epidemije covid-19, 50% zaposleni su umereno napeti, pod stresom ili pritiskom. Više od polovine zaposlenih (62,1%) ne razmišlja o promeni posla. Više od polovine zaposlenih je zadovoljno (40,9%) i veoma zadovoljno (22,7%) poslom.

1 Sefaj Flakron, Američka bolnica Priština - KiM

2 Igor Madzarević, Klinika za psihijatriju, KC CG, Podgorica

3 Jelena Džipković, Specijalna bolnica za plućne bolesti Surdulica

4 Eržika Antić, Farmaceutsko zdravstveni fakultet Travnik, BiH

Zaključujemo da su zdravstvene ustanove u obavezi da obave istraživanje zadovoljstva zaposlenih u zdravstvenoj ustanovi i urade analizu o sprovedenom istraživanju zadovoljstva zaposlenih u zdravstvenoj ustanovi, preduzetim merama i aktivnostima na stalnom unapređenju kvaliteta i rezultata istraživanja objave na svojoj internet stranici.

Ključne reči: Zadovoljstvo zaposlenih, unapređenje kvaliteta, organizacija rada, resursi za rad.

SATISFACTION OF THE EMPLOYEES IN THE SPECIAL REHABILITATION HOSPITAL BUJANOVAČKA BANJA

Abstract

The health care quality indicator is a statistical and quantitative measure of health care processes and outcomes that is used to monitor, evaluate and improve the quality of treatment and health care of patients. Indicators of the quality of health care include indicators of the quality of work of health institutions and patient safety. Indicators of the quality of health care are determined according to the levels of health activity, types of health institutions and medical branches.

The aim of this research is to examine the satisfaction of employees in the Special Rehabilitation Hospital Bujanovačka Banja.

The survey technique was used in the research, which included a sample of employees of the Bujanovačka Banja Special Rehabilitation Hospital. The survey was conducted in December 2022. The sample of employees includes 44 respondents employed in the Special Hospital for Rehabilitation Bujanovačka Banja. The results are presented graphically.

More than half of the employees (52.3%) say that their work resources related to the time to perform work are good, and almost half of the employees (45.5%) are satisfied with the work equipment. Almost half of the employees (47.7%) are very satisfied with direct cooperation with colleagues, while 43.2% have a good relationship. Almost every fourth (27.3%) employee is very satisfied with the management and organization of work in the institution. Every third employee (31.8%) thinks that the salary he receives is neither bad nor good. When performing work in regular conditions, employees are moderately (31.8%) or very (31.8%) tense, under stress or pressure, while when performing work in conditions of the covid-19 epidemic, 50% of employees are moderately tense, under stress or by pressing. More than half of employees (62.1%) do not think about changing jobs. More than half of the employees are satisfied (40.9%) and very satisfied (22.7%) with their work.

We conclude that health institutions are obliged to conduct a survey of the satisfaction of employees in the health institution and to analyze the conducted survey of the satisfaction of employees in the health institution, measures taken and activities for continuous improvement of quality and publish the results of the survey on their website.

Key words: Employee satisfaction, quality improvement, work organization, resources for work.

Uvod

Pod pokazateljem kvaliteta podrazumeva se kvantitativan pokazatelj koji se koristi za praćenje i evaluaciju kvaliteta nege i lečenja pacijenata, kao i podrška aktivnostima zdravstvene zaštite. Pokazatelji kvaliteta obuhvataju i pokazatelje kvaliteta rada zdravstvenih ustanova, kao i pokazatelje kvaliteta koji se odnose na rad komisije za unapređenje kvaliteta rada, sticanje i obnovu znanja i veština zaposlenih, vođenje lista čekanja, bezbednost pacijenata, zadovoljstvo korisnika uslugama zdravstvene službe i zadovoljstvo zaposlenih. Pokazatelji kvaliteta rada zdravstvenih ustanova utvrđuju se prema nivoima zdravstvene delatnosti, vrstama zdravstvenih ustanova i medicinskim granama. Zdravstvene ustanove prate pokazatelje kvaliteta u zavisnosti od vrste zdravstvene ustanove i delatnosti koju obavljaju. Pravilnikom se utvrđuju pokazatelji kvaliteta zdravstvene zaštite i uređuju uslovi, način, organizacija sprovođenja unutrašnje i spoljne provere kvaliteta stručnog rada, obrasci izveštaja, mere koje se preduzimaju za otklanjanje uočenih nedostataka i druga pitanja od značaja za sprovođenje provere kvaliteta stručnog rada zdravstvenih ustanova, drugog pravnog lica i privatne prakse, zdravstvenih radnika i zdravstvenih saradnika (2).

Unapređenje kvaliteta rada i bezbednosti pacijenata

Kvalitet zdravstvene zaštite procenjuje se na osnovu odgovarajućih pokazatelja koji se odnose na obezbeđenost stanovništva zdravstvenim radnicima, kapacitet zdravstvenih ustanova, opremu, odnosno koji se odnose na pokazatelje procesa i rezultata rada i ishoda po zdravlje stanovništva, kao i na osnovu drugih pokazatelja na osnovu kojih se procenjuje kvalitet zdravstvene zaštite. Pod kvalitetom zdravstvene zaštite, u zakonu o zdravstvenoj zaštiti, podrazumevaju se mere i aktivnosti kojima se, u skladu sa savremenim dostignućima medicinske, stomatološke i farmaceutske nauke i prakse, kao i savremenim dostignućima nauke i prakse koja doprinosi višem nivou kvaliteta zdravstvenih usluga koje pružaju zdravstveni saradnici, povećavaju mogućnosti povoljnog ishoda i smanjuje rizik nastanka neželjenih posledica po zdravlje i zdravstveno stanje pojedinca i zajednice u celini (6).

Kvalitetna zdravstvena zaštita omogućava organizaciju resursa na najdelotvorniji način, kako bi se zadovoljile zdravstvene potrebe korisnika za prevencijom i lečenjem, na bezbedan način, bez nepotrebnih gubitaka. Stalno unapređenje kvaliteta je dostizanje novog nivoa kvaliteta koji je bolji od prethodnog.

Stalno praćenje i unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite ima za cilj da smanji:

- Neujednačen kvalitet zdravstvenih usluga;
- Neprihvatljiv nivo variranja u ishodima po zdravlje lečenih pacijenata;
- Neefikasno korišćenje zdravstvenih tehnologija;
- Vreme čekanja na medicinske procedure i intervencije;
- Nezadovoljstvo korisnika pruženim zdravstvenim uslugama;
- Nezadovoljstvo zaposlenih u sistemu zdravstvene zaštite;
- Troškove koji nastaju zbog lošeg kvaliteta (7).

Stalno unapređenje kvaliteta i bezbednosti pacijenata je sastavni deo svakodnevnih aktivnosti zdravstvenih radnika i svih drugih zaposlenih u zdravstvenom sistemu. Stalno unapređenje kvaliteta predstavlja kontinuirani proces čiji je cilj dostizanje višeg nivoa efikasnosti i uspešnosti u radu, kao veće zadovoljstvo korisnika i davalaca zdravstvenih usluga (9).

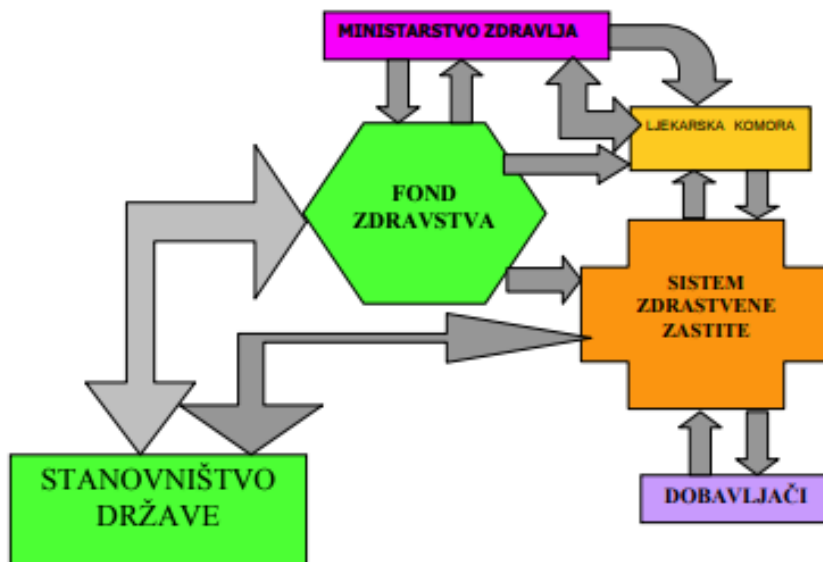
Kvalitet zdravstvene zaštite asocira na čitav niz poželjnih osobina zdravstvene

zaštite, u koje se mogu ubrojiti adekvatnost, efikasnost, sveobuhvatnost, pravičnost, dostupnost, zadovoljstvo. Razlozi zašto se sve veći broj zemalja u Evropi i svetu odlučuju da sistematski unaprede kvalitet zdravstvene zaštite su mnogobrojni, a mogu se sumirati na sledeći način:

- Sve veći broj medicinskih grešaka i nepovoljnih događaja u pružanju usluge;
- Korišćenje neefikasnih tehnologija u pružanju zdravstvene zaštite i/ili pružanja usluga;
- Nezadovoljstvo korisnika pruženim uslugama;
- Liste čekanja i nejednak pristup korisnika zdravstvenim službama i uslugama;
- Troškovi za društvo koje to sebi ne može priuštiti;
- Upravljanje nije koordinirano iz jednog centra;
- Nema definisanih kriterijuma za prijem, otpust, premeštanje;
- Malo podataka (uglavnom nepotpunih) o kliničkom procesu ili ishodu;
- Nepotpuna i nekompletna dokumentacija itd.

Sistem zdravstvene zaštite jedne države čine:

- primarna zdravstvena zaštita;
- sekundarna (poliklinike, konzilijarna i bolnička zdravstvena zaštita);
- tercijalna (Instituti, kliničko bolnički centri..) (5).



Slika 1. Sistem zdravstvene zaštite

Efekti primarne zdravstvene zaštite mogu se meriti. Na slici 1. prikazan je sistem zdravstvene zaštite. Na primer u razvijenim zemljama Evrope, primarna zdravstvena zaštita rešava najmanje 75% zdravstvenih problema, Velika Britanija 84% zdravstvenih problema, na prostoru zemalja u okruženju taj procenat ne prelazi 50%, što za posledicu ima preusmeravanje pacijenata prema polikliničkoj i bolničkoj zdravstvenoj zaštiti.

Bolnička zdravstvena zaštita sprovodi postupke koje nije moguće realizovati u primarnoj i specijalističkoj zdravstvenoj zaštiti.

Medicina čini napore i pokušaje da se što više pomogne pacijentu, odnosno da se lečenje što bolje sprovede, iz čega se može zaključiti da je briga o kvalitetu lečenja, odnosno zdravstvene zaštite, stara koliko i sama praksa lečenja. Na prve zapise takvog

pristupa nailazi se u Kodeksu vavilonskog kralja Hamurabija, koji je predviđao kaznu odsecanja ruke lekaru čiji pacijent umre ili oslepi posle intervencije (12).

Kvalitet zdravstvene zaštite spada u onu vrstu pojmova čije se značenje čini bliskim, razumljivim i jasnim, asocirajući na čitav niz poželjnih osobina zdravstvene zaštite, u koje se mogu ubrojiti adekvatnost, efikasnost, sveobuhvatnost, pravičnost, dostupnost, zadovoljstvo. Ali ni posle dugogodišnjeg teorijskog i praktičnog interesovanja naučne i stručne javnosti za kvalitet, nije se došlo do univerzalno prihvaćene definicije. Po definiciji „kvalitetna zdravstvena zaštita podrazumeva stepen u kojem sistem zdravstvene zaštite i zdravstvene usluge povećavaju verovatnoću pozitivnog ishoda lečenja”. Jasnije to znači da su davaoci kvalitetne zdravstvene usluge do najvišeg stepena (u datim okolnostima) obezbedili resurse i ispoštovali procese pružanja zdravstvene zaštite da bi povećali verovatnoću da će doći do poboljšanja zdravstvenog stanja ili do izlečenja (14).

SZO je pokrenula mehanizme da se zdravlje prihvati kao najznačajniji faktor sveukupnog razvoja društva i promena kroz opšte principe strategije, koji se baziraju na:

- jednakosti u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu,
- pristupačnosti zdravstvene zaštite,
- stavljanju naglaska na promociju i prevenciju,
- međusektorskoj saradnji,
- uključivanju zajednice u proces odlučivanja,
- decentralizaciji,
- integraciji zdravstvenih programa i
- koordinaciji odvojenih zdravstvenih aktivnosti.

Veliki broj definicija orijentisan je na kvalitetnu zaštitu. Prve pokušaje u tom smislu učinili su Lee i Jones (1933) izjednačujući dobru zaštitu sa “tretmanom individue kao celine, uz primenu svih neophodnih usluga moderne medicinske nauke na potrebe svih ljudi, uključujući i preventivne aktivnosti i intelektualnu saradnju između neprofesionalaca i praktičara”. Dobra zaštita treba da obezbedi “najbolje što medicina može da ponudi, a što je pristupačno i dostupno svakome kome je to potrebno” i to tako da “zadovolji sve potrebe i zahteve pacijenta na najefikasniji i najefektivniji način”, odnosno obezbedi “optimalan rezultat koji se može postići, uz izbegavanje komplikacija, na način koji obezbeđuje balans između cene i efikasnosti, dokumentovan na odgovarajući način” (“uz maksimalnu korist, odnosno minimalnu štetu (rizik) po pacijenta” (16).

Druge definicije kvaliteta zdravstvene zaštite su prevashodno orijentisane na proces. Poslednji period u razvoju definicija kvaliteta karakteriše, orijentacija na ishod, odnosno orijentacija na efikasnost. Svetska zdravstvena organizacija je 1984. godine definisala kvalitet (dobru zaštitu) kao „takvu kombinaciju dijagnostičkih i terapijskih usluga koje su najbliže tome da pacijenta mogu dovesti do optimalnog nivoa zdravlja”. Donabedian (1987) definiše kvalitet zdravstvene zaštite kao “svojtvo koje medicinska zaštita može imati u različitom stepenu”, odnosno “način izvršavanja profesionalnih dužnosti od strane zdravstvenih radnika, na osnovu stepena do koga su poboljšanja u zdravlju moguća i dostignutog stepena u razvoju medicinske nauke i tehnologije” (18).

Kvalitet se definiše i kao “potvrđen ili poželjan odnos između sredstava i kraja (izmene u zdravstvenom stanju)”. Kvalitetna zaštita se definiše i kao “potpuno zadovoljenje potreba onih kojima su usluge najpotrebnije, po najnižoj ceni za organizaciju, unutar postojećih ograničenja i u stručnom okviru koji je definisan od strane autoriteta”. Potreba za efikasnijom i racionalnijom zaštitom povećavala se paralelno sa sve izraženijim zahtevima javnosti za ispoljavanjem i ispunjavanjem odgovornosti zdravstvene službe za rezultate koje ostvaruje. Pored toga, raste i interesovanje zdravstvenih radnika za kvalitet, budući da je on identifikovan kao “činilac razvoja profesije”. U skladu sa tim,

Svetska zdravstvena organizacija, prepoznajući značaj kvaliteta upravo kao činioca razvoja službe i kadrova, 1981. godine uvršćuje ga u listu ciljeva strategije “Zdravlje za sve do 2000. godine” (17).

Danas, ispoljavanje brige za kvalitet ima daleko širi karakter, a zdravstvene ustanove imaju prioritetan cilj da obezbede kvalitet koji se poistovećuje sa dobrom zaštitom. Istovremeno, zdravstvena služba raspolaže brojnim dobro razvijenim i efikasnim mehanizmima kojima se ta, “dobra zdravstvena zaštita” može ostvariti:

Kvalitet zdravstvene usluge određuju sledeći faktori:

- obrazovanje i obučenosť kadrova,
- oprema,
- inovativnosť usluga,
- standardizovanosť usluga,
- prevencija,
- lečenje što je pre moguće,
- smanjivanje rizika u radu,
- korišćenje prednosti novih tehnologija i smanjivanje troškova lečenja i vremena (13).

Kada su zadovoljeni gornji faktori kvalitet zdravstvene zaštite u suštini znači:

- raditi prave stvari (davanje zdravstvenih usluga koje su potrebne pacijentima);
- u pravo vreme (kada je pacijentima potrebna usluga);
- na pravi način (koristeći odgovarajuća ispitivanja i procedure);
- radi postizanja najboljih mogućih rezultata.

Dimenzije kvaliteta zdravstvene zaštite

Avedis Donabedian navodi sedam karakteristika zdravstvene zaštite koje utiču na njen kvalitet:

- uspešnosť,
- delotvornosť,
- efikasnosť,
- optimalnosť,
- prihvatljivosť,
- zakonitosť,
- nepristranosť.

Ware i Singer navode četiri dimenzije:

- ponašanje lekara,
- dostupnosť zaštite,
- kontinuitet zaštite, i
- mehanizmi pristupa (16).

Treći princip ISQua (International Society for Quality in Health Care) odražava sledećih 9 dimenzija kvaliteta usluge:

- pristupačnost,
- prikladnosť,
- osposobljenosť,
- kontinuitet,
- efektivnosť,
- efikasnosť,

- odgovor na potrebe korisnika,
- sigurnost, i
- održivost.

Na osnovu izloženog može se zaključiti da je kvalitet zdravstvene zaštite struktuiran od više karakteristika, koje moraju biti realizovane na optimalan način. Zdravstvenu zaštitu treba poboljšavati primenom metoda „medicine na bazi dokaza”. Posebno se treba osvrnuti na pitanje “medicine na bazi dokaza”, jer se radi o veoma važnom pojmu koji je kompatibilan sa sedmim principom QMS-a “Odlučivanje na osnovu činjenica”, gde su odluke bazirane na analizi podataka i informacija.“ (9).

Medicina zasnovana na dokazima je pristup u bavljenju medicinom u kojem je lekar svestan značaja i snage dokaza kao podrške procesu donošenja odluka u svakodnevnoj praksi”. (Evidence-Based Medicine Informatics Project McMaster University,1996).

Faktori koji su doveli do razvoja zdravstvene zaštite zasnovane na dokazima su:

- starenje populacije,
- razvoj znanja i novih tehnologija,
- veća očekivanja korisnika/pacijenata,
- očekivanja zdravstvenih radnika.

Kvalitet zdravstvene zaštite spada u onu vrstu pojmova čije se značenje čini bliskim, razumljivim i jasnim, asocirajući na čitav niz poželjnih osobina zdravstvene zaštite, u koje se mogu ubrojiti adekvatnost, efikasnost, sveobuhvatnost, pravičnost, dostupnost, zadovoljstvo. Ni posle dugogodišnjeg teorijskog i praktičnog interesovanja naučne i stručne javnosti za kvalitet, nije se došlo do univerzalno prihvaćene definicije.

Pod pokazateljem kvaliteta zdravstvene zaštite podrazumeva se statistička i kvantitativna mera procesa i ishoda zdravstvene zaštite koja se koristi za praćenje, evaluaciju i unapređenje kvaliteta lečenja i zdravstvene nege pacijenata. Pokazatelji kvaliteta zdravstvene zaštite obuhvataju i pokazatelje kvaliteta rada zdravstvenih ustanova i bezbednosti pacijenata. Pokazatelji kvaliteta zdravstvene zaštite utvrđuju se prema nivoima zdravstvene delatnosti, vrstama zdravstvenih ustanova i medicinskim granama (7).

Bezbednost pacijenta

Bezbednost pacijenta predstavlja identifikaciju, analizu i korekciju rizičnih događaja, sa ciljem da se zdravstvena zaštita učini bezbednijom i da se rizik po pacijenta svede na najmanji mogući nivo.

Zadovoljstvo korisnika uslugama zdravstvene službe

Zdravstvene ustanove su u obavezi da:

- istaknu obaveštenje o vrsti zdravstvenih usluga koje se pacijentu kao osiguraniku obezbeđuju iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja, a koje su delatnost zdravstvene ustanove;
- istaknu obaveštenje o zdravstvenim uslugama koje se ne obezbeđuju na teret obaveznog zdravstvenog osiguranja, a u skladu sa propisom kojim se uređuje sadržaj, obim i standard prava na zdravstvenu zaštitu iz obaveznog zdravstvenog osiguranja;
- istaknu obaveštenje o vidovima i iznosu učešća osiguranih lica u troškovima

- zdravstvene zaštite, kao i oslobađanje od plaćanja učešća;
- istaknu cenovnik zdravstvenih usluga koje se ne obezbeđuju iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja, a koje pacijenti plaćaju iz svojih sredstava;
- postave kutije za primedbe i prigovore pacijenata;
- istaknu spisak lekara koji mogu biti izabrani lekari, a koje pacijenti mogu izabrati, kao i njihovo radno vreme u zdravstvenim ustanovama primarne zdravstvene zaštite, a u specijalističko-konsultativnim službama, kao i u savetovalištim u ustanovama svih nivoa zdravstvene zaštite istaknut spisak lekara koji rade i njihovo radno vreme;
- obave istraživanje zadovoljstva korisnika uslugama zdravstvene zaštite;
- urade analizu o sprovedenom istraživanju zadovoljstva korisnika u zdravstvenoj ustanovi, preduzetim merama i aktivnostima na stalnom unapređenju kvaliteta i rezultate istraživanja objave na svojoj internet stranici.

Zadovoljstvo zaposlenih u zdravstvenoj ustanovi

Zdravstvene ustanove su u obavezi da:

- obave istraživanje zadovoljstva zaposlenih u zdravstvenoj ustanovi;
- urade analizu o sprovedenom istraživanju zadovoljstva zaposlenih u zdravstvenoj ustanovi, preduzetim merama i aktivnostima na stalnom unapređenju kvaliteta i rezultata istraživanja objave na svojoj internet stranici (11).

Komisija za unapređenje kvaliteta rada

Komisija za unapređenje kvaliteta rada stara se o stalnom unapređenju kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenim ustanovama.

Komisija za unapređenje kvaliteta rada je u obavezi da:

- donosi godišnji plan praćenja pokazatelja kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi do 31. decembra tekuće godine za narednu godinu;
- prati pokazatelje kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi;
- sačinjava godišnji izveštaj o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite, koji se dostavlja direktoru i nadležnom zavodu za javno zdravlje do 15. februara tekuće godine za prethodnu godinu;
- predlaže mere za unapređenje kvaliteta pružanja zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi i unapređenje kvaliteta rada zdravstvene ustanove;
- donosi godišnji plan unapređenja kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi, na osnovu godišnjeg izveštaja o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i godišnjeg plana unapređenja kvaliteta stručnog rada, koji se dostavlja direktoru zdravstvene ustanove do 1. marta tekuće godine.

Pokazatelji kvaliteta vođenja lista čekanja

Zdravstvene ustanove prikupljaju podatke za izračunavanje pokazatelja kvaliteta za sve vrste. Prikupljanje podataka i izračunavanje vrednosti pokazatelja vrši se u skladu sa stručno metodološkim uputstvom. Zavod za javno zdravlje godišnje dostavlja izveštaj o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite ministarstvu nadležnom za poslove zdravlja (12).

Sprovođenje unutrašnje i spoljne provere kvaliteta stručnog rada

Mere i aktivnosti zdravstvene zaštite moraju biti zasnovane na naučnim dokazima, bezbedne, delotvorne i efikasne, u skladu sa stručnim standardima, usvojenim vodičima dobre prakse, protokolima lečenja i načelima profesionalne etike.

Provera kvaliteta stručnog rada zdravstvenih ustanova, drugog pravnog lica i privatne prakse, zdravstvenih radnika i zdravstvenih saradnika, sprovodi se radi ocene da li mere i aktivnosti zdravstvene zaštite, koje se sprovode u skladu sa savremenim dostignućima medicinske, stomatološke i farmaceutske nauke i prakse i etičkim načelima, povećavaju mogućnost povoljnog ishoda i smanjuju rizik nastanka neželjenih posledica po zdravlje i zdravstveno stanje pojedinca i zajednice u celini (11).

Provera kvaliteta stručnog rada vrši se kao unutrašnja i spoljna provera kvaliteta stručnog rada, a može biti redovna i vanredna.

Unutrašnja provera kvaliteta stručnog rada

Redovna unutrašnja provera kvaliteta stručnog rada sprovodi se na osnovu godišnjeg programa unutrašnje provere kvaliteta stručnog rada, koji u zdravstvenoj ustanovi donosi stručni savet, u drugom pravnom licu rukovodilac, a u privatnoj praksi osnivač. Redovnu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada sprovodi stručni rukovodilac organizacione jedinice u zdravstvenoj ustanovi. Na osnovu zapisnika stručni rukovodilac organizacione jedinice sačinjava izveštaj o sprovedenoj unutrašnjoj proveri kvaliteta stručnog rada organizacione jedinice. Stručni rukovodilac organizacione jedinice dostavlja stručnom savetu zdravstvene ustanove tromesečni izveštaj o sprovedenoj unutrašnjoj proveri kvaliteta stručnog rada. Stručni rukovodilac organizacione jedinice u sastavu šire organizacione jedinice sačinjava i mesečno dostavlja izveštaj o sprovedenoj unutrašnjoj proveri kvaliteta stručnog rada stručnom rukovodiocu šire organizacione jedinice u čijem sastavu je organizaciona jedinica za koju se izveštaj podnosi. Stručni savet zdravstvene ustanove sačinjava godišnji izveštaj o sprovođenju unutrašnje provere kvaliteta stručnog rada u zdravstvenoj ustanovi i predlaže mere za unapređenje kvaliteta stručnog rada (11).

U slučaju uočenih nedostataka, koji nisu otklonjeni preduzetim merama stručnih rukovodilaca organizacionih jedinica, direktor zdravstvene ustanove preduzima mere radi otklanjanja nedostataka i utvrđuje rokove za izvršenje mere.

Vanrednu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada u zdravstvenoj ustanovi, odnosno drugom pravnom licu sprovodi, na zahtev ovlašćenih lica, komisija za vanrednu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada, koju imenuje direktor zdravstvene ustanove, odnosno rukovodilac drugog pravnog lica. Za člana komisije određuje se zdravstveni radnik, odnosno zdravstveni saradnik sa najmanje istim stepenom obrazovanja, odnosno naučnog zvanja koje ima stručni rukovodilac odgovarajuće organizacione jedinice nad kojom se sprovodi nadzor, odnosno koje ima zdravstveni radnik, odnosno zdravstveni saradnik nad čijim stručnim radom se vrši provera kvaliteta.

Zahtev za vanrednu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada zdravstvenog radnika, zdravstvenog saradnika, odnosno organizacione jedinice, mogu podneti:

- direktor zdravstvene ustanove;
- stručni savet;
- komisija za unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite;
- rukovodilac drugog pravnog lica;
- osnivač privatne prakse;

- zdravstveni inspektor;
- farmaceutski inspektor.

Komisija za vanrednu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada, najkasnije u roku od pet radnih dana od dana podnošenja zahteva, dostavlja izveštaj o sprovedenoj vanrednoj unutrašnjoj proveru kvaliteta stručnog rada podnosiocu zahteva i direktoru zdravstvene ustanove, odnosno rukovodiocu drugog pravnog lica. Vanrednu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada u privatnoj praksi sprovodi osnivač privatne prakse. Izveštaj o sprovedenoj vanrednoj unutrašnjoj proveru kvaliteta stručnog rada u privatnoj praksi osnivač privatne prakse dostavlja podnosiocu zahteva za vanrednu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada.

Direktor zdravstvene ustanove, rukovodilac drugog pravnog lica, odnosno osnivač privatne prakse dužan je da u roku od pet radnih dana razmotri izveštaj i postupi po predlozima za otklanjanje uočenih nedostataka i propusta (19).

Spoljna provera kvaliteta stručnog rada

Redovna spoljna provera kvaliteta stručnog rada sprovodi se na osnovu godišnjeg plana redovne spoljne provere kvaliteta stručnog rada, koji donosi ministar nadležan za poslove zdravlja. Redovna spoljna provera sprovodi se u skladu sa stručno-metodološkim uputstvom koje donose komore zdravstvenih radnika. Sprovođenju spoljne provere kvaliteta stručnog rada prisustvuje stručni rukovodilac organizacione jedinice u zdravstvenoj ustanovi, odnosno rukovodilac drugog pravnog lica, odnosno osnivač privatne prakse i zdravstveni radnici, odnosno zdravstveni saradnici nad čijim se radom vrši provera, a po potrebi i zahtevu stručnih nadzornika mogu prisustvovati i druga lica. Stručni nadzornici (sa Lista stručnih nadzornika, koje odlukom donosi ministar nadležan za poslove zdravlja na predlog komora zdravstvenih radnika) sačinjavaju izveštaj o spoljnoj proveru kvaliteta stručnog rada koji sadrži utvrđeno činjenično stanje, uočene nedostatke i propuste u stručnom radu, stručno mišljenje o mogućim posledicama po zdravlje pacijenta, odnosno građana, kao i savete i predloge za otklanjanje uočenih nedostataka i propusta (12).

Izveštaj stručnih nadzornika dostavlja se u roku od deset radnih dana od dana završetka redovne i vanredne spoljne provere kvaliteta stručnog rada:

- ministru nadležnom za poslove zdravlja;
- zdravstvenoj ustanovi, drugom pravnom licu i privatnoj praksi, u kojoj je zaposlen, odnosno radno angažovan zdravstveni radnik, odnosno zdravstveni saradnik nad čijim radom je izvršena spoljna provera kvaliteta stručnog rada;
- zdravstvenom radniku, odnosno zdravstvenom saradniku nad čijim radom je izvršena spoljna provera kvaliteta stručnog rada;
- nadležnoj komori zdravstvenih radnika;
- podnosiocu zahteva za sprovođenje vanredne spoljne provere kvaliteta stručnog rada.

Zdravstvena ustanova, drugo pravno lice, privatna praksa, zdravstveni radnik, odnosno zdravstveni saradnik, nad čijim radom je sprovedena spoljna provera kvaliteta stručnog rada, može podneti ministru nadležnom za poslove zdravlja primedbe na izveštaj stručnih nadzornika u roku od pet radnih dana od dana dostavljanja izveštaja. Zdravstvena ustanova, drugo pravno lice, odnosno privatna praksa nad čijim radom je sprovedena spoljna provera kvaliteta stručnog rada, koja nije podnela primedbe, odnosno čije primedbe nisu usvojene, dostavlja ministru nadležnom za poslove zdravlja izveštaj o postupanju i preduzetim merama po savetima i predlozima za otklanjanje uočenih

nedostataka i propusta iz izveštaja stručnih nadzornika, u roku od deset radnih dana od dana dostavljanja izveštaja, odnosno od dana dostavljanja obaveštenja o neusvajanju primedaba na izveštaj (5).

Vanredna spoljna provera kvaliteta stručnog rada sprovodi se na osnovu zahteva:

- građanina;
- privrednog društva;
- ustanove;
- organizacije zdravstvenog osiguranja;
- državnog organa.

Ministarstvo nadležno za poslove zdravlja razmatra opravdanost zahteva ovlašćenog podnosioca, po prethodno pribavljenom mišljenju nadležne republičke stručne komisije i o donetoj odluci obaveštava podnosioca. U slučaju donošenja odluke o prihvatanju zahteva za sprovođenje vanredne spoljne provere kvaliteta stručnog rada ministar nadležan za poslove zdravlja donosi rešenje o sprovođenju vanredne spoljne provere kvaliteta stručnog rada, koje je konačno i protiv koga se može pokrenuti upravni spor. Zdravstvena ustanova, drugo pravno lice, odnosno privatna praksa, kao i zdravstveni radnik, odnosno zdravstveni saradnik, dužni su da saraduju sa stručnim nadzornicima, kao i da im dostave sve podatke i dokumentaciju potrebnu za sprovođenje spoljne provere kvaliteta stručnog rada (3).

Cilj rada

Ispitivanje zadovoljstva zaposlenih u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja

Metodologija

U istraživanju je korišćena tehnika anketiranja, kojom je obuhvaćen uzorak zaposlenih Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Anketiranje je sprovedeno u decembru 2022.godine. Dobiveni podaci su prikazani kao zbirni iz organizacionih jedinica:

- fizikalna medicina i rehabilitacija,
- reumatska oboljenja
- interna medicina – reumatologija

Anketa sadrži 5 opštih pitanja (pol, godine starosti, zanimanje, funkcija, dodatni rad). Grupa pitanja koja se odnosi na zadovoljstvo zaposlenih resursima za rad sadrži 5 pitanja. Anketa ima 3 pitanja o zadovoljstvu međuljudskim odnosima i profesionalnim razvojem. Zadovoljstvo finansijama, organizacijom rada i higijenom, zaposleni su ocenjivali grupom od 4 pitanja. Stres na poslu zaposleni su ocenjivali grupom od 2 pitanja. Anketa sadrži i pitanja o uslovima rada, mogućnostima za promenu radnog mesta kao i ocenu opšteg zadovoljstva.

Rezultati dobijeni primenom standardizovanog mernog instrumenta za procenu zadovoljstva zaposlenih u postupku statističke obrade podataka obrađeni su postupcima deskriptivne statistike, nakon čega se pristupilo interpretaciji dobijenih rezultata.

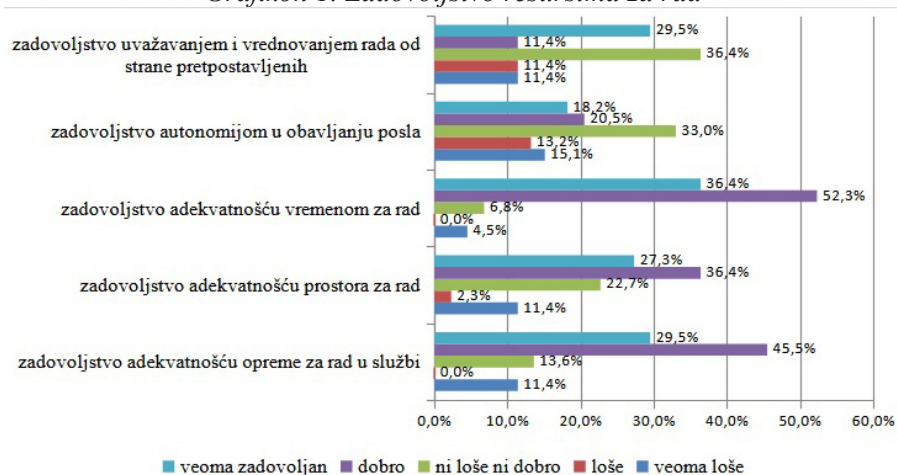
Uzorak zaposlenih obuhvata 44 ispitanika zaposlenih u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju Bujanovačka Banja. Rezultati su prikazani grafički.

Rezultati

U ovom istraživanju anketirano je 44 zaposlenih od kojih je 25.6% muškaraca a 74.4% žena. Najviše anketiranih je u starosnoj grupi 35-54 godina. Administrativnih radnika je 37.9% a zdravstvenih radnika 34.4%. Ostalo su tehnički radnici.

Zadovoljstvo zaposlenih resursima za rad prikazano je na Grafikonu 1.

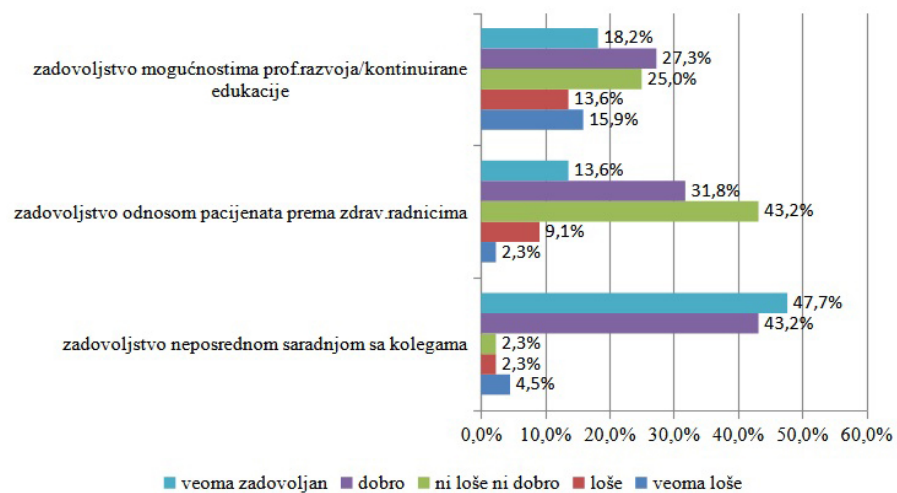
Grafikon 1. Zadovoljstvo resursima za rad



Više od polovine zaposlenih (52,3%) kažu da su im resursi za rad koji se odnose na vreme za obavljanje poslova dobri a skoro polovina zaposlenih (45,5%) je zadovoljna i opremom za rad.

Zadovoljstvo zaposlenih međuljudskim odnosima i profesionalnim razvojem prikazano je na Grafikonu 2.

Grafikon 2. Zadovoljstvo međuljudskim odnosima i profesionalnim razvojem

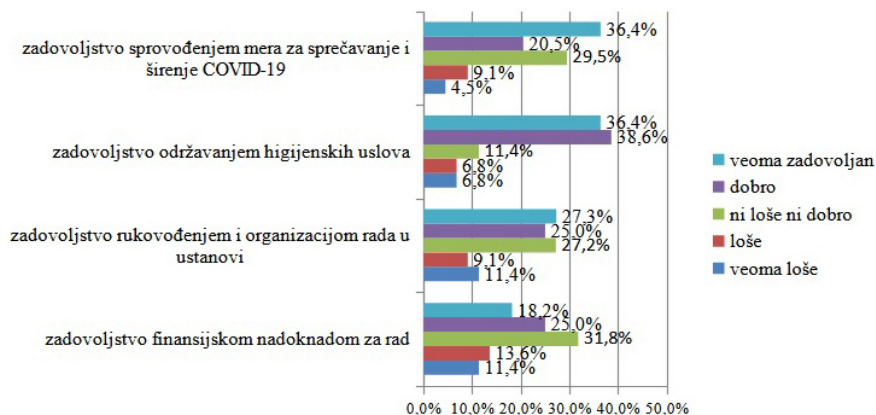


Skoro polovina zaposlenih (47.7%) je veoma zadovoljna neposrednom saradnjom sa kolegama, dok 43,2% ima dobru sadnju. Odnos pacijenata prema zdravstvenim

radnicima nije ni loš ni dobar (43,2%) prema oceni anketiranih zaposlenih radnika. Skoro svaki četvrti (27,3%) zaposleni ocenjuje da ima mogućnost za dobar profesionalni razvoj/kontinuiranu edukaciju.

Zadovoljstvo finansijama, organizacijom rada i higijenom prikazano je na grafikonu 3.

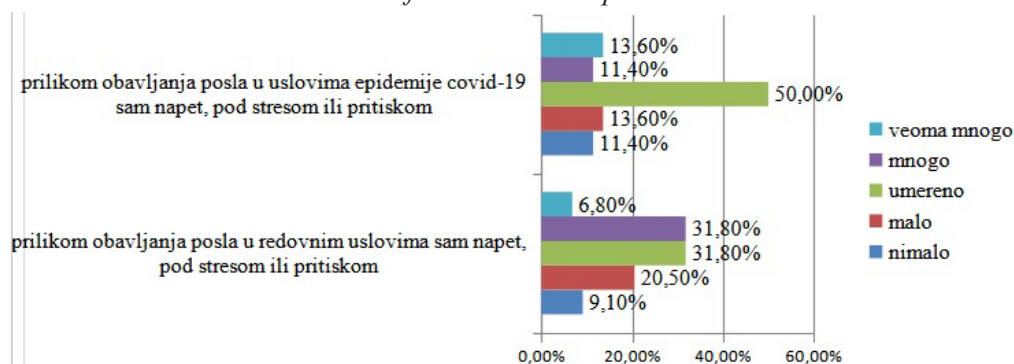
Grafikon 3. Zadovoljstvo finansijama, organizacijom rada i higijenom



Svaki treći zaposleni (36,4%) je veoma zadovoljan sprovođenjem mera za sprečavanje i širenje COVID-19. Više od trećine zaposlenih (38,6%) smatra da je održavanje higijenskih uslova dobro. Skoro svaki četvrti (27,3%) zaposleni je veoma zadovoljan rukovođenjem i organizacijom rada u ustanovi. Svaki treći zaposleni (31,8%) smatra da zarada koju prima nije ni loša ni dobra.

Stres na poslu prikazan je na grafikonu 4.

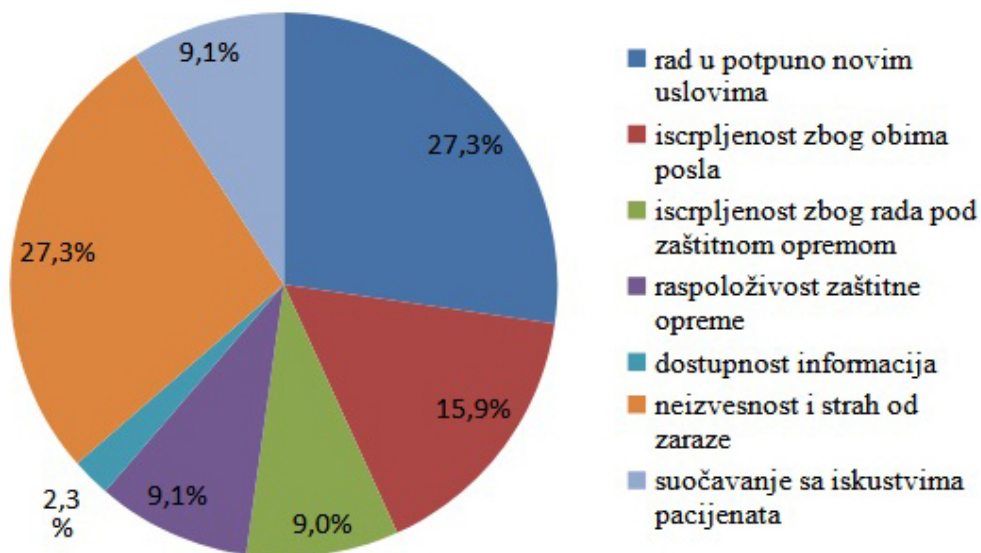
Grafikon 4. Stres na poslu



Prilikom obavljanja posla u redovnim uslovima zaposleni su umereno (31,8%) ili mnogo (31,8%) napeti, pod stresom ili pritiskom dok prilikom obavljanja posla u uslovima epidemije covid-19, 50% zaposleni su umereno napeti, pod stresom ili pritiskom.

Izazovi u radu u uslovima epidemije COVID-19 prikazani su na grafikonu 5.

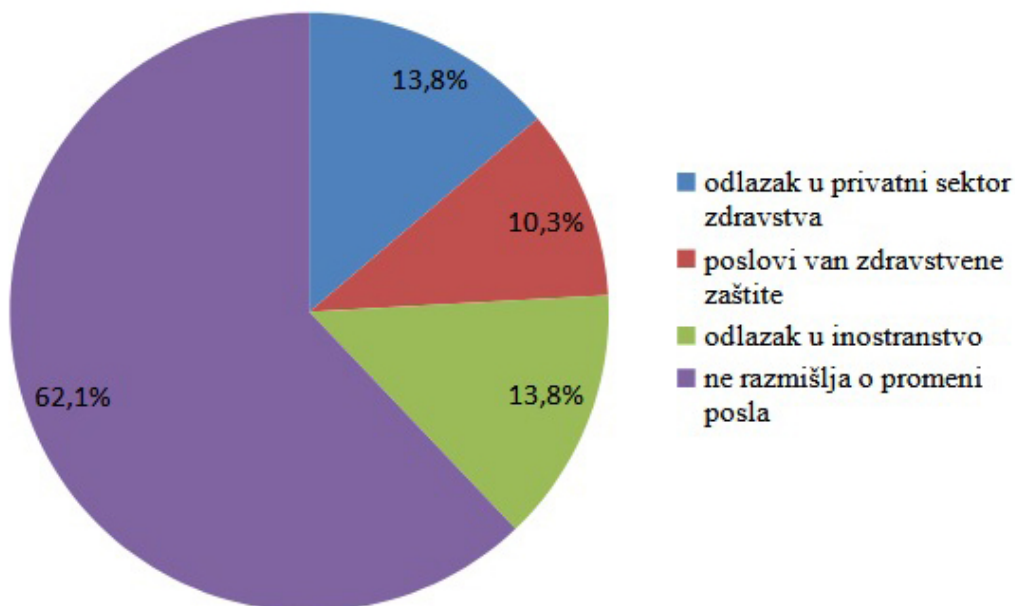
Grafikon 5. Izazovi u radu u uslovima epidemije COVID-19



Najveći izazovi u radu u uslovima epidemije COVID-19 su rad u potpuno novim uslovima (27,3%) i neizvesnost i strah od zaraze (27,3%).

Ambicije za promenu radnog mesta ili ne, prikazane su na grafikonu 6.

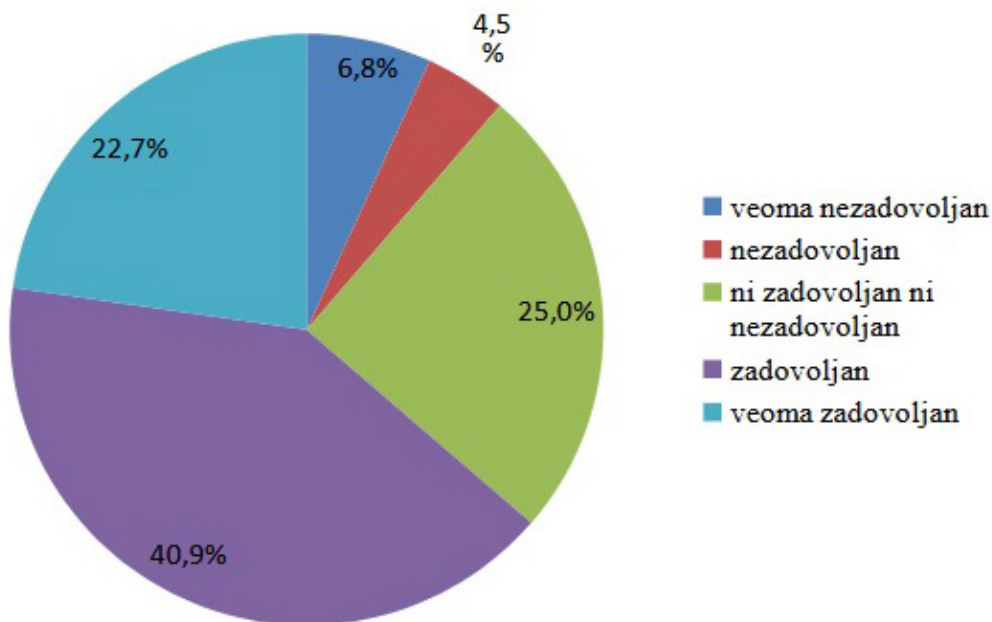
Grafikon 6. Promena radnog mesta



Više od polovine zaposlenih (62,1%) ne razmišlja o promeni posla.

Ocena zadovoljstva poslom prikazana je na grafikonu 7.

Grafikon 7. Ocena zadovoljstva poslom



Više od polovine zaposlenih je zadovoljno (40,9%) i veoma zadovoljno (22,7%) poslom.

Zaključak:

Zdravstvene ustanove su u obavezi da:

- obave istraživanje zadovoljstva zaposlenih u zdravstvenoj ustanovi;
- urade analizu o sprovedenom istraživanju zadovoljstva zaposlenih u zdravstvenoj ustanovi, preduzetim merama i aktivnostima na stalnom unapređenju kvaliteta i rezultata istraživanja objave na svojoj internet stranici.
- komisija za unapređenje kvaliteta rada stara se o stalnom unapređenju kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenim ustanovama.
- predlaže mere za unapređenje kvaliteta pružanja zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi i unapređenje kvaliteta rada zdravstvene ustanove;
- donosi godišnji plan unapređenja kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi, na osnovu godišnjeg izveštaja o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i godišnjeg plana unapređenja kvaliteta stručnog rada, koji se dostavlja direktoru zdravstvene ustanove do 1. marta tekuće godine.
- mere i aktivnosti zdravstvene zaštite moraju biti zasnovane na naučnim dokazima, bezbedne, delotvorne i efikasne, u skladu sa stručnim standardima, usvojenim vodičima dobre prakse, protokolima lečenja i načelima profesionalne etike.
- provera kvaliteta stručnog rada zdravstvenih ustanova, drugog pravnog lica i privatne prakse, zdravstvenih radnika i zdravstvenih saradnika, sprovodi se radi ocene da li mere i aktivnosti zdravstvene zaštite, koje se sprovedu u skladu sa savremenim dostignućima medicinske, stomatološke i farmaceutske nauke i prakse i etičkim načelima, povećavaju mogućnost povoljnog ishoda i

smanjuju rizik nastanka neželjenih posledica po zdravlje i zdravstveno stanje pojedinca i zajednice u celini.

Literatura

1. Allin, S, Hernández-Quevedo C, Masseria C., (2009), Measuring equity of access to health care. In: Smith PC et al., eds. Performance measurement for health system improvement. Cambridge: Cambridge University Press.2009; (Accessed 1 December 2015).
2. Allin, S., Masseria, C., (2009), Unmet need as an indicator of access to health care in Europe. The London School Of Economics and Political Science.
3. Demography Report 2010: Older, more numerous and diverse Europeans. Commission Staff Working Document. European Union, 2011. 182p.
4. Graham H., (2004), Social determinants and their unequal distribution: clarifying policy understandings. *Milbank Q* 2004; 82(1): 101–102.
5. Healthy People 2020. Foundation Health Measure Report Health-Related Quality of Life and Well-Being. 2010. 6p.
6. Hernández-Quevedo, C., Masseria, C., Mossialos, E., (2010), Methodological issues in the analysis of the socioeconomic determinants of health using EU-SILC data. EUROSTAT, Methodologies and Working papers. Luxembourg: Publication Office of the EU.
7. Khanna D, Tsevat J., (2007), Health related quality of life – and introduction. In *Am J Manag Care*. 2007;13:218-223.
8. Mathers CD., (2010), Global burden of disease. In Killewo J, Heggenhougen HK, Quah SR (Eds). *Epidemiology and Demography in Public Health*. Elsevier Academic Press, 2010: 24-37.
9. Murray ChJL et al., (2010), Disability-adjusted life years (DALYs) for 291 diseases and injuries in 21 regions, 1990—2010: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2010. *The Lancet*, 2012; 380, (9859): 2197 – 2223.
10. Nadyova I (ed.), (2009), Measuring health and quality of life in the chronically ill. *Kosice: Equilibria*, 2009: 67-75
11. Pravilnik o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i o proveru kvaliteta stručnog rada (“Sl. glasnik RS”, br. 123/2021)
12. Simić S., (2005): Institut za socijalnu medicinu, Medicinski fakultet, Univerzitet u Beogradu, ISQua-: Međunarodni principi za standarde u zdravstvu, Drugo izdanje.
13. Skevington SM, Lotfy M, O’Connell KA., (2004), The World Health Organization’s WHOQOL-BREF quality of life assessment: Psychometric properties and results of the international field trial. A Report from the WHOQOL Group. In *Quality of Life Research* 2004; 13: 299–310.
14. Šofranac R., Šofranac M., (2007): Menadžment kvalitetom u medicini, Pobjeda, Podgorica.
15. The European health report 2009: health and health systems. Copenhagen: World Health Organization Regional Office for Europe, 2009: 7-96.
16. The European health report 2012: charting the way to well-being. Copenhagen: World Health Organization, 2013: 1-36.
17. Tulchinsky TH, Varavikova EA., (2009), *The New Public Health*. 2nd edition. Elsevier Academic Press, 2009: 43-44, 73-77

18. World health statistics 2012. World Health Organization, 2012: 42.
19. Zoran Vlahović, (2003), Definisanje parametara za procenu kvaliteta stomatološke zaštite, Doktorska disertacija, Beograd 2003. god.



Драган Миладиноски¹

ПЕРЕЊЕ ПАРИ И ДРУГИ ФОРМИ НА ФИНАНСИСКИ КРИМИНАЛ

Апстракт

Процесот на перење пари не е сосема нов феномен, поаѓајќи од тоа што криминалците отсекогаш правеле континуирани обиди да ги сокријат сите средства кои произлегуваат од нивната криминална активност, беше дефиниран како еден вид маргинален проблем, денес многумина инсудерации се составен дел на секоја сериозна криминална активност. Перењето пари е секогаш во негативна корелација со економскиот раст. Гледано на глобално ниво, перењето не создава позитивни импликации за севкупниот економски раст на земјата, бидејќи овој процес ги интензивира дегресивните тенденции кои се под влијание на порозноста на системот.

Клучни зборови: перење пари, финансиски криминал, економија, банка, Република Северна Македонија

MONEY LAUNDERING AND OTHER FORMS OF FINANCIAL CRIME

Abstract

The proceses of money laundering is not a completely new phenomenon, starting from the that criminals have always made continuous attempts to hide all the funds that come from their criminal activity was defined as a kind of marginal problem, today many insudering is an integral part of every serious criminal activity. Money laundering is always in a negative correlation with economic growth. Seen globally, laundering does not create positive implications for the overall economic growth of the country, because this process intensifites the degressive tendencies that are under the influence of the porosity of the system.

Key words: money laundering, financial crime, economy, the bank, Republic of North Macedonia

¹ Проф. д-р Драган Миладиноски, Факултет за менаџмент Скопје, Царинарница Битола, Северна Македонија

Вовед

Процесот на перење пари не претставува целосно нов феномен, тргнувајќи од фактот дека отсекогаш криминалците правеле континуирани обиди за да ги скријат сите средства коишто потекнуваат од нивната криминална активност. Врз основа на тоа иако оваа активност временскиот период се дефинирала како еден вид маргинален проблем, кој денес перењето пари претставува составен дел од секоја сериозна криминална дејност. Економскиот раст се дефинира како една повеќедимензионална рамка, која согледувајќи ги сите состојби содржи поголем број макроекономски параметри, кои пред се треба да создадат една квалитетна оптимална комбинација, а во вистинска смисла треба да доведе до зголемен економски раст. Перењето на пари секогаш е во една негативна корелација со економскиот раст, при што ваквиот процес создава економски основи кои поседуваат едно негативно влијание врз процесот на функционирање на механизмот на т.н. невидлива рака на пазарот и лојална конкуренција. Ваквите појави треба соодветно да бидат вклучени и квантифицирани во подготовка на идните макроекономски политики. Гледано во глобала, перењето пари не создава позитивни импликации врз севкупниот економскиот раст на една земја, затоа што ваквиот процес ги засилува дегресивните тенденции кои се наоѓаат под влијание на порозност на системот. Поимот перење пари во минатото ги опфаќаше само оние финансиски трансакции коишто се поврзани со процесот што го опфаќаше организираниот криминал, меѓутоа денес ваквата дефиниција во целост е проширена и истата дополнително ги опфаќа и финансиските трансакции кои овозможуваат процес на генерирање на одреден профит кој се создава, пред сè, како резултат на одредена нелегална активност. Процесот што го опфаќа перењето пари може да го сочинуваат поединци, корумпирани државни службеници, трговски друштва, како и цели држави преку системот на прекуморски банки. Врз основа на фактот што навистина е тешко да се квантификуваат сите целосни негативни ефекти кои произлегуваат од процесот на перење пари врз економскиот развој, сепак станува очигледно и јасно дека ваквата активност која има криминален карактер негативно влијае врз оние финансиски институции коишто поседуваат суштинско значење за економскиот развој. Врз основа на сето ова, неопходно е сите земји насекаде во светот да изработат ефикасни програми со помош на кои ќе се создаде, односно ќе се креира план за спречување на перењето пари со кој ќе се овозможи јакнење на националната економија.

Дефинирање на поимот перење пари Поимот перење пари

Перењето пари е глобален феномен со кој се соочува секоја пазарна економија. Таа се појавува како последица на инфилтрирање на криминални групи во институции, кои можат да доведат до парализа на финансискиот систем и негова злоупотреба во функција на целите и интересите на определени криминални групи. Перењето пари во теоријата и практиката не е нов феномен, тој се појавува уште во 20 век, кога оваа појава се сметала за маргинален проблем, но по експанзијата на трговијата со дрога перењето пари добива глобални размери. Имено, терминот „перење пари“ потекнува од поседувањето на синџири на работилници за перење алишта од страна на мафијата во САД уште во 30-тите години на 20 век, кога определени криминални групи заработувале големи износи на кеш од извршените

изнуди, проституција, коцкање или од продажба на алкохол.¹ Ал Капоне во 1931 година започнува посериозно да размислува како криминалците да го сокријат нелегално стекнатиот приход. Поаѓајќи од фактот што „перењето пари“ почнува да зазема глобални размери почнувајќи од 80-тите години од 20 век, расте загриженоста околу негативните последици на инвестирањето значителни суми со криминално потекло во легалната економија и степенот на моќ и контрола кои резултираат од тоа.

Перењето пари вклучува серија на финансиски операции (депозити, нивно повлекување, трансфери итн.) кои на крајот резултираат со тоа што валканите пари од криминалот стануваат чисти пари, кои можат да се користат за легитимни деловни активности. Етимолошки поимот „перење пари“ потекнува од англискиот збор „moneylaundering“ што значи легализирање на капиталот стекнат на криминален начин, односно финансиски трансакции заради прикривање на вистинското потекло на парите и другите облици на капиталот на пазарот. Оваа појава најчесто се опишува како прикриена, софистицирана и профитабилна криминална активност, а сторителите се исклучително интелигентни лица и секогаш чекор напред пред оперативните работници на државните органи и институции во чијашто надлежност е истражувањето на економско-финансискиот криминал со елементи на перење пари и други приноси од казнивите дела. Перењето пари најопшто во теоријата и практиката се дефинира како постапка за прикривање на постоење, илегалност на изворите и употреба на приходите кои се резултат на криминална активност, т.е. нивна легализација. Основна карактеристика на перењето пари е неговата тесна поврзаност со одбегнувањето на плаќање данок кон државата, а со тоа се оштетува државата и нејзиниот буџет, како и граѓаните кои се соочуваат со ограничена јавна потрошувачка и ограничено функционирање на институциите на системот. Карактеристично е да се напомене дека основна цел на перењето на пари е генерирање профит, кој понатаму може да се искористи за најразлични нелегални активности. Имено, криминалците настојуваат по пат на перење пари да го прикријат вистинското потекло на своите средства и да им дадат легитимитет. Притоа перењето пари има големо значење за криминалните групи, затоа што им овозможува уживање во остварениот профит без каков било страв за евентуални консеквенции. Недозволената трговија со оружје, дрога, бело робје и сл. може да генерира огромни суми на пари, а во поново време и компјутерскиот криминал може да доведе до генерирање на големи профити кои треба да бидат легализирани преку перење пари. Како резултат на желбата на криминалните групи да го максимизираат својот профит, тие настојуваат своите активности или своите финансиски средства да ги насочат кон оние средини кои се познати како „даночен рај“. Тоа е основна цел за внесување на „нечистите“ пари во сферата на економијата, финансиите и високата технологија. Тоа е резултат и на фактот што криминалната активност генерира огромни суми пари, кои поединецот или групата мора да најде начин да ги контролира овие средства, без притоа да предизвика сомнение околу легалноста на нивното потекло. Криминалците го прават тоа преку прикривање на изворите, промена на формата и видот на средствата или нивен трансфер во средини каде што нема да привлечат олкаво внимание. Ова особено добива во своето значење и димензија, во услови кога се знае дека новата глобална финансиска инфраструктура, што ги поврзува земјите и финансиските институции, како што се банките, брокерските куќи, берзите, инвестиционите фондови и другите финансиски институции во глобалниот механизам на размена сè повеќе излегува од контрола на државите.

Клучната поврзаност помеѓу процесот на перење пари и финансирањето на тероризмот, нивните техники и соработка

Перењето пари и финансирањето на тероризмот се поврзани појави кои сè повеќе се среќаваат во денешното турбулентно општество. Овие активности ги компромитираат стабилноста, транспарентноста и ефикасноста на финансиските системи, како на развиените земји, така и на земјите во развој. Во природата на феноменот перење пари е да биде покриена тајноста, што претставува пречка за вршење на какви било статистички анализи за обемот на овие проблеми. Па оттука се невозможни точни проценки за обемот на перењето пари и финансирањето на тероризмот во глобални рамки. Глобализацијата на светската економија револуционерно ги менува финансискиот криминал и финансирањето на тероризмот. Сложената организација на економиите во услови на пазарен систем, како и поврзувањето на националните економии бараат поголемо знаење, будност и соработка. Притоа перењето пари ги користи слабостите на финансиските системи, со цел да се овозможи легализирање на нелегално стекнатите пари со најразлични видови на измами и криминални активности, пари кои понатаму се користат за терористички цели. Во САД и западноевропските држави тероризмот предизвикува големи проблеми кои бараа голема и енергична реакција од страна на државите и нејзините органи. Тоа се потенцира и со фактот дека финансирањето на тероризам се дефинира како обезбедување или собирање на средства на кој било начин, директно или индиректно, незаконски и свесно, со намера тие да бидат употребени или со знаење дека тие ќе бидат искористени целосно или делумно заради преземање на дејство предвидено како кривично дело на терористичка организација, злосторство против човечноста, загрозување на безбедноста и сл. Во таа насока потребно е да се потенцира дека тероризмот како глобален феномен ги развива и менува формите на дејствување, а што е најважно, се менуваат и начините на кои се доаѓа до финансиски средства за остварување на терористички планови.¹² Перењето пари и финансирањето на тероризмот често пати вклучуваат слични трансакции, чија цел првенствено е прикривање. Субјектите инволвирани во перење пари пуштаат во оптек нелегални средства преку легалните канали со цел да го прикријат нивното илегално потекло, додека оние кои го финансираат тероризмот вршат трансфери на средства кои можат да бидат и од легално и од нелегално потекло, со цел да го прикријат нивното нелегално потекло или да ја прикријат нивната намена - помагање на тероризмот. Во таа насока, со оглед на тоа што светското искуство покажува дека најподложни на ризиците од злоупотреба за целите на перење пари и финансирање на тероризмот се финансиските институции, покрај измени и дополнување на домашното законодавство кое го регулира финансискиот систем и негово усогласување со меѓународната регулатива која се однесува на превенција од перење пари и финансирање на тероризмот, потребно е да се преземат активности од страна на секоја финансиска институција со цел формирање на посебен оддел за следење на примената на прописите за спречување на перењето пари од страна на финансиската институција. Посебни активности се преземаат во насока на обезбедување на целосна имплементација на препораките на меѓународните институции, каде што е потребно да се изготват посебни процедури при случаите на примена на новите или технологиите во развој (пр. електронско банкарство и сл. кога клиентот не е присутен за целите на идентификацијата), при плаќањата преку алтернативните системи за дознаки задолжително ќе треба да се идентификува испраќачот на парите, да се спроведува потребната анализа и да

се следат сомнителните трансфери на средства кои не ги содржат сите потребни информации за испраќачот и сл. Во однос на техниките кои се користат за перење на пари и финансирање на тероризмот може да се напомене дека тие се однесуваат на легализација на „валканите пари“. Во таа насока се користат различни техники и методи, почнувајќи од купување на стоки и услуги до депонирање на пари во банкарскиот и финансискиот систем преку повеќе секундарни трансакции го маскираат вистинскиот депонент. Понатаму се користат и повеќе техники и методи за прикривање на изворот на средствата и тоа преку оформување на фиктивни правни лица, повеќеслоен пренос и враќање на средствата, преку 15 лажни трансакции и фиктивни и надувани фактури или преку вложување на парите на меѓународните финансиски пазари во акции или други хартии од вредност. За на крај да се добијат потполно легитимни пари кои сторителот на кривичното дело може непречено и без ризик да ги користи.

Процесот на перење пари

„Перење пари“ претставува високоорганизирана, професионална и интелектуална дејност која е предизвик на современото општество. Оваа активност побудува голем интерес во теоријата и практиката, пред сè поради желбата да се создадат механизми за нејзино контролирање и намалување, која реално е тешко изводлива. Во таа насока посебно внимание се посветува на процесот на перење пари, неговите форми и шеми, како и на фазите од тој процес.

Фазите на процесот на перење пари

Процесот на перење пари се разликува од држава во држава, зависно од неговата законска рамка и можноста за избегнување на плаќање данок. Иако постои разноликост на овој процес, сепак во литературата доминира мислењето дека процесот на перење пари се состои од три основни фази, и тоа: 15 - пласман; - прикривање; - интеграција. Фазата на пласман претставува првата фаза во процесот на перење пари. Со оглед на тоа што перењето пари во суштина е активност којашто се темели врз готовите средства, тоа генерира голема сума готови пари кои потекнуваат од нелегални активности (на пример: улична продажба на дрога каде што плаќањето се врши во готови пари). Овие пари потоа се внесуваат во системот на финансиски институции или во малото стопанство, или пак се криумчарат надвор од земјата. Притоа се користат различни техники и методи почнувајќи од купување стоки и услуги до депонирање пари во банкарскиот и финансискиот систем преку повеќе секундарни трансакции кои го маскираат вистинскиот депонент. Со цел да биде намален ризикот во оваа фаза најчесто се користи операцијата „smurfing“ или разложување, на тој начин што сумата за перење се дели на помали износи, најчесто меѓу разни поединци или фирми и потоа се воведува во легитимниот бизнис. Откако главната сума ќе биде поделена на помали износи, понатаму со нив може да се купуваат финансиски инструменти, да се користат како депозити во банките или да се пласираат во легитимните дејности, како што се клубови, ресторани и казина.

Во втората фаза, пак, се врши прикривање на изворот на средствата по пат на креирање на цел систем финансиски трансакции коишто имаат за цел да го оневозможат следењето на трагата на сомнителните пари. Имено, цел е да се прикрие трагата на нелегитимните средства со прекинување на документационата

трага која се создала во фазата на пласманот. Карактеристично е да се напомене дека целта на прикривањето е одвојување на нелегалните пари од нивниот криминален извор. Најчесто прикривањето се врши по пат на пренос на средствата на сметки на прекуморски банки (offshore banks) или вложување на средствата во акции на доносител од т.н. компании-школки (shell companies). Преносот на парите од нелегално потекло се врши по пат на електронски трансфер. Имајќи предвид дека дневно во светот се вршат преку 500.000 трансфери во вредност од над 1 трилион американски долари и дека најголемиот дел од тие трансфери се легитимни, навистина е тешко да се утврди дали еден таков трансфер на средства претставува перење пари или не. Карактеристично е да се напомене дека, исто како и во фазата на пласманот, во фазата на прикривањето се користат различни техники и методи за прикривање на изворот на средствата и тоа преку оформување на фиктивни правни лица во оф-шор (Offshore) јурисдикции, 17 преку повеќеслоен пренос и враќање на средствата, преку лажни трансакции и фиктивни фактури или преку вложување на парите на меѓународните финансиски пазари во акции или други хартии од вредност. Во таа насока може да се потенцира дека покрај електронскиот трансфер на пари, криминалците во фазата на прикривање се занимаваат со трансакции на пазарот на хартии од вредност. Имајќи го предвид обемот на трансакции на овој пазар и анонимноста што најчесто е загарантирана, мала е веројатноста, и во овој случај, дека евентуалното перење пари ќе биде откриено. Третата фаза е интеграцијата каде што парите се интегрирани во легитимниот економски и финансиски систем и претставуваат составен дел од вкупните средства во тој систем. Интеграцијата на „испраните“ пари во економските текови се постигнува на тој начин што криминалната индивидуа или група тврди или докажува дека парите се стекнати на легален начин. Значи целта на интеграцијата е повторно враќање на испраните пари кај сопственикот кој понатаму ги користи за свои потреби. Во оваа фаза е невозможно да се направи разлика помеѓу легалниот и нелегалниот имот. При анализата на фазите на перење пари треба да се напомене дека најризична фаза за перачите на пари е фазата на пласман, при што тука е и најголема можноста од детектирање на процесот на перење пари, но доколку се дозволи нечистите пари да влезат во системот на финансиски институции, натамошното откривање и гонење на овој вид криминал е сè потешко, дури и невозможно.

Форми на перење пари

Перењето пари е сложен феномен кој го следи трендот на развој на технологијата и сè повеќе се воведуваат нови форми на перење пари кои постојано се дополнуваат со нови облици и нови начини на извршување на ова кривично дело. Во тероријата и практиката формите на перење пари најчесто се диференцираат според формата на паричните средства и користењето на техниката и технологијата. Оттука како најспецифична поделба на формата на перење пари е традиционална форма на перење пари и современа форма на перење пари.¹⁹ Традиционалната форма на перење пари овозможува легализација на готовината која може да се прибави од трговија со оружје, трговија со дрога, проституција и слично. Оваа форма на перење пари е сè уште многу застапена, пред сè, поради фактот што готовината е сè уште најпопуларно и најчесто користено средство за плаќање. Од друга страна, современата форма на перење пари претставува легализација на електронските парични средства кои најчесто се добиваат со злоупотреба на кредитни картички, банкарски сметки и сл. Оваа форма на перење пари е потешка за откривање,

бидејќи се користат современи технички помагала со кои може да се овозможи брз трансфер на средствата од една држава во друга.²⁰ Специфична форма на перење пари е и преку паричните картички, која сè повеќе доаѓа до израз со купувањето стоки или користењето одредени услуги преку интернет. Тука е тешко да се утврди идентитетот на купувачот (познати се случаите на кражба на идентитетот – identity theft). Треба да се има предвид дека утврдениот идентитет не значи спроведување на политиката на познавање на комитентот (know your customer). Тоа е невозможно при купувањето преку интернет и употребата на парични картички. На тој начин криминалците лесно можат да ги исперат своите пари преку нивниот пласман во одредени производи или услуги. Во тој контекст потребно е да се напомене дека субјектот не врши пласман на нелегалните пари, туку нив ги остава како обезбедување за да добие кредит. Доколку кредитот му биде одобрен, таквиот субјект за да ги испере парите нема да го врати кредитот. По истекот на рокот во којшто требало кредитот да биде вратен, го активира оставеното обезбедување, односно ги внесува во своите финансиски текови депонираните нелегални пари. На тој начин, субјектот кој врши перење пари се стекнува со легални финансиски средства во вид на кредит. Перењето пари со помош на хартии од вредност е една од поновите форми на перење пари, каде што посебен акцент се става на акциите на доносител кои на берзата се пренесуваат од еден субјект на друг, без да дојде до идентификација. Перачите на пари најчесто купуваат вакви хартии од вредност од лажни компании, односно т.н. компании школки (shell companies), кои потоа ги продаваат на формалниот или неформалниот пазар на хартии од вредност. Се разбира, покрај акциите на доносител, и другите видови на хартии од вредност можат да бидат злоупотребени во функција на перење пари.

Шема на процесот за перење пари

Процесот на перење пари претставува современа форма на криминал каде што неопходно е присуство на минимум два субјекти „пералница“ и „перач“.²¹ „Пералницата“ вообичаено е дел од стандардниот финансиски систем (банки, штедилници, менувачници, осигурителни компании, брокерски куќи, агенции за недвижности, казина и др.), кои најчесто не знаат дека се дел од сложениот процес на чистење на валканите пари. А „перачите“ се непосредни сторители на кривични дела кои се обидуваат да му дадат легитимитет на стекнатото богатство. Процесот на перење пари започнува преку перачите кои ги собираат валканите пари и понатаму тие се пласираат во фазата на пласманот. Оваа фаза овозможува воведување на „валканите“ пари во финансискиот систем со цел да бидат легитимни. Тие се пласираат во банка, разделени во помали односи, со цел понатаму да може да се купуваат финансиски инструменти, да се користат како депозити во банките или да се пласираат во легитимните готовински дејности како што се разните клубови, ресторани и казина. Карактеристично е да се напомене дека за перачот на пари фазата на пласман е најризишна и постои најголема можност да се откријат тие нелегални пари. По фазата на пласманот започнува фазата на прикривање, чија цел е да се прикрие трагата на нелегитимните средства со прекинување на документационата трага која се создала во фазата на пласманот. Во оваа фаза се вршат серии на конверзии или движења на средствата, со цел да се оддалечат од изворот на валканите пари. За на крај во фазата на интеграција парите да добијат потполн легитимитет и да може да се користат како чисти пари кои перачот ќе може да ги користи за свои потреби, да инвестира во недвижности, во луксузни

добра или да направи повеќе различни деловни зделки.

Техники на перење пари

Техниките за перење пари во теоријата и практиката може да се поделат во зависност од изворите на приходи од кои се перат пари. Имено, доколку приходите се јавуваат како резултат на трговија со дрога, оружје или луѓе тие се изразени во готови пари, а перењето пари со помош на готовина спаѓа во т.н. традиционални техники.²⁴ Покрај традиционалните, во практика се среќаваат и современи техники на перење пари. Тука фактички спаѓаат сите безготовински начини на перење пари. Како најзначајни можат да се наведат: електронски трансфер на пари, употреба на парични картички, кредити, хартии од вредност, осигурителни полиси итн. Како современа техника за перење пари од посебен интересен е електронскиот трансфер на пари, кој се врши преку деловните банки во вид на дознака или преку брз трансфер на пари („Вестерн јунион“, „Мани грам“ и сл.).²⁵ Особено се интересни трансферите кои доаѓаат или се насочуваат кон земјите што претставуваат даночен рај и т.н. прекуморски банки лоцирани во нив. Но, сепак мора да се напомене дека секој трансфер во кој се инволвирани овие земји и банки не претставува перење пари, но мора да биде детаљно проучен за да се изведе заклучок дали се работи за криминална или легитимна трансакција. Електронските трансфери можат да бидат злоупотребени и кога се работи за плаќање или наплата по увозни или извозни фактури. Не е редок случајот вредноста на одреден производ или услуга да биде преценета, па на тој начин да се прикрие перењето пари. Во овој случај, перењето многу тешко се докажува, особено ако се работи за плаќање на одредена услуга (на пример: фактура за извршено истражување на пазарот). Но, сепак, може да се напомене дека и покрај напредокот на технологијата во 21 век и појавата на нови банкарски инструменти кои можат да се злоупотребат во функција на перење пари, сепак перењето на готови пари доминира во однос на другите техники.

Области во кои се спроведува перењето пари

Перењето пари е глобален феномен кој има суштинско значење за економскиот раст и развој, при што истиот ја намалува продуктивноста во реалниот сектор на економијата преку диверсифицирање на ресурсите, ги поттикнува криминалот и корупцијата, со што се забавува економскиот раст и се разорува надворешниот сектор (меѓународната трговија и движењето на капиталот).²⁶ Перењето пари вклучува огромна сума на пари во рамките на вкупната економска активност. Според Светската банка и Меѓународниот монетарен фонд обемот на пари стекнати во вакви нелегални активности на глобално ниво се движи од 2 до 5% од вкупниот бруто домашен производ, со што може да се потенцира дека оваа појава има големи негативни ефекти на макро и микро план. При анализа на областите во кои перењето на пари негативно влијае, како поглобални можат да се земат:

- Финансиски сектор
- Реален сектор
- Надворешен сектор

Перењето пари во финансискиот сектор покажува дека силните финансиски институции (банки, небанкарски институции и пазар на капитал) имаат круцијално значење за економскиот раст. Имено, силните и стабилни финансиски инвестиции овозможуваат концентрација на капиталните ресурси во вид на депозити од домашни и странски правни и физички лица и ефикасна алокација на тие ресурси

во инвестициони проекти кои ќе генерираат траен економски развој . Во таа насока, потребно е да се напомене дека иако процесот перење пари не бара стриктна употреба на финансиски институции, сепак практиката покажа дека банките и небанкарските финансиски институции секогаш се цел на субјектите коишто вршат перење на пари. Перењето пари ја зголемува веројатноста дека комитентите или банката ќе бидат измамани од корумпираните службеници во финансиската институција, при што со тоа се зголемува веројатноста дека целата институција ќе стане корумпирана и управувана од криминалните структури и се зголемува репутацискиот ризик на институцијата. Од претходното произлегува дека перењето пари го зголемува оперативниот ризик за финансиската институција, а тоа неминовно води кон зголемување на репутацискиот ризик. Перењето пари ја зголемува и веројатноста дека целата институција ќе стане корумпирана и управувана од криминалните структури. Ваквата опасност е особено присутна во земјите во развој и земјите во транзиција. Карактеристично е да се напомене дека финансиските институции во овие земји се помали, па полесно е да се преземе контролата врз нив. А, исто така, потребно е да се напомене дека законските одредби и супервизорските стандарди во овие земји се поблаги во однос на развиените земји што овозможува полесно криминализирање на финансиските институции. Перењето пари ја слабеа и улогата на финансискиот сектор во економскиот раст и развој на една држава. Тоа е посебно значајно од аспект на инвестициите во финансискиот сектор кои се сериозно разнишани доколку се оцени дека постои криминализација на финансискиот сектор. Во таа насока потребно е да се напомене дека силните финансиски институции се клучни за стабилност на финансискиот сектор и создавањето на правна рамка за борба против перењето пари. Влијанието на перењето пари врз финансиските институции е предмет на посебни анализи во земјите во развој и тоа, пред сè, што депозитната база на најголемите финансиски институции во овие земји во минатото најмногу се темелеше врз депозитите од јавни, наместо од приватни извори. Перењето пари има влијае и врз реалниот економскиот сектор на тој начин што ги алоцира ресурсите во помалку продуктивни активности. Покрај тоа, перењето пари ги стимулира корупцијата и криминалот што доведува до забавување на економскиот раст. Карактеристично е да се напомене дека перењето пари е ставено во функција на порастот на криминалот и корупцијата, а тоа негативно влијае врз трајниот економски раст. Имено, корупцијата води до повреда на правилата на игра во пазарните трансакции, бидејќи некој од учесниците прави обид да обезбеди за себе поволни услови и да го зголеми профитот. Тоа може да се надополни и со фактот дека дел од бизнис елитата со помош на мито се обидува да обезбеди за себе подобра позиција на пазарот, со што се прекинува еднаквост на пазарните односи, и доаѓа до неколку чекори до монопол и непазарно однесување. Имено, водењето на бизнис во суштина е активност на приватниот сектор ориентиран кон клиенти и потрошувачи, меѓутоа комерцијалните активности исто така се заплеткани во мрежата на јавните услуги, административните обврски и предуслови (како што се даночни инспекции или царинење), кои бараат чести интеракции со јавната администрација. Некои од нив се индиректни, додека други се во форма на директна интеракција со јавните службеници (како што се здравството, трудовите или даночните инспекции, правните постапки или барањата на градежни дозволи). Во овој поглед компаниите во Република Македонија се слични на компании од други држави: околу осум од десет (78,8 проценти) анкетирани компании имале барем еден директен контакт со јавен службеник или државен службеник во

последните 12 месеци пред истражувањето, со некои варијации во петте бизнис сектори опфатени со истражувањето. Стапката на директна интеракција варира од 66,9 проценти во градежниот сектор до 85,6 проценти во секторот за транспорт и складирање.

Перењето пари врши дисторзија на инвестициите и ја намалува продуктивноста, во тој контекст потребно е да се напомене дека испраните пари често се насочуваат во т.н. „стерилни” инвестиции кои не генерираат поголема продуктивност. Како што се вложувањата во недвижен имот, уметнички предмети, антиквитети, луксузни автомобили и сл. Притоа мора да се напомене дека насочувањето на економските ресурси во стерилни инвестиции ја намалува продуктивноста на вкупната економија. Со оглед на тоа што зголемената побарувачка за недвижен имот и луксузни стоки ја зголемуваат нивната цена, тоа ги привлекува и инвеститорите да ги насочуваат своите средства во производство на овие стоки. Таквата појава уште повеќе го забавува економскиот развој. Перцепцијата за корупцијата и перењето пари од страна на приватниот сектор влијае врз функционирањето на компаниите и влијае врз нивните долгорочни компетитивни стратегии, а воедно и врз економскиот раст. Исто така, перењето пари овозможува пораст на корупцијата и криминалот во реалниот сектор, односно перењето пари ги намалува трошоците на криминалците, а на тој начин доаѓа до пораст на нивото на криминал. Како што ефикасниот финансиски сектор поволно влијае врз развојот на производниот сектор, така и перењето пари поволно влијае врз порастот на криминалот. Колку е полесно да се исперат парите поради неефикасните програми за борба со ова општествено зло, толку перењето пари ќе ги чини криминалците помалку, а со тоа ќе бидат поефикасни во остварувањето на своите цели. Перењето пари има влијание и врз тековите на меѓународната трговија и движењето на капитал. Ако се разгледуваат правците на движење на капиталот, а особено финансиските текови поврзани со перењето пари, ќе се забележи дека средствата се движат од неразвиените земји и земјите во развој (вклучувајќи ги и прекуморските финансиски центри) кон високоразвиените земји. Со оглед на тоа што ваквите текови на капиталот ги исцрпуваат ресурсите на сиромашните земји, перењето пари во глобални размери придонесува за уште побавен економски раст. Уште полошо е тоа што сиромашните земји имаат неразвиени програми и политики за спречување на перење пари. Затоа, нивните финансиски институции претставуваат погодна почва за развој на овој вид криминал. Перењето пари има негативно влијае и врз надворешно-трговската размена на една земја. На страната на увозот, криминалните елементи ги користат испраните пари за да внесат во земјата луксузни стоки. Тие стоки не генерираат економска активност и нови вработувања во земјата, а во некои случаи можат вештачки да ги намалат и цените на домашниот пазар, што доведува до намалување на продуктивноста на домашните претпријатија. Исто, перењето пари го поттикнува порастот на криминалот и корупцијата во економијата на една земја. Таквата појава крајно негативно се одразува врз обемот на странските портфолија и директни инвестиции поради лошата репутација на таа земја во светот. Отсуството на странски инвестиции значи крајно лимитиран пристап до технологијата и работните вештини. Исто така, перењето пари може да предизвика и промена во асортиманот на надворешната трговија. Особено, тоа е случај со увозот, кога корумпирани државни органи сакаат да ги исперат парите во странство и потоа да ги вратат во земјата. Притоа за да не предизвикаат сомневање, тие можат со парите во странство да набават одредени стоки и потоа да ги увезат, наместо да трансферираат финансиски средства назад во земјата. Иако претходно

се анализирани негативните последици на трите глобални сектори каде што најмногу влијае перењето пари, сепак посебно место треба да заземат следните аспекти кои имаат големо влијание на економските активности, како на глобално така и на национално ниво. Како такви може да се потенцираат следните:

- Загрозување на процесот на приватизација;
- Поткопување на интегритетот на финансиските пазари;
- Губење на контрола над економската политика;
- Економска нестабилност;
- Деформација на заштеда на штедењето и потрошувачка;
- Загубата на јавните приходи.

При анализа на првиот аспект со право може да се напомене дека во време на транзиција, приватизација и други промени, кои понатаму носат промена на сопственоста на капиталот, отпуштање на работници, стечај, ликвидација и други последици, се основа за создавање на нелегални активности, како што е перењето пари. Перење пари доколку се врши во финансиските институции во земјите во развој се врши ерозија на трајниот економски раст на три начини:

- преку зголемување на веројатноста за појава на индивидуалните потрошувачи да бидат измамани од страна на корумпираните индивидуалци во институцијата;
- зголемување на можноста дека институцијата ќе стане корумпирана или контролирана од страна на криминалните интереси кои би можеле да ги измамаат потрошувачите;
- зголемување на ризикот од банкротирање како во случајот кога институцијата е измамена ;

Карактеристично е да се напомене дека финансиски институции чии операции ги базираат на средствата добиени од криминална активност се соочени со дополнителен предизвик за адекватно управување со средствата, обврските и оперативните релации. На пример, големи суми на испраните пари може да дојдат до финансиските институции, а потоа да исчезнат без трага, бидејќи нивниот пренос е извршен од една сметка на друга, како одговор на некои фактори кои не се дел од пазарното работење и законските регулативи. Ова може да создаде проблеми со ликвидноста и општо со контролата на банката. Во врска со ова се нагласува дека еднаш уништената финансиска репутација на некои земји создава ситуација каде што истите тешко можат да се поправат, при што се бараат значителни државни ресурси со цел да се елиминира проблемот. Перењето пари негативно влијае и на девизниот курс и каматната стапка, бидејќи нелегалните пари се реинвестираат во проекти кои потешко се откриват, наместо во бизниси кои имаат поголема стапка на профит. Исто така, вклучувањата на нелегалните средства во националната економија може да го зголеми ризикот од монетарна нестабилност, бидејќи овие средства може да се инвестираат во намерно искривување на цените на капиталот. Перењето пари, како и другите нелегални активности, се залага за создавање на голема куповна моќ на поединци во услови на рецесија, со што се нарушува структурата на потрошувачката и се придонесува за појавата на нови класи на богати луѓе. Перењето пари може да доведе и до невообичаени и неочекувани промени во побарувачката на пари и поголема нестабилност на меѓународните текови на капиталот, парите и каматните стапки, и тоа до тој степен што побарувачката за пари ќе се движи од една до друга земја, при што ќе резултира со неточни монетарни индикатори кои имаат негативно влијание врз променливоста на каматните стапки и девизниот курс, особено во

доларизираните економии, бидејќи следењето на монетарните агрегати е многу неизвесно. Поаѓајќи од тоа, перењето на пари ги поткопува напорите на владите да ја имплементираат економската политика, а тоа секако влијае на распределбата на доходот бидејќи контаминирани правни трансакции имаат потенцијал да ја дестабилизираат економијата преку неефикасно движење кое го намалува растот на бруто-домашниот производ. Поради непредвидливата природа на перење пари, која е придружена со губиток, создавањето на здрава економска политика може да биде тешко достижна цел за една национална економија. Губењето на контрола над економската политика е надополнето и со економска нестабилност која ја предизвикува перењето пари. Имено, оние кои се вклучени во нелегални активности на перење пари, во принцип, не се грижат многу за профит од нивните инвестиции туку имаат за цел само да го заштитиуваат својот нелегално стекнат имот. Затоа тие нивните средства ги вложуваат во активности кои не се нужно економски корисни за земјата во која се инвестирани. Всушност, економскиот раст се стагнира до степен до кој перењето пари успева да ги пренасочи средства од здрави инвестиции, во инвестиции со низок квалитет каде што може полесно да се прикрие потеклото на нелегално стекнатите пари. Во некои земји, на пример, се инвестира во цела индустрија, како што се градежништвото или хотелиерството, и тоа не 33 поради вистинската потреба туку поради краткорочни интереси.

Перењето пари, исто така, го намалува производството и ги пренасочува ресурсите, од секторите со висока продуктивност (на пример, облека) до непродуктивните (стерилни) сектори (на пр. промет со недвижен имот, накит, уметнички слики). Овие производи не потекнуваат од домашните економски активности и можат да ги намалат цените на домашните производи и да ја редуцираат профитабилноста на домашните компании. Ова е особено случај во земјите во развој, каде што последиците од перењето пари се однесуваат на пад на производството, нето загуба на целата економија, без разлика каде парите можеле да бидат потрошени. Перењето пари влијае и на јавните приходи. Имено, перењето пари го охрабрува традиционалниот метод на затајување на данок и избегнување на законите. Тоа е случај, пред сè, во земјите во развој каде што перењето пари влијае на намалувањето на буџетските приходи врз основа на неплаќање на даноци, а нивното ненаплаќање влијае во водењето на економската политика на земјата. Даночната ерозија е еден од повеќето општи методи за перење пари. Затоа, перење пари има негативно влијание врз наплатата на даноците, а во исто време порастот на кривични дела и перењето пари бара наметнување на јавните трошоци, кои се товар на државата. Ова директно влијае и на даночните обврзници кои редовно го плаќаат данокот, бидејќи се зголемуваат даночните стапки. Интересно е да се напомене дека перењето пари може да ги зголеми приходите во јавниот сектор, доколку по извесен период криминалците сакаат нивните пари да ги направат да бидат чисти. За да се постигне тоа, тие го плаќаат данокот на доход кој бил незаконски добиен, со што парите од нелегални се претвораат во оданочени пари.

Улогата на процесот на перење пари и неговите последици во Република Македонија

Законска регулатива на Република Македонија

Неодамнешната економска историја на Република Македонија е тесно поврзана со прогресивниот економски пад на поранешната Социјалистичка

Федеративна Република Југославија (СФРЈ). Од моментот на распадот на Југославија во почетокот на 90-тите години на минатиот век економиите на земјите наследнички драматично опаднаа, со колапс во производството и вработеноста, како и широко распространетиот дефицит и хиперинфлација. По 2001 година економската состојба во Република Македонија е подобрена, со видливи знаци на економска активност и динамичност, додека ефектите од глобалната финансиска и економска криза ја доведоа земјата во рецесија во 2009 година. Постојат значителни напори во спроведувањето на структурните реформи во Република Македонија, со цел да се поттикне економскиот раст, зголемување на стапката на вработеноста, намалување на сиромаштијата, привлекување на странски инвестиции и перење на пари. Република Македонија како мала и независна држава многу често е мета на перачите на пари, па затоа се преземаат бројни активности, како на домашен, така и на меѓународен план во насока на активно учество и придонес во глобалните напори за борба против перењето пари. Република Македонија иако не е членка на Европската Унија сепак ги има ратификувано меѓународните инструменти, како што се: Конвенција на ОН против нелегалната трговија со наркотични дроги и психотропни супстанции (Виенска конвенција од 1988 г.), Конвенција за перење пари, откривање, заплена и конфискација на имотна корист прибавена со кривично дело, Конвенција на Обединетите нации против транснационалниот организиран криминал (Конвенцијата од Палермо од 2000 г.), Меѓународна конвенција за спречување на финансирање на тероризмот (од 1999 г.), Директивите на Советот на Европската Унија од 1991 година за спречување на употребата на финансискиот систем за целта на перење пари (91/308/ЕЕЗ) и Директива 2001/97/ЕЗ на Европскиот парламент и на Советот од 2001 година, со која се дополнува Европската директива 91/308 и како и препораките на ФАТФ за перење пари кои се важни за меѓународната регулатива на процесот на перење на пари.

Во однос пак на домашното законодавство, Република Македонија има усвоено повеќе закони и измени на закони кои ја регулираат превенцијата и репресијата на перењето пари. Меѓу нив како поважни законски акти можат да се издвојат следните:

- Законот за спречување на перење пари и други приноси од казниво дело;
- Закон за банките;
- Кривичен законик.

Законот за спречување на перење пари е основа во борбата за спречување на процесот на перење пари. Овај Закон првпат е донесен во 2001 година и потоа е надграден и усогласен со меѓународните регулативи. Карактеристично е да се напомене дека со овај Закон се утврдуваат мерките и дејствијата за откривање и спречување на перење пари и финансирање на тероризам, како и организирањето и контролата на нивната примена. Од друга страна, потребно е да се истакне дека и Законот за банките игра важна улога во спречувањето на перењето на пари. Имено, со овај закон банката неможе да прими депозит ниту да изврши налог за уплата, исплата или пренос на парични средства или други сопствености, доколку има непобитни сознанија или основано сомневање дека сопственоста на средствата потекнува од криминални активности. Доколку има вакви сознанија, банката е должна да го извести органот надлежен за превенција на перење пари (Дирекција за спречување на перење пари) и да обезбеди дополнителни релевантни информации во согласност со важечките прописи. Во процесот на регулирање на перењето на пари како кривична активност посебно внимание се посветува и на Кривичниот закон. Овај закон потенцира дека перењето пари ги инкриминира сите дејствија

на пуштање во оптек, примање, преземање, заменување, раситнување, конверзија или пренос на пари како и продавање, подарување, купување, примање во залог или пуштање во друг вид на промет на имот или предмети со цел да се прикрие нивниот вистински извор, локација, движење или сопственост. Кривичниот закон е надополнет и со Законот за кривична постапка, Законот за финансиска полиција, Законот за девизно работење, Законот за брз трансфер на пари, Законот за спречување на корупција кои ги регулираат посебните сегменти од процесот на перење на пари.

Национална стратегија за спречување на перење пари и финансирање на тероризам

Во борбата за спречување на перењето пари потребно е да постои национална стратегија која треба да биде во рамките на глобалната стратегија на Меѓународниот монетарен фонд, Светска банка, како и Комитетот на експерти за евалуација на мерките за спречување на перење пари при Советот на Европа. Но, сепак, примената на стратегија за борба против перење пари треба да овозможи подобра перспектива на македонската макроекономија. Имено, и покрај импликациите на глобалната финансиска криза во текот на периодот којшто се анализира, Македонија ја одржа макроекономската стабилност поддржана од внимателна монетарна политика, при што значително ја подобри деловната средина и го зголеми привлекувањето директни странски инвестиции истовремено одржувајќи фискална дисциплина со ниско и одржливо ниво на долг. Националната стратегија за борба против перење пари претставува стратешки документ кој ги утврдува сите елементи кои ќе го надградат системот за спречување на перење пари и финансирање на тероризам во Република Македонија. Стратегијата е документ кој прецизно и јасно ги содржи целите кои се планира да се остварат на среден рок, ги рангира приоритетите и ги дефинира активностите кои треба да се реализираат. Стратегијата има за цел да го дефинира од една страна системот за спречување на перење пари и финансирање на тероризам, а од друга страна да ги дефинира и предвиди начинот и активностите за надминување на утврдените слабости и недостатоци.

Заклучок

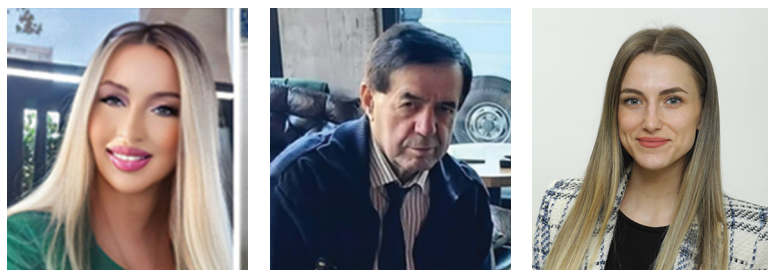
Глобализацијата на светската економија ја потенцира улогата на институциите за спречување на перење на пари. Имено, се доаѓа до заклучок дека сложената организација на економиите во услови на пазарен систем, како и поврзувањето на националните економии бараат поголемо знаење, будност и соработка во насока на намалување на можноста за искористување на слабостите на финансискиот систем и внесување на нелегално стекнати пари. Карактеристично е да се напомене дека и земјите во развој и развиените земји се соочуваат со проблемот на нелегални активности, даночно затајување, измами со перење на пари и поради тоа потребно е да се преземаат соодветни активности, со цел зајакнување на сите надлежни институции инволвирани во спречување и откривање на финансискиот криминал. Од тие причини, регулаторните и финансиските институции мора да преземат соодветни мерки и активности во функција на заштита на системот од перење пари. Негативното влијание на перењето на пари во економијата особено доаѓа до израз и се зголемува и во време на транзицијата, приватизацијата и други промени, каде што се врши промена на сопственоста на капиталот, реструктурирање на раководната

структура, стечај и ликвидација. Иако влијанието на негативните економски ефекти на перењето пари тешко може да се измери, јасно е дека таквите активности штетно влијаат на развојот на националната економија, пред сè на економскиот раст, намалената економска продуктивност во реалниот сектор, поттикнување на криминал, корупцијата и сл. Карактеристично е да се напомене дека основна цел на перењето на пари е генерирање профит, кој понатаму може да се искористи за најразлични нелегални активности. Имено, криминалците настојуваат по пат на перење пари да го прикријат вистинското потекло на своите средства и да им дадат легитимитет. Притоа перењето пари има големо значење за криминалните групи, затоа што им овозможува уживање во остварениот профит без каков било страв за евентуални консеквенции. Недозволената трговија со оружје, дрога, бело робје и сл. може да генерира огромни суми на пари, а во поново време и компјутерскиот криминал може да доведат до генерирање на голем профити кој треба да бидат легализирани преку перење пари. Република Македонија има значителен напредок во областа на антикорупцијата, но сепак таа останува ограничена во сензитивните области како што е перењето пари. Имено, граѓанската контрола над работата на јавните власти во областа на корупцијата и организираниот криминал е тешка поради недостатокот на достапни информации и воспоставени механизми за соработка помеѓу државните институции и граѓанското општество.

Користена литература:

1. Acin Sigulinski, S. (2002), Menadžment u međunarodnoj trgovini, Novi Sad
2. Baldwin Fletcher,(2000) "Money laundering, asset forfeiture and international financial crime", Fletcher Baldwin, Boston
3. Birks, P. (2000), Laundering and tracing, Oxford, Clarendon Press, New York, Oxford University.
4. Blunden, B. (2001), The Money Launderers: How They Do it and How to Catch Them at It, Chalford: Management Books.
5. Bošković, G. (2005),: Pranje novca, Beograd: Beosing.
6. Bošković, M. (2009), "Pranje novca kao kriminološki i krivično-pravni problem", Novi Sad
7. Bošković, M. (2009), Organizovani kriminalitet: karakteristike i pojavi oblici, Novi Sad
8. Bolta, D. (2007). Uloga Ureda za sprječavanje pranja novca u sustavu sprječavanja pranja novca. Hrvatski ljetopis za kazeno pravo i praksu. 14 (2), 801-806.
9. Biluš M., Dominiković N., Dremel N., Masnjak B., Šakić T., Sprječavanje pranja novca i financiranja terorizma, RRiF-plus d.o.o. za nakladništvo i poslovne usluge, Zagreb, 2012
10. Brlić.J., Maroš.B., Pezer Blečić. S., Propisane obveze u sustavu sprječavanja pranja novca i financiranja terorizma, TEB poslovno savjerenje, Zagreb, 2012.
11. Bosanac.N., Organizirani kriminalitet s posebnim osvrtom na pojmovno određivanje, pojavnost i normativno reguliranje pranja novca, Hrvatska pravna revija, 2010
12. Bartlett, L. B., (2002) The Negative Effects of Money Laundering on Economic, Development International Economics Group, Dewey Ballantine LLP For The Asian Development Bank Regional Technical Assistance Project

- No.5967 The Asian and Pacific Region.
13. Baker, R. W., (1999) The Biggest Loophole in the Free-Market System, Washington Quarterly vol. 22, No. 4.
 14. Begović, B., (2007) Ekonomska analiza korupcije, Centar za liberalnodemokratske studije Beograd
 15. Медингер Ц.,(2009) „Перење париц- водич за кривични иследници”, Скопје
 16. Камбовски, В., Наумовски, П. (2002) „Корупцијата - најголемо општествено зло и закана за правната држава”, Скопје.



Gordana Milentijević¹, Radomir Biočanin², Anđela Petronijević³

SAVREMENI ZAHTEVI ISHRANE I ZLOUPOTREBA NARKOTIKA

Rezime

Hrana održava život i pokreće društvo i pojedinca. Bez hrane ne mogu rasti niti se razvijati ni biljka ni životinja ni čovek. Ishrana utiče na skoro sve procese u telu koji su uključeni u stvaranje energije tokom i nakon fizičke aktivnosti. Da bi čovek bio zdrav, potrebno je oko 40 hranljivih materija. Osnovne hranljive materije su vitamini, minerali, amino-kiseline iz proteina, proteina, masti i ugljenih hidrata. Nepravilna ishrana je glavni uzrok mnogim bolestima koje opsedaju ljudsku vrstu. Sve one najteže i po čoveka najopasnije bolesti nastale su kao posledica. Zbog toga ishrana sportiste treba da bude specifično prilagođena vrsti, intenzitetu, frekvenciji i dužini treninga, uz poštovanje ličnih afiniteta. U sportskoj praksi ovi principi su nekada teško ostvarivi iz različitih praktičnih razloga, zbog čega mnogi sportisti rešenje traže u suplementaciji. Za mnoge suplemente koji su u prodaji se tvrdi da ubrzavaju povećanje mišićne mase, oporavak ili gubitak telesne težine. Međutim, za njihovo delovanje ne postoje adekvatni naučni dokazi ili su efekti veoma mali u poređenju sa strategijama pravilne i individualno prilagođene ishrane. Upotreba psihoaktivnih droga nije nov fenomen. Arheološki dokazi ukazuju na to da upotreba psihoaktivnih supstancata datira unazad bar 10.000 godina, a istorijski dokazi upotrebe u okviru kultura kroz zadnjih 5.000 godina. Medicinska upotreba igra veliku ulogu, no potreba menjanja nečije svesti primarno je usmerena na zadovoljavanje potreba žeđi, gladi i seksualne požude. Danas, upućuju se kritike marketingu, dostupnosti i pritisku modernog života, kao razlogu zašto je današnje društvo u toj meri preplavljeno gutanjem tableta, srkanjem kave, pijuckanjem piva, ali može se pogledati unazad u povijest, ili na dijete s njegovom željom for spinning, swinging i sliding, više nego drugi aktivnosti. Ova povezanost nije ograničena na ljude. Danas, značajan broj omladine konzumira različite psihoaktivne supstance, biljne plodove pa čak i fermentirano voće, te jasno postaju intoksicirane. Tradicionalne legende o svetim biljkama često sadrže reference o životinjama koje su upoznale ljude o tome kako se koriste. Biohemija sugerise evolucionu povezanost

1 Ms Gordana Milentijević, prof., Udruženje prevodilaca Srbije, Beograd

2 Akademik prof. dr Radomir Biočanin, pukovnik ABHO, Evropski defendološki centar Banja Luka, Banja Luka, RS, BiH

3 Anđela Petronijević, Evropska poslovna škola Beograd

između psihoaktivnih biljki i životinja, kao i zašto ove hemikalije i njihovi receptori postoje u nervnom sistemu. Cilj ovog koautorskog rada je da se kritički sagleda značaj i problemi u ishrani, delovanje psihoaktivnih supstanci preko hrane i potreba sportista za specifičan način ishrane.

Ključne reči: ishrana, zdravlje, kvalitet života, zahtevi organizma, sportisti, ekobezbednost

MODERN NUTRITIONAL REQUIREMENTS AND DRUG ABUSE

Abstract

Food sustains life and drives society and the individual. Without food, neither plant, nor animal, nor man can grow or develop. Nutrition affects almost all processes in the body that are involved in creating energy during and after physical activity. For a person to be healthy, about 40 nutrients are needed. Basic nutrients are vitamins, minerals, amino acids from proteins, proteins, fats and carbohydrates. Improper nutrition is the main cause of many diseases that afflict the human species. All the most serious and dangerous diseases for humans arose as a consequence. That is why the athlete's diet should be specifically adapted to the type, intensity, frequency and length of training, while respecting personal affinities. In sports practice, these principles are sometimes difficult to achieve for various practical reasons, which is why many athletes look for a solution in supplementation. Many supplements on the market claim to accelerate muscle gain, recovery or weight loss. However, there is no adequate scientific evidence for their effectiveness or the effects are very small compared to proper and individually adapted nutrition strategies. The use of psychoactive drugs is not a new phenomenon. Archaeological evidence indicates that the use of psychoactive substances dates back at least 10.000 years, and historical evidence of use within cultures over the last 5.000 years. Medical use plays a big role, but the need to change one's consciousness is primarily aimed at satisfying the needs of thirst, hunger and sexual desire. Today, criticism is directed at marketing, accessibility and the pressure of modern life, as the reason why today's society is so overwhelmed by swallowing pills, sipping coffee, sipping beer, but you can look back in history, or at a child with his desire for spinning, swinging and sliding, more than other activities. This connection is not limited to humans. Today, a significant number of young people consume various psychoactive substances, plant fruits and even fermented fruits, and clearly become intoxicated. Traditional legends about sacred plants often contain references to animals that introduced people to their use. Traditional legends about sacred plants often contain references to animals that introduced people to their use. Biochemistry suggests an evolutionary connection between psychoactive plants and animals, as well as why these chemicals and their receptors exist in the nervous system. The goal of this co-authored work is to critically review the importance and problems in nutrition, the action of psychoactive substances through food and the needs of athletes for a specific way of eating.

Key words: nutrition, health, quality of life, body requirements, athletes, eco-safety

Uvod

U istoriji planete Zemlje ekološke krize i katastrofe su često potresale biosferu, noseći sa sobom oštećenja i uginuća brojnih živih bića, suštinski menjajući sastav živog sveta. Čovjek je neprestano mijenjao svoj odnos prema prirodi, uništavajući njenu ljepotu i jedinstvenost. Ne misleći na posledice, čovjek je sve više intezivirao korišćenje prirodnih resursa, da bi zloupotrebom nuklearne energije i hemijskih sredstava doveo u pitanje i sam opstanak Planete.

U drevnim civilizacijama ljudi su koristili prirodne droge iz svoje okoline najčešće u magijskim i religioznim obredima, ali bila je to retka pojava. U drugoj polovini XX veka došlo je do ekspanzije zloupotrebe droga, kao do dramatičnog porasta broja osoba koje su zavisnici od različitih droga, bilo da su one prirodnog ili sintetičkog porijekla. Ova pojava je raširena naročito među mladima. Karakteristično je i to, da su u svim krajevima svijeta dostupne sve droge, bez obzira gdje se one proizvode. Sve više se koriste sintetizovane droge čije je dejstvo jače, a time i opasnije od dejstva prirodnih droga.

Usled fatalne zaraze Korona virusa COVID-19 Svet ulaže monogo u predikciju, jer je lečenje inače postalo skupo. Značaj prevencije je složen, kreativan i slojevit. Uvek je pametnije sprečiti nego lečiti. Kada je lečenje postalo oblik društvenog ponašanja zaboravilo se na prevenciju. Prevencija pre svega znači formirana svest o kvalitetu. Motivi bi trebalo da budu realni i kreativni, da bi se prihvatio stil i komfor kao sastavni način života svakodnevnice. Na žalost, put do toga je dug i odgovoran. Struka i nauka moraju da budu u stalnoj vezi i odgovorni da bi kontinuitet potreba i rezultat nauke mogli da se vežu u primenjiv program. Svest čoveka direktno određuje socijalni milje i platformu za kvalitet života.

Hrana može biti izvor oboljenja kada se u njoj nalaze patogeni mikroorganizmi ili njihovi toksini kao i neke otrovne materije biljnog i animalnog porekla. Ova trovanja nastaju naglo, a najčešće se ispoljavaju u obliku želudačno-crevnih poremećaja. Nisu isključeni ni smrtni ishodi, naročito kod dece i starijih osoba, kao i ljudi koji već boluju od nekog drugog oboljenja. Trovanja hranom nanose i ogromnu ekonomsku štetu. Objekat u kome je došlo do trovanja najčešće se odmah zatvara sve dok se ne sprovedu određene higijenske mere, čije je zapostavljanje prouzrokovalo trovanje.

Pod pojmom ishrana podrazumeva se unošenje različitih supstanci organske i neorganske prirode u organizam, koje služe za obnavljanje i izgradnju ćelija i tkiva i koje oslobadaju energiju koju koristi organizam. Sve te supstance zovu se jednim imenom hranljive materije. Hranljive materije prema poreklu dele se na organske i neorganske. U organske hranljive materije spadaju: ugljeni hidrati, (šećeri), masti, belančevine i vitamin. U neorganske hranljive materije spadaju: mineralne materije i voda.

Hrana održava život i pokreće društvo i pojedinca. Bez hrane ne mogu rasti niti se razvijati ni biljka ni životinja ni čovek. Ona ima sposobnost da upravlja biohemijskim procesima na ćelijskom nivou, tamo gde počinje i završava se sve ono što je vezano za zdravlje. Hrana ima moć da podstiče um i podiže raspoloženje⁴. Očit primer je bolest dece u afričkoj državi Gani poznata danas u svetu pod nazivom KWASHIORKOR. Naime odojčad su ostala bez belančevina koje dobijaju majčinim mlekom, čim su ih majke prestale dojit. Obolevala su i umirala. Proteini iz majčinog mleka osiguravali su toj deci rast i razvoj, a čim su prestala dobijati majčino mleko obolela su od teške malnutricije i umirala. Hrana se tu pokazala kao pravi lek koji sprečava bolest i leči je.

⁴ Grčki lekar Hipokrat je jasno izrazio misao da "medicinska znanost ne bi uopšte bila otkrivena, niti pronađena i ne bi postala predmet istraživanja, kada bi isto jelo i piće odgovaralo i zdravom i bolesnom čoveku". To znači da bez hrane nema zdravlja ni napretka ni jednom živom biću.

Hrana je sastavljena od mnogih hranljivih materija, koje su svima potrebne za: život, rast i razvoj, održavanje zdravlja, obezbeđivanje energije za rad. Da bi čovek bio zdrav, potrebno je oko 40 hranljivih materija. Osnovne hranljive materije su vitamini, minerali, aminokiseline iz proteina, masti i ugljenih hidrata. Ove supstance treba dobijati iz različitih namirnica, jer ne postoji nijedna koja sadrži sve potrebne sastojke u dovoljnoj količini. Zato je neophodna raznovrsna ishrana. Svaka vrsta hrane je dobar izvor neke supstance (npr. mleko – proteini, kalcijum, vitamini A i D).

Piramidu pravilne ishrane čine grupe namirnica. Svaka grupa namirnica obezbeđuje neke, ali ne sve, neophodne sastojke. Hrana iz jedne grupe ne može nadoknaditi hranu iz drugih grupa. Nijedna grupa nije manje važna od druge. Za dobro zdravlje, sve grupe namirnica su podjednako neophodne da bi bile zdrave. Danas se tačno zna da deficit pojedinih hranljivih materija, proteina, masti i ugljeni-hidrata (makronutrijensi), kao i deficit vitamina, minerala i vode (mikronutrijensi) može uzrokovati bolest. Ali isto tako i neumereno uzimanje nutrijenasa može biti uzrok mnogih bolesti povezanih sa gojaznošću i hipervitaminozama.

Hrana je kombinacija ugljenih hidrata i proteina, za oporavak mišića i sprečavanje povreda. Jedan sastojak doprinosi svima, ne preskače ni jedan vrhunski sportista. I vrhunski sportisti vole da se počaste, s vremena na vreme, nekim desertom. Izbegavaju se prazne kalorije, pa se isključivo npr. jede crna čokolada sa dosta kakaa, zdrave grickalice u vidu oraha, badema i lešnika.

Iz navedenog vidimo da ishrana ima važnu ulogu u rastu i razvoju organizma od perioda odojčeta pa do pozne starosti. Stoga treba da razvijamo i negujemo pravilne navike u ishrani još od ranog detinjstva, kako bi u kasnijim godinama izbegli pojavu bolesti. Ukoliko dodje do poremećaja nekog od nutrijenasa a to dovede do narušavanja zdravstvenog stanja organizma pribegavamo dijetalnoj ishrani.

Osnovna živa jedinica tela je ćelija, čijim umnožavanjem i međusobnim povezivanjem (istovrsnih ćelija) uz pomoć potpornih struktura nastaju tkiva. Objedinjavanjem različitih ćelija i tkiva nastaju organi. Određene vrste ćelija prilagođene su za obavljanje određenih funkcija (tako su na primer eritrociti specializovani za prenos kiseonika). Bez obzira koliko se pojedine ćelije međusobno razlikuju, ipak su im neke najbitnije karakteristike zajedničke.

Neke zajedničke karakteristike ćelija:

- sposobnost razmnožavanja (koja omogućava nadoknadu uništenih ćelija i obnavljanje oštećenja tkiva i organa);
- promet kiseonika i CO₂, metabolizam glukoze, jona, karakterističan je za sve ćelije.
- proces pretvaranja hrane u energiju i eliminacija konačnih produkata hemijskih reakcija iz ćelija u okolnu tečnost.

Eko-obrazovanje je bitno i višestruko značajno za čoveka u izboru kvaliteta, stila, komfora, a pre svega u formiranju kriterijuma i kategorija društvenog ponašanja u kriznim situacijama. Obrazovanje ne pripada samo formalnom školskom sistemu. Na protiv, mnogo je značajniji neformalni sistem obrazovanja (permanentno obrazovanje), koje u svakom trenutku tretira aktuelni problem ljudi.

Anatomija i vrednosti ljudskog organizma

Istraživanja pokazuju da je vrednost ljudskog organizma mnogo veća nego što ga čovek koristi. Čovek je značajno smanjio dužinu i kvalitet života iz razloga ostrašćenosti i sopstvenog izbora. Naučna dokazivanja imaju za cilj da ukažu koliko se čovek otuđio

od prirode, izgubio vitalnost, imunitet, sintetički proizveo zaštitu-lek i ušao u začarani krug. Iako nije cilj dužina života već kvalitet, kvalitet je usko vezan za psihofizičko stanje koje je vrlo često neuređeno. Profit savremenog biznisa je zasnovan na procesu izazvanih posledica. Uzrok je osmišljen, ali sakriven. Čovek u neznanju veruje lažnim pomoćima jer je nemoćan. Značaj ovog rada se upravo ogleda u edukaciji ljudi, naročito studenata, da u izobilju ponuda izaberu kvalitet.

Sistem organa za varenje (digestivni sistem ili crevni sistem) se sastoji iz niza uzastopnih delova u kojima se odvijaju pojedine faze varenja i apsorpcije. Crevo je pričvršćeno za telesni zid trbušnom maramicom – mezenterom. Crevni kanal sačinjavaju: usna duplja, ždrelo, jednjak, želudac, tanko crevo, debelo crevo i analni otvor (rektum). Usna duplja ima funkciju primanja hrane. U usnoj duplji se nalaze pomoćni organi za varenje: zubi, jezik, pljuvačne žlezde i krajnici (samo kod sisara).

Čista voda predstavlja vitalan resurs u savremenom društvu koji je pod uticajem porasta stanovništva i povećanim zagađenjem industrijskim produktima, pa je od velike važnosti uklanjanje štetnih materija iz industrijskih otpadnih voda. Među štetnim supstancama prisutnim u vodama, pesticidi zauzimaju jedno od centralnih mesta.

Svi bi trebalo da znamo da je voda za piće neophodna za život. Međutim, većina ne zna da voda koju pijemo igra ključnu ulogu u gotovo svakom organu i funkciji našeg tela. Voda ne samo da održava život, voda takođe poboljšava naše zdravlje i kondiciju, ali i naš izgled.

Voda za piće i u hrani može poboljšati vaš izgled. Koža poslednja dobija vodu. Ako vaše telo ne dobije dovoljne količine vode, to će uticati na vašu kožu više nego na druge organe. Voda pomaže u hidraciji kože čineći je glađom, mekšom, nežnijom, otpotnijom na bore. Voda vam može pomoći u gubitku telesne težine. Ljudi često zamenjuju žeđ za osećaj gladi tako da smo skloni jedenju grickalica, premda naša tela zapravo samo traže nešto tečnosti. Voda za piće može vam takođe pomoći da se osećate sitima odnosno smanjuje vaš poriv za hranom.

Tri civilizacijske epohe izazvale su najznačajnije promene u životnoj sredini. Poljoprivredna revolucija, koja je trajala sve do početka XVII veka. Industrijska revolucija, završetak oko 1985. godine. Na kraju, tehnološka revolucija čiji smo svedoci, praćena borbom za spašavanje dovoljnih količina vode odgovarajućeg kvaliteta, koju uz tehnološki napredak vodi čovek, a posledica je ljudske nepromišljenosti i nemara. Ta apsurdna činjenica nas je navela da kroz rezultate realizacije 5 naučnih projekata pristupimo pokušaju bonitiranja voda, prema različitim parametrima i raznovrsnom karakteru.

Evidentni efekti promene klime - globalno zagrevanje izazvani su povećanjem koncentracije u atmosferi tzv. gasova staklene bašte: CH₄, CFC a posebno ugljendioksid. Uslovljeno time, kao imperativ, nameće se potreba za razvojem novih procesa i tehnologija koje bi selektivno, efikasno i ekonomski opravdano omogućavale smanjenje sadržaja CO₂ u atmosferi.

Hemijski sastav podzemnih voda zavisi od hemijskog sastava stena akvifera, uslova toka i vremena njihovog zadržavanja u vodonosnom sloju. Prirodna radioaktivnost u podzemnim vodama uglavnom potiče od prisutnih radioaktivnih elemenata u Zemljinoj kori koji se mogu isprati iz geoloških slojeva kroz koje prolaze ove vode i fizičko-hemijskih uslova pod kojima se one nalaze.

Stimulansi su supstance koje stimulišu centralni nervni sistem i koru velikog mozga, što smanjuje pospanost i povećava psihomotornu izdržljivost. Sportisti koriste stimulanse u pokušaju da povećaju brzinu, opreznost, smanje umor i povećaju agresivnost. Problemi sa regulacijom telesne temperature, ubrzano disanje, problemi

Ishrana sportista danas

Pitanje je koja zaokuplja sve više menadžere sportista, ekologe i nutricioniste: Ishrana sportista juče, danas i sutra, kako je izgledala, a kako danas i sutra? Od čega zavisi kako će se koncipirati ishrana sportista i kako kreirati plan ishrane za sportiste? Ishrana za sportiste - pravila koja možete da primenite već danas? Kako rasporediti obroke u sportskoj ishrani?

Svaki sportista (profesionalac ili rekreativac) ima svog nutricionistu ili bi trebalo da ima. Naročito ako su njegovi rezultati natprosečni i sportom se bavi na najvišem nivou. Onda možete biti skoro potpuno sigurni da je neko iz najužeg tima zadužen da brine isključivo o načinu ishrane sportiste ili sportistkinje.

Poznato je da sportisti neretko zasluge za dobre rezultate, između ostalog, pripisuju upravo svom načinu ishrane. Ukoliko pratite tenis, znate da to poslednjih godina to čini i prvi teniser sveta, koji u svim intervjuima naglašava da je promena načina ishrane i otkrivanje određenih alergija na hranu, i najzaslužnija za fenomenalne rezultate koje ostvaruje. Kvalitetna, dobro osmišljena ishrana zaista može poboljšati performanse sportiste.

Bilo da ste profesionalni sportista, ili rekreativac, ukoliko želite da poboljšate svoje performanse, snagu ili zdravlje generalno - definitivno treba da razmislite o tome da promenite način ishrane, angažujete nutricionistu ili se barem informišete o tome šta koji nutrijent čini za vaš organizam.

Planiranje i sastavljanje dnevnog hranljivog obroka sportista je veoma značajan deo svakog ozbiljnog rada u sportu. Zbog specifičnih zahteva, zavisno od vrste sportske discipline, sistema treninga, kalendara takmičenja, fizičke spremnosti sportiste i dr., planiranje ishrane sportista treba individualizovati i pažljivo sprovoditi. Prilikom planiranja ishrane sportista, treba uzeti u obzir specifične energetske potrebe određenog sporta, obim dnevnog treninga, starost, pol i sklonost ka određenoj ishrani (vrste namirnica koje sportista najradije konzumira). Ne postoji samo jedan plan ishrane koji može doprineti poboljšanju adaptacije na sportski trening i takmičarske sposobnosti.

Briga oko ishrane sportista jedna je od uloga sportsko-medicinskog tima. Zadatak lekara i nutricionista u sportu je da propišu odgovarajuću „sportsku dijetu“ i njeno sprovođenje, dok psiholozi treba da obezbede mehanizme kojima će se sportista odupreti različitim uticajima okoline koji mogu da provociraju pojavu poremećaja ishrane. Kontrola ishrane sportista podrazumeva nadzor nad unosom hranljivih materija, što će omogućiti da sportista uspešno odgovori svim fizički zahtevima koje sport od njega traži. Glavni princip ishrane u sportu je izbeći deficit, a i prekomerno unošenje pojedinih hranljivih materija. Samo pod ovim uslovima organizam sportiste može odgovoriti maksimalnim fizičkim zahtevima. U suprotnom, odstupanje od ovih principa narušava ravnotežu u ishrani koja samnjuje šanse za uspeh u sportu. Poremećaji ishrane, kao neželjeno dejstvo fizičke aktivnosti, najočitiiji su primer narušavanja ove ravnoteže.

Čest su pratilac sporta, vrhunskog ali i onog niže rangiranog, pa čak i rekreativnog. Neretko završavaju i najtežim posledicama, smrću sportiste. Pojedini sportisti, iz različitih razloga, primenjuju vegetarijansku ishranu. Pravi vegetarijanci ili vegani jedu samo hranu biljnog porekla, lakto-vegetarijanci konzumiraju i mlečne proizvode, a lakto-ovo-vegetarijanci jedu biljnu hranu, mlečne proizvode i jaja. Sportisti vegetarijanci koji konzumiraju mlečne proizvode i jaja imaju manji rizik od neadekvatnog nutritivnog unosa, jer im je ishrana mnogo manje restriktivna. Od velikog značaja je proceniti kako sportisti mogu da se hrane vegetarijanskom ishranom i da održe optimalne takmičarske sposobnosti.

Za sportiste koji su striktni vagani, neophodno je vrlo pažljivo odabrati namirnice, kako bi se obezbedio dobar odnos esencijalnih aminokiselina, dovoljan unos kalorija i adekvatan izvor vitamina B2 i B12, vitamina D, kalcijuma, gvožđa i cinka. Loše planiranje ili nedostatak znanja dovelo je kod nekih sportista, nakon prelaska na vegetarijansku ishranu, do smanjenja takmičarske sposobnosti.

Sportisti zloupotrebljavaju diuretike u cilju smanjenja telesne težine u sportovima gde postoje težinske kategorije i u cilju razblaživanja urina kako bi na taj način izbegli detekciju androgenih anaboličkih steroida. Sportisti koji zloupotrebljavaju diuretike izlažu se riziku dehidracije. Dehidracija može izazvati glavobolju, mučninu, gubitak koordinacije i ravnoteže, grčeve, kao i oštećenje bubrega i srca. Veoma značajan neželjeni efekat je gubitak kalijuma (hipokalijemija) koji se manifestuje apatijom (gubitkom volje), slabošću mišića, parestezijama (osećaj trnjenja, bockanja ili mravinjanja po koži) i tetaničnim grčevima mišića. Respiratorni mišići mogu znatno da oslabe zbog čega se 16 ventilacija pluća smanjuje, što u kombinaciji sa oštećenjem srca (atrio-ventrikularni blok) u najtežim slučajevima može dovesti do smrtnog ishoda.

Doping je definisan kao postojanje jednog ili više prekršaja antidoping pravila predviđenih članovima navedenim u svetskom antidoping kodu. Svetski antidoping kod utvrđuje, revidira i propisuje Svetska antidoping agencija za svaku kalendarsku godinu.

Suplementi predstavljaju široku grupu hemijski različitih supstanci koje se koriste kao dodaci ishrani. U odnosu na uobičajenu hranu suplementi sadrže u većoj količini energetske, gradivne komponente, vitamine, minerale ili druge sastojke. Mnoge od ovih supstanci igraju važnu ulogu u metaboličkim procesima organizma i/ili u periodu oporavka nakon fizičke aktivnosti (treninga).

Veliki broj nutritivnih sastojaka je proučavan kao potencijalno efektivni suplement koji bi doveo do povećanja mišićne mase nakon treninga sa opterećenjem. Međutim, mali broj sastojaka se pokazao efikasnim u povećanju mišićne sile i snage ili mišićne mase nakon treninga sa opterećenjem. Proteini surutke su bili isticani u popularnoj štampi kao efikasan suplement, bez ikakvih dokaza o njihovoj prednosti nad primenom optimalne ishrane koja uključuje biološki visoko vredne proteine (npr. proteini mleka).

Od čega zavisi, kako će se koncipirati savremena ishrana sportista profesionalaca?

Sve zavisi od vrste sporta, ličnih karakteristika i ciljeva. Ukoliko se profesionalni sportista bori u teškim kategorijama borilačkih sportova, on svakako ishranom treba da doprinese i kilaži, njenom održavanju i/ili unapređenju, te će se njegova ishrana prevashodno obimom razlikovati od istog sportiste u lakšoj kategoriji.

Naravno, ima razlika i u vrsti sporta koja se praktikuje - nije ista ishrana umetničke plivačice, koja mora biti što vitkija i gipkija i atletičarke koja radi najboljih performansi mora graditi mišićnu masu i jačati miškulaturu.

Čak ni kada nije u pitanju sport, već vežbanje u teretani - ishrana ne može biti univerzalno primenjiva, već se plan ishrane prilagođava ciljevima rekreativca, zavisno od toga da li žele da smršaju, održavaju težinu ili da rade na jačanju mišićne mase.

Svakako, iz ishrane sportista se mogu izvući i univerzalna pravila koja lako možete da primenite i u svojoj svakodnevnoj dijeti i tako unaprediti svoje performanse, ali i ojačate organizam.

I pored svih razlika, postoje neka pravila ishrane za sportiste sa kojima ne možete pogrešiti i koja i vi možete primeniti u svojoj ishrani. Nutricionizam je izuzetno napredovao i danas predstavlja riznicu pouzdanih znanja, zasnovanih na opsežnim i eminentnim istraživanjima, što je svakako doprinelo i utvrđivanju pravilne ishrane za one koji koriste maksimum snage i energije na dnevnom nivou.

Glavni cilj konzumacije hrane i jeste snabdevanje organizma čoveka energijom. Taman sa onoliko energije koliki će biti njen utrošak tokom dana. Pošto upravo

profesionalni sportisti na treninzima svakodnevno pomeraju granice izdržljivosti sopstvenog organizma - oni imaju i najveći utrošak energije, te samim tim - i najveće potrebe za hranom koja je pruža u meri u kojoj je to potrebno.

Ovde odmah treba razjasniti važnu stvar - nije svaka namirnica jednako dobar izvor energije, i upravo je zato i neophodno da svaki obrok bude što bolje isplaniran, a da uključuje namirnice koje pružaju dugoročnu energiju. Naročito je važno da takav bude obrok pre treninga, dok jelo posle treninga više služi oporavku organizma i regeneraciji mišića.

Ishrana sportista -kako sastaviti što bolji balans ishrane i nutrijenata?

Ishrana sportista je slična ishrani koja se preporučuje bilo kome, sa pažljivije osmišljenim izvorima energije. Naravno da postoji pregršt varijacija i nutricionističkih pravaca u vezi sa ovim segmentom, ali se jedan posebno izdvaja, kao siguran i najpopularniji izbor:

- više od 55% energetskih izvora treba da bude iz ugljenih hidrata,
- oko 12-15% energije treba uzimati iz proteina,
- malo manje od 30% je iz masti.

Sportisti koji svakodnevno imaju treninge u trajanju od barem jednog sata možda bi trebalo da povećaju unos ugljenih hidrata, kao glavnog izvora energije, na oko 65-70%.

Ugljeni hidrati su vrlo korisni sportistima jer se u organizmu pretvaraju u glukozu, što je i primarni izvor energije. Glukoza se može konverovati u glikogen i zatim se skladištiti u jetri i mišićnim tkivima, što može da bude esencijalni izvor energije tokom treninga.

Ako vam nedostaje ugljenih hidrata u ishrani - telo će ulagati mnogo veći napor tokom vežbanja jer nema rezerve glikogena na koje se može osloniti, a ovo može da rezultira gubitkom i slabljenjem mišićne mase, jer telo počinje da sagoreva mišićnu masu kada dođe do nedostatka energije, a ovo može povećati i rizik od dobijanja različitih infekcija i bolesti.

Koliko ugljenih hidrata treba unositi u organizam?

Ovo, naravno, zavisi od individualnih odlika, od intenziteta treninga i od ciljeva koje želite da postignete trenirajući. Hrana bogata kompleksnim ugljenim hidratima svakako treba da bude osnova ishrane sportiste. Rafinisani ugljeni hidrati poput belog hleba, čipsa ili slatkiša - ne samo da nisu preporučljivi, već su u mnogim režimima ishrane sportista i zabranjeni.

Dakle, kada govorimo o tome koliko ugljenih hidrata treba konzumirati, prevashodno je važno da razjasnimo da to ne treba da budu bilo koji ugljeni hidrati, već kompleksni, koji su zaista najbolji izvor energije.

Evo računice, koja naravno može varirati, skladno vašoj kilaži, snazi i intenzitetu treninga:

- vežbe slabog intenziteta (30 minuta dnevno): 3-5 g po kilogramu težine dnevno;
- napredni intenzitet treninga (1 sat dnevno): 5-7 g po kilogramu težine;
- trening visokog intenziteta (1-3 sata dnevno): 6-10 g po kilogramu težine;
- treninzi većih intenziteta i napredna sportska ishrana (više od 3 sata dnevno): 8-12 g/kg težine sportiste.

Glikemijski indeks namirnica kao pojam u nutricionizmu nastao je kada je otkriveno da različite vrste namirnica, koje sadrže istu količinu ugljenih hidrata, imaju nejednak efekat na nivo šećera u krvi. Reč je o mernoj jedinici koja pokazuje koliko hrana utiče na rast nivoa šećera u krvi.

To je upravo lestvica koja govori o energetsom skoku i njegovom trajanju nakon konzumacije ugljenih hidrata.

Zašto je ovo važno za sportiste? Zato što naporni treninzi, koji dugo traju, iziskuju konstanti utrošak energetske zaliha, a hrana sa visokim glikemijskim indeksom (70 i više) pruža visoku energiju, ali na vrlo kratkoročnom nivou, pa se ne savetuje da se konzumira u periodu pre treniranja.

Ishrana sportista podrazumeva i konzumaciju dovoljne količine protein/belančevina. Kada ovaj nutrijent stavimo u kontekst sportske ishrane, videćete koliko je visok njegov značaj. Pre svega, igra ogroman značaj u oporavku tela posle treninga i gradnji mišića. Oni podstiču rast i razvoj tkiva i ćelija, naročito onih koji su građivni elementi mišića - mišićnog tkiva. Smatraju se osnovnim građivnim elementima mišića i zato sportska ishrana uvek podrazumeva i njihovu konzumaciju. Osim toga, mogu da pruže energiju, da potpomognu održavanje PH balansa u telu, utiču pozitivno na imunitet, a neophodni su i za pravilno funkcionisanje mnogih biohemijskih procesa u organizmu.

Ono što je sigurno i oko čega ne morate konsultovati sa nutricionistom jeste da definitivno namirnice bogate proteinom treba da budu važan deo ishrane svakog sportiste. Neki ih koriste i u formi suplemenata, naročito u periodima treninga kada rade na snazi i povećanju mišićne mase.

Evo okvirne računice o tome koliko proteina treba konzumirati:

- ljudi koji su aktivni ali se ne bave sportom - dnevne potrebe za ovom količinom proteina su 0.8-1.0 g/kg telesne težine;
- ljudi koji se bave sportom prosečnim intenzitetom treninga - ljudi koji vežbaju svaki dan, ali u normalnom intenzitetu (45-60 minuta) treba da konzumiraju 1.0-1.2 g proteina/kg telesne težine;
- sportisti koji rade treninge ekstremnog intenziteta - profesionalni sportisti, koji svakog dana imaju duge i naporene treninge u koje su uključene i vežbe snage, treba da konzumiraju oko 1.2-1.7 g proteina po 1 kg telesne težine.

Proteine možete konzumirati putem svakodnevne ishrane, a hraneći se namirnicama kao što su: pileće i ćureće grudi, jaja, mlečni proizvodi, bademi, ovsene pahuljice, tuna i povrće poput brokolija (koje je i odličan izvor ugljenih hidrata). Tu su i dodaci ishrani, koji osim korisnosti, mogu biti i vrlo ukusni.

Ne samo da je preukusan, već naš proteinski šejk sadrži i idealnu dozu proteina od 30 g. Upravo to je optimalna doza koji organizam može da apsorbuje u jednoj konzumaciji. Ovaj važan princip mnogi sportisti greškom zapostavljaju prilikom odabira dodatka ishrani, konzumirajući one sa što višim sastavom određenog nutrijenta. Istina je da je sve preko doze pogodno za apsorbovanje samo puki višak koji organizam nema kako da iskoristi!

Imlek Protein šejk nema dodatke šećera, niti laktozu, a protein od kog se sastoji je mlečni protein koji sportisti i rekreativci naročito cene! Spora razgradnja u organizmu i benefiti koje donosi po telo, a naročito mišiće, mlečni protein ubrajaju u jedan od najkvalitetnijih na tržištu.

Kako rasporediti odbroke ishrane kod aktivnih sportista?

Zavisí od konstitucije organizma I od toga, kada su treninzi ili takmičenja. Obroci pre i posle treninga zameníće doručak, ručak ili večeru, a ako su vam termini treninga van ovih okvira, može biti dovoljna i užina pre glavnog obroka.

Ono što je važno je da sportisti imaju određenu ishranu, tačne termine za jelo i druge zdrave navike, kao što su: zdrav san, konzumiranje dovoljno tečnosti (barem 2 l dnevno) i dobar odmor.

Zdrav obrok je raznovrstan obrok. Trude se sportisti i njihovi treneri da u svaki obrok bude uključen, što različite nutrijente, vitamine i minerale, a zavisno od intenziteta treninga - i kompleksne ugljene hidrate, kao glavni izvor energije.

O tome kako treba da izgleda zdrav doručak, kako zdrava večera, a kako užina, možete se informisati u linkovanim tekstovima, Ipak, svemu tome dodajte više namirnica, kako bi vaši obroci bili obilniji i bolje vas zasitili.

Ukoliko želimo da se svojom ishranom pozabavimo kao sportisti ili rekreativci na što profesionalnijom nivou, savetujemo da se uradi analiza krvi, alergo testove na hranu, a zatim sa tim rezultatima posetimo nutricionistu. Plan ishrane za sportiste uvek je najbolje prepustiti što boljim znalcima na ovom polju i prilagoditi ga individualnim karakteristikama i ciljevima pravilne ishrane.

Otrovi kao psiho-opijati

Otrov/toksin ili GMO su bilo koja organska ili neorganska supstanca koja uneta u organizam u određenoj količini i pod određenim uslovima izaziva strukturne ili funkcionalne poremećaje organizma čoveka, oboljenje ili eventualno smrt. Otrovi su supstance koje su po svojim obeležjima, količini i koncentraciji strane organizmu, oštećuju strukturu i funkciju tkiva i izazivaju određene posledice.

Otrov (toksin) je hemijsko jedinjenje/smješa/supstanca, koja može prouzrokovati nepoželjne efekte u živom organizmu. Tu spadaju:

1. supstance namjenjene ljudskoj upotrebi (hrana i njeni aditivi, lekovi, kozmetički i higijenski preparati);
2. supstance koje nisu za ljudsku upotrebu (proizvodi koji se koriste u domaćinstvu, industrijske hemikalije, razne neprehrambene i nelekovite biljke).

Stepen oštećenja i ishod zavisi od vrste štetne supstance, načina unošenja, koncentracije i trajanja izloženosti otrovu. Otrovi mogu biti mineralnog, biljnog i životinjskog porekla, a po načinu nastanka trovanje može biti zadesno, samoubilačko i ubilačko. Otrovi mogu da budu u gasovitom, tečnom ili čvrstom stanju. Do trovanja dolazi kada oni dospeju u organizam preko kože, sluzokože i rane, ili kada se udahnu, popiju ili pojedu. Podela može biti prema toksičnosti, prema poreklu, prema hemijskoj prirodi i prema dejstvu na ciljne organe.

Grupe otrova mogu biti: praktično netoksični, slabo toksični, slabo toksični, umereno toksični, umereno toksični, vrlo toksični i izuzetno toksični.

Klasifikacija prema hemijskoj prirodi: baze, kiseline, metali, organske supstancije, itd.

Klasifikacija prema dejstvu na ciljne organe: krvni otrovi, nervni otrovi, hepatotoksični, nefrotoksični itd...

Simtomi i znaci intoksikacije:

- boja kože – bleđa (trovanje nikotinom), crvena (etilni alkohol, ugljen monoksid, cijanid);
- miris-na badem (trovanje cijanidima), beli luk (arsenovodonikom), aceton (metilni alkohol i salicilati);
- koma-najčešće nastaje kod trovanja lekovima, ugljen monoksidom i alkoholom;
- halucinacije-alkohol, gljive, organofosfati;
- zenice-široke kod trovanja atropinom, nekim gljivama, alkoholom, sužene zenice kod trovanja morfinom, organofosfatima, pilokarpinom;

- nistagmus (podrahtavanje očnih jabučica) kod trovanja alkoholom i barbituratima;
- smetnje vida-slepilo (metilni alkohol), diplopija (etilni alkohol i nikotin);
- žutica-trovanje gljivama, benzinom, fosforom;
- jaka salivacija (lučenje pljuvačke)-trovanje organofosfatima, nikotinom;
- suva usta-trovanje nikotinom i antihistaminicima;
- poremećaj srčanog rada-nikotin, organofosfati i lekovi.

Osnovni principi dijagnostike akutnih trovanja: anamnestički i heteroanamnestički podaci, simptomi i znaci trovanja, biohemijske analize, EKG, RTG i dr.



Slika 2. Česta klasifikacija otrova u ishrani, prema poretku

Slede rezultati ispitivanja⁵.

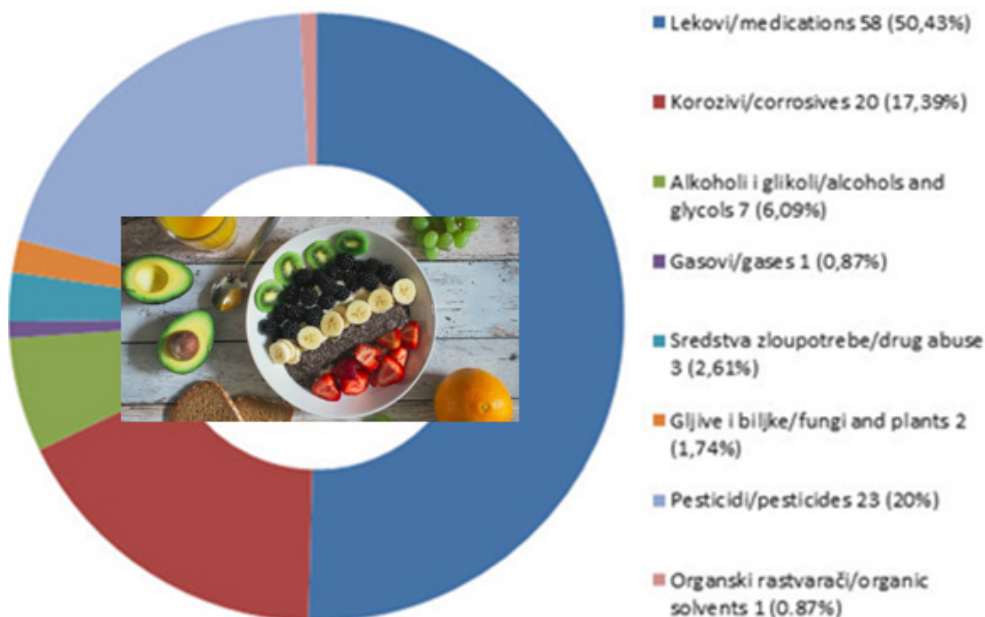
Pre bilo kakve terapije proceniti potrebu za KPR reanimacijom:

- prohodnost disajnih puteva (čišćenje, aspiracija),
- tip i dubina disanja (uz eventualnu potrebu intubacije i veštačke ventilacije),
- cirkulacija (ritam, frekvenca, krvni pritisak, EKG monitoring, CVK, privremeni pejsmejker),
- procena neurološkog stanja (stanje svesti, konvulzije, nistagmus, zenice, patološki refleksi, znaci lateralizacije),
- uzmite bolju anamnezu (zovite porodicu, susede, HP).

Pri pružanju hitne medicinske pomoći treba se držati principa-utvrditi vrstu otrova, eliminisati otrov iz organizma, neutralisati ostatke otrova koji se nisu mogli eliminisati i suzbiti pojave koje ugrožavaju život (paraliza disanja, šok, edem pluća). Utvrđivanje vrste otrova nije jednostavno i koriste se podaci od prisutnih ljudi, na osnovu ambalaže i drugih okolnosti. Početak pružanja prve pomoći sastoji se u utvrđivanju vrste otrova i načina trovanja. U tome nam može pomoći povređeni ukoliko je pri svesti. U

5 Naš nesrećeni pacijent: dete 2-5 godina, nađen na podu, bez svesti, doveženo kolima HP, anamneza: "uzeo je nešto", nisu nađena pakovanja lekova, nema porodice, vršnjaci nisu videli, HP...- nema dodatnih podataka. Šta da radite? Kako da postavite dijagnozu? Da li diše? Da li započeti reanimaciju? Pozvati hitnu?

suprotnom obratiti pažnju na okolinu, jer se tu često mogu naći tragovi otrova. Pružanje prve pomoći podrazumeva sprovođenje postupaka za eliminaciju otrova iz organizma ili njegovo razblaživanje, što zavisi od načina ulaska otrova u organizam. Ako je otrov unet udisanjem, može se javiti kašalj, suzenje, gušenje, kao i lokalni znaci trovanja. Povređenog treba što pre izneti na svež vazduh iz zatvorenog prostora. Među trovanjima gasom najčešće je ono izazvano udisanjem ugljen-monoksida. On se nalazi u gasu za osvetljenje, pri sagorevanju nafte, ćumura, uglja i drva, u izduvnim gasovima motora, u kabinama automobila, u garažama, u rudnicima, u metalurgiji itd. Trovanje ovim gasom je iznenadno. Najpre nastupaju glavobolja, nesvestica, slabost, a zatim otrovano lice gubi svest. Koža i sluzokoža su crvene boje (crveni pečati), a brzo može da nastupi smrt.



Slika 3. Hospitalizovani pacijenti prema uzroku trovanja

Psihoaktivne supstance - mit ili stvarnost

Psihoaktivne droge ili psihotropne supstance (narkotici) su hemijske supstance, izrazitog fiziološkog učinka, koje menjaju moždanu funkciju, što rezultira s privremenom promenom percepcije, raspoloženja, svesti ili ponašanja. Ovakve droge se često koriste u rekreativnoj zlouporabi i kao podsticaj u spiritualne svrhe, kao i lek, posebno u lečenju neuroloških i psihičkih bolesti pacijenta. Mnoge od ovih supstanci, (posebice stimulansi i depresori) mogu stvarati naviku, što rezultira ozbiljnom fizičkom zavisnošću.

Proizvodnja i korišćenje psihoaktivnih supstanci mogu biti društveno dozvoljeni, ali i ilegalni i zakonom sankcionisani. Po toj osnovi supstance se dele na:

- medikamente: analgetici, sedativi i sl.;
- alkohol, kafa i duvan - čija je upotreba raširena i društveno dozvoljena;
- droge čije je korišćenje nezakonito i društveno neprihvaćeno zakonom sankcionisani.

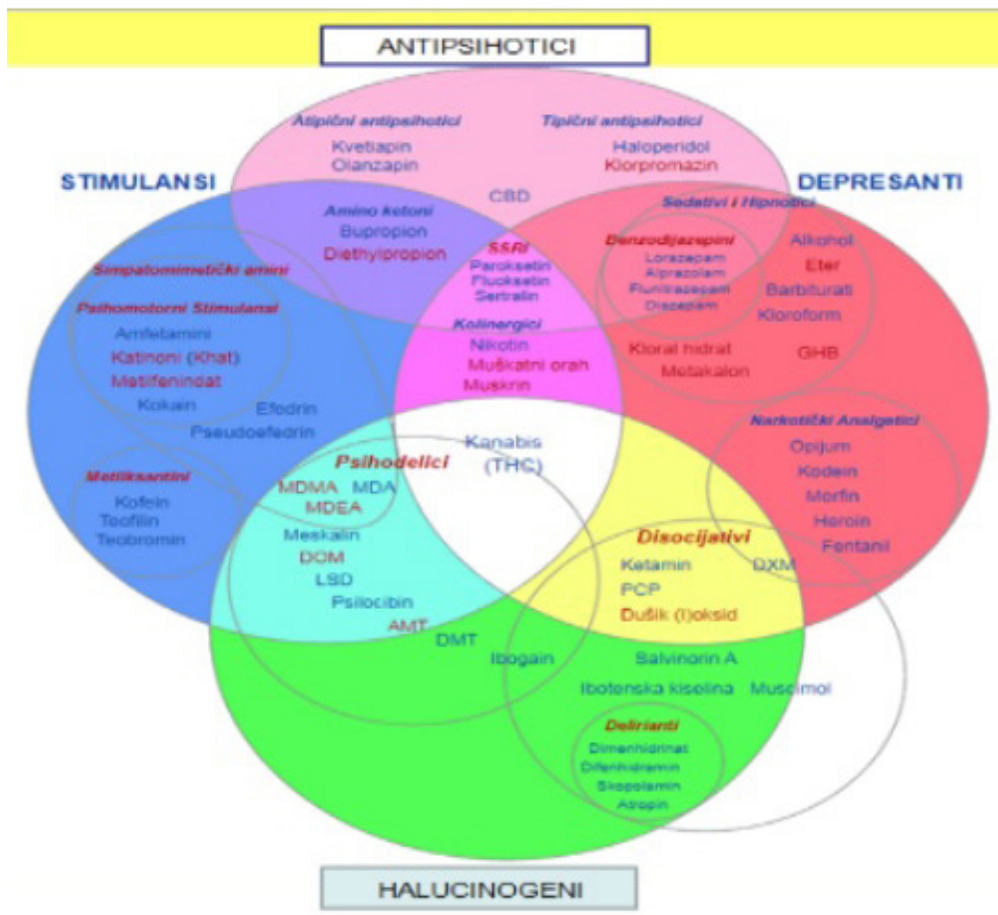
Psihoaktivne supstance svrstavaju se, takođe, u tri velike grupe, zavisno od

njihovog dejstva na mozak i nervni system:

Depresori - alkohol, sedativi i opijati deluju na mozak tako da dovode do pospanosti, globalnog usporavanja psihomotornih aktivnosti, opuštenosti, osjećaja smirenosti, a takođe i snižavaju aktivnosti vitalnih centara za rad srca i disanja;

1. Stimulansi - kokain, krek, amfetamini, ekstazi, kanabis, deluju stimulatивно na psihomotornu aktivnost, daju osjećaj povećane snage, sreće, samopouzdanja, osjećaj gubitka zamora, odsustva straha, ubrzavaju rad srca, podižu krvni pritisak;
2. Halucinogeni - LSD, meskalin, pejotl i različiti sintetski proizvodi, dovode do stanja izmjenjenog opažanja sa pojavom halucinacija, promjenjenog osjećaja za vrijeme, prostor, kao i promjenjenog doživljaja sebe i okoline .

Savremene klasifikacije bolesti definišu sve poremećaje zdravlja, do kojih može doći zbog uzimanja psihoaktivnih supstanci (PAS). Među njima najvažniji su pojmovi akutno trovanje (intoksikacija), zloupotreba i zavisnost od supstance i apstinencijalni sindrom ili kriza. U nauci se izraz droga koristi za produkte biljaka, životinja i minerala koji imaju lijekovita svojstva.



Slika 4. Vennov dijagram prikaza najčešćih psihoaktivnih droga

Legenda:

a) Sekcije

- Plavo: Stimulanti uobičajeno povećavaju u potencijalu prema gore lijevo
- Crveno: Depresanti uobičajeno povećavaju potencijal prema dolje desno
- Zeleno: "Halucinogeni" su psihodelični prema lijevo, disocijativi prema desno, uobičajeno manje predvidljivi prema dolje desno, uobičajeno manje potentni prema dnu
- Pink blede: Tzv "antipsihotici"

b) Podsekcije

- Belo: Preklapanje svih tri glavnih sekcija (Stimulanti, Depresanti i Halucinogeni) – npr. kanabis ima efekte iz sve tri sekcije.
- Magenta (purpurno): Preklapanje stimulant (Plavo) i Depresanta (Crveno) – npr.: nikotin ima efekte oba.
- Cijan (svjetlo plavo): Preklapanje stimulant (Plavo) i psihodelika (Zeleno) — Glavni psihodelici imaju i stimulirajući učinak
- Žuto : Preklapanje Depresanta (Crveno) i disocijativa (Zeleno) - Glavni disocijativi imaju depresivni efekt

U običnom govoru ovaj izraz se koristi za opojne droge koje su psihoaktivne supstance (one supstance koje mijenjaju stanje svijesti, raspoloženja i ponašanje). Njihovo ponavljano uzimanje može dovesti do zavisnosti. Zbog brojnih neželjenih i štetnih dejstava proizvodnja i promet ovih supstanci su ili van-zakonite aktivnosti (proizvodnja opijuma i kokaina), ili su strogo kontrolisane od strane države (za lekove kao što su amfetamini, morfin).

Politoksikomanija je veoma česta pojava medju mladima i predstavlja istovremeno uzimanje više psihoaktivnih supstanci, jer se kombinovanjem različitih droga, lekova i alkohola pojačavaju njihova dejstva. Apstinencijalni sindrom ili kriza (u žargonu) predstavljaju grupu simptoma, koji se javljaju po prekidu unošenja psihoaktivne supstance od koje je osoba zavisna. Početak i tok apstinencijalne krize je vremenski ograničen i zavisi od vrste i količine supstance koja se uzima. Simptomi apstinencijalne krize mogu biti izraženi na psihičkom, na fizičkom i telesnom nivou.

Kada se govori o uzrocima pojave bolesti zavisnosti, savremena nauka je stanovišta da su zavisnosti od droga (narkomanija) poremećaji izazvani dejstvom više uzročnih faktora istovremeno. Svi uzročni faktori svrstavaju se u tri kategorije: faktori koji se odnose na ličnost, sredinu i samo dejstvo droge. Kada se analizira ličnost narkomana, uvek se polazi od uticaja koje nasljeđe, konstitucija, tzv. biološki faktori, uopšteno imaju na razvoj ličnosti, a takođe se proučavaju i uticaji koji dolaze iz porodice ili okruženja. Tako je, recimo, poznato je da se alkoholizam češće javlja u porodicama gdje već ima alkoholičara, a istraživanja pokazuju da je i kod zavisnika od droga čest slučaj da postoji prenošenje obrasca zavisnosti iz generacije u generaciju.

Studije blizanaca i studije usvojene djece potvrđuju da se alkoholizam u nekim porodicama češće javlja. Stalna je dilema naučnika da li je to zbog naslednih faktora ili zbog toga što su djeca odrasla u sredini koja je uticala na njih, da i sama posegnu lakše za alkoholom ili drogama, ako to već rade njihovi roditelji ili druge bliske osobe.

Sociološke teorije smatraju da uticaj sredine na formiranje ličnosti i pojavu bolesti zavisnosti nije zanemarljiv. Ne treba zaboraviti koliko su neka društva i kulture tolerantne prema uzimanju alkohola, pa čak i prema uzimanju droga. Svima je poznato koliko je i naše društvo popustljivo kad je alkohol u pitanju, a u nekim sredinama više ni marihuana nije nikakav bauk, dok se duvan rijetko kad doživljava kao sredstvo koje izaziva zavisnost i ima štetne posledice po zdravlje. Sve ovo umnogome doprinosi da

kod nekoga, kod koga već postoji eventualna genetska predispozicija za lakše razvijanje zavisnosti od neke psihoaktivne supstance, dođe do pojave bolesti zavisnosti. Dostupnost droge je negde toliko velika i uzimanje droga tako rašireno, da to u određenim sredinama postaje uobičajeni način ponašanja i “olakšava” ulazak mladih u svet droge.

Zavisnost od psihoaktivne supstance podrazumeva postojanje bar tri od navedenih simptoma: žudnja za uzimanjem supstance, fizički apstinencijalni sindrom kada se upotreba supstance prekine, tolerancija na dejstvo ranije efikasnih doza supstance, zaokupljenost supstancom, zapostavljanje drugih interesovanja, veliki utrošak vremena za nabavljanje i uzimanje supstance, kao i nastavljanje konzumacije i pored znanja o njenom štetnom dejstvu.

Postoji psihička i fizička zavisnost od psihoaktivne supstance. Alkohol, sedativi i opijati dovode i do jedne i do druge, ostale droge uglavnom dovode do stanja psihičke zavisnosti čiji simptomi nekada mogu biti vrlo izraženi i uticati na pogoršanje celokupnog psihofizičkog stanja zavisnika.

Apstinencijalni sindrom ili kriza (u žargonu) predstavljaju grupu simptoma koji se javljaju po prekidu unošenja psihoaktivne supstance od koje je osoba zavisna. Početak i tok apstinencijalne krize je vremenski ograničen i zavisi od vrste i količine supstance koja se uzima. Simptomi ove krize mogu biti izraženi na psihičkom i na fizičkom, telesnom nivou.

Postoji psihička i fizička zavisnost od psihoaktivne supstance. Alkohol, sedativi i opijati dovode i do jedne i do druge, ostale droge uglavnom dovode do stanja psihičke zavisnosti čiji simptomi nekada mogu biti vrlo izraženi i uticati na pogoršanje celokupnog psihofizičkog stanja zavisnika.

Politoksikomanija je veoma česta pojava među mladima i predstavlja istovremeno uzimanje više psihoaktivnih supstanci, jer se kombinovanjem različitih droga, lekova i alkohola pojačavaju njihova dejstva. Proizvodnja i korišćenje psihoaktivnih supstanci mogu biti društveno dozvoljeni, ali i ilegalni i zakonom sankcionisani.

Psihološke teorije koje analiziraju ličnost zavisnika su brojne. One većinom smatraju da je kod narkomana već u najranijim danima života došlo do zaustavljanja normalnog psihološkog razvoja ličnosti zbog različitih traumatskih uticaja koji dolaze od strane porodice, pre svega majke. Zbog toga se formira ličnost koja je nezrela, impulsivna, koja nema razvijene tehnike za rešavanje problema i ne oseća se dovoljno sigurno u sebe. Često se priklanja onima, koji se ne uklapaju u uobičajena pravila ponašanja u društvu. Ovakve osobe su osetljive, povodljive i zavise od tuđeg mišljenja, tj. podložne su uticajima drugih.

Kada se govori o uzrocima pojave bolesti zavisnosti savremena nauka je stanovišta da su zavisnosti od droga (narkomanije) poremećaji izazvani dejstvom više uzročnih faktora istovremeno. Svi uzročni faktori svrstavaju se u tri kategorije: faktori koji se odnose na ličnost, sredinu i samo dejstvo droge.

Zloupotreba je periodično uzimanje psihoaktivne supstance koje dovodi do oštećenja zdravlja, bilo fizičkog (kao u slučajevima hepatitisa kod unošenja droge nesterilnim špricovima), bilo mentalnog (epizode depresivnih stanja kod intenzivnog konzumiranja alkohola).

Studije blizanaca i studije usvojene dece potvrđuju da se alkoholizam u nekim porodicama češće javlja. Stalna je dilema naučnika da li je to zbog naslednih faktora ili zbog toga što su djeca odrasla u sredini koja je uticala na njih da i sama posegnu lakše za alkoholom ili drogama, ako to već rade njihovi roditelji ili druge bliske osobe. Sve ovo umnogome doprinosi da kod nekoga, kod koga već postoji eventualna genetska predispozicija za lakše razvijanje zavisnosti od neke psihoaktivne supstance, dođe do

pojave bolesti zavisnosti. Dostupnost droge je negde toliko velika i uzimanje droga tako rašireno, da to u određenim sredinama postaje uobičajeni način ponašanja i "olakšava" ulazak mladih u svet droge.

Psihološke teorije koje analiziraju ličnost zavisnika su brojne. One većinom smatraju da je kod narkomana već u najranijim danima života došlo do zaustavljanja normalnog psihološkog razvoja ličnosti, zbog različitih traumatskih uticaja koji dolaze od strane porodice, pre svega majke. Zbog toga se formira ličnost koja je nezrela, impulsivna, koja nema razvijene tehnike za rješavanje problema i ne oseća se dovoljno sigurno u sebe. Često se priklanja onima koji se ne uklapaju u uobičajena pravila ponašanja u društvu. Ovakve osobe su osjetljive, povodljive i zavise od tuđeg mišljenja, tj. podložne su uticajima drugih.

Uzimanje droga je u tolikoj meri štetno po zdravlje čoveka, čiji mozak i organizam evolucijom nisu pripremljeni za stalno izlaganje njihovom dejstvu, pa su u društvu droge i neprihvaćene upravo zbog toga što ugrožavaju razvoj i sam život čovjeka koji ih uzima, a loše utiču i na njegovu porodicu, posao i društvo u celini. Ali i pored toga mnogi mladi probaju droge, danas daleko više i lakše nego ranijih decenija, najčešće navodeći radoznalost i uticaj vršnjaka kao primarni razlog za to. Mnogi mladi misle da su neke droge opasne, a neke ne i najčešća zabluda svih narkomana je da neće izgubiti samokontrolu kad počnu sa uzimanjem droga.

Prve promene kod narkomana se javljaju na socijalnom planu. Oni polako mijenjaju svoje društvo i sve više se druže sa osobama sličnim sebi, sa kojima mogu da budu otvoreni, razmjenjuju drogu ili je nesmetano uzimaju. Prestaju da se druže sa onima koji se ne drogiraju i u njihovom društvu se sve lošije snalaze. Zapostavljaju svoje obaveze prema učenju ili poslu, često pozajmljuju novac ili lažu, čak i krađu novac iz kuće. Kasnije kada im treba sve više i više novca neretko preprodaju drogu, bave se krađama i sl., ulaze u kriminal sve više.

Oštećenja zdravlja javljaju se i lokalno, tj. na mestu ulaska droge, na primer infekcije kože zbog uzimanja droge nesterilnim iglama, ali mogu biti štetna i za ceo organizam. Može doći do infekcije bakterijama ili virusima koji se prenose zaraženim iglama ili seksualnim odnosima sa inficiranom osobom. Najpoznatije infekcije koje se dobijaju ovim putem su virusima HIV, hepatitisa B i C. Toksičko dejstvo droga naročito oštećuje jetru i bubrege, preko kojih se one metabolišu i eliminišu iz organizma, ali i mozak, srce, pluća, krvne sudove.

Adolescencija je, po nekim autorima, najvažniji i svakako prelomni period u životu čovjeka, kada od djeteta postaje odrastao čovjek. Bitne promjene se tada dešavaju svim adolescentima, jer dolazi do:

- sticanja polne zrelosti i bira se emotivni partner,
- bira se profesija i završava proces edukacije,
- odvajanja od porodice i osamostaljivanja,
- formiranja sistema moralnih vrijednosti i principa bitnih za ličnost⁶.

Za neke adolescente ovo je mučan period konfuzije identiteta koji teško podnose. Neretko se kod zavisnika od droga dješava da, zbog malog kapaciteta za podnošenje tenzije, izaberu da se opredele i identifikuju upravo sa onim što stariji ne preporučuju i izričito su protiv, jer je to lakše nego da sami pronalaze i određuju šta će prihvatiti, a šta ne. Kod osoba sa poteškoćama u sazrevanju adolescencija je često prelomni moment, kada se uočavaju prve ozbiljnije teškoće u prilagođavanju zahtjevima sredine.

⁶ To najčešće predstavlja zbir svih osobina i moralnih principa različitih modela za identifikaciju (roditelji, učitelji, rođaci, vršnjaci, medijske ličnosti i idoli) i određuje se sopstveni sistem vrednosti svake osobe po kome se ona vlada i koji je obično usklađen sa opštevažećim i priznatim vrednostima i normama.

Ispit zrelosti ne polažu oni mladi koji imaju problema sa prihvatanjem autoriteta roditelja, profesora i institucija, oni često biraju tzv. "negativni identitet". Delinkvencija, promiskuitet, eksperimentisanje sa drogama su samo deo ponašanja kome su skloni oni mladi koji vole rizike, izazove, koji ne uvažavaju iskustva prethodnih generacija i žele sve sami da iskuse, da steknu svoj sud, da dožive jake emocije i snažne stimuluse.

Smatra se da su mladi koji imaju problema u sazrevanju i pokazuju određene poremećaje u ponašanju (loši odnosi sa porodicom, vršnjacima, profesorima, neuspeh u školi, bežanje od kuće) u povećanom riziku da probaju droge. Takođe je rizično i ako u njihovoj okolini ima onih koji već uzimaju droge, tj. ako se druže sa narkomanima ili ako u porodici postoji problem zavisnosti. Ako je roditelj alkoholičar ili i sam uzima droge, kocka se i sl. njegovo dijete će lakše i samo postati zavisnik, ukoliko ima i drugih elemenata koji ga čine prijemčivim za razvoj zavisnosti od droge.

Od svih onih, koji su u životu bar jednom probali marihuanu mali je broj onih koji nastave da je uzimaju ili prelaze na druge droge, ali se taj broj sve više povećava u savremenom društvu. U našoj sredini od ovih drugih droga, koje se često koriste najzastupljeniji je heroin, ali i ekstazi. U svijetu, naročito u razvijenijim zemljama pored heroina, često se zloupotrebljavaju i kokain, amfetamini, a takođe ekstazi i najrazličitiji oblici sintetičkih droga čije je dejstvo uglavnom stimulativno.

Marihuana se dobija od osušenih listova i cvetova (hedova) konoplje (kanabisa). Hašiš se smola i obično je jači od marihuane. Dejstva zavise od toga kako se osoba oseća pre nego što je uzme, koliko je uzela i koliko je jaka supstanca. Obično počinju nakon 2-5 minuta i traju 1-5 sati.

Aktivni sastojak konoplje (THC - tetrahidrokanabiol) može da izazove zaboravnost, probleme sa učenjem ili probleme na radnom mestu. Ne zaboravi, ova droga dovodi do napetosti pa i ča do paranoje. Prateći efekti su suvoća usta, proširene zenice, crvenilo očiju, ubrzan rad srca, nekontrolisan smeh, halucinacije.

Uzimanje droga je u tolikoj meri štetno po zdravlje čoveka, čiji mozak i organizam evolucijom nisu pripremljeni za stalno izlaganje njihovom dejstvu, pa su u društvu droge i neprihvaćene upravo zbog toga što ugrožavaju razvoj i sam život čovjeka koji ih uzima, a loše utiču i na njegovu porodicu, posao i društvo u cjelini. Ali i pored toga mnogi mladi probaju droge, danas daleko više i lakše nego ranijih decenija, najčešće navodeći radoznalost i uticaj vršnjaka kao primarni razlog za to. Mnogi mladi misle da su neke droge opasne, a neke ne i najčešća zabluda svih narkomana je da neće izgubiti samokontrolu kad počnu sa uzimanjem droga.

Prve promene kod narkomana se javljaju na socijalnom planu. Oni polako mijenjaju svoje društvo i sve više se druže sa osobama sličnim sebi, sa kojima mogu da budu otvoreni, razmenjuju drogu ili je nesmetano uzimaju. Prestaju da se druže sa onima koji se ne drogiraju i u njihovom društvu se sve lošije snalaze. Zapostavljaju svoje obaveze prema učenju ili poslu, često pozajmljuju novac ili lažu, čak i krađu novac iz kuće. Kasnije kada im treba sve više i više novca neretko preprodaju drogu, bave se krađama i ulaze u kriminal.

Narušavanja zdravlja javljaju se i lokalno, tj. na mestu ulaska droge, na primer infekcije kože zbog uzimanja droge nesterilnim iglama, ali mogu biti štetna i za ceo organizam. Može doći do infekcije bakterijama ili virusima koji se prenose zaraženim iglama ili seksualnim odnosima sa inficiranom osobom. Najpoznatije infekcije koje se dobijaju ovim putem su virusima HIV, hepatitisa B i C. Toksičko dejstvo droga naročito oštećuje jetru i bubrege, preko kojih se one metabolišu i eliminišu iz organizma, ali i mozak, srce, pluća, krvne sudove.

Promena životnog stila ka životu bez droga, prihvatanje pozitivnih vrednosnih

opredjeljenja i promena ličnosti narkomana su osnovni ciljevi u lečenju. Do ovih promena se dolazi upornim i strpljivim trudom pacijenta, njegove porodice i terapeuta. Narkomanija je bolest koja se teško i sporo liječi, a često se vraća, ali uspjesi su mogući ukoliko su i pacijent i njegova porodica u tome uporni.

Statistika ukazuje da je većina lečenih narkomana prvo počela sa uzimanjem marihuane. Droge koje dovode do brzih i težih oštećenja zdravlja i narušavanja kvaliteta života, počne da uzima manji broj onih koji su probali marihuanu. U regionu od teških droga najzastupljenija je heroin, dok u svijetu, naročito u razvijenim zemljama pored heroina, često se zloupotrebljavaju kokain, ali i sintetičke droge (ekstazi).

Tabela 1. Vrsta nekih opojnih droga i posledioce konzumiranja

Vrsta opojnih sredstava	Delovanje	Spoljni znaci uzimanja	Posledice dugotrajnog uzimanja
Kokain	Stimulira živčani sistem izazivajući pojačane osećaje i halucinacije.	Raširene zenice, halucinacija, nesanica.	Oštećivanje nosnih prolaza ako se droga šmrče, opšti svrab otvorene rane.
Heroin	Smanjuje fizičke i duševne bolove, izaziva privremenu euforiju.	Mršavljenje, letargija, znojenje, bleđoća, nejasan govor.	Gubitak apetita, neishranjenost, osetljivost na infekcije, prevelika doza uzrokuje smrt.
LSD	Obično izaziva halucinacije koje mogu biti ugodne ili zastrašujuće.	Raširene zenice, znojenje, Drhtanje.	Moguć dugoročni psihički poremećaj.
Isparljive materije	Halucinacija i vrtoglavica,privremena euforija a ponekad i nesvest .	Očita smetenost, zajapurenost, raširene zenice .	Opasnost od oštećenja mozga, jetre i bubrega .

Zaključak

Fiziologija čoveka je nauka o mehaničkim, fizičkim i biohemijskim funkcijama normalnih, zdravih ljudi ili ljudskih tkiva, organa i sistema. Fiziologija u osnovi proučava telo na nivou organa i sistema. Većina ljudskih funkcija bliska je ili slična sa odgovarajućim fiziološkim funkcijama životinja. Zato brojni eksperimenti koji se obavljaju na životinjama pružaju skoro u celini osnovna znanja o fiziologiji čoveka.

Izučavanje fiziologije čoveka je jedna od osnovnih (bazičnih) oblasti nauke koja, se izučava na studijama medicine, jer se njeni principi često primenjuje u medicinskom zbrinjavanju bolesnika.

Ljudsko telo je u stvari automat, a činjenica da opaža, oseća i razume deo je automatskog praćenja životnih tokova. Ova obeležja tela dozvonjavaju da opstanemo u

izrazito promenjenim uslovima koji bi inače onemogućili život.

Trovanja putem ishrane vodeći su uzrok mortaliteta, odmah iza povređivanja u saobraćajnim nesrećama⁷. Sumarno gledano uzročnici trovanja hranom su biološki agensi i njihovi otrovi (mikroorganizmi, paraziti, gljivice), hemijski agensi koji u hranu dospevaju greškom (metali i organska jedinjenja) ili su dodati namerno (aditivi, konzervansi, pesticidi, hormoni, antibiotici) i radioaktivne materije.

Povremena ili stalna konzumacija psihoaktivnih supstanci izaziva brojne posledice, ljudski mozak i psiha uopšte nisu pripremljeni za prolongirano izlaganje njihovom dejstvu, a što direktno ugrožava ljudski život. Uprkos tome, mnogi mladi su skloni eksperimentisanju sa narkoticima, a prva droga u većini slučajeva je marihuana, a broj onih koji je sve učestalije koriste je sve veći. Obzirom da su posledice konzumiranja marihuane diskretnije i u početku uglavnom oštećuju socijalno-profesionalno funkcionisanje, mnogi misle da je ovo bezazlena i neškodljiva droga.

Složeni ugljeni hidrati za energiju, proteini za oporavak mišića, voće i povrće da se lakše podnesu naponi, i ponekad neki desert, mogu biti siguran put do olimpijskog zlata. Svi sportisti imaju neke svoje načine ishrane, koju su usklađeni s njihovim potrebama i sportskom disciplinom, ali ni jedan vrhunski sportista nikada ne zaboravlja jedan sastojak dostupan svima – običnu vodu.

Većina sportista nastoji, u odnosu na vrstu sporta kojom se bavi, da se uravnoteženo hrani, izbegava prejedanje. U nekim sportovima kao što su, npr. ženska gimnastika, koja zahteva vitko, a jako telo, nekada se uočavaju i problemi ako se prati i meri svaka kalorija.

Literatura

1. Amidžić B., Biočanin R. Ekološki menadžment u funkciji zaštite i unapređenja životne sredine, IV Međunarodna konferencija "SymOrg 2004", 06-10. 06. 2004. Zlatibor.
2. Andevski M., Kundačina M., Ekološko obrazovanje, Učiteljski fakultet, Užice, 2004.
3. Andevski M, Knežević, Florić O. „Obrazovanje i održivi razvoj,, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad i Viša škola za vaspitače, Vršac, 2002.
4. Badić M., Vrhovac S., Biočanin I., Ramić L. Ekološki kriminalitet kao alergijski sindrom (ne)održivog razvoja i njegovo suzbijanje, I Simpozijum ekoloških nauka »EKOLOGIJA I ODRŽIVI RAZVOJ«, 14-16.jun 2012. Vlašić-Travnik.
5. Bakrač S., Vuruna M., Milanović M. Degradacija životne sredine – Uticaj na ekološku bezbednost, VOJNO DELO, Ministarstvo odbrane, Beograd, 2010
6. Barnett J., The Meaning of Environmental Security, Ecological Politics and Policy in the New Security ERA, Zed Books, 2001.
7. Bašić N. Sigurnosne studije u tranziciji, Centar za ljudska prava i prevenciju konflikta, Bihać, 2003.
8. Bečelić M. Industrijski akcidenti, izvori zagašenja voda, PMF Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2008.
9. Bek U. Rizično društvo: u susret novoj moderni. Beograd, „Filip Višnjić“, 2001.

⁷ U Nacionalnom centru za kontrolu trovanja VMA, godišnje se medicinski zbrine preko 4500 pacijenata. Podaci o broju trovanja u našoj zemlji nisu potpuni i verodostojni, jer se značajan broj trovanja zbrinjava i u drugim zdravstvenim ustanovama.

10. Berberović Lj., Globalizacija ili diktiranje budućnosti, Sarajevo, 1996.
11. Biočanin R., Dašić P., Rakić G. U lavirintu rizičnog društva i put ka znanju u sistemu kvaliteta izvrsnosti, Naučni časopis ²KVALITET² br.7-8/06, Poslovna politika, Beograd, 2006.
12. Biočanin R., Čordaš D., Milešević T., Badić M. Koncept ekološke bezbednosti regiona, kao determinante održivog razvoja, Konferencija sa Međ. učešćem „Reindustrijalizacija i ruralni razvoj Srbije sa akcentom na Kruševac i Rasinski okrug“, 01-02. april 2016. Ribarska Banja.
13. Biočanin R., Amidžić B. Rizici i posledice NHB terorizma u okviru zaštite prirode i okoline, Medjunarodni naučni forum “Dunav-reka saradnje”, 1-3. oktobar 2004. Zirc, Mađarska.
14. Biočanin R., Vojinović – Miloradov M . Posledice NATO agresije na životnu sredinu, OKTOBARSKI SUSRETI ZDRAVSTVENIH RADNIKA SRBIJE, 23-28.10.2000. godine, Zlatibor
15. Biočanin R., Alić R., Borovčanin J., Badić M. Predmet naučnog posmatranja eko-zakovitosti i problema u uslovima globalizacije, IV Srpski kongres geografa sa međ. učešćem ”Dostignuća, aktuelnosti i izazovi geografske nauke i prakse” Kopaonik -2015.
16. Biočanin R., Kaplarević V. Psihoaktivne supstance, EVROPSKI DEFENDOLOŠKI CENTAR, Banja Luka, 2020.
17. Biočanin R. Ekološki terorizam, Evropski defendologija centar Banja Luka, 2021.
18. Bogdanović M. Poznati hemijski akcidenti, FZNR Univerzitet u Nišu, Niš, 2009.
19. Bošković M. i Bošković D. Ekološki kriminalitet, Fakultet za bezbednost i zaštitu, Banja Luka, 2010.
20. Bžežinski Z. Velika šahovska tabla, Podgorica, „CID“, 1999.
21. Cvijan M. Ekologija zagađenih sredina, bioindikator i monitoring sistem, Biološki fakultet, Beograd, 2000.
22. Chalecki E. Environment and Security, Pacific Institute for Studies in Development, Oakland, 2002.
23. Črnjar M. Ekonomika i politika zaštite okoline, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2002.
24. Dreisbach H. R . Trovanja dijagnoza i lečenje, Savremena administracija, Beograd, 1980.
25. Gašić B., Lutovac M., Kostić B., Badić M., Biočanin R. Korporativno-društvena odgovornost u prevenciji i „borbi“ protiv ekološkog kriminaliteta na prostorima Zapadnog Balkana, 01-03. Jul 2017. Tivat, Montenegro.
26. Herceg N. Okoliš i održivi razvoj, Synopsis doo. Zagreb, 2013.
27. Jović R., Obradović P. Ekocidna priroda savremenih ratova, Ekologika i genocid, Teslić, 1997.
28. Jovanović M. Jonizujuća zračenja i životna sredina, VIZ, Beograd, 1983.
29. Jovanović Popović D. Ekološka bezbednost - najveći izazov današnjice, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2020.
30. Jusufrianić I., Borojević K., Biočanin R., Kostić B., Badić M. Menadžment vodnim resursima u mirnodopskom vremenu i u vreme vanrednih situacija, VI BUSINESS INTERNATIONAL SUMMIT, 23-25. jun 2017. Vrnjaska Banja.
31. Kadrić Š. Zaštita životne sredine i ekološki pokreti, Beograd, 1999.

32. Keković Z., Kešetović Ž., Krizni menadžment I, Prevencija krize, IU Filip Višnjić, Beograd, 2006.
33. Kostić M. Ekološki kriminal i njegovo suzbijanje, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2009.
34. Kostić S.M. Koncept bezbednosti, Generalštab Vojske Srbije, Uprava za planiranje i razvoj, Beograd, 2016.
35. Kostić A. Inženjering zaštite životne sredine, Univerzitet Beograd, 2007.
36. Kovačević B., Knežević M. Ekologija i ekološka kriza, Narodna univerzitetska biblioteka, Banja Luka, 2009.
37. Marković I. Osnovi kriminologije, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka, 2007.
38. Maksimović R. Kliničko-laboratorijska dijagnostika, Panevropski univerzitet „APEIRON“ Banja Luka, 2010.
39. Maksimović R. Osnovi medicinske biohemije, Panevropski univerzitet „APEIRON“, Banja Luka, 2010.
40. Marković S., Spajić R. Radijacija i zdravlje, Društvo za biomedicinsko inženjerstvo i medicinsku fiziku, Beograd, 2001.
41. Markovic, M., The development vision of socialist, y: Ethics of Environment and Development, Ed. J.R. Engel, London, 1990.
42. Malbašić S., Janković A. Menadžment rizikom, 33. Nacionalna konferencija o kvalitetu, Kragujevac, 2006.
43. Matijević M. Karakteristike ekološkog kriminaliteta, Naučno stručna konferencija Panevropski univerzitet „Apeiron“ Banja Luka, 2011.
44. Mijanović K. Okolinska etika za inženjere i menadžere, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar, 2010.
45. Mališ Sazdovska M. Ekološka kriminalistika, Policijska akademija Skoplje, 2008.
46. Milošević M. Terorizam kao krivično pravna kategorija, Bezbednost, br. 4/88, Univerzitet u Beogradu, 1988.
47. Milošević M.: Sistem državne bezbednosti, Policijska akademija, Beograd, 2001.
48. Milutinović S. Politike održivog razvoja, Fakultet zaštite na radu Univerziteta u Nišu, Niš, 2009.
49. Milinčić M. Ekološka bezbednost postmodernog društva u kontekstu evolucije i koevolucije ekosfere, I naučna konferencija “EKOLOŠKA BEZBJEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU”, 26-27. jun 2008. Banja Luka.
50. Nešković S. Ekonomska špijunaža i bezbednost kompanija, CESNA B, Beograd, 2017.
51. Nešković S. Ekologija i upravljanje životnom sredinom, Beograd: Panevropski univerzitet APEIRON i CESNA B, Banja Luka, 2010.
52. Нешковић С., Безбедност и реформе у Србији, ПРОМЕТЕЈ, Београд, 2006.
53. Hajer, M.A., The Politics of Environmental Discourse, Ecological Modernization and the Policy, Oxford University Press, 1997.
54. Orlić M. i dr.: Radološka kontaminacija životne sredine u ratnim uslovima, Ekologija i genocid, Teslić, 1997.
55. Ostojić N. Perspektive borbe protiv međunarodnog terorizma, Artel Geopolitika, Beograd, juli, 2002.
56. Pešić R. Ekonomika životne sredine i prirodnih resursa, Udruženje za zaštitu

- vazduha, Beograd, 2002.
57. Pavlović N., Radović I., Osnovi ekologije, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu. Beograd.
 58. Pejanović Lj. i saradnici: Oblici ugrožavanja ekološke bezbednosti, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2011.
 59. Petković T. Poslovna špijunaža i ekonomsko ratovanje, Beograd, 2006.
 60. Petronijević M., Đ Dihovični Đ., Perović S. Influence of eco risks to the quality of life, Visoka tehnička škola, Novi Beograd, 2010.
 61. Tešić M., Perić V., Badić M., Biočanin I. Ekološki kriminalitet kao alergijski sindrom (ne)održivog razvoja i njegovo suzbijanje, Naučno-stručni časopis „PHARM-HEALTH“, Farmaceutsko-zdravstveni fakultet Travnik, br.1/13. Travnik, 2013.
 62. Radović I. Čovek i životna sredina- Ekološki i društveni aspekti bezbednosti (monografija), Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
 63. Radević B., Biočanin R., Badić M. Ekološki menadžment- doprinos održivom razvoju u uslovima drastičnog zagađenja životne sredine, III Međunarodna naučno-stručna konferencija o ekonomskom i regionalnom razvoju „EUROBRAND“, 26-28. jun 2011. Kladovo.
 64. Stanić S., Kutleša K. RAT I OKOLIŠ, Sveučilište u Splitu, 2008.
 65. Rakić G., Kozomara R., Biočanin R. Communication competence in total system of environment, VII International conference RaDMI-2007. 16-20. september 2007. Belgrade, Serbia and Montenegro.
 66. Savić I., Terzija V. Ekologija i zaštita životne sredine, Zavod za udžbenike, Beograd, 2005.
 67. Stefanov S., Cvejić R., Biočanin R. Modeling of pollutants at the landfillwaste, International scientific and methodological conference »QUALITY OF EDUCATION«, 31.10.-02.11.2011. Kramatorsk, Ukraina.
 68. Stanković S. Okvir života, GLAS, Beograd, 1977.
 69. Stanković B. i dr.: Upravljanje rizikom od hemijskog udesa, Institut za kvalitet radne i životne sredine „1. maj“, Niš, Niš, 1996.
 70. Šikman, M: Terorizam, Univerzitet Sinergija, Fakultet za bezbednost i zaštitu Banja Luka, Banja Luka, 2009.
 71. Thomas L. Friedman, “Technology and Terror, two responses to globalization”, International Herald Tribune, Monday, March 15, 2004.
 72. Varagić R., Badić M., Biočanin R. Ecological management in the function of improving the environment, RaDMI-2010, 17-20. 09. 2010. D.Milanovac, Serbia.
 73. Vejnović D., Šikman M. Defendologija društveni aspekti bezbednosti moderene države, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2007.
 74. Vitorović S., Milošević M. Osnovi toksikologije sa elementima ekotoksikologije, Poljoprivredni fakultet u Beogradu, Beograd, 2002.
 75. Zagorac M. Industrijska toksikologija, Institut za dokumentaciju zaštite na radu, Niš, 1978.
 76. Šehović S., Marjanović R., Biočanin R. Ekološko obrazovanje u funkciji zaštite i unapređenja životne sredine, Naučna konferencija sa međ. učešćem „TEHNIKA I INFORMATIKA U OBRAZOVANJU“, 09-11. maj 2008. Čačak.
 77. Šimon Đ.A. Posledice hemijske kontaminacije životne sredine u miru i ratu, IK “Privredapublik”, Beograd, 1989.



Žaklina Rakić¹

LEGISLATIVA I ODRŽIVI RAZVOJ U OBLASTI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE REPUBLIKE SRBIJE

Rezime

Međunarodna organizacija za standardizaciju je 1996. godine izašla sa serijom standarda ISO 14000, kao odgovor na nastale probleme u životnoj sredini, kao i brigu o zaštiti životne sredine. Ova serija standarda pomaže poslovnim sistemima da usklade svoje poslovanje vodeći računa o životnoj sredini. Aktuelna verzija standarda ISO 14001 publikovana je 2015. godine. Institut je objavio veliki broj specifičnih standarda iz oblasti zaštite životne sredine koji promovišu životnu sredinu odnosno njene segmente: zemljište, vodu, more i obalno područje, vazduh, prirodu, šume, a Tehnički komitet Instituta ISME/TK 10: Životna sredina i sistemi upravljanja zaštitom životne sredine (osnovan 2012 godine), nadležan je za standarde koji se odnose na ove oblasti. U ovom radu se daju objašnjenja za osnovne, često upotrebljavane ekološke i biološke termine, kao i ekopojmove, koji se neposredno odnose na problematiku očuvanja radne i životne sredine u postmodernom ambijentu upotrebom standarda. Primena standarda obezbeđuje bolju efikasnost u celokupnoj proizvodnji, poboljšava kvalitet usluga i doprinosi ispunjavanju najvišeg nivoa očekivanja klijenata i potrošača.

Ključne reči: Institucionalni kapaciteti, prirodni resursi, životna sredina, zakonodavstvo, standardizacija, sistem kvaliteta, održivi razvoj, EU.

LEGISLATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

In 1996, the International Organization for Standardization came out with the ISO 14000 series of standards, as a response to environmental problems, as well as concern for environmental protection. This series of standards helps business systems to align their operations with the environment in mind. The current version of the ISO

¹ Ms Žaklina Rakić, dipl. inž. životne sredine, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti Beograd

14001 standard was published in 2015. The Institute has published a large number of specific standards in the field of environmental protection that promote the environment, i.e. its segments: land, water, sea and coastal area, air, nature, forests, and the Institute's Technical Committee ISME/TK 10: Environment and environmental protection management systems (founded in 2012), is responsible for standards related to these areas. This paper provides explanations for the basic, frequently used ecological and biological terms, as well as eco-terms, which directly relate to the issue of preserving the working and living environment in the postmodern environment using standards. The application of standards ensures better efficiency in the entire production, improves the quality of services and contributes to meeting the highest level of expectations of clients and consumers.

Key words: institutional capacities, natural resources, environment, legislation, standardization, quality system, sustainable development, EU.

Uvod

Standard je dokument uspostavljen konsenzusom i odobren od priznatog tela, koji pruža, za zajedničku i ponovljenu upotrebu, pravila, smernice ili karakteristike za aktivnosti ili njihove rezultate, usmerene na postizanje optimalnog stepena poretka u datom kontekstu.

Standardi su opštepriznata pravila i odredbe. Oni mogu obuhvatati sveobuhvatne tehničke specifikacije (karakteristike i zahteve za proizvode), postupke za izradu proizvoda, ispitivanje i metode ocenjivanja usaglašenosti.

Primena standarda obezbeđuje bolju efikasnost u celokupnoj proizvodnji, poboljšava kvalitet usluga i doprinosi ispunjavanju najvišeg nivoa očekivanja klijenata i potrošača. Da bi se povećalo poverenje društva u standarde, važno je osigurati šire učešće zainteresovanih grupa u razvoju i raspravi o standardima.

Standardi se razvijaju, revidiraju, dopunjuju, modifikuju ili povlače u zavisnosti od inovacija u razvoju nauke i tehnologije. Standardi su sredstvo za informisanje i osnova za olakšavanje globalne trgovine i omogućavanje komunikacije između partnera.

Međunarodna organizacija za standardizaciju je 1996. godine izašla sa serijom standarda ISO 14000, kao odgovor na nastale probleme u životnoj sredini, kao i brigu o zaštiti životne sredine. Ova serija standarda pomaže poslovnim sistemima da usklade svoje poslovanje vodeći računa o životnoj sredini. Aktuelna verzija standarda ISO 14001 publikovana je 2015. godine. [1]

Institut je objavio veliki broj specifičnih standarda iz oblasti zaštite životne sredine koji promovišu životnu sredinu odnosno njene segmente: zemljište, vodu, more i obalno područje, vazduh, prirodu, šume, a Tehnički komitet Instituta ISME/TK 10: Životna sredina i sistemi upravljanja zaštitom životne sredine (osnovan 2012 godine), nadležan je za standarde koji se odnose na ove oblasti.

“Treba istaći da standardizacija kroz standarde podržava sve tri dimenzije održivog razvoja – društvenu, ekonomsku i ekološku, a standardi su ti koji predstavljaju podršku u ostvarivanju UN ciljeva”².

Institut za standardizaciju je pozvao sve zainteresovane strane da koriste usluge sajta ISME, kako bi u svakom trenutku mogli imati informacije koje su im potrebne o

2 “Neophodno je razumeti da je ograničenost prirodnih resursa problem i da mi kao pojedinci samo ličnim doprinosom možemo unaprediti odnos prema životnoj sredini, a u tome nam kao dobar alat trebaju poslužiti standardi, jer se njihovom primenom obezbeđuje kvalitet, sigurnost i budućnost naše zajednice”.

standardima i srodnim dokumentima.

Standardi se razvijaju i objavljuju uz poštovanje principa i pravila koja su uspostavile međunarodne i evropske organizacije za standardizaciju. Razvoj evropskog standarda upravlja se principima konsenzusa, otvorenosti, transparentnosti, nacionalne posvećenosti i tehničke koherentnosti i prati nekoliko koraka³.

U trenutku kada zbornik Centra za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti –CESNA B (u nadi da će ovaj naučno-stručni rad imati određeno mesto) u Zborniku radova, koji se predaje resornim ministarstvima i upravama Vlade Srbije i javnosti, iza nas ostaje period u kome Republika Srbija treba da ostvari krupan iskorak u pravcu evropskih integracija, uz primenu odgovarajućih standarda i sistema kvaliteta proizvoda, pre svega. To je ujedno i povod da nadležne uprave i ustanove države Srbije, kao naša najprestižnija naučna ustanova (CESNA B) u oblasti proučavanja međunarodnih odnosa, u poslednje dve ili više decenija postojanja i rada intenzivira naučni rad i organizuje ubuduće više međunarodnih skupova i konferencija u saradnji sa prestižnim organizacijama. Samo tokom 2023/24. godine, održane su tri međunarodne naučne konferencije i ovoga puta Naučni skup je organizovan u cilju popunjavanja postojeće informativne praznine o središnjim pojmovima komunitarnog prava i uopšte, o funkcionisanju institucija EU, pre svega u oblasti održivog razvoja i eko-bezbednosti. [3]

Institucionalni kapaciteti u sistemi kvaliteta ŽS

Od 2002. godine i prvog Pregleda stanja životne sredine (EPR), institucionalni okvir u oblasti zaštite životne sredine se značajno promenio u Republici Srbiji. Te promene ukazuju na napore koje država ulaže na stvaranju institucija koje bi bile sposobne da implementiraju obaveze koje proističu iz međunarodnih, nacionalnih i obaveza EU. Nakon raspada Državne zajednice Srbija i Crna Gora, Republika Srbija je uspostavila institucionalnu strukturu koja pokriva sve nivoe javne administracije, uključujući i tela za monitoring i istraživanje. Međutim, institucionalni okvir u oblasti zaštite životne sredine još uvek nije kompletan što se može videti i u ovom radu.

Nacionalni savet za održivi razvoj osnovan je 2003. godine radi stvaranja foruma za diskusiju i za izgradnju konsenzusa između ministarstava i drugih zainteresovanih strana o pitanjima u vezi sa zaštitom životne sredine i održivim razvojem. Cilj ovog Saveta obuhvata i osiguravanje horizontalne koordinacije između resornog ministarstva zaštite životne sredine i drugih vladinih agencija i bavljenje potencijalnim konfliktima u formulaciji i implementaciji programske politike. Savetu je takođe poverena koordinacija pripreme Nacionalne strategije o održivom razvoju. Savet nema stalni sekretarijat.

Od 2002. godine Srbija je načinila značajan napredak u pogledu izrade zakonodavstva u oblasti zaštite životne sredine. Kako je i bila preporuka prvog Pregleda stanja životne sredine, stvoren je novi pravni okvir s ciljem zaštite životne sredine. 2004. godine, usvojeni su sledeći zakoni: Zakon o zaštiti životne sredine; Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu; Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu, i Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja. Svi ovi zakoni približavaju odgovarajuće direktive EU i uvode principe tih direktiva u nacionalno zakonodavstvo. Takođe uzimaju u obzir odredbe ESPOO Konvencije o proceni uticaja na zaštitu životne sredine u prekograničnom kontekstu, kao i njenog Protokola o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu.

Ekološka odgovornost zagađivača za štetu pričinjenu životnoj sredini regulisana

3 Iz Master rada Ž. Rakić na temu "Uloga standard u zaštiti životne sredine", Akademija strukovnih studija Južna Srbije, 2023.

je Zakonom o zaštiti životne sredine, a u opštem smislu i Zakonom o obligacionim odnosima. Princip odgovornosti zagađivača i odgovornosti pravnog naslednika definisan je takođe u Zakonu o zaštiti životne sredine. Bilo koje pravno ili fizičko lice koje pričinii štetu životnoj sredini nezakonitim ili neodgovarajućim delovanjem odgovara za takvu pričinjenu štetu, uključujući i likvidaciju ili stečaj za pravna lica.

Standardizacija je aktivnost na utvrđivanju odredaba za opštu i višekratnu upotrebu, u odnosu na stvarne ili potencijalne probleme, radi postizanja optimalnog nivoa uređenosti u određenoj oblasti.

Standard je dokument utvrđen konsenzusom i donet od priznatog tela, u kome se za opštu i višekratnu upotrebu utvrđuju pravila, smernice ili karakteristike za aktivnosti ili njihove rezultate radi postizanja optimalnog nivoa uređenosti u određenoj oblasti. Standard takođe može da sadrži ili da se isključivo odnosi na terminologiju, simbole, zahteve koji se odnose na pakovanje, označavanje ili obeležavanje ako se primenjuju na proizvod, metod proizvodnje ili obrade⁴.

Međunarodni standard je standard koji su donele međunarodne organizacije (međunarodna tela) za standardizaciju i koji je dostupan javnosti;

Evropski standard je standard koji su donele evropske organizacije za standardizaciju i koji je dostupan javnosti.

Srpski standard je standard koji je doneo Institut za standardizaciju Srbije i koji je dostupan javnosti.

Srodni dokument iz oblasti standardizacije (srodni dokument) je dokument koji je donela organizacija za standardizaciju i koji je dostupan javnosti, a ne ispunjava uslove da bude donešen kao standard;

Donošenje standarda ili srodnog dokumenta je skup koordiniranih aktivnosti koje započinju usvajanjem predloga za donošenje standarda ili srodnog dokumenta, a završavaju se donošenjem akta o njegovom proglašenju.

Zainteresovana strana je privredno društvo, drugo pravno lice, preduzetnik i drugo fizičko lice koji su zainteresovani za standardizaciju.

Republika Srbija je uspostavila institucionalnu strukturu koja pokriva sve nivoje javne administracije, uključujući i tela za monitoring i istraživanje. Međutim, institucionalni okvir u oblasti zaštite životne sredine još uvek nije kompletan.

Osnovano je Ministarstvo zaštite prirodnih resursa i životne sredine 2003. Nadležnosti u oblasti zaštite voda podeljene su između Ministarstva zaštite prirodnih bogatstava i životne sredine i Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

Izmenjen je institucionalni okvir 2004. Ključne nadležnosti podeljene su između dva ministarstva: Ministarstva nauke i zaštite životne sredine i Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede 2006.

Usvojen je novi Ustav, kojim se proglašava pravo svakog građanina na zdravu životnu sredinu i pravo na tačnu i blagovremenu informaciju o stanju životne sredine. Svaki građanin je odgovoran za zaštitu životne sredine i u obavezi je da istu čuva i unapređuje, kao i da štiti prirodne retkosti i naučno, kulturno i istorijsko nasleđe i dobra od javnog interesa.

Imenovana je nova Vlada 2007. na osnovama bivše Uprave za zaštitu životne

⁴ Saradnja sa institucijama EU u procesu harmoniziranja zakonodavstva sa pravnom stečevinom EU, koju karakterizira izuzetna složenost i specifičnost, nameću potrebu jačanja i značajnijeg uključivanja svih institucionalnih kapaciteta naše države i suseda, koji su zaduženi za proces integriranja. Ovde će mo naročito naglasiti značaj zakonodavnog tela Republike Srbije. Parlament, kao mesto gde se formalno legalizira ukupna politička volja građana, trebalo bi da predstavlja ključnu instituciju u procesu evropskih integracija. Ovo proizilazi iz sledećeg: – kao najviše zakonodavno telo, PS donosi sve zakone koji obuhvataju pitanja harmonizacije sa pravnom stečevinom EU, gde Parlament nadgleda rad izvršnih organa, uključujući i njihove odnose (pregovore, aktivnosti, kontakte) sa institucijama EU, te predstavlja interese države tokom procesa pregovora.

sredine Ministarstva nauke i zaštite životne sredine, izgrađeno je Ministarstvo zaštite životne sredine.[17]

Do maja 2007. godine, čitav niz nadležnosti identifikovanih Zakonom o ministarstvima bio je poveren Upravi za zaštitu životne sredine. Osnovni zadaci Uprave za zaštitu životne sredine su osiguranje sistema zaštite životne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa (vazduha, zemljišta, ruda, ribe, flore i faune), zatim očuvanje prirode i identifikacija i implementacija mera zaštite prirodnih područja od državnog značaja. Novo Ministarstvo zaštite životne sredine je nasledilo iste zadatke.

Osnovni zadaci Ministarstva za zaštitu životne sredine su osiguranje sistema zaštite životne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa (vazduha, zemljišta, ruda, ribe, flore i faune), zatim očuvanje prirode i identifikacija i implementacija mera zaštite prirodnih područja od državnog značaja. Nadležnosti Ministarstva zaštite životne sredine su:

- priprema strateških dokumenata, planova i programa;
- procena rezervi podzemnih voda i priprema standarda za geološke mape;
- zaštitu od jonizujućeg zračenja i nejonizujućeg zračenja, hemijskih materija, otpada i opasnih materija u proizvodnji, prevozu, skladištenju i odlaganju;
- prekogranično zagađenje vazduha i vode;
- kontrola prekograničnog kretanja otpada i prekograničnog kretanja zaštićenih biljnih i životinjskih vrsta:
- klimatske promene i ozonski omotač;
- mere zaštite životne sredine u procesu prostornog planiranja i izgradnje;
- sistem rane najave za slučaj udesa;
- međunarodna saradnja u poslovima zaštite životne sredine i zaštite prirode;
- zaštita od buke i vibracije;
- priprema geoloških istraživanja usmerenih na održivo korišćenje prirodnih resursa i podzemnih voda;
- očuvanje prirode i identifikacija potencijalnih prirodnih područja od značaja za očuvanje
- izdavanje dozvola za uvoz, izvoz i transit otpada i osetljivih biljnih i životinjskih vrsta, supstanci koje oštećuju ozonski omotač, hemikalija i radioaktivnih materijala
- inspeksijski nadzor u oblasti zaštite životne sredine i održivog razvoja. [17]

Ovo Ministarstvo takođe ima deo nadležnosti u upravljanju prirodnim resursima. Sledeće institucije su nadležne za vršenje poslova u specifičnim oblastima:

- Uprava za šume;
- Zavod za zaštitu bilja, i
- Direkcija za vode.

Uprava za šume je nadležna za programsku politiku u oblasti razvoja i iskorišćenja šuma i divljih životinja, a zadužena je i za implementaciju mera zaštite šuma i divljači i za kontrolu semena i pošumljavanja.

Postoje dva javna preduzeća za šumarstvo: JP Srbijašume i JP Vojvodinašume. Ona su nadležna za poboljšanje i iskorišćavanje šuma u vlasništvu države (drvena građa, rekreacija), zatim za održavanje šumskih sadržaja i za pripremu programa i projekata za upravljanje šumama. Zavod za zaštitu bilja nadležan je za kontrolu proizvodnje, uvoza, trgovine, skladištenja i upotrebe sredstava za zaštitu bilja.

Ova direkcija nadležna za izradu programske politike za upravljanje vodama, zatim za racionalno korišćenje vodnih resursa, snabdevanje vodom za piće (ne i za distribuciju), zaštitu od poplava, izdavanje dozvola za zahvatanje i ispuštanje voda i za

ubiranje naknada za korišćenje vode i za ispuštanje u vodene mase. Direkciji su takođe povereni poslovi u oblasti zaštite i racionalnog korišćenja voda, monitoringa i održavanja nacionalnih i prekograničnih vodotokova, kao i drugi zadaci definisani Zakonom o vodama. Javno preduzeće za upravljanje vodom Srbijavode je osnovano radi upravljanja vodnim resursima u centralnoj Srbiji, uključujući instalacije na vodozahvatima i postrojenja za vodosnabdevanje, dok je JP za upravljanje vodnim resursima Vode Vojvodine osnovano radi istih zadataka na području AP Vojvodina.

Ovde spadaju:

- Ministarstvo privrede uključujući i industriju;
- Ministarstvo zdravlja uključujući sprovođenje sanitarnih propisa u vezi sa zaštitom životne sredine;
- Ministarstvo za kapitalne investicije uključujući urbano planiranje i izgradnju i upotrebne dozvole za drumski, vazdušni, železnički i vodeni saobraćaj; i
- Ministarstvo energetike i rudarstva uključujući energetske efikasnost, dozvole za ekstrakciju mineralnih resursa, osim za podzemne vode, obnovljivi izvori energije. [18]

Raspodela nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine među navedenim institucijama ima mnogo nedostataka, preklapanja pa i praznina. Saradnja između ministarstva definišu samo pojedine odredbe. Ministarstvo zaštite životne sredine, ima ograničen uticaj na ostale nacionalne programske politike. Dok je s jedne strane njen kapacitet za izradu zakona jak, s druge je njen kapacitet za formulaciju i ocenu programske politike, zatim za ekonomsku procenu i za sprovođenje strateške procene uticaja i integrisane kontrole i sprečavanja zagađenja ograničen. Ovi problemi predstavljaju prepreke potpunom odgovoru na izazove zaštite životne sredine u Srbiji ili na izazove usklađivanja sa *acquis EU* u oblasti zaštite životne sredine.

Ovaj Savet osnovan je 2003. godine radi stvaranja foruma za diskusiju i za izgradnju konsenzusa između ministarstava i drugih zainteresovanih strana o pitanjima u vezi sa zaštitom životne sredine i održivim razvojem. Pored ovog delatnost Saveta obuhvata i osiguravanje horizontalne koordinacije između Ministarstva zaštite životne sredine i drugih vladinih agencija kao i pomoći pri formulaciji i implementaciji programske politike. Savetu je takođe poverena koordinacija pripreme Nacionalne strategije o održivom razvoju.

Glavne institucionalne slabosti u oblasti zaštite životne sredine:

- Nedostatak horizontalne koordinacije između Ministarstva za kapitalne investicije, Nacionalne agencije za prostorno planiranje i Ministarstva nauke i zaštite životne sredine;
- Nedostatak dosledene integracije pitanja zaštite životne sredine i zahteva u istoj oblasti u procesu usvajanja prostornih i urbanističkih planova i izdavanja građevinskih dozvola;
- preklapanja nadležnosti između direkcije za vode i Ministarstva za zaštitu životne sredine u oblasti kvaliteta i zagađenja vode;
- potencijalni sukob nadležnosti između Uprave za šume, koja vrši poslove šumarstva kao privredne delatnosti, i Uprave za zaštitu životne sredine, kojoj je dodeljena nadležnost nad zaštitom šumskih ekosistema;
- nejasne nadležnosti nad zaštitom divlje faune u kontekstu lovstva;
- neadekvatna i nejasna podela nadležnosti između Ministarstva energetike i rudarstva i Uprave za zaštitu životne sredine u oblasti geoloških istraživanja
- nedovoljna institucionalna koordinacija i pokrivenost aktivnosti monitoringa

u oblasti zaštite životne sredine

- neadekvatno i nestručno osoblje na svim nivoima javnog upravljanja, uključujući i inspekcijску službu u oblasti zaštite životne sredine, naročito za stratešku procenu uticaja na životnu sredinu, integrisano sprečavanje i kontrolu zagađenja, monitoring, inspekcijске aktivnosti);
- obrazovne institucije nisu dovoljno pripremljene za obuku adekvatnog broja stručnjaka u oblasti zaštite životne sredine. [18]

Prema postojećim Zakonima, izvestan broj nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine je decentralizovan do pokrajinskog nivoa ili jedinica lokalne samouprave.

U skladu sa Zakonom o nadležnostima AP Vojvodina iz 2002. godine, određene nadležnosti iz oblasti zaštite životne sredine prenete su Autonomnoj Pokrajini Vojvodina. Nadležnosti pokrajinskog Sekretarijata za zaštitu životne sredine i održivi razvoj obuhvataju:

- razvoj programa zaštite životne sredine i održivog razvoja za Vojvodinu;
- mere za njihovu implementaciju;
- monitoring i informacioni sistemi;
- odobrenje procena uticaja na životnu sredinu:
- odobrenje programa zaštite životne sredine, uključujući i zaštitu poljoprivrednog zemljišta, flore i faune, šuma i vode:
- odobrenje programa izgradnje;
- odobrenje planova koji se odnose na nacionalne parkove na njenoj teritoriji;
- inspekcijски nadzor za sve medije životne sredine osim za opasne materije i biodiverzitet;
- sva ostala pitanja od značaja za pokrajinu, a u skladu sa zakonom:
- Pokrajina je takođe nadležna za stratešku procenu planova i programa i za izdavanje integrisanih dozvola za postrojenja i aktivnosti na njenoj teritoriji.

Institucionalne nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine u AP Vojvodini nisu uvek sasvim jasne. Vlada prenosi AP Vojvodini nadležnosti koje se odnose na procenu uticaja na životnu sredinu, inspekcijски nadzor i monitoring. Međutim, nivoi do koje se delegiraju ostale nadležnosti AP Vojvodina nije sasvim jasno određena. [18]

Opštine imaju sledeće nadležnosti:

- u oblasti urbanog planiranja;
- u oblasti zaštitu životne sredine i unapređenje životne sredine, kao i na
- na komunalne poslove.

Na lokalnom nivou, sekretarijati za zaštitu životne sredine imaju nadležnosti koje se odnose na zaštitu životne sredine, uključujući i zaštitu kvaliteta vazduha, zaštitu od buke, upravljanje komunalnim otpadom, urbano planiranje i izdavanje građevinskih dozvola za postrojenja koja nisu uključena u nacionalni nivo. Strateška procena planova i programa, procena uticaja na životnu sredinu i integrisane dozvole se takođe nalaze među njihovim statutarnim zadacima.

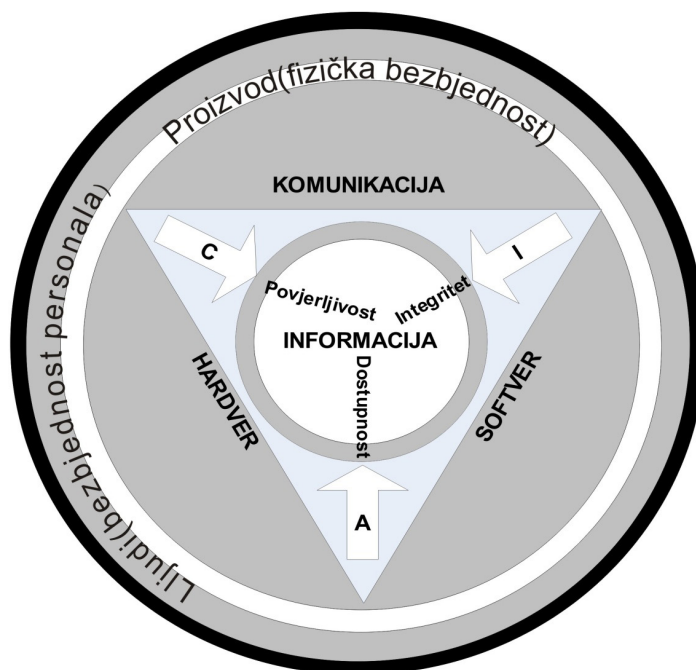
Legistativa u zakonodavstvu EU i Republici Srbiji u oblasti ŽS

Pod pojmom usklađivanja se u naravi podrazumeva pojam tzv. "harmonizacije" nacionalnih propisa država članica sa komunitarnim tekovinama. Za ovaj proces se u Ugovoru o osnivanju koriste različiti izrazi kao što su: engleski: harmonization, approximation, coordination, njemački: angleichung. Ovim trima varijantama u engleskom jeziku trebalo je odraziti različite stepene intenziteta integracionih procesa koji se njima ostvaruju između država članica. Tako je odredbama članova Ugovora

o osnivanju Evropske zajednice, predviđeno usklađivanje (harmonization) zakonskih, podzakonskih i administrativnih mera u obimu u kome je to potrebno za uspostavljanje ili funkcionisanje zajedničkog tržišta.

Aproksimacija (approximation) carinskih propisa bila je predviđena odredbama bivšeg člana Ugovora o osnivanju Evropske zajednice, ali i „harmonizacija ili usklađivanje” poreza na promet i državne pomoći odredbama članova Ugovora o osnivanju EZ. Za neke propise je predviđena i „harmonizacija i aproksimacija”, kao što su, npr. propisi o socijalnim sistemima (član 136), dok je „koordinacija” zakonskih, podzakonskih i upravnih propisa predviđena u oblasti prava nastanjivanja I priznavanja profesionalnih kvalifikacija i u monetarnim promenama.

Harmonizacija domaćeg zakonodavstva sa pravom EU (acquis communautaire) strateški je državni cilj koji zahteva angažovanje svih društvenih faktora, uključujući i naučne ustanove koje se na profesionalan način bave proučavanjem prava unije. Organizovanjem navedenog događaja, želja nam je bila da široj javnosti i svim značajnijim političkim činocima u zemlji i inostranstvu damo na uvid podatke o višegodišnjoj bogatoj naučnoj, istraživačkoj i izdavačkoj delatnosti Instituta. Institut za međunarodnu politiku i privredu više od šest decenija bavi se naučnim proučavanjem procesa i pojava u oblasti međunarodne politike i privrede, ali i pravnih aspekata međunarodnih odnosa od interesa za položaj i spoljnu politiku države⁵.



Slika 1. Bezbednosne odredbe u standaradizaciji zaštite okoline

5 Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) kao pravno politička platforma za pridruživanje EU i zemalja Zapadnog Balkana, sporazuma nalik svojevrsnoj „čekaonici za postepeno članstvo”, rezultat je evolucija u spoljnoj politici Evropske zajednice (EZ) prema trećim državama, politike poznate kao politika širenja. Naime, od prvobitnih šest originernih osnivača, Evropska zajednica je u šest talasa proširenja prerasla u zajednicu 27 država članica. Do stupanja na snagu Sporazuma iz Mاستrihta, 01.11.1993. godine, politika širenja je realizovana kroz tri talasa prijema.

Prenošenje evropskog zakonodavstva u oblasti životne sredine i klimatskih promena donosi velike izazove. Sa tim će se nositi privreda, lokalne samouprave, javna preduzeća, ali i sami građani. Čekaju nas finansijske, ekonomske i socijalne analize o potrebnim merama i investicijama u velike sisteme za prečišćavanje otpadnih voda, sakupljanje i tretman komunalnog i industrijskog otpada, sisteme za iskorišćenje otpada u energetske svrhe, fizičko-hemijski tretman opasnog otpada...

Jedna od investiciono najzahtevnijih direktiva je Direktiva o industrijskim emisijama. Podleže joj ukupno 227 postrojenja i ona su u obavezi da pribave takozvanu integrisanu dozvolu. [2]

To su postrojenja iz sektora energetike, metaloprerade, mineralne industrije, hemijske industrije, papirne i prehrambene industrije - Procenjuje se da će se za 30% ovih postrojenja tražiti prelazni rokovi za implementaciju mera, a ukupne investicije samo za ova postrojenja se procenjuju na 1,3 mlrd EUR. Ne treba zaboraviti da je ovo samo jedna od više desetina EU direktiva iz poglavlja 27 koje se moraju preneti i primeniti u našem zakonodavstvu i poslovnoj praksi.

Sa aspekta primene, najveći izazovi nas očekuju u sektoru voda - otpadne vode, pijaća voda, komunalna infrastruktura. Sledi industrijsko zagađenje (IPPC postrojenja), otpad i zaštita vazduha kod energetski intenzivnih grana industrije.

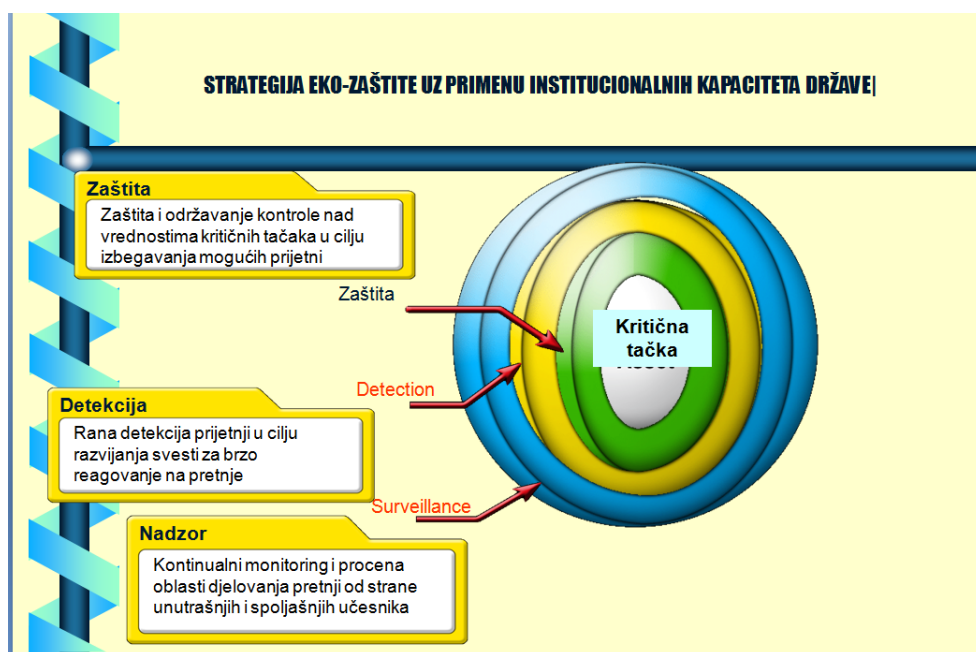
Danas, Svet i Evropa idu ka minimizaciji potrošnje uglja i prelazak na alternativne izvore energije, a maksimizaciji energetske efikasnosti, merama za ublažavanje i adaptaciju na klimatske promene, primeni modela cirkularne ekonomije i "zelenim" alatima za održivo poslovanje. Primena standarda, kao dobrovoljnog alata u poslovanju, predstavlja jedan od najboljih načina da kompanije odgovore na izazove zaštite i unapređenja životne sredine koje im nameću međunarodna pravila, zakoni, tržište, partneri, tenderi. [4]

Briga o životnoj sredini u tekstilnoj industriji, ne samo da bi zaustavila pogubne efekte prekomernog otpada, već bi mogla kompanijama da donese i profit. Privredna komora Srbije formulisala je Memorandum o primeni novog poslovnog modela u tekstilnoj industriji koji ovih dana potpisuju zainteresovane strane. [8]

Tekstilna industrija je posao vredan bilion USD na globalnom nivou, a upravljanje tekstilnim otpadom generiše profit kompanijama, finansijsku podršku civilnom sektoru i socijalnim preduzećima, obezbeđuje zelena lokalna radna mesta - ističe Siniša Mitrović, rukovodilac Centra za cirkularnu ekonomiju. Proces je inkluzivan, održiv i koristan po životnu okolinu jer smanjuje količinu odbačene odeće i tkanine na deponije. Evidentan je rast generisanja tekstilnog otpada ne samo u proizvodnji tekstila, već i u industriji obuće i kože, kupuje se 60% više nego ranije, modna industrija diktira trendove, smanjuje se vek "nošene" odeće u ormarima, raste upotreba jeftine garderobe, što sve poprima obrise ekološke i socijalne katastrofe. Cirkularna ekonomija nudi rešenja koja omogućavaju modnoj industriji da ispuni ekološki izazov kroz kreativnost, dizajn i dobrobit korisnika. [9]

Potpisnici prihvataju paket mera cirkularne ekonomije, uz visoku odgovornost prema zaštiti životne sredine i očuvanju prirodnih resursa. Prihvataju, odobravaju i pomažu mere na uvođenju novog poslovnog modela za dobro gazdovanje otpadom iz industrije tekstila, kože, obuće i trgovine u Srbiji. Potpisnici memoranduma osnivaju Nacionalnu platformu za upravljanje otpadom iz industrije tekstila, kože i obuće i trgovine.

Poseban problem u Srbiji je reciklaža građevinskog materijala. Otpad od rušenja i građenja su jedan od najobimnijih i najtežih tokova otpada.



Slika 2. Organizacioni sadržaji i mere eko-bezbednosti

U najvećoj meri, u sastavu otpada od rušenja i građenja, nalazi se azbest, kao opasan otpad koji je bio jedan od najpopularnijih materijala u proteklom veku. Zbog tog nasleđa, u Srbiji azbest predstavlja veliku opasnost, ali zbog manjka edukacije i crnog tržišta ne postoje precizni podaci o ugroženim područjima i razmerama problema.

Problem je što u Srbiji ne postoji tržište za ponovno iskorišćenje agregata dobijenih iz otpada od rušenja i građenja, a mogu se koristiti za izgradnju puteva i druge građevinske projekte. Preveliki je broj izdatih dozvola na svim nivoima što upućuje na neophodnost revizije ovog sistema. Veliki problem za sprovođenje zakona je nedostatak infrastrukture i kapaciteta za zbrinjavanje ili odlaganje opasnog otpada.

Potrebno je izraditi Nacionalni plan za otpad od rušenja i građenja, putem koga će biti jasno definisan način postupanja sa otpadom koji sadrži azbest od momenta nastajanja do konačnog zbrinjavanja. Izrada Nacionalnog registra gde bi se tačno utvrdilo na kojim sve lokacijama u Srbiji postoji azbest. Potrebna je revizija izdatih dozvola i pooštavanje kriterijuma u pogledu tehničkih i drugih uslova za dobijanje dozvole za upravljanje ovom vrstom otpada kako bi samo operateri koji poštuju sve zakonske regulative i tehničke propise mogli da se nađu na tržištu. Pre početka rušenja, potrebno je ispitati materijale u nekoj od akreditovanih laboratorija. Po dobijanju izveštaja o ispitivanju angažuje se firma koja ima validnu dozvolu za upravljanje tom vrstom otpada.

Nacionalni savet i značaj standardizacije za Republiku Srbiju

Integracija Srbije u Evropsku uniju poprima konkretne oblike. Krajem oktobra 2010. godine 27 ministara spoljnih poslova EU dalo je zeleno svetlo za davanje mišljenja Evropske komisije pod kojim normativnim uslovima bi Srbija mogla da pristupi EU. Sve navedeno bi moglo da bude potvrda trenutnoj Vladi u Beogradu da nastavi intenzivno sa svojim naporima u cilju reformisanja s obzirom da je predsednik držve u decembru 2009. godine predao predsedavajućem Saveta zvaničan zahtev za kandidaturu Srbije za

članstvo u EU. U svetlu davanja ohrabrujućeg znaka od strane EU – u smislu ukidanja viznog režima – takođe u decembru mesecu 2009. godine, ne bi smela da stoji ozbiljnija prepreka na putu ka finalizaciji ratifikacije Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, potpisanom već 2008. godine.

Pregled stanja životne sredine, uz izmene i dopune koje je predložila ekspertska grupa, je zatim 29. maja 2007. godine dostavljen Komisiji UNECE za programsku politiku u oblasti zaštite životne sredine koja je na svom četrnaestom zasedanju izvršila nezavisnu ekspertsku reviziju. U procesu nezavisnog ocenjivanja od strane eksperata učestvovali su i visoki predstavnici Srbije. Komisija je usvojila preporuke date u ovom pregledu. Uz podršku Državne kancelarije UNDP u Beogradu, pregled će biti preveden na srpski jezik. Komisija UNECE za programsku politiku u oblasti zaštite životne sredine se zahvaljuje Vladi Srbije i njenim stručnjacima koji su radili sa međunarodnim ekspertima i koji su doprineli svojim znanjem i pruženom pomoći. UNECE izražava želju da Vlada Srbije i dalje postiže uspeh u vršenju svojih zadataka koji obuhvataju ispunjavanje ciljeva zaštite životne sredine, uključujući i implementaciju zaključaka i preporuka ovog pregleda.

U Ustavnom pravu EU, a samim tim i Republike Srbije se pravi razlika između direktne primenjivosti i direktnog dejstva. Pod direktnom primenom (direct applicability) se podrazumeva priznavanje komunitarnih propisa kao sastavnih ili integralnih delova unutrašnjeg prava država članica takvih kakvi jesu, bez bilo kakve transformacije ili implementacije. Pod direktnim dejstvom se podrazumeva svojstvo ili kapacitet pojedinih odredbi komunitarnih propisa da stvaraju subjektivna prava i obaveze komunitarnim subjektima (materijalni aspekt), bez bilo kakvih dodatnih mera od strane nacionalnih organa vlasti kojima nacionalni sudovi država članica moraju pružiti neposrednu zaštitu (procesni aspekt).

Navedeno razlikovanje ima za posledicu da se pojedini izvori komunitarnog prava smatraju direktno primenjivim, ali im se ne priznaje blanko direktno dejstvo. O direktnom dejstvu odlučuje Sud pravde na osnovu načina na koji je konkretna odredba formulisana (kao potpuno precizna ili perfektna) i na osnovu sadržine (da li se njom dodeljuje neko subjektivno pravo ili se nameće obaveza). U tom smislu, direktnom dejstvu prethodi priznanje direktne primene, ali direktna primenjivost nije dovoljna, već samo nužna (prethodna) osobina odredbe podobne za direktno dejstvo.

Uključivanje u rad standardizacije se u najvećoj meri odnosi na uključivanje u rad stručnih tela Instituta. Rad stručnih tela je rad na standardima, što je osnova standardizacije. Da bi se uključili u rad stručnih tela (tehničkih komiteta) potrebno je popuniti Prijavu za učešće u radu tehničkog komiteta, koji je potpisan i overen predaje Institutu. Učešće u radu stručnih tela Instituta je dobrovoljno.

Konsenzus je opšti sporazum o bilo kom značajnom pitanju postignut tako da se uzmu u obzir stanovišta svih zainteresovanih strana i da se usaglase svi suprotstavljeni stavovi, pri čemu se pod konsenzusom ne podrazumijeva jednoglasnost;

Ocenjivanje usaglašenosti sa propisanim zahtevima je svaka aktivnost kojom se posredno ili neposredno utvrđuje da li su ispunjeni određeni zahtevi;

Znak usaglašenosti je znak ili oznaka koja je stavljena na proizvod u skladu sa pravilima i koji ukazuju da svaka zainteresovana strana može da podnese predlog za novi rad koji zadovoljava potrebe tržišta u određenom području.

Kada odgovarajuće Tehničko telo prihvati projekat za izradu EN standarda, države članice treba da sve nacionalne aktivnosti u okviru projekta stave na čekanje. To znači da oni ne pokreću nove projekte, niti revidiraju postojeće standarde na nacionalnom nivou. Ova obaveza se naziva „mirovanje” (standstill) i omogućava napore usmerene na razvoj

EN standarda. [5]

Evropski standardi se razvijaju od strane imenovanih stručnjaka iz određenih tehničkih tela (tehničkih komiteta) - radna grupa. Kada se pripremi nacrt EN, on se deli na javno komentarisanje i glasanje, postupak poznat pod nazivom „javna rasprava”. Tokom ove faze, svi koji imaju interesa (npr. proizvođači, javni organi, potrošači itd.) mogu komentarisati nacrt. Ove stavove prikupljaju članovi koji zatim podnose nacionalni stav i koji naknadno analizira Tehničko telo CEN-a. Ako rezultati javne rasprave pokažu odobrenje za EN standard, tehničko telo (komitet) može odlučiti da objavi standard. [6]

Ako rezultati javne rasprave pokažu da nacrt EN standarda zahteva tehničku doradu, tehničko telo (komitet) može odlučiti da ažurira nacrt i ponovo ga preda na drugo glasanje, nazvano formalno glasanje.

EN standard se nakon odobrenja objavljuje. Objavljeni EN standard mora dobiti status nacionalnog standarda u svim zemljama članicama, koje takođe imaju obavezu da povuku sve nacionalne standarde koji su u suprotnosti sa njim. Ovo garantuje da proizvođač ima lakši pristup tržištu svih zemalja članica prilikom primene evropskih standarda.

Da bi se osiguralo da je EN standard i dalje aktuelan, on će biti preispitan u roku od pet godina od objavljivanja. Ovo preispitivanje rezultira potvrđivanjem, izmenama, revizijom ili povlačenjem EN-a.

Prijavom za rad u Tehničkom komitetu organizacija prihvata sva prava i obaveze koje proizilaze iz učešća njenih predstavnika u radu Tehničkog komiteta. Prava i obaveze zainteresovane strane/člana komiteta definisani su Internim pravilima Instituta⁶.

Kompanije koje se uključe u proces standardizacije su u direktnom kontaktu sa stručnjacima iz drugih oblasti sa jedne strane i potencijalnim konkurentima sa druge strane. Primjenom standarda, privatnom sektoru se omogućava da koriste postojeća rješenja, priznate zahteve o bezbednosti i kvalitetu, da izlaze na tržište sa proizvodima i uslugama koji ispunjavaju važeće zahteve. [11]

Značenje standardizacije za potrošače je u tome da su proizvodi i usluge jeftiniji, a proizvodi su bezbedniji i imaju prihvatljive nivoe kvaliteta (standardi su osnova za oznake kvaliteta i bezbednosti proizvoda), što potrošačima pruža mogućnost izbora u pogledu cene koštanja. Standardi osiguravaju da su proizvodi ekološki prihvatljivi i da odgovaraju svojoj svrsi, što u konačnom koristi potrošaču.

Korišćenjem standarda, inspekcijama se omogućava efikasnija kontrola postignute bezbednosti proizvoda, kao i lakša identifikacija neusaglašenosti kod proizvoda. Standardi se široko koriste pri zaštiti na radu, zaštiti životne sredine i drugim oblastima. Standardi takođe obezbeđuju pravnu sigurnost, posebno u slučaju kada treba identifikovati opasne proizvode ili neusaglašene proizvode nakon plasiranja na tržišta. [12]

U ovom poglavlju rada je prikazana analiza aktuelnih pitanja koja stoje kao svojevrsna prepreka zemljama Zapadnog Balkana na putu ka dobijanju punopravnog članstva u EU. Pitanje ustavnih reformi, te institucionalnih kapaciteta u ovom trenutku jesu svakako jedna od najvažnijih pitanja na tom putu. Naša država ukoliko želi dobiti status kandidata treba novi, evropski ustavnopravni identitet, te funkcionalnije institucije većih administrativnostručnih i infrastrukturnih kapaciteta neophodnih pre svega za složeni proces harmoniziranja sa pravnom stečevinom. Ističući osnovne premise ovaj rad nastoji da isprovocira objektivistički pristup u rešavanju pomenutih pitanja, zasnovan

⁶ U ovom radu posebno je naglašena obaveza u odnosu na međunarodni regionalni mir i stabilnost, razvoj dobrosusedskih odnosa i sa drugim zemljama regiona, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, uključujući i odgovarajući nivo uzajamnih koncesija u pogledu kretanja lica, robe, kapitala i usluga, kao i razvoj projekata od zajedničkog interesa, naročito onih koji se odnose na borbu protiv organizovanog kriminala, korupcije, pranja novca, ilegalnih migracija i krijumčarenja, posebno trgovine ljudima, oružjem i narkoticima.

pre svega na naučnim kriterijima i oslobođen usko-stranačkih, etnonacionalnih gledišta.

U tom kontekstu, temeljem komparativnog istraživanja ustavnih rešenja, te institucionalnih kapaciteta pojedinih zemalja članica EU ovaj rad pruža novu strukturu budućih ustavnih reformi na dva elementarna pravca. Jedan pravac se odnosi na stvaranje ustavnih pretpostavki za funkcioniranje Srbije kao buduće zemlje članice EU, nadaj mo se. Drugi pravac se više oslanja na aktuelni proces evro-integracija i uslove koje država Srbija mora da ispuni da bi nastavila dalje započete procese evro-pridruživanja.



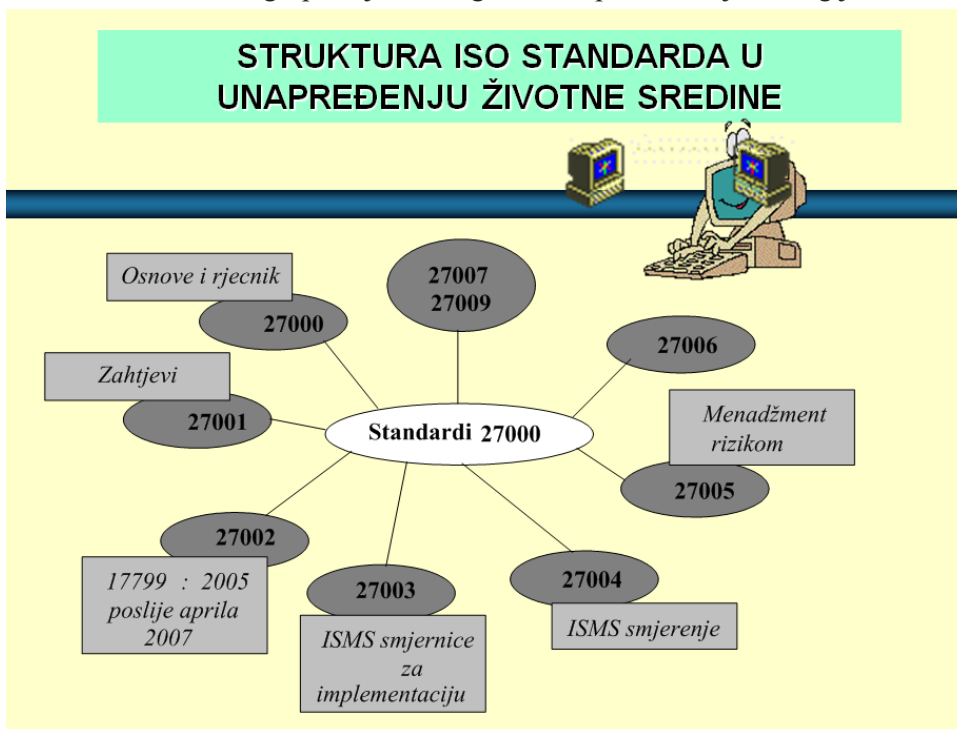
Slika 5. Kritičko mišljenje i kompromis u postizanju ciljeva eko-standarda

Na kraju, možemo konstatovati da, bez obzira na opštu nekonzistentnost, te dosta oskudne institucionalne kapacitete kojima Republika Srbija raspolaže u procesu evro-integracija, uspeh na putu prema EU ne zavisi samo od njenih institucionalnih kapaciteta i spremnosti na organizacijskom ili pak stručnom i ekspertskom nivou, već, pre svega, zavisi od prevazilaženja dubokih protivurečnosti koje proizilaze iz nerešenog unutrašnjeg političkog pitanja. Dakle, bilo bi potpuno površno identifikovati uzrok ovakvog stanja u čisto pravnoj sferi, jer je uzrok dublji i on se ponajviše treba tražiti u političkoj protivurečnosti. Duboka podeljenost među političkim elitama u državi i susedstvu generiše osovinu problema koji se kasnije reflektuje i na strateško evropsko opredeljenje. Osnovni preduslov za uspešni nastavak započetog procesa evro-integriranja jeste politička volja, odnosno potpuni konsenzus, oko najvažnijih ciljeva i razvojnih prioriteta naše države.

Korišćenjem standarda, inspekcijama se omogućava efikasnija kontrola postignute bezbednosti proizvoda, kao i lakša identifikacija neusaglašenosti kod proizvoda. Standardi se široko koriste pri zaštiti na radu, zaštiti životne sredine i drugim oblastima. Standardi takođe obezbeđuju pravnu sigurnost, posebno u slučaju kada treba identifikovati opasne proizvode ili neusaglašene proizvode nakon plasiranja na tržišta. [12]

Skupština je proglasila edukaciju o zaštiti životne sredine prioritetom za zemlju.

Edukacija o zaštiti životne sredine se spominje u NES-u, koju je Vlada usvojila 2006. godine. Takođe, UNECE Strategija obrazovanja za održivi razvoj je prevedena na srpski jezik, a nacionalni akcioni plan za implementaciju strategije je u pripremi. I NES i akcioni plan su se razvili kroz saradnju između Ministarstva za zaštitu životne sredine i Ministarstva Kulture (koje je nadležno za edukaciju). U toku je proces uspostavljanja međuministarske Radne grupe koja će nadgledatu implementaciju strategije.



Slika 6. Standardi ISO 27000 koji daju smernice u uslovima eko-rizika

Zaključak

Standardizacija je funkcionalni instrument samoregulacije. Standardizacija kroz standarde daje osnovu za izradu tehničkih propisa, značajan broj tehničkih propisa se poziva na standarde. Standardizacija je ključan faktor u ojačavanju niza vladinih političkih aktivnosti uključujući prevazilaženje trgovinskih barijera, poštnu trgovinu i zaštitu interesa potrošača, zaštitu okoline i društvenog interesa, bezbednost na radu, sprovođenje konkurentnosti, inovativnosti itd.

Zvanični obrazovni sistem je trenutno u toku reformisanja. Elementi obrazovanja o održivom razvoju su ugrađeni u različite predmete u osnovnim i srednjim školama (napr. „Svet oko nas” i „Čuvari prirode” u svim razredima osnovne škole; „Građansko vaspitanje” u osnovnim i srednjim školama). Obrazovanje o održivom razvoju je takođe obuhvaćeno u određenoj meri u drugim predmetima, kao što su biologija i ekologija, hemija, geografija i fizika, ali takođe i filosofija, sociologija i ljudska prava. Izrađen je i „Priručnik za obuku nastavnog osoblja o životnoj sredini i održivom razvoju“ za osnovne i srednje škole⁷. Specijalni alati i materijali su razvijeni za napredniju edukaciju

⁷ U ovom naučno-stručnom radu daju se objašnjenja za osnovne, često upotrebljavane ekološke i biološke termine, kao i eko-pojmove, koji se neposredno odnose na problematiku očuvanja radne i

o zaštiti životne sredine, uključujući i teme iz obrazovanja o održivom razvoju, na nivou univerziteta, na četiri univerziteta (Beogradski, Niški, Novosadski i Kragujevački). [7]

Da bi unapredili svoje znanje, nastavnici mogu da biraju između 190 akreditovanih programa za obuku, od kojih su 21 o ekologiji i 19 o biologiji. Što se tiče neformalnog obrazovanja i kampanja o zaštiti životne sredine, Zavod za zaštitu prirode i Agencija za reciklažu su naročito efikasni, mada i Ministarstvo zaštite životne sredine i Agencija za zaštitu životne sredine povećavaju svoje aktivnosti na ovom polju. Međutim, svest o zaštiti životne sredine u Srbiji među širokom populacijom je niska. Istraživanje sprovedeno 2003. godine je pokazalo da su obrazovani ljudi spremniji da plate za korist životne sredine. Podizanje svesti koristeći specijalne aktivnosti i kampanje je u nekim slučajevima imalo uspeha kod studenata, novinara, u industriji i kod lokalnih vlasti.

Uslovi koje zemlje kandidati za pridruživanje EU moraju da ispune kako bi postale njene punopravne članice su jasno definisani 1993. godine u okviru „Kriterijuma iz Kopenhagena“. Tri kriterijuma su pri tome od važnosti: Sa jedne strane zemlje kandidati moraju da ostvare stabilnost institucija koje osiguravaju demokratiju, pravnu državu, poštovanje ljudskih prava i prava manjina (politički kriterijum). Sa druge strane one treba da raspolazu funkcionalnom tržišnom privredom i dovoljnom konkurentnošću (privredni kriterijum). Konačno, kandidat mora da bude u stanju da preuzme tzv. „Aquis Communautaire“ Evropske unije, odn. da preuzme zajedničke pravne tekovine. Ovaj dokument sadrži sve obaveze i prava koje važe za zemlje članice Evropske unije. U njemu se nalaze svi sporazumi EU, ugovori, konvencije, pravni akti i presude Evropskog suda pravde. I ovaj rad u uspešnoj realizaciji postavljenih zadataka daje skroman doprinos, uz pomoć korišćenja literature i izvora sa interneta.

Ratifikacijom Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, a ne stupanjem na snagu, kao što je uobičajena praksa kod međunarodnih ugovora, odredbama člana 72, tačka 2. Sporazuma, Srbija se obavezala da će „nastojati da obezbedi postepeno usklađivanje postojećih zakona i budućeg zakonodavstva sa pravnim tekovinama Zajednice“ u oblastima koje su navedene u Sporazumu. U pitanju je složena obaveza u čijem ispunjavanju će, pored legislativnih organa, učestvovati i organi druge dve grane vlasti, pa se u tom smislu može govoriti ne samo o zakonodavnom, već i o sudskom usklađivanju unutrašnjih propisa⁸.

U ovom radu su analizirani ustavno- pravni aspekti procesa usklađivanja domaćih propisa i mogući efekti usklađivanja ne samo u pogledu ostvarivanja tzv. spoljne usklađenosti, već i unutrašnje usklađenosti, tj. sa aspekta očuvanja jedinstva unutrašnjeg pravnog poretka. Analiza je pokazala da blanko priznanje neposredne primene svih potvrđenih međunarodnih ugovora u procesu sprovođenja propisanih mera, posebno onih odredbi Sporazuma koje upućuju na neposrednu primenu prava Zajednice i instrumenata tumačenja koje su doneli organi Evropske zajednice, otvara pitanje ustavnosti tih odredbi.

životne sredine u postmodernom ambijentu. [10]

8 Politika širenja iz faze tzv. regionalnog pristupa prelazi u fazu pristupnih pregovora sa zemljama Jugoistočne Evrope definisanih Paktom o stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, usvojenim u Kelnu 10.06.1999. godine. Pristupanjem Paktu, države Jugoistočne Evrope, tadašnja SRJ, odnosno današnje Srbija i Crna Gora, te Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Albanija obavezale su se na sprovođenje trajnih demokratskih i privrednih reformi, kao i na bilateralnu i regionalnu saradnju. Kao osnovni pravno-institucionalni instrument predviđen je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju. Zaključenjem ovog sporazuma uspostavila bi se nova vrsta bilateralnih odnosa kojima bi ove države stekle status „novog potencijalnog pridruženog člana“.

Literatura

- [1] Nešković S. Dihotomija ekonomije i ekologije iz ugla posmoderne sociološke paradigme, CESNA B, Beograd, 2009.
 - [2] Dimitrijević D., Miljuš B. Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije, Beograd, 2010.
 - [3] Biočanin R. Zaštita i unapređivanje životne sredine, Učiteljski fakult Užice Univerziteta u Kragujevcu.
 - [4] D. Todić, Vodič kroz EU politike – Životna sredina, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2010.
 - [5] Robinson R., Robinson G., Implementacija sistema ekološkog menadžmenta ISO 14001:2004.
 - [6] Adamović, Ž., Josimović, Lj., Josimović, M., Savremeni izvori energije, Društvo za tehničku dijagnostiku Srbije, Beograd, 2019.
 - [7] Adamović, Ž., Josimović, Lj., Vulović, S., Ilić, B., Vibrodijagnostičko održavanje tehničkih sistema, Društvo za tehničku dijagnostiku Srbije, Beograd, 2015.
 - [8] Tolmac Jasna, Josimovic Ljubisa, Prvulovic Slavica S, Cvejic Radoje, Radovanovic Ljiljana Z, Blagojevic Zvonimir, Brkic Miladin J (2016) Results of research on the energetic and economic efficiency of the use of biomass for heating an agricultural farm, ENERGY SOURCES PART B-ECONOMICS PLANNING AND POLICY, vol. 11, br. 1, str. 96-101
 - [9] Prvulovic Slavica S, Josimovic Ljubisa, Matic Marija G, Tolmac Dragisa M, Radovanovic Ljiljana Z (2016) Resource potential and scope of the use of renewable energy sources in Serbia, ENERGY SOURCES PART B-ECONOMICS PLANNING AND POLICY, vol. 11, br. 10, str. 901-910
 - [10] Prvulović, S., Josimović, Lj., Tolmač, J., Tolmač, D., Risk management in railroad transport of dangerous goods, Machines technologies materials, ISSN 1313-0226, Bugarija, 10/2013
 - [11] Tolmač, D., Prvulović, S., Josimović, Lj., Dimitrijević, D., CONCEPT MODEL AND THE SYSTEM OF SUPPLY AND MANAGEMENT OF BIOMASS, Journal od APPLIED ENGINEERING SCIENCE, ISSN 1451-4117 UDC 33, 14-16, 2012., Belgrade, Serbia.
 - [12] Josimović, Lj., Adamović, Ž., Reciklažne Tehnologije, , Društvo za tehničkudijagnostiku Srbije, Smederevo, 2017.
1. <http://www.rdvode.gov.rs/doc/dokumenta/direktive-eu/Pojmovnik%20.doc>
 2. <http://www.rpkpancevo.com/akti/euregulative.doc>
 3. <https://www.mis.org.rs/wp-content/uploads/Prirucnik-ZPG.pdf>
 4. http://www.rra-p.rs/uploads/vodic%20kroz%20eu%20politike_zivotna%20sredina.pdf
 5. http://projects.tempus.ac.rs/attachments/project_resource/273/407_Legislativa%20knjiga.doc
 6. <http://www.ekourbapv.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2018/07/ODLUKA-Nacionalni-program.doc>
 7. <http://www.rdvode.gov.rs/doc/dokumenta/direktive-eu/Direktiva%202008%20-1%20EC.doc>
 8. <http://csonnect.rec.org/index.php?page=upravljanje-otpadom>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

351.861(082)
327.56::351.86(082)
355.358.014(082)

MEĐUNARODNA naučna konferencija Međunarodni izazovi, zdravstvo i
Bujanovačka Banja (2024)

Istaknuti tematski zbornik radova vodećeg nacionalnog značaja [Elektron-
ski izvor] = Proceedings / Međunarodna naučna konferencija Međunarodni
izazovi, zdravstvo i Bujanovačka Banja ; glavni i odgovorni urednik Slobodan
Nešković. - Beograd : Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbedno-
sti - CESNA B : Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti
- MANUB ; Veliko Trnovo : Univerzitet "Sveti Kiril i Metodij", 2024 (Beo-
grad : Belpak). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slika ; 12 cm.
- (Edicija Bezbednost u postmodernom ambijentu ; knj. 40)

Sistemski zahtevi: Nisu navedeni. - Tekst ćir. i lat. - Slike autora. - Tiraž 200.
- Str. VII-X: Predgovor / Slobodan Nešković. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz
svaki rad.

ISBN 978-86-85985-53-9 (CESNAB)

- a) Безбедносни сектор -- Зборници
- б) Национална безбедност -- Зборници
- в) Хибридни рат -- Зборници

COBISS.SR-ID 140273161

